

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUNKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;

A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRI;

H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*. . . . Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIE DALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The *Ādi-parvan*, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the *R̥gveda*. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the *Prolegomena*, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole

problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of *international* importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'*Ādi-parvan*, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;

A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;

RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Western Bengal, Madras, Bihar and United Provinces; the Government of Burma; the States of Baroda, Hyderabad (Dn.), Mysore, Gwalior, Kolhapur, Kashmir, Patiala, Phaltan, Bhavnagar, Sangli, Dhar, Ratlam, Alwar, Kotah, Jaipur, Jeypore (Bihar); the Universities of Bombay, Calcutta and Travancore; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1948

THE SAUPTIKAPARVAN

BEING THE TENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

HARI DAMODAR VELANKAR

Professor of Sanskrit, Wilson College, Bombay.

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1948

 The Sautika forms the first part of Volume twelve ;
the Stri forms its second part and
completes the Volume.

*Printed at cost of Subvention from the
Government of Uttara Pradesh*

All rights reserved

Printed and Published by
The Bhandarkar Institute Press, Poona (4).

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt. 1 : The Sautika

	PAGES
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS ...	viii
INTRODUCTION	ix-xxiv
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS ...	xxxv-xxxix
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE SAUPTIKA	1-108
APPENDIX I	109
CRITICAL NOTES	110-112
ERRATA	113

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = *adhyāya*(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B., Bom. or Bomb. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C., Cal. or Calc. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(aries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K., Kumbh. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931-1936).
m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakaṇṭha.
 O.-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).

post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = (with variation).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

* * (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates an *emendation*.
 * * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 — printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. c. n. v = Comm. of Arjunamiśra, Caturbhuja, Nilakaṇṭha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nilakaṇṭha.

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Sautikaparvan are as follows :

I N(ORTHERN) RECENSION (24 MSS.)

(a) North-western Group

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = London, India Office Library, No. 6483 (3307). Dated A. D. 1709 .

Ś₂ = Oxford, University Library, No. 152.

Kaśmīrī Version, being Devanāgarī transcripts from Ś [K]

K₁ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207 ; dated probably A. D. 1768 .

K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882-83 ; dated between Śāka 1616 and 1619 (A. D. 1694-1697).

K₃ = Poona, MS. (without number) from Kamat Collection of the BORI, dated Samv. 1736 = Śāka 1601 (A. D. 1679).

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 170 of 1887-91 .

K₅ = Lahore, D. A. V. College Library, No. 57 ; dated Samvat 1832 (A. D. 1775).

K₆ = Poona, B. O. R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 15 (No. 246 of BORI MSS. Collection); dated Samv. 1828 = Śāka 1693 (A. D. 1771).

(b) Central Group

Nepālī Version [Ñ]

Ñ₁ = Nepal, in private possession ; dated (Nepalese) Samv. 632 (A. D. 1511).

Bengalī Version [B]

B₁ = Dacca, University Library, No. 505.

B₂ = Dacca, University Library, No. 618.

B₃ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 47.

B₄ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 49.

B₅ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 329.

Devanāgarī Version [D] subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha [Dn]

D_{n1} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 240 of 1895-1902.

D_{n2} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879-80. Dated Sam. 1815 = Śaka 1680 (A. D. 1758).

(ii) Devanāgarī Composite Version

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos. 1113 and 1114; dated Sam. 1669 (A. D. 1612).

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos. 1137 and 1138.

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos. 1162 and 1163; dated Sam. 1745 (A. D. 1688).

D₄ = Lahore, D. A. V. College Library, No. 4520.

D₅ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 531 of Viśrāmbāg I.

D₆ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 522 of Viśrāmbāg I.

D₇ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 194 of 1891-95.

D₈ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 520 of Viśrāmbāg I.

II S(OUTHERN) RECENSION(9 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 93.

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11846.

Grantha Version [G]

G₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11818.

G₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11830.

G₃ = Madras, Adyar Library, No. 29 c 21.

Malayālam Version [M]

M₁ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 6919.

M₂ = Calicut, MS. (without number), belonging to the Collection of Paḍiññare Kovilakam.

M₃ = Ernakulam, Cochin State Library, No. 33.

M₄ = Malabar, Travancore, MS. (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library. Dated Kollam 1014 (A. D. 1839).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

London, India Office Library, No. 6483 (3307): brown paper, bound in a book form; size 7 $\frac{3}{8}$ " by 11 $\frac{1}{2}$ "; fairly well written in Śārādā characters, twenty-one or twenty-two lines in a page. The codex contains, besides the Sautpika which covers folios 263-289b, the Droṇa, Karmā, Śalya, Gadā, Viśoka and Strī parvans, and is described by Keith in his Catalogue (1935) at pp. 863-64.: the date, given at the end of the Karmāparvan, is stated to be = A. D. 1709. The name of the scribe is given as Damodar Kaul.

This MS. is a pretty reliable representative of the Śārādā version. In addition to the extra passages which are common to all MSS. of the N recension (except D₂-s), namely, 4*, 17*, 49*, 65* and 70*, it contains the following passages — 1* (shared with Ś₂ B₂. s. s) and 20* (shared with K B₁. s. 4. s Ñ₁ Dn D₁-s). Its omissions are mostly peculiar to itself; they are — 1. 9^a-10^b (hapl.), 10^a-11^b, 12^a-13^b (hapl.), 34^{b-c}, 35^{a-d}; 2. 5^a (hapl.), 19^{b-c} (hapl.); 5. 10, 19 (hapl.); 7. 27^a-29^b (hapl.); 10. 16^{b-c} (hapl.); 11. 24; 12. 32 (hapl.); 13. 4 (hapl.); 17^{a-c}; and 16. 3^a-4^b (hapl.). There are no repetitions in this MS. and the only transposition is of st. 105 and 106 of adhy. 8. This transposition, however, is shared by it with K₂-s, Ñ₁ and S. The MS. does not mark the number of the adhyāyas in its colophons, except at the end of the 10th adhyāya. It drops the colophon of the 14th adhyāya, but does not add one after st. 21 in adhyāya 16 like Ś₂ K₄. s. Thus it seems to have only eight adhyāyas in the Aīśika sub-parvan. In this it is followed by K₁ only.

Ś₂

Oxford, University Library, No. 152. Size 14" by 10". Śārādā characters. Written on paper; total number of leaves 80, with 26-28 lines to a page. The manuscript begins with the last portion of the Gadā sub-parvan of the Śālyaparvan, the Sautpika portion covering fol. 64a-78b. It also contains the Striparvan (with a folio missing), the Aśvamedhaparvan, and some portion of the Āśramavāsikaparvan. There are explanatory notes written marginally throughout. On the first page of the Aśvamedhaparvan, there is some writing in Urdu (probably a register of sale transaction), below which is added the following : “ अत्र संवत्सरे वसुधसंख्ये अथयुजमासे सितेतरपक्षे तिथ्या प्रतिपद्यां गुरुवासरांश्चितायां संवत् ५८ अन्व * * रति १ गुरो । अत्र श्रेष्ठेदिदा(?)मध्ये निवसमानः पण्डितऔतारकपुत्रपौत्रैः

इति यागा-पंडितश्रीकंठ-पंडित ... षष्ठक पुत्र पंडितनराभिधैः महाभारतपुस्तकद्वयं आदिपर्वमारभ्य आरभ्यपर्वं तावत् एकं
स्तकं, करपर्वमारभ्य आश्विनपर्वं तावत् द्वितीयं पुस्तकं, इदं महाभारताख्य इतिहासपुस्तकद्वयं पंडितयागा ... वा पंडितश्रीकंठकेन
पंडितयोगाधरपुत्रेण पंडितनरकेन पंडितऔनारकपुत्रेण द्विसहस्र ... द्वाद्विंशकमूल्येन गुरुवरानंदपादानां विक्रीतम् । अंक ४५०० ।
त्र नाक्षिणः ... लिखितं मया नक्तत्रे(?)महहरकेनेति शुभम् ।” From this it appears that our MS. is
fragment of the second codex referred to in the sales transaction, which is here
recorded.

This MS. is a less reliable representative of the Śārada version. It very often
differs from Ś₁ and has greater affinities with the B and D versions, and through
them, with the S recension. But of the additional passages, it contains only one, 19*,
which is peculiar to itself, besides 1* and 20*, for which see Ś₁. Its omissions are — 1. 9
with Ś₁), 13^c–14^b (hapl.; with K₁); 3. 27^d–28^c (hapl.; with K₁–4. 6 B₁); 4. 31^{cd};
5. 19 (hapl.; with Ś₁ K₁. c), and 21 (hapl.); 6. 24^c–27^b (hapl.); 7. 18^d–20^b; 11. 12
hapl.; with K₁ Dn₂). It has transposed 8. 35^{ab} and 35^{cd}, in the company of K₁.
There are no repetitions worth mentioning. Like Ś₁ K₁. 4. c, it drops the colophon of
adhyāya 14, but adds one at the end of st. 21 of adhyāya 16 (like Ñ₁ and K₂–c).

K₁

Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal: folios 29,
with about 12 lines in a page, each line containing about 38 letters; size 7½" by 13½".
Thin glazed paper of Indian manufacture; Devanāgarī characters of the Kāśmīrī type.
Margins ruled with double lines in red, with a thick yellow line between them. No
lapdās are used, but short blank spaces mark the śloka halves. In the case of उवाच
references and adhy. colophons, alternate syllables only are written, leaving blanks
for the other alternates: thus वृ रा; सं यः. The blanks were probably meant to be
written in red ink. Some dotted lines in the text itself possibly stand for a blank
in the exemplar. A few corrections are noted in marg. *sec. m.* This parvan bears no
date; but as this MS. contains other parvans written by the same scribe, a date at
the end of the Āraṇyaka, which has been taken to be probably A. D. 1768, as stated
at p. xxi of the Introduction to the Bhīṣma parvan, is approximately the date of the
Sauptika also. The MS. is generally correct, and written in a legible hand.

Its additions are — 4*, 17*, 20*, 49*, 50*, 65* and 70*. Of these, 50* is the
introductory mantra नारायणं नमस्कृत्य at the beginning of adhyāya 10, while 20* is, like the
remaining five, shared by almost the entire N recension. Its omissions are — 1. 7^e–8^d
(hapl.), 13^c–14^b (hapl.); 2. 5^{cd} (hapl.), 19^{bcd} (hapl.); 3. 27^d–28^c (hapl.), 28^c–31^a
(hapl.); 5. 10, 19 (hapl.); 7. 27^c–29^b (hapl.); 8. 54^a–55^b, 132^c–133^d (hapl.); 10.
16^{bc} (hapl.); 11. 12 (hapl.), 24; 12. 32 (hapl.); 13. 4 (hapl.), 11^a–12^d (hapl.),
17^{cd}; 14. 13^c–14^d; 16. 3^c–4^b (hapl.). It has, like Ś₂, transposed 8. 35^{ab} and 35^{cd};
but it has no repetitions.

K₁

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882-83. A complete MS. of the Mbh. packed in two bundles; this one contains the parvans from Droṇa to Svargārohaṇa. The whole MS. is uniformly written by one scribe, whose name appears at the end of the Śalyas Gaṇeśa, son of Tryambaka and grandson of Raghunātha. The dates vary from Śaka 1616 to 1619 (A. D. 1684-1687). The folios of each parvan are separately numbered. The present has the Sautika and the Stri, written continuously. Folios 41 for both the parvans, with about 16 lines to a page, and about 42 letters in a line. The margins ruled in double lines in red ink. Size 6" by 15".

This MS. is in general agreement with K_{2.4} and K₅, but differs from K₁. Its additional passages are—4*, 5*, 9*, 10*, 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 32*, 41* (subst. for 9. 17^{c2}), 44*, 46*, 48*, 49*, 56*, 58*, 60*, 63*, 65*, 70*, 71* as also App. 1, No. 1. Its omissions are comparatively few—1. 7^{c2}, 10^{ab}, 56^c-57^b; 3. 27^d-28^e (hapl.); 7. 18^c-19^b, 22^c-25^d. Of these, 3. 27^d-28^e is shared with Ś₂ K (except K₁) and B₁. It reads or transposes—1. 30^{ab} after 31^{cd}; 8. 105 and 106, 107 and 108; 9. 6^{ab} after 3^{ab}; 55^c and 56^{ab}. It repeats 7. 16 after 18^{ab}, but has no other repetition. It adds a colophon after st. 21 in adhyāya 16, but does not drop the one at the end of adhy. 14, and so seems to have 10 adhyāyas in the Aiśika like the M version.

K₂

Poona, the Kamat Collection of MSS. belonging to the B.O.R.I., dated, Samvat 1736, Śaka 1601 (A. D. 1679). Folios 28, with about 12 lines in a page and about 45 letters in a line. Indian paper; size 6½" by 13¾". Devanāgarī characters in a broad upright style. The margins are ruled with three or four close vertical lines in black. Single daṇḍas are generally used to mark śloka halves, to indicate śloka numbers, उवाच references and adhy. colophons—these, likewise, being coloured with red pigment. The MSS. in the collection were acquired by Mr. D. B. Kamat, in the Marathi Districts of Hyderabad, and recently presented to the Institute. The last page of the Sautika MS. has, on its left margin top, some writing in Urdu characters.

Its additions are—4*, 5*, 12* 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 41*, 46*, 48*, 49*, 54*, 55*, 60*, 63*, 65*, and 70*. It omits the following—1. 16 (hapl.), 56; 2. 16^c-17^b; 3. 27^d-28^e (hapl.), 33^d-34^e; 5. 28^b-29^a (hapl.); 6. 11^{ab} (hapl.); 9. 26^c-28^a; 16. 8^{cd}; 18. 21^b-26^b. It transposes 8. 105 and 106 (see under Ś₁), and repeats 6. 6^b after 4, and 7. 17^{ab} after 19^{ab}. Like Ś₂, it also gives an additional colophon after st. 21 of adhy. 16, but does not drop that at the end of adhy. 14, (though this seems to have been dropped in counting). It separately numbers the adhyāyas of the Aiśika from 1-9 (cf. at the end of adhy. 16), though the figures are not always indicated.

K₁

Poona, Bombay Govt. collection (deposited at the BORI), No. 170 of 1887-91. Written on paper in Devanāgarī characters ; folios 21, size 6½" by 13¼". Margins ruled by three closely drawn vertical lines in red ink ; double daṇḍas, marking śloka halves, are also in red ; so also are adhy. colophons and उवाच references. There are a few notes in margins, giving the v. l., in the same hand.

Its additions are— 1*, 4*, 5*, 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 44*, 49*, 60*, 63*, 65*, 70* as also App. I, No. 1. Of these, Nos. 13*, 15*, 16*, 17*, and 60* are shared with K₂. 3 ; 63* with K₂. 3. s. s. It omits— 1. 42^{ab} (hapl.), 51^{ab} (hapl.); 3. 27^a-28^a (hapl.); 5. 5^a-7^b (hapl.); 6. 29-31 (hapl.); 7. 2^{cd} (hapl.), 22^c-25^a ; 8. 80-82 (hapl.); 12. 39^{ed} (hapl.); 13. 13^b-17^c ; 17. 18^c-19^a. It transposes 8. 105 and 106 like Ś₂, and reads 9. 6^{ab} after 3^{ab}. It repeats 3. 7^{ab} after 5 ; and substitutes 40* after 12. 3 in place of 56*. It omits the colophon of adhyāya 14 (see under Ś₂), but puts an additional one after st. 21 in adhyāya 16.

K₂

Lahore, D. A. V. College Library, No. 57. Paper MS. in Devanāgarī characters ; size 6" by 12", with 24 folios, having about 13-15 lines in each page, and 48 letters in a line. Dated Saṃvat 1832 (A. D. 1775).

This MS. slightly differs from the K group (excluding K₁) and has only the following additional passages— 4*, 14*, 17*, 20*, 32*, 42* (subst. for 9. 17^{ed}), 49*, 63*, 65*, 70*. Its omissions also are few— 2. 11^b-12^a (hapl.); 3. 4^c-5^b, 28^{abed} ; 7. 29^{ed} ; 8. 136^{ef} ; 9. 55^{ed} ; 17. 4^{ab}. It transposes, along with Ś₂ and K (except K₁), 8. 105 and 106, and repeats 8. 96 immediately after its first occurrence. It substitutes 42* for 9. 17^{ed} along with Ñ₁ and B and D groups. It gives an additional colophon after st. 21 in adhyāya 16, along with Ś₂, and others ; but does not omit the one at the end of adhy. 14.

K₃

Poona, B. O. R. Institute's Mbh. Collection, No. 15 (now No. 246). Folios 23, with about 14 lines in a page, and about 44 letters in a line. Smooth Indian paper, size 6½" by 13". Devanāgarī characters in a longish slanting style ; margins ruled in black, yellow and red. The ślokas are numbered, but no daṇḍas are used to mark stops in the text. " Uvāca " references and adhy. colophons are marked with red pigment. This MS. forms part of a complete MS. of the Mbh., wanting the Āśva-medhikaparvan only. Dated Saṃvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771). For further details, see p. xxiv of the Introduction to the Bhīṣmaparvan.

Its additional passages are— 4*, 5*, 6* (with B and D ; against the whole K

group), 13, 15*, 17*, 20*, 28*, 44*, 49*, 63*, 65* and 70*. It omits—3. 6 (hapl.), 18, 27^d–28^c (hapl.), 33; 4. 5^{cd}, 27^d–28^c (hapl.); 5. 19 (hapl.), 22 (hapl.); 6. 29–31 (hapl.); 7. 2^{cd} (hapl.), 17^a–21^a (hapl.), 22^d–25^a; 8. 35 (hapl.), 70, 80–82 (hapl.), 87^a–89^b (hapl.), 96 (hapl.); 9. 33^c–34^b, 56, 10. 4^c–5^b (hapl.), 11 (hapl.); 11. 10^c–11^d (hapl.), 27^{ab}; 12. 39^{cd} (hapl.); 13. 4 (hapl.), 13^b–17^a; 16. 3^c–4^b (hapl.); 17. 18^c–19^d; 18. 5^{bc}. It transposes 8. 105 and 106 like $\tilde{S}_2$ and others, and puts 9. 6^a after 3^{ab} and 7^c–8^b after 6^{cd}. It drops the colophon at the end of adhy. 14, and adds another after st. 21 in adhyāya 16, like $\tilde{S}_2$ and others.

$\tilde{N}_1$

A MS. from Nepal, sent on loan by Rajaguru Hemraj Pandit, C. I. E., of Nepal. A palm-leaf MS. in Newārī characters. The manuscript contains, besides the Sautika, the Ādi and the Strī parvans. This is the same MS. which is called $\tilde{N}_2$ in the Ādi (see Prolegomena, p. xiv). At the end of the Strī-parvan, the MS. bears the date (Nepalese) Samvat 632 (A. D. 1511). No further details about the MS. are available.

Its additional passages are—4*, 8*, 14*, 17*, 20*, 32*, 38*, 39*, 42* (subst. for 9. 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 65*, 70*. It omits—1. 1–21^a; 2. 19^{bcd} (hapl.); 4. 32 (hapl.); 5. 15^{cd}; 9. 32^{cd}; 10. 17–19; 13. 16^c–15. 22^b; 16. 21^{cd}; 18. 14^a–15^b. It reads or transposes—4. 3^{cd} after 1; 13^b and 14^b; 8. 105 and 106. It repeats 5. 2 after 14^a. Like $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$, it drops the colophon at the end of adhyāya 14, but gives an additional one after st. 21^b in adhyāya 16. The adhyāyas of the Aṣṭakaparvan are separately numbered.

B₁

Dacca, University Library, No. 505. Folios 61 (including the Strī); Bengali characters; size 3·7" by 19·5", with about 7 lines in a page; dated 15 Bhādrapada, Samvat 1712, Bengali S. 1195 (A. D. 1655). Total number of folios 224, of which the first 163 folios give Śālya and Gadā parvans, the remaining 61 folios giving the Sautika and the Strī.

Its additional passages are—4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70*. Its omissions are—1. 14^c–15^d (hapl.), 43^c–45^b; 3. 27^d–28^c (hapl.); 8. 82–83; 16. 3^{cd} (hapl.), 9^{cd}. It reads or transposes 4. 3^{cd} after 1; 13^b and 14^b. It repeats 6. 32^{ab} after 7. 5^{ab}.

B₂

Dacca, University Library, No. 618. Folios 61 (including the Strī); Bengali characters; size 3·3" by 21·5", with about 6 lines in a page; dated Śāka 1668 (A. D. 1746). The name of the scribe is Sri Ramanath Deva Sarma. Total number of folios

in this MS. is 202, of which the Sautika and Strī cover 61, while the remaining contain Śalya and Gadā parvans.

Its additional passages are—1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70*. It omits 16. 3^{ca} (hapl.). It reads 4. 3^{ca} after 1, and transposes 4. 13^b and 14^b. There are no repetitions.

B₃

Santiniketan, Visvabharati MSS. Library, No. 47. Folios 79 (including the Strī); Bengali characters. The MS. has two different sizes, 4" by 18.5", and 3.5" by 19", the number of lines in each page, on an average, being 8. The MS. has no date, but the name of the scribe is given as Sri Kalisankar Deva Sarma.

Its additional passages are—1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 22*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70*. No omissions. It transposes or reads—4. 3^{ca} after 1; 8. 105 and 106. It repeats—2. 16^{ab}; and 5. 2 after 14*.

B₄

Santiniketan, Visvabharati MSS. Library, No. 49. Folios 51 (including the Strī); Bengali characters; size 5.3" by 15.3", with about 10 lines in page. The MS. has no date, but the name of the scribe is given as Sri Kamanidhi Sarma. Total number of folios 123, of which the first part, containing Śalya and Gadā, is numbered separately, while the last part, with 51 folios, covers the Sautika and the Strī parvans.

Its additional passages are—4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70*. It omits—7. 18^c–21^a; 8. 138^{ca}; 16. 3^{ca} (hapl.). It reads 8. 104^{ca} after 105.

B₅

Santiniketan, Visvabharati MSS. Library, No. 329. Folios 44. Written in Bengali characters on palm leaves, size 1.3" by 21", with about 4 lines in a page; dated Śaka 1621 (A. D. 1899); the name of the scribe being given as Sri Gauricharan Sarma. Total number of folios in this MS. is 225, of which the last 44 contain the Sautika (and Aṣṭika) parvan.

Its additional passages are—1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 20*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70*. It has no omissions. It reads or transposes 2. 6^{ab} after 10; 4. 3^{ca} after 1; 4. 13^b and 14^b; 8. 105 and 106.

Dn₁

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 240 of 1895–1902. This MS. contains Śalya, Gadā, Sautika, Aṣṭika and Strī parvans, uniformly written in

one hand : each parvan, with its folios separately numbered. Giving the text with the comm. of Nīlakaṇṭha. The Sautika has 21, and Aīṣika 12 folios, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line. The margins are ruled in red, with double dashes inserted in red ink, and ślokas numbered both in the commentary and the text. Written on paper, size 7" by 15½", in Devanāgarī characters.

Its additional passages are — 1*, 6, 8, 14*, 17*, 18, 20*, 32*, 38*, 42* (subst. for 9. 17*), 47*, 49*, 50*, 63*, 65*, 70. It omits — 2. 2*, 11* (hapl.); 4. 28*; 8. 135*; 9. 31* (hapl.). It transposes or reads — 1. 13*-14* and 14*-15* 8. 104* after 105. It gives an additional colophon at the end of st. 16 of adhyāya 1, and thus has ten adhyāyas in the Sautika sub-parvan, like M2-a.

Dn2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879-80. This is a complete MS. of the Mbh. written by one scribe, Bhagawan Bhatta by name. It is divided into two bundles, numbered 29 B and 29 C. The exemplars from which this MS. was copied, do not seem to have the same textual value for the whole epic, and some parvans have the comm. of Nīlakaṇṭha along with the text. The folios of each parvan have not all been separately numbered. The Sautika and Aīṣika cover 26 folios in all. For the Sautika parvan, we have the comm. of Nīlakaṇṭha while the Aīṣika portion gives the text only. Date Samvat 1815 = Śaka 1680 (A. D. 1758), Bhādrapada Kṛṣṇa 2 for the Sautika, while for the Aīṣika we have Bhādrapada Kṛṣṇa 13 of the same year, so that the copying of eight folios seems to have engaged the scribe for eleven days! Size 8½" by 12"; foreign paper with water-marks.

Its additional passages are — 1*, 4*, 6*, 7*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for 9. 17*), 47*, 49*, 50*, 61*, 63*, 65*, 70*. It omits — 1. 47; 10. 4*-5* (hapl.); 11. 12 (hapl.); 13. 12* (hapl.); 15. 30 (hapl.); 16. 11*-12*. It transposes — 3. 27*-28* and 28* after; 4. 3 and 4.

D1 (Sautika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1113. Folios 21, with about 10 lines in a page; written on paper, size 6" by 14", in Devanāgarī characters. Dated Samvat 1669 (A. D. 1612); name of the scribe, Vanavari Rajput, resident of Kāśī. The MS. has a few marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for 9. 17*), 47*, 49*. No passages are omitted. It repeats 8. 104* after 105.

D₁ (Aīṣika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1114; folios 11, with about 10 lines in a page. Written on paper, size 6" by 14", in Devanāgarī characters of North-Indian style. This is a continuation of MS. D₁ (Sautika) by the same scribe. The MS. has a few marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. No passages are omitted.

D₂ (Sautika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1137. Folios 15, with about 12 lines in a page. Written on paper, size 6" by 16", in Devanāgarī characters; old in appearance; has many marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{cd}), 47*, 49*. It repeats, like D₁, 8. 104^{cd} after 105.

D₃ (Aīṣika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1138. Folios 8, with about 12 lines in a page. Written on paper, size 6½" by 16", in Devanāgarī characters; old in appearance; the MS. has many marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. It has no omissions.

D₄ (Sautika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1162. Folios 20, with about 9 lines in a page. Written on paper in Devanāgarī characters; size 5" by 15"; dated Samvat 1745 (A. D. 1688), Caitra Śuddha 10; the scribe's name is Achal Kayastha.

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{cd}), 47*, 49*. It omits — 2. 3^c-4^b (hapl.), 5^{cd} (hapl.); 5. 21 (hapl.); 7. 40-50; 9. 38^c-39^d (hapl.). It reads 8. 104^{cd} after 105. It repeats 9. 2^c-3^b after 3^{aa}, and 33^c-34^b after 34^{aa}.

D₅ (Aīṣika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1163. Folios 10, with about 10 lines in a page. Written on paper, size 5" by 14", in Devanāgarī characters of the North-Indian style. This is a continuation of D₃ (Sautika) by the same scribe, and has a few marginal corrections in the same hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. It omits— 11. 8^d-9^c (hapl.), 10^a-12^a (hapl.).

D₄

Lahore, D. A. V. College Library, No. 4520 : paper MS. in Devanāgarī characters ; size 6½" by 13½" : folios 21, having about 16 lines in a page, and 42 letters in a line.

Its additional passages are—4*, 6*, 14*, 17*, 18*, 20*, 25*, 32*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{ca}), 47*, 49*, 58*, 63*, 65*, 70*. It omits—4. 15^a-14^a (hapl.) : 8. 138^{ca} : 13. 7^a-9^a ; 16. 3^{ca} (hapl.). It repeats 8. 104^{ca} after 105.

D₅

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 531 of Viśrāmbāg I. Written on paper in Devanāgarī characters, in a longish slanting style. Śloka halves are marked with single daṇḍas, while double daṇḍas, in red ink, are used for "uvāca" references, and adhy. colophons. The ślokas are not numbered ; margins are marked by two double lines in black. Size, 5½" by 12¾", with about 11 lines in a page and 48 letters in a line ; total number of folios 18. The MS. is used for the Sautika sub-parvan only, as it does not contain the Aiśika sub-parvan.

Its additional passages are—4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for 9. 17^{ca}), 47*, 49*. It omits—3. 22^a-23^a (hapl.) ; 8. 69^a-70^a, 137^a-138^a (hapl.). It reads 8. 104^{ca} after 105.

D₆

Poona, Bombay Govt. Collection, (deposited at the BORI), No. 522 of Viśrāmbāg I. Written on paper in Devanāgarī characters, in a short, upright style. Contains the Aiśika and Viśoka parvans, and has folios 15 for both these parvans. The Aiśika, for which this MS. is used, comes to an end at line 3 of fol. 9^a. Each page has about 13 lines, and each line about 42 letters ; double daṇḍas are used to mark stops ; margins are ruled in red. Size 6½" by 14". The ślokas are not numbered.

Its additional passages are—63*, 65*, 70*. It omits 16. 22^a-24^a (hapl.). It repeats 12. 22^{ba} after 22^c.

D₇

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 194 of 1891-95 ; written in Devanāgarī characters in a longish upright style ; contains the Sautika and the Viśoka parvans only. The Sautika has 12 folios, with about 14 lines in a page, and 49 letters in a line. Margins ruled with bold vertical lines in red ink ; size 6¾" by 14¾" ; double daṇḍas are generally used to mark śloka halves, uvāca references, and adhy. colophons. The ślokas are not numbered. Used for the Sautika portion only, as it does not contain the Aiśika sub-parvan.

Its additional passages are—4¹, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for 9. 17¹), 47*, 49*. It omits—1. 8-9 (hapl.); 3. 30^b-31^a (hapl.); 4. 4^a^{1c}; 7. 3-4¹ (hapl.); 22¹; 8. 60^a-61¹, 77 138^c¹. It repeats—1. 6^a, 7^c¹, 10^a, 16, 25^a^{1c}; 3. 4¹ after 4; 4. 14^a after 15^b; 6. 9; 8. 62^a^{1c} after 61^c (which is placed after 62^c), 121^b after 121¹; 9. 28¹-29^c after 29^c. It reads 7. 19^c¹ after 17¹.

D₃

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 520 of Viśrām-
bhāg I. Written in Devanāgarī characters, in a short, bold, upright style. Contains the
Aīṣikaparvan, text with a commentary. Folios 10, with about 11 lines in a page and
51 letters in a line. Margins ruled in double lines in red ink; double daṇḍas used;
but ślokes not numbered. Size 6 $\frac{3}{4}$ " by 16".

Its additional passages are—50*, 65*, 70*. Its only omission is 16. 3^c¹ (hapl.;
with D₄).

T₁

Poona, BORI., Mbh. Collection. Palm-leaf MS. (without number) in Telugu
characters, presented by M. Ramkrishna Kavi of Tirupati. Contains Śalya, Sautika
(fol. 19^c-41^b, including Aīṣika) and Strī parvans; total number of folios 162, with
about 7 lines in a page and 85 letters in a line. Size 1 $\frac{1}{2}$ " by 16 $\frac{1}{2}$ ". At the end of the
Aīṣikaparvan is given the date and name of the scribe: आंगिरस नाम संवत्सरे क्रांतिक शु. १४ गुरुवार-
कृपाचार्यपुत्ररामेण लिखितं. No year is specified.

Its additional passages are the following twenty-two which all the MSS. of the
S recension possess in common—Nos. 11*, 23*, 25*, 27*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*,
36*, 37*, 43* (for 9. 17^c), 45*, 51*, 52*, 53*, 64*, 66*, 67*, 68*, 69*. It omits 1.
12^c-13^b (hapl.; common to S except G_{1.2}), 30^c-31¹ (hapl.); 7. 19^b-21^a (hapl. with
T₂ G), 37^c-39¹ (with T₂ and G_{1.2}); 8. 88^b-89^c (hapl.); 9. 39^a; 10. 6, 19-21 (hapl.);
11. 10¹-12^a (hapl.); 16. 20^a^b; 17. 22^c-23¹. It reads or transposes—1. 13^c-14^b and
14^c-15¹; 2. 5^c¹ after 6 (with T₂ G₂ M); 8. 105 and 106 (with T₂ G M), 142^a-148^a
after 135 (with T₂ G M); 16. 5-8 before 15. 33 (with T₂ G_{1.2} M). It substitutes
7. 52^c¹ for 50^c¹, and repeats 52^c¹ (with T₂ G₂), and 14. 16 after 12 (with T₂
G₂). All S MSS. separately number the adhy. of the two sub-parvans (9 and
10 respectively).

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11846; written on palm-leaves, size 1 $\frac{1}{2}$ "
by 19", in Telugu characters; folios 104-125, containing the Sautika and the Aīṣika
parvans, with about 7 lines in a page; very old in appearance.

It has no additional passages except the twenty-two (see under T₁) which are

common to S. It omits 1. 12^c-13^b (hapl.; with T₁ G₂ M); 7. 19^b-21^a (hapl.; with T₁ G₂), 37^c-39ⁱ (with T₁ G_{1,2}); 10. 4^c-6ⁱ. It reads or transposes—2. 5^a after 6 (with T₁ G₂ M); 8. 105 and 106 (with T₁ G₂ M), 142^a-148ⁱ after 135 (with T₁ G₂ M); 16. 5-8 before 15. 33. It substitutes 7. 52^c for 50^c and repeats the former. It also repeats 14. 16 after 12 (with T₁ G_{1,2} M).

G₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11818. Written on palm-leaves, size 1½" by 22", in Grantha characters: about 13 lines in a page. Sautpika (and Aīṣika) cover folios 168-203 of this MS. Undated.

In addition to the twenty-two common passages (see under T₁), it has 4, 6^a and 62^c. Of these 6 is common to G. It omits 2. 5^a (hapl.); 4. 24-25; 7. 19^b-21^a (hapl.), 37^c-39ⁱ (both with T and G₂), 51-52 (hapl.); 8. 51^c-53ⁱ (hapl.); 10. 6; 13. 16^b; 15. 24. It transposes or reads: 8. 105 and 106; 142^a-148ⁱ after 135 (as in T G₂ M); 16. 5-8 before 15. 33 (with T G_{1,2} M).

G₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11830. Written on palm-leaves, size 1½" by 19", in Grantha characters. Folios 154-178, containing the Sautpika (and Aīṣika) parvans, each page giving about 8 lines; very old in appearance. Post-colophon matter is in Tamil. Copied by Kasi, son of Vaidyanath Sivan, of Tepperumanallur (Tanjore Dist.), for the Sanskrit Library of Raja Sri Sheshappayan of Mahadanapuram, attached to Madhyarjunam.

G₂ has 6^a alone in addition to the twenty-two passages which are common to S (see under T₁). It omits 1. 12^c-13^b (hapl.; with T); 2. 12^c-14^a (hapl.); 3. 32; 7. 19^b-21^a (hapl.); 37^c-39ⁱ (with T and G₁), 62^c-63^b (hapl.); 10. 6; 11. 8-9. It reads or transposes 2. 5^a after 6; 8. 105 and 106 (with T G_{1,2} M), 142^a-148ⁱ after 135 (with T G_{1,2} M); 16. 5-8 before 15. 33. It reads 4. 13 twice, substitutes 52^c for 50^c, repeating the line in its proper place; and repeats 14. 16 after 12 (with T G₁ M).

G₃

Madras, Adyar Library, No. 29 c 21. Palm-leaf MS. in Grantha characters, containing Śalya, Gadā and Sautpika parvans; folios numbered jointly for Gadā and Sautpika, the latter covering fol. 14^b-26. No date. Size 1½" by 18¼", with about 10 lines in a page and 65-75 letters in a line.

Used for Sautpika only; does not contain the Aīṣika sub-parvan. Its additional passages are—6^a, 14^a and 49^b besides the twenty-two which are common to S

(see under T₁). It omits 1. 51^{cd}, 62; 3. 30^{cd}; 7. 19^b-21^a (hapl.), 37^c-39^d (with T and G_{1.2}); 8. 85^a-88^z. It transposes 8. 105 and 106, and reads 142^a-148^d after 135 (with other S MSS.).

M₁

Baroda, Oriental Institute Library, No. 6919. Palm-leaf MS. in Malayālam characters, with about 10 lines in a page and 66 letters in a line. Contains Droṇa, Karṇa, Śalya and Sauptika parvans.

Its additional passages, besides the common twenty-two (see under T₁), are—17^z, 57^{*} and 59^{*}. It omits 1. 12^c-13^b (hapl.; with T G₂ M₂₋₄); 3. 30^{cd}; 6. 26-27 (hapl.); 9. 15^d-16^c (hapl.); 44^{ab} (hapl.) 16. 6^c-8^b. It reads or transposes 2. 5^{cd} after 6; 6. 24^{cd} and 25^{ab}; 8. 105 and 106 (with T G M₂₋₄), 142^a-148^d after 135 (with T G M₂₋₄); 15. 24; 16. 5-8 before 15. 33. This MS. marks the adhyāyas of the Sauptika sub-parvan in continuation of those in the preceding Śalyaparvan, i. e., from 67 to 75. It has (with T G M₂₋₄) ten adhyāyas in the Aiśhika.

M₂

Calicut, Private Library of Paṭiññare Kovilakam. Palm-leaf MS. in Malayālam characters, size 1 $\frac{3}{4}$ " by 16". Contains Śalya, Sauptika (fol. 134-166) and Strī parvans; writes about 8 lines in a page, and 56 letters in a line.

Its additional passages are 57^{*} and 59^{*}, besides the twenty-two common ones (see under T₁). It omits 1. 12^c-13^b (hapl.; with T G₂ M_{1.2.4}); 3. 30^{cd}; 6. 26-27 (hapl.; with M_{1.2.4}); 7. 17^d-19^a; 15. 16^c (with M_{1.2.4}). It reads or transposes 2. 5^{cd} after 6 (with T G₂ M_{1.2.4}); 8. 105 and 106 (with T G M_{1.2.4}), 142^a-148^d after 135 (with T G M_{1.2.4}); and 16. 5-8 before 15. 33 (with T G M_{1.2.4}). It repeats 1. 10^{cd}. It numbers ten adhyāyas in each sub-parvan (with M_{3.4}). It probably (like Dn₁) adds an adhyāya at the end of 1. 16.

M₃

Ernakulam, Cochin State Library, No. 33. Palm-leaf MS. in Malayālam characters, with about 13 lines in a page, and 57 letters in a line. Size 1 $\frac{3}{4}$ " by 13 $\frac{1}{2}$ ". It contains Śalya, Sauptika and Strī parvans, the Sauptika having 24 folios.

Its additional passages, besides the twenty-two common ones (see under T₁), are—28^{*}, 57^{*} and 59^{*}. It omits 1. 12^c-13^b (hapl.; with T G₂ M_{1.2.4}), 33^d-34^c (hapl.); 3. 6 (hapl.), 26^d-27^c, 30^{cd}; 4. 5^{cd}; 6. 26-27 (hapl.); 8. 96 (hapl.); 12. 32 (hapl.); 15. 24. It reads or transposes 2. 5^{cd} after 6; 8. 105 and 106 (with T G M_{1.2.4}), 142^a-148^d after 134 (with M₄); 9. 11^c-13^b after 13^b; 16. 5-8 before

15. 33. It probably numbers an additional adhyāya at the end of l. 16, and gives, like *M₂. 4.*, ten adhyāyas for each of the two sub-parvans.

M₄

Malabar, Travancore Ponnokottu Mana Library (Private). Palm-leaf MS. in Malayālam characters, size 2" by 14". Contains Śālyā, Sāuptikā (fol. 104b-123b), and Strī parvans, with about 11 lines in a page, and 50 letters in a line. Date (at the end of the Strīparvan) Kollam 1014 (cir. A. D. 1839).

Its additional passages, besides the common ones (see under *T₁*), are — 28° and 57°. It omits l. 12-13° (like *T* ($\frac{1}{2}$ *M₁₋₃*)): 3. 30°; 4. 5°; 6. 26-27; 8. 96; 10. 5°-6°; 10. 21°-11. 12°; 12. 4°-25°, 26°-27°; 15. 24; 17. 5°-18. 10°. It reads or transposes 2. 5° after 6; 8. 105 and 106 (like *T* & *M₁₋₃*), 142°-148° after 134 (with *M₃*); 16. 5-8 before 15. 33 (like *T* & *M₁₋₃*). It adds an adhyāya probably at the end of l. 16, and counts ten adhyāyas in each of the two sub-parvans like *M₂. 4.* It repeats 1. 10°; and, after 11°, 3. 29°, 30° and 11° (a second time).

COMMENTARIES

Commentaries available for this parvan are those of Devabodha (*Cd*), Arjunamiśra (*Ca*), Nīlakaṇṭha (*Cn*) and Vādirāja (*Cv*). Although their use for the constituting of the text is very limited, as they are generally very scrappy, variants and citations from them are given in the Crit. App. wherever possible. For the comm. of Devabodha, a transcript from the Scindia Oriental Institute, Ujjain, bearing No. 4887 was used. This happens to be the only MS. of Devabodha available for this parvan. It is dated Śaka 1571 (A. D. 1649), and the name of the scribe is given as "महोक्षोपनाम्न नारायणभट्टेन". Arjunamiśra's comm. is from the MS. No. 12931, dated Śaka 1736 (A. D. 1814), of the Oriental Institute Library, Baroda. It is not possible to know either the scribe or the place of this MS., as this is not mentioned in the colophon. The commentary of Vādirāja, called *Lakṣābharāṇa* is available on the whole of the Mbh. in a manuscript copy which was used by P. P. S. Sastri for the Madras edition. The commentary of Nīlakaṇṭha is available in printed editions, and its basis is the Vulgate text. Citations from it are merely for *pāthāntaras*, or where its readings differ from those of the Vulgate.

OTHER TESTIMONIA

The important testimonium of the Javanese Version is not reported for this parvan. The Telugu adaptation "Āndhra Bhāratamu" was also of scarce use. The Bhārata-mañjari of Kṣemendra has summarized this parvan into 101 stanzas, divided into four or five sections, viz. (1) वृष्टयुगवचः; (2) द्रौपदेयविलिखितवचः; (3) दुर्योधनस्वर्गगमनं; (4) ऐरीकमन्त्रं; and after these, additional nine stanzas which may be called (5) धृतराष्ट्रशोकः.

The Mañjarī gives its support to all the important episodes of this parvan : i. e., the Kakolākiya, the Bhūta-Rudrārādhana, the three heroes' visit to the dying Duryodhana, the Mañi-apaharana, etc. ; it is, however, unconscious of the Śaivite Rudra-Māhātmya occurring towards the end. It is not possible to say whether this parvan in the Mañjarī implies two sub-parvans or three. The fifth section दृतराष्ट्रशोकः (*supra*), seems to be a summary of the Viśokaparvan, which properly is included in the Striparvan ; this is remarkable, yet it hardly supports the inclusion of the sub-parvan Jalapradānika in the Sautika, since the matter of the said Jalapradānika is narrated by Kṣemendra towards the end of the Striparvan, which is its proper place. One other feature of the Mañjarī that deserves notice, relates to the story of the Aiśikaparvan. The Mañjarī narrates that, after Aśvatthāman's *astra* was discharged to kill the child which Abhimanyu's wife was bearing, the enraged Arjuna *again* countered it with his own *astra*. Aśvatthāman had to part with his crest-jewel in pacification of the *astra* newly employed by Arjuna. Aśvatthāman was cursed by Vyāsa (not Kṛṣṇa), and in turn cursed Vyāsa that the latter also would accompany him wherever he wandered (cf. Bhārata-mañjarī, ed. Kāvya-mālā, p. 532f. ; 11. 83-90). This version of the story which Kṣemendra relates, cannot be discovered in any of our MSS., and differs considerably from our text ; but it seems to accord somewhat with 1. 2. 187^{ab}.

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

The general conclusions so far arrived at in the published Volumes of this Edition about the relative value and importance of the different versions of the two recensions are also borne out by our manuscripts of the Sautikaparvan. Thus the Śāradā version in the extreme North and the Malayālam version in the extreme South are generally found to be purer than the rest. The Kashmirian version stands next to these in point of purity ; yet the Malayālam is not preferred to the Kashmirian version, since the former has retained a purer form only of the Southern recension of the epic, which itself is a secondary one. The Nepālī version is nearer to the Bengali and the Devanāgarī versions. Of the Southern versions, the Grantha is generally a more reliable representative of the Southern tradition than the Telugu ; but both are more or less contaminated by the influence of the N recension, and are inferior to the Malayālam version.

(i) The Śāradā Version

We have two manuscripts of this version : Ś₁ and Ś₂. But of these, Ś₁ is more trustworthy than Ś₂. This is shown both by its comparison with K₁ (which is found to be a reliable representative of the K version even for the other parvans), and by its general independence of the S recension. It has practically no additional passages and

possesses most of its omissions in common with K_1 . Very rarely indeed does it show an exclusive agreement with the S recension: see, e. g., 3. 10; 4. 25; and the omission of 1. 12-13^d. On the other hand, $\tilde{S}_2$ appears to have received greater contamination from the B and D versions, and from the Southern recension, either independently or through the medium of these: see, e. g., 1. 21^b, 32^b, 50^b, 62^b; 2. 5^d, 7^a, 9, 27^b; 4. 12^b, 18^a; 5. 5^a, 8^a, 34^d; 6. 29^b, 31^c, 32^c; 7. 22^b, 30, 38^d, 61^a; 8. 19^d, 57^b, 84^c, 90, 124^d, 126^b, 149^c; 9. 6^b, 20^b, 42^a; 15. 28^b; 16. 7^d, 25, 36; 17. 23^d; 18. 3^b: etc. $\tilde{S}_2$ has some exclusive agreements with K_1 (as for example, 1. 4; omission of 1. 13^c 14^b; 1. 27^a, 42; 3. 13^c; 4. 4^c: transposition of 8. 35^a and 35^d; 8. 111^a; etc.); but its differences from K_1 , especially when it agrees with $\tilde{S}_1$, are very frequent and more pronounced.

(ii) *The Kasmirī Version*

There are six manuscripts of this version, which have been used for the Critical Edition. Only one of these, however, proves to be the best representative of this version, namely K_1 . This manuscript is found to be the 'best representative' of its version even for the Bhiṣmaparvan; cf. Introduction, p. xxi. As remarked above, this manuscript has great affinities with $\tilde{S}_1$ and shows striking agreements with it even in respect of obviously wrong or absurd readings. In the following cases, $\tilde{S}_1$ and K_1 agree with each other in point of their variants, but differ from all the rest. All these variants are at least sensible, if not preferable readings—1. 3^d, 66^c, colophon: 2. 8^b, 25^c, 33^b; 3. 5^a: 4. 12^d, 33^a; 5. 3^a, 7^a, 8^a, 16^d, 24^a, 25^c, 30^d: 6. 4^c, 10^a; 7. 18^c, 19^b, 47^a, 58^c, 65: 8. 29^d, 34^b, 36^b, 65^a, 72^a, 76^a, 85^a, 94^b, 99^a, 110^a, 112^d, 118^b, 119^a, 142^b, 146^b; 9. 11^d, 20^b, 31^d, 50^b, 52^b: 10. 6^d, 13^a, 15^a, 26^b: 11. 3^b, 8^d, 18^b, 21^a, 23^b, 25^a: 12. 10^c, 33^d; 13. 2^d, 14^a, 16: 15. 7^c, 10^d, 16^d, 28^d: 16. 13^d, 16^a, 20^d, 29^b, 33^b; 17. 9^d, 11^b, 23^d; 18. 16^d, 25^a; etc. In the following few cases, K_1 has an exclusive variant—1. 1^a; 5. 6^b; 7. 14^d, 24^d, 40^d; 12. 4^a, 35^d; 13. 3^a; 14. 5^b; 15. 19^a, 27^b; 16. 19^c, 27^a, 31^c, 33^b; 17. 10^c, 15^c; etc. The following variants, however, show a probable imitation of $\tilde{S}_1$ by K_1 (all of them being either evident mistakes or absurd readings)—1. 3^c, 27^a; 2. 4^a, 17^d, 18^a; 3. 20^d; 5. 6^d, 8^c, 20^d; 6. 1^c, 5^a, 6^d; 7. 18^c, 27^b, 44^d, 48^b, 57^a; 8. 42^a, 68^a, 73^a, 80^b, 84^d, 91^c, 101^a, 122^c, 134^c, 141^b; 9. 38^a, 55^c, 57^a; 10. 27^a; 11. 23^a; 12. 20^a, 30^d; 15. 32^d; 18. 2^b, 3^c, 4^a, 12^b, 22^d, 23^d. In a few cases, K_1 agrees with the S recension alone—4. 3^d; 7. 54^b; 9. 16^d, 40^d; 15. 13^b; 16. 34^d; 18. 12^a.

The other five manuscripts of this group, K_{2-6} , belong to this version by reason of their general tendency to agree with the Śāradā version in respect of individual variants. The following are a few among the many instances—1. 18^d, 20^b, 33^b, 35^c, 6^a, 55^a, 66^a; 2. 1^b, 3^b, 6^d, 8^b, 13^b, 18^d, 27^b, 30^b; 3. 4^d, 7^c, 14^c, 33^b; etc. But they have received greater contamination from the B and D versions and sometimes agree with the S recension as against all the other N manuscripts. A few of the last mentioned cases are the following—1. 15^c, 20^d, 22^a, 29^a; 2. 7^a; 3. 22^a; 4. 22^a, 23^c, 29^c; 5. 18^c, 23^d; 7. 20^c, 29^b, 31^d, 32^d, 38^a, 44^d, 53^d; 8. 19^a; 15. 29^d; 17. 21^c; etc.

Among the K group, however, K_s slightly differs from the rest; thus K₂₋₄ exclusively possess 5*, 13*, and 15*, and agree with D and M versions in having 28*. On the other hand, K_s alone has 14* and 42* in the company of Ñ₁, B and D groups. K_s, however, joins the other members of this sub-group in introducing a new adhyāya at the end of 16, 21: and in this they all, i. e., K₂₋₄, agree with Ś₂, Ñ₁ and the S recension. But in respect of the additional passages and omissions, they do not agree with each other, and each has its own peculiarities. K_s has the largest number of additional passages, namely 24, out of which seven (9*, 10*, 48*, 56*, 58*, 60* and 71*) are peculiar to itself.

(iii) The Nepālī Version

Only a single manuscript of this version was available for this parvan. It does not, however, fulfil the expectations raised by its script about the purity of its version. It is greatly contaminated by the B D, and through them or even independently, by the versions of the S recension. Its agreement with the Śāradā or the Kashmirian version is very rare. The following are a few cases which show a clear influence of the B or D versions—1. 29^b, 35^c, 41^a, 50^{ac}, 54^c, 55^{ab}, 63^d, 66^a; 2. 3^b, 6^a, 8ⁱ, 9ⁱ, 13^b, 16^b, 18^c, 22^c, 23^c, 25^c, 27ⁱ, 30^b, 8*, 32^a; 3. 3^b, 6^c, 7^c, 9^d, 14^b, 16^b, 25^c, 27^b, 30^c, 33^c; 4. 5^a, 12^c, 20ⁱ, 26^c, 31ⁱ; 5. 11^b, 16^{ab}, 24^a, 30^c, 34^b, 35^c; 6. 8^a, 13^b, 20^{ac}, 21^b, 26^c, 30^a, 31^c, 34^c; 7. 3^b, 5^a, 6^b, 7^c, 8^c, 15^c, 22^b, 27^a, 32^b, 36^{ab}, 37^d, 38ⁱ, 45^c, 58^c; 8. 15^a, 26^c, 35^b, 40ⁱ, 47^d, 48^c, 52^b, 59^a, 38*, 64ⁱ, 66ⁱ, 69^b, 73^b, 75^a, 78^a, 79ⁱ, 80ⁱ, 83^c, 87^c, 93^{ac}, 95^b, 96^c, 100^a, 105^d, 106^c, 109^b, 113^d, 124^c, 127^c, 131^c, 133^{ad}, 149^b, 151^d; 9. 2^a, 5^b, 7^b, 9^b, 12^a, 14^a, 15^b, 18^a, 19^a, 23^a, 29^c, 31^b, 37^a, 45^b, 46^b, 47^b, 55ⁱ, 47*; etc. It stands alone or almost alone in the company of the S recension in the following cases—1. 22^a, 26^a; 2. 29^b; 5. 11^b; 7. 1^d, 54^d, 55^{ad}; 8. 42^b, 59^c, 68^d, 84^c, 100^a; 9. 6^d, 16^b, 52^c; 10. 8^c, 10^c; 15. 28^b, 29^d; 18. 21^b; etc. It has of course some plausible readings which it shares with no other manuscript, as for example—1. 30^b; 2. 20^c; 4. 4^d, 9^a, 12ⁱ, 17^{cd}, 27^b; 5. 6^d, 14^b, 30^a; 6. 4^c, 14^c, 25^a, 28^b; 7. 60^{ad}; 9. 23^b, 25^a; 10. 30^a; 11. 30^c; 12. 2^c, 21^d, 34^d; 13. 11^a; 15. 31^c; 16. 3^c, 14^b, 36^b; 17. 1^d, 16^a, 17^c, 19^c, 22^b; 18. 10^b; etc. Of the additional passages, it possesses 8*, 14*, 32*, 42*, 47* and 50* in common with the B and D versions, 39* alone being peculiar to it. Its omissions, however, are almost all of them peculiar to itself.

(iv) The Bengālī Version

We have five manuscripts of this version utilized for this edition. They generally agree with each other and also with the D version. They have very little to contribute independently for the constitution of the critical text. They possess additional passages, 6*, 8*, 14*, 38*, 42*, and 47*, in common with the D version, and 8* and 38* also in common with Ñ₁ and the S recension.

(v) *The Devanāgarī Version: (A) The Velipat*

Two manuscripts of Nīlakantha's Devanāgarī version have been utilized by us. The two are apparently much independent of each other. Thus D_{m1} has only four omissions while D_{m2} has seven which have nothing in common with those of D_{m1}. D_{m2} has three additional passages (7, 28¹, 61*), of which the first two are peculiar to it, while the last is shared by it alone with the manuscripts of the D version. Again D_{m1} transposes 1. 13¹-14¹ and 14¹-15¹ (along with T₁), but D_{m2} does not do so. Similarly, D_{m1} inserts 18¹ after 7. 14 (along with B₁. 3. 4), while D_{m2} inserts it after 7. 15¹ (with D₂. 3. 7). D_{m1} marks an additional adhyāya at the end of 1. 16, like M₂₋₄; D_{m2} does not do so. On the other hand, D_{m2} marks an additional adhyāya at the end of 16. 21, like the S recension and some manuscripts of the N recension, while D_{m1} does not do so. But in point of variants they are generally in agreement with each other.

(B) *The Composite Devanāgarī Version*

In all, six manuscripts of this composite version have been used for each of the two sub-parvans. D₁₋₄ contain both the sub-parvans; D_{5,7} contain only the Sautika, D_{6,8} only the Aīśika parvan. They possess additional passages 6*, 8*, 14*, 18*, 20*, 38*, 42* and 47* in common with B and Ū. Passages 32* and 63* are, however, peculiar to this group. As regards the omissions, D₁ and D₂ have practically none; while the omissions in the others are quite independent of each other. D₁ contains the largest number of omissions. Among themselves, they are almost of the same value; but sometimes D₁ and D₂ differ from the rest of the group in point of variants.

(vi) *The Telugu Version*

Two manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other; but the version which they represent is not much different from the G version. Neither of these has any additional passages which are peculiar to it. They, however, possess all the twenty-two passages of the S recension. T₂ has, besides, only four omissions, three of which it shares in common with T₁. T₁, however, has seven more of its own.

(vii) *The Grantha Version*

We have three manuscripts of this version. G₁ has three additional passages besides the twenty-two which are possessed by the whole S recension. Of these three, 6* is common to the G group and the B and D versions; 4* is borrowed from the N recension; and 62* is peculiar to itself. G₂ differs from the other two by sharing one of its omissions (1. 12¹-13¹) with T M and Ś₁; but the three MSS. show common omissions, namely, 7. 19¹-21¹, 37¹-39¹, which are not found anywhere else. The rest of their omissions are independent of each other. In the case of G₃, its associa-

tion with the N recension is more pronounced than that of the other two. It borrows two more additional passages from the N recension, namely 14* and 49*. In point of variants too, it often sides with the N manuscripts: e. g., 1. 5^d, 14^{ad}, 17^b, 24^d, 27^d, 31^d, 33^{ad}, 38^c, 47^c, 48^c, 49^c, 50^b, 52^d, 53^b, 54^b, 55^a, 64^c, 65^d; etc.

(viii) *The Malayālam Version*

Among the four manuscripts of this version, the last three generally hold together as against the first. Yet in point of omissions they mostly agree with each other. In respect of the additional passages, M₁ has 17* in common with the N recension, while M₂₋₄ have 28* in common with the composite D version. But 57* is possessed by all the manuscripts of the M group. In the following cases (from adhyāyas 1-6 only), M₁ agrees with the N recension (as against M₂₋₄)—1. 18^d, 30^d, 32^c, 42^d, 59^c; 2. 14^c; 3. 11^a, 15^c, 16^c, 18^c, 22^d; 4. 7^b, 8^c; 5. 11^b, 24^d; 6. 26^d. But it has also an independent M tradition (different from that of M₂₋₄) as seen from the following cases—2. 6^a, 7^b, 8^a, 18^c, 21^{bc}, 24^c, 8*, 30^c; colophons of adhyāyas 1, 2, 4, 9; 3. 15^a, 34; 4. 29^d, 38^c; 5. 16^{ab}; 6. 3^b; etc. As an illustration of the attempt of M₁ to improve upon an M reading, we may refer to 12. 22^d; 13. 11^d; 14. 2^d.

THE TWO RECENSIONS

The two recensions, i. e., the Northern represented by twenty-four manuscripts and the Southern represented by nine manuscripts, do not materially differ from each other either in form or in extent, so far as the Sautika is concerned. But in the matter of transpositions, the following case deserves special notice. The Southern recension has transposed a few stanzas (8. 142-148) at the end of the eighth adhyāya: see note on 8. 135. The apparent reasons for this transposition are—(1) the unexpected mention of what happened in the morning in st. 136^{ad}-141^{ad}, before summing up the account of the night in st. 142. (2) The awkward combination of an absolutive *kṛtvā* in st. 148^{ad} with the conjunctive *ca* in st. 148^{ef}. (3) The more natural connection of st. 148^{ad} with 136^{ab} (*janakṣayaṁ kṛtvā gantum iyeṣa*) and of 141^{ef} with 148^{ef} (*āspṛṣṭvān ūcūḥ ca*). Lastly (4) the dissolution of two of the three three-lined stanzas occurring in our text into three two-lined ones. But all our manuscripts of the N recension accept the order adopted by us in our text; and the following few reasons may also be urged in favour of this order: (1) Dhṛtarāṣṭra would not have interrupted Saṁjaya's narrative by a question until he had also heard about the safe exit of the triad on the morning after the night in question. (2) Saṁjaya reverted to the happenings of the night in st. 142-143 after mentioning the triad's safe exit in the morning in st. 136-141, for the sake of drawing a moral lesson from the disaster: namely, that it was partly due to the *pramāda* of the victorious party (st. 142^c) and partly to the inexorable destiny (st. 143). (3) This provokes a question from Dhṛtarāṣṭra, who thinks that the inexorable destiny could have been hastened by Aśvatthāman with the help of the *pramāda* of the Pāṇḍava

warriors. (4) Samjaya answers this question by pointing out that the *pramāda* of the warriors could be taken advantage of only in the absence of the five Pāṇḍavas, Kṛṣṇa and Satyaki. (5) Samjaya then continues his narrative in st. 149, briefly recapitulating in st. 148 what had already been stated. (6) The conjunctive *ca* in st. 148 combines the two absolutes *kṛtvā* and *sanetya*, both of which are then connected with *pramāda*. That it has preceded *sanetya* is only a stylistic peculiarity or a metrical exigency.

THE PARVA-SAMGRAHA DATA FOR THE SAUPTIKAPARVAN

(a) Contents

The Sauptika is a small parvan of about 800 ślokas. It is divided into two sub-parvans of nine adhyāyas each : but the first sub-parvan, namely the Sauptika, contains almost two-thirds of the total number of ślokas, while the second, namely the Aiśika, contains only the remaining one-third. The eighth adhyāya is the longest, and contains in about 150 ślokas the details of the nightly attack on the Pāṇḍava camp by Aśvatthāman, which has given its name to the parvan. Adhyāyas 1, 7, and 9 are next in importance to it and are less than half as much in length each. They respectively deal with the episodes of (1) The Kākolūkiya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, and (3) the triad's visit to the dying Duryodhana to report the slaughter, the last ending with the withdrawal of the 'sage's eye' from Samjaya, which was given to him at the beginning of the hostilities in the Bhīṣmaparvan. In the Aiśika, the secondary events mentioned by the side of the employment of the missile called Brahmasīras through the medium of an iṣikā, an arrow (which is the basis of the name of the sub-parvan), are—(1) the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman; and (2) the greatness of Rudra-Mahādeva who brought stability to the creation by means of the Liṅga and the herbs. This last is introduced as a sort of supplement to the contents of the seventh adhyāya, namely the Bhūta-Rudrārādhana, and both appear rather extraneous. Yet they are fully supported by all the MSS. of both the recensions.

The summary of events of this parvan as given in the Parvasamgrahaparvan in the Critical Edition (1. 2. 178-190) drops four of these five episodes, namely, the Kākolūkiya, the Bhūta-Rudrārādhana, the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman and the greatness of Rudra-Mahādeva. The following are the relevant portions from the Parvasamgrahaparvan—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सौमिकं पर्वं दारुणम् ।

भग्नोऽहं यत्र राजानं दुर्योधनमनघेयम् ॥ १५८

व्यपयातेषु पाथेषु त्रयस्तेऽभ्यासयू रथाः ।

कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुषिरोक्षिताः ॥ १५९

प्रतिजज्ञे दृढकोधो द्रौणिर्वत्र महारथः ।

अहन्वा सर्वपाञ्चालान्बृष्टसुत्रपुरोगमान् ।
 पाण्डवांश्च सहामात्याञ्च विमोक्षयामि दंशनम् ॥ १८०
 प्रसुप्ताग्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
 पाञ्चालान्सपरीवाराङ्गुद्रौणिपुरोगमाः ॥ १८१
 यत्रासुच्यन्त पार्थास्ते पत्र कृष्णवलाश्रयात् ।
 सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः ॥ १८२
 द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधादिता ।
 कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तृनुपाविशत् ॥ १८३
 द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ।
 अन्वधावत संकुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४
 भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः ।
 अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् ॥ १८५
 मैत्रमिल्यब्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ।
 यत्रास्त्रसन्नेह्येन च तच्छमयामास फा[फ]ल्गुनः ॥ १८६
 द्रौणिद्रौपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
 तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञासुदकदानिके ॥ १८७
 गृहोत्पन्नस्य चाग्न्यान् कर्णस्य पृथयात्मनः ।
 सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
 अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
 श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
 श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।
 सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०

— Inserted after st. 180 in K₃. 4. 6 V₁ B D (except D₁₄) —

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः ।
 सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ।
 न्यग्रोधस्यात्र महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः ।
 नतः काकान्बहुव्रात्रौ दृष्ट्वा लोकेन हिसितान् ।
 द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् । [5]
 पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वर्धं प्रति मनो दधे ।
 गत्वा च शिबिरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
 घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य धिष्टितम् ।
 तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
 द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः । [10]

- Inserted after st. 187^b in K₃. 4. 5 V₁ B D (except D₁₄)

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।

पाण्डवाः प्रददुर्द्धा द्रौपद्यै जित्कार्क्षिणः ।

एतद्वै दशमं पर्वं सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

187¹² and 188 (with v. l. as shown in the Crit. App. of 183¹) are read, after 193, in K. + V₁ B D (except D₂ n) M; 187¹² and 188¹² only, after 193, in T₁ G₁.

It will be seen from the above that the portion of the Parvasaṃgrahaparvan which relates to the Sautika exists in two recensions: one which is preserved in the V₁, B and D versions and the other which is preserved by important manuscripts of the K version and practically the whole of the S recension. The latter has been adopted in the Critical Edition. It mentions the following events as comprising the Sautika-parvan — (1) Aśvatthāman's vow in the presence of dying Duryodhana not to take off his armour until the Pāṇḍavas and the Pāṇcālas were destroyed (st. 178¹²–180). (2) the nightly attack on the camp of the Pāṇḍavas, from which, however, the Pāṇḍavas and Sātyaki were saved by the foresight of Kṛṣṇa (st. 181–182); (3) Bhīma's running after Aśvatthāman at the instigation of Draupadi (st. 183–184); (4) employment of the Brahmaśiras by Aśvatthāman, Arjuna's use of a counter-missile, and the mutual curses of Vyāsa and Aśvatthāman (st. 185–187¹²); lastly (5) Prthā's disclosure of her secret about the birth of Karna, during the ceremony of offering funeral water to the dead warriors (st. 187¹²–188). As said above, this summary drops all the four important though minor events: namely, (1) the Kākōlūkiya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, (3) the Maṇi-apaharaṇa and (4) the Rudra-Mahādeva-mahimān, which have occupied quite a considerable portion of the parvan and play a rather important role in the story. It should be noted that all the four (the last by implication) are mentioned in the other recension of the Parvasaṃgraha, as seen from the additional passages 160* and 165*.

I have, however, to draw particular attention to item No. (5) included in the contents of the Sautikaparvan as mentioned in the Parvasaṃgraha. This event, namely the Toyakarman and Prthā's disclosure of her secret, does not actually belong to the Sautikaparvan, but occurs at the end of the Striparvan in adhy. 27 of the Vulgate. And this is as it ought to be; for, the Strivilāpa and the Pretadahana and Śrāddhakriyā must precede the Toyakarman. The former occupies adhyāyas 1–25, and the latter, adhyāya 26 of the Striparvan in the Vulgate. The name Jalapradānikam given to the sub-parvan consisting of adhyāyas 1–15 in the colophons of the Vulgate and other versions of the Striparvan is a misnomer. There is no mention of Jalapradāna in these chapters, nor is it expected, as said above. Now, it is very significant in this respect, that the V, B and D versions of the Parvasaṃgraha assign this episode to its proper place at the end of the Striparvan, and further that they are also supported in this by the full M version and two more manuscripts of the S recension, namely, T₁ and G₁. This fact once more brings into prominence the necessity of attaching greater importance to the full M version, even when it agrees with

comparatively less reliable representatives of the K version.¹

(b) *The Pavasaṅgraha Figures for the Sautpika*

The Pavasaṅgrahaparvan mentions two sub-parvans and eighteen adhyāyas with a total of 870 ślokas as constituting the Sautpikaparvan (1. 2. 189-190). In the Critical Edition we have two sub-parvans, viz., the Sautpika and the Aiṣika, each having nine adhyāyas. But, in the Sautpika, the M version (except M₁) and Dn₁ have ten adhyāyas instead of nine, the additional adhyāya being marked at the end of 1. 16. The colophon of the additional adhyāya is actually given in Dn₁, but has to be inferred in the case of M₂₋₄. These last mark our adhyāyas 1 to 9 as 2 to 10, evidently, having the end of the first adhyāya after 1. 16, like Dn₁. On the other hand, M₁ has only nine adhyāyas as in the Critical Edition, but they are marked as 67 to 75 in continuation of the 66 adhyāyas of the Śalyaparvan. In the colophons also, M₁ mentions the Sautpika sub-parvan as a part of the Śalyaparvan.

In the Aiṣika sub-parvan, the S recension and some N MSS. (K₂. s B₁. s. 4 Dn₂ Ds. s) have ten adhyāyas, the additional adhyāya being counted at the end of 16. 21. On the other hand, the colophon at end of adhyāya 14 is dropped by Ś K₁. 4. s and also by N₁ (by inference), but all these MSS. (except Ś₁ and K₁) mark the additional adhyāya at end of 16. 21, thus having nine adhyāyas in the Aiṣika sub-parvan, as in the Critical Edition. Ś₁ and K₁ alone seem to have only eight.

As regards the number of ślokas in the Sautpika, they ought to be 870, whereas in the Critical Edition the number of 'official stanzas' is only 772. If, however, the addl. lines in the ślokas of three lines are counted, we get 43 lines more which amounts to 21½ ślokas. If again, the twelve four-lined and the two six-lined Triṣṭubh stanzas in the tenth adhyāya are taken into consideration, they give us about 6½ extra Anuṣṭubh ślokas (48 + 12 = 60 × 11 = 660 ÷ 32 = 20½ - 14 = 6½). This brings the total to 772 + 21½ + 6½ = 800 Anuṣṭubh ślokas. The consideration of hypermetric lines will make no difference, as there are only two cases available. Further, the N recension contains eight lines more in the five addl. passages which are common to all its MSS., besides 36 addl. passages in different N MSS. and an Appendix passage (in K₃. 4) of 32 lines; while the S recension has 38 lines more in the 22 addl. passages which are common to all its MSS., besides six addl. passages in different S MSS. plus two more (8*, 38*) shared by S and a few N MSS. Now, even if we were to decide to take over the common N additions (or the common S additions, including the two cases last mentioned), there still remains a gap of some 50 ślokas. I am unable to say how this

¹ The transposition of 1. 2. 187^{cd}-188^{cd} after 193 has no doubt a weighty support; but it is an attempt to ease out the difficulty. This is evident from the circumstance that all the MSS. which support the transp. in question (including the M version) nevertheless read 1. 2. 61^{cd} as — जलप्रदानिकं पर्वं स्त्रीपर्वं च ततः परम्, and not ततः स्त्रीपर्वं विधेयं जलदानमतः परम्, as a solitary K MS. has it. The difficulty would thus seem to go deeper, and cannot be entirely removed by adopting the transposition. — S. K. B.

should be filled up; but I think the arbitrarily worded colophons and the uncertain uvāca references (which could yield a net addition of about 20 lines) should have nothing to do with this computation. Nor is it necessary to fill up the gap, if we accept the view that the Critical Edition represents a pre-Parvasaṃgraha stage.

I am of course assuming that the author of the Parvasaṃgrahaparvan knew and employed the method of computation according to which the extent of a work was counted in units of 32 letters called the 'Anuṣṭubh śloka's' or Granthas. See Prolegomena, p. xcix; Silver Jubilee Number, *ABORI*, p. 550; also Introduction to Bhismaparvan, p. cxvii. That this method of computation was already in vogue about 1000 A. D. is clear from Kedāra's Vṛttaratnākara among others. This work on Sanskrit metres is written in verse, but not in stanzas of uniformly constructed lines. So that when, in the 5th stanza of Ch. I, the author tells us that the extent of his work is 136, he undoubtedly refers to this method of computation; and I have shown in the introduction to the critical edition of this work [published by Haritosha Samiti, Bombay, in a book called *Jayadāman*] that this figure is quite accurate, being exceeded only by 22 letters. This particular unit of śloka or Anuṣṭubh śloka or Grantha is quite commonly used by Jain authors from very old times, and must have come into vogue when manuscripts were caused to be written for being given to Sādhus either for study or for being placed in the Sarasvatibhāṇḍāras, by rich laymen through professional writers. The unit was obviously devised as a convenient basis for payment. Many old commentators mention thus the Grānthāgṛa of their text as well as their commentary. I shall quote only from two authors who definitely lived before A. D. 1000. They are Haribhadrāsūri, author of Samarādityacarita, and Siddhasenagaṇi, author of the commentary on Umāsvatī's Tattvārthasūtra—

(1) गंधर्गमिमं पयं छंदोणाणुदुण गणिऊण ।

पाण दससहस्सा हुंति सिलोणं संठवियम् ॥

इति समरादित्यचरितं समाप्तम् । —Peterson, Report V, p. 91.

(2) अष्टादश सहस्राणि द्वे शते च तथा परे ।

अक्षीतिराधिका द्वाभ्यां टीकायाः श्लोकसंग्रहः ॥ ८

मूलसूत्रप्रमाणं हि द्विशतं किंचिदुक्तम् ।

भाष्यश्लोकस्य मानं च द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९

इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता । —H. R. Kapadia's ed., Bombay, 1930.

This unit of computation is also actually mentioned by Jayakirti in his Chandonuśāsana, IV. 14. and Jayakirti also lived about A. D. 1000. See *JBBRAS.*, New Series, Vol. 21, (1945), p. 9. The quotation is as follows—

द्वाविंशदक्षरो ग्रन्थः सोनुदुप् श्लोक इत्यपि ।

श्लोकस्तु गद्यते पद्यं पुष्यश्लोकैर्मीनिषिभिः ॥

There is one more curious thing about the number of the sub-parvans which the Sautpika contains. According to the Parvasaṃgraha they are only two; but there seems have been current among the commentators of the Mahābhārata a tradition

according to which it contained three instead of two. The late Dr. Sukthankar has already quoted from Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha on this point on p. 174 of his *Epic Studies I*, (*JBBRAS*, New Series, Vol. 4). I may also refer to the mnemonic stanzas noted by Nīlakaṇṭha under 1. 2. 84 and 325.

In the enumeration of the hundred parvans in the *Parvasaṁgrahaparvan* (cf. 1. 60^{cd}-61), no other parvan except these two is mentioned as constituting the *Sauptika*. The *Jalapradānika* which is mentioned immediately after the *Aiśika* constitutes the first sixteen adhyāyas of the *Strīparvan* according to the colophons of the adhyāyas in the vulgate. But it does not contain any reference to the *Jalapradāna* or offering ceremonial water to the dead. The first twenty-five adhyāyas of the *Strīparvan* constitute the *Strivilāpa*, which is followed by the *Śrāddhakriyā* in adhyāya 26. It is in adhyāya 27 that we first hear of the *Jalapradāna*, and this is indeed the proper occasion for it. Is it possible that at one time this adhyāya alone constituted the sub-parvan *Jalapradānika*, and further that it was tacked on to the *Sauptika* as its last part? If this had been the case, the *Parvasaṁgrahaparvan* text pertaining to the *Sauptika*, as adopted in the Critical Edition (i. e., 1. 2. 178-190, especially, st. 187^{cd}-188^{ab}), would be admirably defended. And further, it might help to fill up the gap left between the number of ślokas mentioned here and those that are actually found in our edition, since this *Jalapradāna* adhyāya contains thirty *Anuṣṭubh* ślokas. This supposition, however, is intrinsically impossible, as *Jalapradāna* would not precede the *Vilāpa* and the *rāddha*, and also because adhyāya 27 follows naturally after the conclusion of adhyāya 26 in the Vulgate and other editions.

* * * * *

I sincerely thank the General Editor, Dr. S. K. Belvalkar, who has always guided and helped me in every way, both in the valuation of the evidence and the selection of the readings. I owe the concordance and the references from the commentators in the Critical Apparatus to Mr. S. N. Tadpatrikar, and I feel deeply obliged to him for these. I also thank the staff of the *Mahābhārata* Department, especially Mr. M. V. Vaidya, whose suggestions were often helpful to me.

Āgapañcamī, 9th August, 1948. }
Mumbāvatī (Bombay). }

H. D. VELANKAR.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	<i>not numbered</i>	<i>not numbered</i>	—
2*	—	—	—
1. 1 ^a	1. 1 ^a ^c	1 ^a	1. 1 ^a ^b
3*	—	—	—
1. 1 ⁱ -13 ⁱ	1. 1 ⁱ -13 ⁱ	1 ⁱ -13 ⁱ	1. 1 ⁱ -13 ⁱ
1. 13 ⁱ -14 ⁱ	1. 13	13	1. 13 ⁱ -14 ⁱ
1. 14-15 ⁱ	1. 13 ⁱ -14 ⁱ	13 ⁱ -14 ⁱ	1. 14 ⁱ -15 ⁱ
1. 16-31	1. 16-32 ^b	16-32 ^b	1. 16-32 ^b
4*	1. 32 ^a	32 ^a	1. 32 ^a
1. 32-52	1. 33-55 ^b	33-55 ^b	1. 33-54 ¹ ₂
5*	—	—	—
1. 53-54	1. 55 ⁱ -57 ^b	55 ⁱ -57 ⁱ	1. 55 ¹ ₂ -56 ¹ ₂
6*	1. 57 ^a	57 ^a	1. 57 ¹ ₂ ^a ^b
1. 55-66	1. 58-69	58-69	1. 57 ¹ ₂ ⁱ -69 ⁱ
2. 1-4	2. 1-4	70-73	2. 1-4
7*	—	—	—
2. 5 ^a	2. 5 ^a	74 ^a	2. 5 ^a
2. 5 ⁱ	2. 5 ⁱ	74 ⁱ	2. 6 ^a
2. 6	2. 6	75	2. 5 ⁱ -6 ⁱ
2. 7-30 ^a	2. 7-30	76-99	2. 7-30 ¹ ₂ ^a ^b
8*	2. 31	100	2. 30 ¹ ₂ ^a ⁱ -31 ¹ ₂ ^a ^b
2. 30 ^a ⁱ -33	2. 32-35	101-104	2. 31 ¹ ₂ ^a ⁱ -35
3. 1-25	3. 1-26 ^a	105-130 ^a	3. 1-25 ¹ ₂
9*	—	—	—
3. 26-30 ^a	3. 26 ^a ⁱ -31 ^a ^b	130 ^a ⁱ -135 ^a ^b	3. 26 ¹ ₂ -31 ^a ⁱ
10*	—	—	—
3. 30 ^a ⁱ	3. 31 ^a ⁱ	135 ^a ⁱ	3. 31 ^a ⁱ
11*	—	—	3. 31 ¹ ₂
3. 31-34	3. 32-35	136-139	3. 32 ¹ ₂ -35 ¹ ₂
12*	—	—	—
3. 35	3. 36	140	3. 36 ¹ ₂
13*	—	—	—
4. 1-33	4. 1-34	141-175	4. 1-35
5. 1-2	5. 1-2	176-177	5. 1, 3
14*	5. 3-4	178-179	5. 2, 4

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
5. 3-24	5. 5-26	180-201	5. 5-26
15*	—	—	—
5. 25-38	5. 27-40	202-215	5. 27-40
16*	—	—	—
6. 1-11	6. 1-11	216-226	6. 1-11
17*	6. 12 ^{ab}	227 ^{ab}	6. 11½
6. 12-34	6. 12 ^{cd} -34	227 ^{cd} -250	6. 12½-34½
7. 1-15 ^{ab}	7. 1-15 ^{ab}	251-265 ^{ab}	7. 1-15 ^{ab}
18*	7. 15 ^{cd}	265 ^{cd}	—
7. 15 ^{cd} -18 ^{ab}	7. 16-18	266-268	7. 15 ^{cd} -18 ^{ab}
19*	—	—	—
7. 18 ^{cd}	7. 19 ^{ab}	269 ^{ab}	7. 18 ^{cd}
7. 19 ^{ab}	7. 19 ^{cd}	270 ^{cd}	7. 19 ^{ab}
7. 19 ^{cd}	7. 20 ^{ab}	270 ^{ab}	7. 19 ^{cd}
7. 20 ^{ab}	7. 20 ^{cd}	269 ^{cd}	7. 20 ^{ab}
7. 20 ^{cd} -22 ^{ab}	7. 21-22	271-272	7. 20 ^{cd} -22 ^{ab}
20*	7. 23 ^{ab}	273 ^{ab}	7. 22 ^{cd}
7. 22 ^{cd} -25	7. 23 ^{cd} -26	273 ^{cd} -276	7. 23-26 ^{ab}
21*	—	—	—
7. 26-30 ^{ab}	7. 27-31	277-281	7. 26 ^{cd} -31 ^{ab}
22*	—	—	—
7. 30 ^{cd} -66 ^{ab}	7. 32-68 ^{cd}	282-318 ^{cd}	7. 31 ^{cd} -68 ^{ab}
23*	—	—	7. 68 ^{cd}
7. 66 ^{cd}	7. 68 ^{cd}	318 ^{cd}	7. 68 ^{cd}
24*	—	—	—
8. 1-3 ^{ab}	8. 1-3 ^{ab}	319-321 ^{ab}	8. 1-3 ^{ab}
25*	—	—	8. 3 ^{cd}
8. 3 ^{cd}	8. 3 ^{cd}	321 ^{cd}	8. 4 ^{ab}
26*	—	—	—
27*	—	—	8. 4 ^{cd} -5
8. 4-8	8. 4-8	322-326	8. 6-10
28*	8. 9 ^{ab}	327 ^{ab}	8. 10½
8. 9-10 ^{ab}	8. 9 ^{cd} -10	327 ^{cd} -328	8. 11½-12½ ^{ab}
29*	—	—	8. 12½ ^{cd} -13
8. 10 ^{cd} -17	8. 11-18 ^{ab}	329-336 ^{ab}	8. 13½-20½
30*	—	—	8. 21½-22½
8. 18	8. 18 ^{cd} -19 ^{ab}	336 ^{cd} -337 ^{ab}	8. 23½
31*	—	—	8. 24½ ^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 19	8. 19 ² -20	337 ² -338	8. 241 ² -251 ²
32*	8. 21	339	—
8. 20	8. 22-23 ^{ab}	340-341 ^{ab}	8. 26-27
33*	—	—	8. 28
8. 21-34	8. 23 ² -37 ^{2b}	341 ² -355 ^{2b}	8. 29-42
34 ²	—	—	8. 43 ^{2b}
8. 35-36 ^{2d}	8. 37 ² -39 ^{2b}	355 ² -357 ^{2d}	8. 43 ² -45 ²
35*	—	—	8. 45 ²
8. 36 ² -51 ²	8. 39 ² -55 ^{2b}	357 ² -373 ^{2b}	8. 45 ² -61
8. 51 ²	8. 55 ²	373 ²	—
36 ² (<i>for</i> 51 ²)	—	—	8. 62 ²
8. 52-57	8. 56-61	374-379	8. 62 ² -67 ²
37 ²	—	—	8. 68 ²
8. 58-65	8. 62-71 ^{2b}	380-389 ^{2d}	8. 69 ² -78 ²
38 ²	8. 71 ²	389 ^{2d}	8. 78 ²
8. 66-82	8. 72-88	390-406	8. 79 ² -95 ²
39*	—	—	—
8. 83-104	8. 89-111 ^{2b}	407-429 ^{2b}	8. 96 ² -118
8. 105	8. 111 ² -112 ^{2b}	429 ² -430 ^{2b}	8. 120
8. 106	8. 112 ² -113 ^{2b}	430 ² -431 ^{2b}	8. 119
8. 107-135	8. 113 ² -142	431 ² -460	8. 121-149 ²
8. 136-141	8. 143-149	461-467	8. 157 ² -164 ^{2b}
8. 142-148 ^{2d}	8. 150-156	468-474	8. 150 ² -157 ^{2b}
8. 148 ² -151	8. 157-159	475-478	8. 164 ² -167
9. 1-8 ^{2b}	9. 1-8	479-486	9. 1-81 ^{2b}
40*	—	—	—
9. 8 ² -17 ^{2b}	9. 9-17 ²	487-496 ^{2b}	9. 81 ² -171 ^{2b}
9. 17 ²	—	—	—
41* (<i>for</i> 17 ²)	—	—	—
42* (<i>for</i> 17 ²)	9. 17 ²	496 ²	—
43* (<i>for</i> 17 ²)	—	—	9. 171 ²
9. 18-24	9. 18-24	497-503	9. 181 ² -241 ²
44*	—	—	—
9. 25-29 ²	9. 25-29	504-508	9. 251 ² -291 ²
45*	—	—	9. 301 ^{2b}
9. 29 ² -39	9. 30-40 ^{2b}	509-519 ^{2b}	9. 301 ² -401 ²
—	—	—	9. 411 ^{2b}
9. 40-55	9. 40 ² -57 ^{2b}	519 ² -536 ^{2b}	9. 411 ² -571 ²

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
46*	—	—	—
47*	9. 57 ^{ci} -58	536 ^{ci} -537	—
9. 56 ^{ab}	9. 59 ^{ab}	538 ^{ab}	9. 58 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
48*	—	—	—
9. 56 ^{ci} -57	9. 59 ^{ci} -60	538 ^{ci} -539	9. 58 $\frac{1}{2}$ ^{ci} -59 $\frac{1}{2}$
49*	9. 61	540	9. 60 $\frac{1}{2}$
9. 58-59	9. 62-63	541-542	9. 61 $\frac{1}{2}$ -62 $\frac{1}{2}$
50*	—	—	—
10. 1-4	10. 1-4	543-546	10. 1-4
51*	—	—	—
10. 5-9	10. 5-9	547-551	10. 5-9
—	—	—	10. 10 ^{ab}
10. 10-23	10. 10-24 ^{ab}	552-566 ^{ab}	10. 10 ^{ci} -24 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
10. 24 ^{ab}	10. 24 ^{ci}	—	10. 24 $\frac{1}{2}$ ^{ci}
10. 24 ^{ci} -30	10. 25-31	566 ^{ci} -573	10. 25 $\frac{1}{2}$ -31 $\frac{1}{2}$
11. 1-3	11. 1-3	574-576	11. 1-3
52*	—	—	11. 4
11. 4 ^{ab}	11. 4 ^{ab}	577 ^{ab}	—
53* (for 4 ^{ab})	—	—	11. 5 ^{ab}
11. 4 ^{ci} -11	11. 4 ^{ci} -11	577 ^{ci} -584	11. 5 ^{ci} -12
App. I No. 1	—	—	—
11. 12-18	11. 12-18	585-591	11. 13-19
54*	—	—	—
11. 19-25	11. 19-27 ^{ab}	592-600 ^{ab}	11. 20-27 $\frac{1}{2}$
55*	—	—	—
11. 26-30 ^{ab}	11. 27 ^{ci} -31	600 ^{ci} -604	11. 28 $\frac{1}{2}$ -32 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
11. 30 ^{ci}	—	605	11. 32 $\frac{1}{2}$ ^{ci}
12. 1-3	12. 1-3	606-608	12. 1-3
56*	—	—	—
57*	—	—	—
12. 4-6 ^{ab}	12. 4-6 ^{ab}	609-611 ^{ab}	12. 4-6 ^{ab}
58*	—	—	—
12. 6 ^{ci} -7 ^b	12. 6 ^{ci} -7 ^b	611 ^{ci} -612 ^b	12. 6 ^{ci} -7 ^b
59*	—	—	—
12. 7 ^{ci} -34	12. 7 ^{ci} -35	612 ^{ci} -640	12. 7 ^{ci} -35
60*	—	—	—
12. 35-40	12. 36-41	641-646	12. 35 $\frac{1}{2}$ -41
13. 1-17 ^{ab}	13. 1-19 ^{ab}	647-665 ^{ab}	13. 1-19 ^{ab}

Crit. Ed.	Bonn. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
61 ^{ac}	—	—	—
13. 17 ^{ad} -20	13. 19 ^{ad} -22	665 ^{ad} -669	13. 19 ^{ad} -22 $\frac{1}{2}$
14. 1-16 ^{ab}	14. 1-16 ^{ab}	670-685 ^{ab}	14. 1-16 ^{ab}
62 ^{ac}	—	—	—
14. 16 ^{ad}	14. 16 ^{ad}	685 ^{ad}	14. 16 ^{ad}
63 ^{ac}	14. 16 ^{ad}	686	—
15. 1 ^{ab}	15. 1 ^{ab}	687 ^{ab}	15. 1 ^{ab}
64 ^{ac}	—	—	15. 1 ^{ad}
15. 1 ^{ad} -31	15. 1 ^{ad} 32 ^{ab}	687 ^{ad} 718 ^{ad}	15. 1 $\frac{1}{2}$ 32
65 ^{ac} , lines 1, 3	15. 32 ^{ad} , 33 ^{ad}	718 ^{ad} , 719 ^{ad}	15. 33
65 ^{ac} , line 2	15. 33 ^{ad}	719 ^{ad}	—
66 ^{ab}	—	—	15. 33 $\frac{1}{2}$
15. 32	15. 34	720	15. 34 $\frac{1}{2}$
67 ^{ac}	—	—	15. 35-37 $\frac{1}{2}$
15. 33	15. 35	721	15. 44 $\frac{1}{2}$
16. 1-4	16. 1-4	722-725	16. 1-4
16. 5-8 ^{ab}	16. 5-8 ^{ab}	726-729 ^{ab}	15. 38 $\frac{1}{2}$ -41 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
68 ^{ac}	—	—	15. 41 $\frac{1}{2}$ ^{ad} -42 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
16. 8 ^{ad}	16. 8 ^{ad}	729 ^{ad}	15. 42 $\frac{1}{2}$ ^{ad}
69 ^{ac}	—	—	15. 43-43 $\frac{1}{2}$
16. 9-15 ^{ad}	16. 9-16 ^{ad}	730-737 ^{ad}	16. 5-11 $\frac{1}{2}$
70 ^{ac}	16. 16 ^{ad}	737 ^{ad}	—
16. 15 ^{ad} -19 ^{ab}	16. 16 ^{ad} -20 ^{ab}	738-742 ^{ab}	16. 12-16 ^{ad}
71 ^{ac}	—	—	—
16. 19 ^{ad} -36	16. 20 ^{ad} -37	742 ^{ad} -759	16. 16 ^{ad} -33
17. 1-26	17. 1-26	760-785	17. 1-26
18. 1-26	18. 1-26	786-811	18. 1-26

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।

उपास्तमयवेलायां शिविराभ्याशमागताः ॥ १

विमुच्य बाहांस्त्वरिता भीताः समभवंस्तदा ।

✚ N₁ begins with जा समन्ततः in 10. 1. 21^b. MSS. D₂s do not give chapters 1-9.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K₁-3.3.6 B₁4 Dn₁; N₁ missing; B₂ marg.). S₁ Dn₂ D₁2.3 read व्यासं and S₂ व्यासम् (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, S₁ ins: ॐ नमो विष्णवे । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अतः परं सौप्तिकं पर्व ॥ S₂ ॐ नमो गुरुचरणकमलेभ्यः । ॐ नमो विष्णवे

2* ॐ नमः सकलकल्याणदायिने चक्रपाणये ।

विषयाणं वममनां समुद्धरणसेतवे ।

K₄ ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय । B₂3 ॐ नमो गणेशाय । B₂ ॐ नमः कृष्णाय (which is preceded by a list of events of the Gadāparvan); Dn₂ D₁-5.7 श्रीगणेशाय नमः । Dn₂ gives, after the introductory mantra, a list of events of the Gadāparvan.

K₁-3.3 B₁ Dn₁ T, which, like G M, om. the introductory mantra, begin as follows: K₁ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; K₂ ॐ नमः कृष्णाय । वैशं उ०; K₃ श्रीगणेशाय नमः; K₅ ॐ गणेशाय नमः; B₁ ओं नम गणेशाय; Dn₁ श्रीगुरुभ्यो नमः; T₁ श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ओम् । and (on marg.) शुभमस्तु सौप्तिकपर्वप्रारम्भः; T₂ हरिः ॐ शुभमस्तु । अविव्रमस्तु.

[✚] It should be understood that the words उवाच, ऊचुः of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचुः, are generally omitted in S and S. Others have these promiscuously. Similarly, the speakers' names are often abridged, for instance, वैशं for

गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २

सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।

निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात्क्षतविक्षताः ॥ ३

दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् ।

वैशंपायनः. These vagaries of MSS. are ignored in the Critical Apparatus.]

C. 10. 4
B. 10. 1. 4
K. 10. 1. 3

1 —^a) G₂ तु (for ते). T G₁2 M सर्वे (for वीराः). —^b) K₂-5 B Dn D₂-1.7 G₁2 M₁2 Ca. d. n. ४ उपास्तमनः; D₁2 G₂ (sup. lin.) स्यात्समनः (for उपास्तमयः). K₂ T G वेलायां. — After 1^a, Ca (wrongly) ins:

3* सर्वे सुमनसस्तदा ।

समीपे पाण्डवावेत्य वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।

—^a) K₂-5 B₁3 D₂1.7 शिविराभ्यासम्. K₅ अभ्ययुः; G₂ आगमात् (sic) (for आगताः).

2 —^a) K₅ चत्वारि (for त्वरिता). —^b) K₂ अस्ताः (for भीताः). K₂4 S (except G₂; G₁ also as in text) भीताः समनुबो (T₂ 'यो'धनात् (T₁ 'नान्'; G₁ 'यन्'); K₅ भीताः (marg.) परमयात्तदा. —^c) T G₁2 M आगम्य (for आसाद्य). K₂ गहनां दिशमाख्याय. —^d) K₂ न्यवसंश्च ते; K₂5 B₂ न्यवसंत ते; K₅ न्यवसंस्ततः; B₂ चाविशंत ते (for न्यविशन्त ते).

3 —^a) K₂4 'नि (K₄ 'नी)वासम् (for 'निवेशम्). —^b) B₂ व्यवस्थिताः. —^c) S₁ K₁ निकृत्ता; K₅ G₁ (inf. lin. as in text) निकृता; B₁ विकृता (for निकृता). K₁ शास्त्रैः. —^d) S₁ K₁ क्षतविग्रहाः; S₂ क्षतविक्षिताः; K₂ क्षतवीक्षिताः; K₅ क्षितविक्षिताः; B₁-5 क्षतजोक्षिताः; Dn₂ क्षतविक्षितैः; D₄ G₂ कृतविक्षिताः (for क्षतविक्षिताः).

4 —^a) G₂ त्रि (for च). Some MSS. निश्चस्य; B₁ विश्वस्य. —^b) K₂ अन्वचिन्तयत्; K₅ B₁2.4.5 G₂ अनु (G₂ 'न्वि'चितयन्; Dn T₁ पाण्डवा न त्व (T₁ नान्व) चितयन् (Dn₁ 'त्). —^c) S₂ K₁ निधनं (for निनदं).

॥ च निनदं घोरं पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ४
 सारभयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन्पुनः ।
 हृतं ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः ॥ ५
 प्यन्त महेष्वासाः क्रोधामर्षवशं गताः ।
 वधेन संतप्ता मुहूर्तं समवस्थिताः ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्वयमिदं कर्म कृतं मीमेन संजय ।
 नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ७
 यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा ।
 वैः समरे पुत्रो निहतो मम संजय ॥ ८

K3. 4. 6 Dr मनीषिणां (D1 'णं') (for जयैषिणाम्).

^a) D4 भयात्ते तु; Dr भयाद्भीताः; Ca. d भया-
 (as in text). — ^b) K4 प्राङ्मुखाः. Dr प्राङ्मुव-
 G1. 2 भयात्; G3 ततः (for पुनः). — ^c) T
 M श्रान्तगात्राः (M1 'पत्राः').

Dr repeats 6^{ab}. — ^a) K2 नामुष्यन्तो; K4
 यतः; B1 नामुष्यन्तः; T2 G1 (inf. lin. as in
 1. 2 Ms नाद्वयन्तः; Ca. d नामुष्यन्त (as in text).
 K5 हर्षामर्षः; Dr क्रोधोमर्षः. K3 वशानुगाः; G3
 न्वताः (for वशं गताः). — ^e) Dn1 व्यसनः; G3
 (for वधेन). — ^d) B2 ध्यानमास्थिताः; D4 G3
 स्थिताः (for समव').

After 7^{ab}, M2. 4 read (for the first time) 10^{ab}
 ating it in its proper place. — K1 om. (hapl.)
 2; K2 om. 7^{ab}. — ^{ab}) In Ś1, the portion from
 up to पुत्रो is lost on a damaged folio. T G1. 2
 2. 1 यत्र; G3 तत्र (for यत्स). K5 नागायुतः; B1
 यत्. K3. 4. 6 मे विनिपातितः (for मम नि').
 यत्स नागायुतप्राणाः पुत्रा मम निपातितः; G1 यत्र
 युतबलप्राणः पुत्रो निपातितः.

Dr om. (hapl.) 8-9. K1 om. 8 (cf. v. l. 7).
 Ś1, the portion from ननो (in ^a) up to पुत्रो
 *) is lost on a damaged folio. — ^b) G2 सिंहः;
 वज्र (as in text). Ś2 संहनने; K3. 4 संहननो;
 संहननो. M2. 4 यथा (for युवा). — ^c) Ś2 मंदैः
 पुत्रो. — ^d) Ś1 निहते; K3 निहितो. Ś2 सर्वदा
 काशिशिः; G2 हतो मम च संजय.

न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः ।
 यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ९
 अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
 हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ १०
 कथं हि वृद्धमिथुनं हतपुत्रं भविष्यति ।
 न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ ११
 कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च संजय ।
 प्रेष्यभूतः प्रवर्तेयं पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ १२
 आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्थित्वा मूर्ध्नि च संजय ।
 कथमद्य भविष्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत् ॥ १३

9 Ś1 om. (hapl.) 9^a-10^b; Ś2 Dr om. 9 (for
 D1, cf. v. l. 8). — ^a) K5 तदिष्टम्; Dn1 तदिष्टम्
 (for न दिष्टम्). K5 B1. 8 अभ्यतिक्रान्तः; Dn2 अल्प-
 तिक्रान्तुं; T G1 (also as in text). 2 अप्यति'; G3
 अत्यति'. — ^b) D4 गावल्गणे. K5 परैः; Dn1 न वै
 (for नरैः). K1 शक्यं केनचिदप्यहि (before corr. as
 in text). — ^c) K2 G3 यः (for यत्). K2 ससैन्यो
 (for समेत्य). — ^d) K2 मम पुत्रो निपातितः; K5 पुत्रो
 मे विनिपातितः.

10 Ś1 K2 om. 10^{ab} (for Ś1, cf. v. l. 9).
 After 10^{ab}, Dr repeats (hapl.) 7^{ab} and 10^{ab}.
 M2. 4 read (for the first time) 10^{ab} after 7^{ab}.
 — ^c) Ś2 कृतं (for हतं). In Ś1, the portion from
 तं श्रुत्वा up to मुत्सहे (in 11^d) is damaged. — ^d)
 G1 सहस्रशः (inf. lin. as in text).

11 In Ś1, 11^{ab} is lost on a damaged fol. — ^a)
 T G1. 2 नु (for हि). Ca अंधमिथुनं; Cd बुद्धि'. — ^b)
 B1 (marg. gloss?) जीविष्यति (for भविष्यति). — ^c)
 K2 न त्वहं. K3. 4. 6 B1-8. 5 G3 पाण्डुपुत्रस्य (B3 'त्राणां')
 (for पाण्डवेयस्य). — ^d) G1 (inf. lin. as in text)
 कथम् (for वस्तुम्).

12 ^a) M1 तथा (for कथं). M राजपिता. — ^b)
 Ś2 lacuna. K3 संजयः. — Ś1 T G2 M om. (hapl.)
 12^a-13^b; G1 reads it in marg. — ^c) Ś2 K1 प्रैष्य';
 K3 प्रैष्य'. Dn1 स वर्तेयः; Dr प्रवर्तेय (for 'यं'). — ^d)
 K3 शासने.

13 Ś1 T G2 M om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a)
 G3 प्रमोक्ष्य (for आज्ञाप्य). — ^b) K2. 5 B3. 4 Dn
 D1-8. 7 G1. 8 मूर्धनि (for मूर्ध्नि च). K1. 8 संजये

कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यामि संजय ।

येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ॥ १४

कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः ।

अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण संजय ॥ १५

अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।

कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत संजय ॥ १६

संजय उवाच ।

गत्वा तु तावका राज्ञातिदूरमवस्थिताः ।

अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलताकुलम् ॥ १७

ते मुहूर्ते तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः ।

सूर्यास्तमयवेलायामासेदुः सुमहद्वनम् ॥ १८

नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिसमाकुलम् ।

नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिषेवितम् ॥ १९

नानातोयसमाकीर्णं तडागैरुपशोभितम् ।

पद्मिनीशतसंलब्धं नीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०

प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः ।

C. 10. 21
B. 10. 1. 21
A. 10. 1. 21

(Ks 'यः). — Ś2 K1 om. (hapl.) 13^a-14^a. Dn1 T1 transp. 13^a-14^a and 14^a-15^a. — ^a) M2-4 अहमद्य. — ^a) Cv श्रेष्ठभूतां (for 'भूतो'). K4 (m as in text). १० दुरिष्टवाक् (Ks 'कृत'); K2 D4 दुरत्ययः; Cv दुरन्तकृत् (as in text).

14 Ś2 K1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^b) Ś1 lacuna. K2 B1. 2-5 D5 T2 शक्यामि; K2 इच्छामि; Dn2 वक्ष्यामि; T1 G2 शक्यामि (for शक्यामि). Ks संजयः. — B1 om. (hapl.) 14^a-15^a. — ^a) K1 reads (marg.) 'शतं'. K4 (m as in text) पूर्वम्; D5 तुर्णम्; T1 मह्यम्; T2 G1 2 M1. 2. 4 मह्यम् (for पूर्णम्). — ^a) M2 एतेन. Ś2 K1. 3 निहितं. T G1. 2 M1. 2. 4 युधि (for मम).

15 B1 om. 15 (cf. v. l. 14). For transp. in Dn1 T1, cf. v. l. 13. — ^a) Dn1 सत्य (for 'त्व'). K4. 8 तद्धि (for तस्य). — ^b) Dn1 विदुरेज. — ^c) Ś1 lacuna. Ks अकुर्वता; D1 प्रकुर्वता. K2-4. 8 D1 8 तस्य (for तेन). — ^a) Ś1 पुत्रेण मम (by transp.); D1 मद्रपुत्रेण.

16 D1 wrongly ins. संजय उवाच before this stanza; it also repeats 16, omitting संजय (in ^a). Ks om. (hapl.) 16; Ś2 reads it on marg. — ^a) Dn1 अधर्मेण; D1 अधर्मेण (for अधर्मेण). D1 हतो; T2 गते (for हते). — ^b) D5 पुत्रं; G1 सुते (for पुत्रे). — ^c) D1 कृपो; T1 कृप (for कृपो). K4 द्रौणिः; D1 G2 M1 द्रौणिः. — ^a) K1. 2. 4 Dn1 Ds. 4 Gs M1. 2. 4 अकुर्वत (Ks 'वृत्'). Dn1 संजयः. — After 16, Dn1 ins. an addl. colophon [Adhy. no. : 1].

17 ^b) Ś2 K1 D1 अतिदूरम् (for नाति). Ks अवस्थिताः; T G1. 2 मनस्विनः; M यशस्विनः (for अव-

स्थिताः). — ^a) D1 वलं (for वनं). — ^a) Ks B Dn Ds. 5. 7 लतावृतं (D1 'वृतां'); T1 कुलः; Gs 'युतं'.

18 ^a) Ks तन् (for ते). Ks मुहूर्तः. Ks om. तु. M2. 4 द्वि (for तु). Ks. 4. 8 समाश्रय (for तु विश्रम्य). B1 Gs विश्रम्य. — ^b) Dn लब्धतोयै (Dn2 'तोयै' हतोत्तमैः; D1. 2 (before corr.) लब्धयोगैस्तुरंगमैः. — ^c) Ks-8 B D (Ds. 8 om.) Gs M1. 2 सूर्यास्तमन (for 'मय'). Ks T2 G1. 2 वेलायां. — ^a) Ks आसादुः Ks ते महद्; B1 स महद्; M1 गहनं (for सुमहद्). Ks घनं. Bs. 4 Dn D1 (by corr.; orig. as in text). १० समासेदुर्महद्वनं / D1 'द्वलं'; T G1. 2 M2-4 कौरव्यस्य शासनान्.

19 ^a) Dn1 नानाद्रुम (for नानासृग्). Ks युक्तं; B1 D1 युष्टं (for युष्टं). — ^b) In B1, the portion from 'समा' up to 19^a is lost on a damaged fol. Ś2 K1. 8 B1 D (Ds. 8 om.) T2 Gs. 8 पक्षिसमा (B1 Dn Ds. 7 Gs 'गणाः'; Ds 'गणैर्' वृतं; G1 पक्षिमिराकुलं; M1 पक्षिगणाकुलं. — G2 om. (hapl.) 19^{ad}. — ^a) Ś B1-4 व्याडः; K2 T G1 M व्याडः; K4 'वाडः; Gs 'व्याडः (for 'व्याल'). T M2. 4 समाकुलं (for निषेवितम्).

20 ^a) Ks B1. 4 Dn Ds. 5. 7 Gs Ca नानातोयैः (B1 m 'भोगाः'; Dn1 Ca 'भोगैः'; Gs 'तह') (for नानातोयः). T G1. 2 'समाकीर्णैः'. — ^b) K1 तडागैः; S तडागैः. B Dn D1-2. 4. 7 नानापुष्पाप (for तडागैरुप). — ^c) D1 पद्मिनी. K2 'संलब्धं'; G1 'संपर्णं'; M4 'संलब्धै' (for 'संलब्धं'). — ^a) K2 नीलोत्पलः. Ś1 K4 m. G1. 8 झपाकुलं; Ś2 'दलान्वितं'; K1 'कलैर्युतं'; K2. 3. 4. 8 B1 T G2 'समाकुलं' (K2 'लं'); Ks 'गणैर्युतं'; B1. 2 'समावृतं'; D1 इवायुतं; M1. 2 'झपायुतं'; M2. 4 'झपाकुलैः' (for 'समायुतम्').

21 ^a) D1 अविश्य तद्; T Gs एवंविधं (for प्रविश्य

ज्ञासहस्रसंज्ञं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २१
 त्वं तु तदा राजन्यग्रोधं ते महारथाः ।
 शुद्धिपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २२
 तृतीयं स्थेभ्यस्तु विप्रमुच्य च वाजिनः ।
 स्पृश्य यथान्यायं संध्यामन्वासत प्रभो ॥ २३
 ऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
 स्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २४
 नक्षत्रताराभिः प्रकीर्णभिरलंकृतम् ।

नभोऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २५
 ईषच्चापि प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।
 दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ॥ २६
 रात्रिचराणां सत्त्वानां निनादोऽभूत्सुदारुणः ।
 क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७
 तस्मिन्नात्रिमुखे घोरे दुःखशोकसमन्विताः ।
 कृतवर्मा कृपो द्रौणिरुपोपविविशुः समम् ॥ २८
 तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समन्ततः ।

१). —^a) $\tilde{N}_1$ commences with गाः समन्ततः $\tilde{S}_2$
 B D₁₋₅ T₁ वीक्ष्यमाणाः (K₁ 'गः'). K₁ समन्ततः.
^a) $\tilde{S}_1$ संज्ञं. —^d) $\tilde{S}_2$ न्यग्रोधं. K₈ तदा (for
 :).

22 ^a) G₈ उपास्य (for उपेत्य). K₂₋₄ $\tilde{N}_1$ B₁ 3
 च (for तु). $\tilde{N}_1$ B₁ S महाराज (B₁ T₁ M₁ 2
 न्) (for तदा राजन्). —^b) K₁ नागोधं ते; D₂
 before corr.) न्यग्रोधांते (for न्यग्रोधं ते). D₂ (by
 rr.) 1 समाश्रिताः (for महारथाः). —^c) K₂ B₁ 5
 1.2 द्विपदश्रेष्ठाः; Dn₂ हि यदा श्रेष्ठं (for द्विपदां श्रेष्ठाः).
 1.3 श्रेष्ठः; Dn₁ M₁ श्रेष्ठ. —^d) K₂ तिष्ठंतं (for
 छं तं). K₂ 4.6 तं च; K₅ B₄ Dn₁ वै तं; B₁ 2
 वै; B₂ तद्वै; D₁ 2 (before corr.) 5 चैव; D₃
 तं; T₂ G₁ (by corr.) 2 तं ते; G₁ (before corr.)
 ते (for तं वै).

23 ^a) K₂ 4.6 अवतीर्य (for तेज्वतीर्य). K₁ B₄
 n D₂ 5 च (for तु). —^b) K₄ B₁ विप्रमुच्यत;
 5 B₄ प्रविमुच्य स्व (B₄ च); Dn₁ परिमुच्य च (for
 प्रमुच्य च). T₁ तु (for च). K₈ विमुच्य कवचानि
 (. —^c) K₁ *स्पृश्य. $\tilde{S}_2$ D₁ T₁ यथान्याय्यं; K₈
 यान्यायां (for यथान्याय्यं). —^d) K₁ अन्वासत; K₂
 1.2.7 G₈ M₁ 2 अन्वास्य ते (D₁ तत्; G₂ च); B₂
 1.2.7 G₈ M₁ 2 अन्वास्यत; G₁ अन्वास्थिताः; M₂
 inf. lin.) 2.4 अन्वासिरे (for अन्वासत). K₈ प्रभोः.

24 ^a) K₂ [S]स्त्र. —^b) K₁ 2.4.6 अनुयाते (K₁
 प्रले). D₁ 2 (before corr.) अनुप्राप्ते दिवाकरः.
 —^c) K₁ lacuna. G₁ (before corr.) जगतीरात्री; Ca. d
 जगतो धात्री (as in text). —^d) B₁ सर्वरी. T₁ प्रति-
 पद्यत; T₂ G₁ 2 M प्रत्यपद्यत (for समप).

25 ^b) Dn₂ संपूर्णभिर् (for प्रकीर्णभिः). K₂ 4 M₂
 अलं (K₂ 'लं') कृता; K₈ अलंकृताः; D₃ अलंकृते (for

अलंकृतम्). K₈ संकीर्णां निरलंकृतां. —^c) $\tilde{S}_1$ ततोऽशुकम्;
 K₅ महाशुकम्; K₈ नभोऽशुकम्; D₇ (both times)
 नभोऽशुकम्; G₁ नभःशुकम् (before corr. नवशुकम्);
 Cd नभोऽशुकम्; Ca नभोऽशुकम् (as in text). Dn₁
 [अं]भोभिः (for [अ]भाति). — After 25^c, D₇ repeats
 the portion from क्षत्र (in ^a) up to 25^c. —^d)
 K₁ D₇ प्रेक्षणीयं; D₄ प्रेक्षनीयं (for प्रेक्षणीयं).

26 ^a) K₂ ईषच्चापि; B₄ 5 D₁ 2.3.5.7 G₁ (orig.)
 इच्छया ते (B₅ 'यापि'); K₁ T₁ ईषश्चापि; G₂ इह
 चापि (for ईषच्चापि). K₂ $\tilde{N}_1$ T G₁ M₂₋₄ प्रवल्गंते
 (K₂ 'तो'); K₄ 6 च वल्गंति; D₃ प्रधावन्ति; G₂
 प्रलभन्ते; G₈ M₁ प्रगल्भन्ति (M₁ 'ते') (for प्रवल्गन्ति).
 K₅ D₄ हेष्टित्वा विप्रवल्गन्ति; Dn इच्छया प्रवल्गन्ति ते
 (Dn₁ ते प्रवल्गन्ति). —^b) T G₁ 2 सत्त्वा ये (by
 transp.). K₂ 4 (marg.) मत्ता (for सत्त्वा). D₇
 सन्निवारिणः (for रात्रिचारिणः). —^c) K₁ 3 दिवाचा-
 (K₂ 'क') राश्च; D₄ दिवाचरा च. —^d) B₁ 'वसम्'
 (for 'वशम्'). K₈ आगमन् (for आगताः). $\tilde{N}_1$ ते
 निद्रां च वशं गुताः.

27 ^a) $\tilde{S}_1$ K₁ रात्रीचराणां; D₇ रात्रिचराण्यां; M₂
 नर्कचराणां. $\tilde{S}_2$ K₁ भूतानां; G₂ सर्वाणां (for सत्त्वानां).
 —^b) $\tilde{S}_1$ damaged. K₅ B₂ 4 Dn D₁ 3.5 निर्वोषो; $\tilde{N}_1$
 B₅ निनदो; D₇ निर्वोषो; G₁ (before corr.) विनादो
 (for निनादो). B₄ Dn₁ समन्ततः (for सुदारुणः).
 —^c) K₂ चापि मुदिता; K₈ च प्रमुखता; M₄ च
 *मुदिता (for च प्रमु). —^d) S (except G₂) प्राप्ता
 घोरा (by transp.). K₂ $\tilde{N}_1$ घोरां. $\tilde{N}_1$ B₄ प्राप्य
 (for प्राप्ता). Dn₁ प्राविश (for प्राप्ता च). D₇ om.
 च. $\tilde{N}_1$ Dn₁ शर्वरी; B₁ सर्वरी (for शर्वरी).

28 ^a) K₂ रात्रिमुखे; G₂ निशामुखे (for रात्रि).
 —^d) K₂ तत्तस्ते विविशुः; Ca. d उपोप (as in text).
 K₈ तदा; M₁ समा (for समम्).

तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २९
निद्रया च परीताङ्गा निपेदुर्धरणीतले ।
श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥ ३०
ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।
सुखोचितावदुःखाहौ निषण्णौ धरणीतले ।
तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ॥ ३१
क्रोधामर्षवशं प्राप्तौ द्रोणपुत्रस्तु भारत ।

29 ") S: K: N: ततोप^१; K₂-s S उपोप^२ (for ततोप^१). K₂.s.6 N: शोचते; D: शौचतो; G: शोचति. —^b) K₂-s N: B Dn D₂ (before corr. as in text).s.4.7 T G₁.2 M₁.2 समीपतः (for समन्ततः). —^c) S: अनुप्राप्तं; K₁ Dn: अतिक्रान्तं; D: मतिक्रान्तं (for अति^३). Dn₁ तमेवात्वमतिक्रान्तं (corrupt); M₂.4 संक्षिप्तं ते स्वति. —^d) K₂.s क्षयं (for क्षयम्).

30 K₂ reads 30^{ab} after 31^{ad}. —^a) K₂ क्रोधाग्निना (for निद्रया च). K₂.4 Dn₁ परितारणा (Dn₁ 'क्रीता'); D₂ G₁ (both after corr.) परीताङ्गा (for परीताङ्गा). —^b) K₁ निषीदुर; N: निपेदुर (for निपेदुर). K₂ T₁ 'तले. — T₁ om. (hapl.) 30^a-31^d. —^c) D: समेता; G: क्रमेण (for श्रमेण). S: सुदृढा; D₁ सदृढं (for सु). K₂ युक्ता; D: युक्ता. —^d) K₁ निद्रुता; K₂ विक्षितौ; B₁ विक्षिता; Dn₁ निविद्धा; Dn₂ M₂ वीक्षता; T₂ G₁ (also as in text) विषक्ता (for विक्षता). M₂-4 निक्षितैः (for विविधैः).

31 T₁ om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). —^a) K₂ निद्रामग्नि (for निद्रावशं). —^b) T₂ G₁.2 M: महाबलौ (for 'रथौ). —^c) K₁ 'दुःखाहौ; Dn₁ 'दुःखालौ. —^d) N: D: विषण्णौ; M₁ निषंढौ (for निषण्णौ). K₂ 'तले; K₂ 'मले (for 'तले). — After 31^{ad}, K₂ reads 30^{ab}. —^e) B₁.2 तौ सुप्तौ (B₁ 'सो) च (for तौ तु सुप्तौ). K₂ महाराजा. —^f) T G₁ (before corr.).2 M: तस्मिन्देवो महारथौ; G: क्रमशोकसमन्वितौ. — After 31, N G₁ (inf. lin.) ins.:

4* महाहंशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ।

[K₁ महावं in the prior half.]

32 ") K₂ B₂ G₂ क्रोधामर्षं (G₂ 'वेक्ष'). K₁ (before corr.).2 Dn₂ M₂ प्राप्तौ (for प्राप्तौ). —^b) B₂ D₁.2 (orig.) च (for तु). B₁ (m as in text) तदामवत् (for तु भारत). K₂ भारत. —^c) S: N:

नैव स्म स जगामाय निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ३२
न लेभे स तु निद्रां वै दक्षमानोऽतिमन्युना ।
वीक्षाचक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ३३
वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितम् ।
अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसायुतम् ॥ ३४
तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यणामयन् ।
सुखं स्वपन्तः कौरव्य पृथक्पृथग्वाश्रयाः ॥ ३५

B₁.4 Dn₂ D₁.2 (orig.).s.2 न वै (for नैव). K₂ स्वयं; B₂ शर्म; M₂.1 च स्म (for स्म स). —^d) D: स्वसन् (for श्वसन्).

33 ") D: न लोभे; S (except G₂) नालभन् (M₁ 'न') (for न लेभे). S₁ D₁.2 च (for वै). N₁ B Dn D₂.s.7 G₂ 'मानो हि (B₁.2 [S]थ) (for 'मानोऽति'). K₂ रुषाग्निना (for [S]तिमन्युना). K₂.s.6 ततः स पुरुषस्याग्रो वेपमानश्च मन्युना. —^c) K₂ Dn₁ D₂ वीक्षाचक्रे; B₂ प्रेक्षाचक्रे. — M₂ om. (hapl.) 33^d-34^a.

34 M₂ om. 34^{ab} (cf. v. l. 34). —^a) K₁-s B₂ Dn₁ D₂.s.7 वीक्षमाणो (D₂ 'नो; D₁ 'जे); K₂ वीक्षमानो (for वीक्षमाणो). K₂ वनोद्देशो. — S₁ lacuna for 33^{ad}. —^b) K₂ नानासर्प; B₁ G₂ नानासत्त्व; D₂ नानास्त्वैर् (for नानासत्त्वैर्). B₁.2 निनादितं (for निषेवितम्). —^c) S₂ K₁.s D₁ (sup. lin. as in text).s (before corr.).4 अवैक्षत; G₂ अपश्यत् (for अपश्यत). G₂ महाराज (for महाबाहुर्). —^d) K₂.s N₁ B₁.s D G₂ वायसैर्युतं (G₂ 'वृत्तं'); K₂ T G₁.2 वायसान्वितं (G₁ 'सावृत्तं') (for वायसायुतम्).

35 ") Dn₁ G₂ ततः (for तत्र). —^b) Dn₁ निशां तां (by transp.). S₂ पर्यणामयन्; K₂ D₂.s.7 पर्यणामयन्; K₂ पर्यणामयन्; N₁ D₁.2 पर्यणामयन्; B₂ पर्युपागमन्; G₂ M₁.2 पर्यणामयन् (for पर्यणामयन्). — S₁ lacuna for 35^{ad}. —^c) G₁ (orig.).s सुखं (for सुखं). K₁ D₂ स्वपत; N₁ B₁.2.4 Dn₁ D₂.s.7 G₁ (before corr. as in text) M₁.2.4 स्वपति; Dn₂ M₂ स्वपति; G₂ स्वपतं (for स्वपन्तः). K₂ कौरव्यः. —^d) K₁ D₂ T G₂ 'यगुपाश्रयाः (T₁ 'यं'); K₂-s.6 B₁.2 'यगनेकशः; N₁ 'यजगुपाश्रयाः (sic); Dn₂ 'यगयाश्रयाः; M₁ 'यगवाश्रयाः; M₂-4 'यगपाश्रये (for 'यगपाश्रयाः).

पु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः ।
 ज्ययत्सहसायान्तमुल्लंघं घोरदर्शनम् ॥ ३६
 स्खनं महाकायं हर्यश्च बभ्रुपिङ्गलम् ।
 र्वघोणानखरं सुपर्णमिव वेगिनम् ॥ ३७
 ज्य शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः ।
 शोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ३८
 नपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहंगमः ।
 ज्ञधानं सुबहुन्वायसान्वायसान्तकः ॥ ३९

केषांचिदच्छिनत्पक्षाञ्जिरांसि च चकर्त ह ।
 चरणांश्चैव केषांचिद्वभञ्ज चरणाद्युधः ॥ ४०
 क्षणेनाहन्स बलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
 तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशां पते ।
 न्यग्रोधमण्डलं सर्वं संलब्धं सर्वतोऽभवत् ॥ ४१
 तांस्तु हत्वा ततः काकान्कौशिको मुदितोऽभवत् ।
 प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसदनः ॥ ४२
 तदृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।

36 ^a) K1 सुस्रवेपु; K2 संसुसेपु च; M2.4 तेषु
 पु (for सुसेपु तेषु). Dn3 कालेषु (for काकेषु).
^b) N (except K1 Ds.4) T1 विश्रब्धेषु. Some
 S. समं ततः. — ^c) S (except G3) अपश्यत् (for
 स्प्). D7 सहसायन्तम्. K5 सोपश्यत् समायांतम्.
^d) S1 lacuna. K5 उल्लंघं; Dn उल्लु (Dn3 'ल्ल)कं.

37 ^a) K1 महाकायं महास्खनं. — ^b) Ks.4.6 चंचुः;
 12 वस्त्र; D1.2 च सु; D7 वसु (sic); G3 वस्त;
 वस्तु (as in text). K2 T G 'पिंगलं. — ^c)
 1 सुदीर्घ; D7 सुदीर्घा (सुदीर्घ). K2 B3 'चोरं;
 1 B1.4 D2-5.1 S 'घोणं (G2 'बाणं; M2 'कोणं);
 1 'प्राणं (for 'घोणां). S2 'मुखरं. — ^d) Ks.4 (m
 in text) सुपर्णनिभः; D1 सुपर्ण इव. K2.5 B4
 m D4.5.7 T G1.2 M1-3 वेगितं; M4 वेधितं (for
 गेनम्).

38 ^a) K5 D4 स हि; D7 सोप्य; M2 सोपि (for
 स्य). S1 शब्दान् (for शब्दं). S1 बहुन्; S2 K1
 by corr.) मृदु; K5 मृग (sic); G3 मृदं (for मृदुं).
^b) Dn1 नीचमान; K5 G3 लीचमानं (for 'मान).
 1 इवारजः; G3 जगद्विजः; M1 इवांडलः (for इवा-
 ङजः). — ^c) K4 शापां; Dn1 शाखान् (for शाखां).
^d) K5 पीडयां; T G2 पातयां (for प्रार्थयां).

39 ^a) K2.5 D4 स निपत्य तु; Dn1 संनिहत्य तु;
 12 सनितं ततु; G2 सन्यपत्य तु (for संनिपत्य तु).
 12 च (for तु). Ks.4.6 ततः शाखां. — ^c) K1
 प्रो; N1 Ds.3 प्राप्ताम् (for सुसाय). K5 सुसांश्च
 for जधान). D4 बहुलान्; G1 विस्रब्धान् (for
 बहुन्). Dn2 प्राप्तामनुजधानासु. — ^d) B4 Dn1
 तयसान्तकृत्य (for 'स्तक). B1 वायसानां तयांतकः; Dn2
 सुबहुन्वायसान्तकः (corrupt).

40 ^a) K5 जक्षिणान्; T G1.2 M1.2.4 अभिनन्

(for अच्छिनत्). Dn1 पादान् (for पक्षान्). K2
 केषां चिच्छेद पक्षाणि; G3 काकानामलुनात्यक्षान्. — ^b)
 K2-3 नि (for च). G3 हा; M4 च (for ह).
 — ^c) D7 चरणं. — ^d) D1 (inf. lin. as in text)
 बबंध.

41 ^a) K2.5 क्षणेनाहल्य; K4 (m as in text)
 सर्वांश्चाहन्स; K5 सर्वांश्चाहनद्; N1 B2-5 Dn2 D1-3.
 5.7 क्षणेनाहनद्; T1 G1 M1-3 'नाहन्स; T2 G2 M4
 'नाहन्स (for 'नाहन्स). S1 बहुलान् (for बलवान्).
 D4 G3 क्षणेनाह्य (G3 'न न्य)हनत्सर्वान्. — In B5,
 41^{ba} is damaged. — ^b) K2 M4 यत्; Dn1 ये च
 (for येऽस्य). K2 'पथं (for 'पथे). K2 गताः; K3
 गतः (for स्थिताः). — ^c) K1 'मांडलं; K3 'मंडलं.
 — ^d) K3 'संलब्धं; K5 प्रच्छब्धं (for संलब्धं). G1
 (before corr.) पर्वतोपमं (for सर्वतोऽभवत्).

42 K4 om. (hapl.) 42^{ab}. — ^a) S1 damaged.
 K5 तासु; D7 तस्तु (for तांस्तु). Dn2 दृष्ट्वा (for
 हत्वा). K2 सर्वान्; Dn1 कामान् (for काकान्).
 — ^b) K2 कौरव्य (for कौशिको). D7 भवन्. — ^c)
 K5 D7 प्रतिहत्य (for 'कृत्य). S1 *यत्; S2 K1 तु
 यत्; D1.2 तु तत् (for यथा). N1 यथान्यायं (for
 'कामं). — ^d) K2 शस्त्राणां; Dn2 शत्रूणां (for शत्रूणां).
 Dn1 शत्रू. S2 K2 Dn2 T G2 'सदन (Dn3 'नं); K4
 Dn1 'सदनः; B1 'सदनः; M2-4 'कशनः (for 'सदनः).

43 ^a) K6 Dn2 D1.4.7 T1 G1 तं (for तद्).
 K1 सोपदं; K2.3.5 D4 G3 सौत्तिकं; K4 सोपधि;
 D2 G1 सोपथं; T G2 तादृशं; M2 सौवधं (for सोपधं).
 — ^b) M2 तु तत् (for कृतं). — B1 om. 43^c-45^b.
 — ^c) K2-6 B2-5 D (except Dn1 D4; Ds.8 om.)
 G1 (after corr.) तद्भावे (for तद्भाव). — ^d) K3
 ज्ञेयिर्. S1 K2.4-5 N1 B2-5 D (Ds.8 om.) T1 M2

तद्भावकृतसंकल्पो द्रौणिरेको व्यचिन्तयत् ॥ ४३
 उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ।
 शत्रूणां क्षपणे युक्तः प्राप्तकालश्च मे मतः ॥ ४४
 नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
 बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
 राज्ञः सकाशे तेषां च प्रतिज्ञातो वधो मया ॥ ४५
 पतंगाग्निसमां वृचिमास्यायात्मविनाशिनीम् ।
 न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
 छद्मना तु भवेत्सिद्धिः शत्रूणां च क्षयो महान् ॥ ४६

तत्र संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।
 तं जना बहु मन्यन्ते वेऽर्थशास्त्रविशारदाः ॥ ४७
 यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गृहीतं लोकनिन्दितम् ।
 कर्तव्यं तन्मनुष्येषां धर्मधर्मेण वर्तता ॥ ४८
 निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे ।
 सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ॥ ४९
 असिद्धये पुरा गीतौ श्रूयते धर्मचिन्तकैः ।
 श्लोकौ न्यायमवेक्ष्यस्ति तत्त्वार्थं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
 परिश्रान्ते विदीर्णे च भुञ्जाने चापि शत्रुभिः ।

C. 10. 55
B. 10. 1. 50
K. 10. 1. 54

[s]न्व(Ñ: 'नु'; Dr 'न्वा'; Ms 'न्व')चितयत्; Ks न चितयत् (for व्यचिन्तयत्).

44 B₁ om. 44 (cf. v. 1. 43). —^a) T₁ येन (for अनेन). —^b) D₂ पक्षिणामय. —^c) S₂ K₁ s क्षपणे; Ñ₁ क्षपणं; D₂ क्षपणे; G₁ (before corr.) क्षपणं (for क्षपणे). G₁ (before corr.) s युक्तं. —^d) S₂ K₁ s Ñ₁ B₁ Dr G₁ (before corr.) प्राप्तः (Dr 'सा') (for प्राप्त). Ms 'कार्त्त'. G₂ स (for च). D₂ ते (for मे). K₄ मतिः; D₂ ततः (for मतः).

45 B₁ om. 45^{ab} (cf. v. 1. 43). —^a) S₁ जेतुं (for हन्तुं). K₂ D₂ कौरवाणां वधाच्चैव. —^b) D₂ जितकाशिनः. —^c) K₂ भृतोत्साहा; D₂ कृतोत्साहा. —^d) K₁ s B₂ s D₂ लब्धलक्षाः (K₂ 'वधा'); D₂ प्राप्तलक्षाः (for लब्धलक्षाः). B₁ Dr 'क्षापहारिणः'. —^e) D₂ रक्षः; Dr प्राज्ञः (for राज्ञः). K₂ समीपे; B₂ D₂ Dr स (Dr सं) काशाद् (for सकाशे). K₂ s वै; B₂ s D₂ Dr s तु (for च).

46 ^a) D₂ नैतामग्निं (for पतंगाग्निं). K₂ s D₂ Ms 'समा'. Ms हन्यामहमिमां वृत्ति. —^b) S₁ [अ]ग्निः; Ms [अ]ग्निः (for [अ]ग्निः). K₂ Dr विनाशनी; B₂ विनाशनी. —^c) S₂ B₂ युद्धमानस्य. —^d) Dr छद्मणा. K₂ s हि; K₂ B₁ s D₂ s G₂ तु (for च). K₂ छद्मना चेति सिद्धिश्च. —^e) K₂ शत्रूणां (for शत्रूणां). K₂ स (for च). G₁ (before corr.) जयो (for क्षयो). K₂ भवेत् (for महान्).

47 D₂ om. 47. 47^{ab} damaged in B₁. —^a) B (B₁ damaged) D₁ s ततः; Cnp तत्र (as in text). K₂ s संक्षयसाद्. Ñ₁ जयो (for जयाद्). —^b) Ñ₂ दोषा (sic); S (except G₂) वस्तु (for बोधो). K₂ निःशयितो. Dr महान् (for भवेत्). K₂ कौरवां निःशयो

भवेत्. —^a) G₁ (orig.) तत्र (for तं). Ñ₁ वज्रना (for तं जना). K₂ उप (for बहु). S₁ मन्थत. —^d) K₂ D₂ यथा; K₂ येथ; B₁ s D₂ s G₂ ये च (for वेऽर्थे). B₂ Dr वेक्ष्यन्तः (Dr ये च शास्त्रे) विदो जनाः; T₁ बोधेऽर्थशास्त्रविशारदाः; G₂ ये च शास्त्रविदो नराः.

48 ^a) K₂ Ñ₁ यच्चाप्यत्र; K₂ s T₁ G₂ यच्चाप्यत्र (T₁ 'प्यत्र'; G₂ 'पि तु'); Dr ये चाप्यत्र (for यच्चाप्यत्र). K₂ B₁ s D₂ s वाक्यं; S (except G₂) कार्यं; Ca. d वाक्यं (as in text). —^b) B₂ वाक्य (for लोक). S₂ 'निर्मितं (for 'निन्दितम्). —^c) B₂ न कर्तव्यं (for कर्तव्यं तत्). G₁ तु (for तत्). —^d) K₂ क्षात्र (for क्षत्र). Ms 'धर्मं च'. K₂ वर्तत.

49 ^a) S (except G₂) कर्माणि (for सर्वाणि). —^b) K₁ सोपधानि; D₂ सोपधानि; D₂ सोपधानि; G₂ विविधानि (for सोपधानि). K₂ कृतान्यस्य; K₂ s कृतान्यत्र (for कृतान्येव). —^c) S₁ निःकृता; G₂ सुकृता (for अकृता).

50 ^a) D₂ तस्मिन् (for अस्मिन्). S₁ B₁ गीतः; K₂ G₂ गीता; Ñ₁ B₂ s D₂ Dr s. s. T G₂ s M गीताः (for गीतौ). —^b) S₁ K₂ s D₂ श्रूयते; S₂ Ñ₁ B D₂ Dr s. s. S श्रूयते; Dr श्रूयते (for श्रूयते). K₂ D₂ तत्त्वं (for धर्मं). S₂ 'चित्तैः; Dr S (except G₂) चित्तैः (Dr 'कै') (for 'चिन्तकैः'). —^c) S₁ श्लोको; K₂ Ñ₁ B D₂ Dr s. s. T₂ G M श्लोका; T₁ श्लोक (for 'श्लोकौ'). K₂ s अपेक्षस्ति. —^d) S₂ तत्त्वार्थः; K₂ 'र्थः; K₂ 'र्थः; K₂ s तत्त्वार्थः; Ñ₁ B D₂ Dr s. s. तत्त्वार्थः (for तत्त्वार्थ). Ñ₁ Dr 'दर्शिनः (for 'भिः).

51 K₂ om. (hapl.) 51^{ab}. —^a) K₁ (marg.) निःशयो च; K₂ [s] 'वदीर्णेन; B₂ (marg.) विदीर्णे च;

ने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं रिपोर्बलम् ॥ ५१

तर्मर्षरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।

योधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ५२

निश्चयं चक्रे सुप्तानां युधि मारणे ।

नां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५३

रां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।

सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५४

नोत्तरं प्रतिपेदे च तत्र युक्तं हिया वृतः ।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥ ५५

हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।

यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५६

एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।

विदौर्णे च (as in text). Ks Bz. 4. 5 Dn Ds. 5. 7
for च). Ks विश्राते च विर्णे च; Gs परिह्राते च
व. —⁵) Ś1 कुंजरं (for सुज्ञाने). Ks-6 Bz. 5
Ds. 5. 7 M1 वापि; Ks चैव; Ds चोप (for चापि).
कृतचेतसि (for चापि शत्रुभिः). Ks शत्रुषु; Gs
ः (for शत्रुभिः). N1 सुतेन सुवि वर्जिते; Bz
ले संकटेपि च. — Gs om. 51^{ed}. —⁶) Bz Dn Ds.
Tz G1 (inf. lin.) वा (for the first च). Ks Dn1
(for प्रवेशे). Bz Dn Ds. 5. 7 T1 G1 (inf. lin.)
Gz न (for the second च). N1 Bs प्रस्थाने चैव
दे (N1 चाप्रदेशे च); Bz भुञ्जाने चाप्रवेशे च.
) Śs प्रकर्तव्यं; Ds प्रहर्तव्या (for 'व्यं'). S Ks
Ds. 4 बले; Ks बलेः (for बलम्).

2. *) Ks Ds निद्रायाम्; Bz सनिद्राम्; Gs
लम्; Ms. 4 निद्राचम् (for निद्रार्तम्). —⁵) Gs
(for तया). Ms [अ]दष्ट (for नष्ट). Śs Ks Ds-5
प्रनाय (Ds 'म'कं; Ks प्रनायके; Ks प्रतारके;
Gs प्रणायके; Gs प्रकायकं; Ms प्रयत्नकं (for
त्यकम्). —⁶) Ks भद्रः; T1 छिन्नः; Gs भिन्नं
भिन्नः. Ks-4. 5 N1 Bz Ds. 7 G1 (after
5. 8) योधः; Ms योधं (for योधं). Gs सर्वः;
तच्च (for यच्च). —⁷) Ds त्रिधा (for द्विधा).
Ds युक्तं; Ca. d गतं (for युक्तं). S (except
द्वैधीभूतं तु (M च) (for द्विधा युक्तं च). Gs 3
(for यद्). — After 52, Ks-4. 6 ins.:

5* न शत्रुघाते विद्वद्भिर्मो द्रष्टव्य इत्युत ।

येन केन प्रकारेण रिपुं हन्यात्तदाचरेत् ।

न च वध्यः कदाचिद्धि रिपुर्न्यायमवेक्षता ।

यदि शत्रवो भवेकश्चिच्छेत्तुमामूलतो रिपुः ।

तत्र यत्नः प्रकर्तव्यस्तस्य सिद्धिर्भवेद्यथा । [5]

(L. 3) Ks भवेन्यायमवेक्षिता (for the post. half).

(L. 4) Ks. 4 आमूलको (for 'तो'). Ks रिपुः.]

53. *) Ds Gs इत्येव (Gs 'व'). Tz Gs. 2 M

कृत्वा (for चक्रे). —⁵) Bz Ds G1 सुप्तायां (Ds 'या'
(for 'नां'). Ks. 5 Bz-2. 5 Tz G1. 2 M निश्चि (for
युधि). Gs हनने रणे (for युधि मारणे). —⁶) Ks
यदुनां; M1 पदुनां (for पाण्डुनां). Śs च स; Gs
सर्वं (for सह). —⁷) Ś1 Ks. 5 Ds. 7 T1 द्रौणं.

54. *) Bz शत्रूणां; T1 स कृत्वा; G1 (orig.)
सत्वरं (for स कूरां). —⁵) Ms. 4 निश्चित्य च (for
विनिश्चित्य). S (except Gs) पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः).
—⁶) Śs M1 प्रबोधं; Ks (marg.) 6 प्रबोधयामास;
Ks N1 Dn Ds. 4 Gs. 3 Ms प्र (Dn Ds. 4 Gs प्रा-
बोधयंतौ तु (N1 च) (for प्राबोधयत्तौ तु). —⁷)
Ks T1 मातुलं. — After 53, Ks B Dn Ds. 5. 7 G
(Gs marg.) ins.:

6* तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ रूपभोजौ महाबलौ ।

[Dn1 तौ प्रबुद्धौ; Ds. 2 प्रबुद्धौ तौ (by transp.).]

55. *) Dn2 नोत्तरं. N1 B Dn Ds-2. 5. 7 Gs
प्रति (N1 Bz 'त्य'पद्येतां; T1 M प्रत्यपद्यत्स; Tz Gs. 2
प्रतिपद्यत्स (G1 also प्रतिपद्येतां). Ks-4. 6 स (for च).
—⁵) N1 Bz. 2 युक्तौ; Dn1 युक्तं (for युक्तं). N1
Bz. 2 Dn1 क्रिया; Ds भया; Ms. 4 धिया (for हिया).
Ś1 damaged; N1 B Dn Ds-2. 5. 7 Gs. 3 वृत्तौ; Ms
धृतं; Ms धृतः (for वृतः). —⁶) Ks Ds. 2 सु (for
स). G1 (after corr.) अपि (for इव). Bz. 3 Gs
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा; Dn1 तौ समुद्रमिव ध्यायन्; T
Gs M मुहूर्तमथ तु ध्यात्वा (T Gs ज्ञात्वा). G1 (before
corr.) मुहूर्तमथि तं ज्ञात्वा. —⁷) Dn1 बाष्पविक्रमम्.
S (except Gs) तावुभौ वाक्यमब्रवीत्.

56. Ks om. 56. Before 56, G1 ins. द्रौणिः.
—⁵) Ks एकाकी स (for एकवीरो). — Ks om.
56°-57°. —⁶) T1 Gs यस्यार्थः. Gs चैवम् (for वैरम्). T
G1. 2 आसक्तं (for अस्माभिर). —⁷) Bz. 2 Ds आसक्तं;
Ds स सक्तं; T Gs. 2 अस्माभिः (for आसक्तं). Ms
पाण्डुभिः (for पाण्डवैः). Gs समं (for सह). N1 पाण्ड-
वैरासक्त्यह.

पातितो मीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ५७
 वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनुशंसमिदं कृतम् ।
 मूर्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृष्टता ॥ ५८
 विनर्दन्ति स पाञ्चालाः श्वेदन्ति च हसन्ति च ।
 घमन्ति शङ्खाञ्चतशो हृष्टा घ्नन्ति च दुन्दुमीन् ॥ ५९
 वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिस्वनैः ।
 अनिलेनरितो घोरो दिशः पूरयतीव हि ॥ ६०
 अश्वानां हेषमाणानां गजानां चैव बृंहताम् ।

सिंहनादश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६१
 दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गर्जतां मृशम् ।
 रथनेमिस्वनाश्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६२
 पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् ।
 वयमेव त्रयः शिष्टास्तस्मिन्महति वैशसे ॥ ६३
 केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः ।
 निहताः पाण्डवैः स मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ६४
 एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः ।

C. 10. 68
B. 10. 1. 68
K. 10. 1. 69

57 Ks om. 57^{ab} (cf. v. 1. 56). —^a) Śi वृद्धैरु;
 Gs शूरैरु (for क्षुद्रैरु). —^b) Ś Ks वृद्धैः; Ks युद्धैः;
 Gs सत्यै (for युद्धैः). —^c) Ds पतितो. —^d) Ds
 एकादशचमूपति (corrupt).

58 ^a) Ks क्षेत्रेण; Ks (m as in text) [अक्षेत्रेण;
 Dn1 कुद्रेण (for क्षुद्रेण). —^b) Ks Gs स (Gs सू-
 नृशंसम्. Śi पावेनासदृशं कृतं. —^c) Śs T1 मूर्धाभिषि-
 क्तः; Ks मूर्धाभिषि-; M मूर्धाभिषि-; —^d) T Gs. s Ms
 परिमर्दितं; Gs (before corr.) M1. s. 4 'मर्दता (for
 'मृष्टता).

59 ^a) K1. s. 2 D1. s. 4. 5 Gs विनर्दन्ति; Ks विन-
 र्दन्तः; Dn1 विनिर्दन्ति; T G1. s. M नर्दन्ति स्म (for
 विनर्दन्ति). Śi Ks. s N1 B Dn Ds. s. 7 T G. च; M
 हि (for स्म). —^b) Śi *नन्ति च; Ks श्वेदन्ति च;
 B1 क्षोभन्ति च; B2 श्वेदन्ति; Dn2 ज्वलन्ति च; S
 श्वेदन्ति; T1 M1. s. 4 'लं भि च (for श्वेदन्ति च). —^c)
 Ks. s. 8 घमन्ति च महा (Ks मुदा) शङ्खान्; T G1 (before
 corr.) s M दध्मुः शङ्खाश्च शतशो (Ms. 4 बहुशो).
 —^d) K1 (by corr.) वादयन्ति च; Ks हृष्टा बृंहन्ति
 (for हृष्टा घ्नन्ति च). Ks दुन्दुभिन्; N1 B1. s. दुन्दुभीः;
 Dn1 दुन्दुभिः.

60 ^a) Ks वादित्रघोषम् (for वादित्रघोषम्). K1. s. s
 तुमुलो. —^b) B2 त्र्यै (for शङ्ख). Some MSS.
 'निस्वनैः. —^c) Ks. s 'नरिता (Ks 'नौ). T2 घोरो
 (for घोरो). —^d) K1 प्रेरय (for पूरय). N1 च;
 B2-3 Dn Ds. s. 7 G1 (by corr.) ह (for हि). G1
 (before corr.) दिशः पूरयते बहिः; Gs दिशो वै
 पूरयन्ति हि.

61 ^a) Ks घोषः; Ks T1 हेय (for हेय).
 —^b) Dn1 ह्य (for चैव). K1 (before corr.) s
 बृंहिता (for बृंहताम्). —^c) Ks 'नादाश्च. —^d) Śi

सुमहानयम्; K1 [S]स्य महारणे; Ks स महानयं (for
 सुमहानयम्). M सुमहानेप श्रूयते.

62 Gs om. 62. —^a) Ds दिशः. Dn1 प्राचीं;
 Ds प्राची (for 'चीं). N1 B1. s. s समासाच्च (B2 'स्वाय)
 (for समाश्रित्य). S (except M1; Gs om.) दिशं
 प्रतीचीमाश्रित्य. —^b) Śs K1. s. 2 B Dn D1. s. 2-7 T
 M1 गच्छतां (Ds 'तं) (for गर्जतां). Ks हृष्टा रणमता
 मृशं. —^c) K1 (marg.) रथानां च; Ks रथनेमिः; T2
 अथ नेमि (for रथनेमि). Ks Dn1 T2 'स्वन (Dn1
 'नो)श्चैव. —^d) D1. s. S (Gs om.) रोम (for लोम).
 Ks श्रूयते लोमहर्षणः.

63 ^a) Śs पाण्डवे. —^b) K1 यदेतत् (for यदिदं).
 N1 फलदं; Ds कदनं; T1 G1 (also as in text). s
 दुष्कृतं (for कदनं). G2 हुतं (for कृतम्). —^c) Gs
 यतः (for त्रयः). Ks तत्र; Ks सृष्टास् (for शिष्टास्).
 —^d) Ks शिष्टा; Ks N1 B Dn D1. s. 2-7 T2 G1. s
 अस्मिन्; T1 अस्मिन् (for तस्मिन्). Gs अहनि (for
 महति). Ks चैशसे.

64 ^a) K1. s. s. 2 Ds नागा (K1 'ग)युत (for
 नागशत). Ks सर्वे (for the second केचित्). Śs
 Ks D1. s. s सर्वायै; Ks शस्त्राश्च (for सर्वाश्च). Dn1
 केचित्सर्वास्त्रकोविदाः स्त्रिणागायुताग्रैः. —^c) S (except
 Gs; G1 before corr.) पाण्डवैः स (T1 Gs 'वैस्त्रा)
 (for पाण्डवैः स). Ks B2. s. s Dn D1. s. s. 7 G1
 (by corr.) s तै; B2 च (for स). —^d) Ks
 कालः; Gs पश्य (for मन्ये). M2 कालविपर्ययः. Ks
 पर्ययात् (for पर्ययम्).

65 ^a) Ks भावतो; B1 भाव्यत (for भाव्यं हि).
 Ks. s. s N1 B2 तु (for हि). Ds एवमेव सदा भाव्यं.
 —^b) Gs शौर्य (for नूनं). N1 कालस्य; Gs वीर्येण
 (for कार्येण). Ks अन्यार्थिकं करवामहे. —^c) Ks. s. s

। हस्येदशी निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ॥ ६५
तोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपचीयते ।

व्यापन्नेऽस्मिन्महत्तर्ये यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

कूप उवाच ।

ते वचनं सर्वं हेतुयुक्तं मया विभो ।
।पि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्व्वाद्य महाशुज ॥ १
बद्धा मानुषाः सर्वे निर्बन्धाः कर्मणोर्द्रयोः ।

दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ २

न हि दैवेन सिध्यन्ति कर्माण्येकेन सत्तम ।

न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ३

ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था निबद्धा ह्यधमोत्तमाः ।

तथा (for यथा). Ś1 K1 हस्येदशी (K1 'से'); N1
नदशी; T1 G2 हस्येदशी (for हस्ये). K2 नेष्टा.
"K2 B Dn D1-3.5.7 कृत; K2.4.6 कृता (for
t). K2 कार्ये च; N1 कार्ये सु; S (except G2)
नेपि (for कार्येऽपि). K2.4.6 पुष्कले; K2 दुःकरे;
दुष्कृते (for दुष्करे).

66 " N1 B2.3.5 D4 G2 M भवतां तु (G2 च);
L2 भवतोस्ति (for भवतोस्तु). B1 यथा (for यदि).
"D2 G1 (both by corr.) सा (for न). Dn1
हान्. Ś2 B1 T2 अपि नीयते (B1 T2 चीयते); K2
पि चेह वै; K2 अपचीयता; N1 अपचीयते; B2.4
n1 D1-3.5.7 M अपनीयते (Dn1 'त'); B2 Dn2
वहीयते (Dn2 'नीयते' (for अपचीयते). G2 न
हाय विधीयते. —" Ś1 K1 उत्पन्ने; Ś2 (marg.;
iso as in text) व्युत्पन्ने; K2 व्यापन्ने; K2 D4
क्षपन्ने; K2 व्यापिन्ने; T G1.2 व्यसने (for व्यापन्ने).
—" K2 यत्तत्; K2 यद्धि; M2 त्वन्न (for यन्न). D1.2
श्रेयस्तद्वत्; G2 श्रेयसे यत् (for यन्नः श्रेयस्). D1.2
दुच्यते; G2 विधीयतां; M2 तदुच्यतां (for तदुच्यताम्).

Colophon. — Major parvan: M1 शल्य. — Adhy.
sams: Ś1 K1 कौशिकनिदर्शनं; K2 D1.2.4 कौशिक-
दर्शनं; T2 M2 सुसमारणनिश्चयः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn1 M2-4 2; Dn2 T G1-3 1
(as in text); M1 67 (of Salyapargan). — Śloka
no.: K2.6 N1 70; B1 68.

2

1 " K1 T2 श्रूयते; Dn1 श्रूयते (for श्रुतं ते).

G2 om. सर्व. —" B4 Dn D1-3.5.7 यद्यदुक्तं (for
हेतुयुक्तं). B4 Dn D1-3.5.7 त्वया; T2 G2 महा-
(for मया). Ś2 [अ]भिभोः; K1 [अ]भिभोः; K2
विभो; T1 M प्रभो (for विभो). —" Ś1 ममाद्य.
G2 वचनं (for तु वचः). —" Ś1 शृणुष्वैतन्; K2-4.6
शृणुष्व्वाद्य; T G2 शृणुष्व च (T2 सु); G1.3 M
तच्छृणुष्व (for शृणुष्व्वाद्य). K1 महाव्रत; D2 'भुजः;
D1 'भुजा; M2 महद्भुज (for महाभुज).

2 " Ś1 आयांघा; Ś2 Dn1 Ca. d आबंघान्; K1
कार्यांघा; K2.4 S (except G2) आरंभा; K2 D4 अ-
वघ्या; K2 आरभन्; D1 आवेद्धा (for आबद्धा).
—" Ś2 K B (B2 marg.) Dn D1-3.5.7 S (except T2)
निब (Dn1 'ब')द्धा; N1 B2 विबद्धा (for निर्बन्धा).
K4 M1-2 कर्मणे. —" K2 दैव; K2 D2 दैवं; K2
देवे (for दैवे). K2 D4 'कारश्च. —" T2 तावन्
(for ताभ्यां).

3 " T2 देवेन. —" K2 कर्माणि कानि; K2
कर्मण्येकेन; K2 N1 B2 Dn D2.5.7 T1 कार्याण्येकेन
(for कर्मण्ये). Dn1 D2 सत्तमाः. — D2 om. (hapl.)
3^a-4^b. —" Ś1 D2 कर्म नैकेन; M2 कर्मकेकेन. T1
G2 न पौरुषेण चैकेन. —" G2 M ताभ्यां (for द्वाभ्यां).
N1 च (for तु).

4 D2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —" K2 G2 द्वा-
भ्याम्; T G1.3 आभ्याम् (for ताभ्याम्). G1 युताभ्यां
also उभाभ्यां (as in text). Ś1 K1 (before corr.)
सर्वांघे; D1 सर्वाभ्यां (for सर्वार्था). B2 ताभ्यां युताभ्यां
सर्वे तु. —" K1 निर्बद्धा; T1 निर्बन्धा; T2 निर्बन्धा (for
निबद्धा). B4 Dn D1.2.5.7 Ca अधमो (for ह्यधमो).
N1 निर्बद्धाभ्यां तु योगतः. —" Ś2 प्रवृद्धाश्चैव; B2

प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्वशः ॥ ४

पर्जन्यः पर्वते वर्षन्किं नु साधयते फलम् ।

कृष्टे क्षेत्रे तथावर्षन्किं नु साधयते फलम् ॥ ५

उत्थानं चाप्यदैवस्य ह्यनुत्थानस्य दैवतम् ।

व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वं कस्तत्र निश्चयः ॥ ६

प्रवृत्ताश्चैव; T G प्रवर्तमाना; M1.2.4 वि (M1 नि) वर्तमाना; M2.4 (inf. lin.) विवर्धमाना (for प्रवृत्ताश्चैव); D1 दृश्यते. —^d) G1 (before corr.) निवृत्ताश्च; M2 निवृत्ताश्च (for निवृत्त); K2 सर्वथा (for 'शः'). — After 4, Dns ins.:

7 * न वा पुरुषकारेण संसिद्धिश्चैव सर्वशः ।

5 * Ks पर्जन्य; Bs पर्जन्यः. Ks Dns वर्षे; Ks वर्षत्; B1 वर्षे; M1 वर्षत् (for वर्षन्). —^b) Ks Dns किं नु; Ds Ca. d किं न (for किं नु). S2 साधयते. K1 किं न्वसौ मन्वते फलं. —^c) S1 K1 Ds G1 om. (hapl.) 5th; N1 reads it on marg.; T G2 M read 5th after 6. —^e) S2 दृष्टे; Cd कृष्टे (as in text). T G2.8 चाप्य (Gs 'भ्य')वर्षन्; M1.2.4 चाप्यवर्षे; M2 [s]प्यवर्षे च (for तथावर्षन्). —^d) Ss Ks.4 B1-2.5 Dn D1.5 T2 M2 किं न; Ks किम् (for किं नु). K2 साधये.

6 Bs repeats 6th after 10. G1 reads 6 on marg. —^a) S2 चाप्य चैवाप्य; K1 N1 B2 Dns D2.5 चापि दै; K2 चाप्यदै; K4 D1.2 (before corr.) चाप्य दै; Ks M1 चैव दै; B2 अप्यदै; Bs (second time) चाप्यदैव तु; D1 चाप्यदैवस्य; Gs चैव देवस्य; M2-4 चैव सर्वस्य; Cv चापि सर्वस्य (for चाप्यदैवस्य). —^b) K2.6 N1 B (Bs both times) Dns D2.5 T2 Gs ह्यनुत्थानं च; T1 M Cd अनुत्थानं च; Gs [अ]नुत्थानं चैव (for ह्यनुत्थानस्य). Ks चैव हि; M1-8 देवतः (for 'तम्'). Dns [अ?]अनुत्थानं तथैव तं. —^c) K4 मन्व; S (except G1) व्यर्थो (for व्यर्थ). K2 तत्सर्वं; K4.6 सर्वं तु; N1 सर्वस्य (for सर्वत्र). —^d) S1 पूर्वैकस्; K1 पूर्वैकस्; K4 N1 B1.8 Dns D1.2 T1 G1.2 M2 पूर्वैकस्; T2 पूर्वैकस्; Gs पुत्रक; M1.2.4 सर्वैकस् (for पूर्वैकस्). B2.4.5 Dns D1-2.5 पूर्व (Dns पुन)स्त्र विनिश्चयः. — After 6, T G2 M read 5th.

7 * Ss B1-4 Dn D1-2.5.7 G1 (by corr.).2 सुकृष्टे; K2.4-6 Ds T G1 (before corr.).2 M सुकृष्टे; Ks सुकृष्टे; N1 सुकृष्टे; Bs सुकृष्टे (for प्रकृष्टे as in S1 K1 only). Dns D1 G1 (by corr.) तु; G1 (orig.)

प्रकृष्टे च यथा देवे सम्यक्क्षेत्रे च कर्षिते ।

बीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७

तयोर्देवं विनिश्चित्य स्ववशेनैव वर्तते ।

प्राज्ञाः पुरुषकारं तु घटन्ते दाक्ष्यमास्थिताः ॥ ८

ताभ्यां सर्वे हि कार्याणां मनुष्याणां नरर्षभ ।

C. 12. 79
B. 10. 2. 9
K. 10. 2. 9

च (for च). K2-4 N1 G2 तथा (for यथा). S2 दैवे; K2 देवो; K4-6 D1 S क्षेत्रे (for देवे). —^b) K2.4.6 T G2.2 M1-4 देवे; G1 देवो; M1 पृथ (for क्षेत्रे). D1 [s]द्य (for च). Ks कर्षिते; K2.1.2 N1 S कर्षितः; B1 वर्षिते; Dns कर्षिते (for कर्षिते). Ks Ds देवे सम्यक्च वर्षितः. —^c) K2 बीजान्महागुणो. —^d) Gs तदा (for तथा). S1 ह्यमानुषी; D1 हो मा; T च मा; G1 (before corr.) त्वमा (for हि मा).

8 * D1 corrupt. Dns देवं. N1 G1.2 M1 हि (N1 सु) निश्चित्य; T G2 M2-4 हि दुश्चित्य (for विनिश्चित्य). —^b) Ss (m as in text) स्ववर्षेणैव; Ks स्ववर्षेणैव; G1 (before corr.) स्ववर्षेणैव; M1.2 स्ववर्षेणैव (for स्ववर्षेणैव). N1 B2.4 Dn D1-2.5.7 G1 (by corr.) स्ववर्षेणैव (N1 नैव; Dns देवः) प्रवर्षिते. —^c) S1 K1 प्रायः; Ks T1 G1 (before corr.).2 M प्रज्ञा; K2-6 G1 (by corr.) प्राज्ञः; Dns प्रज्ञा (for प्राज्ञा). S1 K1.4 कारं च; Ks कारं हि; N1 B1-4 Dn D2.1.7 G1 (by corr.) कारं तु; Bs कारं च; D1.2 कारं हि; G1 (before corr.) कारस्तु; M1 कारेण; M2.4 कारस्य (for 'कारं तु'). —^d) Ss घटते; K2.5 N1 B Dn D1-2.7 T G1 (by corr.).2 वर्तते; K4.9 G1 (before corr.).2 M वर्तते (for घटन्ते). Ks दाक्ष्य; Bs दाक्ष्यम्; D1 दाक्ष्यम्; S (except G1) दैवम् (for दाक्ष्यम्). Ks G1 (before corr.) आस्थितः; K2.5 आस्थिता; Ks संस्थिता; Bs Dns D1-2.5 G1 (by corr.) आस्थिता; T1 आस्थितः; Gs M आस्थिता (for आस्थिता). Ks शर्म दाक्ष्यं क्षमा तथा.

9 * D1 हि सर्वे (by transp.); G1 (also as in text).2 M2 सर्वेपि (for सर्वे हि). K2.4.6 कामार्था; D1 कार्यार्थे; Ca. d कार्यार्था (as in text). —^b) S1 मानुष्याणां; D1.7 Cd मनुष्याणां (as in text). Ks Ds नरर्षभा (for 'भ'). —^c) Ks विचेष्टतौ; Ks D1 ह्यतः; N1 B1-2.5 Cd विवर्ततः; Gs विवेष्टतः (for विचेष्टन्तः). Ss K2.6 N1 B Dn D1-2.7 सः; S प्र (for च). D1 दृश्यते. —^d) K2 N1 B Dn D1-2.7 तु; Ds स (for च). S2 Ks D4 ह;

वेचेष्टन्तश्च दृश्यन्ते निवृत्ताश्च तथैव हि ॥ ९
 कृतः पुरुषकारः सन्तोऽपि दैवेन सिध्यति ।
 तथास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् ॥ १०
 उत्थानं तु मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितम् ।
 अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११
 तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः ।
 उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तत्र रोचते ॥ १२

प्रायशो हि कृतं कर्म अफलं दृश्यते भुवि ।
 अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म दृश्येन्महाफलम् ॥ १३
 चेष्टामकुर्वल्लभते यदि किञ्चिददृच्छया ।
 यो वा न लभते कृत्वा दुर्दशौ तावुभावपि ॥ १४
 शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते ।
 दृश्यन्ते जीवलोकसिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ १५
 यदि दक्षः समारम्भात्कर्मणां नाश्रुते फलम् ।

Ks-4. 8 N1 B Dn Ds. 5. 7 Gs च; T1 G1. 2 M तु
 for हि).

10 ^a) Ks Dn ततः; D1. 2 (orig.) कुतः (for
 कृतः). S2 Ks N1 स; Ks Ds य; Bs. 4 Dn D1-3.
 1. 7 G1 (by corr.) च; Bs तु; T1 G1 (orig.) 2. 3
 [अपि; T2 M हि (for सन्). — ^b) Dn1 सापि;
 T1 G1. 2 M सो हि (for सोऽपि). K1 D1. 2 (orig.)
 दैवं न; Dn2 दैवे च; D7 देवेन; Ca. d दैवेन (as in
 text). N1 मनसोपि न(?) सिध्यति. — ^c) Ks अतोस्य;
 D7 Gs M Ca. d अथास्य (for तथा). N1 कर्तुम्.
 — ^d) S1 अभि * वर्धते; S2 (orig.) नाभिनिर्वर्तते; S2
 (marg. by corr.) K1 दैवेन वर्धते; Ks अभिनिवृत्ते;
 Gs 'निर्वर्धते; Gs 'निवृत्त्यते; Ms. 4 अतिनिर्वर्तते; Ca. d
 अभि (as in text). Ks फलं; D7 (corrupt).
 — After 10, Bs repeats (with var.) 6^{ab}.

11 ^a) Bs Dn च; S Cv हि (for तु). — Ks
 om. (hapl.) 11^a-12^a. — ^b) Ks दक्षिणां; Ca. d
 दक्षाणां (as in text). Dn1 G1. 3 दैवनिर्वर्तते (Gs
 'वर्तिनां) (for दैववर्जितम्). Dn2 Ds. 7 G1 (inf. lin.)
 प्रायो दैवं विवर्त (Ds. 7 'वर्जिते; G1 'वार्दितं) फलं.
 — Dn1 om. (hapl.) 11^{ad}. — ^c) Ks विफलं; Ds
 दृश्यते (for अफलं). Ds नियतं (for दृश्यते). — ^d)
 Ks T1 Gs सम्यगप्युप; D7 सम्यगपुप (sic); Ms
 'म्युपपादितः (for 'तम्).

12 Ks om. 12^a (cf. v. l. 11). — ^a) Ks तत्रा-
 लसः; N1 तत्रालसं; T1 G1 (before corr.) 2. 3 अ-
 त्रालसा; Ca. d तत्रा (as in text). — ^b) Ks भवन्ति
 मनीषिणः; Ks. 5 भवन्ति (Ks भवन्तो) मनस्विनः; D7
 corrupt. — ^c) K1 उत्थानां. S K1 च (for ते).
 Ks Bs T1 M1 विगर्हते; T1 G M2 हि गर्हते; Ms. 4
 [5] भिगर्हति (for विगर्हन्ति). — Gs om. (hapl.)
 12^a-14^a. — ^d) D7 प्राज्ञानं; Gs प्रज्ञानं; Ca. d प्राज्ञानो
 (as in text). Ks तत्रोचते; D7 तत्रोचतो (sic);
 Gs न रोचते (for तत्र रो).

13 Gs om. 13 (cf. v. l. 12). — ^a) Ks Gs नफलं;
 Ks Ds सफलं; N1 B Dn D1-3. 5. 7 T2 नाफलं; T1
 विफलं; G1 सुफलं (for अफलं). — ^b) D7 om. from
 पुनः up to तावु (in 14^a). N1 B2 तु (for च); — ^d)
 S K1. 5 Ds (marg. by corr.) 4 दृष्ट; Ks तस्येन; Dn1
 कृत्वा; Dn2 Ds. 5 G1. 3 M पश्येन; D1. 2 (orig.)
 पश्यन्; T1 तस्य; T2 पश्य (for दृश्येन). Dn1 T1
 G1 महफलं. Cv as in text.

14 D7 om. up to तावु; Gs om. 14^a (cf. v. l.
 13, 12). — ^a) Ks भवति (for लभते). T2 चेष्टा;
 कुर्वन्स लभते; Cd चेष्टा न कुर्वे; Ca. 7 as in text.
 — ^b) S कश्चिद् (for किञ्चिद्). — ^c) T G1 (before
 corr.) 2. 3 यावन्; Ms. 4 यो वै (यो वा). Ks om. न.
 Ks कर्ता (for कृत्वा). — ^d) S1 N1 B1 दुर्घषौ; K1
 दुर्घषौ; Ks दुर्मुषौ; Bs. 4. 5 T2 Ca. d दुर्दशौ; Bs
 दुर्दशौ; T1 दुर्दशात्; Ms. 3 दुर्दशौ (for दुर्दशौ). Gs
 ददशाते उभावपि.

15 ^a) N1 Dn T2 जीवितं; Cd जीवितुं (as in
 text). — ^b) Ks नालसः; Dn1 नालसः; Dn2 मानसः;
 Ds नालसः; Ms नालं स (for नालसः). K1 एदते; Ms
 एधितुं (for एधते). — ^d) K1 दक्षः. S2 (marg.;
 also as in text) K1 महाफलाः; K1 (before corr.)
 महाबलाः; Ms सुखैषिणः; Ca. d हितैषिणः (as in text).

16 Bs repeats 16^{ab}. — ^a) K1 दक्षाः. K1 समा-
 रम्भाः; S समारम्भ (for 'रम्भात्). — ^b) Ks. 4. 6 N1
 B1 Dn D1-3. 5 कर्मणो. Ks Gs अश्रुते; Ks नाश्रमे;
 Ks श्रुते (for नाश्रुते). Ks फल. — Ks om.
 16^a-17^b. — ^c) D7 न वास्य (for नास्य). — ^d)
 S2 Dn2 तत्त्वं वाप्य (Dn2 'च'धि); Ks सर्वं वाप्यधि;
 Ks. 6 सर्वं चाप्यधि; Ks तत्त्वं चाप्यधि; N1 B2
 (marg.) 3. 5 सर्वं चाप्यनु; B1-3 सर्वं वाप्यनु; B4
 Dn1 लब्धयं वाधि; D1-3. 5 लब्धयं चाधि (Ds. 5
 नाधि); Ds तत्त्वं चाप्यनु; D7 तत्त्वं वाप्यधि (sic);

नास्य वाच्यं भवेत्किञ्चित्त्वं चाप्यधिगच्छति ॥ १६
 अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति विष्टितः ।
 स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति प्रायशः ॥ १७
 एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
 स करोत्यात्मनोऽन्यथा नैष बुद्धिमतां नयः ॥ १८
 हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः ।
 कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
 हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति ॥ १९

दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ।
 दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोषं विहन्यते ॥ २०
 सम्यगीहा पुनरियं यो बृद्धानुपसेवते ।
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः ॥ २१
 उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या बृद्धसंमताः ।
 तेष्वस्य योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २२
 बृद्धानां वचनं श्रुत्वा यो ह्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानस्य फलं सम्यक्त्वादा स लभतेऽचिरात् ॥ २३

C. 10. 23
B. 10. 2. 24
K. 10. 2. 24

T G 2 यश्चास्याधि; G 1 M 2. 4 (inf. lin.) स्पर्शं चास्याधि' (Ms 'मि'); G 3 न वा चाप्यभि; M 1. 2. 4 फलं चास्याधि' (for तत्त्वं चाप्यभि').

17 Ks om. 17^{ab} (cf. v. 1. 16). —^a) D 7 अकृत्वा; T G 1. 2 नाकृत्वा (for अकृत्वा). K 4 यो काले; T G M 1. 2 लोके हि; M 2. 4 लोको हि; C 7 लोकेभ्यन् (for यो लोके). —^b) Ś 3 विष्टितः (sic); K 1 इच्छति; G 3 विन्दति (for विन्दति). Ś 3 विष्टितः; Ś 2 N 1 B 1-2. 5 विष्टितः; K 2. 4-5 B 4 D 2 D 1. 2 (before corr.) 5 विष्टितः; D 2 विष्टितः; D 2 (marg. by corr.) विष्टितः; D 3 [वि]विष्टितः; D 7 विष्टिताः; S कर्हिचिद् (for विष्टितः). —^c) K 3 याति; D 7 यति (for याति). K 2 सोऽनुपकृतां याति. —^d) Ś 1 K 1 श्रेष्ठो; D 7 द्वेष्यो यो (for द्वेष्यो). K 1 नैव स; K 3 प्रायशः; K 4 प्रायशः; B 3 सर्वतः; D 2 D 1-2 भूयशः (for प्रायशः).

18 ^a) Ś 1 K 1 D 1. 2 (before corr.) अनादृत्य; Ca. d 'दृत्य (as in text). —^b) K 1 वन्न ते; B 4 D 7 वर्तते (for वर्तते). K 1 N 1 B 2 G 3 यस्ततो; K 3 यस्ततो; K 3 यस्ततो; D 7 रास्ततो (for यस्ततो). —^c) K 4 स करोत्या; T 1 स कुर्यादा; T 2 G 2. 3 M स (M 1 न) कुर्यादा; G 1 स्त्रीकुर्यादा (for स करोत्या). K 3 नाथं; Ca. d स्नयान् (as in text). —^d) Ś 3 K 3 नेष; K 4 D 1 M 3 नेष; N 1 B 2-4 D 2. 5 T 1 G 1. 3 एष; B 1 नेष (for नेष). D 7 बुद्धिमता; T 1 मतो (for मतां). T 1 [S]न्वयः; T 2 वरः; G 1 नयं (for नयः).

19 ^a) D 4 हीनः. —^b) Ś 1 K 1 N 1 om. (hapl.) 19^b-19^c. —^c) K 3 B 4. 5 D 2 D 1-2 यदि; S तथा (for यदा). K 3 देवेन. —^d) K 3. 4. 5 विनेताभ्याम्; T 1 अथोभाभ्याम्; G 2 अथोकाभ्याम् (for अथैताभ्याम्). —^e) D 3 उत्थानाभ्याम्; K 3 समुत्थानफलं भवेत्; K 3 उत्थानफलं लभेत् (submetris.). —^f) K 1 सिद्धिः.

20 ^a) Ś 1 damaged. K 1 दैवादेभ्यो (for दैवतेभ्यो). D 7 M 1-2 नमस्कृत्य (for 'स्कृत्य). —^b) K 3 यः स्वा (K 3 स्व)यान्; D 7 यत्वयान् (for यस्त्वयान्). K 1 ईयते (for ईहते). —^c) Ś 3 दक्षो (for दक्षो). K 2. 4 दाक्षिण्यः. N 1 संयुक्तो (for संपन्नो). —^d) K 3 D 2 D 4 G 1 (before corr. as in text) मोषैर; N 1 मोषैर; D 2 मोषः; D 1. 2 (before corr.) 5 मोषं; D 3 मोषं; D 7 मोषो; M 2. 4 मोषो; Ca. d मोषं (as in text). K 1 न हन्यते; K 3 हि ह; T 1 निह (for विह).

21 ^a) K 3 सम्यगीनः; K 3 M 3 गीहः; D 2 (before corr. as in text) G 3 गीहन्; G 1 (before corr.) 'न्वेचा; Ca. d 'गीहा (as in text). K 2. 5 M 3 पुनरयं; D 2 (before corr. as in text) G 3 पुनरिह. —^b) Ś 3 K 3 D 2 M 2. 4 बृद्धान्; K 1 बृद्धान्; K 3 M 1 वा बृद्धान् (for यो बृद्धान्). K 3 सेवते; B 3 सेविता (for सेवते). —^c) G 1 (before corr.) अपृच्छति (for आपृच्छति). N 1 B 1 हि; M 3 om.; M 4 च (for च). K 3 यथा श्रेयः; K 3 यदि श्रेयः; B 3 M 3 च यः श्रेयः; M 1 वचः श्रेयः (for च यच्छ्रेयः). G 3 अप्रियं चापि तच्छ्रेयः. —^d) K 2. 4. 5 यः करोति; D 1. 2 तत्करोति (for करोति च). N 1 हि; D 7 वा (for च).

22 In B 4, 22^{ab} is damaged. —^b) K 1. 2. 3 प्रष्टव्या; K 3 प्रष्टव्यो; G 3 प्रष्टव्या (for प्रष्टव्या). K 3 D 1 संमताः; K 3 संमतः; G 3 संमताः (for संमताः). —^c) Ś 1 K 1-2. 3 B 1. 5 तस्य; N 1 B 2-4 D 2 D 1-2. 7 ते सः; T 2 योत्सा; G 3 M 2-4 तस्य (for तैश्च). Ś 3 योगः; K 1 G 1. 3 M 3 योगः; B 1 योगः; Ca. d योगे (as in text). K 3 फलं मूलं; M 2 परिन्यूनस्य (for परं मूलं). —^d) K 3 तन्मूलं. D 2 विधिर (for सिद्धिर). S (except T 2) इत्यते (for उच्यते).

23 ^a) K 3 कृत्वा (for श्रुत्वा). —^b) K 2. 4. 5 N 1 B D 2 D 3. 7 T 2 M 1. 2. 3 योऽप्युत्थानं; D 1. 2 ह्युत्थानं यः; D 3 योऽप्युत्थानं; G 3 यो ह्यात्मानं (for यो ह्युत्थानं).

गात्रोधाद्भ्याल्लोभाधोऽर्थानीहेत मानवः ।
नीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ २४
।ऽयं दुर्योधनेनाथो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
समर्थं समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ॥ २५
।तबुद्धीननादृत्य संमन्यासाधुभिः सह ।
।र्यमाणोऽक्रोद्वैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ॥ २६

पूर्वमप्यतिदुःशीलो न दैन्यं कर्तुमर्हति ।
तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणामकृतं वचः ॥ २७
अन्वावर्तामहि वयं यत्तु तं पापपूरुषम् ।
अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ २८
अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
बुद्धिश्चिन्तयतः किञ्चित्स्वं श्रेयो नावबुध्यते ॥ २९

. २ प्रकल्पयेत्; Ks Gs प्रचोदयेत्; B1. 2 नियोजयेत्
for प्रयोज'. — °) T2 उल्लिख्य. — °) Ks M2
दा स; Ks स तदा (by transp.); T1 तत्तस्य; G2
दस्य (for तदा स). Ds त्वमेव. S1 कश्चित्; S2
5] चिरं; K1 जनः (for अचिरात्).

24 °) K2 कामात् (for रागात्). K1 (before
corr.) लोकाद् (for लोमाद्). Dn1 T2 G2 रागाद्धो-
माद्भ्याल्लोभाद्. — °) K2-4. 6 N1 B Dn2 D1. 2 (before
corr.). 3 ईहति; Ds आहति; D7 आनीहेत (for ईहेत).
1 माधवः (for मानवः). Dn1 योर्धो हीनेन मानवः;
T1 योर्धोनीतमानवः. — °) Dn1 Ca. d अनीहश्च;
28 M2-4 अनयश्च; M1 अनयश्च (for अनीहश्च). Ks
अनमानी; D2 (by corr.) [अ]मिमानी; D7 वमानी;
M4 [अ]पमानी (for [अ]वमानी). — °) S2 सोचिरं;
K2. 6 शशीघ्रं; T2 शीघ्रं प्रः; Gs स दीर्घं (for स
शीघ्रं). Ks अलिते; N1 T2 G1 (before corr.). 2. 8
अश्रयति; B5 *स्यति (for अश्रयेत्).

25 °) T2 M2. 4 योयं (for सोऽयं). Ks दुर्यो-
धनोवार्यः; Dn1 पुनर्धनेनार्यः. — °) K1 दुष्टेन; Ks
मूढेन (for लुब्धेन). Ks [अ]नर्थं (for [अ]दीर्घं).
— °) S1 K1 असामर्थ्यं; K2 N1 B2. 4 Dn D1-2. 5
T1 Ca. d असमर्थः; K2. 4. 6 B1. 2. 5 Gs M2. 4 असमर्थ्य;
Ks D4. 7 T2 G2 असा (D7 'स') मर्थ्यात्; G1 (before
corr.) असमर्थः (for असमर्थ्य). G1 (before corr.)
समारंभो; Cd 'लब्धो; Ca 'रब्धो (as in text).
— °) K4 D2 (before corr.) 'त्वादिविचिन्तितः; Ks
मूढेनानर्थः; D1 'त्वादिति वि'; D2 (after corr.)
'त्वादिविचि'; T G1. 2 M2. 4 'त्वादफलीकृतः; Ca. d
as in text.

26 °) Ks हितबुद्धिः; Ks हितबुद्धिः; Dn1 हित-
बुद्धिः; Ds हितबुद्धिः; T1 Gs M हीनबुद्धिः; T2 हित-
बुद्धिः; G1 हीनं पुनरः; G2 हितबुद्धिः (for हितबुद्धिः).
— °) Ks T1 समन्या; D1 साधनि (for साधुभिः).
T2 सती (for सह). — °) Ks वार्यमाणः; D4 'मानो;
Cd वाकमानो; Ca वार्यमाणो (as in text). — °)

K2-4. 6 बल (K2 'ल') वत्तरैः; D7 गणवत्तरैः.

27 °) K2 'दुःशीलो; K4 'दुःशिलो. — °) S2 N1
B Dn D1-3. 5 धैर्यं (for दैन्यं). K2. 3 D1 (before
corr. as in text) T G2 M1. 4 अहंसि (for 'ति').
— °) S2 तमत्यर्थः; K1 तमम्यर्थः; K2 तपत्यर्थः; Dn1.
उत्पत्त्यर्थः; T1 तदध्यर्थः; T2 तवाप्यर्थः; G1 तवात्यर्थः;
G2 तापत्यर्थः; Ca. d तपत्यर्थः (as in text). K2 B3
Dn1 D5 विपन्नो. — °) S2 अनृतः; Ks N1 B Dn D2. 5
S न कृतं (for अकृतं).

28 °) S2 अन्ववृत्ता; K4. 6 अन्ववर्ता; N1 अनु-
वर्ता (for अन्वावर्ता). K2. 5 B Dn D1. 2 (before
corr.). 2. 5. 7 S अनुवर्तामहे यत्तु (Ks Dn1 D4 यं तु;
B3 तं तु). Ks अन्ववर्तामिदिवयं यत्तु; D2 (by corr.) अनु-
तप्यामहे यत्तु. — °) K2. 3. 5 B1. 2. 4. 5 Dn1 D4 वयं (Ks
om. वयं) तं; B3 यद्वयं; Dn2 तं वरं; D1-2. 5 तं वयं;
D7 वयत्तं; T1 भजतः; T2 G1. 3 M व्रजतः; G2 भजतः
(for यत्तु तं). Dn1 D7 'पूरुषा. — °) Ks (before
corr.) अस्मानथ; K4 अस्मात्तप्य'. K1 त*त्; K2 M2
यस्मात् (for तस्मात्). — °) Ks जातो (for प्राप्तो).
Gs दारुणो मतः; M दारुणोदयः (for 'जो महान्).

29 °) N1 B1-3. 5 Ds हि (for तु). K2 क्षया-
द्वापि; D7 ममाद्यापि (for ममा). — °) S1 D2 व्यस-
नेनोपतापिता; K2 'नोपतापितः; Ks Ca. d 'नोपतापिता;
Ks N1 B1. 2 T G1. 2 M1. 2 'नोपतापिता; B3 'नाभि-
तापिता; Gs 'नोपतापिता; M2 'न तु मोहिता; M4
'न निपातिता. — 29th damaged in B5. — °) K2
बुद्ध्या; B4 D1-2 T2 बुद्धि (for बुद्धिश्च). B4 चित्तयः;
D1. 2 चित्तयता (for 'त'). K4 (m as in text) तस्य;
N1 B1-3 चापि; Dn2 केचित्; D4 चापि; M2. 4 नैव
(for किञ्चित्). — °) S1 स; S2 K1 सा; K2. 5. 6
B1. 2 Dn2 D1. 2 G1. 3 M2 स्वः; D4 सुः; T1 सं-
(for स्वं). N1 B1-3 नाभियच्छति; M2 नावबुद्ध्या;
M2. 4 नाभियच्छते (for नावबुध्यते). G2 स्वयं श्रेयोवबुध्यते.

30 °) K1 Dn2 च (for तु). — °) S1 द्रष्टव्याः;
D7 द्रष्टव्यः (for द्रष्टव्याः). K4 (marg.) बहवो (for

सुखता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो बुधाः ।
ते च पृष्टा यथा ब्रूयुस्तर्कतव्यं तथा भवेत् ॥ ३०
ते वयं धृतराष्ट्रं च गान्धारीं च समेत्य ह ।
उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ॥ ३१
ते पृष्टाश्च वदेयुर्यच्छ्रेयो नः समनन्तरम् ।

तदस्मानिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ३२
अनारम्भात् कार्याणां नार्थः संपद्यते क्वचित् ।
कृते पुरुषकारे च येषां कार्यं न सिध्यति ।
दैवेनोपहृतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

संजय उवाच ।

कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभम् ।
अश्वत्थामा महाराज दुःस्वशोकसमन्वितः ॥ १

दहमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
कूरं मनस्ततः कृत्वा तावुमौ प्रत्यभाषत ॥ २
पुरुषे पुरुषे बुद्धिः सा सा भवति शोभना ।

C. 10. 107
B. 10. 2. 3
K. 10. 2. 3

सुहृदो). $\tilde{N}_1$ B (B₁ marg.) Dn D₁-s. 5. 7 जनाः;
B₁ मम (for बुधाः). — After 30^{ab}, $\tilde{N}_1$ B Dn
D₁-s. 5. 7 S ins. :

8 * तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ।

ततोऽस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधाः ।

[(L. 1) T₂ ततोऽस्य. T₂ G₁. 2 बुद्धिः; G₂ बुद्धि (for
बुद्धिर्). T₁ विनये. M₁ ततः (for तत्र). $\tilde{N}_1$ पश्यतः.
B₁-s तत्र श्रीश्च प्रतिष्ठिता (for the post. half). — (L.
2) T₂ G₂ M₁-s बुधाः; M₂ बुधान् (for बुद्ध्या).
B₁ पुनः; G₁ द्वयैः (for बुधाः).]

— *) B₁ D₂ D₃ s. 5. 7 तेन पृष्टा; D₂ तेन पृष्टा; T₁
ते सुहृदाः; T₂ M₁ ते संपृष्टा; G₁. 2 ते स पृष्टा; G₂
ते प्रहृष्टा; M₂ ते सुहृदाः; M₃. 4 ते तु दृष्टा (for ते च
पृष्टा). K₂ तथा; K₃. 4. 6 च यद्; K₂ यदा (for
यथा). K₂ ब्रूय. — ^a) $\tilde{S}_2$ $\tilde{N}_1$ B₁ D₁. 2. 7 यथा; B₁
तु तथा; M₁. 2 तदा (for तथा).

31 *) K₂ हि (for च). — ^b) K₄ गांधारी च;
D₁ प्रज्ञाहीनं; D₁ संजयं च (for गान्धारी च). K₂ सु
(for च). S यशस्विनीं (for समेत्य ह). K₂. 4. 6 हि
(for ह). — ^c) $\tilde{S}_2$ K₂ उपा; B₁. 2 तथा (for उप).
K₁ 'पृच्छामही.

32 G₁ om. 32^{ab}. — ^a) K₄ ते च (for ते). K₂
 $\tilde{N}_1$ B₁-s. 5 Dn D₁-s. 7 S (G₁ om.) पृष्टा (D₁ 'द्वा')स्तु;
B₄ पृष्टा तु (for पृष्टाश्च). — ^b) K₂ तद्वेषः सम; T

G₂ श्रेयस्करमनंतरं; G₂ M श्रेयस्तत्सम'. — ^a) K₄ om. मे.
K₁ नैष्ठिकी; K₂ निश्चिता; B₁ D₂ नैष्ठिका (for 'की').

33 *) $\tilde{S}_2$ T₂ G₁. 2 अनारम्भस्तु; M₁. 2 अनारम्भे तु;
M₂. 4 अनारम्भ हि (for अनारम्भानु). M₂. 4 कार्याणि.
— ^b) $\tilde{S}_1$ K₁ नातः; G₁. 2 M₁ नार्थ (for नार्थः). G₁
संपाद्यते; G₂ M₁ संपश्यते; M₂ संपत्स्यते (for संपद्यते).
— ^c) K₂ कृते; S कृतः (for कृते). $\tilde{S}$ K₁. 2. 5 $\tilde{N}_1$
B₁. 2. 5 D₂ D₃ (by corr.) पुरुषकारे तु; D₁. 2 (before
corr.) 'कारेण; S 'कारस्तु. — ^d) K₄ येषां कार्यं; B₁. 2
येषां दैवं; B₂ येषां दैवान्; S येषु (G₂ येषां) निस्व (for
येषां कार्यं).

Colophon. — Major parvan : M₁ शस्य.
— Adhy. name : $\tilde{S}_2$ K₁. 5 D₁. 2 T₂ G₁ कृपवाक्यं;
G₂ कृपाचार्यवाक्यं; M₂. 4 कृपनयोपदेशः. — Adhy.
no. (figures, words or both) : $\tilde{S}_2$ D₂ D₃ T G 2
(as in text); D₂ M₂-4 3; M₁ 68. — *Śloka no.* :
K₂ 33 (as in text).

3

1 *) K₂. 4. 6 S हितं (for शुभम्). — ^a) K₂
महाराजा. — ^b) K₁ 'समन्वितः.

2 *) S च (for तु). — ^c) K₂ B₁ T G M₁. 2
तथा; M₂. 4 तदा (for ततः). — ^d) K₁ प्रतिभाषत.

3 *) K₂ $\tilde{N}_1$ B Dn D₁. 2. 4. 5 या या; D₂ यथा

तुष्यन्ति च पृथक्सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ३
 सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् ।
 सर्वस्यात्मा बहुमतः सर्वात्मानं प्रशंसति ॥ ४
 सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
 मरुद्भिर्हि च निन्दन्ति स्वां प्रशंसन्ति चासकृत् ॥ ५
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां समा मतिः ।
 तेऽन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत् ॥ ६

तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
 कालयोगविपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते ॥ ७
 अचिन्त्यत्वाद्वि चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः ।
 चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ॥ ८
 यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ।
 भेषजं कुरुते योगात्प्रशमार्थमिहाभिभो ॥ ९
 एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः ।

(for सा सा). —^a) Śs स्तुष्यन्ति; Ks तुष्यन्ति; Dn² तुष्यन्ति; M² कृष्यन्ति (for तुष्यन्ति). Dn² तेन (for सर्वे). —^a) Ks प्रज्ञया (for प्रज्ञा). Śs [अ]त्र; Ks. 4 G¹ M² च; Ks चै; T G². 3 M¹. 2. 4 तु (for ते). Ks. 6 om. the second स्वया.

4 ^a) M². 4 सर्वोभि (for सर्वो हि). K⁴ T¹ लोकम्; D¹. 2 लोको; D² M² लोके (for लोक). —^b) D² ह्यात्मानं. K¹ बुद्धिमत्तमां; B¹ D¹ नलवत्तरं; D¹ (first time) बुद्धिमत्तरं; M¹. 3 मत्तमं; M² मुत्तमं; M⁴ मत्तम (for बुद्धिमत्तरम्). — K⁵ om. 4^a-5^b. —^a) K¹ बहुमतः. —^a) Ś K¹ सर्वश्रेष्ठं; B³ D¹ D¹-2. 5 T² M C⁷ सर्वोत्मानं; D¹ सर्वो मानं; G³ स आत्मानं; Ca. d सर्वात्मानं (as in text). — After 4, D¹ repeats 4^{ab}.

5 K⁵ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). D¹ om. up to स्वां (in ^a). —^a) K². 4. 6 च; S (except G¹) तु (for हि). Ś¹ K¹ स्वके. Ś² प्राज्ञा. —^b) K² सा च धर्मे; D². 5 साधुवादः; T¹ G² साधुभूता; G¹ वासुदेवः; G³ साधुपदे; M¹ साधुवादे (for साधु). Ca. d as in text. —^a) K² अस्मां बुद्धिः. —^a) Ś¹ M² स्वं (for स्वां). K⁵ वासकृत्. — After 5, K⁴ reads 7^{ab}, repeating it in its proper place.

6 K⁵ M² om. (hapl.) 6. —^a) K¹ कारणात्तरं. —^b) K² योगो; Ca. d योगे (as in text). K² समंततः; K². 4 च साम्यता; N¹ B¹ समा गतिः (for समा मतिः). B¹-3. 5 S (M² om.) येषां (G³ तेषां) संबद्धे (G¹ संबद्धो; M⁴ संपद्यते) मतिः (T¹ मतः). —^a) K¹ तेऽन्योन्येन; K². 4 N¹ B Dn D¹-5. 7 अन्योन्येन; K² अन्योन्ये (for तेऽन्योन्येन).

7 K⁴ reads (for the first time) 7^{ab} after 5. —^a) Dn¹ असौव. —^b) K¹ समाबुद्धिः; M² साधु बुद्धिः (for सा सा बुद्धिः). G³ तथा तथा. —^a) N¹

B²-5 Dn D². 5 T G कालयोगे; M¹ योगं (for योग). K⁵ विपर्यासं; B¹ विपाकं च; M² विपर्यायं (for पर्यासं). Ca. d कालयोगेन पर्यासं. —^a) K² प्राप्ता-
न्योन्यं; Dn² प्राप्यान्योन्यं; D¹ प्राप्यान्येन्ये; G² प्रा-
प्यान्योन्यं (for प्राप्या). K⁴ च पद्यते; B¹ (m
as in text). 5 विशां पते; S (except G³) प्रपद्यते
(for विप).

8 ^a) K² अनित्यत्वं तु; K³ अन्यत्वाद्भि (sic); K⁴ B⁵ G³ M²-4 अनित्यत्वाद्भि; K⁵ अनन्यत्वाद्भि; N¹ B¹. 3 अनित्यत्वाच्च; B² T G¹. 2 M¹ अनित्यत्वानु; B⁴ Dn² D¹-5. 7 विचित्रत्वानु (for अचिन्त्यत्वाद्भि). Ś¹ चित्राणां; K² चित्तानां; K³ वित्तानां; N¹ लोकानां (for चित्तानां). Dn¹ विचित्राणां मनुष्याणां. —^b) K¹ मानुष्याणां; Dn¹ मानुषाणां; D⁴ मनुष्यानां. —^a) K⁵ वित्तः; Cd चित्त (as in text). K¹. 2. 4 (m as in text) कैवल्यम्; K⁵ B Dn D¹-5. 7 कैवल्यम्. —^a) D⁴ शास्त्रा (for सा सा). B¹. 2 बुद्धिः प्रवर्तते; S मति-
रजायत (for बुद्धिः प्रजायते).

9 ^a) G³ यां यां (for यथा). K¹ च; T¹ चै (for हि). M¹ om. हि. K⁴ चैद्यः; T¹ लोद्यः (for वैद्यः). —^b) S transp. ज्ञात्वा and व्याधि. —^a) B⁵ damaged. Ś² भेषजं; N¹ B². 4 Dn D²-5 भेषज्यं; D¹ भेषज्यं (for भेषजं). —^a) Ś² K⁵ प्रसामार्थम्. Ś¹ इहाभिभोः; K²-4. 5 इहाभिभोः; N¹ B¹ Dn D¹-5. 7 इति प्रभोः; B¹. 2 इह प्रभोः; B³ इदं विभोः; B⁵ **प्रभो (for इहाभिभो).

10 ^a) K² एव. B¹ कार्यार्थः (for कार्यस्य). B⁵ योगाच्च; Dn² योगार्थे (for 'य'). —^b) T² बुद्धिः; G³ कर्म (for बुद्धि). — After 10^{ab}, K⁵ reads (for the first time) 11^{ab}, repeating it in its proper place. —^a) Ś¹ T G च; K⁵ ह (for हि). D¹ सुखा (for स्वया). K² T G² युत्सा (for युक्तास). —^a) K² तांश्च; G³ ताश्च (for तां च). K² विदंति; K³ विदंति; D¹ निदंति; T¹ गृह्यंत; T² G². 3 M

प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्तां च निन्दन्ति मानवाः ॥१०
 अन्यया यौवने मर्त्यो बुद्ध्या भवति मोहितः ।
 मध्येऽन्यया जरायां तु सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥११
 व्यसनं वा पुनर्घोरं समृद्धिं वापि तादृशीम् ।
 अवाप्य पुरुषो भोजं कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥१२
 एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
 भवत्यनित्यप्रज्ञत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥१३

निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति ।
 तस्यां प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥ १४
 सर्वो हि पुरुषो भोजं साध्वेतदिति निश्चितः ।
 कर्तुमारभते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ १५
 सर्वे हि युक्तिं विज्ञाय प्रज्ञां चापि स्वकां नराः ।
 चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टा हितमित्येव जानते ॥ १६
 उपजाता व्यसनज्ञा येयमद्य मतिर्मम ।

C. 10. 121
 B. 10. 3. 17
 K. 10. 3. 17

युद्धति (for निन्दन्ति). Ks मानवा; Ds मानवः; T वै बुधाः (for मानवाः).

11 " Ss (inf. lin.) Ks-4 G1.3 अन्यथा; Ds अन्याया (for अन्यथा). M2-4 पुरुषो (for यौवने). Ks Dns मर्त्यः; T G1.2 Ms.4 Cv बाल्ये; Gs M1 बालो; Ms बाल्यो (for मर्त्यो). —^b) K1 महति (for भवति). Ks मोहितः; Dns मोहिताः. Cv as in text. —^c) K1 मन्वे यया; Ks Cv मध्येऽन्यया; Ks मध्ये वायो; Ks मन्वेऽन्यया (for मध्येऽन्यया). G1 यया जंतुः (for जरायां तु). —^d) Gs दैव्यां (for सोऽन्यां). Ds रोचयति and om. मतिम्.

12 " Ds स (for वा). Bs damaged. Bz.4 Dn Ds.4 महाघोरं (for पुनर्घोरं). —^b) Ks N1 Bz.4 Dns D1-4 चापि (for वापि). —^c) Ms लभते (for पुरुषो). G1 भेजे; Ca.d भोज (as in text). —^d) Gs कुरुते; Ms.4 लभते (for कुरुते). Dn Gz.3 वैकृतिः; Ds वैकृति.

13 " Ks मन्वे च पुरुषे राजन्. —^b) Ks था वा (for सा सा). Gs तथा तथा. —^c) Ss Gs M भवत्यनित्या प्रज्ञा हि (Ss प्राज्ञत्वाद्); Ss K1 भवत्यनित्यप्रज्ञत्वाद्; Ks नवत्यनित्यप्रज्ञत्वाद्; Bz.3 Dns D1.3 (before corr.).3 भवत्यनित्यधर्मत्वाद्; Bz Dn1 Ds कृतप्रज्ञत्वाद्; Ds.7 कृतबुद्धित्वाद्; T G2 भवत्यनित्या (T1 'त्वं') प्रज्ञा हि; Gs भवत्यतीता प्रज्ञा हि. —^d) Ks तस्यैव. Ks om.; Bz.3 च (for न). B1 सा सा तस्यैव रोचते.

14 " Ks अनिश्चित्य; Ks निश्चित्य न. Ss यथा प्राज्ञा; Ks यथा प्राज्ञं; Ds यथा प्राज्ञः; T1 तथा प्राज्ञः; T2 G1.2 तदा प्राज्ञः; Gs महाप्राज्ञः; M1.3 वदा प्राज्ञ (Ms 'ज्ञः'); Ms.4 यथासाक्षि (for यथाप्रज्ञं). —^b) S स्तो (for यो). Ss अनुपश्यति; Ks साधु विद्वति. —^c) Ks तस्याः; N1 Bz.4 Dn D1-4 तथा; Ds तथा (for तस्यां). K1 प्रकुरुते. Ks सर्वं (for भावं). —^d) Ks तस्योद्योगः; Ks.4 तस्योद्योगः; S

(except M4) चालोद्योग (for तस्यो). Ss (before corr.) कारिभिः; Ks कारिता; Ks कारका (for कारिका).

15 For 15-23 Bs is not collated. —^a) Ks सर्वं हि; Ks.4.5 सर्वस्मिन्; T Gs M2-4 सर्वामा; G1 सर्वोक्त्या; M1 सर्वोपायं (for सर्वो हि). Ks.4.6 पुरुषे. —^b) S साधुरित्येव (for साध्वेतदिति). K1 निश्चितः; Ks.4.6 निश्चितं (for निश्चितः). —^c) Gs कर्तुम् (for कर्तुम्). Ks प्रीतो; S (except M1) प्रीति (for प्रीतो). —^d) K1 मरणादिषु; Ms मरणा (for मरणा).

16 Bs not collated. —^a) T G1.2 M सर्वो (for सर्वे). Ks युक्तिं विन्याय; N1 B1 युक्तिं विज्ञाय; Bz.4 Dn1 Ds.7 युक्तिमाज्ञाय; Dns बुद्धिमाज्ञाय; D1.2 युक्तमाज्ञाय; Ds युक्तिमाज्ञाय; T युक्तां विज्ञाय (for युक्तिं विज्ञाय). Ks.4.6 सर्वे युक्ति (Ks युक्ति; Ks युक्तां च विज्ञाय; Ks सर्वे युक्तिमविज्ञाय; Gs सर्वोपयुक्तिविज्ञाय. —^b) Ks प्रज्ञा; Ds प्रज्ञाय; Ms प्रज्ञा (for प्रज्ञां). Ss damaged; Ks N1 Bz.4 Dn Ds.3 T2 Gs M वापि (for चापि). K1.2.3 Dns T Gs M नराः; D1.2 वराः (for नराः). G1 प्रज्ञया स्वकया नराः; Gs प्रज्ञयापि स्वकां नराः. —^c) Ss * तो; K1.2 चेष्टतो; Ks चेष्टते; Dn1 S चेष्टते (for चेष्टन्ते). Ks विविधां चेष्टा; Ks N1 Bz.4 Dns D1-4 T1 Ms-4 विविधां चेष्टा; Dn1 विविधा चेष्टा. —^d) N1 चेष्टते; S चिंतयन् (for जानते).

17 Bs not collated. —^a) Ks T1 उपपत्ते; Ks Dns T2 Gs M1.2 उपपत्ता; G1 उपपत्तिता; Gs उपायता (for उपपत्ता). Ks च व्यसने; Ks व्यसनजो; Ks व्यसनतो (for व्यसनजा). —^b) Ks मया वाच्यः; Ks Ds वेद्यमाद्य (for वेद्यमद्य). K1 वेद्यमतिकर्मसु. —^c) Ks Ds प्रवक्ष्यामि. Gs M तं वः प्रकाशयिष्यामि. —^d) Ks विनाशनी; Ks.4 शनी; Dn1 शिनी. S

पुवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम् ॥ १७
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च ।
 वर्णे वर्णे समाधत्त एकैकं गुणवत्तरम् ॥ १८
 ब्राह्मणे दममव्यग्रं क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
 दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥ १९
 अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ।
 अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥ २०
 सोऽसि जातः कुले श्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते ।

मन्दभाग्यतयाऽप्येतं क्षत्रधर्ममनु धितः ॥ २१
 क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यसंश्रितम् ।
 प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधु संमतम् ॥ २२
 धारयित्वा धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
 पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥ २३
 सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।
 गन्तासि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महाद्युतेः ॥ २४
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः ।

सर्वेषां शोकनाशिनीं (T₁ M₁ 'नाशिनी; M₂ 'नाशिनीं).

18 K₅ om. 18; B₅ not collated. — ^a) S₂ सृष्ट्वा; K₅ सृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). — ^b) K₂ तासु कर्म (by transp.); S कर्म तासां (for कर्म तासु). D₇ विधाय च. — ^c) K₁ वलवले (for वर्णे वर्णे). S₂ समादत्ते; K₂ B_{2.3} Dn₂ D_{3.5.7} समाधत्ते; K₅ S (except M₁) समाधाय (for समाधत्त). — ^d) S₂ K_{1.5} B₁₋₄ Dn D_{1-5.7} होकैकं; K₅ त्यकैक (for एकैक). S₂ K_{1-3.5} N₁ B₁₋₄ Dn D_{1-5.7} गुणभागुणं (K₅ 'भक्तिकं; B₁ 'भागुणान्). K₄ होत *कैकभागुणं.

19 B₅ not collated. — ^a) K_{1.6} Dn₂ D₄ ब्रह्मणे (for ब्रा). S₁ रूपमव्यग्रं; S₂ K_{1.2.5} D_{1.2} M_{3.4} (orig. as in text) वेदमव्यग्रं; K_{3.4.6} B₁ शममव्यग्रं; N₁ दाममव्यग्रं; B₂ Dn₂ D_{3.5} वेदमव्यग्रं तु; B₃ वेदमव्यग्रं; B₄ Dn₁ D_{4.7} दममव्यग्रं तु (for दममव्यग्रं). — ^b) K_{3.4} तेजमुत्तमं. — ^c) K_{5.6} Dn₂ M₁ दाक्षं. K₅ वै वैश्यः; K₆ च वैश्ये (by transp.). Dn₂ शूद्रस्य (for शूद्रे च). — ^d) K₁ सर्ववल्लानुकूलतां; Dn₂ सर्व वर्णां.

20 B₅ not collated. — ^a) M₁ आदातो. K₁ Dn₂ ब्रह्मणः. K₁ साध्वन्; G₁ साधुर (for [S]साधुर). — ^b) K₂ Dn M_{3.4} निस्तेजाः; D₅ निस्तेजा. S मृतः (M₄ मतः) (for [S]वमः). — ^c) S₁ अदाक्ष्यो; S₂ अदक्ष्यो (for अदक्षो). K₂ B₂ D_{1.2.4} G₁ निदितो; K₄ D₃ निदिते; Dn₁ निदितो (for निन्द्यते). B₄ वैश्याः. — ^d) K₃ शूद्रस्य (for शूद्रश्च). S₁ K₁ [अ]प्रतिकूल्यवान्; S₂ प्रतिकूल्यवान्.

21 B₅ not collated. — ^a) K_{3.4} D_{1-5.5} सोऽसिन्. K₅ जातं (for 'तः). K₅ कुले श्रेष्ठे; K₅ T₁ G₅ कुलश्रेष्ठे; K₅ कुले श्रेष्ठे; Dn₁ कुले श्रेष्ठो. — ^b) D₇ om. (hapl.) from ब्राह्मणानां up to यदि (in

22^b). K_{2.3} च पूजिते; D₃ सुपूजितं. S ब्राह्मणैरभि (G₂ 'पि) पूजिते (G₃ 'तः). — ^c) M₁ मणभग्यतया. S₁ त्वेवं; S₂ K₁ [अ]प्येतं; K₂₋₄ होनं; K₅ [अ]प्येनं; K₆ होत; B₁ [अ]प्येवं; T G_{1.2} [अ]सीमं; G₃ [अ]सीदं; M_{1.2} [अ]स्येकः; M_{3.4} [अ]स्माकं (for [अ]स्येतं). — ^d) K₅ क्षात्रं (for क्षत्र). S₂ K₁ (before corr.) M₄ अनुष्ठितं. M₅ क्षत्रधर्मं हानुष्ठितः.

22 B₅ not collated. Dn₁ om. 22^{ab}. D₇ om. up to यदि (in ^b) (cf. v. l. 21). — ^a) S₂ क्षत्रधर्मं. K₁ विदित्वाहं. — ^b) K_{2.4.6} D₃ T G M_{1.3.4} ब्राह्मणसंश्रितं (D₃ G₂ 'तः); K₃ ब्राह्मणसंश्रित्यं; K₅ ब्राह्मणमिश्रितं; N₁ ब्राह्मणि संश्रितः; B_{1.4} Dn₂ ब्रा (D₃ ब्र) हण्यसंश्रितः; B_{2.3} D_{1.2} ब्राह्मण्यमाश्रितः; D₅ ब्राह्मणसंसदि; D₇ ब्राह्मण्यसंश्रुतः; M₂ ब्राह्मणसंसितं (for ब्राह्मण्यसंश्रितम्). — D₅ om. (hapl.) 22^a-23^d. — ^c) S₂ स्वकुर्यां सु; K₃ प्रकुर्यां सु; D₁ (orig.) प्रकुर्यात्सु; T G₃ M प्रकरिष्ये; G₂ प्रहरिष्ये (for प्रकुर्यां सु). D₇ सुमहा (for सुमहत्). K₂ प्रतिकुर्यामहं कर्म; G₁ प्रकरिष्ये न तत्कर्म. — ^d) K₂ ममैतत्; M₂₋₄ न मे स्यात् (for न मे तत्). K₁ साध्वंसंमतं.

23 B₅ not collated. D₅ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^a) K₂ B_{2.4} Dn D₁ (orig. as in text). 3 धारयश्च; D₃ धारयस्व (for धारयित्वा). K₂ धनुर्वेदं (for 'दिव्यं). — ^b) K_{1.2.4} दिव्यान्यस्त्राणि. — ^c) G₃ च मृतं (for निहतं). — ^d) K₅ D_{1.2} किं नु. Dn₂ वक्ष्यामि. M₁ संसदि (for 'दि).

24 ^a) B₁ गमिष्यामि (for यथाकामं). — ^b) K₅ क्षात्रधर्मम्. S₂ उपास्यतां; K₂ न्युपास्यतां; K₅ N₁ उपाश्रितः; B₃ उपास्य च; S अवाप्य च (for उपास्य तम्). — ^c) K₄ गतासि; Dn₁ गतासि; S यास्यामि (for गन्तासि). D₅ पदवी. K₄ राज्ञः. K₄ (marg.)

विमुक्तयुग्यकवचा हर्षेण च समन्विताः ।
 वयं जिता मताश्चैषां श्रान्ता व्यायमनेन च ॥ २५
 तेषां निशि प्रसुप्तानां स्वस्थानां शिविरे स्वके ।
 अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६
 तानवस्कन्द्य शिविरे प्रेतभूतान्विचेतसः ।
 स्रदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ॥ २७

अद्य तान्सहितान्सर्वान्ष्टुष्टुमपुण्योऽगमान् ।
 स्रदयिष्यामि विक्रम्य कथं दीप्त इवानलः ।
 निहत्य चैव पाञ्चालान्श्रान्तिं लब्ध्वाप्सि सत्तम ॥ २८
 पाञ्चालेषु चरिष्यामि स्रदयन्नद्य संयुगे ।
 पिनाकपाणिः संकुदः स्वयं रुद्रः पशुपतिव ॥ २९
 अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निकृत्य च ।

C. 10. 125
 B. 10. 3. 31
 K. 10. 3. 32

यास्याम्यपचितिं राज्ञः. —^a) K₂ चाप्सि; S चैव (for चापि). S₂ N₁ B₂ s G₁ M₂ s महायुते; K₂ s (m as in text). s B₂ s Dn D₁-s. 7 महात्मनः (for महायुते:).

25 D₁ corrupt. —^a) S₂ स्वप्सति; Dn₁ स्वप्सति; Dn₂ स्वप्सति; D₁ सुप्सति. K₂ पांचाला (for पाञ्चाला). —^b) K₂ (marg.) निश्चिता (for विश्वन्ता). K₂ जितकासिनः; K₂ काशिना. —^c) N₁ B₁ s M₁ विमुच्य (for विमुक्त). S युध्यकवचा; K₁ N₁ युद्धकवचा; K₂ शक्यकवचा; B₁ s युग्यकवचान्; D₂ युग्यकवचा. B₂ विरात्रे मुक्तकवचा; Dn₂ विमुक्तयुग्यकचाह (for *). Ca. d cite युग्य. K₂ समन्विताः (for *ताः). K₂ (marg.) विमुक्तवाजिमातंगव्यायामेन अश्रमा-न्विताः; B₂ damaged. —^a) K₁ जिता सिताश्; K₂ जिता सताश्; G₁ **मताश्; G₂ जितवतां (for जिता मताश्). K₂ जयं ज्ञात्वा मनश्चैषां; K₂ N₁ B₁-4 Dn D₁-s. 7 जयं मत्वात्मनश्चैव. —^c) K₂ व्यायामेन च कर्षिताः; K₂-s B Dn D₂ (by corr.). 3-5. 7 M₁ 2. 4 श्रान्ता व्यायामकर्षिताः (K₂ कर्षिता; K₂ B₁-4 Dn s कर्षिता; D₁ कर्षिताः); D₁ s (before corr.) ज्ञातरो व्यायामकर्षिताः; G₂ श्रान्ता व्यायामनेन च; C₂ श्रान्ता व्यायामनेन च. — After 25, K₂ ins.:

9* अद्य तान्सहितान्सर्वान्ष्टुष्टुमपुण्योऽगमान् ।

26 B₂ damaged for 26^{ab}. —^a) B₂ प्रमत्तानां (for प्रसुप्तानां). —^b) K₁ B₁ s सुप्तानां; B₂ Dn₂ D₂ s सुप्तानां; B₂ स्वस्थानं; D₂ (marg.) सुप्तानं; T G₁ s स्वस्थाने (for स्वस्थानां). K₂ कृते (for स्वके). —^c) G₁ अवस्करं; Ca. d 'स्कन्दं' (as in text). — M₂ om. 26^d-27^c. —^d) S₁ शिविरस्याद्य; K₁ स्यादि; K₂ स्य तु; T G M₂ s स्याति; M₁ स्यापि (for स्याद्य). S₁ दुष्कृतं; K₂ s. 4 पुष्कलं (K₂ 'ळं'); K₂ पुष्कलि; K₂ दुःकरं (for दुष्करम्).

27 M₂ om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). —^a) S₁ जन्वस्कन्धः; K₂ s तानवस्कन्धः; D₁ तानवस्कन्ध (for तानव). K₂ शिविराद्; D₁ M₁ s. 4 समरे (for शिविरे). —^b)

K₂ T₁ प्रेतभूताः; K₂ भूतप्रेतान्; N₁ B D₁-s प्रेतभूत (for 'भूतान्'). T₁ निवेतसः; T₂ G अचेतसः (for विचे*). — Dn₂ transp. 27^a-28^b and 28^{cd}. —^c) M₁ सोदयिष्यामि. D₁ निकृत्य. M₂ निःशेषास्रदयिष्यामि. — S₂ K₁-4. s B₁ om. (hapl.) 27^a-28^d.

28 S₂ K₁-4. s B₁ om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). K₂ om. 28^{cd}. —^b) D₁ पुरोगमान्. — Dn₂ transp. 27^a-28^b and 28^{cd}. —^c) M₁ सोदयिष्यामि. —^d) S₁ कथं; B₂ वृधं; D₂ वनं; D₁ कथा; T G क्षिप्रं (G₁ 'प्र') (for कथं). D₁ दीपः; T₁ दीप्त (for दीप्त). K₂ इवानलः; K₂ इवानिलः; Dn₁ इवानलः; T₁ दवानलः (for इवा*). —^c) K₁ om. (hapl.) from पांचालान् up to सर्वं (in 31^a). K₂ निहत्यैव च; D₁ निहत्यैव च; S विनिहत्य च (for निहत्य चैव). —^c) T₁ G₂ लब्ध्वाप्स (for 'प्सि'). K₂ चोत्तमां; K₂ सत्तमः (for सत्तम).

29 K₁ om. 29 (cf. v. l. 28). S transp. 29^{ab} and 29^{cd}. —^a) K₂ पांचालेषु; D₂ s M₁ पांचालेषु. N₁ B₂ Dn₂ D₂ भविष्यामि (for चरिष्यामि). —^b) K₂ स्रदयंति न; D₁ स्रदयिष्येद्य; G₁ स्रदयन्नद्य; M₁ सोदयन्नद्य (for स्रद*). K₂ संयुगे. K₂ विक्रमन्त्यै पुनः पुनः. —^c) S₂ संकुदः (for संकुदः). —^d) K₂ S पशुपतिव; D₁ (sup. lin. as in text) पशुपतिवह (for 'पतिव').

30 K₁ om. 30 (cf. v. l. 28). D₁ om. (hapl.) from पांचालान् up to सर्वं (in 31^a). —^a) K₂ अपि सर्वास्तु; T₁ अद्याहं सर्वं (for अद्याहं सर्वं). —^b) B₁ s Dn₁ D₂ T₂ G₂ निकृत्य; T₁ निकृत्य (for निहत्य). K₂ वि (for the first च). K₂ s B₂ Dn₁ D₂ T G₂ निहत्य; B₁ विकृत्य; Dn₂ पिनिहत्य (for निकृत्य). — After 30^{ab}, K₂ ins. (cf. 32^{cd}):

10* गमिष्याम्यय पञ्चानां पदवीमद्य दुर्गामाम् ।

— G₂ M om. 30^{cd}. —^c) S₂ अर्पयिष्यामि; K₂ उदरिष्यामि (for अर्पयि*). K₂-4. s बाणौघैः; N₁ B Dn

विष्यामि संकुद्धो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ॥ ३०
 ग्राहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ।
 त्यैकैकशस्तेभ्यो भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ३१
 पिंघनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।
 विष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३२
 य पाञ्चालराजस्य घृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।

विरात्रे प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३३
 अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि ।
 खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३४
 अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके ।
 कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

३. ५ G₁ संकुद्धो (for संकुद्धो). — ^d S₂ K₅ N₁ Dn₁
 १ (for तथा). — T G_{1. 2} ins. after 30: G₈ M
 1bst. for 30^{ad}:

11* सुदधिष्यामि संहृष्टः पशुनिव पिनाकधृक् ।

- After the above, M₁ repeats 29^{ab}, 30^{ab} and 11*.

31 ^a) K₁ om. up to स्वै (cf. v. l. 28). K₂
 पांचालैः; K₅ पांचाल्यैः. — ^b) S₂ G₁ शरीरिणां (for
 गीम्). — ^c) K₅ D_{1. 2} प्रहृत्य (for प्रहृत्य). N₁ B₂
 1n₂ तेषु (for तेष्यो). T₁ G₈ M प्रहृत्यैकेन शस्त्रेण;
 2 G_{1. 2} प्रहृत्यै (G₂ 'त्ये) कैकशस्त्रेण. — ^d) T₂ G₁ गवि-
 ष्यामि (for भवि). G₂ गविष्याम्यपिनाकधृक्. — After
 1, G₂ repeats 31^{ab}.

32 G₂ om. 32. — ^a) N₁ 'वयोस्तथा. — ^c) K₂
 पांचालान्; D₇ पांचालान्. T G_{1. 8} M C₇ गमिष्यामि
 नेत्रावेकां (M 'वेलां; C₇ 'मेनां). — ^d) K₅ मेघ
 (for अद्य). S₂ दुर्गमात्; K₈ D₇ दुर्गमं (for 'माम्').
 — After 32, K₈ (om. 33) reads (for the first time)
 35, repeating it in its proper place.

33 K₈ om. 33 (cf. v. l. 32). — ^a) K₂ पांचाल-
 राजस्य; B_{1. 2} D₇ पांचाल. — ^c) S₁ विराट्; K₁
 कूरेण; K₅ तानाजौ; N₁ B_{1. 5} Dn D_{1-5. 7} नचिरात्;
 B₁ शिबिरे; B₂ (marg.; also as in text). ३ अचिरात्
 (for विरात्रे). S₂ प्रमथिष्यामि; G₁ प्रथमिष्यामि. — K₈
 om. 33^d-34^d.

34 K₈ om. 34^{ad} (cf. v. l. 33). — ^a) T G
 अद्य (for अद्य). B₁ D_{1. 7} पांचाल. — ^b) K_{4. 8}

दयितान्; M₁ शयानान् (for शयितान्). K₄ आत्मजाः
 Dn₂ नृभुजान् (for आत्मजान्). G₈ अपि (for निशि);
 S₂ K₁ शयितान्नात्मजान्निशि; K₂ शयितानांभ्रया निशि;
 Dn₁ संशयितात्मजा निशि; D₇ शयितानां भुजान्निशि;
 T G_{1. 2} शयितानां शिरो (T₂ सुखं) निशि. — ^c) D₇
 खड्गेन (sic) (for खड्गेन). T G M₂₋₃ निशिताग्रेण.
 M₁ शितधारेण (for निशितेनाजौ). K_{4. 8} ता (K₈ ते)-
 नाजौ प्रमथिष्यामि. — ^d) G₁ प्रथमिष्यामि. K_{8. 4. 8} ष-
 (K₄ ख) खेन निशि गौतम (K₈ 'मः); K₅ मथिष्यामि
 शिरो बलात्. — After 34, K₈ ins.;

12* विरात्रे प्रमथिष्यामि खड्गेन निशि गौतम ।

35 ^a) K₂ पांचाल; D₇ पांचाल. K₈ सेनानां;
 D₇ सेनां ता; T G_{1. 2} पाण्डूनां (for सेनां तां). — ^b)
 Dn₂ निहत्यानि च; D₇ निहत्यानिशि (for निहत्य निशि).
 — ^c) K₂ भविष्यामि; T G₂ सुखेनै (T₂ 'ने)व; M₁
 कृती चैव (for सुखी चैव). — ^d) K₂ सुखी चैव; T₁
 गमिष्यामि (for भविष्यामि). K₅ महामते; S महा-
 यथा: (G₁ 'ज्ञः) (for महामते). — After 35, K_{2-4. 8}
 ins.;

13* श्रूयते जामदग्न्येन पितृवैधमश्रूयता ।

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःशत्रिषा पुरा ।

Colophon. — *Adhy. name*: S K₅ D_{1. 2} द्वौणि-
 वाक्यं; K₁ द्वौणवाक्यं; D₂ द्वौणि; M_{2. 4} अश्रूयताम्
 (M₁ 'ज्ञः)प्रतिवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words
 or both): S₂ K_{2. 3} N₁ Dn₂ D₈ T G 3 (as in
 text); B₁ 70; Dn₁ M₂₋₄ 4; M₁ 69. — *Stoka*
no.: K₈ 35 (as in text); K₈ 37.

४

कृप उवाच ।

दिष्ट्वा ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।

न त्वा वारयितुं शक्नो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १

अनुयास्यावहे त्वां तु प्रभाते सहितानुभौ ।

अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ॥ २

अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सान्वतः ।

परानमिमुखं यान्तं रथावास्याय दंशितौ ॥ ३

आवाभ्यां सहितः शत्रूञ्छोऽसि हन्ता समागमे ।

विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४

शक्तस्त्वमसि विक्रान्तुं विश्रमस्व निशामिमाम् ।

चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ५

विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद ।

समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न संशयः ॥ ६

न हि त्वा रथिनां श्रेष्ठ प्रगृहीतवरायुधम् ।

जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु पावकिः ॥ ७

कृपेण सहितं यान्तं युक्तं च कृतवर्मणा ।

C 10. 14a
B. 10. 4. 8
K. 10. 4. 8

4

1 T1 om. the ref. —^a) Ks दिष्ट्वा हि ते न कर्तव्ये.
—^b) T Gs बुद्धिर् (for मतिर्). Ks अन्य ते; Ks
अच्युत; Dns अच्युता (for अच्युत). —^c) Ks ते (for
न). N (except S) T Gs M1 त्वां; G1 तु (for
त्वा). Ks शत्रून्. —^d) Ks 'पाणिरिव; Dns 'पाणि-
पतिः (for 'पाणिरपि). — After 1, N1 B1-3.3 read
3rd.

2 ^a) Ks 'यास्यामहे; Ks 'यास्यावहे (for 'वहे).
Ks. 3.3 T G M1.2 त्वां हि; M2.4 त्वा हि (for त्वां
तु). —^b) Ks च विश्रम्य (for विश्रमस्व). —^c)
K1 'कवचध्वजः; Ks 'कवचध्वजाः; Ks 'कवलध्वजः.

3 Dns transp. 3 and 4. —^b) D1 कृतं वर्मा.
— N1 B1-3.3 read 3rd after 1. —^c) D1 om. from
'य up to पांचालान्स' (in 4th). K1 रथावस्थाय; Dns
T2 रथमास्थाय; G2 रथानास्थाय (for रथावा). K1
T2 G M दंशितौ; Ks दंशितौ; T1 दंशितं (for 'तौ).

4 D1 om. up to पांचालान्स (cf. v. 1. 3). Dns
transp. 3 and 4. —^a) S1 सहिताभ्यां च; Ks
सहितः सर्वान्. —^b) S2 K1 (marg.) शोभिर्गता;
Ks अमिहता; Ks. 6 B1-3.3 Dn D1-2.3 G1 M1.3.4
शो निहता; Ks शोभिहता; Ks असि हता; N1 सोसि
गता; Gs शोधिर्गता (for शोशलि हन्ता). Ks N1
समागतः (N1 'म.); Gs महाहवे (for समागमे).
—^c) S1 M2 श्रेष्ठः; S2 Ks श्रेष्ठः; Ks M2.4 श्रेष्ठान्
(for श्रेष्ठ). —^d) Ks पांचालद्वयं; Ks पांचालान् (for
पाञ्चा). Ks सपदानुगं.

5 ^a) D2 (before corr.) विप्रस (for शक्तस्).
Gs त्वमपि. S2 विक्रान्तः; Ks N1 B Dn D2-3 T G
M2 विक्रम्य; Ks विक्रान्तौ; Ks D2 विक्रान्तौ; D1.1
विक्रान्तः; M1.3.4 विश्रम्य (for विक्रान्तुं). —^b) S2 विश्रा-
म्यस्व; Ks विश्रम्याच; T Gs विश्राम्याच; G1.3 M
विश्रमाच (for विश्रमस्व). — Ks M2.4 om. 5th.
—^c) Ks चरंतं; Ks D1.3.7 चिरं तु (D1 तु) (for
चिरं ते). D1 जाग्रतस्तात. K2 यातं; Ks यातं; K4
जातं (for तात). Dns विरतेनाग्रतस्तात; T G1.3 M1.2
चिरं च ते जागरितं (Gs 'रित; M1.2 'रत:); Gs चिरंचंतं
जाहरिता (corrupt); C7 चरं चरे जागरितं. —^d) N1
स्वपतश्च; Dns स्वयं तावन्; C7 स्वप तात (for स्वप
तावन्).

6 ^a) D1 (sup. lin. as in text). 3.3 अश्रांतश्च;
Gs विक्रान्तश्च (for विश्रान्तश्च). K4 विनद्रश्च; Ks
om; Dns विनिद्रस्तु (for 'द्रश्च). —^b) Ks स्वस्थ-
चित्तं च; Dn 'चित्तस्व (for 'चित्तश्च). K1 सानद; Ks
मानदं; B1 मानदः (for 'द.). —^c) Ks शिबिरे (for
समरे). D1.2 शूरान् (for शत्रून्). —^d) S1 N1 Dns
D1.1 T2 वधिष्यामि (D1.1 'मो) (for वधिष्यसि). Ks
शोभिर्हता समागमे.

7 ^a) Ks निहत्वा (for न हि त्वा). S1 K1.2.4-6
N1 B Dn D1-3 Gs M1.4 त्वां (for त्वा). S2
K2.3.3 N1 B2-3 Dn D4.3 T2 G M2 श्रेष्ठः; B1 श्रेष्ठो
(for श्रेष्ठ). —^b) Dns प्रगृह्यत (for 'हीत). Ks
N1 शरायुधं; B1.2.3 M2-4 शरासर्पं (for 'वरायुधम्).
—^c) K1 जेतुमुत्सहते; Ks जेतुमुत्सहं. D1.2 (before
corr.). 3.3.1 शक्तद् (for कश्चिद्). —^d) T1 दिवि
(for अपि). K1 पावकिः; Ks पावकी; B4 D1 (sup.

ते द्रौणि युधि संरब्धं योधयेदपि देवराद् ॥ ८
 वयं परिविश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः ।
 भातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९
 व ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः ।
 त्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ १०
 वयं सहितास्तात सर्वांश्शत्रून्समागतान् ।
 सद्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् ।
 श्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ॥ ११
 हं च कृतवर्मा च प्रयान्तं त्वां नरोत्तम ।

अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापिनौ ।
 रथिनं त्वरया यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ १२
 स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे ।
 ततः कर्तासि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ॥ १३
 कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।
 विहरस्व यथा शक्रः हृदयित्वा महासुरान् ॥ १४
 त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरुथिनीम् ।
 दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १५
 मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तं च कृतवर्मणा ।

n.). 2 (marg.). 8-5. 7 वासवः; D1 T1 पावकः; M1
 पतिः (for पावकिः). N1 अपि साक्षाच्छतक्रतुः.

8 ^a) Ks यातं. — ^b) S1 K2-8 B2. 4 Dn D8-5. 7
 सं च; B8 युक्तस्य; S युक्तं वै (for युक्तं च). — ^c)
 3 D7 कौ. K2. 4 द्रोणः; K3 द्रौणि; G8 M1 द्रोणि
 for द्रौणि). Dn1 संरब्धो; S (except M1) संकुर्व
 for संरब्ध). — ^d) D7 देकरादः; Dn वेदरादः (for
 वरादः).

9 ^a) S1 damaged. Ks विपरिश्रान्ता; N1 सुपरि;
 2. 4. 5 Dn D8-5. 7 निशि वि° (for परिवि°). — ^c)
 2. 4 च; Ks D4. 7 S तु (for वै). — ^d) K4 Dn1
 4. 1 T2 G8 M1 निहनिष्यामि (G8 'व्यसि). D1. 2
 निष्याम च (for निहनिष्याम). K1 (before corr.)
 पात्रवान्.

10 ^a) K1 दिव्यानि (for ह्यस्त्राणि). S2 दिव्याणि;
 1 ह्यस्त्राणि; G1 सर्वाणि (for दिव्यानि). — ^c) T
 तात्वेषु (for 'तोऽपि). — ^d) S2 नित्ययुद्धे च.

11 ^a) G2 सहितायास्ता. — ^b) Ks प्रातः सर्वांसमा°. —
^c) K4 प्रसङ्ग. — ^d) D4 प्राप्स्यामि; G8 यास्यामि
 for प्राप्स्याम). K1 (before corr.) पुष्कलान्; K2
 1 पुष्कलां. — ^e) S1 विश्रामस्व; S2 Ks विश्रम्यस्व;
 K1 विश्रम्यस्व; K4 विश्रमस्त; T1 G8 विक्रमस्व (for
 विश्रमस्व). K2 स्वमव्यग्रः; K4 स्वमद्यग्रः; T1 G2
 M2. 4 स्वमव्यग्रं (M2. 4 'ग्र). — ^f) K1 सुपदेमां; K2
 स्वपस्वेव; B8 स्वप चैव; Dn2 स्वयं चेमां; D5. 7 स्वप
 चेमा; T1 वस चेमां; G2 वस तेमां; M2-4 स्वप चेह
 (for स्वप चेमां). K2. 3 निशासुखं; K6 निशां सुपं;
 B8 M2-4 निशामिमां.

12 ^b) S2 Ks B8 प्रयातं त्वा; K1 M2-4 प्रयातं

त्वां; K2 T G प्रभाते त्वां; N1 त्वां श्रातं तु; B1. 2
 त्वामावां तु; B8 त्वां यातं तु; B4 Dn D8-5 त्वां प्रया-
 (Dn1 'या)तं (for प्रयान्तं त्वां). S2 K1 N1 B Dn
 D8. 5. 7 T2 नरोत्तमं (S2 'मः; D7 'मा). — ^c) Ks T1
 अनुयास्याम. B8 रथिनौ (for सहितौ). — ^d) K3
 धन्विनी; N1 ताविमौ; T1 धन्विनं; M1 धन्विरौ (for
 धन्विनी). S1 K1 परितापिनौ; K2. 3. 4. 6 N1 B4 Dn2
 D5. 7 परतापिनौ (K3 'नी); B8 परवाहिनीं; M2 रथिनां
 वरौ (for परतापिनौ). — Ks om. 12er. — ^e) D7
 त्वरयामां; S वरसा यातं (for त्वरया यान्तं). K2
 रथिनो निशि सुसास्त्रान्; K6 रथिनं त्वां वरायातं; — ^f)
 K1 N1 B2. 4 Dn D8-5. 7 T1 रथमास्थाय. K3 रथाना-
 स्थाय (for रथावां). K1 S (except T1) दंशितौ.

13 G2 repeats 13. — ^a) K2 गत्वा तु; Ks प्र-
 तापा; K4 (marg.; also as in text) प्रताप्य; G2. 8
 (both times) स हत्वा (for स गत्वा). D7 सिबिरं;
 M2. 4 शिविरे. — D4 om. (hapl.) 13^b-14^a. N1
 B1. 2. 5 transp. 13^b and 14^b. — ^b) N1 न मे (for
 नाम). K4 (m as in text). 5 विश्राम्य; B1. 2. 5 विश्रम्य
 (for विश्राव्य). B8 चात्मनः (for चाहवे). — ^d)
 Ks D1. 2 कदनं युध्यतां (by transp.). B8 युध्यता
 (for 'तां).

14 D4 om. 14^a (cf. v. 1. 13). — ^a) K1 (sup.
 lin. as in text) हत्वा (for कृत्वा). M2 तु (for च).
 — N1 B1. 2. 5 transp. 13^b and 14^b. — ^c) Dn1
 विरमस्व. K2 इंद्रः; K4. 6 शक्रः; D7 सक्रः (for शक्रः).
 — ^d) K2 महारथान्.

15 ^b) K1 B1 Dn1 D7 पञ्चालानां; G8 पांडवानां
 (for पाञ्चालानां). D7 वरुथिनी. After नां, D7
 repeats the portion from तेषां (in 14^a) up to 14^e.

न सहेत विभुः साक्षाद्रजपाणिरपि स्वयम् ॥ १६
 न चाहं समरे तात कृतवर्मा तथैव च ।
 अनिर्जित्य रणे पाण्डून्यपयास्याव कर्हिचित् ॥ १७
 हत्वा च समरे क्षुद्रान्पाश्र्वालान्पाण्डुभिः सह ।
 निवर्तिष्यामहे सर्वे हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १८
 सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमेव हि ।
 सत्यमेतन्महाबाहो प्रव्रीमि तवानघ ॥ १९
 एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः ।

—^a) B₂ शवौ (for सर्व). D₁₋₂ T₂ G_{1,2} 'सूनवः' (for 'सूदनः'). G₂ सर्वदा बलसूदनः.

16 ^a) D₁ माया. K₂ B₁ Dn₁ त्वं; G₂ त्वा (for त्वां). K_{2,3} सहितः (K₂ 'त'). S (except T₁ G₂) संखे (for संख्ये). —^b) K₂ गुप्तश्च. K₁ कृत कर्मणा. —^c) K₁ न सहेत; K₂ न सहेति; B_{1,2} नोत्सहेत (for न सहेत). K₁ विभुं. —^d) K₂ D₁ 'पाणिरिव. K₄ भुवं (for स्वयम्).

17 ^b) Ś₁ K_{2-4,6} B₄ Dn D₁₋₂ न चैव हि (K₂₋₄ B₄ Dn₁ ह); K₁ तथैव ह; K₂ च सात्वतः; B₂ तथेव च; D₁ पि वै बाहा (sic) (for तथैव च). —^c) K₁ पार्थान्; T₁ पापान् (for पाण्डून्). K₂ व्यपयास्यति; K₂ विपयास्याव; Dn₂ न च यास्यामि; D_{1,2} G_{1,2} M₂ व्यपयास्याम (G₂ 'मि'); D_{2,3} T G₂ अपयास्याम (D_{2,3} 'व'); M₁ व्यपयाव (for व्यपयास्याव). N₁ अपयास्यामहे पाण्डुनिबिल न हि कर्हिचित्; B_{1,2} रणे पाण्डूनिबिल व्यपयास्यावहे कश्चित्; B_{2,3} व्यपयास्यावहे पाण्डूनिबिल हि कर्हिचित्.

18 ^a) K₂ वा (for च). Ś₂ K₂₋₆ B_{1,2,4,5} Dn₂ D₁₋₂ G₂ कुद्रान् (for क्षुद्रान्). D₁ पांचालैः. K₂ B₂ Dn₁ पांडवैः सह; T G_{1,2} सह पांडवैः; G₂ M सह पाण्डुभिः (for पाण्डुभिः सह). —^b) K₂ निवर्तिष्यामहे; G₁ निवर्तिष्यावहे. —^c) B₂ गता (for हता). M₁ स्वर्गमाप्नुमः (for स्वर्गगा वयम्). K_{2,3,6} ह (K₂ हि) तामित्रा रणात्स्वयं; K₁ (marg.) हता वा स्वर्गवेगा वयं वा.

19 ^a) Dn₁ T G सर्वोपाय (Dn₁ 'वा') (for 'पायै'). D₁ सहायैस्ते; G₂ सहायांस्ते. —^b) D₂ प्रभजे (for प्रभाते). K₂ एव ह; K_{2,4,6} N₁ B_{2,3} एव तु; B_{1,2} एव च; B₂ Dn D_{1-4,7} S बाहवे (for एव हि). —^c) G₂ समेस्य तं (for सत्यमेतन्). —^d) K₂ प्रव्रीमि.

अब्रवीन्मातुलं राजन्क्रोधादुदृत्य लोचने ॥ २०
 आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च ।
 अर्थाश्रित्यतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २१
 तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽथ चतुष्टयम् ।
 यस्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमहाय नाशयेत् ॥ २२
 किं नाम दुःखं लोकेऽसिन्पितुर्वधमनुस्मरन् ।
 हृदयं निर्दहन्मेऽथ राज्यहानि न शाम्यति ॥ २३
 यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः ।

C. 10. 165
B. 10. 4. 24
K. 10. 4. 25

20 ^a) K₁ उक्त्वा (for उक्तस्य). —^b) D₂ मातुले नाहतं वचः. —^c) Ś₁ K₂ लोचनः (for लोचने). Ś₂ T₁ M₂ क्रोधादुदृत्यलोचनः; K₁ क्रोधासुष्टलोचनः; K_{2,4} (marg.) क्रोधादु (K₂ 'पाठ' लुप्तलोचन (K₂ 'ने'); K₄ क्रोधादुष्टल लोचने; N₁ B Dn D₁₋₂ क्रोधसंरक्तलोचनः.

21 Before 21, G₂ reads अश्वत्थामा. —^a) Ś₁ तु नो (for कुतो). Dn₁ निर्वं (for निद्रा). —^b) K_{2,3} S (except G₂ M₁) वा (for च). Dn₁ नरस्यामर्षितं वचः. —^c) Ś₁ अर्थ. B₂ चितवता. B_{1-2,3} वापि (for चापि). —^d) M₂ वै (for वा).

22 ^a) K_{2-4,6} M तदिदं मयि संप्राप्तं; G₂ इदं मयानुसंप्राप्तं. —^b) K₄ पश्यसेच; K₂ पश्य मे तच्च; G₂ M पश्यताद्य (for पश्य मेऽथ). Dn₁ यद्यमेवचतुष्टये (sic). —^c) Ś₁ damaged; K_{2,4} यश्च भागश्च; K₂ यस्य भाग्य; K₂ स्वभागश्च; N₁ B₁ (marg.); also as in text). Dn₁ D₁ (before corr. as in text). S. S पश्य (N₁ अस्य) भागश्च; M₁ यस्य भोगश्च (for यस्य भागश्च). D_{1,2} [s]पि; S वै (for मे). —^d) T₂ सुसिम्; G₂ सुप्तम् (for स्वप्नम्). K₂ अह्ना न (for अह्नाय).

23 ^a) Ś₂ को (for किं). —^b) K_{2,3,4} (m as in text). S वधसमं भवेत्; T₁ वधमनुस्मर (for 'रन्'). —^c) Ś₂ G₂ M₂ निर्दहं; K₁ (by corr.) दीर्घते; K_{2,3} M_{1,2,4} निर्दहद्; T G₂ निहतं; G₁ निहितं (for निर्दहन्). Ś₂ हन्मे; K₁ (by corr.). S. S B₂ S हन्मे; K_{2,3} शोकः also (for मेऽथ). B_{1,2} Dn₁ हृदयं दहमानं मे (Dn₁ 'यं निर्दहंस्वयं). —^d) K₂ राज्याहानि; K₂ राज्यहानि; M₁ राज्यहानि (for राज्यहानि). K₄ G₁ निशाम्यति; K₂ 'शाम्यति; B₂ विशां पते (for न शाम्यति). K_{2,3} राज्यहानि (K₂ राज्यहानि) शाम्यति.

प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ २४
 कथं हि मादृशो लोके सुहृत्तमपि जीवति ।
 तेणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥ २५
 एष्टुभ्रमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 । मे पितृवधाद्वध्यः पाञ्चाला ये च संगताः ॥ २६
 वेलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः ।
 । पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्देहेत् ॥ २७
 । स्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नात्रजेत् ।

नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २८
 यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः ।
 शोकं मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ।
 एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २९
 वासुदेवार्जुनाभ्यां हि तानहं परिरक्षितान् ।
 अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल ॥ ३०
 न चास्मि शक्यः संयन्तुमस्मात्कार्यात्कथंचन ।
 न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्यो मां कार्यान्निवर्तयेत् ।

24 G₁ om. 24-25. —^a) K₅ तथा. K₂. 4 निहितः
 for निहतः). —^b) K₂ विशेषितः; G₃ विचेतनः (for
 शेषतः). —^c) K₂. 4. 6 मे; D₇ तत् (for ते). S₂
 3 T G₂ सर्वे (for सर्व). —^d) B₁ मम (for मे).

25 G₁ om. 25 (cf. v. l. 24). —^a) D₄ om. हि.
 —^b) S₁ K₅. 6 D₄ द्रोणो हतेति; S₂ K₁-4 B₅ D₅ द्रोणे
 तेति (B₅ 'ते तु; D₅ 'तेति); T G (G₁ om.) द्रोण-
 तेति; M द्रोणं हतेति (for द्रोणो हतेति). S₁ M₂-4
 द्वाचं; K₅ पांचालान्; G₂ यद्वापः (for 'चः). —^d)
 4 पांचालानां; G₃ पांचालात्तत् (for पाञ्चालानां). K₅
 ततः संशृणोम्यतः.

26 ^a) B₂ अहं नाजौ; Dn₁ अहं त्वाजौ; D₃. 5
 इत्वा तु (for अहत्वाजौ). —^b) K₅ जीवितम्. —^c)
 5 D₁. 2 अहो (for स मे). K₅ N₁ B₁. 2. 4 Dn D₁-5. 7
 तुर्वचाद्. K₅ B₁. 2. 4 D₁-3 वध्याः (for वध्यः).
 —^d) K₁. 3. 4 Dn₁ D₁. 2. 5 पांचाला; D₇ G₁ पांचालो
 'or 'ला). K₂ M₁ ये समागताः; K₃ ये च संगताः;
 5 वेपि संगताः; D₁. 2 पंच संगताः; D₂ ये च संज्ञितः;
 । ये च संगतः.

27 ^a) S₁ विलेपो. K₅ भग्नसच्छस्व (sic); B₁ D₄
 कथस्य. — Dn₁ om. (hapl.) 27^a-28^a. —^b) S₂
 marg.) N₁ ममाग्रतः; B₅ मयाग्रतः; D₇ मया श्रुतः
 'or मया श्रुतः). — S₂ reads 27^a-28^a on marg.
 —^c) K₁ (by corr.) स चाद्य (for स पुनर्). — K₅
 1. (hapl.) 27^a-28^a. —^d) D₇ न निर्देहेत्; G₃
 निर्देहत्.

28 K₅ Dn₁ om. 28^a; S₂ reads 28^a on marg.
 f. v. l. 27). —^a) D₁ ह्यकरुणस्यापि; T G₂ ना
 ह्य. —^b) S₂ अश्रुणा व्रजेत्; K₁ अश्रु नाव्रजेत्;
 2 अश्रु नो व्रजेत्; N₁ अश्रु न व्रजेत्; D₃ अश्रु ना-
 ह्येतः; T G आक्षमाक्ष (T₁ 'अ'वेत्; M नाक्षमा-

व्रजेत् (for अश्रु नाव्रजेत्). —^a) B₁ भग्नसक्थस्य; T₂
 G₂ भिन्नसक्थस्य. —^d) K₁ तद्वद् (for तादृग्). K₄
 (m as in text) तादृग्वचं वचः; D₁. 2 [इ]दृग्वचनं
 पुनः; M₂-4 वाचश्च तादृशः (for तादृग्वचः पुनः).

29 ^a) Dn₁ यश्चायं; T G₁. 2 अयं च (for
 यश्चायं). D₇ मित्रपक्षे. N₁ B₁ वै (for मे). —^b)
 K₃ [अ]निर्जितः; G₂ निर्जितं (for निर्जितः). —^c) S₂
 K₁-4. 6 वर्धयत्येव (for 'त्येव). K₅ शोको मे वर्धतामेव.
 —^d) Dn₁ 'वेगम् (for 'वेग). B₅ D₇ इवार्णवः. —^e)
 K₃ एकाग्रमनसः; N₁ नैकाग्रं मनसः; S अनेकाग्रस्य
 मे (for एकाग्रमनसो). K₂-4. 6 N₁ T G₂. 3 M₁ तस्य;
 G₁ कस्य; M₂-4 शोकैः (for मेऽद्य). —^f) Dn₁ निद्रां.

30 ^a) Dn₂ वासुदेवो (for 'देवा). B₃ Dn₂
 D₁-3. 5 च (for हि). —^b) S₁ तावहं; Dn₂ तान्दत्वा
 (for तानहं). S₁ K₁ (before corr.) परिरक्षिता; N₁
 परिवर्जितान् (for 'रक्षितान्). —^c) S₁ अविषह्यतमौ;
 B₄. 5 D₇ अविषह्यतमान्. —^d) T₁ महेन्द्रादपि (for
 'न्द्रेणापि). K₃. 6 मातुलं; Dn₂ D₃. 5 सत्तम (D₃ 'मः)
 (for मातुल).

31 ^a) S₂ K₁ B₂ Dn₂ D₁ (before corr. as in
 text). 3. 5 चापि; K₂. 4 चास्मि; Dn₁ चास्ति (for
 चास्मि). S₂ K₁ N₁ B Dn D₁ (by corr.). 3. 4. 7
 G₁. 3 M₁. 2 शक्तः; D₁ (before corr.) शक्ये; D₅
 सक्तः (for शक्यः). K₁ संयातुम्; D₅ स्वं यतुम् (for
 संयन्तुम्). —^b) K₂ यस्मात्; T₁ अस्मात् (for अस्मात्).
 N₁ B (B₅ damaged) Dn D₃-5. 7 कोपमेतं समुत्थितं.
 — S₂ om. 31^a. —^c) N₁ B₄ Dn D₄. 5. 7 तं न;
 B₁. 2 न च; G₃ न तु (for न तं). T₁ G₃ M₁. 2 मां
 (for ऽस्मिन्). —^d) D₄ मे; S [s]स्मात् (for मां).
 N₁ B (B₅ damaged) Dn D₂. 5. 7 कोपान्; D₄ कोपं
 (for कार्यान्). K₁ निवारयेत्; S विचालयेत् (for
 निवर्तयेत्). —^e) Dn₂ तथैव (for इति मे). —^f)

इति मे निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ३१
 वार्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः ।
 पाण्डवानां च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३२

अहं तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौत्तिके ।
 ततो विश्रमिता चैव स्वप्ना च विगतज्वरः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौत्तिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

कृप उवाच ।

शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
 नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः ॥ १

तथैव तावन्मेधावी चिनयं यो न शिक्षति ।
 न च किंचन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम् ॥ २
 शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः ।

C. 10. 180
B. 10. 5. 5
K. 10. 5. 5

Ks-4.6 Bz.3 Dn1 Dz.5 सम (for च मे). Gs एष
 सानुमता च मे.

32 N1 om. (hapl.) 32. —^a) Ś1 Bz.3 Dn1 Dz.5
 वार्तिकैः; B1 वार्तिकैः; Dn2 वार्तिकैः; D7 वार्तिकैः;
 S वार्तिकैः (for वार्तिकैः). —^b) Ks पराभवः. —^c)
 Ś2 स (for च). —^d) K1 दहते च.

33 ^a) Ś1 K1 श्रुत्वा (for कृत्वा). Dn1 अवहंतु
 कदा नत्वा (sic). —^b) Ks-4.6 अत्र; Dn1 सम (for
 अद्य). Ś1 (orig.) संयुगे; D7 सौहिके (for सौत्तिके).
 —^c) K1 Dn2 D7 Gs विश्रमिता; Ks मिश्रमिता;
 Ks विभ्रमिता; Dn1 विभ्रसिता; G1 विमिश्रिता; M1
 विभ्रमिता (for विभ्रमिता). —^d) Śs Kz.5 Bz Dn2
 Dz.7 T1 सुसा च; Ks सुसवद्; Gs सुसञ्च (for
 स्वसा च). Ks विगतज्वराः (for 'ज्वरः).

Colophon. — Major parvan: M1 शस्त्र. — Adhy.
 name: Ś Ks D1.2 द्वौष्यमर्षः (Śs 'र्ष'); K1 द्वौषि-
 कोपः; Mz.4 कृपाश्रत्यामसंवादः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Śs (erroneously) 2; N1 Dn2
 Dz (marg.) T G 4 (as in text); B1 71; Dn1
 Mz-4 5; M1 70. — Śloka no.: Ks 34; Ks 72.

5

1 T1 om. the ref. —^a) Ks शुश्रूषुमपि; Ks
 शुश्रूषुरपि; Ks सुश्रूषुरपि; T1 अशिश्रूषुषु; T2 G M
 अशु (Gs 'ति')श्रूषुहिं (T2 'शुश्रूषु'; Gs 'शुः शु' (for
 शुश्रूषुरपि). —^c) Ks नाहं; N1 न नि (for नालं).

Ds वेदयितौ. Ks-4.6 Ds शक्नो; T G कुहो (for
 कृत्स्नौ). —^a) K1 D7 मति.

2 N1 Bz repeat 2 after 14*. —^a) Dn1 तथैव
 वाच; M1.2 तथाहमनैव; Mz.4 दीनात्मा नैव (for तथैव
 तावन्). —^b) M1 तु (for न). Ks शक्षति; Ks B1
 Dz.5 शिक्षते; Ks शिक्षति; Bz.4 Dn2 D7 शिक्षते;
 Bz शिक्षयति; Ds शिक्षते (for शिक्षति). —^c)
 N1 Bz (both first time) न च किंचिच्च (Bz किंचिन);
 N1 (second time) S न कथंचन (for न च किंचन).
 —^d) Ds 'निश्चये (for 'वम्). — After 2, Ks N1 B
 Dn D1-4; Gs ins.:

14* चिरं ह्यपि जहः श्वरः पण्डितं पर्युपास्य ह ।

न स धर्मान्विजानाति दर्वी सुपरसानिव ।

सुहृत्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पर्युपास्य ह ।

क्षिप्रं धर्मान्विजानाति विह्वा सुपरसानिव ।

[Gs transp. lines 1-2 and 3-4. — (L. 1) Dn1
 यदुः (for जहः). Gs क्रूरः (for श्वरः). Ks Dz.7 Gs
 हि; Bz च (for ह). N1 पर्युपासते. — Ks reads
 lines 2 and 3 on marg. — (L. 2) D7 क्षिप्रं; Gs न च
 (for न स). Gs धर्म. Dn1 देवी; Gs दुर्वी (for दर्वी).
 Bz सुपरसानिति; Dn सुपरसानि च. — After line 2, D7
 repeats st. 1, 2 and first two lines of 14*. — (L. 3)
 B1 च; Bz तु; Gs नत् (for न). Gs प्रहः. B1.3.4
 Dn1 Gs ह (for हि). — (L. 4) B1.3 Gs क्षिप्रं धर्म;
 Dn2 क्षिप्रपमां (for क्षिप्रं धर्मान्). Gs पाक (for सुप).
 D7 विज्ञासुः परमानिव (for the post. half).]

After the above, N1 Bz repeat st. 2.

जानीयादागमान्सर्वान्प्राज्ञं च न विरोधयेत् ॥ ३
 अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
 दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ॥ ४
 नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
 निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नलक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ५
 यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
 तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ६
 तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।

प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ते यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ७
 स कल्याणे मतिं कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
 कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्यसे ॥ ८
 न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
 तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तश्च राजिनाम् ॥ ९
 ये च ब्रूयुस्त्वास्मीति ये च स्युः शरणागताः ।
 विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १०
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो ।

3 °) Ś1 K1 शुश्रूषुरेव; K2 शुश्रूषेस्त्वेव; K3 शुश्रूषुस्त्वेव; B1.2 तथैव तावन्; D5 शुश्रूषुश्चैव; G2 शुश्रूषुस्त्वेव. — °) N1 आश्रमान्; Dn1 आगतान्; M3 आगमान् (for 'मान्'). — °) M1 आह्वांश्. D4.7 न च (for च न). K5 विरोधये; D5 निरोधयेत् (for वि').

4 °) K1 अनेयस्; K2 आनयस्; K3 D5 G3 M2.4 अनयस्; Dn1 अनयस्; T1 विनयस् (for अनेयस्). K1 तुवमानी; K2 त्ववमानी; D5 त्ववमाता; 3 त्वविमानी (for त्वव'). Ca. d cite अवमानी (as in ext). K5 S च (for यो). — °) K4.6 D7 'पुरुषः. — °) Ś1 K1.2.5 D1.2.4 T2 G2.3 M इष्टम्; B5 स इष्टम्; D7 दिष्टम्; G1 इष्टम् (for दिष्टम्). D4 कल्याणं. — °) Ś K1.5 B2 T1 पातकं; M2 पापकं (for 'पापकम्').

5 K4 om. (hapl.) 5^a-7^b. — °) Ś K1.5 नाथवन्तं व; N1 B1.2 D5 नाथवन्तं तु (N1 'वन्तस्तु'); B4.5 Dn1 T1 M नाथवन्तस्तु (B4.5 Dn1 'अ') (for नाथवन्तं तु). Ca cites तथावन्तं; Cd नाथवन्तं (as in text). Cv सुहृदं. — °) K1 प्रतिषेधन्ति; M1 Cv वेधन्ति. Ś1.2 (marg.) K1 पातकं; Ś2 N1 G M1.3.4 गपकात्; K2.3 Dn1 M2 पापकान्; K5 D4.7 T1 गतकान् (for 'कात्'). — °) K2.3.5 N1 B1.2 S च (for तु). D5 लक्ष्मीवान्; Cv लक्ष्मीवान् (as in text). — °) B1.2.5 G2 कदाचन; M2.4 कथंचन (for निवर्तते). N1 कुलक्ष्मीवान्कदा च न.

6 K4 om. 6 (cf. v. 1. 5). — °) K1 शुश्रूषवचैर; K2 शुश्रूषवचैर; D4.7 [श]स्युच्चा (for शुश्रूषा). T G2 सौमैः; G1 M वसैः (for वाक्यैः). — °) Ś2 क्षिप्तचित्तो; K1 क्षिप्तचित्तं; K2 क्षिप्तचित्तो; D7 T2 G2 क्षिप्तचित्तो; G1 विप्रचित्तो (for क्षिप्तचित्तो). K5 D1.2 [s]मिगम्यते (for नियम्यते). — °) G2 तदैव. T1 G1

M2.4 सुहृदां (for 'दा'). Ś2 शक्यो; Ca. d शक्यो (as in text). — °) Ś1 K1 नाशक्यस्; Ś2 न शक्यस्; N1 नमन्युस्; T G1.2 त्वशक्यस्; G2 सत्वशस्; M ह्यशक्यस् (for नशक्यस्). D1.2 त्वथ (for त्वव'). D7 T1 शीदति (for 'सीदति').

7 K4 om. 7^a (cf. v. 1. 5). — °) Ś1 K1 सुहृदो प्राज्ञं; K2.3 सुहृदः शक्यं; K5 सुहृदाशक्यं; K6 सुहृदः शक्यो; B1.3 सुहृदः प्राज्ञं; Dn1 सुहृदं प्राज्ञं; D1 (before corr.) सुहृदा प्रोक्तः; D7 सुहृदं प्राज्ञं; S सुहृदो (M1 'दौ') प्राज्ञान् (for सुहृदं प्राज्ञं). — °) S कुर्वाणान् (for 'णं'). K1 B2 पातकं. — °) K1 प्राज्ञः; N1 T1 प्राज्ञाः (for प्राज्ञाः). K1 संप्रतिषेधन्ते; K2.5 B4.5 Dn D1 ('sup. lin.; also as in text'). 3-5.7 'वेधन्ति; K5 'वेधन्ते; B1 'सेधन्ते (for 'वेधन्ते). — °) M1 यथा शक्तिः.

8 °) Ś1 K1 स कल्याणः; Dn1 संकल्पपासो; T G स कल्याणं (for स कल्याणे). Ś2 K1.5 B4 Dn D1-5.7 S मनः (for मतिं). M2 कृत्स्नं (for कृत्वा). — °) Ś1 K1 कुरुषे; Ś2 कुरुष्व (for कुरु मे). B4 Dn1 सर्वं (for तात). — °) K4 T2 G2 तप्यसे. K5 न पश्चात्त्वं प्रतप्यसे.

9 °) D5 वधं. — °) K5 तथैव न्यस्; B1 Dn1 D5-5 तथैवापास्तं; Dn2 तथैवान्यस्तं. — °) D7 विमुक्तं (for 'क'). K5 'वाजिनां (for 'वाजिनाम्).

10 Ś1 K1 om. 10. — °) Ś2 तथास्मीति; K4 तवासििति; M तवात्मे (M1 'त्मे')ति; M3 (by corr.) तव स्मेति (for तवास्मीति). — °) B1 सरणागताः; M2 शरणं गताः (for शरणा). Ś2 'गतः. — °) K5 विमुक्तं (for विमुक्त). B1 'मूर्धया. — °) K5.6 चापि; B1 चान्ये (for चापि). Ś2 K5 हतवाहनाः; K6 हितवाहनाः; B5 हतबाधवाः.

विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ ११
 यस्तेषां तदवस्थानां द्रुहेत पुरुषोऽष्टशुः ।
 व्यक्तं स नरके मज्जेद्गाधे विपुलेऽष्टुवे ॥ १२
 सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
 न च ते जातु लोकेऽस्मिन्नुद्धममपि किल्बिषम् ॥ १३
 त्वं पुनः सूर्यसंकाशः शोभत उदिते रवौ ।
 प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शत्रवान् ॥ १४
 असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
 शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १५

अश्वत्थामोवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वमनुशास्त्रीह मातुल ।

तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १६
 प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता दृष्टशुभ्रेन पातितः ॥ १७
 कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
 उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १८
 तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
 शिखाण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १९
 भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
 क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २०
 दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
 पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ २१

C. 10. 198
B. 10. 5. 23
K. 10. 5. 23

11 °) Ś2 सुप्यन्ति; D2 (by corr.) स्वपन्ति (for स्वप्यन्ति). K2 पांचालां. —^b) Dn1 'कवचान्'. N1 B2.5 T G M2-4 प्रभो; B2 विभो; M1 तथा (for विभो). —^c) K2 D2 रजनी. Dn1 सर्वा. —^d) K1 प्रीता (for प्रेता).

12 °) N1 G2 यज्ञेषां. K1 G1 तदवस्थानं (for 'स्थानां'). —^b) K1 T2 G2.5 द्रुहते; K2 युप्येत; T1 द्रुहते; G2 द्रुहेत (for द्रुहेत). G2 पुरुषात्मजः. —^c) D1 सं- (for स). M1 मजे (for 'जेद्'). —^d) K2 अगाधि.

13 °) K2-4.5 सर्वास्त्रविदुषां; D2 सर्वास्त्रविदुषा. —^b) D1.2 ज्ञेष्टस्; M2 ज्ञेष्ट (for ज्ञेष्टस्). K1 संमतः; N1 विदुषः (for विश्रुतः). —^c) D2 तव (for न च). M2.4 काले (for लोके). —^d) K2 सु*क्षममपि. K2 सु*क्षम*पि.

14 °) K2 'संकाशे'. —^b) N1 प्रभाते; B1.2.5 M2.4 प्रभात (for शोभत). —^c) M1 प्रकाशः. K1 यदि (for सर्वे). —^d) Ś1 शत्रवं. K1 प्रजेता यदि शस्त्रवं (sic).

15 °) K2 विगर्हिताः. —^b) N1 om. 15²¹. —^c) Ca शुक्ले; Cd शुक्ले (as in text). K2 दलं (for न्यस्तं).

16 °) = 6. 33. 3^a. K2 सत्यमेतद्; N1 B Dn D1-5.7 G1 एवमेव (for 'मेतद्'). K1-5 यथार्थत्वम्; G2 M2-4 यथा त्वं माम्; M1 यथार्थं माम् (for यथात्थ त्वम्). —^b) K1.5 अनुशास्त्रीह; K2.5.4 (marg.) अनुशास्त्रोऽसि; K4.5 अनुशास्त्रा (K4 'स्त्रो' हि; D1 मनुषीह (sic);

T G2.5 M2-4 अनुशाससि; G1 अनुशंससि; M1 अनुशोचसि (for अनुशासीह). K2 मातुलः. N1 B Dn D1-5 मातुलेह न संशयः. —^c) S (except G1) तैश्च (for तैस्तु). K2.5.4 (m as in text).^s धर्ममयः (K2 'वं' (for पूर्वमयं). D1 (before corr.) हेतुः (for सेतुः). —^d) Ś1 K1 शतशो; S समंताद् (for शतधा). T G2 विद्वलः कृतः; G2 विमलीकृतं (for विदलीकृतः).

17 °) K2 D2 प्रत्यक्ष. —^b) N1 M2 भवतश्च (for भवतां). Ś1 K1-3 अपि (for चापि). —^c) = 32^{ad}. Dn1 न्यस्तशस्त्रो.

18 °) Dn1 G2.5 M2 कर्णस्य (for कर्णश्च). Ś1 K1.5 पतित (K2 'ता'श्च (for पतिते). D2 कर्णस्य रथचक्रेष्व. —^b) D2 पतिते; T1 G2 M उत्थासन् (G2 'द्'); T2 उत्थाप्य (for रथस्य). K2 वर. —^c) K2-4 S उत्तम- (for उत्तमे). K2-5 B2-5 Dn2 D2-5.7 मन्नो; N1 प्राप्ते; B1 सन्वो; D1.2 (both before corr.) नासौ; S सन्नो (for सन्नो). —^d) K1.5 D2 T1 G1.2 M1 गाण्डीवधन्वना; K4 गाण्डीवधन्वना.

19 Ś K1.5 om. (hapl.) 19; K2 reads it on marg. —^c) K4 D2 शिष्यं निनं. —^d) K4 गाण्डीवधन्वना; K2 D2 T1 M1 गाण्डीवधन्वना.

20 °) K2 G2 महेष्वासस्य; K2 महाप्राज्ञ (for महेष्वासस्य). —^b) K1 प्रयगतो; K2-4.5 G2 प्रायगतो; K2 D1.2.7 प्रायोगतो; G1 प्रहरतो (for प्रायगतो). —^d) Ś1 K1 अधर्मेण निपातितः (= 21^d).

गङ्गी बहुमिस्तत्र परिवार्य महारथैः ।
 र्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २२
 शपो भग्नसक्तस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
 चैकानां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति ॥ २३
 मधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः ।
 त्वं भिन्नमर्यादाङ्कि भवान्न विगर्हति ॥ २४
 गृह्णन्तं हत्वा पाञ्चालाभिनिशि सौप्तिके ।
 मं कीटः पतंगो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ २५
 रे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।

तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २६
 न स जातः पुमाल्लोके कश्चिन्न च भविष्यति ।
 यो मे व्यावर्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिम् ॥ २७
 संजय उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 एकान्ते योजयित्वाश्वाङ्गान्प्रायादभिमुखः परान् ॥ २८
 तमश्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वताबुभौ ।
 किमयं स्यन्दनो युक्तः किं च कार्यं चिकीर्षितम् २९
 एकसार्थं प्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।

21 Śs Ds om. (hapl.) 21. —^a) Gs तु (for). —^b) D7 समेहः. Śs damaged; B4 Dn Ds. 7 (for सूचे). —^c) D7 पश्यतो. —^d) T1 स (for). Ks युधि तेनैव पातितः.

22 Ks om. (hapl.) 22. —^a) N1 बहुशस् (for भिस्). —^b) B1 M2 महारथः (for 'रथैः'). —^c) नरव्याघ्र. —^d) Ks भीमसेने निपातितः.

23 ^a) K1.6 भग्नसक्तस्य; B1.5 'शक्तस्य. —^b) 1.2.4 (m as in text). 6 शोयं (for यो मे). Ds न (for राज्ञः). M1 प्रतिश्रुतः. —^c) Śs B D1.4.5 तिकानां; K4 चार्तिकानां; K6 N1 Dn वार्तिकानां; वातिकानां; Ds कौतकानां; S वादिकानां (for तिकानां). D7 कथयतो. —^d) K2.3.4 (marg.; so as in text) Gs M तन्मे (for स मे). B1 र्णि; M1 मर्माणि (for मर्माणि).

24 ^a) Śs K1 तेषामिकाः; K2 N1 B Dn Ds T Gs 1-2 चाधर्मिकाः; Ks ह्यधर्मिकाः; K6 D1.2 ह्यधर्मिकाः; चाधर्मिकाः; Ds G1 M4 चाधर्मिकाः; D7 वाधर्मिकाः; च धर्मिकाः (for अधर्मिकाः). —^b) Śs K1 भिन्नसेतवः; B1 भिन्नसेतवः; Ca. d भिन्नसेतवः (as in text). —^c) K1 तांश्चैव; Ks.4 (m as in text). तानेव (for तानेव). N1 छिन्न (for भिन्न). —^d) K1 भवान्कि न. Śs निर्गर्हति; B5 विगर्हति; Dn1 निर्दति; T1 G1 [अ]धिगर्हति (for विगर्हति). M2-4 चालाङ्कि न गर्हति. — After 24, K2-3.6 ins.:

15* शस्त्रान्यपचिति राज्ञः कौरवस्य पितुस्तथा ।

[Ks.6 कौरवस्य.]

25 ^a) K1 पितृहन्तृ. K6 अहत्वा तु; N1 अहं वा (for अहं हत्वा). —^b) D7 पंचालान्. Gs सु

सिके (for सौप्तिके). —^a) Śs K1 काणः; Śs कृमि; D7 कामः; Gs काकः (for कामं). Ks कीटः; M1 कीटा (for कीटः). —^d) Śs K1 जन्मप्राप्त्यो; D7 राजन्प्राप्य. T1 भवानि (for भवामि).

26 ^a) Ds वाहम् (for चाहम्). K1 अनेवाद्य. K2-3.6 भविष्यति च तत्सर्वं; M4 त्वरे चागमनेनाद्य. —^b) G2 यदि तन् (for यदिदं). Ds वि (for मे). Ds विकीर्षितं (for चिकीर्षितं). — After 26^{ab}, Ks reads 30^{ab}. —^c) K4 चरमाणस्य (for त्वरं).

27 ^a) Gs स स (for न स). D7 यातः. —^b) Śs N1 B4 Dn Ds. 7 कश्चिन्न स; K1 कश्चित्स न; D1.2 कश्चिन्नार्थः; Gs न कश्चन (for कश्चिन्न च). —^c) K2.3 न्यवर्तं; T G2 ह्यवर्तं (for व्यावर्तं). —^d) K2.3 कृता; Dn1 कृते (for कृतां).

28 K2-3.6 N1 B1-3.5 D4.5 S (except T2 Gs) om. the ref. —^a) K4 Dn2 उक्ता. K2.3 महात्मानौ (for 'राज). — Ks om. (hapl.) 28^b-29^a. —^b) K2 भोजशारद्वताबुभौ (= 29^b). —^d) T1 अभिमुखं. K1 कुरुन् (for परान्).

29 Ks om. 29^a (cf. v. l. 28). —^a) K1 T G महाभागौ (for 'त्मानौ). —^c) Ś K1.5 D1 किमिदं; N1 B1.2.4.5 Dn2 Ds. 5 किमर्थः; D2 (before corr.) किमिह (for किमयं). Ś K1.5 D1.2 (before corr.) स्यंदनं युक्तः; Ds स्यंदने युक्तः. —^d) Ś K1.5 D1.2 किं वा; N1 किंचित् (for किं च). B5 चिकीर्षति. — After 29, N1 writes 32^{ab} and cancels it.

30 Ks reads 30^{ab} after 26^{ab}. —^a) K2-3.6 B Dn D1-3.5.7 एकसार्यः; Ks Ds एकसार्यः; N1 एकसार्यः; Gs एकः सार्धं (for एकसार्यं). Śs प्रयातौ स्वः

समदुःखसुखौ चैव नावां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३०
 अन्धत्थामा तु संकुदः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
 ताभ्यां तथ्यं तदाचख्यौ यदस्मात्पचिकीर्षितम् ॥ ३१
 हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः ।
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता वृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ३२
 तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्माणम् वै ।
 पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ॥ ३३
 कथं च निहतः पापः पाञ्चालः पशुवन्मया ।
 शस्त्राहवजितां लोकान्प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥ ३४

क्षिप्रं संनद्धकवचौ सखद्वावात्तकार्मुकौ ।
 समास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्यौ परंतपौ ॥ ३५
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् ।
 तमन्वगात्कुपो राजन्कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३६
 ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः ।
 हृयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ॥ ३७
 ययुश्च शिविरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो ।
 द्वाग्देशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्यौ रथोत्तमे ॥ ३८

C. 10. 215
B. 10. 5. 40
K. 10. 5. 40

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

K₁ प्रयातौसौ; K₂ T₁ G₂ M प्रयाता स्म (T₁ 'तात्मा');
 K_{2.4} T₂ G_{1.2} प्रयाताः स्म (K₂ स्मस्; K₄ स्वस्).
 —^b) K₂ त्वयमिह (for त्वया सह). —^c) K₂ S
 समदुःखसुखाश्च (K₂ 'सुखं'; M₁ 'सुखाश्च'); D_{1.2} 'दुःखे
 सुखे'; D₂ 'दुःखसमौ' (for 'सुखौ'). N₁ B_{1.2} D_n
 D_{2-2.7} चापि (for 'चैव'). —^d) Ś_{1.2} (marg.) K₁
 न त्वं; Ś₂ न वां (for नावां). S तस्माच्छंसितुमर्हसि.

31 ^a) K₂ D₄ [अ]पि (for तु). D₇ [अ]पि स
 कुदः; M₂ ततः कुदः (for तु संकुदः). —^c) K_{2.3}
 N₁ समाचक्ष्वे (N₁ 'क्षौ'); K_{2.4} B₁₋₂ समाचख्यौ; B₂
 D_{n2} G₁ M_{2.4} तदाचख्यौ (for तदा'). —^d) K₁
 यदस्मात्सौचः; K₂ यदस्माच्च; B₁ यदस्मा न; B₂ एत
 न्मम; D₂ (by corr.) यत्स्यादात्मः; M₁ यदत्रात्म (for
 यदस्यात्म). K₂ चिकीर्षति.

32 ^b) K₂ युधत्तां; M₂₋₄ योधानां (for योधा').
 —^c) = 17^{ed}. K₂ नलशस्त्रो.

33 ^a) D₇ तं तथैवं; G₁ तत्तथैवं. —^b) K₂ (m
 as in text) न्यस्तवर्माणम्; K_{2.4} B_{1-2.5} D₂ (before
 corr. as in text) G₂ न्यस्तवर्माणम्; G₁ कृतवर्माणम्
 (for न्यस्तव'). S आहवे (for अह वै). —^c) K₂ D₇
 पुत्र. B₂ D₅ पंचाल' (for पाञ्चाल). —^d) K₂ पापी;
 G₂ सुप्तं (for पारं). K₂ पापेन.

34 ^a) K₁ (before corr. as in text) यदा न;
 K_{2.4.6} कथं तु; K₂ कथंचिन्; S कथं वि (G₂ न).
 K₂ कथं तु विहितः पापाः. —^b) K₂ पांचालं; K₂ N₁
 B₂₋₅ D_n D_{2-2.7} S पांचाल्यः; B₁ पांचाल (for
 'लः'). —^c) K_{2.3} श (K₂ स) आहतवितान्; N₁

B_{1.2.5} T G M_{1.2} शस्त्राग्नि (T₁ 'अ') वजितान् (B_{1.2}
 M_{1.2} 'निजितान्'; G₂ 'वाजितान्'); B₂ सखाहव्य-
 जितान्; B₄ D_n D₂₋₅ M_{2.4} शस्त्रेण वि (M_{2.4} निर-
 जितान्; D₂ (by corr.) शस्त्रेण निहतान्; D₇ शस्त्रेण
 विहसान् (for शस्त्राहवजितां). D_{1.2} (before corr.)
 शस्त्राहतानां लोकानां. —^d) Ś₂ K₂ B₂₋₅ D_n D_{1.2} (by
 corr.). 2-5 T₁ M_{2.4} नामुबाद्; K₁₋₂ N₁ D₂ (before
 corr.) आमुबाद्; K₂ नामुबाद्; B_{1.2} प्रामुबाद् (for
 प्रामुबाद्).

35 ^a) K₂ D₇ क्षिप्रं (for क्षिप्रं). K₂ सनद्ध';
 K₂ संनद्ध'; N₁ स युद्ध' (for संनद्ध'). —^b) K₂
 सखाद् (for सखद्वा). S सहकार्मुकौ (for [अ]त्त').
 —^c) Ś₁ damaged; Ś₂ (orig.) समानार्थ्य (hyper-
 metric); K₂ यमास्थाय; N₁ B₂₋₅ D_n D₂ (marg.
 by corr.). 2 T G M_{1.2} मामास्थाय; B₁ D₄ ममा-
 स्थाय; D_{1.2} (before corr.) मामापरान् (for ममा-
 स्थाय). K₂ प्रतीक्षेतां; K₂ प्रतीक्ष्यतां; D₂ प्रतीक्षेतां;
 D₇ प्रतीक्षेत (for 'क्षेतां'). —^d) B_{1.2} रथावेतौ; D₇
 रथावयौ; T G रथस्यौ च (for रथवयौ).

36 ^a) K₂ इत्युक्त्वा. —^b) K₁ कुरुन्; K₂ पुरा;
 D_{1.2} (before corr.) पुमान् (for परान्). —^c) Ś₂
 ताम् (for तम्). Ś₁ K_{2.3-6} D₇ अन्व (K₁ 'न्वा') वाद्
 (for अन्ववाद्).

37 ^a) K₂ व्यरोचन्तः. —^b) K₂ पटान् (for परान्).
 —^c) D_{n2} D₇ स्तब्धमाना; T₁ हृयमानो (for 'माना').
 —^d) M₂₋₄ समिद्धा (for समिद्धा). T₁ समिद्धो हव्य-
 वाहनः.

38 ^a) K_{2.3} ययौ च; K₂ प्रययुः (for ययुश्च).

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

रदशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ ।

कुर्वतां भोजकृपौ किं संजय वदस्व मे ॥ १

संजय उवाच ।

तवर्माणमामन्व्य कृपं च स महारथम् ।

णिर्मन्युपरीतात्मा शिविरद्वारमासदत् ॥ २

तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।

सोऽपश्यद्वारमावृत्य तिष्ठन्तं लोमहर्षणम् ॥ ३

वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्रवम् ।

कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ४

बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।

बद्धाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलाननम् ॥ ५

१ शिविर. — ^b) Ks-4.6 सं (Ks सु) प्रसुप्ते जने;
२ समसुसजनं; M₁ संप्रसुप्तं जनं. S₁ प्रभो; K₁ महत्
for विभो). Ks संप्रहृष्टं सुप्रजितं. — After 38^{ab},
7 ins. (with var.) 10. 6. 1, repeating it in its
proper place. — ^c) Dn₁ द्वारदेशे. Ks तु संप्राप्य;
समासाद्य (for तु संप्राप्य). — ^d) Ks तस्थौ द्रौणि-
for द्रौणिस्तस्थौ). Ks. 8 रथोत्तम (Ks 'मै:'); B₄
Dn Ds-5.7 महारथः (for रथोत्तमे). — After 38,
[2-3 ins.:

16* संजय उवाच ।

ततस्तौ संविदं कृत्वा वासुदेववृषध्वजौ ।

निश्चितौ तु वधे तेषां पाञ्चालानां महाव्रतौ ।

ततोऽश्वीन्महादेवं कृष्णमङ्घ्रिकारिणम् ।

योगमूर्तिधरो भूत्वा प्रविश्याभ्यन्तरं मनः ।

तावत्कार्यमिदं युक्तं साधयाम्यहमजसा । [5]

एवं तु संविदं कृत्वा एकमूर्तिधरो स्थितौ ।

[(L. 2) K₄ पंचालानां. K₂ महात्मनां; K₈ महाव्रते
(for 'व्रतौ'). — (L. 3) K₄ अङ्घ्रिकारिणम्. — (L. 4)
K₄ om. (hapl.) from धरो up to मूर्ति (in line 6).]

Colophon om. in Ks. — Major parvan: G₂
सौप्तिक. — Adhy. name: S₁ Ks D_{1.2} द्रौण्यादिप्रया-
(S₂ प्राय) णं; K₁ द्रौण्यभियानं; M_{2.4} शिविरप्रवेशः.
— Adhy. no. (figures, words or both): S₂ N₁ Dn₂
D₅ T G 5 (as in text); Dn₁ M₂₋₄ 6; M₁ 71.

6

1 ^a) T₂ M₁ तथा द्रौणिर्; G M_{2.4} तथा (G₂
'दा') द्रौणिम्; M₂ स्थितं द्रौणिम्. K₁ द्वारदेशं तु संप्राप्तं.
— ^b) K₁ ततो द्रौणिम्; T₂ M₁ अवस्थित (for 'तम्').
S₁ अवेक्ष्य तौ; K₈ अवेक्ष्यतौ; N₁ अरक्षितं; Dn₂

अवेक्ष्यतौ; T₁ अवेक्षितौ; G₂ M₂ अवेक्ष्य तं (for अवेक्ष्य
तौ). — ^c) S₁ K₁ अकुर्वतां; B₁ D₂ (before corr.
as in text). 7 अकुर्वतां; T G M₁ अयाकरोद् (for
अकुर्वतां). D₇ भोजकृपौ. — ^d) D_{4.7} तौ (for मे).

2 ^a) K₁ आसाद्य (for आमन्व्य). — ^b) S₂ K₂₋₈
N₁ B_{2.5} Dn₂ सु (for स). B₁₋₄ Dn D_{1-5.7} T G
M_{1.2.4} महारथः; M₂ महाद्युतिः (for 'रथम्'). — ^c) K₈
मृत्यु (for मृत्यु). — ^d) K₈ D_{1.2} (before corr.)
आविशत्; B₁ असदत्; B₂ Dn D_{3.5} G₁ आगमत्
(for आसदत्).

3 ^a) K₁ M₂ तत्राद्भुतं; K₈ तनदत् (for तत्र
भूतं). K₂ महाकार्यं. — ^b) S₁ सदृशद्युतिं; K₁ स-
दृशप्रभं; D₇ सदृशद्युतिः; T₂ G₂ M₂₋₄ समवर्चसं;
M₁ समतेजसं (for सदृशद्युतिम्). T₁ G_{1.2} चद्राशि-
समवर्चसं. — ^c) K₂ यो (for सो). K₄ [s]पश्यत्.
K_{2-4.6} N₁ B₄ Dn D_{1-3.5} आश्रित्य; D₇ G₂ आसाद्य
(for आवृत्य). B₂ द्वारमावृत्य तिष्ठंतं. — ^d) S₁ K₁ D₁
(m as in text). 2 तिष्ठद्वै; B₂ सोपश्यत् (for तिष्ठन्तं).
S लोमहर्षणं (for लोम').

4 ^a) K₁ वसनं; K₂ वासानां (for वसानं). K₂
वैयाघ्रो; K₂ वैयाघ्र्यं; D₇ वैयाघ्रे. — ^b) S (except
G₂) वसा (for महा). S₁ K₁ D₅ विस्रवत्; S₂
विस्रवं; K_{2-4.6} विप्लवं (K₂ 'वे'); K₂ चर्म च; B₂
D₄ T₁ विस्रवं (for विस्रवम्). B₂ तन्महारुधिरस्रवं
D₂ (by corr.). 7 महारुधिरवर्मं च (D₇ 'चर्म वा').
— ^c) S₁ K₁ कृताजिनो; N₁ कृष्णाजिनोत्तरीयांगं. — ^d)
S₁ K₁ (before corr.) वीति च; G₂ वीतनं (for 'वी-
तिनम्'). — After 4, K₂ reads (for the first time)
6^{ab}, repeating it in its proper place.

5 ^a) S₁ K₁ बहुभिः (for बाहुभिः). K₂ D₂ चा
यतैः; D_{1.2} त्वायतैः; D₅ त्वायतैः; T₁ G₁ सायुधैः

दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्य भयावहम् ।
 नयनानां सहस्रैश्च विचित्रैरभिभूषितम् ॥ ६
 नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेष एव वा ।
 सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटयुरपि पर्वताः ॥ ७
 तस्यास्यान्नासिकाभ्यां च श्रवणाभ्यां च सर्वशः ।
 तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्यः प्रादुरासन्महाचिपः ॥ ८
 तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदाधराः ।

Gs स्वायुधैः; Ts सायकैर (for स्वायुधैः). Śi K1 वीरैर;
 T G1.8 भीमैर (for पीतैर). —^b) M1 नाग (for
 नाना). K2.2.6 प्रहरणोद्यतं; K4 'द्युतं (for 'द्युतैः).
 —^c) K2.4 Gs Ms.4 बद्धांगदं; K5 संबद्धांग; D1
 बद्धोदगद; T1 G1 बद्धांगदैर (for 'द'). K2.4 Ds.3
 M4 महासर्प; T1 G1.8 महासर्व (for 'सर्प'). —^d)
 Śs ज्वाल (for ज्वाला). Dn1 कुलाकुलं (for 'कुला-
 ननम्'). N1 दीप्तज्वालासमाननम्.

6 Ks reads 6^{ab} (for the first time) after 4.
 —^a) Śs दृष्ट्वा (for दंष्ट्रा). Ks Ds S 'कराल'. —^b)
 Śi व्यावृत्तासं; Śs व्याधितासं; K1 विवृत्तासं; K2.3
 (first time) B1.4 व्यादितासं (B1 'स्यं') (for 'तासं').
 Ks (second time) N1 B1-2.3 महाभयं; K1 B1
 Dn Ds-5.7 Ms.4 भयानकं (for भयावहम्). —^c)
 K2.4.8 N1 M1 तु (for च). —^d) K1 विचित्रम्;
 Ts G1 M विविधै (Ts 'चे'र (for विचित्रैर). Śi K1
 Ds अभिमासि (Ds 'पि'लं; B1.2 च अभिभूषितं (sic);
 Bs Dn G1.2 अपि भूषितं; Dns Ds (before corr.
 as in text). 4 अतिभूषितं (for अभि').

7 ^a) Ks नैवमस्य. Gs मयः; Gs पुनः; Ms.4
 (before corr.) बलं (for वपुः). —^b) K1 प्रसक्तं;
 Ks प्रदृष्टं (for प्रवक्तुं). Śi K1 B1-2.3 वेशः; Śs वेशम्;
 K4 चेष; Ks M1.3 वेषम् (for वेष). Śi K1-2.7.8
 Bs.4 Dn Ds-5.7 M1 च (for वा). —^c) Ks
 अन्यथा; T1 सर्वस्य; G1 सर्वदा (for सर्वथा). Śi
 ततो लक्ष्य; K1 ततो लक्ष्या; K4 तदालक्ष्य; D1 तदा-
 मन्थ; S तदा (M1 'ला'लोक्य (for 'लक्ष्य). Ks सर्व-
 तस्तं समालोक्य. —^d) K2.4 स्फुटयुरिव; B1 स्फुटयुरति
 (for 'रपि').

8 Bs illegible. —^a) Śi K1 तस्याय; N1 B1
 Dn D1-2.7 Ts G1.2 तस्यास्य (for तस्यास्यान्). Ks
 नासिकाभ्यां; Ks नासिकाभ्यां; D1 नासिकाभ्यां; T G1
 M नासिकायाश्च; Gs नासिकायां; Gs नयनाभ्यां (for

प्रादुरासन्मृषीकेशः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
 तदत्यद्भुतमालोक्य भूतं लोकमयंकरम् ।
 द्रौणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ॥ १०
 द्रौणिमुक्ताञ्चरांस्तांस्तु तद्भूतं महदग्रसत् ।
 उदधेरिव वार्योधान्पावको बडवामुखः ॥ ११
 अश्वत्थामा तु संग्रेक्ष्य ताञ्चरौघाभिरर्थकान् ।
 रथशक्तिं मुमोचासौ दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १२

नासिकाभ्यां). N1 Bs.4 Dn तु; D1 तु (for च).
 —^b) Ks नु; N1 Dn1 तु (for च). Śs सर्वतः;
 S (except Gs) भारत (for सर्वदा). —^c) Śi K1
 तस्य; Śs तस्याश्च (for तेभ्यश्च). Śs चाक्षः; Ds चापि
 (for चाक्षि). Dn1 तेभ्यश्चाक्षिशिरस्त्रेभ्यः. —^d) K1
 महचिपः.

9 D1 reads 9 twice. —^a) Ks T1 Ms तदा (for
 तथा). Śi K1 Dns तेभ्यो (for तेजो). —^b) Ks
 'धरा; Ks 'धर; T Gs 'युचा (for 'धरा).

10 Bs illegible. —^a) Śi K1 आलक्ष्य (for
 आलोक्य). K2.4-6 D1.2 तदद्भुतं (K4 तद्भुतं; Ks
 तमद्भुतं) समालोक्य; Ks तदद्भुतमालोक्य; N1 B1-3
 तदद्भुतत (B1 'च)मं दृष्ट्वा; G1 अत्यद्भुतमालोक्य. —^b)
 Ts G2.3 M सर्व (for लोक). Śi K1 भयावहं; Ks
 मयंकर. T1 G1 सर्वभूतमयंकरं. —^c) K1 (before
 corr. as in text) तु स तथा; B1.2 अन्वयितो (for
 अन्वयितो). Śs वीरैर (for दिव्यैर). —^d) Ks शस्त्र-
 वर्षैर; T Ms-4 अस्त्रशस्त्रैर; G1.2 शस्त्रैः शस्त्रैर; Gs
 अस्त्रसंज्ञैर (for अस्त्रवर्षैर). Ks इवाकिरत्; Dn D1
 अवाकिरत्; M1 अवारयत्.

11 Bs illegible. Ks om. (hapl.) 11^{ab}. —^a)
 K2.4 चरांस्तांस्तांस्तु; T1 Gs शितान्वाणांसः; Ts Gs M
 चरान्वाणांसः; G1 शितान्वाणांसः. —^b) Ds तद्भुतं.
 Dns अग्रसत्. —^c) Dn1 लदधिर्. Ks-4.8 B (Bs
 illegible) Dn1 D1-2.5.7 Ts Gs.3 Ms.4 वार्योघान्;
 K1 वार्योघान्; M1 वार्योघं (for वार्योघान्). —^d) Gs
 M बडवामुखः. — After 11, N M1 ins.:

17^a अग्रसत्तांस्ता भूतं द्रौणिना प्रदिताञ्चरान् ।

[Śi K1 अग्रमानं. Ś K1.2.4 N1 Dn Ds.5.7 तदा (for
 तथा). Ks अग्रसत्तांस्ता भूतो (for the prior half).]

12 D1 om. 12. —^a) T1 G1 च (for तु). —^b)
 Ks ताञ्चरांस्तु; Ks B4.5 Dn Ds-5 चरौघांस्तान् (by
 transp.); D1.2 ताञ्चरान्मु (for ताञ्चरौघान्). Gs

C. 10. 228
 B. 10. 6. 12
 K. 10. 6. 12

। तदाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरशीर्यत ।
 गान्ते सूर्यमाहत्य महोल्केव दिवश्च्युता ॥ १३
 थ हेमत्सरं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसम् ।
 शात्समुद्रबर्हाशु विलादीप्तमिवोरगम् ॥ १४
 । खड्गवरं धीमान्भूताय प्राहिणोत्तदा ।
 तदासाद्य भूतं वै विलयं तूलवद्ययौ ॥ १५
 । स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभां गदाम् ।
 लन्तीं प्राहिणोत्तसै भूतं तामपि चाग्रसत् ॥ १६

रितितान्. — °) Dn1 D1 (sup. lin. as in text). s
 ।; Ca. d रथ (as in text). K2.4 सुमोचाथ;
 .6 B2.3.5 Dn1 'चासौ; G8 'चासैर् (for 'चासै).
 °) S अग्निशिखोपमां.

13 °) S2 स (for सा). K1 तदाहत; Ks तमा-
 र; K2 तदाहत्य; K6 B Dn D1.3-5 M तमा-
 र; N1 तमासाद्य; G1 तदा तस्य; Gs तदागत्य
 or तदाहत्य). G1 दीप्तास्ये; G2 दीप्तास्या (for 'दीप्ता).
 °) K1 रथशक्तीर्. K2.4.6 N1 B Dn1 D1-5 T G2
 .3 अदीर्यत; Ks अशीर्यते; Dn2 अदीर्यतः (for
 रित्यत). — °) N1 आसाद्य (for आहत्य). — °)
 M1 दिवश्च्युता; Ks D1.2 (m as in text). 3.5
 गता; Ks दिवि च्युता; N1 नभश्च्युता; B1-3.5
 नभश्च्युता.

4 °) Dn2 हेमत्सरं (for 'त्सरं). M1 transp.
 यं and खड्गं. D1 'वर्चसा. — °) B5 illegible.
 क्रोधात् (sup. lin. कोपात्); B2.4 D1 कोषात्
 or कोषात्). K1 समुद्रबर्हाशु; N1 समुद्रधाराशु;
 .2 D2 (marg. by corr.). 3 T2 समुद्रबर्हाशु; B2
 ज्जहारशु; B4 D1.2 (before corr.) संबद्धबर्हा (B4
 शु; G1 समुद्रबर्हाथ; Gs समुद्ररचाशु; M2 समु-
 द्राशु (sic). — °) K1. बिलः; M2.4 विलाद् (for
 लाद्). K3 बिलाद्दृष्टमिवोरगं; K4 बिलादीप्तमिवोरगं.

15 B5 illegible. — °) S स तं (for ततः). T1
 .2 श्रीमान्. — °) M2 भूयश्च (for भूताय). T1
 11. — °) Ks Dn1 तमासाद्य. K6 भूतं हि; T1
 1.2 वै भूतं (by transp.). — °) K4 बिलं यं. Dn1
 प्रवद्; D1 (before corr.) भूतवद्; Gs युगपद् (for
 लवद्). K5 बिलं च नलवद्ययौ; K6 B Dn2 D1
 before corr.). 2-5.7 बिलं नकुल (B4 संतुल) वद्ययौ.

16 In B5, 16^{ab} is illegible. — °) K2.4 प्र;

ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
 अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशं जनार्दनैः ॥ १७
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुधः ।
 अब्रवीदभिसंतप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् ॥ १८
 भुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः ।
 स शोचत्यापदं प्राप्य यथाहमतिवर्त्य तौ ॥ १९
 शास्त्रदृष्टानवध्यान्यः समतीत्य जिघांसति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्यात्कुपथं प्रतिपद्यते ॥ २०

Ks तु (for स). K4 कुपितौ. — °) B1 इंद्रकेतुनिभा
 सदा. — °) K4 ज्वलती; M2 ज्वलती. Dn2 ब्राह्मणो
 (for प्राहिणोत्). S2 K3 तस्मिन् (for तस्यै). — °)
 S1 K1.3 भूतस्य (for भूतं). K1 तदपि.

17 °) S2 K1-3.5 B2 Dn1 D1-4.7 T1 G2 वीक्ष्य-
 माणस्. — Cv cites 17^{ad} as in text. — °) Dn1
 प्रकाशं; Ca. d अनाकाशं (as in text).

18 °) S1 K1 अद्भुततरं; K4 अद्भुततमं; T1 G1.2
 अद्भुतमिदं. — °) K6 B4 Dn2 D1-3.5 अति (for
 अभि). S अचित्तयत्सुसंतप्तः. — °) T G1.2 M कृप-
 भोजवचः स्मरन् (M2 स्म तत्); Gs कृपभोजवचस्मरन्.

19 °) M2-4 सुहृदाम् (for भुवताम्). B T2
 G1.2 अपि प्रियं; D1 अभियं (for अभियं). Ks वाक्यं;
 B1.2.5 तथ्यं; B4 कथ्यं (for पथ्यं). — °) B1 सुहृ-
 दान्व; M2-4 भुवतां न. — For 19^a-27^a, B2 damaged.
 — °) N1 स शोच्यस्त्वप'. — °) K2.4.6 N1 B1.2
 अवमन्य तौ; K3 इह चासवान्; Dn1 अपि वर्तते; D1
 अभिवर्त्य तौ; D1 अतिवर्त्यते; S अवमन्य तौ.

20 B5 damaged. — °) K2.4 D4 शास्त्रदृष्टीन् (for
 'दृष्टान्). S1 अवध्यान्यः; K6 N1 B1.2.4.5 Dn D1.3-5.7
 अविद्वान्यः (for अवध्यान्यः). S2 K3 B2 शास्त्रदृष्ट्या न
 (B3 त्व)वध्यान्यः; K1 शास्त्रदृष्ट्यात्पथोरन्यः; D2 (before
 corr.) शास्त्रं दृष्ट्वा न विद्वान्यः; D2 (by corr.) शास्त्र-
 दृष्ट्वनविद्वान्यः; T G Cv शास्त्र (G1 [by corr.] 'स्त्रा)-
 दृष्टमवि (T2 'व)ज्ञाय; M1 'ष्टमवध्यायं; M2 'ष्टमपध्याय;
 M3.4 शास्त्रदृष्टविधानं यः. — °) K4 स पथ्यः; B1 स
 पथि; D1.2 सपथः (for स पथः). G1 प्राप्यतो (for
 प्रच्युतो). K2.3.5 N1 B1-4 Dn D1.2 (before corr.).
 3-5.7 T2 G1.2 धर्मात्; T1 धर्मः (for धर्म्यात्). — °)
 S2 कुपयान्; K5 कुपयः; B1.2.4 Dn D2-5.7 कुपयः;
 B2 विपदं; T1 द्विपथः; T2 G1.3 त्रिपथः; G2 विपथं;

गोत्राङ्गनृपस्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ।
 वृद्धबालजडान्धेषु सुप्तमीतोत्थितेषु च ॥ २१
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राण्युपधारयेत् ।
 इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ २२
 सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ।
 अमार्गेणैवमारम्य घोरामापदमागतः ॥ २३
 तां चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ॥ २४
 अशक्यं चैव कः कर्तुं शक्तः शक्तिबलादिह ।
 न हि देवाद्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥ २५
 मानुषं कुर्वतः कर्म यदि देवान्न सिध्यति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्याद्विपदं प्रतिपद्यते ॥ २६
 प्रतिघातं ह्यविज्ञातं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यदारम्य क्रियां काञ्चिद्भयादिह निवर्तते ॥ २७

C. 10. 243
 B. 10. 6. 28
 K. 10. 6. 27

M विपथि (for कुपथं). B₁ प्रादहन्त्यते (sic); B₂ & Dn Ds-s S (except G₂) प्रतिहन्त्यते; D₇ *हन्त्यते (for 'पद्यते').

21 B₂ damaged. —^a) G₂ M C_v आतुर (for मातुर). K₂ तदा (for तथा). —^a) N₁ B₄ Dn Ds-s. 7 हीनप्राणः; B₁ बालवृद्ध (for वृद्धबाल). B₂ जडातेषु; Dn₁ जनांघेषु; G₂ जिंरांघेषु; M₁ & 2 जलांघेषु; M₂ & 4 जलत्रस्त (for जडान्धेषु). —^a) K₂ सुप्तमीताङ्गितेषु च; K₂ मीतजिनेषु च; K₂ नीचोत्थितेषु च; G₁ मीतेषु प्रार्थितेषु च.

22 B₂ damaged. —^a) K₂ मत्तो मत्त. —^b) S₂ D₁ & 2 T₁ M₁ न शस्त्राण्यप (D₁ & 2 'ण्युप'; T₁ 'ण्य'; M₁ 'ण्यव') चारयेत्; K₂ N₁ B₁-4 Dn₁ Ds-s. 7 न श (D₇ शा) श्वाणि निपातयेत्; K₂ न शस्त्रमवपातयेत्; Dn₂ G₂ न श (G₂ चा) श्वाणि च पातयेत्; T₁ G₁ & 2 न च श्वाणि वा (G₁ 'ण्यवा'; G₂ 'नि च') चारयेत्; M₂-4 न श्वाण्यवपातयेत्. —^a) D₇ इत्येव. K₂ गुरुभिः (for गुरुभिः). —^a) K₂ & 2 समुद्दिष्टं; K₂ उपादिष्टां (for उपदिष्टं).

23 B₂ damaged. —^a) K₂ व्युत्क्रम्य; K₂ कुत्क्रम्य; Dn₁ उत्तमः; D₂ उत्क्रम्य. —^b) S₂ शास्त्रदृष्टं. —^a) S₁ K₁ D₄ अमार्गे वैरम् (D₂ नैवम्) (for अमार्गेणैवम्). K₂ आरम्यं; N₁ समारम्य (hypermetrie); S आरब्धो (for आरम्य). —^a) K₂ & 2 आसदं; K₂ आगताः (for 'तः'). Dn₂ घोरामापदिवगतः; S (except G₂) घोरं (M₁ 'रं') तरितुमापदं.

24 B₂ damaged. —^a) S₂ K₂ तामापदं; K₁ तां चापदां; K₂ तं चारं; Dn₂ D₄ तथापदं (D₂ 'दा') (for तां चापदं). B₂ घोरतरां. S आपदं परमां (T₂ G₂ प्रवरां) घोरं. —^a) S₂ om. (hapl.) 24^a-27^b. M₁ transp. 24^a and 25^b. —^a) K₂ & 2 यदुद्दिश्य; K₂ य उत्पद्य; D₇ G₂ यद्युद्यम्य; M उपक्रम्य (for यद्युद्यम्य). —^a) S₁ K₁ अथ; D₁ & 2 यथ; T G₂ इह; G₁ इव;

M चद्वि (for अपि). G₂ भूयादिह निवर्तते.

25 S₂ om. 25 (cf. v. l. 24). B₂ damaged. M₁ transp. 24^a and 25^b. —^a) B₁ & 2 Dn₂ Ds-s. 7 M₁ तत् (for कः). K₂ अशक्यान्वेव कर्तुं स; N₁ अशक्यं च महत्कर्तुं; B₂ Dn₁ अशक्त (Dn₁ 'न्य') श्रैव तत्कर्तुं. —^b) B₁ & 2 Dn Ds-s. 7 कर्म; B₂ सत्त्वं (for शक्तः). M कृत्यं (for शक्ति). K₂ इतः; T₂ G₂ & 2 इव (for इह). T₁ शक्यं शक्तिर्बलाधिपः; G₁ शक्यः शक्तिच्छलादिव. —^a) K₂ गरीयो हि; K₂ गरीयान्वै; G₂ गरीयद्वे. —^a) K₂ B₁ & 2 Dn₁ मानुष्यः; Ca. d मानुषं (as in text). B₂ मानुष्यं कथ्यते भुवि; S मानुष्यं किञ्चिद्व्यते (M 'दुच्यते').

26 B₂ damaged. S₂ om. 26 (cf. v. l. 24); M₁ om. (hapl.) 26-27. —^a) K₂ B₂ & 2 Dn Ds-s. 7 T G₁ & 2 मानुष्यं (for 'षं'). M₂ कुर्वतां. —^b) G₂ देवं; M₂ & 2 चैव (for देवान्). K₁ यदि चैवानुसिद्धिः; M₂ यदि चैवं न सिध्यते. —^a) Dn₁ स्वपथः; D₁ & 2 सत्पथः; D₂ स कथं; G₂ न पथः (for स पथः). K₂ प्रच्युताद्; D₁ (before corr.) युज्यते (for प्रच्युतो). S₁ damaged. K₁-2 & 2 N₁ B₁-4 Dn D₁ & 2 (before corr.) & 2 & 2 T G₁ & 2 M₂ चर्माद् (for धर्म्याद्). —^a) K₁ अपथं; K₂ & 2 B₁ & 2 Dn₁ D₄ & 2 विपथं; T G₁ & 2 M₂ विपथः; G₂ आपदः; M₂ & 4 विपथि (for विपदं). T₂ G₁ & 2 M₂-4 प्रतिहन्त्यते (for प्रतिपद्यते).

27 B₂ damaged. S₂ om. 27^a (cf. v. l. 24); M₁ om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) S₁ damaged; K₂ प्रतिज्ञानं; N₁ B₂ अभिज्ञातं; Dn₁ प्रतिज्ञातं; Dn₂ प्रतिज्ञातं (for 'ज्ञातं'). K₂ & 2 B₁ Dn G₁ & 2 M₂-4 ह्यवि (M₂ & 2 'न') ज्ञानं; N₁ ह्यभिज्ञातं; D₇ ह्यविज्ञातः; T G₂ हि विज्ञानं. —^a) B₂ तद् (for यद्). K₂ D₇ T₁ क्रिया; K₂ G₂ M₂ क्रियाः. K₂ काचिद्; D₄ T किञ्चिद्; G₂ M₂-4 काचिद् (for काचिद्). —^a) K₁ अथ (for इह).

तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम् ।
 न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्तेत कथंचन ॥ २८
 इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ।
 न चैतदमिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ॥ २९
 कुवं येयमधर्मे मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय दृश्यते ॥ ३०
 तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ।

नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथंचन ॥ ३१
 सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं प्रभुम् ।
 दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ॥ ३२
 कपदिनं प्रपद्याथ देवदेवमुमापतिम् ।
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ३३
 स हि देवोऽत्यगादेवांस्तपसा विक्रमेण च ।
 तस्माच्छरणमभ्येष्ये गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

28 ^a) D1.2 (before corr.) यदिदं. ¹ S1 दुष्प्रमी-
 तः; Ks-5 दुःप्रणीतेन (for दुष्प्र). — ^b) K1 भव;
 T1 भयान् (for भयं). ² N1 भयो मां समुपस्थितः; B3
 त्वं सर्वमुपस्थितं. — ^c) T2 G1.2 M2-4 संखे. — ^d)
 12 निवर्तेय (for 'त). M2 कदाचन.

29 K4.6 om. (hapl.) 29-31. — ^b) S2 T1 G
 M1.2 देवः; K1 दैवं; M4 देह (for दैव). D5 हवो
 प्रते; M5 इहोद्यतं (for हवो). D5 दैवदण्डविमोहितं.
 — ^c) K5 चैवम्; S (except M1.2) चैनम् (for चैतद्).
 Dn1 अभियातानि (for 'जानामि). — ^d) K2.3 चित्
 पश्चिव; Dn1 'यश्चिदं; D7 'यश्चापि.

30 K4.6 om. 30 (cf. v. 1. 29). — ^a) G1 योयम्
 (for येयम्). K2.3 N1 B Dn Ds-5.7 T G1.2 M2
 अधर्मेण (for अधर्मे मे). — ^b) T1 प्रतिता; T2 G M
 प्रहिता (for प्रवृत्ता). D1.2 कलुषा; M कलिला (for
 कलुषा). K3 प्रवृत्ता कलुषामिति. — ^c) K3 तस्या.
 — ^d) K1 प्रतिघातय. Dn2 कल्पते (for दृश्यते).

31 K4.6 om. 31 (cf. v. 1. 29). — ^a) G1 दैव-
 प्रहितं; G2 M2 देवविहितं. — ^b) T G2 M संखे (M1
 'ख) (for संख्ये). G1 प्रतिसंखे निवर्तनं. — ^c) G1
 नोन्यद्भि (for नान्यत्र). B1 देवाद्. T2 om.; S2 K2
 N1 B2-5 Dn1 D1-5.7 T1 G1 उद्यतम्; K3 मुह्यतम्;
 D5 युध्यतु (for उद्यन्तुम्). — ^d) G2 शक्यः (for
 'क्यं).

32 B1 repeats 32^{ab}, after 10. 7. 5^{ab} (on marg.).

— ^a) M1 अथ सोहं. B1 (second time) Dn1 महा
 त्मानं; Ca. d महादेवं (as in text). — ^b) S1 K1.4
 प्रपत्ये; Dn1 D7 प्रपद्य (for प्रपद्ये). S1 K1.5 N1
 B1 (both times). 2.4.5 Dn Ds-5.7 विभुं; K5 विभुः;
 Ca. d प्रभुम् (as in text). — ^c) B5 illegible. S2
 B1.4 S (except Gs) देवदंडम्; Dn2 D7 दैवदत्तम्; D5
 दैवं दंडम्. K2 B2 D4 T G1 इदं (for इमं). — ^d)
 G3 न (for स).

33 B5 illegible. — ^a) K2.4.6 प्रपद्येद्य; K2
 प्रपद्याम; K5 प्रपद्ये त्वां; B1-3 प्रपद्येय (B5 'ह);
 B4.5 Dn D1-5.7 देवदेवं; S प्रपद्यामि (for प्रपद्याथ).
 — ^b) B4.5 Dn D1-5.7 उमापतिमनामयं. — ^c) B1.2
 कपालपाणि (B1 'नि)नं. K2 देवं; K5 भद्रं (for रुद्रं).
 — ^d) Dn2 D7 परं; D4 हरिं (for हरम्). Dn1 भग-
 नेत्रापरहारकं.

34 ^a) S1 Ds.7 [S]भ्यगाद् (for स्य). K2 दैवं;
 K4 दैवांस (for देवांस). — ^b) S नियमेन (for विक्रमेण).
 — ^c) D1.2 शरण्यम्. K1 अभ्येष्ये; K5 N1 B Dn D1-5
 अभ्येषि; D7 G2 अभ्येत्य (for अभ्येष्ये). — ^d) K2.3
 T1 G2 M1 गिरिशं (for गिरिशं). S1 K1 शूलधारिणं;
 K3 'पाणिना.

Colophon. — Adhy. name: S K5 D1.2 महाभूत-
 दर्शनं; K1 महाशानदर्शनं; M1.2.4 भूतयुद्धं (M4 'द्ध).
 — Adhy. no. (figures, words or both): S2 N1 Dn2
 D2 T G 6 (as in text); B1 73; Dn1 M2-4 7;
 M1 72. — Sloka no.: K5 45; N1 35.

७

संजय उवाच ।

स एवं चिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशां पते ।

अवतीर्य रथोपस्थादप्यौ संप्रयतः स्थितः ॥ १

द्रौणिरुवाच ।

उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम् ।

गिरिशं वरदं देवं भवं भावनमव्ययम् ॥ २

शितिकण्ठमजं शक्रं क्रथं क्रतुहरं हरम् ।

विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३

श्मशानवासिनं द्रुप्तं महागणपतिं प्रभुम् ।

खट्वाङ्गधारिणं मुष्टं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४

मनसाप्यसुचिन्त्येन दुष्करेणाल्पचेतसा ।

सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरधातिनम् ॥ ५

स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं चर्मवाससम् ।

विलोहितं नीलकण्ठमपृक्तं दुर्निवारणम् ॥ ६

C. 10. 256
B. 10. 7. 6
K. 10. 7. 6

7

1 Ks om. 1. Gs om. the ref. Ks erroneously reads द्रौणिरुवाच. —^a) Ks N1 Ds एवं स चितयित्वा. B Dn D1-4.7 S एवं संचितं. M4 च (for तु). —^a) S1 स प्रणतः; S2 Ks संप्रणतः; K1 Bs स प्रणतः; K2 N1 T G स प्रयतः (for संप्रयतः). B1-2 देवं संप्रणतः स्थितः; B4 Dn D1-5.7 देवेशं प्रणतः स्थितः.

2 Bs damaged. Ks T2 G1.3 om. the ref. B4 T1 reads अश्वत्थामो. After the ref., Ks ins. ३३. —^a) M2-3 रुद्रं (for उग्रं). B1 स्थानं (for स्थाणुं). M शंभुः; Ca रुद्रं (as in text). —^b) Dr om. (? hapl.) from शर्वं up to 4°. K1 B1-3 सर्वम् (for शर्वम्). K2.3.5 अश्वत्थं (for ईश्वरम्). Dns सुरेशं शर्वमीश्वरं. — K4.5 (both hapl.) Dn1 om. 2°. —^c) K2 T2 G1.3 गिरिशं. Ks गिरिशवरदं देव (sic). —^d) S1 भवं भवनम्; K2.3.5 N1 B1.2 Dns Ds भ(Ks भा)वभावनम्; B5 भवमक्षयम्; D1.2 भावभाविनम्; M2.3 भूतभावनम् (for भवं भावनम्). K3 B4 Dns Ds-5 ईश्वरं (for अव्ययम्).

3 Dr om. 3 (cf. v. 1. 2). —^a) Ks शितिकण्ठम्; Ks शितः. K3 शितं (for शिति). K1 अजो (for अजं). K2.3 Ds M4 Ca. d शुक्रं; K2.4 M1.3 शुभ्रं; K3 N1 B Dn D4.5 G1.3 Ms शुक्रं; T G2 रुद्रं (for शक्रं). —^b) K2 रथं; K3 क्रुद्धं; Ks क्रतुः; K3 N1 B2-3 Dn D1-5 M दक्षः; B1 वरं; T1 क्रूरं; T2 G2 कुशं; G1.3 कुशं (for क्रथं). K1 क्रथहरं. K2.3.5 परं; K3 B1.2 शिवं; Gs हरिं (for हरम्). K4 क्रथं क्रतुं हरं परं. —^c) D4 विश्वरूपं विशालाक्षं.

4 Bs damaged. Dr om. 4^{ab} (cf. v. 1. 2). —^a) S Ks.5 N1 B1.2.4 Dn D1-4 T G श्मशान. S निलयं (for वासिनं). Ks नृपं; G1 दीप्तं; G2 द्रुप्तं (for द्रुप्तं). —^b) B4 Dn D2-3 T G M2.4 विभुं; M1.3 पतिं (for प्रभुम्). —^c) K4 Ds खट्वाङ्ग. Ks B4 Dns D2-3 रुद्रं (for मुष्टं). —^d) Dr जटिलं ब्रह्मचारिणं.

5 ^a) Ss K1 [अ]प्यसुचितेन; K2 [अ]व सुचितं तं; K3 [अ]प्यासुचितेन; K4.5 [अ]प्यसुचितं तं (Ks च); Ks M [अ]प्यनुचितेन; N1 B Dn D1-3.7 सुविशुद्धेन; T G2.3 ह्यनुचितैः (T1 'त्ये)नं; G1 [अ]प्यनुचितेन; text as in S1 only. —^b) K2.4 दुष्करेण. S1 K1 [अ]ल्पचेतसां; K2 [अ]ल्पबुद्धिना; K3 [अ]न्यबुद्धिना; Ks N1 B1.2 T1 [अ]ल्पचेतसा; Ks [आत्म]बुद्धिना; Gs स्वचेतसा (for [अ]ल्पचेतसा). M1 दूरगं ह्यल्पचेतसां. — After 5^b, B1 repeats (in marg.) (with var.) 10. 6. 32^{ab}. —^c) K2 सोहमात्मप्रहारेण; K4 सोहमप्रोपं; Ks सोमात्मोपमं; B1 Dr सोहमात्मो (Dr 'त्यो)पं; B2 मात्मोपचारेण; T अद्य (T2 मद्य) भूतोपहारेण; G अद्य ह्यात्मोपं; M अद्येहात्मोपं. —^d) Ss यक्षः; Dn1 यक्षो; D2 यक्ष्ये; Ca. d यक्ष्ये (as in text). Ks वातिना (for नम्). S यक्ष्येदं त्रिपुरांतकं.

6 ^a) N1 transp. स्तुतं and स्तुत्यं. K1 मोघं (for स्तुतं). D1.3 (before corr.) G2 स्तुत्या (for 'त्यं). —^b) Ks अनघं; N1 Bs अनघं; M1.3.4 मखणं; M2 अखण्डं (for अमोघं). K3 N1 B Dn D1-3.7 कृत्तिवाससं (for चर्मं). —^c) S1 Bs damaged. S2 समुद्रं (sup. lin. असुद्रं); K1 मसुद्रं; Ks अखण्डं; Ks B2.4 Dn D2-3.7 असखं; N1 Bs असख्यं; B1 अनघं; D1.3 अखण्डं; S सुसुद्धं; text as in K2.5 only. Ks दुर्विचारणं; Ks दुरं; D1.3 घृष्टं (for दुर्नि).

वैश्वसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
 तं तपोनित्यमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७
 गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम् ।
 यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवह्मम् ॥ ८
 पितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
 सप्तमस्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९
 ऐभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
 उत्तमभर्तारं दिगन्तं चैव दक्षिणम् ॥ १०

हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषितम् ।
 प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११
 इमां चाप्यापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
 सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा त्यागात्मकं मनः ।
 पुरस्तात्काञ्चनी वेदिः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३
 तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत ।
 द्यां दिशो विदिशः खं च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥ १४

*) Ś1 B8 damaged. Ś2 K3 Dn D1 (before as in text) शकं; K2.4.5 D7 T G1.2 M शुक्लं; क्यं (for शुक्लं). D7 om.; K4 विश्वसृजां; B1 3.; also as in text. 4 Dn D4.5 ब्रह्मसृजं (for . M देवं (for ब्रह्म). — In Ś1, 7th is lost on naged fol. — *) K1 व्रतनित्यं; K2.4.6 प्रति- K3 ध्रुवंतं; N1 प्रपतंतं; M प्रतपंतं (for व्रतवन्तं). 1 तमोनित्यम्; K5 N1 B4.5 Dn2 D3-5.7 तपो; K6 त*नित्यम्. — *) K1 अनन्तं; K2.4.6; K3 अनन्तं; T G2 तपंतं (for अनन्तं). K1 वरं; K2.4.6 D1.2 M2.4 तपसां ग (D1.2 प)तिं; G1.3 तपतां वरं (B1 पतिं); Dn1 विश्वतोगतं; D7 opt.

*) Ś1 *गणाध्यक्षं; K1 अनाध्यक्षं; K3 गुणा (for). — *) G1 परिषदप्रियं; M2.3 पार्षदं (sub- ic); M4 वैश्रवणं. K3 परिषदियदक्षिणं. — For B8 damaged. — *) K1 गणाध्यक्षे शतमुखं; K2.3.6 B1-4 Dn D1-2.5.7 M2 घनाध्यक्षं (Dn1 *क्षे) क्षिति (K3 *सुतं); K4 D4 घनाध्यक्षि (D4 *क्षं) क्षितमुखं; घनाध्यक्षे; T G2 घनाध्यक्ष (T1 *क्षं) प्रियसखं; G1 तं मुखं मुखं; G3 M1.3.4 *व्यक्षसखं देवं (G3 शर्वं); d as in text. — *) K6 गौरि*.

B8 damaged. — *) K3 गांरं; B1.3 तुंगं; विश्वं (for पिङ्गं). — *) K1 *वृषोत्तमं (for *त्तम*). *वाहन. — *) K5 D4 चर्मवाससम्; S (except) कृत्ति (for तनुं). B4 अत्युग्र. Dn1 तनुवासस- ग्रं; D7 तनुकासमुख्यग्रं (sic). — *) B4 क्षमा (for r). G2 *पोषण (for *भूषण).

.0 *) D7 परे परेभ्यः यद्रमं (sic). — *) K5 इष्व- चर; D5.7 इष्टो (D7 *क्षौ) त्तम. Ś1 *वर्तारं; Ś2 वारं; K1 *द्वारं; G2.3 *हर्तारं (for *भर्तारं). K3 व्रसांतमकर्तारं; N1 कुर्वाणोत्तमभर्तारं. — *) K3.5

दुर्गति (K5 *वेर); K4.6 D7 दिगन्ते (D7 *त); G2.4 दिगन्तं (as in text). K2.4-6 D1.2 देवरक्षिणं (K3 *तं); K3 दवरपिणं (sic); N1 देहमक्षयं; B3 T1 G1.3 देशर- (B3 *ल)क्षणं; G2 दशरक्षिणं; B1.2.4.5 Dn D3-5.7 T2 M देशरक्षिणं; text as in Ś K1.

11 *) Dn1 दिव्यं (for देवं). S हिरण्यदंढकवचं. — *) S चारुमौलि- (T1 *माल; G3 *मौलि) (for चन्द्रमौलि). Ś2 K2-4.6 B Dn D1-5.7 S (except M2.4) विभूष (K3 *षि)णं. — *) K2.4 तमजं; T G2 परमं (for शरणं). — *) K1 परमेन.

12 *) K1 चाप्यपदं; K2 चाथा; K3 चाप्यापदां; D7 वेदापदं; S चेदापदं (for चाप्या). Ś1 lacuna; K1 देव; K3 B1 घोरं (for *रां). — *) K3 तराम्यद्य. K5 सुदुस्तरां. — *) K3 यक्षेहं; G1 यक्षेहं (for यक्ष्ये- हं). K2.4.6 शरणं; M1 शुचिनां (for *ना). Dn1 यक्षेहं शुचिमानसः-

13 Before 13, Ś K1 ins. संजयः. — *) G3 मत्वा (for ज्ञात्वा). Ś1 K1 त्याग (K1 *र)तं मनः; N1 B1.2.4.5 Dn1 D1.2 (before corr.). 3-5 योगात्सु (N1 Dn1 *त्सु) कर्मणः; T त्यक्त्वा (T1 *त्त्वा) त्मकर्मणः; G2 **त्मकर्मणः; G3 योगात्मकं मनः; M1 [आ]त्मत्यागकर्मणः; M2-4 त्यागात्मकर्मणः. — *) K2 पुरस्तात्. Ś2 D1 वेदि; K2.5.6 N1 B3.3.5 Dn2 D3-5 T1 M वेदी; K4 B1 Dn1 देवी (for वेदि:).

14 *) Dn1 D7 तस्या वेद्यात् (D7 *द्यां). K2.3 T1 तथा (K2 *तो) राजंश्च; K6 D3 महाराज (D3 *जंश्च) (for तदा राजंश्च). — *) K5 अभावयन्; K6 अरंज- यत्; N1 B3.3.5 अद्वयत्; D7 अजायत्वा. — *) K5 दिशश्च; K6 B4 Dn D1-5.7 स दिशो; T G प्रदिशो; M गां दिशो. B1 om. विदिशः. K1 चैव (for खं च). — *) D5 ज्वालातिर (sic); D7 ज्वलोभिः. K4 अपूरयन्;

दीप्ताखनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।

द्विपक्षैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महाननाः ॥ १५

श्वराहोष्ट्ररूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।

क्रक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ १६

काकवक्राः प्रवमुखाः शुक्रवक्रास्तथैव च ।

महाजगरवक्राश्च हंसवक्राः सितप्रभाः ॥ १७

Ks Dns इव पूर; Bs अभिपूरयन् (for 'यन्'). K1 स्वं
ज्वालाभिश्च पूरयन्; Dn1 स्वज्वालाभिरपूरयन्. — B1.2.4
Dn1 D1.2.4 ins. after 14; Dns D2.1.7, after 15^{ab}.
K2, after 15:

18* रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।

15 B4 D4 om. 15^{ab}. —^a) K2.4 T चासन्;
B2 तत्र; B3 चाय; G2 चैव; M1 इयामा; M2-4
चास्य (for चात्र). K2.4 T2 G1.2 एक; M2-4 दीप्त
(for नैक). K2 शिरोरुजाः; D2 भुजः; T G1.2
'धराः (for 'भुजा'). Dn1 दीप्यश्चनयनश्चासन्नैकपालशिरो
भुजा (sic). — After 15^{ab}, Dns D2.2.7 ins. 18*.
—^c) Śs त्विप; K2.4 N1 B4 Dn1 D1-2.7 M1 द्वीप;
B2 Dns D2 द्वीपि; M2 द्विपाः (for द्विप). K2.4 Dn1
प्रतीकाशाः. —^d) K2.4 N1 B1.2.5 महारथाः (Ks
'या'); K4.6 'खगाः; K5 'स्मनः; B2 T1 G2.3 M
'रवाः; B4 Dn D1-2.7 T2 'गणाः; G1 'हवाः (for
'नराः'). — After 15, K2 ins. 18*.

16 Ks reads 16 after 18^{ab}. —^a) D2 स्वराहो;
G1 श्वराहो. —^b) Ks हंसगोमायुगो; G2 हयगोमा-
युगो (sic). —^c) Ks क्रक्ष- (for क्रक्ष). —^d)
Ks G1 M2.4 व्याघ्रद्वीप; Dn1 'द्वीपि; T द्विपव्याघ्र;
G2 द्वीपव्याघ्र (for व्याघ्रद्वीपि).

17 Ks reads 17^{ab} after 19^{ab}. —^a) Ks om.
(hapl.) from प्रव (in 17^a) up to निर्मासाः (in 21^a);
K4 om. (hapl.) from प्रव (in 17^a) up to वक्राः (in
19^a). K2.4 B2 कोकवक्राः; D1.2 वक्र; D2 काकवक्राः.
B4 प्रव; Ca. d प्रव (as in text). K2 प्रवगम
मुखाश्चैव. —^b) Ks मूषवक्रास; D2.7 शुक्रवक्रास;
G1 शुभ्रवक्रास; G2 शुक्रवक्रास (for शुक्रवक्रास).
M2 om. from तथैव up to 'वक्रास' (in 19^a). — Ks
om. 17^{ab}. —^c) B1 (marg.; also as in text) महाम-
कर; D2 महाजगरवक्रास; T G महाजगरवक्रास.
— M2 om. 17^a-19^a. —^d) K1 सिंहवक्रा; D2 हंस-
वक्रा (for 'वक्रा'). After 'वक्रा', D2 reads 19^{ab}
(with var.), repeating it in its proper place. K2

दावाघाटमुखाश्चैव चापवक्राश्च भारत ।

कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ॥ १८

महामकरवक्राश्च तिमिवक्रास्तथैव च ।

हरिवक्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेममुखास्तथा ॥ १९

पारावतमुखाश्चैव मद्रुवक्रास्तथैव च ।

पाणिकर्णाः सहस्राक्षस्तथैव च शतोदराः ॥ २०

N1 B1 Dns D1.4 M2.4 सितप्रभाः; T G1.2 तथैव च
(for सितप्रभाः). — After 17, D2 reads 19^{ab}.

18 K2.4 M2.4 om. 15 (cf. v. l. 17). —^a) S1
K1 नानाघट; Ś2 दावाघाट; Ks Dn1 D2 दीवाघा-
(D2 'घो')ट; Dns दावाघाट; D2 काष्ठकुट्ट; D2
दावाघाट (for दावाघाट). Ca. d cite दावाघाट. K2.4
B4 Dn D1-2.3 G1.2 चापि; B2 चान्दे (for चैव).
—^b) Ś1 K1 D2 चापवक्रास; Ś2 चापवक्रास; N1
रथवक्रास; B1.2 चास; B2.4 चास; Dn1 वास;
Dns वास; D2 चापवक्रो. Ś1 K1.4 B1.2 T G
M1.2 तथैव च (for च भारत). — After 18^{ab}, Ś2
ins.:

19* शतक्षत्र सहस्राक्षस्तथैव च शतोदराः ।

Ks reads 16 after 18^{ab}. — B4 om. 18^a-21^a; K2
om. 18^a-19^a. —^a) Ś1 कूर्मवक्र (for 'नक्र'). Ks
चापि (for चैव). K1 कूर्मवक्रप्रभाश्चैव. — Ś2 om.
from 18^a up to मद्रु (in 20^a). — D1.2 T G2.3 M1.2
शिशुमार; D2 शिशुमार (sic) (for शिशुमार).

19 Ś2 Ks B4 om. 19; K4 om. up to 'वक्राः'
(in^a); K2 om. 19^{ab}; M2.4 om. 19^a (cf. v. l. 17,
18). —^a) G2 महामकरवक्रास. — T G om.
(hapl.) 19^a-21^a. —^b) Ś1 सित (for तिमि). K1
सितवक्राश्च भारत. — After 19^{ab}, Ks reads 17^{ab}.
— D2 reads 19^{ab} after 17. —^c) K4 om.; K2
काकवक्रा; K2 हर्षेक्ष (hypermetrie) (for हरि).
Ca. d cite हरि. K2.4 क्रौञ्चवक्रा (for 'मुखा').
—^d) Ś1 B1 कपोता (B2 'व')क्षि; K1.2.4 कपोताभि;
Ks अन्ये वक्र; B2 Dn1 कपोतास; Dns कपोतैः;
M कपोता वि (for कपोतेम). M2 om. from स्तथा
up to मुखास (in 20^a).

20 K1.4 B2 T G om. 20 (for Ks B4, cf. v. l. 17,
18; for T G, 19). Ś2 om. up to मद्रु (in^b)
(cf. v. l. 18). —^a) M2 om. up to मुखास. K2.4
पारावत (for 'वत'). —^b) K2 मद्रु; K2 उग्र; K4

C. 10. 271
B. 10. 7. 21
K. 10. 7. 21

ग्रीसाः कोकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
 वाशिरसो राजवृक्षवक्त्राश्च भीषणाः ॥ २१
 त्पनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावक्त्रास्तथैव च ।
 वक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २२
 ग्रीभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च ।
 मालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २३
 धराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कुशोदराः ।

चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्खकर्णाः किरीटिनः ॥ २४
 मौलीधराश्च राजेन्द्र तथाकुञ्चितमूर्धजाः ।
 उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः खलंकृताः ॥ २५
 पद्मोत्पलापीडधरास्तथा कुमुदधारिणः ।
 माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६
 शतग्रीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
 भृशुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २७

; Dn2 Ds मंडुः; M1 वल्लुः; M2-1 पञ्च (for मंडु).
 after 20^{ab}; Ś2 reads 20*. — B5 om. 20^{ab}.
) K2-4 M पाणिकर्णः; K5 ज्वालाकर्णाः (for पाणि).
) Ś1 घटोदराः; Ś2 शितोः; Dn2 D1-3.5 महोः;
 शकोः (for शतो). K3 तथैव शतशोदराः.

21 B4 om. 21 (cf. v. l. 18); T G om. 21^a
 v. l. 19). —^a) K5 om.; D5 निर्मासाः; D7
 ग्रीसाः (for निर्मासाः). K1 शोकवक्त्राश्च; K2-4 N1
 -3.5 Dn D1.2.4.5 काकः; K5 क्रौंच (for कोक).
 निर्मासा (M2.4 'स'कारवक्त्राश्च. —^b) K5 श्येन-
 वाश्च; Dn1 नववक्त्राश्च (for श्येन). K2 T1 तथैव
 —^c) K5 तथैव वाशिरसोः; K5 D5 तथैवालि (D5
) रलो. —^d) Ś2 वृक्षवक्त्राश्च; K3 वृषः; D7 T
 वक्षः (for वृक्ष). K3 च भाषणाः; K5 च दारुणाः;
 1 D2-4.7 च भारत; M2-4 समूषणाः (for च भीषणाः).

22 D7 om. 22^{ab}. M2.4 read 22^{ab} after 23^{ab}
 12 followed by repetition of 23^b with var.).
 a) K2 'वक्त्राश्च (for 'जिह्वाश्च). S प्रदीप्तजिह्वा-
 त्तया. —^b) Ś2 K2-5 N1 B2-5 Dn D1-5 G3
 1.2.3 ज्वाला (K5 'ल'वर्णास् (D1 'र्णा); B1.2 ज्वाला-
 वाश्च; M2 (both times) शंखवर्णास् (for ज्वाला-
 वाश्च). B1 (m as in text).2 चतुर्भुजाः; M2
 econd time) तथापरे (for तथैव च). — N (except
 D7) ins. after 22^{ab} (Ś2 after 20^{ab}):

20* ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजाः ।

[K4.6 om. the post. half. Ś K3 ज्वालारोम्णश्च;
 1 ज्वालारोम्णश्च; K5 'रोमाश्च; B4 Dn1 D4 ज्वलद्रोमा-
 B5 'म'श्च (for ज्वलद्रोम).]

n the other hand, D7 (wrongly) repeats 21^{ad} up
 यक्ष, after 22^{ab}. — K4.6 om. 22^a-25^a; K2
 n. 22^a-25^a. —^c) K3 मेघ (for मेघ). M2.3.4
 before corr.) तथा चान्ये; M3 तथान्ये च. —^d)
 1 'मुखावपि (for 'मुखा नृप).

23 K2.4-6 om. 23 (for K2.4.6, cf. v. l. 22).
 —^a) D7 corrupt. K1 शंखभाः; Dn1 शरभा (for
 शङ्खाभाः). T G1.2 शंखवर्णाश्च (for 'वक्त्राश्च). —^b)
 Ś1 K1.3 N1 B1.2.5 Dn2 Ds.5 G3 M शंखवर्णास्; D7
 संखकर्णास्; T G1.2 शंखवक्त्रास् (for 'कर्णास्). — After
 23^{ab}, M2.4 read 22^{ab}. —^c) Dn2 'परीकरः. —^d)
 K1 शंखस्वनिः; Dn1 G3 'स्वनि (for 'ध्वनि). Ś1
 Dn1 'समस्वराः; K3 'महास्वनाः; M4 'समास्वनाः.

24 K2.4.6 om. 24 (cf. v. l. 22). —^a) M2 पंच-
 मुखास् (for 'शिखास्). —^b) K1 मुंडाः; Dn1 मुंड-
 (for मुण्डाः). K1 कुशोधराः; B3 कुषोदराः; D7 कसौ-
 दसः; T1 कुशोदराः (for कु). —^c) Ś1 K1 चतुर्जि-
 ह्वाश्चतुर्दंष्ट्राः. —^d) K1 शंकुवालाः; K5 N1 'वर्णाः; T2
 'कंठाः (for 'कर्णाः). T G कुशोदराः (for किरीटिनः).

25 K4.6 om. 25^a (cf. v. l. 22). —^a) K2 N1
 B5 D1-3.5 मौजी (D5 'जा)धराश्च; K3 मौलावराश्च;
 K5 मौलिवक्त्राश्च; B2.3 मौली (B3 'लि)धराश्च; Dn1
 मौलाः; Dn2 मौलि (for मौली). T G किरीटिनो
 मौलिधराश्च. —^c) K4 मुकुटिनश्च; G3 M मकु (for
 मुकु). —^d) K5 श्वानवक्त्राः; K5 चारुवक्त्राः; N1
 तखवक्त्राः; G2 चात्त (for चारु). — After 25,
 D1.2 ins.:

21* चारुकुण्डलिनश्चैव तथा मुकुटधारिणः ।

26 a) K5 Ds.5 पद्मोत्प (K5 'ति)लापी (Ds.5 'ला
 पि)डः; N1 चारुकुण्डलिनश्चैव. —^b) K2.5.6 N1
 Dn1 D3 मुकुटधारिणः; K4 मुकुटः; G3 कुरर (for
 कुमुद). — After 26^{ab}, B1 repeats 25^{ad}. —^c) K1-3
 D1 T1 माहात्म्येन; K4.6 म (K4 मा)हात्म्येन; D7 म'खेण
 (for माहात्म्येन).

27 a) D7 corrupt. B2.4.5 Dn Ds-5.7 T1 'वज्रः;
 M1.2 'शक्र (for 'चक्र). —^b) Ś K1 मुसुलः; K2
 मुसलः; K3-6 Dn D1.3-5.7 मुसलः; B मुषल (for

पृष्ठेषु बद्धेषु धयश्चित्राणा रणोत्कटाः ।

सध्वजाः सपताकाश्च सधण्टाः सपरश्वधाः ॥ २८

महापाशोद्यनकरास्तथा लघुद्विपाणयः ।

स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ।

महासर्पाङ्गदधराश्वित्राभरणधारिणः ॥ २९.

रजोघ्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरम्रजः ।

नीलाङ्गाः कमलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३०

मेरीयङ्गमृदङ्गांस्ते शरीरानकगोमुखान् ।

अत्राद्यन्पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३१

गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरं ।

लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महाबलाः ॥ ३२

धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।

मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३३ ॥

सुर्माया घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ।

C. 10. 285
D. 10. 7. 34
H. 10. 7. 34

सुसर्ल'. -- Si K₁ om. (hapt.) 27°-29°. -- °) K₁ सुसर्ल'; K₂ सुसर्ल'; K₃ सुसर्ल'; B₁ सुसर्ल'; D₁₂ D₁ सुसर्ल'; D₁ सुसर्ल'; D₂ सुसर्ल'; D₃ सुसर्ल'; T G₂ सुसर्ल'; G₂ सुसर्ल'; G₁ सुसर्ल'; M सुसर्ल' (for सुसर्ल'). -- °) N₁ B₂-s D₁₂ D₁-s. s. नंदहस्ता (for गदा').

28. Si K1 om. 28 (cf. v. 1. 27). *) Dn2 वृष्टे सु; Ds वृष्टे; D7 पश्येपु; M1 वृष्टे नि; Ma. 4 वृष्टे हि (for वृष्टेपु). Ks बद्धचनुपा; N1 नद्धेपुचयय; Da. 7 बद्धेपुचयय (for 'चयय'). Ks वृष्टपश्येवाक्राश (sic); Dn1 वृष्टेपु बंधेपु बंधेपु; Gs वृष्टेपु बद्धेपुचयय; Gs वृष्टबंधेपुवायुधिनय. —*) Ka Ds Gs चित्रबाण; Ks 'धिणा (sic); T G1. 2 M 'चापा (for 'बाणा'). Ss मदी (for रणे). Dn2 चित्रबाणेकटास्तथा. —*) Ka सर्वदा; Ts सपथा; (for सपथा); Ks. 8 सपथस्वधा; Ts G1. 2 'शथा; (for 'शधा).

29 Śi K₁ om. 29^{ab} (cf. v. l. 27). —^a) B₁ D₁: महाप्रा (B₁ 'पा'सो). —^b) K₂-6 B₉: G₂ M लकुट'; B₁ *गुड'; D₁ त्वगुड'; G₁ लकुड' (for रुगुड'). — K₂ om. 29^{cd}. —^c) S₂ स्थूणावन्त्रा; K₁ स्थूणा: हस्ता; K₂: T₁ G₁ स्थूल (K₂ 'ळ' हस्ता; K₂ D₁ G₂: M₂-4 स्थूण'; N₁ T₂ शूल (for स्थूणा). K₂: सखभुजा. —^d) D₂ सपौष्टत'; T₂ मूर्धोच्छ्रित'; G₂: सवो' (for सपौ'). —^e) M₁ 'कराश (for 'धराश). —^f) B₁: *भूषणा; M₂: वरिणि (for 'धरणि). K₂ तथा कसदपाणयः.

30 *) Sa Ra. s Ds रजोध्वजा; Ks स्यूयकाः;
Ma तेजोध्वलाः (for रजो'). Ks om. पङ्कदिग्धाः.
—*) Dr-a. s रक्तांबर'; S चित्रा' (for शुक्ला').
—After 30^{ab}, Bs ins.:

२२ * करालाक्षाः सकृन्नास्वच्छतवप्रास्तथैव च ।

—*) D: नीलांग्र; D: corrupt. S: K: B₁, 2, 3

Das Da ३३ विगलांगाश्च: Ka ३. Ba ३ Dm Da ३
Ga Ma कशिलांगाश्च. ---^१ S Ka ३ विगलान्ताम्; Ba
मंड': Das मंड'; Da मंड' (for मंड') .

31. ^a Si मेरीशङ्गः; Ks शङ्खमेरी; K मेरी-
मखः (for 'शङ्ख'). S Ks Si शुद्धगात्रः; Ks
Dn 4.7 T G M गाले; Ks शुद्धगाले; Bn 4 Dn 2
Dn शुद्धगात्रः; Gs गालां; Gs गाल (for शुद्धगाले).
—^b Si जर्जरा; Ks पनवा; Ks 4 पट्टा; Ks Dn 1
मर्जरा; Ds शर्जरा; T Gs M शर्जरा; Gs तेजश-
(for शर्जरा). Ks 3 Dr गोमुखा (for 'खान').
—^c Ks अवाकिरन्; M 1 अचारयन् (for अवाद').
Ss Ks परिषदा; Bn Dr पारिम Dn 'व' दा; Gs M
पार्यदासे. —^d Ks 4 Si Bn 7 T Gs M मंहदा;
Dn 2 प्रहृ (for 'दा').

32^a; Ks गायवानात्. Ms. 4 तथा चान्ये. —^a) Ks-4.8 Ṇī S प्र(T G. 2 सं)हृष्टाः पु(K; पू)रुषर्षम् (Ks Ṇī Ts G1 'भा:). —^a) Gs लक्षयत्तश्च. Ks स्वयत्तश्च (for 'लूव'). —^d) K1 बलंगताश्च; Ks. 4.5 गजैतश्च; Ṇī रमन्त; Dn बलात् (for वलान्त). S K1 महापरे; B1 (marg.; also as in text). 4 D1 D2 महापरा; Dn2 D1-4.7 T1 G. 2 रयाः (for 'बला:).

33 ^a) Dns Ds सुंढा; M₁ बांढा; (for बण्डा); —^b) K_a पबनोद्धत; K_e 'नोद्धत'; Dns 'नोद्धत'; T₁ पावनोद्धत. —^c) K₃ मेधा; K₅ मत्ता; D₁ नत्ता (for मत्ता). Šs महानादा; K₃ 'नादै; K₅ D₁ (orig.) 'नादात् (for 'नागा). —^d) K₃ विनिर्दंतो; Dn₁ विनर्दंतो; D₂ विनर्दंतौ; M₁ विनिर्दंतो (for विनदन्तो).

34. ^a) K₁ सुभीमो; G₁ समीमा. — ^b) K₁ पट्टिस; S (except M₁) पट्टस (for पट्टिस). K₁ दारिष्; B_{1,2} धारिणः (for पाणयः). — ^c) K₂ मानापिबन्तः; K₂ वीरागः; K₄ विरागः; T₁ G₂

विरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३४

वेत्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।

रो द्विपतां शूराः प्रसह्यासहविक्रमाः ॥ ३५

रोऽसृग्वसाद्यानां मांसाचक्रतभोजनाः ।

लाः कर्णिकालाश्च प्रकृशाः पिठरोदराः ॥ ३६

ह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रवलाश्चातिभैरवाः ।

टाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफास्थिपिण्डिकाः ॥ ३७

गचित्रः; T₂ G_{1.8} M विरागवसनाश्चित्राश्च. —^a)
माल्यानुभूषिताः.

5 ^a) B_{1.2} चित्रायुधः; B_{2.5} चित्रांवरः; D₇
तागदः; M₁ चित्रांगदधराः; M₄ चित्रांगदाधराः.
) B₁ (marg.); also as in text) गदास् (for
स्). —^e) D₁ मुख्याः (for शूराः). —^d) S₁
ह्रासत्; S₂ K₁ ह्रामितः; K₈ D₇ ह्राः सहा (for
सह).

36 ^a) K₇ पातारा. K_{2.5.6} N₁ B_{1-3.5} D₁₂
-3.5 वसौधानां; K₃ वसावानां; K₄ वसौधानां;
1 वसाज्यानां; T₁ वसानाश्च; T₂ वसानानां; (42
रनां च (for वसाद्यानां). G₁ पातारो ह्रावसद्यानां.
^b) K₃ मासंत्रः; K₈ मांसैस्तु; K₆ मांसांतः; D₁
मासंत्रः; D₂ मांसाश्च (for मांसाश्च). —^c) S₂
गलाः; D₁ चूडिलाः; B₂ (by corr.) चूडाक्तः; G₃
गाराः (for लाः). K_{5.6} N₁ B D_{1-5.7} T G
1.2 कर्णिकाराश्च. —^d) K₁ प्रकृशाः; K_{2.4} B₂
प्रताः; K₃ कृशाश्च; K₆ B₁ D_{1-5.7} प्रहृष्टाः (K₆
4.2.7 ह्राः); B₁ प्रकृशाष्टाः; B₂ प्रवेशाः; T₁ G₂
हाहा (for प्रकृशाः). S₁ पिठिरोदराः; K₁ धराः;
3 पितरोदराः; N₁ पीवरोः; D₇ पिवरोः; T₁ G₂
डलोः; T₂ मंधरोः; G₁ मंडनोः; G₈ मंदरोः; M_{1.3.4}
महोः; M₂ [अथ महो] (for पितरो).

37 ^a) K₁ दीर्घश्च. T₂ अतिदीर्घा अतिह्रस्वाः; G₂
विह्रस्वाश्च दीर्घाश्च. —^b) K_{8.5.6} B₁ (marg.) 2-5
) T G_{1.2} M₁ प्रलंबाश्च; N₁ प्रकालाश्च; B₁ प्रवलाश्च
for प्रब). M₂ चापि (for चाति). D₈ रौरवाः (for
तेरवाः). K₁ प्रबलादातिभै. — T G_{1.2} om. 37°-39°;
is om. 37°-38°. —^c) K₄ विकटाः; D₇ विकटाः.
K₂ M₂₋₄ कराला (M_{2.4} लं लंबोष्ठा; K₈ N₁ का (N₁
5 रलंबोष्ठा; K_{4.6} कराललंबोष्ठा (K₆ ह्रैर); B_{2.4}
D_{1-2.6} काललंबोष्ठा; D₁ दंतोष्ठा; M₁ कराललंबोष्ठा
(for काललंबोष्ठा). —^d) S₁ बृहच्छेफास्थिः; K_{1.2.6}
च्छेफास्थिः; K₉ N₁ B_{2.3.5} D_{1-7.1} M_{1.2.4} च्छेफाङ्गः;

महार्हानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।

साकेंदुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्येयं महीतले ॥ ३८

उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीमटाः ॥ ३९

कामकारकराः सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।

नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४०

प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयम् ।

B बृहत्सैफास्त्रिः; B₂ बृहच्छेफाश्च; D₁ त्सापीडः; D₁₂
M₂ च्छेफाङ्गः (for च्छेफाङ्गः). K_{1.2.4} N₁ B_{1.2.5}
D₁₂ D_{1-2.5} M_{1.2} पिण्डिकाः; K₈ पाण्डवाः; D₁
पीडकाः; M_{2.4} पिण्डजाः (for पिण्डिकाः).

38 T G_{1.2} om. 38; G₈ om. 38^a (cf. v. l. 37).
—^a) K_{2.4.6} M [आ]भरणाः; B_{2.2} D₁₂ D_{1.2} (before
corr.) विकटाः; D₇ मुकुटां (for मुकुटा). K₈ महा-
च्यरत्नमुकुटा. —^b) K_{1.4} मुडाश्च; K₈ पुंडाश्च; K₅
कुब्जाश्च; B₄ पद्माश्च; B₅ खड्गं (for मुण्डाश्च).
—^c) K₁ B₁ D₈ साकेंदुः. K₅ नक्षत्रं; M₂ नक्षत्रान्
(for त्रां). —^d) K₅ यत्; M₂ यो (for द्यो).
K₁ कुर्येयुर्; K_{2-4.6} B₂ प्रकुर्युर् (for कुर्येयं). S₂
N₁ B_{1.2.4.5} D₁₂ D_{1-5.7} G₈ ते (for ये). S₁ K_{1.4.5}
G₃ महीतलं (K₄ लले) (for तले).

39 T G_{1.2} om. 39 (cf. v. l. 37). —^a) K₂
उत्साहेरंश्च; K₈ B₄ D_{4.7} उत्सहेरं (B₄ वेस्तु; K₅
D₁ M उत्सहेयुश्च; N₁ उत्साहवंतु (for उत्सहेरंश्च).
N₁ कर्तुं (for हन्तुं). —^b) N₁ भूतग्रामाश्च (for मं).
— G₈ om. 39^a. —^c) D₁ येतवीतः; D_{1.2} (before
corr.) ये च भूतः (for ये च वीतः). K₂ om. (hapl.)
from हरस्य up to 41°. S₂ K_{4.6} भ्रु (S₂ भ्रु) कुटीमटाः;
K₅ B D₁₂ D_{1-5.7} भ्रु (D₈ भ्रु) कुटीमहाः (K₅ तटाः).
K₈ ये चावीतभयावीततरहस्यभ्रुकुटीमटाः.

40 K₂ om. 40 (cf. v. l. 39). —^a) B₂ करः
(for कराः). B₂₋₄ D₁₂ D_{1-5.7} नित्यं (D₈ त्वः); T₁
खिग्धास् (for सिद्धास्). K₈ कामकारा महासिद्धास्; D₁₂
कामकारश्चरा नित्यं. —^b) D₈ om. from रेश्वराः up
to वात्स (in 50°). B₂ लेश्वराश्च ये; D₁ नित्यं त्रै-
लोक्यस्येश्वराः. —^c) S (except G₁) नित्यानंदाः (for
नन्दः). —^d) K₈ वागीशाः; G₁ [अ]र्षिषा (for
वागीशा). K₁ वीतमन्यवः; M₂ जितमत्सराः (for
वीत).

41 D₈ om. 41 (cf. v. l. 40). K₂ om. 41^a

येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ॥ ४१

मनोवाकर्मभिर्मिक्तैर्नित्यमाराधितश्च येः ।

मनोवाकर्मभिर्मिक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४२

पिबन्तोऽमृगवसास्त्वन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विपां सदा ।

चतुर्विंशत्तमकं सोमं ये पिबन्ति च नित्यदा ॥ ४३

श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।

ये समाराध्य शृलाङ्गं भवसायुज्यमागताः ॥ ४४

यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वित्या च महेश्वरः ।

सह भूतगणान्भुङ्क्ते भूतभक्ष्यमवत्प्रभुः ॥ ४५

नानाविचित्रहसितक्ष्वेडितोत्कृष्टगर्जितैः ।

संनादयन्तस्ते विश्वमश्वन्थामानमभ्ययुः ॥ ४६

संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।

विवर्धयिषवो द्रौणैर्महिमानं महात्मनः ॥ ४७

जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।

मीमोषपरिधालातशूलपट्टिशपाणयः ।

घोररूपाः ममाजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ॥ ४८

C. 10. 300
S. 10. 7. 50
K. 10. 7. 49

(cf. v. l. 39). — " S₂ प्राप्यैष्ट; Dn₂ प्राणाष्ट; G₂ प्रहृष्ट (for प्राप्याष्ट). — " K₂ Dn₂ याति स्म; K₂ B₂ D₂ 2. 5. 7 यास्यति; M₁ याति च. K₂ विस्मय; K₂ B₂ D₂ 2 वै स्मयं (for विस्मयम्). — " M₁ 4 पृषां (for येषां). K₁ B₁ वे (B₁ वि) दमयते; K₂ विस्मयते (for 'यते'). — " T G₁ 2 transp. भगवान् and कर्मभिः. S भवः (for हरः).

42 D₂ om. 42 (cf. v. l. 40). K₁ T G₁ 2 om. (hapl.) 42^{ab}. — " S₁ (by corr.) भक्ता; N₁ B₂ 2. 5. 6 Dn₂ D₁ 2. 5 युक्तर (for भक्तर). — S₁ om. (hapl.) 42^{bc}. — " S₂ आराधिताशयः; K₂ 2. 5 'वितस्तु ये'; G₂ धितः स्वकैः; M 'वितश्च ये. — " N₁ युक्ता (for भक्ता). — " K₂ om. from पाति up to शास्त्र (in 43^c). K₁ पात; G₁ M पाति (for पाति).

43 D₂ om. 43 (cf. v. l. 40); K₂ om. up to शास्त्र (cf. v. l. 42). — " D₁ पिबतो; S पिबन्ति (for 'न्तो). K₂ B₂ 4 Dn D₁ 2. 5 G₂ वसाश्चान्ये; K₂ वसात्वच; T₁ G₁ 2 वसामन्ये; M₁ वसासून्ये (for वसास्त्वन्ये). — " K₁ D₁ चतुर्विंशत्तमकं; K₂ N₁ B₁ 4. 5 D₁ 2. 4. 5 'विंशत्तम (B₁ 'स्मि) कं. Ca. d as in text. — " K₂ पिबन्त्यपि. Ca. d cite पिबन्ति (as in text). S₁ K₁ 2 नित्यशः; B₂ Dn D₁ 2. 5 सर्वदा (for नित्यदा).

44 D₂ om. 44 (cf. v. l. 40). — " G₂ श्रुतो वा; Ca. d श्रुतेन (as in text). Cd cites ब्रह्मचर्य. — " K₁ दमेन (for च दमेन). Ca. cites तपः and दमः. — " K₂ समाराध्य (for 'राध्य). K₂ शृलाङ्गं; K₂ शृलाङ्गं; N₁ D₁ (sup. lin as in text). 2 T₂ शृलाङ्गं; B₁ शृलाङ्कं (for शृलाङ्गं). — " K₂ अथ (for भव). S₁ K₁ साधोऽज्यमागताः; K₂ सा युज्यमागताः; K₂ 4. 5 N₁ M साधोः N₁ M 'यु' ज्यता

गताः. Ca. d cite 'माकृष्णं.

45 D₂ om. 45 (cf. v. l. 40). — " K₂ नर (for वैर). B₂ येवचानुभूतैर (sic); Dn₂ येवात्मभूतिर. — " K₂ परमेश्वरः; Dn₁ च महेश्वरः (for च महेश्वर). — " S K₁ B₂ 4 Dn D₁ 2. 4. 5 G₁ महा; K₂ स हि (for सह). K₂ om. भूत. K₂ भुक्तगणान्; N₁ B Dn D₁ 2. 5. 7 T₁ M भूतगणैर (D₁ 'गुणान्') (for 'गणान्'). K₂ D₂ 7 सु (D₁ भू) क्ते. — " K₂ भूत (for भूत).

46 D₂ om. 46 (cf. v. l. 40). — " K₁ तथा (for नाना). K₂ N₁ B Dn D₁ 2. 5. 7 'वादित्र; M₂ 4 'विचित्रा (for 'विचित्र). K₂ T₂ G₁ 2 M₂ 4 हसितैः; K₂ D₁ 2 सहिताः; Dn₂ D₂ 7 हसिताः; T₁ M₁ 2 हसितैः; G₂ सहितैः (for 'हसित). — " B₁ श्रीमित; S क्ष्वेडित (for 'क्ष्वेडित). S K₁ 2. 5 N₁ B₂ 2 Dn₁ D₁ 2 T₁ G₁ 2 M₁ 'उत्कृष्ट; K₂ 'उत्कृष्ट; T₂ 'उत्कृष्ट; G₂ 'उत्कृष्ट (for 'उत्कृष्ट). K₁ नादितैः; K₂ गर्जिताः (for 'तैः). — " D₁ corrupt. K₁ संनादयन्ते. N₁ सर्वे (for विश्वम्). — " K₂ अन्वयुः (for अन्वयुः).

47 D₂ om. 47 (cf. v. l. 40). — " S₁ K₁ संस्तुवाना (for संस्तुवन्तो). S₁ K₁ T₂ महादेवं (T₂ 'नाद') (for 'देवं). — " G₂ om. भाः; S₁ K₁ ते; K₂ भाः; D₁ भाः; G₁ भा (for भा). K₁ B₂ स्ववर्चसः; B₁ (m as in text). 2 D₂ सहस्रशः (for सुवर्चसः). K₂ कुर्वाणाम्नासुवर्चसः; N₁ (sup. lin as in text) भीमं सर्वं स्वनर्चसः; T₁ पुङ्गवाणं सुवर्चसा. — " K₁ 2 T₂ G₁ द्रोणैर; B₂ Dn₁ द्रौणिर.

48 D₂ om. 48 (cf. v. l. 40). — " G₂ जिज्ञास (for जिज्ञास). K₂ ते द्रौणि (for तत्तेजः). — " K₂ सहसा च प्रदुग्मुः. — " K₁ भीमोद्यः; K₂ शीतोद्य

पुर्भयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।
 क्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ॥ ४९
 द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 मेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५०
 पे समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः ।
 रात्मवतश्चात्मा तस्मिन्भारत कर्मणि ॥ ५१
 सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 त्रिं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५२
 द्रं रौद्रकर्माणं रौद्रेः कर्मभिरच्युतम् ।

अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ५३
 इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले ।
 अग्नौ जुहोमि भगवन्प्रतिगृह्णीष्व मां बलिम् ॥ ५४
 भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
 अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि तवाग्रतः ॥ ५५
 त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
 गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ॥ ५६
 सर्वभूताश्च विभो हविर्भूतमुपस्थितम् ।
 प्रतिगृहाण मां देव यद्यश्नयाः परे मया ॥ ५७

० भीमोऽपि. S₁ K₁ s परिघावातः; K₅ परिघा-
 तः; B₅ परिखालात (for परिघालात). —^d K₁
 त्सः; K₂ s मुद्रः; S (except G₅) पट्टम् (for
 दृष्टम्). —^e M₂ भूतसंख्या. T G₁ s सहस्रशः
 (for समस्ततः).

49 D₂ om. 49 (cf. v. l. 40). —^a S₂ जपयेयुर्.
 2.7 यस्मात्; T G₂ s M ये हि; G₁ येभिस (for
 क्ष). —^e D₁ तं (for तान्). S₂ K₁ s B D₇
 व (for प्रेक्ष). K₅ त्रैलोक्यमाणोपि व्यथा; T G
 2.4 न तु तान्प्रेक्ष (T₁ °क्ष्यमाणोपि; M₂ त्वपेक्ष-
 गोपि नरो. —^d S₁ K₁ 2.4.6 महारथः (for °बलः).
 व्यथामुपजगाम ह (G₅ हा).

50 D₂ om. up to स्वयमेवात्म (cf. v. l. 40). —^a
 2.4 धनुःपाणिर्. — For 50^{ad}, T G₂ subst. (by
 pl.) 52^{ad}, repeating it in its proper place.
 —^e S₁ स्वयमेकात्मना. —^d D₅ 7 (also as in text)
 पाहारम्; T₁ रथात्मानम्. B₁ उपाहरेत् (for °हरत्).

51 G₁ om. (hapl.) 51-52. —^a K₂ D₇ धनुषि;
 D₂ धनुषि. —^b K₁ शिताः; K₄ D₅ शिताः; B₄
 1-8 T₂ G₂ शिताः (for शिताः). K₁ शिराः; K₅
 रान् (for शराः). S₂ पात्राणि निशिताः शराः. —^e
 2.4 चापि (for चात्मा). Ca. d cite आत्मा. S₁ K₁
 1 B₅ हविरात्मा ततश्चापि (B₅ °त्मा); K₂ °रामैव
 स्थापि; B₁ s °रात्मभवचापि; D₁ °रात्मवता तस्मिन्.
 —^d K₅ संभारः; G₂ भरत (for भारत).

52 G₁ om. 52 (cf. v. l. 51). —^a S₂ D₇
 सौम्येण; T G₂ सोमेन; M सोमेन; Ca. d सौम्येन
 (as in text). K₅ सन्नेन (for सन्नेन). —^b K₄
 सोमपुत्रः (for द्रोण). — T G₂ subst. (first time)
 52^{ad} for 50^{ad} (cf. v. l. 50). —^e M₁ उपाहर. T₁

(first time) महामन्युः. —^d T₂ G₂ (both second
 time) उपाविशत् (for °हरत्).

53 ^a D₁ M₄ रौद्र (for रुद्र). K₁ N₁ B₁
 D₁ 2 रुद्रकर्माणः; K₂ s B₅ S विश्वः; D₅ द्रौद्र (for
 रौद्र). —^b K₄ द्रोणेः; K₅ N₁ रौद्र (for रौद्रैः).
 K₂ N₁ T G₂ Ca. d अच्युतः; B₄ D₅ अच्युतः; G₁
 आपतः (sic); M₁ 3.4 अन्वितं (M₁ °तः) (for अच्यु-
 तम्). —^e K₂ 4 T G₁ s M अभिष्टुत्य; G₂ अभीष-
 यन् (for अभिष्टुत्य). B₄ अभिष्टुत्यमात्मानं (sic).

54 Before 54, all MSS. (except T G₁ 2) read
 द्रौणिस्त्वाच. —^a B₁ 2 स्वयम्; D₂ इवम् (for
 इमम्). —^b D₄ 7 जात. K₁ S अं (T₂ G₁ अं)-
 गिरसां (for आङ्गिरसे). —^e B₄ D₁ 3.5 स्वस्रौ (for
 अग्नौ). S₂ K₄ D₁ D₇ भगवात्; K₅ विधिवत्
 (for भगवन्). —^d K₂ B₁ 3.5 परि (K₄ अनु)-
 गृह्णीष्व. N₁ T G मे (for मां). K₅ D₁ बलिः; G₂
 बलं (for बलिम्). M प्रगृह्णीष्व महाबलिं (M₂ °ल).

55 ^a N₁ B₂ s s T₁ G₂ M तव; T₂ G₁ 2
 तवद् (for भवद्). D₇ महादेवः; G₂ °भाग (for
 °देव). —^b D₂ असामापदि; D₇ आस्था. —^d
 K₅ उपकुर्वस; D₁ उपाकुर्वी; D₂ T₁ G उपकुर्मि;
 D₅ (before corr. as in text) उपाकुर्वे; D₅ °कुर्मः;
 T₂ अपकुर्मि; Ca. d उपाकुर्मि (as in text). K₅ महा-
 व्रतः; N₁ T₂ G M °व्रतः; B₁ (m as in text). 2.3.5
 °व्रतं; T₁ °प्रद (for तवाग्रतः).

56 ^b S₂ चापि; D₇ यसि; Ca. d चासि (as
 in text). —^e T G तु (for हि). D₇ प्रधानेनो
 (sic). —^d K₅ असि सुवतः; T चाषितिष्ठति (for
 त्वयि ति°).

57 ^a K₁ °भूता मयि; K₂ N₁ B D₁ D₁ 3.5

इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीप्तपावकाम् ।
 संत्यक्तात्मा समारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ५८
 तमूर्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् ।
 अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ५९
 सत्यशौचाजैवत्यागैस्तपसा नियमेन च ।
 क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ६०
 यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
 तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥ ६१

'भूताश्रय' (B: 'म'; Ks 'भूताशाय' (for 'शय'). —^b) Ks B: Dn Ds-2.7 (G: अवस्थितं (for 'उप'). — T: om. 57⁴). —^c) K1: प्रतिगृहीत्व; T1 'ग्रहाण' (for 'गृहाण'). Ks सामेवं. G1 M प्रगृहीत्वा (G1 प्रतिगृह्य; Ms प्रगृहाण) महादेव. —^d) S1 यदशक्त; S2 यद्यशक्त्या; K1 यदशक्त्यः; D1.2.5 यद्यशक्ताः; T1 G M यदि शक्त्वा: (for 'यद्य'). Gs. dp. cite अशक्त्यं; Cd अशक्त्या: (as in text). S1 K1 परं मया.

58 Before 58, Ss K1 read संजय उवाच. —^a) K4 इत्युक्त्वा. Dns आस्थाप्य; M1.2 आत्मस्थानं (for आस्थाप्य). —^b) K1.4 Dn1 देवी; T2 G1.3 वेदि (for वेदी). K1 दिव्यपावकां. —^c) K2 संसक्तः सु (for संत्यक्तात्मा). S1 K1 श्रुपावृत्य; K2 समावृत्य; K3 महाराज (for समारुह्य). N1 B Dn Ds-2.7 T G संत्यज्वा (B1 'युक्त्वा; B2 'युज्या'; Dns 'त्यजा; G1.2 'त्यक्त्वा' समानमारुह्य. —^d) K1.3 कृष्णवर्त्मन्यु'.

59 ^a) K1.3 ऊर्ध्वबाहु (for 'बाहुं'). Ks निचेष्टं; M1 निश्चेष्ट. —^b) M1.2.4 बुद्ध्या (for दृष्ट्वा). S2 हरिर् (for हविर). Ks उपास्थितं; M1 उपस्थितः.

60 ^a) Ss 'शौचाजैवैः; B1 'शौचाजैव; D: 'शौचाजैव' (for 'शौचाजैव'). D: 'त्यागस्'. —^b) K2.3 च दमेन; K4 च दमनेन (for नियमेन). —^c) D: आत्मा. Ks M1.2.4 transp. भक्त्या and धृत्या. Dn1 धृत्या (for धृत्या). —^d) N1 बुद्ध्या; Dns बध्या (for बुद्ध्या). M मनसा (for वचसा). T G: कर्मणा मनसा गिरा; G1.3 मनसा कर्मणा गिरा.

61 ^a) Ss (sup. lin. as in text) Dn1 S Cv आराध्यः; K1 आराद्धा; N1 आराद्धः (for आराद्धः). Ks यथा त्वार्हं समाराद्धः. —^b) S2 K1 कृष्णेनाक्लिष्टः; K2 'नोक्लिष्ट' (for 'नाक्लिष्ट'). —^c) K1 इष्टतमः; Dn1 D: इत्थं (D: 'इत्थं' तमः).

कुर्वता तस्य संमानं त्वां च जिज्ञासता मया ।
 पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः ॥ ६२
 कृतस्तस्यैव संमानः पाञ्चालात्रक्षता मया ।
 अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम् ॥ ६३
 एवमुक्त्वा महेश्वासं भगवानात्मनस्तनुम् ।
 आविवेश ददौ चास्मै विमलं खङ्गमुत्तमम् ॥ ६४
 अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा ।
 वर्ष्मवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ६५

62 ^a) S2 कुर्वता. D1 smarg.: also as in text 1.3 तात (for तस्य). K2-2.6 समानं (Ks 'न'; D: समानं; M2 तन्मानं (for संमानं). —^b) Dns तं (for त्वां). Ks त्वां जिज्ञासता मया: Dns त्वां च जिज्ञासतामहा. —^c) Gs om. (hapl.) 62⁴-63⁴. —^d) B: Dn1 पाञ्चाला. S (Gs om.) सर्वया (T1 'दा' (for सहसा). —^e) S2 जयाश्च: Ks Gs मया च (for मायाश्च).

63 Gs om. 63⁴ (cf. v. l. 62). —^a) T ततम् (for कृतम्). Ks N1 B Dn1 Ds-4 तस्यैव; Ds तस्यैव (for तस्यैव). Ks 1.5 M2 सम्मानः; Gs संमानं; M2 संमानाः. Ks कृष्णस्यैव ससंमानं. —^b) Ks D: पाञ्चालान्. Ss M1 रक्षिता; Ks रक्षत; D: क्षता (for रक्षता). Ks पाञ्चालानरक्षता मया (hypermetrie); Dn1 T Ms-4 पाञ्चाला रक्षिता (Dn1 न कृता) मया. —^c) S2 अभिभूतानि; N1 'भूताश्च; Gs 'भूतस्तु. —^d) Dns बध्यास्ति; D1 (sup. lin. as in text).2 (before corr.) T2 अद्यास्तु (for 'स्ति').

64 ^a) K1.4 महेश्वासं; B: Dn Ds-2.7 M1 महात्मानं; Cv महेश्वासं (as in text). —^b) K4 आत्मना. Ks तनु. Ca. d cite आत्मनः and तनु (as in text). —^c) N1 प्रविवेश; Dn1 आदिदेश; Gs आनिर्देयं (for आविवेश). —^d) Ks विमलः; Dns D: विमले; D1.2 Gs विपुलं (for विमलं). Ks वदम्. D: उत्तमे.

65 ^a) Bs नथाविष्टो; Gs अथाविष्टो (for 'विष्टो'). —^b) K1 जज्वाल. —^c) S1 K1 B1.2 D1 वर्ष्मवांश्च; Ss B1 Dn1 Ca. d बल'; Ks वर्ष्मवांश्च; Bs वर्ष्मवांश्च; Ds-2.3 वेग'; D: वर्षा; T G1.2 चर्म'; M2 वर्षपांश्च (for वर्ष्मवांश्च). N1 च भवद्. Gs वीर्यं वैवाः भवद्युद्धे. —^d) Ks शिवसृष्टेन; B1 देवदष्टेन; Gs तेन दष्टेन (for 'देवस्'). B1.2 कर्मणा (for तेजसा).

यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् ।

अभितः शत्रुशिविरं यान्तं साक्षादिवेश्वरम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

घृतराष्ट्र उवाच ।

प्राप्ते शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे ।

हृषश्च भोजश्च भयातौ न न्यवर्तताम् ॥ १

। वारितौ क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ ।

असह्यमिति वा मत्वा न निवृत्तौ महारथौ ॥ २

कच्चित्प्रमथ्य शिविरं हत्वा सोमकपाण्डवान् ।

दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ॥ ३

पाञ्चालैर्वा विनिहतौ कच्चिन्नासपतां क्षितौ ।

^a) K₁ तामदृश्यानि; G_{1.2} M_{1.2} तमदृश्यानि; तमस्मृष्टानि (for तमदृश्यानि). T G₂ तं दृष्ट्वा नि. — ^b) S राक्षसाश् (for रक्षांसि). K₅ D₅ वत्; C_a समाभवन्; C_d समाद्रवन् (as in text). K₁ शक्र (for शत्रु). M_{3.4} (sup. lin. as in -शिविरं (for °रं). T G₂ अभि(T₁ °भी)तः यातं. — After 66°, S ins.:

3* यान्तं द्रौणि महारथम् ।

देवदेवं हरं स्थापुं.

[(L. 1) T G₂ द्रोणपुत्रं; M₂ यातं द्रौणि.]

) K₃ जातं; D₇ यातं (for यान्तं). — After D_{1.2} ins.:

24* यश्चेदं पठते स्तोत्रं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।

सर्वपापविमुक्तात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ।

lophon. — Adhy. name: Ś₁ K₁ खड्गदानं; Ś₂ खड्गादानं; K₃ महापुरुषसंबोधनो; D₂ (marg.) शिवः; T G_{1.2} महादेवप्रसादः; M_{2.4} ईश्वरस्तुतिः. dhy. no. (figures, words or both): Ś₂ D₂ D₂ 7 (as in text); D₂ M₂₋₄ 8; M₁ 73. loka no.: N₁ 67.

8

^a) K_{2.4.6} प्रयाते शिविरं तत्र (K₂ तत्तु). — ^a) G₂ M₂ कच्चित्; D₂ D₇ क(D₇ का)चित् (for त्). — ^a) K₁ D₂ भयातौ; T₁ भयातौ. K₅ for न). Ś₁ K_{2.4.6} N₁ D₂ D₄ M_{2.4} व्यवर्तः; Ś₂ स्ववर्तः; B₃ निवर्तः; T G प्रवर्त (for तः).

2 ^a) Ś₁ K_{4.5} D₂₋₃ कच्चिन्ना; Ś₂ कच्चिन्नो; K_{1.2}

M₂ कच्चिन्न; D₇ कच्चिन्ना (for कच्चिन्न). B₁ T₁ वारिते (T₁ °ता); M_{1.2} द्वारि तौ (M₂ तैः) (for वारितौ). K₅ B₅ कुद्रै; D_{1.2} क्षुद्रौ (for क्षुद्रै). — ^b) K_{2.4} T₂ G M_{1.3.4} वोप (for नोप). K₃ G₃ लक्षितैः (G₃ तं). K₁ रक्षिभिन्नोप. — ^c) K₅ असह्यमिव; B_{1.2} अशक्यमिति. K₁ वासत्वा; K₅ N₁ B₃ D₂ D_{1-5.7} मन्वानो; M₄ वा मात्वान् (sic) (for वा मत्वा). K₃ असह्यमतिवमत्वा (corrupt). — ^d) T₂ G₂ वि; G₂ तौ (for न). D₂ निवर्तौ. K_{2.4.6} महाबलौ (for °रथौ).

3 ^a) K₁ कच्चित्; D₂ D₇ कच्चिद् (for कच्चित्). B₄ D₂ D_{4.5.7} उन्मथ्य (for प्रमथ्य). S प्रमथ्य शिविरं कच्चित् (M₂ कच्चित्). — T G_{1.2} M ins. after 3^{ab}: G₂, after 26*:

25* कृता प्रतिज्ञा सफला कच्चित्संजय सा निशि ।

[M₁ कृत. T₁ प्रतिज्ञा. M₂ कच्चित् (for कच्चित्). G₂ कच्चित्परमिका रणे (for the post. half).]

— ^a) T₂ G_{1.2} M₁₋₃ कच्चित्; M₄ कच्चित् (for गतौ). Ś₂ तौ रसिकौ; K₅ परमकौ; B₁ D_{1.2} परम(B₁ °मि) का (for °मिकां). Ś₁ K₁ गतौ मनसि कारणे; G₂ गतौ परमकारिणौ. — After 3, G₂ ins. (cf. 4^{ab}):

26* बलैर्वा निहतौ तौ तु कच्चिन्न पतितौ क्षितौ ।

followed by 25*.

— On the other hand, T G_{1.2} M ins. after 3: G₂, after 25*:

27* गत्वा तिष्ठत्यसौ द्रौणिः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

घृष्टद्युन्नशिखण्डिभ्यां द्रौपद्याश्च सुतैः किल ।

संछन्ना मेदिनी सुसैनैर्निहतैः पाण्डुसैनिकैः ।

[(L. 1) M₁ कृत्वा (for गत्वा). — (L. 2) G₂ M

कश्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाक्ष्व संजय ॥ ४

संजय उवाच ।

तस्मिन्प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।

कृपश्च कृतवर्मा च शिविरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ५

अश्वत्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ ।

प्रहृष्टः शनकै राजभिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६

यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वशत्रुस्य नाशने ।

किं पुनर्योधशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ७

अहं प्रवेक्ष्ये शिविरं चरिष्यामि च कालवत् ।

यथा न कश्चिदपि मे जीवन्मुच्येत मानवः ॥ ८

इत्युक्त्वा प्राविशद्रौणिः पार्थानां शिविरं महत् ।

अद्वारेणाम्यवस्कन्ध विहाय भयमात्मनः ॥ ९

सु प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ।

वृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ॥ १०

ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे ।

प्रसुप्ता वै सुविश्रुताः स्वसैन्यपरिवारिताः ॥ ११

अथ प्रविश्य तद्वेगं वृष्टद्युम्नस्य भारत ।

पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्तिकान् ॥ १२

C. 10. 321
B. 10. 3. 19
K. 10. 3. 15

कश्चित् (for किल). — (L. 3) M. 3. 4 नृत्; M. 7 न
(for सुतेर).]

4 ^a) K₁ Dn₁ D₇ पंचालैर. Ks. 5 N₁ B₁-2. 5
वापि निहतौ; B₁ Dn D₁-2. 7 निहतौ (D₇ 'तो') वीरौ;
S वा विनि (G₂ M₂ वापि नि हतैः). — ^b) K₁ कश्चिन्न;
K₂ कश्चिन्न; K₃ कश्चिन्ना; K₄ D₂ कश्चित्तु; Dn₁
कश्चित्तु; Dn₂ D₁-2. 5 कश्चित्तु; D₇ कश्चित्तु (sic) (for
कश्चित्तु). S₂ [अ]श्वसतां; K₂ B₁ Dn D₁-2. 7 स्वपतां;
N₁ B₁ [अ]पततां (B₂ 'तं') (for [अ]स्वपतां). B₁ 2
कश्चिदापततां (B₁ 'तं') क्षितौ; B₂ कश्चिन्निपतितौ भुवि; S
शयाने रुधिरक्षितैः. — ^c) K₁ कश्चित्; D₇ कश्चित् (for
कश्चित्). N₁ द्वाभ्यां (for ताभ्यां). S कश्चिन्महीतलं
छत्रं. — ^d) K₂ संजयः.

5 S₂ reads 5 on marg. — ^b) K₂ द्रोणपुत्रः. S₂
K₁ 2. 5 महारथैः; K₄ 'बले' (for महात्मनि). — ^c)
M₂ 4 कृतवर्मा कृपश्चैव. — ^d) K₂ शिविरं (for शिविरः).
K₃ अतिष्ठत्. Dn शिविरद्वारतिष्ठत्; S द्रौणिमेवाभ्य-
(M₂ 4 'न्व') वर्ततां.

6 ^b) K₁ महाबलौ (for 'रथौ').

7 ^a) K₂ यत्नौ (for यत्तौ). K₂ संप्राप्तौ (for
पर्याप्तौ). — ^b) K₂ नाशतौ; Dn₁ नाशने (for नाशने).
S₂ K₁ 2 B₂ सर्वशत्रुविनाशने (K₁ 'निवारणे'); S सर्व-
शत्रुभृतामपि. — ^c) M₂-4 योध' (for योध').

8 ^a) S₁ damaged. S₂ K₁ प्रवेक्ष्य; K₂ 4. 5 S
प्रविश्य; K₃ Dn₂ प्रवेक्षे (for प्रवेक्ष्ये). — ^b) K₂
कालवित्; N₁ कारणात् (for कालवत्). S प्रचरिष्यामि
कालवत्. — ^c) K₂-4. 5 N₁ B Dn D₁-2. 7 अपि वां
(B₁ 2 वा); S वृत्तेषां (for अपि मे). Ca. d cite वां.
— After 8, K₂-4. 5 Dn₂ D₁-2. 7 M₂ 4 ins.:

28^a तथा भवद्यां कार्यं स्यादिति मे निश्चिता मतिः ।

[M₂ 4 कृतवर्मा (for कार्यं स्यात्). K₂ निश्चया (for
निश्चिता). M₂ 4 श्रित्याभ्यां शिविरद्वारिः (for the post.
half).]

9 ^b) K₂ पार्थनां; N₁ पांडुनां (for पार्थानां).
— ^c) K₄ आद्वारेण. K₂ [अ]भ्यवस्कन्ध; Dn₂ [अ]भव-
स्कन्ध; T₂ प्रवस्कन्ध; G₂ [अ]प्यव' (sic); Cd [अ]भ्यवस्कन्ध (sic);
Ca [अ]भ्यवस्कन्ध (as in text). — ^d) D₇ विहाय; S
(except G₂ विनीय (for विहाय). K₂ रथम् (for
भयम्).

10 ^a) K₂ S संप्रविश्य. — ^b) K₂ T₁ स (for
च). K₁ N₁ G₂ हि; K₂ च; M₂ 4 वै (for ह).
K₂ 4. 5 उद्देशज्ञो महारथः; Dn₁ देशज्ञश्च विवेश ह.
— After 10^b, S ins.:

29^a द्रौणिः परमसंकुदः तेजसा प्रज्वलन्निव ।

ततः पर्यचरत्सर्वं संप्रसुप्तजनं निशि ।

[M₂ संप्रसुप्तजनं.]

— ^c) K₁ निरुधे; K₂ 4. 4 शिविरं; B₂ M₂-4 भवनं
(for निरुधे). K₃ शिविरं वृष्टद्युम्नस्य.

11 ^a) T₁ तत् (for ते). D₇ च (for तु). — ^b)
K₁ शांताश्च; D₇ श्रान्ताश्च. K₂ बलवत्सरे (for 'वद्रणे').
— ^c) S₁ K₁ सुप्रसुप्ताः सु (K₁ स) विश्रुताः; K₂-4. 5
प्रसुप्ता (K₂ सुप्ताश्च) निशि विश्रुताः; B₁ Dn D₁-2. 7
प्रसुप्ताश्च विश्रुताः (Dn₂ [before corr.] D₂ विश्रुताः).
— ^d) K₂ 4. 5 स्वसैन्यैः; B₁ ससैन्यः; B₂ Dn D₁-2. 7
समेत्य; M₁ स्वसैन्यं (for स्वसैन्यः). Dn₂ D₂ परिधाविताः
(for वारिताः).

12 ^a) S अनु (for यथ). K₂ तद्वेगम्. — ^c)
K₁ पंचाल्यं; Dn₁ पांचाल्यः; G₂ पांचालं. S₂ शयनं;

वदाते महति स्पध्यास्तरणसंयुते ।
 प्रवरसंयुक्ते धूपैर्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३
 तानं महात्मानं विस्रब्धमकुतोभयम् ।
 अयत् पादेन शयनस्थं महीपते ॥ १४
 द्वा चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्मदः ।
 जानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५
 तन्तं शयनादश्चत्थाया महाबलः ।

नकैर् (for शयने). — ^a) Ks N1 अंतिके (for
).

^a) K1 श्रौमावदत्ते (for 'वदाते'). N1 (m as
 ext) बहुभिः (for महति). — ^b) Ks Ds स्पर्धा;
 before corr. as in text) मृदा; T1 M1 स्वध्या-
 स्पर्धा; S1 संयुते; S2 Ks. s. 5 संयुते; K1
 t; K4 संयुते (for संयुते). — ^c) Ks माल्यं (for
). N1 'प्रकर' (for 'प्रवर'). T2 Gs M2 संयु-
 (for संयुक्ते). — ^d) B2 (m as in text) चूर्णैस्तु;
 चीर्णैश्च; S नवैश्च (for चूर्णैश्च). B1. s G1 धूपिते;
 वासितैः; T G2. s भूषितैः; M भूषिते (for
 ते).

^a) D4. 7 महाबाहुं (D1 'हु' (for महात्मानं).
) Ks. 4 B4 Dn1 D1. 4 विश्रब्धम्; Dn2 विश्राब्धम्
 ); Ds विश्रब्धम्; D7 विश्रब्धम्; S विश्रब्धम् (for
 व्धम्). B2 हाकुतोभयं. — ^c) K1. 2 D7 प्रबोध-
 ; Ds प्राबोध; T1 M अबोध; T2 G अपोथ
 r प्राबोध). Dn1 अबोधयदुपादेन. — ^d) K1. 3
 पति; K2. 5 'तले (for 'पते).

15 ^a) Ks. 3. 6 N1 B Dn D1-5. 7 सं (Ks स) बुध्य-
 . 3 N1 Dn S चरणस्पर्शाद्; K2 'स्पर्श' (for 'स्पर्शम्').
^b) K1 युद्धदुर्मदः (for रण). — ^c) K1 अभिजानद्;
 2 अभ्ययायाद्; K3 अभ्ययात्तम्; K4 N1 T1 M
 म्यजानाद्; Ds अभ्यद्रवद् (for अभ्यजानद्). Ks T1
 3 M अदी (Ks 'दा' नात्मा (for अमेयात्मा). — ^d)
 8 महारथः.

16 ^a) D1. 2 (before corr.) समुत्पपात; Ds तमु-
 त्तं (for तमुत्पत्तं). Ks सयनाद्. — ^b) M महा-
 यः (for 'बलः'). — ^c) B4 केशेषु. K1 [आ]लम्ब्य;
 3-4. 6 Bs D1. 2. 5 [आ]लम्ब्य; Ks B2 Ds [आ]लम्ब्य;
 Dn1 [आ]वेव (sic) (for [आ]लम्ब्य). G1 om. पाणि-
 यां. — ^d) K1 निष्पेष; Ks विनिष्पेष; Ks D1. 2
 Ds निष्पे (Dn2 'वे'ष; K4. 6 निष्पेपेय (Ks 'ख').

केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पेपे महीतले ॥ १६
 स बलात्तेन निष्पेष्टः साध्वसेन च भारत ।
 निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकचेष्टितुं तदा ॥ १७
 तमाक्रम्य पदा राजन्कण्ठे चोरसि चोभयोः ।
 नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ १८
 तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
 आचार्यपुत्रं शस्त्रेण जहि मा मा चिरं कृथाः ।

K2 T1 महीतले.

17 ^a) Ks N1 Dn2 सबलं; B2 सरसात् (for
 स बलात्). S2 निष्पेष्टः; Ks निर्विष्टः; Dn2 Ds नि-
 पिष्टः. — ^b) Ks भारते. — ^c) K1 निद्रया; Ks निद्र-
 याश्च; B1. 2. 5 निद्रातंश्च (for निद्रया). Dn1 चैवं;
 Dn2 नैव (for चैव). S अभ्या (G1 'भि'कांश्च निद्राघो
 (T1 निष्कांतो). — ^d) Ks Ds चेष्टितुं. B1. 2 बलात्;
 Dn1 गदां (for तदा). S न शशाक विचेष्टितुं. — After
 17, S ins.:

30* निष्पेप्य तु ततो भूमौ पाञ्चालं द्रौणिरोजसा ।
 धनुषो ज्यां विमुच्याशु क्रूरबुद्धिरमर्षणः ।
 तस्य कण्ठेऽथ बद्धा तां त्वरितः क्रोधमूर्छितः ।
 द्रौणिः क्रूरं मनः कृत्वा पाञ्चाल्यमवधीत्तदा ।

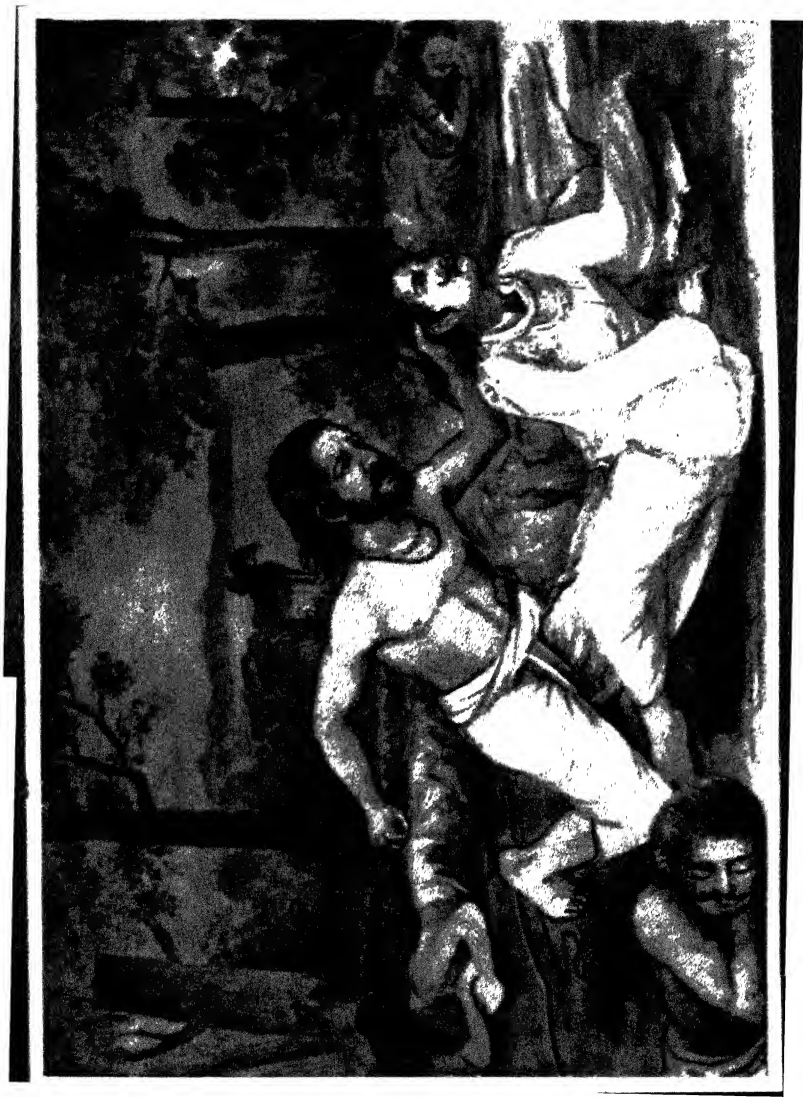
[(L. 1) T1 तं (for तु). M पांचाल्यं. — (L. 2)
 Gs M विमुक्त्वा तु (for विमुच्याशु). — (L. 3) Gs स;
 M1 च; M2. 4 तु (for स्य). T1 स; Gs तु; M2 न
 (for तां). M2 त्वरितं.]

18 ^a) Ks तमाक्रम्य; Ds T1 G1. 2 तदाक्रम्य. S
 K1 महाराज; Ks परान्कण्ठे; B2. 5 ततो राजन्; D1. 2
 (before corr.) तदा राजन् (for पदा राजन्). — ^b) Ks
 तदा (for कण्ठे). — ^c) S1 नयन्तं; K1 नयनं (for
 नदन्तं). T1 M विस्फुरन्तं. — After 18, S ins.:

31* स वार्यमाणस्तरसा बलाद्बलवता बली ।

[M1-8 वार्यमाणस् (for वार्यं.)]

19 ^a) S K1 Ds नखैश्च (for नखैस्तु). Ks सुद्रौणिं;
 Dn1 सुश्रोणि (for स द्रौणि). K2. 4. 5 T Gs M
 तुदन्नखै (Gs रुद्धन्मुखै)स्तदा (K2 'या' द्रौणि. — ^b)
 Ks नाभिः; Gs काले (for नाति). — Ks om.
 19^a-20^b. — ^d) S2 K2-4 B Dn D1-5. 7 T2 G1. 3
 M1 मां; N1 न (for the first मा). Ks मा विचारय;
 Gs M अचिरं कृथाः. — ^e) Dn1 M1. 3. 4 सुकृतां. Dn1

त्वत्कृते सुकृताल्लोकान्गच्छेयं द्विपदां वर ॥ १९
तस्याव्यक्तां तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
आचार्यधातिनां लोका न सन्ति कुलपांसन ।
तस्माच्छ्रेणे निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते ॥ २०
एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मचमिव द्विपम् ।
मर्मस्वभ्यवधीत्क्रुद्धः पादाष्टीलैः सुदारुणैः ॥ २१
तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेदमनि ।

लोका. — ') Dn1 द्विपदां (for द्विपदां). K2 वरः.
— After 19, K2 (om. line 1). s N1 B Dn D1-s. 7
ins. :

32* एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम परंतपः ।

सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशम् ।

[(L. 1) Dn1 परंतप. — (L. 2) B2 सुतः; D1.2
पुत्रः; D7 अनः (for सुतः). N1 पञ्चाल- (for पाञ्चाल-).]

20 K2 om. 20^{ab} (cf. v. 1. 19). — ') S K1
ततो; K2 तस्यां (for तस्य). S2 [s]व्यक्तां; K2
व्यक्तां; D7 त्यक्तां (for [ज]व्यक्तां). B2 भुमां (for तु
तां). K2 ततोव्यक्तानृतां वाचं. D2.7 वाणीं (for वाचं).
— ') K2 G2 आचार्यधातिनो. — ') S2 सक्ति (for
सन्ति). S2 कुलपांसने; K1 'पांसन; N1 'पांशुल;
B1.8-s 'पांशन. — ') K1 मरणं (for निधनं). — ')
B1 दुर्मति. — After 20, S ins. :

33* नृशंसेनाविवृतेन त्वया मे निहतः पिता ।

तस्मात्त्वमपि वध्यस्तु नृशंसेन नृशंसकृत् ।

[(L. 1) M1.4 [अ]भ्युपायेन; M2.2 भुपायेन (for [अ]
निवृत्तेन). — (L. 2) G2 नृशंसवत् (for 'कृत्').]

21 ') Dn1 ब्रुवाणः; S उक्त्वा तु (for ब्रुवाणस्).
S (except M1) वीरः (for वीरं). — ') K2 सिंहो-
पात्तम्; Dn1 सिंहोत्तम (for सिंहो मत्तम्). — ') K2.5
D1.2 मर्मण्यस्या (K2 'मण्य' वधीत्; K4.6 T G1.2 M1.2
मर्मस्वभ्य (G2 'स्वभि'हनत् (K2 'हनत्; K8 'हत्); N1
B1-s D2.5 मर्मसु न्य (D2 चा) वधीत्; Dn1 मर्मस्वभ्यव-
धीत्; G2 मर्मस्वभ्यहनत्; M2.4 मर्मण्यभ्यहनत्. T1 G2
वीरं; T2 G1 वीरं; G2 M वीरः (for कुदः). — ')
S1 K1-3 G2 पदाष्टीलैः (K2.3 'ष्टीलैः; G2 'ष्टीलैः); K2
पादाष्टीलैः; B2 D1.2 पादष्टीलैः; D1 (marg.) पादा-
ष्टीलैः; D4 पादाष्टीलैः; T G2 पद (T2 'र) पातैः; G1
पद्वेगैः; M1 पादक्षेपैः; M2 पदष्टीलैः; M2.4 पदैस्त्व;
Ca. d पादाष्टीलैः (as in text). K1 स्वदारुणैः.

अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः ॥ २२
ते दृष्ट्वा वर्ष्मवन्तं तमतिमानुपविक्रमम् ।
भूतमेव व्यवसन्तो न स्म प्रव्याहरन्मयात् ॥ २३
ते तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ।
अध्यतिष्ठत्स तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ॥ २४
स तस्य भवनाद्राजभिष्क्रम्यानादयन्दिशः ।
रथेन शिविरं प्रायोजिघांसुर्दिपतो बली ॥ २५

22 ') B1 अस्य (for तस्य). — ') K1 मार्य-
मानस्य; K2 कार्यमाणस्य; T1 G2 पूर्व (for मार्य).
— ') K2 अबुध्यन्त (for अबु). S अबुध्यन्त राजेद्र.
— ') T2 G दारा; M1 द्वारे; M2-4 द्वारि (for स्त्रियो).
K2 रक्षिणाः.

23 ') K2 तं (for ते). S1 **वंतं; K1 G2
वर्ष्मवन्तं; K2 Cd वर्ष्मवन्तं; B Dn D1.2.4.7 T1 वर्ष्-
यन्तं; T2 G2 [ज]वर्ष्मवन्तं; M1 लक्ष्मवन्तं; Ca वर्ष्मवन्तं
(as in text). D2.5 ते तु दृष्ट्वा सुदुर्घर्षम्; M2.4 ते
दृष्ट्वा वर्ष्मवन्तीमम्. — ') K2 अमानुष (submetric).
T2 G1.2 -विग्रह (for -विक्रमम्). — In S1, 23^{ad} is
lost on a damaged fol. — ') S2 (orig. as in text)
K1 तूर्णमेव; K2 भूतमेन (for 'मेव). S2 K1 व्यव-
सन्तो; B1.2.4.5 Dn D2-s. 7 [ज]व्यवसन्तो (for व्यव).
S भूतमित्यप्यवसन्तं (G1 'सन्तं; M1.2 'स्यैते). — ')
K2 न हम्; S तस्मात् (for न स्म). K1-4 N1 प्रव्या-
(K2 'स्य'हरन्; D7 जव्याहरन्; S न व्याहरन् (for
प्रव्या). K2 न स्म प्रव्यायत्कुता (sic).

24 ') Dn1 ते (for तं). — ') K2-4.6 N1 B2
D1.2 अभ्यतिष्ठत्स (K2 'स्तु'); B2.4.5 Dn D2-s. 7
अप्य (D7 'व्य') निहतः; S सोप्य (G1 'चि') तिहत.

25 ') Dn1 तस्मात् (for तस्य). — ') K2.3 नि-
क्रम्य; K2.5 निक्रम्य. S1 K1.2.4 M2 [ज]नादवत्;
K2 [ज]नादवत् (for [ज]नाद). G2 निष्कीडनादव-
न्दिशि. — ') K2 प्राप्य (for प्रायाज). — ') K2
द्विजांसु (sic). S1 K2.4.6 Dn1 G2 द्विषतां; K1
निबिरं; M2 (inf. dia. as in text) चर्षितो (for द्वि-
षतो). K2 बळं (for बली).

26 ') M1.2 तु तात् (for तत्तत्). — ') D4.7
महारेणे (for 'रथे). — D7 om. from 26^a up to
क्षत्रियाः (in 27^a). — ') K2 N1 B1.4.5 Dn D2-s
T G1.2 सहितैः; M सहिता (for सह ते). T G2 ते तु;
G1 तास्तु; G2 M तैस्तु (for सर्वैः). — ') S1 K1.2

10. 346
E. 10. 8. 28
K. 10. 8. 54

अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ।
 सह तै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योषितस्तदा ॥ २६
 राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
 व्याक्रोशन्क्षत्रियाः सर्वे घृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ २७
 तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ।
 क्षिप्रं च समनद्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ २८
 स्त्रियस्तु राजविव्रता भारद्वाजं निरीक्ष्य तम् ।
 अब्रुवन्दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ २९
 राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम् ।

हत्वा पाञ्चालराजं यो रथमारुह्य तिष्ठति ॥ ३०
 ततस्ते योधमुख्यास्तं सहसा पर्यवारयन् ।
 स तानापततः सर्वाङ्गुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ३१
 घृष्टद्युम्नं च हत्वा स तांश्चैवायस पदानुगान् ।
 अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ॥ ३२
 तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि चौजसा ।
 तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिंदमम् ॥ ३३
 युधामन्युस्तु संप्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतम् ।
 गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ॥ ३४

Ñ1 प्रा(Ñ1 अ)णेदुर (for प्र°). T2 G1.2 तथा (for तदा).

27 D1 om. up to क्षत्रियाः (cf. v. 1. 26). —^b) Ks भृशशोकपरिभुता. —^c) Ks व्याक्रोशन्; D4 वि (for व्या°). S2 K1 क्षत्रियान्. K1 सर्वान्; K4 B4 Dn1 D2 (before corr. as in text). 4.7 सर्वा (for सर्वे). Ks Ñ1 B5 व्या(Ñ1 न्य)क्रोशन् स्त्रियः सर्वा; B1-3 आ(B5 न्या)क्रोशन् दिशः सर्वा; M1 न्यक्रोशन्ताः स्त्रियः सर्वा. —^d) K4.6 घृष्टद्युम्नेति (for "द्युम्नस्य").

28 ^a) K2 सुसोत्थः; K4 स्तोत्थः; Dn1 तलेन; S तेन तु (by transp.). —^b) K2 समीपं. — K4 repeats 28°-29° after 29°. —^c) K1 समहन्यन्त (for "नहनन्त"). T G1.2 M समनद्यन्त संभ्रांताः; G3 समनन्तरं तु संभ्रांताः (hypermetric).

29 ^a) B5 स्त्रियश्च; G1 सन्यस्तु (sic) (for स्त्रियस्तु). S1 K1 विश्वस्ता (for विव्रता). Ks ततस्तान् ब्रुवंन्नासाद्. —^b) K2.4 (first time) निरीक्ष्यते (K4 तां); K3 निरीक्षतां; K4 (second time) निरीक्ष्यत. K1 (before corr.) B1 G2 तां; K6 B3.4 Dn Ds-5.7 T ताः; B5 ते (for तम्). —^c) Dn2 अब्रुवं. — After 29°, K4 repeats 28°-29°. —^d) S1 K1 चाद्रवतेति वै; K2 आब्रुवतेति च; K4 माद्रवतेति वै; S आगम्यतामिति.

30 ^b) K3 नैव; T2 नैतं (for नैनं). Dn1 जावामहे. S नैनं जानीम (T1 त) को न्ययं (M1 कोप्यहं; M2-4 कोप्ययं). —^c) K3 Ñ1 पांचालराजं वै (Ñ1 च); K4 पांचालराजं यो; K6 B Dn D1-5.7 राजानं; S दाप्यादं. —^d) M2 ति (inf. lin. वि)ष्ठितः (for तिष्ठति).

31 ^a) Ks योधमुख्यास; T2 M योधमुख्यास. Ñ1

तु; B2-5 Dn D1-5.7 च; T2 G2 ते (for तं). —^b) Ks पर्जवार°. —^c) Dn1 आपतवान्. —^d) K1 (marg.) सङ्गेनैव; Ks कुद्रोस्त्रेण; S (except M1) कुद्रास्त्रेण (for रुद्रा°). S [अ]वपो (G1 "वो")थयत्.

32 ^a) K3 घृष्टद्युम्नं. S2 Ks Ñ1 B5 M तु (for च). K2.4 [आ]जौ; Ñ1 वै; Dn2 च (for स). Ks घृष्टद्युम्नं निहत्याथ. —^b) K2.4 यांश्चैवायस; Ñ1 तांश्च तस्य; Dn1 तांश्चैव तु; D7 तांश्चैवायस; M1 तांश्चायस (for तांश्चैवायस). —^c) Dn2 अपश्यच्छयिनौगत्वाम् (sic). —^d) Ks उत्तमौजमनिर्दिष्ट; M2 उत्तमौजसमन्तिके.

33 ^a) K2.4 तस्याप्याक्रम्य; K3 B1-3 स तमा°; Dn2 तमथा°; D7 तमाप्या°. —^b) S2 K3 चौजसा; K1.6 Ñ1 B4 Dn D1-5.7 S तेजसा; K2.4 चोभयोः; K5 चांजसा (for चौजसा). —^c) M2 अथैनं; M3.4 तथैनं (for तथैव). G1 वारयामास (for मारया°). —^d) S1 विरुदन्तम्; S2 K2.5 विनर्दन्तम्; K1 विरुवन्तम्; K4 Dn2 विनिर्दन्तम्; Dn1 D7 विनिर्दन्तम्; T G1.2 M2-4 विवेष्टन्तम्; G3 M1 विचे (M1 "च")ष्टन्तम् (for विनर्दन्तम्). B1.2 Dn2 M1.2 अरिंदम (M2 "म").

34 ^a) K2.4-6 B1-4 Dn D1-5 च; D7 स्त (for तु). S1 *प्राप्तो; Ks संप्राप्तं; B5 [अ]संभ्रांतो; Dn2 संभ्रांतो; T G2 M विक्रां (M4 "क्रं")तो (for संप्राप्तो). —^b) S1 K1 Dn2 राक्षसाहतं; K5 राक्षसं हुतं; S रा (T1 र)क्षसं सः (G1 स्वयं; G2 स सं). K3 महातं सहसा हतं. —^d) S वक्षस्येनम् (for हृदि द्रौणिम्). — After 34, S ins.:

34* गदाप्रहाराभिहतो नाकम्पद्रौणिगिराहवे ।

[T1 नातलद्.]

तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ।
विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ ३५
तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ।
संमुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
स्फुरतो वेपमानान्श्च शमितेव पशून्मखे ॥ ३६
ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान्पृथग्जनान् ।
भागशो विचरन्मार्गानसियुद्धविशारदः ॥ ३७
तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्मिकान् ।

35 Ks om. (hapl.) 35. Ss K1 transp. 35^{ab} and 35^{cd}. —^a) K1 अभिद्रुति. T G1.2 वेगेन (for जग्राह). —^b) N1 B1 चैवम् (for चैनम्). Ss समापयेत्; K2.4 G1 अपोययत्; Ks अयातयत्; N1 B1.2.4 M2.4 अताडयत् (for अपात). —Bs om. (hapl.) 35^{cd}. —^c) M विस्फुरन्तं. K2.4 सहसा (for पशुवत्). —^d) S1 K1 रथेनैव; Ks तथैव तम्; Cv पशुमारम् (for तथैवेनम्). K2.4 B4 अताडयत्; Dn1 समारत (sic); G1 अपातयत् (for अमार').

36 ^a) T1 तदा. N1 B1 तु (for स). M2.4 वीरो. G1.2 M तु (for तं). —D1 om. 36^{bcde}. —^b) S1 K1 तथा (for ततो). K2.4 समुपाद्रवत्. Dn1 ततोत्पत्यमुपा. —^c) K2 स सुतेनैव; K2.4 स (Ks प्र) सुप्तानेव. —^d) Ds तव (for the first तत्र). —After 36^{cd}, S ins.:

35* पाञ्चालवीरानाक्रम्य कुन्दो न्यहनदन्तिके ।

[T1 M1 पांचालराजान्.]

—^a) Dn स्फुरतो. Ks स्फुरतां वेपमानानां; S स्फुरतः (T1 M1 पुरतः; M2 स्फुरितां; M2.4 स्फुरितान्) स्फुरमाणान्श्च. —^b) S1 ***त्र; K2.4 सा (Ks शा) मित्रेव; K4 शमितेव; N1 स पितेव; B1 समितेव (for शमितेव). Ca. d cite शमिता. B2 T1 मुखे (for मखे). Gs शामित्रे पशुवन्मखे. Cv as in text.

37 ^a) B1 तौ तु; Gs M तथा (for ततो). —^b) S1 damaged. T1 om. from नान्या up to न्क्षणे (in 38^d). Ks B2 Dn2 G1 पृथक्; N1 पृथ्वान् (for जनान्). —^c) B2 तथा स (for भागशो). G1 विशारत् (for विच'). Ks नाना चासिवरान्मार्गान्. —^d) Gs बुधि (for अस्मि). Ks अधिबुध्यतिविशारदः.

38 T1 om. up to न्क्षणे (cf. v. l. 37). —^a) K2.4.5 S (T1 om.) Ca. d गुल्मान् (M2.4 'न्मान्'; B1-

श्रान्ताद्यस्तायुधान्मर्वान्धुषेनैव व्यपोथयत् ॥ ३८
योधानश्चान्द्रिपाश्चैव प्राञ्छितस्त वरासिना ।
रुषिरोक्षितमर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ३९
विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रोणिनिस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
आक्षेपेण तथैवासेक्षिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ४०
तस्य लोहितसिक्तस्य दीप्तस्त्रङ्गस्य युध्यतः ।
अमानुष इवाकाशे बभौ परमभीषणः ॥ ४१
ये त्वजाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः ।

C. 10. 383
B. 10. 8. 43
K. 10. 8. 52

गुल्मे (for गुल्मे). Ks Dn2 संप्रेक्ष्य; K संप्रेक्ष्य (for 'इष'). —^b) Ds शयनान्. Ks मम गौल्मिकान्; Ks मध्यगौल्मिकान्; Ks D1 'गौल्मिकान्'; T2 G2 'गुल्मगान्'; M2.4 'गौल्मिकान्' (for 'गौल्मिकान्'). —Ss om. 38^{cd}. —^c) Ks अत्तः; M2 अन्तः (for श्रान्तान्). S1 K2.4 B1.2 Ds-1.7 M1 व्यलायुधान्; Ks कला; Dn2 नास्ता (for न्यस्ता). —^d) Ks न्यपातयत्; M2.4 व्यसात (for व्यपोथ').

39 ^a) M योधान् (for यो). Ks चैव (for अथान्). Dn2 हर्षाश्च (for द्विपांश्च). Gs योधांश्च द्विरदांश्चैव. —^b) Ks प्राञ्छितान्; D1 प्रञ्छितान्. Dn2 च; Ds स्त्रः (for स). Ks वरासिनो. —^c) Ks कालरूपः; N1 D1 'सृष्ट' (for 'सृष्ट').

40 ^a) M विस्फुरद्भिश्च. Ca. d cite विस्फुरद्भिः. Ks तैर्वीरैः; G1 मेदोभिः (for तैर्द्रोणिः). —^b) Ks 'स्योद्यमेन च; K2 'स्योद्यतेन च. Ca. d cite उद्यमनेन. —^c) S आक्षेपेन. Ca. d cite आक्षेपेन. Ss तथैवासे; Ks 'वासिस्. Ks आक्षिपन्तं तथैवासौ; Ks N1 B Dn D2-1.7 आक्षेपेन चैवासे; S अव (T1 Gs M2 'प) क्षेपेण चैवासे (T M2.4 चैवासौ; G1 चैवाक्षेत्). —^d) Ks रक्तोक्षितो. Dn1 T1 भवेत्; D1 भवान् (for सभवत्).

41 ^a) N1 B1.2 लोहितयुक्तस्य; B2.4 Dn2 D2-2.4 'रक्तस्य; D2.7 'लङ्गस्य; T G 'हलस्य; M1 'वित्तस्य (for 'सिक्तस्य). —^b) Ds.7 दीप्तरक्तस्य (for 'लङ्गस्य). K2.4.5 निहतः (for युध्यतः). —^c) Ss समर' (for परम'). Dn2 वनोपरमभाषणः (corrupt).

42 ^a) S1 K1 येऽव्यजानन्तः; S2 Ks Dn2 ये त्वजाग्रतः; Ks वतजाग्रतः; K1 ये त्वजाग्रताः; B2 ये त्वजाग्रतः; Dn1 ते त्वजाग्रतः; S ये त्व (M1 ये न्य) जानन्त (for ये त्वजाग्रत). S1 कौरव्यस्य; S2 K1 कौरव्य; N1 कौरव्यास्य. —^b)

निरीक्ष्यमाणा अन्योन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविष्यथुः ॥ ४२
तद्वपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्शनाः ।
राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥ ४३
स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिविरे ततः ।
अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ४४
तेन शब्देन विव्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
दृष्ट्युन्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशां पते ।
अवाकिरञ्शरत्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ४५
ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समार्दयन् ॥ ४६

भारद्वाजस्तु तान्दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ।
ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्सुदुर्जयान् ॥ ४७
ततः परमसंकुद्रः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
अवरुह्य रथोपस्थाच्चरमाणोऽभिदुदुवे ॥ ४८
सहस्रचन्द्रं विपुलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ।
द्रौपदेयानभिदुत्य खड्गेन व्यचरद्बली ॥ ४९
ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यं तमाहवे ।
कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ५०
प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिं तु सुतसोमः प्रतापवान् ।

K₂. 4. N₁ S तेन (for तेऽपि). N₁ om. शब्देन. N₁ B₂ बोधिताः (for मोहिताः). — °) S₁ K₄ निरीक्ष-
माणा (K₄ णास्). K₂. 4. त्वन्योन्यं; K₃ चान्योन्यं. S
वीक्षमाणास्तु ते तत्र. — °) K₈ B₂ Dn₂ D₅. 7 दृष्ट्वा (for
द्रौणिं). T₂ [अ]थ (for प्र). K₂. 4. द्रौणिं कोपसमन्वितं.

43 °) K₈ दृष्ट्वा तु (for ते दृष्ट्वा). — °) K₅ शस्त्र-
(for शत्रु). S₁ K₁ N₁ B₄ Dn₂ D₁. 3. 5 कर्षिणः; S₂
कर्शिताः; K₅ D₄. 7 कर्षिताः; B₁ कर्शिताः; B₂
M₂. 3 कर्शनः; B₈ T G M₁ कर्शनः; B₅ कर्षणाः;
Dn₁ कर्शिनः; D₂ कर्शिणः (for कर्शनाः). — B₅
damaged for 43°-44°. — °) K₂-5 N₁ B₁-3 मन्य-
मानास्ते; T₁ शकमास्थस्यौ (sic); T₂ G M शंकमा-
नास्तु (M₁ स्ते) (for मन्यमानास्ते). — °) S₂ नयना-
न्यनिमीलयन्.

44 °) Dn₂ सखोरूपरे (sic); Cv अघोररूपो. K₈
Dr विचरन्; N₁ व्यभवत् (for व्यचरत्). — °) S
तदा (for ततः). — °) T G सः; M₁ स (for च).
K₂. 3 सर्वाश्चैव ससोमकान्; Cv पाशहस्तान्विमूर्धजान्.

45 °) K₂. 4-5 M₂. 4 महाबलाः (K₂ लाः) (for
रथाः). — °) K₈ Dr दृष्ट्युन्नं. K₈ N₁ Dr दृष्ट्वा (for
श्रुत्वा). — °) K₈ शवै (sic) (for शर). — °) K₄
अभीतवत्; S समंततः (for अभीतवत्). Ca. d cite
भारद्वाजं (as in text).

46 °) Dr विनादेन. — °) K₈ ते प्रबुद्धाः; T₁
संप्रबुद्धाः; G₁. 2 संसुबुद्धाः. Dr कुमारकाः (for प्रभ-
द्रकाः). — °) K₂ शिलामुखैः; K₄ शिलि (for
शिली). — °) S₁ अमर्दयन्; S₂ K₅ D₅. 7 स (Dr
संमर्दयन्; K₁ अमर्दयन्; K₂-4 समा (K₈ म) पयत्;

N₁ समाद्रवत्; S अवारयन् (M₁ त्) (for समार्दयन्).

47 °) K₈ B₁. 2. 4. 5 Dn D₁-5. 7 स (for तु). — °) N₁ वर्षयन्; Dr [अ]वर्षत (for वर्षतः). Dn₁ शरवर्षै-
वर्षतः. — °) K₂. 4. N₁ Dr G₃ M₂. 4 बल (K₂ ल-
वान्; D₅ मेघवन् (for बल). — °) K₁ जिघांसुं;
K₂. 4 जिघांसस. N₁ स (for तान्). K₂-4. 6 N₁ B
Dn D₁-5. 7 महारथान्; G₃ दुरासदान् (for सुदुर्जयान्).

48 °) S₂ (sup. lin. as in text) अथभेक्त (sic);
N₁ B (except B₄) S अवतीर्य. — °) G₁ [स]पि (for
सभि). S₂ दुदुदु; K₄ दुदुवे.

49 K₂. 4. 6 N₁ B₂-5 D₁-3. 7 G₂. 3 M₁ सहस्रचन्द्र-
(for चन्द्रं). K₈ N₁ B Dn D₁-5. 7 T G विमलं
(for विपुलं). — B₄ om. 49°. — °) M₄ चर्म (for
चर्म). — °) K₂. 4. 6 B (B₄ om.) Dn D₁-5. 7 T₁ G₁. 2
M₂. 4 विमलं (K₂ लं) (for विपुलं). K₃ संलये (for
दिव्यं). — °) S₂ जातरूपं. K₃. 5. 6 D₄. 5 परिष्कृतं;
K₄ परिस्तुतं; Dr परिष्कृतः. — °) G₁ अनुदुत्य. — °) S
K₁. 5 न्यहनन्; N₁ व्यहनन्; B Dn D₁-5. 7 व्यधमद्
(for व्यचरद्).

50 °) M₂ सु (for स). K₂ नरशार्दूलः; T₁ M₂-4
शार्दूलं. — °) K₃. 8 प्रतिविन्ध्यं; K₄ प्रतिविन्ध्य; B₃
प्रतिभिदन् (for विन्ध्यं). S₁ K₁ तदाहवे; S₂ (before
corr.) तथा; K₂. 3. 5. 6 N₁ B Dn D₁-5. 7 T₂ G₁
महा; M₂ धमा (for तमा). — °) Dn₂ कक्षदेशेन.
Dn₂ om. from अवधीत् up to 50°. S [स]हनन् (for
अवधीद्).

51 K₈ om. 51°-52°. — °) K₁ प्रासेन; B₄ प्रासेन.

पुनश्चासि समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपादवत् ॥ ५१
 सुतसोमस्य सासि तु बाहुं छिप्त्वा नरर्षभः ।
 पुनरभ्यहनत्पाशे स मिश्रद्वयोऽपतत् ॥ ५२
 नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।
 दोर्म्यामुन्निष्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ॥ ५३
 अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः ।
 स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ॥ ५४
 श्रुतकर्मा तु परिधं गृहीत्वा समताडयत् ।

Ks. 4 विष्वा प्राप्तेन द्रौणि तु; S प्राप्तेन तु ततो द्रौणि.
 —^b) Ks Dn Ds T1 M1 श्रुतसोमः; Ds सुत (for
 सुत). S [अभ्य (T1 M1 ह्य) ताडयत् (for प्रतापवान्).
 —G1 om. (hapl.) 51^a-53^d. —^c) Ss चापि; Ks
 चासि (for चासि). — For 51^a, S (G1 om.) subst.:

36* प्रासप्रहारं तु तदा विगृह्य द्रौणिग्राहये ।

52 G1 om. 52; Ks om. 52^{ab} (cf. v. l. 51).
 —^a) Ks. s Ds श्रुतसोमस्य; T1 सुत (for सुत).
 Bs बाहुं (for सासि). Ss B Dn D1-s. 7 तं (for तु).
 —^b) Bs सासि (for बाहुं). Ks Ss B Dn Ds. 7 नरर्षभ.
 S (G1 om.) बाहुं (Gs. 3 पाणिं) चिच्छेद सारिष. —^c)
 Ss Ks-s B1-s अप्य (Ss Ks 'भ्य'; Ks 'स्या' वधीत्;
 Bs Dn D1-s. 7 अप्या (Dn 'या'; Ds 'प्य') हनत्; T
 Gs. 3 Ms-4 चाभ्य (T1 'प्य') हनत्; M1 स्वाभ्यहनत्
 (for अभ्य). Ks पाशे. Ks विष्वं प्राज्वधीत्पार्य.
 —^d) S1 damaged. Gs M1. 2 संलिप्त (for स मिश्र).
 Ks [s]पि तद् (for अपतत्).

53 G1 om. 53 (cf. v. l. 51). —^a) Ss शतानीको
 नाकुलिस्तु. —^b) Ks वक्षोदेशेपि; Ds. 7 वक्षस्येनम्.

54 K1 om. 54^a-55^b. —^a) Ss सोताडयत्; Ds
 अवाह. —^b) Ks मुक्तचक्रं; Ds मुक्तचक्रं (sic) (for
 मुक्तचक्रं). S द्विजोत्तमः; Ks द्विजर्षभः; Ks G1 द्विज
 स्ततः. —^c) Ks विह्वलं; Dn1 विकलो (for विह्वलो).
 Ks गतो; T1 Gs [s]पतत् (for ययौ). —Gs om.
 54^d-56^e. —^d) Ks. s Dn Ds M [अ]पहरत्; Ks
 [अ]पहरत् (for [अ]पाहरत्).

55 Gs om. 55; K1 om. 55^{ab} (cf. v. l. 54).
 —^a) S Ks T1 श्रुतवर्मा. Ks च (for तु). —^b)
 Ss तद् (for सम्). S (Gs om.) घोरं गृह्य दुरासदं
 (T1 भयानकं). —^c) Ss B1 अभिपल (for 'हुल').

अभिदुत्य ततो द्रौणिं सव्ये स फलके भृशम् ॥ ५५
 स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जप्ते वरासिना ।
 स हतो न्यपतद्रूमो विमृदो विकृताननः ॥ ५६
 तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्महाधनुः ।
 अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५७
 तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य सः ।
 सकुण्डलं शिरः कायाद्भाजमानमपाहरत् ॥ ५८
 ततो भीष्मनिहन्ता तं सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।

Ks Bz- Dn D1-s. 7 ययौ (for ततो). K1 द्रौणिः;
 Ks द्रौणि. Ss सव्याम्; Ks सव्येनो; Ks सव्येनः;
 Ks om. (for सव्ये स). Ds फलको. Ss हदं; K1
 [s]हनत्; Ds ततः (for भृशम्). Ks ताडयत्सकलके भृशं
 (hypermetric) (for ^d). T1 यत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणि
 तं चैवमुत्सयन्; T2 G1. 2 अताडयत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणि-
 मुत्सयन्; M अताडयत्समुत्पल्य सव्येनो द्रौणिमु (Ms. s
 'गिर') त्ययन्.

56 Gs om. 56^{ab} (cf. v. l. 54). K1 reads 56^{ab}
 on marg. —^a) S Ks श्रुतवर्माणम्; K1 द्रावु (for
 श्रुतकर्माणम्). —^b) K1 आसे. T2 G1. 2 M [s]भ्यद्रु
 (for जप्ते). Ks वरासिना. K1 (marg.) तथा च
 श्रुतकर्माणं जप्ते चैव वरासिना. —^c) T G1 सहसा (for
 स हतो). Bz. s. s D1-s T2 G1. 2 भूवौ (for भूमौ).
 —^d) Ks-s B1-s S (except G1) विमृषा; Dn1
 विमृषि (for विमृदो).

57 ^a) Ks वीरास्तु. —^b) Ss श्रुतकीर्तिः; Ds शुभ-
 कीर्तिर. Ss K1 B Dn D1-s. 7 Gs महारथः (D1 'या';
 Ks 'हनु'; T G1. 2 महदनुः (for महाधनुः). —^c)
 Ks. s Ms अवाकिरत्; D1 इवाकिरत् (for अवा').
 — After 57, S ins.:

37* शरैरच्छादितस्तेन द्रोणपुत्रो महारथः ।

अदश्यत महाराज भाविद् झललितो यथा ।

[(L. 1) Ms-4 स शरैरच्छादितस्तेन. — (L. 2) T2 G1. 2
 झललितो; Gs झललितो (for झललितो).]

58 ^a) Ks ततः स; Ds तस्यापि. —^b) Ks
 Ds. s. 7 वर्मेणा; Gs कर्मेणा (for चर्मेणा). Ks. 4 B1. 2
 प्रतिवार्य सः; Ks [अ]थ निवार्य सः; Ks प्रतिवार्य च;
 Dn1 Ds प्रतिवार्यतः. —^c) G1 अरे (for शिरः). —^d)
 Ks. s राजमानम् (for आज'). Ks अपाहरन्; Bs
 उपा (for अपा').

६. १०. १०५
६. १०. १०५
६. १०. १०५

अहनन्मर्बनो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।
शिलीमुखेन चाप्येन भुवोर्मध्ये समार्दयत् ॥ ५९
न तु क्रोधममाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।
शिखण्डिनं समामाद्य द्विधा चिच्छेद् सोऽसिता ६०
शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।
प्रभट्टकृष्णान्त्वान्मिदुद्राव वेगवान् ।
यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तच्च समाद्रवत् ॥ ६१
दुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।

59 Dns om. 59. —^a) Kz. 4. 5 Bz Dz. 4 T Gz. 5
निहता वै (Bz च; T Gz. 5 तु); Kz. 6 N1 Bz. 4. 5
Dn1 Dn. 2. 2. 1 G1 M1. 2 निहतारं (for निहता तं).
—^b) D1 प्रमादकैः —^c) S1 K1 B1. 2 अम्बहन्; S2
अम्बहन्; N1 S अम्बहन्; Bz-3 Dn1 D1-3 आहनन्
(for अहन्). S2 अहन्; N1 वीरैः; Bz G1. 3 M
वीरो (for वीर). —^d) N1 M2 प्रहरणो (for 'णैर्').
K1 बली; T G बलान् (for बली). —^e) K1 D1
शलीमुखेन; K1 शिलि'. D1 चाप्येन; G2 चाप्येन
(for 'च'). —^f) Kz. 4. 5 समाहनन्; K2 ह्यताडयत्;
N1 B Dn1 D1. 2 (before corr.). 2. 2. 1 समार्दयत्; D1
समादयत्; T G Mz-4 समर्दयत्; M1 समचयत् (sic)
(for समार्दयत्).

60 D1 om. 60^a-61^d. —^a) S K1. 5 ततः (for स
तु K1 क्रोधं (for क्रोध). —^b) S महारथः (for
'बलः). —^c) C1 शिखण्डिनी; Ca as in text. —^d)
Dn1 वध (sic) (for द्विधा). Kz. 4 चासिता; Dn1
मासिता (for सो').

61 D1 om. 61^{ab} (cf. v. 1. 60). —^a) Kz पर-
वत्. —^b) Kz प्रभट्टकानां सर्वेषाम्. —^c) Kz अमि-
द्रवन् (for 'दुद्राव'). — D1 reads 61^c after 62^a
followed by a repetition of 62^{ab}. —^d) Kz यतु;
Gz अवः (for वत्). Kz यच्च शिष्टस्य (for 'च'). —^e)
N1 तस्य (for तत्). S2 बलं च समुपाद्रवन्; Kz Bz. 3
Dn D1-3 बलं तु मृत्समाद्रवन् (B1 'मार्दयन्; Dn1
'मार्दयन्; Dn2 'माद्रवान्').

62^a) Kz तु; M स (for च). —^b) T Gz. 3
वया; G1 तदा (for अति). — After 62^a, D1 reads
61^c, repeating thereafter 62^{ab}. —^c) Kz T G1. 2
दृष्टा तत्र (Kz तान्मु); Dn1 घोरं दृष्टा; Gz कृत्वा तत्र
(for दृष्टा दृष्टा). T1 Gz महारथः (for 'बलः').
— After 62, Kz reads 64^{ab} repeating it in its
proper place.

चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६२
अन्यानन्यांश्च पुरुषानमिसृत्सामिसृत् च ।
न्यक्रुन्तदसिता द्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ६३
कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां शिखण्डिनीम् ॥ ६४
ददृशुः कालरात्रिं ते स्यमानानमवस्थिताम् ।
नराश्वकुञ्जरान्पार्श्वैर्बद्धा घोरैः प्रतस्थुषीम् ।
हरन्तीं विविधान्प्रेतान्पाशवद्धान्निर्मूर्धजान् ॥ ६५

63^a) Kz. 3 अहनपुरुषानन्यान् (Kz 'वीनन्यो').
—^b) D1 वा (for च). S K1. 5 Gz अमिसृत्सो (Gz
'त्वा') पसृत् च (Ss Kz ह); B1. 2 अमिहत्सामिहत् च;
Gz (by corr.) द्रौपदानमिसृत् च. —^c) Kz निकृत्
चासिता; Kz न्यक्रुन्तदसिता; Kz नकातद'; B1. 2 अहं-
तद'; Dns नहंतद'. —^d) Kz D1 असिमार्गे (for
'मार्ग'). N1 विशापते (sic); D1 विशारदाः.

64 D1 om. 64. —^a) Kz T Gz M काली; Kz
कालि; G1 काळी; Gz कालि (for काली). Kz रक्त-
स्य; Dn1 कालिदीरक्तास्यनयना (hypermetric). —^b)
Kz 'लेपनां (for 'लेपनाम्'). —^c) S घोरं (for एकां).
—^d) Kz कुटुंबिनी; N1 B Dn D1. 2. 2. 1 Ca. d कुटु-
बिनी; T1 सुवर्दिनी (for शिखण्डिनी).

65^a) S Kz. 3 कालरात्री; T1 तेष रात्री; Tz G
Mz काळरात्रि; M1. 2. 4 काळरात्री. S1 K1 तां (for
ते). —^b) Kz विसयानां; B1 (marg.; also as in
text). 1. 1 Dn D1-3 G1 गायमानाम् (B1 'ना'); D1
गायनामा (for स्यमानाम्). Kz. 4. 5 व्यवस्थितां; T G
इव स्थितां (for अवस्थिताम्). —^c) Kz नराश्व; Dn1
Gz नराश्व (for नराश्व). Kz कुञ्जरा. After कुञ्ज-
रान्, T1 adds बलः. B1-3 घोरैः; G1 यूवान् (for
पार्श्वैः). —^d) G1 विध्वा (for बद्धा). Kz. 4. 5 घोरं;
B1-3 पार्श्वैः; Dns घोरैः; T1 Gz घोरान्; G1 घोरं
(for घोरैः). Kz प्रमाथिनी; S च तिष्ठतीं (for प्रतस्थु-
षीम्). —^e) Kz. 4. 5 D1 हरन्ती; B1 हरन्ती; Dns
D1-2. 3 बहन्तीं (for हरन्तीं). Dn1 विविधः. K1
प्रीतान्; Kz पृतान् (for प्रेतान्). —^f) Kz पार्श्वैर्ध्वा;
N1 Dn1 Mz. 4 पाशहस्तान् (Mz [inf. lin.] 'हस्तां');
Dns 'चक्रान् (for 'बद्धान्'. Ss विपूर्वजान्; S2
(marg.) K1 विचेतसः; Kz अमूर्धजान्; T Gz. 3 M
विकेसकान्; G1 अनेकसः; Ca. d विमूर्धजान् (as in
text). — After 65, N1 B Dn D1-2. 7 S ins.:

स्वमे सुप्राक्षयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
 ददृशुर्योधमुखास्ते भ्रन्तं द्रौणिं च नित्यदा ॥ ६६
 यतः प्रवृत्तः संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 ततः प्रसृति तां कृत्यामपश्यन्द्रौणिमेव च ॥ ६७
 तांस्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
 त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन्भैरवाव्रजान् ॥ ६८
 तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पौर्वकालिकम् ।
 इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिर्पाडिताः ॥ ६९

35* तथैव च महाराज न्यस्तशस्त्रान्महाराजान् ।

[B₄ & Dn D₁-3.7 मरा राजन् (for महाराज). B₄ & पाण्डवान् (for न्यस्तशस्त्रान्). B₃ मराभुजान् (for 'रथान्').]

66 *) S₂ स्वयं प्रसुप्तं (hypermetric); K₁ सुते सुप्तान्; N₁ सुप्तसुप्तां; B₁ सुप्तसुप्तां; Dn₂ स्वमे सुप्तान्; D₁ स्वसुप्तां; D₂ सुप्तान्सुप्तान्; G₂ सुते सुते (for स्वमे सुप्तान्). K₁ नयंतेतान्; K₂ नयंती तान्; K₄ D₂ नयंती तान् (D₂ तां); K₃ क्षयंती तां; B₁ ययंती तां (corrupt) (for नयंती तां). —^b) K₁ T₁ रात्रीष्वन्यासु; Dn₂ रात्रित्वं; K₁ रात्रिष्वन्यासु. Dn₁ मारिषः; S मारत (for मारिष). K₂ रात्री कन्यां सु मारिषः; K₃ रात्रिं चैव सुमारिष. —^c) M 'यौध' (for योध). M₄ तं (for ते). —^d) S₁ damaged. Dn₂ वृत्तं; T₁ वृत्तं (for व्रन्तं). T₁ तु (for च). N₁ B₄ & Dn D₁-5 सर्वदा (for नित्यदा).

67 *) B₁ & ततः (for ततः). S₁ damaged; N₁ B₄ & Dn D₁-3.7 प्रसृति; B₁ & सुवृत्तः; T₁ प्रवृत्त (for 'ततः'). Dn₂ संग्रामं (for 'मः'). —^b) B₁ & 'सैन्ययोः' (for 'सेनयोः'). —^c) K₂ & & ते कृत्याम्; K₃ & B₄ & Dn D₁-3.7 S तां कन्याम्; N₁ B₃ कृत्यां ताम् (by transp.); B₁ & कन्यां ताम् (for तां कृत्याम्). —^d) K₁ T₁ G₂ M₁ अपश्यत् (for अपश्यत्). K₁ & द्रौणिरेव च.

68 *) D₁ तंस्तु; S ततो (for तंस्तु). S₁ K₁ देवहतः; G₂ देवहतान् (for 'दैव'). —^b) K₂ & & अवाहयत्; B Dn D₁-3.7 अवाहत्; G₂ अवाहत् (for 'न्यपात'). —^c) K₂ M₂ निनदन्; B₁ & G₁ न्यनदन्; Dn₂ विनदं; D₂ चिलचयन्; G₂ विनदन् (for 'न्'). N₁ S भैरवं (for भैरवान्). Dn₂ D₁ & रणे; S रवं (for रवान्).

69 D₂ om. 69^a-70^b. D₁ corrupt. —^a) S₂

तन्मेनेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
 शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७०
 सोऽच्छिनत्कस्वचित्पादौ जघनं चैव कस्वचिन् ।
 कांश्चिद्विभेद पार्श्वेषु कालमुष्ट इवान्तकः ॥ ७१
 अन्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशतुरैः ।
 गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही क्रीणाभवत्प्रभो ॥ ७२
 कोशतां किमिदं कोऽयं किं शब्दः किं नु किं कृतम् ।
 एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७३

C. 10. 297
 B. 10. B. 79
 K. 10. B. 86

तदानुसृत्य; K₃ तदनुस्मृते (for 'स्मृत्य'). —^a) S₂ (m as in text) मौधकालिकं; K₂ पूर्वलौकिकं; K₂ T₁ सार्वलौकिकं; K₂ N₁ B Dn D₁-4 G₂ पूर्वकालिकं (for 'पौर्व'). —^b) K₂ & तदिति मन्यंते; K₃ तदित्यमन्यंते; B₁ तु नित्यमन्यंत; Dn₁ तदिदमन्यंत (sic) (for तदित्य'). —^c) K₂ G₂ देवेन (for दैवेन). K₄ निपीडितः. T₁ दैवेन परिपीडिताः; G₂ तदैवेनोपपीडिताः.

70 K₂ om. 70. D₂ om. 70^a (cf. v. l. 69). —^a) K₂ विनादेन. —^b) D₂ प्रत्यबुध्यत; G₂ 'बुध्यंत'; M₂ संग्रभुध्यंत (for प्रत्य'). —^c) K₂ शिविरे. —^d) N₁ वै (for स्य).

71 *) T₁ पादान् (for पादौ). —^b) S चापि (for चैव). K₂ जघनं कस्व च कस्वचिन्; B₁ & जघनं कस्व चित्पुनः. —^c) D₁ कस्विद्. —^d) Dn₂ कालमुष्टे.

72 *) N₁ अत्युग्रैः; M₁ अश्वः; M₂ जसाश्च; M₂ & अन्यग्र (for अत्युग्र). S₁ K₁ प्रतिपिष्टैश्च; S₂ 'विष्टैश्च; M₂ 'विष्टैश्च; M₂ & प्रतिपिष्टैस्तु. T G अमि व्रचति विष्टे तु. —^b) S विनदद्भिः (for नदद्भिश्च). K₁ B₁ & & भृशतुरैः; N₁ Dn₂ D₁ & (before corr.). & & भृशोक्तैः (for भृशतुरैः). —^c) K₂ गजाश्वः; K₄ गजाश्वः; G₁ गजैश्च (for गजाश्व). S₂ पतिवैश्च; K₂ अमि वैश्च; N₁ 'मानुषैश्च; T G₂ 'मानुषैश्च; M₂ 'महिषैश्च (for 'महिषैश्च). S (except G₂) चार्तैश्च (for चान्वैश्च). —^d) D₁ (also as in text) नृपः; M₁ & विभो; M₂ & तदा (for प्रभो).

73 *) S K₁-3 Ca. d किमयं (for 'दै'). S₁ K₁ कोकः; K₂ केवं; Ca. d कोऽयं (as in text). —^b) N₁ B Dn D₁-3.7 T₁ M₁ & कः शब्दः. S₁ K₁ Ca. d किं; K₂ & किं च; T₁ किं नु च (hypermetric) (for किं नु). K₂ किं नु किं; B₁ किं कृतः; B₁ किं कृतः; D₁ किं कृतं; D₁ किं कृतो (for किं कृतम्). T₁ G शब्दः

C. 76. 768
B. 10. 5. 10
E. 10. 5. 67

अपेतशस्त्रमनाहान्संरब्धान्पाण्डुसुहृन्नायान् ।
प्राहिणोन्मृग्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥ ७४
ततस्तच्छस्त्रविप्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिलियरे ॥ ७५
ऊल्लम्भमगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।
विनदन्तो भृशं व्रस्ताः संन्यपेन्परस्परम् ॥ ७६
ततो रथं पुनर्द्राणिरास्थितो मीमनिस्वनम् ।
धनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद् वै यमक्षयम् ॥ ७७

किं तु (T: किं) च किङ्कर्तुं. — ^a) S पांचालानां (for
युधैः तेषां). Ks B Dn D1-3 Gs M तथा; D1 तद्वा
(for तद्वा). — ^d) K2.4.5 प्रत्यपचत (for सम).

74 ^a) Ks आपतन्; N1 आपतन्; M1 अपेत-
(for अपेत). — ^b) Ks B4.5 Dn D1-3.7 संनहान्;
Ks संरब्धः; N1 सगन्धः; B1.2 संरब्धः (for संरब्धान्).
S पांडुनैकान्. — ^c) Ks मृग्युलोकाय (sic). — ^d)
Dn. संमहतां; D1 प्रहरतां (for तां).

75 ^a) K2.4 N1 B3 S तच्छब्दः (for तच्छस्त्रः).
Ks तच्छब्दाश्च विप्रस्ता; Ks ततस्तु क्षतविध्वस्ता. — ^b)
Ks मन्वा इव (for उत्पतन्तो). K2.4 B3 भयातुराः; Ks
(S) अमहारा (for भयातुराः). T1 अयादम्भविता नराः;
T2 G1.2 'दम्भ' (Gs 'प्व') पतन्तराः; M 'दम्भुद्रता नराः'.
— ^c) Ks निद्राया; B निद्रातां (for निद्रान्धा). Ks
नहसंज्ञाः; Ks 'संज्ञा'. — ^d) Ks om. the second
तत्र. K1 किलिस्त्रिये; N1 किलिस्त्रिये; B1 किलिस्त्रिये;
Dn3 D1 किलि (D1 'वि') दिरे; D2 किलिस्त्रिये; T1 G1
किलिस्त्रिये; T2 किलिस्त्रिये; G2 निपदिरे; G3 प्रपेदिरे; M
किलिस्त्रिये (for किलिस्त्रिये).

76 ^a) S1 K1 ऊल्लम्भः; S2 ऊल्लम्भः; Ks Dn2
ऊल्लम्भः; Ks ऊल्लम्भः; B1.2 ततल्लम्भः; D2 G2 ऊल्ल-
ल्लम्भः; M1 मृहीनाः. — ^b) N1 कर्मणा (for कर्मणा).
— ^c) Ks विनिर्दतो; Ks विनिर्दतो; Ks निर्निर्दतो; Dn1
विनिर्दतो (for विनिर्दतो). M2.4 नृणां (for भृशं). S1
व्रस्तान् (for व्रस्ताः). — ^d) S2 संन्यपेयं; K1 संन्य-
पेयान्; K2 संन्यपेयान्; K3 संन्यपेयान्; K4 संन्यपेयान्;
K5 संन्यपेयान्; K6 B Dn D1-3.7 समासीदन्; N1
संन्यपेयान्; D2 समासाय; T G2.8 निरे (Gs 'री') क्षतः;
G1 M निरस्तान् (for संन्यपेयान् as in S1 only).

77 D1 om. 77. — ^a) S1 रणे; K1 रणे (for
रथं). G2 कथा कथा (for ततो रणे). — ^b) Dn2

पुनरुत्पततः कांश्चिद्दूरादपि नरोत्तमान् ।
शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ७८
तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्स विधावति ।
शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ७९
पुनश्च सुविचित्रेण क्षतचन्द्रेण चर्मणा ।
तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८०
तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
व्यस्रोभयत राजेन्द्र महाहृदमिव द्विषः ॥ ८१

रविनो; D1 स स्थितो (for आस्थितो). S1 K1.2 N1
Dn D1-3 मीमनिस्वनः; K2 'निस्वनः; K3 B2
'निस्वनः; K4 'तस्वनः; B1 Ms.4 'दक्षिणः; T G M1.2
'दक्षिणः (for 'निस्वनम्'). — D1 om. from 77^a up to
संपतत (in 78^a). — ^c) K2.4.5 धनुष्पाणिः. — ^d) S1
B1-3 D1 Ms.4 प्रेषयत्; K2.5 Dn1 D2 (before corr.
as in text) प्रेषयत्. B3 S यमसादनं (for वै यमक्षयम्).

78 D1 om. up to संपतत (cf. v. l. 77). — ^a)
S2 (sup. lin. as in text) ननु (for पुनर्). Ks
उत्पतितान्. S1 कांश्चिद्; S2 कश्चिद्; N1 B4.5 Dn
D1-3 चापि; M1 कांश्चिद् (for कश्चिद्). — ^b) Ks
दूरानपि; Ks दूरादपि (for दूरानपि). S दूरादापततो
वरान् (Ms.4 'तोपरान्'). — ^c) Ks दूरान् (for
दूरात्). S उत्पतितान् (for संपतत). — ^d) Ks S
(except T1) कालरात्र्यै; Ks कालरात्र्यै; K1 'रात्र्ये.
K2 न्यवेदयत्.

79 ^a) B1 स्यन्दनाग्रेण; M 'नाग्रेण. — ^b) S1
विमथन्स; K1 विमथन्स; K2.4 प्रमथन्स; Ks
प्रमथन्स; Dn2 प्रमथन्स; T2 G1.2 प्रमथन्स (for प्रम-
थन्स). S1 K1.2.4 प्रधावति; S2 विधावति; T Gs
M व्यरोचत (for विधावति). — ^d) Ks वर्षतः; Ks
अवर्षतः; Dn2 वर्षतः (for अवर्षतः). N1 B1-2.5 प्रति
(for ततः). S स क्षत्रन्ध (Ms. 'त्य') वर्तत.

80 K2.5 om. (hapl. 80-82. — ^a) Ds पुनस्तु.
T G1.2 कांश्चिच्छलेण; Gs कांश्चिच्छलेण; M1 'क्षित्रेण;
M2-4 'क्षित्रेण (for सुविचित्रेण). — ^b) T1 शरचन्द्रेण.
T2 वर्मेणा (for चर्मणा). Ks क्षतचन्द्रेण च कर्मणा
(hypermetrie). — ^c) S1 K1 चाकाशवर्णेन. — ^d)
S1 K1 M1 तदा चरति; Ks N1 B1-2.5 Dn2 D1-2.5
T2 G2 तथाचरत (for तदा). Ks तदा स परमासिना.

81 K2.5 om. 81 (cf. v. l. 80). — ^a) K1 ततः

उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
निद्रातार्थ मयातार्थ व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८२
विस्मरं चुक्रुशुश्चान्ये बहुवदं तथावदन् ।
न च स्म प्रतिपद्यन्ते शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८३
विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन्परम्परम् ।
उत्पतन्तः परे भीताः केचित्तत्र तथाभ्रमन् ।
पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसृज्यतुः ॥ ८४

सः Ks तथा च; B. तदा सः; T₁ Gs स तदा; T₂ G_{1,2} M स तथा (for तथा स). —^a) Dns आहव-
दुर्मदां; D₁ 'दुर्मदाः. —^a) K₁ वृश्चोभयतः.

82 K_{1,2} om. 82 (cf. v. l. 80). B₁ om. 82-83.
—^a) M योधा (for योधा). S महत्तमः (for विचे-
तसः). —^a) S₁ निद्रामता; S₂ K₁ निद्रामता; K₂
निद्रातां; K₃ निद्रावतो; S (except Gs) निद्राधात्र
(for निद्रातार्थ). —^a) K₁ वृद्धवतः; K₂ धावतश्च;
D₁ व्यधावतसः; D₂ D₃ T₁ व्यधावतसः; D₄ व्याधा-
वतसः (for व्यधावन्त). — After 82, S₁ ins. (cf.
83^{ab});

39^a विक्रोशं चुक्रुशुश्चान्ये बहुवदं ततस्ततः ।

83 B₁ om. 83 (cf. v. l. 82). —^a) K₂ व्यहृन्मं;
K₃ विश्वरं; D₁ वीर च (sic) (for विस्मरं). K₂ चाने
(for चान्दे). —^a) S₂ om. (hapl.) 83-84^a. —^a) S₁
बहुवदः (sic); K₁ Dns बहुवदः; K₂ बहुवदः; D₁
'वदः; D₂ बहुवदः; Gs बहुवदः (for बहुवदः). K₁
तथावदन् (sic); K₂ B₂ तदावदन्; S अथावदन् (for
तथावदन्). —^a) S₁ न चर्म (for न च स्म). K₂
S₁ B₂-s D₁ D₂-s S प्रत्यवतत (D₂ 'ते'). —^a)
S₁ (m as in text) K₁ वचनानि; K₂-s विविधानि;
S₁ B₂ Gs कवचानि (for वसनानि). D₂ om. च.
B₂ चा (for च).

84 S₂ om. 84^a (cf. v. l. 83). K₂ om. 84^{ab}.
—^a) B₁ उत्पेतु (sic) (for विमुक्त). M₂ केशात्र
(for केशात्र). S₁ K₁ चाप्यन्ये; Gs चाप्यन्ये (for
चाप्यन्ये). T₂ Gs विमुक्तकेशाश्चान्ये. — B₂ reads
84^a-85^a on marg. —^a) Gs परामर्श (for परस्परम्).
—^a) S₁ K₁ [अ]पतन्भीताः; S₂ B₂-s D₁ D₂-s
[अ]पतन्भीताः; K₂-s परं भीताः; K₃ [अ]पतन्भीताः;
B₂-s [अ]परे भीताः (for परे भीताः). S₁ उत्पेतुरपरे
भीताः; B₂ M उत्पतन्परे भीताः (M वीराः); Gs
उपतन्परे भीताः. —^a) S₁ (sup. lin. as in text)

बन्धनानि च राजेन्द्र संछिद्य तुरगा द्विपाः ।
समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ८५
तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
तथैव ताभिपतितानपिपन्गजवाजिनः ॥ ८६
तस्मिन्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
वृत्तानि व्यनदन्मुर्वैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ८७
स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसंवेर्मुदा घृतः ।

K₂-s तथापतन्; K₃ तथाभवदः; B₂-s D₁ D₂-s
[अ]भ्रमेन्दु (B₂ D₁ D₂-s 'था'); D₂ अभ्रमेन्दु; T
G_{1,2} M परिभ्रमन्; (for तथावृत्त (for तथाभ्रमन्).
—^a) S₂ पुरीषम्; K₁ पुरेष्म्; K₂ सुरीषम् (for
पुरी). K₂-s व्यसृजन्; K₃-s उत्सृजन्; D₂ समृजन्
(for असृजन्). K₂ विमुक्तवचना केचित्; S₁ S पुरीषा-
प्युत्स (S₁ 'न्यम्'; Gs M₂-s 'न्यम्') जन्केचित्. —^a)
K₂ D₂ प्रसृज्यतुः; K₂-s D₂ प्रसृज्यतुः.

85 G₂ om. 85^a-88^b. —^a) K₂ T₂ G₁-s तु (for
च). S₁ K₁ संछिद्य (for राजेन्द्र). —^a) S₁ K₁
राजेन्द्र; K₂ संछिनं; D₁ संछिनः (for संछिद्य). K₂-s
T M तुरगा (for तुरगा). —^a) K₂-s B₂-s G₁ M₂-s
समे; T G₂ सर्वे (for समं). K₂ पर्यापतंश्च; D₁
पर्यवतश्च (for पर्यपतंश्च).

86 G₂ om. 86^a (cf. v. l. 85). —^a) S₁ K₂-s
न्यलीयन्त; K₁ लुलीयन्त; D₁ व्यलीयेत; D₂ व्यली-
यन्त; T G₁-s M₂-s न्यपतन्त; M₂-s न्यपतन्त (for
व्यलीयन्त). K₂ T₁ महीतले. S₁ केचित्तत्र तथावृत्त.
—^a) S₂ हि; K₂ च (for नि). S (Gs om.) तथैव
पविता भूमौ. —^a) S₁ न्यवेधन्; K₁ corrupt; K₂
D₂-s अपिषन्; K₃ निषेधन्; K₂ न्यपिषन्; B₂-s
D₂-s न्यपिषन्; B₂ न्यपिषन्; T G₁ M न्यपिषन्;
Gs निषीदन् (for अपिषन्). K₂ स पिषेव महाभुक्त;
D₁ अपिषद्वचवाजिनः.

87 G₂ om. 87 (cf. v. l. 85). K₂ om. (hapl.)
87^a-89^a. —^a) B₁ सस्मिन्. —^a) K₂-s S (Gs om.)
भरतर्षभ (K₂ 'सः') (for पुरुषर्षभ). —^a) S₁ B₂-s
D₁ D₂-s T₁ वृत्तानि; B₂ T₂ G₁-s वृत्तानि (for
वृत्तानि). —^a) S (Gs om.) घुक्तानि (for भरत-
D₁ om. from सप्तम up to the end of st. 88.

88 G₂ om. 88^a (cf. v. l. 85). K₂ D₁ om 88
(cf. v. l. 87). —^a) S₁ K₁ S₁ B₂ D₂ पुरितो;
K₂ प्रेरितो; M₂ परितो (for प्रेरितो). — T₁ om.

2. 10. 412
2. 10. 8. 94
2. 10. 8. 101

अपूरयद्भिः सर्वा दिवं चापि महास्वनः ॥ ८८

तेषामार्तस्वरं श्रुत्वा विव्रन्ता गजवाजिनः ।

मुक्ताः पर्यपतन्नाजन्मृद्भन्तः शिविरे जनम् ॥ ८९

तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः ।

अकरोच्छिविरे तेषां रजस्यां द्विगुणं तमः ॥ ९०

तस्मिन्मसि संजाते प्रमूढाः सर्वतो जनाः ।

नाजानन्पितरः पुत्रान्भ्रातृन्प्रातर एव च ॥ ९१

(hapl.) *⁸⁸-⁸⁹. —^a) D₁.2 (before corr.) भूत-
वन्दैर् (for 'सर्वैर्'). B₂ मुदग्मितः; D₁ 'नितैः'.
—^b) K₁.2 M₂ अपूरयन्; K₂ अपूरयन्; N₁ आपूरयन्.
—^c) K₂ B₁.2.4.5; D₂ D₁.2 T₂ G₁.2 चाति (for
चापि). S₁ K₁.2 M₁ महास्वनाः; B₁.2 D₁ महास्वनः
(for महास्वनः).

89 K₂ om. ^{89a}. T₁ om. ^{89b} (cf. v. l. 87, 88).
—^a) K₁.2 N₁ T₂ G₂ आर्तस्वनः; B₁.2 D₁.2.3
G₁ 'रवः'; D₁ मार्तस्वरः; M₁ तज्जिनदं (for आर्तस्वरः).
—^b) D₁ गतवाजिनः. —^c) K₂ मुक्ताः (for मुक्ताः).
K₂ पर्यपतन्; D₁ पर्यपतन् (for 'न्'). —^d) K₁
मृद्भन्तः (sic); D₁ मृद्भन्तः (for मृद्भन्तः). B₁.2 समरे;
G₂ चरवैर् (for शिविरे). K₂ N₁ B₁.2 जवान्.

90 " D₁ तैवन्न (sic); S (except M₁)
तैवन्ना (for तैवन्न). —^b) K₂.2 G₁.2 चरणोदीरितं (G₂
'रुधिरं'); D₁ चरणोदीरितं; D₂ 'दिरितं' (for 'दी-
रितं'). —^c) S₁ K₂ T G शिविर् (for 'रे'). N₁ तथ
(for तेषां). —^d) G₂ ततः (for तमः).

91 " S₁ मुमुदाः; K₁ संमुदाः; K₂ प्राद्रवन् (for
प्रमुदाः). K₁ सर्वैरे (sic). D₂ मुदाः सर्वगतो जनाः.
—^a) S₁ K₁ राजान (S₁ 'नः'); S₂ नाचरन्; K₂ D₂
(by corr.) न जानन् (for नाजान्). D₂ पुतरः (for
पितरः). —^b) K₁ आतृन्. K₂ आतरम् (for प्रातर).

92 " K₂ B₁.2; D₂ D₁.2.3 S (except M₁)
गजो; D₁ गजान् (for गजा). K₂ गदान्; S गजम्
(for गजान्). T G₁.2 M₁.2.3 अभिकम्प. —^b)
B₁.2 D₂ D₁.2 निर्म (D₁ 'मु')मुप्यान्; S निर्ममुप्यो
(T₁ 'प्ये') (for निर्ममुप्या). B₁.2 D₁ D₂ ह्यान्हवाः;
S ह्यो हवन्. —^c) S (except T₁) अताडयत्. T₁
तथासुदृष्टः; T₂ तदासुदृष्टः; G₁.2 तदासुदृष्टः; G₂ तदा-
सुदृष्टः; M₁ तथासुदृष्टः. K₂ अताडयत्तथा. —^d)
K₁ तथासुदृष्टः; T₁ 'अजंशः'; T₂ तदासुदृष्टः; G₁

गजा गजानतिकम्प निर्ममुप्या ह्या ह्यान् ।

अताडयन्तथाभजन्तथासुदृष्टं भारत ॥ ९२

ते भग्नाः प्रपतन्तश्च निम्नन्तश्च परस्परम् ।

न्यपातयन्त च परान्पातयित्वा तथापिन् ॥ ९३

विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः ।

जम्बुः स्वानेव तत्राथ कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ९४

त्यक्त्वा द्वााराणि च द्वाः स्यात्तथा गुल्मान्श्च गौल्मिकाः ।

'गजंशः'; G₂ सुजंशः; G₂ तत्रासुदृष्टः; M अवसुदृष्ट
(for तथासुदृष्ट). B₁ भवेत् (sic) (for भारत). K₂
अजंशश्च नराधिपः.

93 " S₂ M₁.2 प्रतपन्तश्च (metathesis); K₂ N₁ B
D₂ D₁.2.3 M₂ प्रपन्ति (M₂ 'त' स्म (for प्रपतन्तश्च).
K₂ तेन भग्नाः पतन्तश्च. —^b) B₁.2 निर्दन्तश्च; T₁ G₂
सुदृष्टश्च (for निम्नन्तश्च). —^c) K₂.2.3 न्य (K₂ नि-
पातयन्तश्च; G₁ न्यपातयन्त (for न्यपात'). T G₂.2 M
च नरान्; G₁ नचिरान् (for च परान्). K₂ N₁ B
D₂ D₁.2.3 न्यपातयन्तथा चान्यान्. —^d) K₂ योष-
यित्वा (for पात'). S₁ K₁ तथापि षट्; K₂ तथा-
पिचन्; K₂ पिपेच च; K₂ यथापरान्; K₂ N₁ B₂.2
D₂ D₁.2 तदापिचन्; D₂ तदापिचान्; T₁ व्यपीपिचन्;
T₂ [अ]व्यपीपिचन्; G₁ व्यपीपयन्; G₂ [अ]व्यपद्भिचन्;
G₂ तथापिचन्; M₁.2.3 [अ]व्य (M₁ ह्य)पीडयन्; M₂
व्यपीडयन् (for तथापिचन्).

94 " D₁ सनिद्राश्च; M₁ सुनिद्राश्च. —^b) S₁
K₁ संवृताननाः; N₁ चावृताः; T₂ चावृता जनाः;
M₁ च वृता नराः. —^c) D₁ जम्बु. K₂ चान्दे
च; B₁.2 तानेव (for स्वानेव). K₂ तत्राप्य; B₂ ते
चाथ (for तत्राथ). S स्वानेव जम्बुरे मूढाः. —^d) S₁
K₂.2 B₁ कालेनाति; K₂ D₁.2 'नाथ'; K₂ 'नापि';
N₁ B₁.2.3 D₂.2 'नैव'; D₂ 'नैव (for 'नाभि'). S₂
प्रचोदितान्; K₂ प्रनोदिता; K₂ D₂ प्रनोदिता (for
प्रचोदिता). K₁ कालेन प्रतिचोदिता; M₁ कालेनाप्रति-
पीडिताः.

95 " K₂ त्यक् (for त्यक्त्वा). K₂ द्वााराश्च (for
द्वााराणि). K₂ om. (hapl.) from च up to विप्रनष्टाश्च
(in 96^a). T₁ G₁ M द्वास्थास्ते; T₂ G₂ द्वास्थास्ते; G₂
द्वास्थास् (for च द्वास्थास्). —^b) N₁ B D₂ D₁.2.3
T₁ G₁ M₂.2 गुल्मानि (D₁ 'गि') (for गुल्मांश्च). K₂
गौल्मिकाः; S गुल्मिनः (for गौल्मिकाः). —^c) D₂ M₂
प्राद्रवन्ति (M₂ 'ती'). K₂ तथाशक्ति (for यथा'). —^d)

प्राद्रवन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतमः ॥ ९५
विघ्ननष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तदा विभो ।
क्रोयन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतमः ॥ ९६
पलायतां दिशस्तेषां स्नानप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
गोत्रनाममिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ९७
हाहाकारं च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ।
तान्बुद्धा रणमत्तोऽसौ द्रोणपुत्रो व्यपोथयन् ॥ ९८
तत्रापरे बध्यमाना मुहुर्मुहुश्चेतमः ।

शिविराभिपतन्ति स्म शत्रव्या भयपीडिताः ॥ ९९
तांस्तु निष्पतन्मस्ताप्तिशिविराजीविनैषिणः ।
कृतवर्मा कृपश्चैव दारदेसे निजगन्तुः ॥ १००
विशङ्क्यश्वकवचान्मुक्तकेयान्कृताञ्जलीन् ।
वेपमानान्छितां भीतान्चैव कांश्चिदमुञ्चताम् ॥ १०१
नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिविराद्बहिः ।
कृपस्य च महाराज हार्दिकस्य च दुर्मतेः ॥ १०२
भूयश्चैव चिकीर्षन्तां द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् ।

K: कांदिशीका; K: कांदिशीका; Dns गतश्रीका; ~
ते तत्रैव (Ms. 'वं'); C. and कांदिशीका (as in text).
S: विचेतमाः.

96 Ks Ms. s om. (hapl.) 96. Ks repeats 96.
—^a) K: Gs विघ्ननष्टाश्च; Ks (first time) om.;
Dns प्रविलम्बिताश्च; M: ते विघ्ननष्टाश्च (for विघ्ननष्टाश्च).
T G: s Ms. बान्धवोन्मय; M: बान्धवोन्मय (for तेऽन्योन्यं).
B: विघ्ननष्टाश्चबान्धवोन्मय. —^b) N: Dn नाजानन्त; D:
न जानन्त; T G: s Ms. s अजानन्त; G: अनीकं तु (for
नाजानन्त). N: B: s Dn Di: s. T G: Ms. s तथा;
G: तथा (for तदा). —^c) K: क्रोशन्तम्. K: पुत्रेण
(for पुत्रेति).

97^a) B: चैषां (for तेषां). S पलायन्त दिशस्ते
वै. —^b) Ks स्नानप्युत्सृज्य; Dns Di G: स्नानप्यु;
D: स्नानप्युत्सृज्य; D: स्नानप्यु; D: स्नानप्यु
(for स्नानप्यु). Ks बांधवा; T: पांडवान् (for बान्धवान्).
— After 97^a, Ss reads and cancels 96^{abd}. —^c)
Ss (before corr.) K: आक्रन्दन्ति; K: प्रार्थयन्त; K:
M: आक्रन्दन्त; Dns आक्रन्दन्त; T G आक्रोशन्त (for
आक्रन्दन्त). K: च ते जनाः; Dns ततो जनाः (for
ततो जनाः).

98^a) K: B: s हाहाकारांश्च (K: 'रां'; N: 'का'
राश्च; D: 'कारे'; S 'रवांस' (for 'कारं'). Ss मंच; K:
प्र; Ks स्म; Ks S तु (for च). S: K: कुर्वन्त (for
कुर्वाणाः). —^b) D: तान्मुञ्चन्त; D: तान्मुञ्चन्त; G:
तान्मुञ्चन्त (sic); G: बुद्ध्वा च (for तान्मुञ्चन्त). K: वर-
मत्तोऽसौ; B: s Dns Di: s. रणमप्येतौ. S: K: तान्-
द्वरणमत्तोऽसौ; Ks वारण्येवसमत्तोऽसौ; Ks वारण्येव मात्रो-
सौ; Ks तांस्तु बुद्ध्वा रणे मत्तो. —^c) K: व्यपोथयन्;
B: Dns Di: s. न्यवापयन्; Dns न्यवारयन्; G:
[s] व्यपोथयन् (for व्यपोथयन्).

99^a) S: K: तत्रांशे; K: तत्रापरे (for तत्रांशे).
S: बध्यमाना; K: (by corr.) बाध्यमाना (for बध्य).
S अपरे तत्र व (T: G: सु) रथेनो (Ms. s 'ते'). —^b)
N: Dns शिविरं (for शिविरान्). K: निपतन्ति; K:
निपतन्ती; Ks: निपतन्ति; Ks न पतन्ति. —^c) K:
उपपीडिताः; B: रणपीडिताः (for भयपीडिताः).

100^a) Ks तांश्च; Ks गताम् (for तांस्तु). Ks:
नि (Ks नि) पतन्त; Ks N: B: D: S निष्पतितान्.
Ks चत्तान्; Ks: तान्; Dns प्रस्तां (for प्रत्तान्).
—^b) K: शिविरान्. Dns शिविराजैवितैषिणः (sic).
—^c) Ks कृतश्चैव (for कृप). —^d) K: विजगन्तुः;
K: [s] मि; K: नु जगन्तुः.

101^a) S: K: विघ्नन्त; B: s विघ्नन्तान्; Dns
M: विघ्नन्त; Di: s. Ms. (sup. lin.) विघ्नन्त; D:
विघ्नन्त; T G: विमुक्त (for विघ्नन्त). S: Ks: D:
Ms. s पत्रकवचान्; S: पात; Ks B: s मुक्त; B:
T G: s M: सत्त; G: Ms. s (sup. lin.) वत्त (for
चत्त). —^b) K: कृताञ्जलिन्. —^c) S: वीपमानान्;
M: वेष्टमानान् (for वेप). Ks क्षीतौ. K: चैतान्
(for भीतान्). —^d) S: lacuna. Ks N: Dn ज-
मुच्यतां; B: अमुञ्चतां; T: व्यमुञ्चत; G: विमुञ्चतां;
M: व्यमुञ्चतां (for अमुञ्चताम्). K: निर्दयौ विनिजगन्तुः.

102^a) K: नामुच्यत; Dns न मुच्यन्त. Di: s
तथा (for तयोः). K: काश्चिन्. —^b) Ks: निःक्रान्तः.
—^c) G: तु (for च). N: B: Dns Di: s कृपश्चैव (for
कृपस्य च). —^d) S: damaged. K: सत्तवत्तस्य च;
K: हार्दिकस्य च; N: Dns Di: s हार्दि (Dns 'द') क्यश्चैव;
D: हार्दिकस्य च (for हार्दि). Ks: s मारत; K:
दुर्मते; N: B: s Dns Di: s दुर्मति; S भीमतः (for
दुर्मते).

103 B: reads 103^{ab} on marg. —^a) K: चिकी-

10. 8. 133
B. 10. 8. 133
P. 10. 8. 133

त्रिषु देशेषु ददतुः शिबिरस्य हुताशनम् ॥ १०३
ततः प्रकाशे शिबिरे खड्गेन पितृनन्दनः ।

अश्वन्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तवत् ॥ १०४
कांश्चिदापततो वीरानपरांश्च प्रधावतः ।

व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरो नरान् ॥ १०५
कांश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये संछिद्य वीर्यवान् ।

अपानयद्गोणमुतः संरन्धस्तिलकाण्डवत् ॥ १०६
विनदद्भिर्भूषापस्तैर्नराश्चद्विरदोत्तमैः ।

विंशैः Ks चिकीर्षतो. —^a) Ms वै (for लौ). Ks
त्रिषु; Ks त्रिषु; Dn2 मयं (for मियम्). —^a)
Ks B1 Dn1 तेषु (for त्रिषु). Ks Gs लोकेषु (for
देशेषु). Ks दीप्तं च; Ks दधतुः; Ks दधतुः; Ks
Dn1 ददतुः (for दधतुः). Gs द्विजवरो ददतुः. —^a)
Ks हुताशनम्. Ks संनिबन्ध हुताशनम्.

104^a) Ks प्रकाशः (for प्रकाशे). —^a) D:
खड्गेन. Ks पितृनन्दनः. — B1 Dn1 D2.3 read and
D2.3 repeat 101^a after 105. —^a) S2 महातेजा
(for राजः).

105 K1 wrongly omits 103^{ab} and 106^{ab}, mak-
ing one line with 106^a and 105^a. S1 Ks-s N1
Ba.s S transp. 105 and 106. B1.2 repeat 105.
D2 reads 105 followed by a repetition of 101^a
on marg. —^a) Ks कांश्चिद्. S2 कांश्चिद्रोपलता
वीरान्; N1 कांश्चिद्रोपलतावीरो. —^a) Ks अपरान्तप्रधा-
वतः; N1 परांश्चापि प्रधावतां; B1.2.3.4 Dn D1-s.3
Gs अपरान्तप्रधावतः; T1 अहर्नश्व प्रधा. —^a) N1 Dn1
व्ययोजयत (for व्ययोज). —^a) Ks.4.5 द्रौणिर् (for
प्राणैर्). Ks N1 B1-s.3 Dn2 D1.2.3.7 द्विजवरोत्तमः;
Ks वराजराजः; B1 Dn1 D2 वरोपराजः; D2 वरोव-
राजः; S द्रौणिः हुताशनम् (for द्विजवरो नरान्). — After
105, D2.3 repeat 101^a, while T2 G1.3 read
107^a, repeating it in its proper place.

106 S2 D1 om. 106. S1 Ks-s N1 Ba.s S transp.
105 and 106. —^a) Ks चिच्छेदः; Ms-4 योधान्स (for
योधान्स); K1 reads 105^a after 103^a and om. 106^{ab}.
—^a) Ks द्रौणमुतः; N1 B Dn D1-s T1 पुत्रः (for
मुतः). —^a) T संछिद्य; G Ms-3 संछिद्यो (Ms 'जा-
यः); Ms संछिद्य (for संरन्धस्).

107 Ks transp. 107 and 108. —^a) S1 Ks.5

पतिनैरभवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०७

मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ।

उदतिष्ठन्कवन्धानि बह्वन्युत्थाय चापतन् ॥ १०८

सायुधान्साङ्गदान्बाहुभिचकर्त शिरांसि च ।

हस्तिहस्तोपमानूरूहस्तान्पादांश्च भारत ॥ १०९

पृष्ठच्छिन्नाश्चिरश्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्नांस्तथापरान् ।

समासाद्याकरोद्द्रौणिः कांश्चिचापि पराञ्छुखान् ॥ ११०

मध्यकायाभ्रानन्यांश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः ।

Bs Ds Ms निनदद्भिर्; Ks निनदद्भिर्; N1 Ba.s न-
दद्भिश्च (for विनदद्भिर्). Ks भूषां यज्ञैर्; N1 भूषो-
यज्ञैर्; D1.3 भूषां यज्ञैर्; Ba भूषां यज्ञैर्; Ds Gs
भूषां यज्ञैर् (for भूषां यज्ञैर्). —^a) N1 वराज- (for
नराज). Ks N1 द्विपदोत्तमैः; S द्विपदोत्तमैः (for
द्विरदोत्तमैः). —^a) Ks Dn1 पातितैर्. —^a) Ks
भरतर्षभः.

108 Ks transp. 107 and 108. —^a) S2 K1.3
मानुष्याणां; Ks Dn1 S मानुष्याणां (for मानुषाणां).
—^a) T Gs हतेषु (for हतेषु). Ks.4.5 वै (for च).
S1 K1 हतेषु भरतर्षभ; S2 पतितेषु हतेषु च. —^a)
S2 बहुन्. T2 Gs ऊर्ध्वाभिः; Gs ऊर्ध्वाभिः (for उ-
त्थाय). Ks चापतन् (for चापतन्). Ks बहूनि विवि-
धानि च.

109 Ds om. 109. —^a) B1 Dn1 स (B1 marg.
सा) गदान् (for साङ्गदान्). S (except T1) साङ्गदान्सा-
युधान् (by transp.). —^a) S1 Ks N1 B Dn2 D1-s.7
T1 G1 M1 विचकर्त (for नि). Ks शिरांसि विचकर्त
ह. —^a) K1 हस्तोपमान्. Ks हन्तान् (for ऊरून्).
—^a) K2.4.5 मारिप (for भारत). Ks पदांश्चैव
भारत.

110^a) S1 K1 पृष्ठच्छिन्नाः; Ks पृष्ठच्छिन्नाः; Ks
पृष्ठे छिन्नाः; Ms पृष्ठच्छिन्ना (for पृष्ठ). Ks.3 शिर-
च्छिन्नाः (Ks 'जादः); Ks शिराच्छिन्नाः; Ks तथा मध्ये;
B1.3 Dn D1-s.7 पार्श्वच्छिन्ना (for शिर'). —^a)
Ks-3 पार्श्वच्छिन्नाः; Ba.s Dn D1-s.7 शिरच्छिन्नां
(for पार्श्व). Ks.3 तथा परे; Ks तथोपराजः. —^a)
Ks Ba.s.4.5 Dn D1-s.7 T1 स महात्मा (for समा-
साद्य). Ks.3 करोद्. D1 om. from करोद् up to
निहत्वा (in 111^a). —^a) S1 कांश्चिद्.

111 D1 om. up to निहत्वा (cf. v. 1. 110). Ks om.

अंसदेशे निहत्यान्यान्कां प्रवेशयन्तिरः ॥ १११

एवं विचरतस्तस्य निम्रतः सुबहुभरान् ।

तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११२

किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतेनान्यैः महम्भजः ।

बहुना च गजाश्वेन भूरभृङ्गीमदर्शना ॥ ११३

यश्चरश्चः समाकीर्णं रथाश्चट्टिपदारुणे ।

क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण संछिन्नाः प्रापतन्मुखि ॥ ११४

मादुरन्ये पितृन्ये भ्रातृन्ये विचुक्रुशुः ।

केचिद्वृत्तं तन्कुर्द्वर्वातराष्ट्रैः कृतं रणे ॥ ११५

यन्कृतं नः प्रमुमानां रथोभिः क्रूरकर्मभिः ।

अमानिध्याद्वि पाथानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११६

न देवामुरगन्धर्वान् यश्चेन च राक्षसैः ।

यस्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनादनः ॥ ११७

ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।

न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यन्तश्च कृताञ्जलिम् ।

धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनंजयः ॥ ११८

C. 1. 447
B. 1. 2. 25
K. 1. 2. 100

111^a. —^a S. K₁ मध्ये कायान्; P₁ S मध्य (G₂ 'ध्ये/काये'; B₁-D₁-3 मध्यदेशे (for 'कायान्' .. S चान्यान्; N₁ मध्यकायाभरानन्यान्; D₂ मध्यदेशेन राजन्यान्. —^b K₁ चिच्छेदाभ्यांश्च; N₁ B₁-3 त्वेदशः; T₂ G₂ M₁ स कंठतः (for कण्ठतः). —^c B₁ S₂ D₂ अंशदेशे; G₁ S M₁ 2.4 अंशदेशाच्च; M₂ 'देशांश्च; Ca. d 'देशे (as in text); S K₁ 2.5 विभिन्नान्यान्; K₂ विभेदान्यान्; K₃ [s]मिपत्या'; N₁ विहत्या'; S च तत्रा' (for निहत्या'). —^d D₁ कार्ये; G₂ प्रावेश यन् (for प्रावेशयच्).

112^a D₂ नु (for वि). T G एवं हि बहुभिः यक्षैर् (G₁ S बहुभस्तत्र); M एवं सुबहुभस्तत्र. —^b K₂ नु (for सु). S₁ K₁ निम्रतश्च बहुभरान्; S जतोपि (M जतः सु) बहुवचनान्. —^c K₂ तामसी (for तमसा). —^d K₂ दारुणदर्शना.

113 S₂ reads 113 on marg. —^a D₂ स कश्चिद् (sic) (for किञ्चित्). K₂ प्राणैश्च (for प्राणैश्च). G₂ संछिन्नचरणैः पुभिर. —^b G₂ हतैश्च (for हतैश्च). N₁ B₁ चापि (for चान्ते). S₂ महम्भजा. —^c N₁ D₂ D₁ बहुना (for बहुना). K₂ om. च. K₃ बहुना विगजाकीर्णं; M₁ 2.3 बहुनागनराशेन. —^d D₂ यश्च क्रूर (by transp.). K₂ N₁ B₁-3 M₂-4 घोरदर्शना (for भीम').

114^a K₂ पुरुषैश्च (for यश्चरश्चः). S₁ K₁ 2.5 B₁ 2 समाकीर्णं; S₂ 'कीर्णं; K₁ D₁ 'कीर्णं (for 'कीर्णं). S वर्षयंतो भवं घोरं. —^b S₂ सरथाश्च (hyper-metric); T₁ नराश्च; T₂ G नराश्च; M₁ 3 गजाश्च; M₂ नराश्च (for रथाश्च). S K₁ द्विपदारुणा (S₂ 'जाः); K₂ T G₁ 2 द्विरदारुणे; K₃ द्विपदारुणे; K₂ D₂ D₁ G₂ द्विपदारुणे; M₁ 3 'दां रणे; M₂ 4 द्विरदो रणे (for द्विपदारुणे). —^c K₁ D₂ द्रोणपुत्रेण. —^d S₂ संछिन्नः; N₁ D₂ G₂ संछिन्नाः; D₂ संछिन्नान् (for से

छिन्नाः. D₁ नपतन्.

115^a S₂ K₂ 4 N₁ मादुरन्ये; K₂ मादुरन्ये; K₂ 5 B₁ 3 D₁ D₂ 4: भ्रातृन्ये; D₂ भ्रातृन्ये; T₁ G₁ M मातृन्ये; T₂ G₂ मातृन्ये; G₂ पुत्रान्ये (for मातृन्ये). K₁ पितृन्ये; S पितृ (T₁ 'तृ'न्ये. —^b K₁ भ्रातृन्ये; K₂ om.; K₃ भ्रातृन्ये; B D₂ D₁-3 पुत्रान्ये; S भ्रातृन्ये (for भ्रातृन्ये). K₂ 4 5 T₁ M₂ च (T₁ M₂ [s]वि) सुक्रुशु. —^c S₂ केचिद्वर्तैर्; K₁ किञ्चित्तैर् (for केचिद्वर्तैर्). K₁ मृतैः; K₂ न तान्; T G₁ 2 नराः; G₂ अभि- (for न तन्). D₂ केचिद्वर्तैर्तत्कुरैर्.

116^a K₁ om. क. D₁ 2.5 तत्कृतं नः; T M₂ 4 यक्षः कृतं; G₁ M₁ यक्षः कृतः; G₂ M₂ यक्षः कृतः (for यक्षकृतं नः). —^b T G₁ 2 भीम- (for क्रूर). —^c S₂ K₁ 5 T₂ G₁ 2 नु (for हि). —^d B₁ 3 क- (for नः).

117^a M₁ स- (for न). D₂ D₁-2.2 न चासुरैर् नंघवैर्. —^b M₁ सचक्षोरगराक्षसैः. —^c S जेतुं हि (for विजेतुं). K₁ कौन्तेय. —^d T₁ नेता (for गोप्ता).

118^a K₂ 3 ब्रह्मणः (for 'ण्यः). S₁ B₁ सत्यवान् क्षांतः (D₁ क्षांतः); K₁ G₂ सत्यवाक् क्षांतः (G₂ क्षांतः); K₂ सत्यवादी च (for सत्यवाग्दान्तः). —^b S₁ K₁ सर्वभूतानुकम्पकः; K₂ D₂ T₂ G 'भूतानुकम्पकः. —^c K₂ 3 B D₂ D₁ 2.4.2.7 स; S (except T₁) द्वि (for च). K₂ प्रमत्ते. K₂ 5 D₂ न सुप्तं न प्रमत्तं वा; K₃ न सुप्तं न मत्तं वा (sub-metric). —^d K₂ नमस्तस्मै कृताञ्जलिः. —^e D₁ 2 T G₂ च (for वा). M₁ प्रधा- यंतं मुक्तकेशं. —^f S (except G₁) हन्यान् (for हन्ति). K₂ न मंशयः (for धनंजयः).

[119 848
8.12 8.12
8.12 8.12]

तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
इति लालप्यमानाः स शेरते बहवो जनाः ॥ ११९
स्मरतां च मनुष्याणामपरेषां च कृतताम् ।
ततो मुहूर्ताप्राद्याम्यन्तः शब्दस्तुमुलो महान् ॥ १२०
शोणितव्यतिथिकायां वसुधायां च भूमिप ।
तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ॥ १२१
संवेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान्तःसहस्रशः ।
न्यपातयन्नरान्क्रुद्धः पशून्पशुपतिर्यथा ॥ १२२
अन्योन्यं संपरिष्वज्य शयानान्द्रवतोऽपरान् ।

119 Ss om. 119^{ab}. —^a) N₁ B₁ s यदिदं (for तदिदं). K₁ (marz.) तत्; B₁ वै (for नः). N₁ K₁ क्रूरं (for घोरं). —^b) T G₁ s भीमकर्मभिः (for क्रूरं). K₁ रक्षोक्रूरकर्मभिः (sic). —^c) K₁ लालपि-
मानाः. K₁ D₁ G₁ ते; N₁ च; T G₁ s तु (for स).
—^d) K₁ शेरते बहवो जनः.

120 ^a) S₁ K₁ D₁ स्मरतां; K₁ स्मरतां; K₁
स्मरतां; K₁ पततां (for स्मरतां). —^b) M₁ भूमुखां;
Ca. d कृतताम् (as in text). —^c) S₁ प्रास ३३;
K₁ भवन्तः; T₁ प्राकाम्यन्; M₁ प्राशाम्यन् (for प्राचा-
म्यन्). —^d) K₁ s शब्दः स (K₁ सु-) (for स शब्दश्च).
K₁ s. s तुमुलो. S₁ D₁ G₁ [s]भवन्; K₁ भवान् (for
महान्).

121 ^a) K₁ शोणितैः; D₁ शोणितं (for शोणित).
S₁ K₁ D₁ s व्यतिथिकायां; K₁ B₁ s D₁ s (before
corr.) s विष्कायां; K₁ D₁ (by corr.) T G₁ s विष्कायां
(for विष्कायां). D₁ शोणितत्वेतिविष्कायां. —^b) K₁
च भूमिपः; T G₁ नराधिपः; G₁ जनाधिपः; G₁ M
रनर्षज (for च भूमिप). —^c) K₁ तुमुलो; K₁ s. s D₁
तुमलं. K₁ s. s D₁ s तुहे; N₁ B₁ s सर्वः; S राजन्
(for घोरं). K₁ राजन् तुमलं राजन्. —^d) K₁ s
D₁ क्षणाद् (for क्षणेन). B₁ [च]तरधीयते. — After
121, D₁ repeats from वां च भूमिप up to धीयत.

122 ^a) K₁ संवेष्टमानाः; K₁ s B D₁ D₁ s s
G₁ संवेष्ट; K₁ N₁ D₁ D₁ s s स चेष्ट; T G₁ वि-
चेष्ट (for संवेष्ट). S₁ उद्विग्नान्. —^b) S₁ K₁ नरः;
K₁ वरा (for नरा).

123 ^a) K₁ स (for सं). D₁ संपरिष्वज्य (for
पश्यन्). —^b) S₁ M₁ शयनाः; K₁ शयना (for

संलीनान्युध्यमानांश्च सर्वान्द्रौणिरपोथयत् ॥ १२३
दह्यमाना हुताशेन वध्यमानाश्च तेन ते ।
परस्परं तदा योधा अनयन्यमसादनम् ॥ १२४
तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाण्डवानां महद्बलम् ।
गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२५
निशाचराणां सत्त्वानां सा रात्रिर्हर्षवर्धिनी ।
आसीन्नरगजाश्चानां रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ १२६
तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः ।
सादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च ॥ १२७

शयानान्). K₁ खवतो; K₁ ब्रवीतो; D₁ भवतो;
T G जीवतो; M कीवतो (for द्रवतो). K₁ s. s D₁
नरान् (for परान्). B₁ शयानान्यर्धतोपमान्. —^c)
G₁ M₁ s स (G₁ वि-) कीनान्. D₁ s वध्यमानांश्च; S
द्रवतश्चापि (for युध्यमानांश्च). K₁ कीनान्युध्यमानांश्च.
—^d) K₁ द्रौणिर. B₁ s D₁ अपातयन्. K₁ सुसांश्चैव
तथापरान्.

124 K₁ om. 124^{ab}. —^a) D₁ D₁ दह्यमानान्.
K₁ मध्यमानांश्च; D₁ D₁ वध्यमानांश्च (for मानांश्च).
K₁ तेन वै; B₁ s तेन वै (for तेन ते). S हुताशेन
दह्यते वर्धते (M₁ s. s 'तो' द्रौणिना परे. —^b) K₁ T₁
G₁ s तथा; B₁ s ततो (for तदा). S₁ K₁ s N₁ B
D₁ D₁ s. s योधान्; K₁ योद्धा; M₁ s. s योधान्;
M₁ योधा (for योधा). G₁ परस्परं तथायन्वा. —^c)
S₁ K₁ s. s N₁ B₁ s D₁ D₁ s अनयन्; S गमयन्
(for जनयन्). K₁ यमसादनं (metathesis); B₁ s
यमसाधनं (for 'सादनम्').

125 ^a) K₁ s G₁ s तस्यां; G₁ तथा; M₁ ततो
(for तस्या). K₁ s रजन्या (K₁ 'न्या' मर्धेन; K₁ G₁
रजन्या (G₁ 'न्या' स्पर्धेन; K₁ रजन्या मर्धेन (for 'न्या-
स्वर्धेन). —^b) D₁ महाबलं; D₁ lacuna. —^c)
D₁ क्षमयामास. —^d) K₁ निवेशनं.

126 ^a) B D₁ D₁ s. s रात्रिः सा (by transp.);
M₁ सा रात्री. S₁ K₁ s D₁ D₁ s T M₁ s हर्ष-
वर्धनी (for 'वर्धिनी). —^b) K₁ s. s D₁ s सैन्यः;
K₁ D₁ S रौद्रा (G₁ 'द्र') (for रौद्री). D₁ क्षयकरा.

127 ^a) S₁ तत्रापदयन्तः; D₁ दृश्यन्त. —^b) K₁ s
N₁ B₁ s D₁ s S परमांसानि (for नर). —^c) M₁
पिबन्तः शोणितं बहु.

करालाः पिङ्गला रौद्राः शैलदन्ता रजस्वलाः ।
जटिला दीर्घसक्थाश्च पञ्चपादा महोदराः ॥ १२८
पश्चादङ्गुलयो रुक्मा विरूपा भैरवस्वनाः ।
षट्जानवोऽतिहस्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ॥ १२९
सपुत्रदाराः सुकूरा दुर्दर्शनमुनिर्घृणाः ।
विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३०

128 *) Ks Ts G Ms-1 करालाः Ks पिंगलाः
Bs-2 कपिलाः Ts G पिंगला (for पिङ्गला). —
damaged Ks रुद्राः Ks रौद्राः Ns Dns Ds-2
चैव (for रौद्राः). —^b Dns शैलदन्ताः Ds शैलदन्तः
(for 'दन्ता'). Ks रजस्वलान्. —^c Ns दीर्घसक्ताः
Ns दीर्घसक्ताश्च; Ks 'सक्ताश्च'; Ks, 1, 2 Ds, 2 Gs
'वक्त्राश्च'; Ks 'सक्ताश्च'; Ks 'सक्ताश्च'; Ns 'संध्यश्च';
Bs Ds-2 'शंखाश्च'; Dns 'सक्ताश्च'; Dns 'मध्याश्च';
Ds 'सक्ताश्च'; Ds 'सक्ताश्च'; T Gs भीमवक्त्राश्च;
M दीर्घसक्ताश्च (for 'सक्ताश्च'). —^d Ks महोदराः
(for 'दराः').

129 *) Ss lacuna; Ns पश्चादङ्गुल्यो; Dns 'दं-
तयोः Ks भद्रा (for रुक्मा). —^b Ks-2 वैरूपा (for
वि'). Ks Ms-2 भैरव Ks 'वा'स्वराः. —
Hypermetric. Gs [s]पि (for स्ति). Ns षट्-
तिहस्ताश्च; Ss (before corr. as in text) गजाननातिः;
Ks षटाननाभिः; Ks षटारावातिः; Ks षटजानवोति-
हस्ताः; Ks षटजवातिहस्ताश्च; Ks Bs Dns Ds-2, 4, 7
षट्जालावसक्ताश्च (Ds 'स्व'); Ns जटिलाश्चातिरक्ताश्च;
Bs-2 षटमजाल (Bs [marg.] षट्जाल) रौद्रास्व (Bs
'स्वा'); Bs Ds-2 षट्जालविरक्ताश्च; Dns 'जवारकाः'; Ts
गजाननापि हस्ताश्च; Ts गजाननाश्च प्रह्लाश्च; Gs गजान-
वोपि हस्ताश्च; Gs षट्जालपरिहिताः; Ms विकुशिल-
हस्ताश्च. —^d Ks नीलकण्ठाः; Ts नीलवर्णाः; Ts 'वर्ण-
(for 'कण्ठा'). Bs Dns Ds-2, 4 Ts विभीषणाः (for
विभी').

130 *) Dns सुपुत्राः; Ms सुपुत्र (for सपुत्र).
Ks स्वकारा (sic); Ks, 2, 3 Ds-2 Ms-2 सकूराः; Ns
कूराणां; T Gs-2 कूरान्ते; Gs कूराश्च; Ms सुप्रीता
(for सुकूरा). —^b Ns दुर्दर्शनः; Ns सुदुर्दर्शन
(hypermetric); Ks-2 दुर्दर्शिकाः; Ks Bs दुर्दर्शाश्च;
Ks-2 दुर्दर्शिकाः; Ns दर्शनीयाः; Bs-2 Dns Ds-1, 7 सु-
दुर्दर्शाः; T Gs-2 तादृशीकाः; Gs ददशान्धे; Ms दु-
र्दर्शीकाः; Ms-2 दुर्दर्शीकाः; Ms दुर्दर्शीकाः (for दुर्दर्शन).
Ks 'स्वनिर्घृणाः'; Ks Gs च नि'; T Gs-2 M सुदारुणाः

पीत्वा च शोणितं दृष्टाः प्रानृत्यन्गणोऽपरे ।
इदं वरमिदं मेध्यमिदं स्वादिति चाब्रुवन् ॥ १३१
मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसानां च भृशश्लिषाः ।
परमांसानि स्वादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ॥ १३२
वसां चाप्यपरे पीत्वा पर्यधावन्विकुशिलाः ।
नानावक्रान्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशिनः ॥ १३३

(for 'सुनिर्घृणाः'). Dns सुदर्शाः स्वनिर्घृणाः. —
Dns विविधानि (for 'धानि'). —^d Ks तत्रादृश्यं च
राक्षसाः.

131 *) Ks Ds रुधिर (for शोणितं). —^b Ks
नृत्यन्तो; Ds-2 प्रानर्तन्; 1 Gs प्रानृत्यन् (for प्रा').
Ss Ks परे; Bs-2 रणे (for अपरे). Ks प्रानृत्यन्त
रणाजिरे. —^c Ks इंदीवरम्; Ks Ns Bs-2 Dn
Ds-2, 7 Ts Gs Ms इदं परम्; Ms-2 इदं मेध्यम् (for
इदं वरम्). —^d Ks इदं. Ss Ds Gs साध्विति;
Ks सान्धिति; Ks 'द्विति; Dns स्वामिति; Dns
स्वास्ति (corrupt) (for स्वादिति).

132 *) Ks मेदोमज्जास्थि. —^b Ks Ds वसानां.
Ks om. च. Ss Ks Ns Bs भृशश्लिषाः; Ks-2 Dns
Ds-2 Cnp भृशश्लिषाः (Ks 'ता'); Ks भृशश्लिषाः;
Dns पिपासतः; Ds (before corr. as in text) पिपा-
सिताः; Ds रक्षोविताः (for भृशश्लिषाः). T Gs-2 M
मांसानां भृशमांसि (Ts 'सि'; Gs 'स्थि'; Ms 'श्रि') ताः;
Gs वसानां भृशमांसताः. —^c Ks om. (hapl.) 132^a-133^a;
Ks om. 132^a. —^d Ns Dns परं (for पर). Ks
स्वादन्तः. Ds-2 स्वादन्तः परमांसानि. —^e Ks-2 Ds-2
S मांसगृहिनः (for 'जीविनः').

133 Ks om. 133 (cf. v. 1. 132). —^a Ks Ns
Bs-2 Dn Ds-7 T Gs-2 Ms-2 वसाश्च; Bs-2 वसाश्च;
Gs वसा (for वसां). Bs-2, 3 Dn Ds-7 चैवापरे;
Ms चान्यपरे (for चाप्य'). —^b Ss विमुशिलाः;
Ks-2 Cd विकुशिताः; Ks विकुशिलाः; Ns विमुशिलाः;
Bs-2, 3 Dn विकुशिलाः; Bs Ds-2 Ca विकुशिकाः; Bs
विकुशिलाः; Ts विकुशिलाः; Ms विहृषुलाः (for विकु-
शिलाः). Ks प्रधावन्तश्च कुशिताः; Ks Ds-2 पर्यधावन्त
विकुशिलाः; Gs सुदमापुर्विकुशिलाः; Ms-2 पर्यधावन्त
विकुशिलाः. —^c Ks नानावक्रान्त. —^d Dns राक्षसाः
(for क्रव्यादाः). Ss पिशिताशिनः; Ks-2 Ns Ds-2, 3
T G Ms 'शनाः; Ms-2, 3 मांसगृहिनः.

134 *) Ks तत्राब्रुवाति चैवामन्. —^b Ss Ks

G. 10. 409
B. 10. 4. 141
M. 10. 9. 146

अयुतानि च तत्रामन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षमां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ १३४
मुदितानां विवृण्णानां तस्मिन्महति वैशसे ।
ममेतानि बहुन्यासन्भूतानि च जनाधिप ॥ १३५
प्रन्यूपकाले शिविरान्प्रतिगन्तुमियेष मः ।
नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणिरासीदस्तिरुः ।
पाणिना मह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३६
म निःशेषानरीन्कृत्वा विरराज जनक्षये ।
युगान्ते सर्वभूतानि मम कृत्वेव पावकः ॥ १३७

[अ. बुदानि च. —^a) Dns घोररूपाणि; T क्रूरकर्माणां (for घोररूपाणां). —^d) Ds महतां; T G हतानां (for महतां). T घोरकर्मणां (T: 'ण:').

135 Ms. s. om. 135. —^a) B1.2 विवृण्णानां; B2 M विवृण्णानां (for विवृ). —^d) Ks संभूतानि जनाधिप. —^e) reads at 142^a-145¹ after 137 (Ms. s. after 134).

136 ^a) Ks 'शिवस्य'; Ks 'सिक्तसि'; Gs Ms. s. 'निकृष्टो' (for 'सिक्तस्य'). —^d) Śs द्रौणिर्; Ds द्रौणेर्. Ks जसिक्तः; Ks जसत्वरः; Ks महाप्रभाः; Ks जसेतिरी; Dns जसित्तरः; Gs जसुत्तरः; Ms. s. ससुत्तरः (for जसि); Ks द्रौणिरासिदस्तिरुः (sic); Dns द्रौणिरासीदस्तिरुः. —^e) Ks om. 136^a. —^f) Ms. s. इव (with hiatus) (for सह). Śs Ks संश्लिष्य (for संश्लिष्ट). —^g) Ks एकीभूतः; Gs एक (for एकी). Ks. s. प्रभोः; Ks [अ]भवत् (for प्रभो).

137 ^a) Ks निशेषा (for निःशेषात्). Ks. s. N1 जनायः; B1.2 Ds जनायः; Ds परान् (for जनायः). B2 सयाः; B1.2 सया (for सया). Ks B1.2 Ds D1.2. s. दुर्गमां पदवीं गत्वा. —^b) Ds om. (hapl.) 137¹-138¹. —^c) N1 Ds G1.2 M विरराम (for 'ज'). S (except G1) निशाखये (for 'जन्'). —^d) K1 जस्यैकैर्बन्धः; Ks 'कुम्भेव'; Ds Gs M1 'कुम्भेव' (for जस्य कुम्भेव).

138 Ds om. 138^a (cf. v. l. 137). —^a) Ks Dns Ds T1 G M1.2 प्रोपायनिः; Ks द्रौणिर्निशिः; Dns द्रौणिनि च (for द्रौणिपानि). B1.2 पुरा (for प्रभो). Ks द्रौणि कुम्भेव वायव. —^b) Ds Dns D1.2 om. 138^a; B2 reads it on marg. —^c) Ś Ks N1

यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो ।
दुर्गमां पदवीं कृत्वा पितुरासीद्व्रतज्वरः ॥ १३८
यथैव संसुप्तजने शिविरे प्राविशन्निशि ।
तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभः ॥ १३९
निष्क्रम्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां संगम्य वीर्यवान् ।
आचख्यौ कर्म तत्सर्वं हृष्टः संहर्षयन्विभो ॥ १४०
तावप्याचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
पाञ्चालान्सृज्याथैव विनिकृत्तान्सहस्रशः ।
प्रीत्या चोच्चैरुद्रकोशस्तथैवास्फोटयन्स्तलान् ॥ १४१

B1.2 Ms. गत्वा; Ks B1.2 Dns D1.2 गच्छन् (for कृत्वा). —^a) Ś K1.2 विभीर् (for पितुर). T G2.2 M Cv गतव्ययः (M: 'था:'); G1 गतानुणः (for गतज्वरः). Ks पितुरासीद्व्रतज्वरः.

139 ^a) Dns प्रविदां. —^b) S (except T1) कृत्वा (for हत्वा). Ks S (except T1) निःशब्दः; B1 निःशब्दैर्. —^c) Śs Ks. s. B1.2 नरर्षभः; Ks महाबलः; S महारयः (for नरर्षभः). Dns निश्चक्रे भरतर्षभ.

140 ^a) Ks. s. Ds निष्क्रम्य; B1 निष्क्रम्य (for निष्क्रम्य). S (except T1) तस्मात्शिविरात् (by transp.). —^b) G1 तस्मात् (for ताभ्यां). S संगम्य (for संगम्य). —^c) Ks आचख्यौ. Ks तस्यकर्म; T G1.2 M तत्ताभ्यां; Gs ताभ्यां तत् (for तत्सर्वं). —^d) Ś Ks हृष्टः (for हृष्टः). K1 B1.2 D1.2 प्रभोः; Ks इव (for विभो).

141 ^a) K1.2 N1 Ds तावप्याचख्य (K1 'ख्य')तुस्तः; Ks. s. B1 Dn तावप्याचख्यतुस्तः; T1 ता स यथा; T2 Gs तौ स यथा; G1 न स यथा (for तावप्या). Ks तावचख्ये तु तत्रैव; M1 तावुक्त्वा तु तत्तस्मै. —^b) Ś K1 प्रियकरं; B1 प्रियकरौ; B2 प्रियकरौ; G2 प्रियकरत् (for 'करौ'). Ks सदा (for तदा). —^c) Ks G1 पांचालाः; Dns पंचालान्; Gs पांचालः; D1.2 पं (D: पां) चाल (for पाञ्चालान्). Ks Ds G1.2 संजयाश्चैव. —^d) Ks Ds विनिकृत्तान्; Ks Gs 'कृत्ताः; Ks 'कृताः; B1 निकृत्तान्; Dns विनिकृत्तान् (for विनिकृत्तान्). Ks विनिकृत्ताश्च सर्वसः. —^e) Ks प्रीताश्च; Ks प्रीत्या; Dns प्रीता (for प्रीया). Ks [अ]चोच्चैर् (for चोच्चैर्). Ks तदास्फोटयन्. —^f) Ks शक्या वा (for तथैव). Dns T2 स्फोटयन्. Ś K1 तलं; Ks सदा; N1 सतः; T1 सतान्.

एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये ।
 प्रमुत्तानां प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥ १४२
 असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः ।
 तादृश निहता यत्र कृत्वात्माकं जनक्षयम् ॥ १४३
 घृतराष्ट्र उवाच ।
 प्रागेव सुमहत्कर्म त्रौणिरेतन्महारथः ।
 नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये वृतः ॥ १४४
 अथ कस्माद्वृते क्षत्रे कर्मदं कृतवानसौ ।
 द्रोणपुत्रो महध्वास्तन्मे अंशितुमर्हसि ॥ १४५
 संजय उवाच ।
 तेषां नूनं मयाआसौ कृतवान्कुरुनन्दन ।
 असांनिध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ॥ १४६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

142 ") M₁ च (for हि). —^a) S₁ K₁ पांचा-
 लानां; S₂ पांचालान् (for सोमकानां). —^b) S₁ B₁ s
 T₁ G₁ प्रमत्तानां प्रमुत्तानाम् (B₁ प्रमत्तानाम्). —^c) D₁
 सभृश (for सुभृश). K₁ 'भारुणा; T₁ 'दरुणा.

143 K₁ cm. 143. —^a) T₁ G₁ s M₁ च (for
 हि). G₁ असंशयस्य कालस्य. —^b) K₁ पर्यायो. N₁
 त्वरविक्रमः (for दुरति). —^c) D₁ सत्ता[त्] (for यत्र).

144 ") K₁ प्रागेव. —^a) K₁ T G₁ s मृग; G₁
 M₁ मृगं (for एतन्). B₁ महारथ; T G₁ 'कलः (for
 'रथः). —^b) D₁ न करोद्. D₁ s ईदृशः (for 'ई').
 D₁ (sup. in. as in 'text') यस्मात् (for कस्मात्). K₁
 नामवधेरशः कस्मात्; B₁ तैव तत्कृतवात्कस्मात्. —^c)
 K₁ वः (for सन्). M₁ 'हृदये (for 'विजये). K₁
 N₁ D₁ s G₁ वृतः; T G₁ कर्म (for वृतः). K₁ B₁
 D₁ सपुत्रस्य (K₁ मम पुत्रः) जये धनः.

145 ") B₁ क्षुद्रे; D₁ क्षत्रे; Cap क्षत्रे (as
 in text). K₁ हृतेषुर्वै (for हृते क्षत्रे). —^a) D₁
 धर्मदं. —^b) K₁ द्रोणपुत्र (for 'पुत्रे). B₁ D₁
 D₁ s महामा स (D₁ तु) (for महध्वास्त). —^c)
 K₁ आशितुम् (for अंशितुम्).

146 ") S₁ नूनं तेषां (by transp.). —^a) S₁ K₁
 सुकर्मजनः; S₂ K₁ कुकर्मजनः; S₁ सत्तम (for 'नन्दन').
 —^b) S₁ असांनिध्याच्च; K₁ 'ज्याच्च; K₁ M₁ s s

सात्यकेशापि कर्मदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ।
 न हि तेषां समक्षं तान्दन्यादपि मरुत्यतिः ॥ १४७
 एतदीदृशकं वृत्तं राजन्सुमज्जने विभो ।
 ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् ।
 दिष्टा दिष्टेति चान्योन्यं समेत्योचुर्महारथाः ॥ १४८
 पर्येष्वज्जतनो त्रौणिस्ताभ्यां च प्रतिनन्दितः ।
 इदं हर्षाच्च सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १४९
 पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 सोमका मन्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ॥ १५०
 इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव साचिगम् ।
 यदि जीवति नो राजा तस्मै शंभामहे प्रियम् ॥ १५१

C. 10. 478
 B. 10. 8. 159
 K. 10. 8. 164

'ध्यानु; T G₁ 'त्ये च; M₁ 'त्ये तु (for 'ध्याद्धि).

147 ") K₁ सात्यकस्य च. —^a) K₁ साधितुम्. —^b)
 N₁ B₁ D₁ D₁ s को हि (G₁ सोपि) (for न हि).
 N₁ B₁ s समक्षे. K₁ वा (for तान्). D₁ s को हि
 तेषां च समुक्षं तु (hypermetric); G₁ को हि तेषां समं
 तेन. —^c) K₁ s s D₁ सत्तकनुः (for मरुत्यति).

148 ") D₁ तारुसकं (for इदं). S₁ राजन् (for
 वृत्तं). K₁ एतदेदीदृशं कर्म. —^a) T G₁ s M₁ वृत्तं;
 G₁ व्यक्तं (for राजन्). S₁ K₁ D₁ सुते जने. K₁ s s
 S₁ निशि; K₁ विभुः (for विभो). —^b) S₁ मह० वं;
 S₁ (marg.; also as in text) K₁ महामवं; K₁ महा-
 मवं (for 'त्ययम्). —^c) S₁ K₁ समेत्युचुरः; D₁
 समेत्युचुरं (for समेत्योचुर). T₁ महारथाः; G₁ 'रथः;
 M₁ s नराधिर (for महारथाः).

149 ") S₁ B₁ s D₁ पर्येष्वज्जन्; K₁ प्रत्येष्वज्जन्;
 D₁ T₁ G₁ पर्येष्वज्जन्; T₁ G₁ पर्येष्वज्जन् (for पर्येष्व-
 ज्जन्). K₁ s D₁ पर्यै K₁ प्रत्येष्वज्जन् (K₁ 'ज्य) त तो;
 K₁ पर्येष्वज्जितो; K₁ पर्येष्वज्जततो; D₁ पर्येष्वज्जततो;
 M₁ पर्येष्वज्जन् च नो (for पर्येष्वज्जततो). —^b) K₁ S₁
 B₁ D₁ s D₁ s G₁ s सं; D₁ D₁ स (for च). D₁
 प्रतिवदः; D₁ 'दि'जः (for प्रतिनन्दितः). —^c) N₁
 इति; D₁ इमं (for इदं). S₁ B₁ s D₁ D₁ s s
 हर्षानु; K₁ 'पञ्च. M₁ सुमहान्. —^d) K₁ आत्तः

९

संजय उवाच ।

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ १
मत्वा चैनमपश्यन्ते किञ्चित्प्राणं नराधिपम् ।
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिव्रुत्तवात्मजम् ॥ २
तं भयसक्तं राजेन्द्र कृच्छ्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३

Ks आदत्ते (for आददे). K1 अद्भुतं (for उत्तमम्).

150 °) B1 Dn1 D7 पंचाला. — °) T मच्छ-
शेषाश्च.

151 °) B D1-3 T2 G सः (for स). — °) K2.3
K2.3 T1 यामम्. Gs यातमद्यैव माचिरं. — °) K2.3
तस्य (for तस्यै). Ks N1 B2 Dn2 D1-2. वयं (for
प्रियम्).

Colophon. — Adhy name: S D1.3 सैन्यशेषवधः;
K1 सैन्यवधः; K2 शिबिरवधः; K3 अश्वपत्तन्यवधः;
G1.3 सुतजनमरणं; M2 शिबिरनिष्कामनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): S2 N1 Dn2 D2
(marg.) T G 8 (as in text); B1 75; Dn1 M2-3
9; M1 74. — Sloka no.: Ks 155; K2 151;
N1 160.

9

1 °) M2 सह (for सर्व). — °) K4 द्रौपदेयाश्च.
— °) K2.3.5 N1 B Dn D1-2.7 M4 आगच्छन् (for
अग). S सर्वे (for तत्र).

2 °) K2 चैवम् (for चैनम्). N1 B Dn D1-2.7
अपश्यन्ते (for 'इयंते'). — °) K2 किञ्चित्छेषं. Ks नरा-
धिपः; N1 जनेधरं; B1.2.4.5 Dn D1-2.5 जनाधिपं (for
नरा). — D1 om. from 2° up to रुधि (in 3°). D2
repeats 2°-3° after 3°. — °) K4 प्रस्कन्द्य. Ca. d
oite परिस्कन्द्य. — °) Ks परिचक्रुस् (for 'वक्रुस्').

3 D1 om. up to रुधि (in 3°) (cf. v.l. 2). D2
repeats 3°. — °) Ks भयसिक्तं; Dn1 G2 M2
'सन्धि'; Dn2 'सक्तं'; T2 'सन्धि' (for 'सक्तं'). S2
B1.2 Dn2 D1.3 राजेन्द्रं; S राजानं (for राजेन्द्र). K2.3

वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्वोरदर्शनैः ।

शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४

निवारयन्तं कृच्छ्रात्ताञ्श्वापदान्संचिखादिषून् ।

विवेष्टमानं महां च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५

तं शयानं महात्मानं भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् ।

हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ।

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६

भयसक्तं च राजानं. — °) K1 कृच्छ्राप्रसम्; K2.3 तथा
प्राणम् (for कृच्छ्रं). K2.4.5 अचेतनं; D2 (for the
first time) जघां नाधिपं (for अचेतसम्). — After
3°, K2.4.5 read 6°. — °) Dn अपश्यं; M2 अपश्यद्.
S1 पृथिवीतले; K1 'पति'; K2 T1 वसुधातले.

4 °) Dn2 D7 स्वापदैर्. S वोररूपिभिः (for
'दर्शनैः'). — °) S K1.3 शिवा; K2 शाला; B-
नाना; D2 (by corr.) S साला (for शाला). — °) K2
समन्तात्परिवारितं.

5 °) K1 निवारयन्तं; K2 न्यवारयं. K2 कृच्छ्रातु;
Ks T1 G2 M1.2.4 तं कृच्छ्रात्; D2 कृच्छ्रं तात्र; T2
तं कृच्छ्रं; Gs कृच्छ्रात्स; M2 तान्कृच्छ्रात् (for कृच्छ्रा-
तात्र). — °) K2 स्वापदांश्च; K2 पश्चादान्; M2
श्वापदात् (for 'न्'). S1 संचिका**न्; K1 संचिका-
दिषून्; K2.3 Dn1 च (Ks स) विषादिषून्; K4 संचि-
खादिषून्; N1 B Dn2 D1-3 G2 च चि (G2 वि) खा-
दिषून् (for संचिखा). — °) S2 विवेष्टमानं; K2.4.5
N1 B Dn D1-2.7 विवेष्टं; G2 विवेष्टं (for विवेष्टं).
K2 पश्चां च; N1 सुभृशं; T G2 उरुभ्यां; G2 उदीक्ष्य
(for महां च). — °) K2 सुहृशं (for सुभृशं).

6 K2.4.5 read 6° after 3°. — °) Ks om.
तं शयानं. Ks शयाने. N1 D2 ततो दृष्ट्वा; B Dn
D1.2.4.5.7 T G तथा दृष्ट्वा; M तथा दृष्ट्वा (for महा-
त्मानं). — °) S2 K1 B Dn2 D1-3 सु; M1 च
(for स्व). — °) K1 हतशेषास्त्र; Dn1 तदशिष्टास्त्र
(for हत). M1 ततो (for त्रयो). S राजन् (for
वीराः). — °) K2 पर्यवारयन्तं; N1 S पर्यदेवयन्.
— After 6°, K2 reads 7°-8° (for the first time)
repeating it at its proper place. — °) K2 सात्वतः.

7 °) K2 शोभितादग्धैर्; G2 'दिग्धो'. — °) K2

तैस्त्रिभिः शोणितादिभ्यैर्निःश्वमङ्गिर्महारथैः ।
 शुशुभे संहतो राजा वेदी त्रिमिरिवाग्निभिः ॥ ७
 ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतयोचितम् ।
 अविषहेन दुःखेन ततस्ते रुरुदुःखयः ॥ ८
 ततस्ते रुधिरं हस्तं मृषाभिर्मृज्य तस्य ह ।
 रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९
 कृप उवाच ।
 न देवस्मातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ।
 एकादशचमूर्त्तां शनैः दुर्योधनो हतः ॥ १०

सर्मात्पवित्रावितः. — Ks reads 7th (first time) after 6th. —^a) Ks नै वृत्तो; Ks नै वृत्तै; Ks N₁ B D₁ 2. 4. 5. 7 स वृत्तो; D₁ रावृत्तो; D₂ स महा[राज्ञो] (for संहतो). G₂ तैस्त्रिभिः शुशुभे राजा. —^a) N₁ T G वेदित्; M₂ वेदीत्; M₃ वेदी (for वेदी).

8 Ks reads (first time) 8th after 6th (cf. v. 1. 3). —^a) Ks. 8 ते सं; Ks लक्षः (for ते सं). —^b) Ks. 7 D₁ 2 अययोचितं. — After 8th, Ks ins.:

40* दुःखादभूत्समुत्थन्न निःश्वसपरमा नृपः ।

—^a) K₁ अविषहेन; B₁ 2. 4. 5 D₁ 7 'महेन (for 'पहेन). —^a) K₂ 7 ते संप्र; S सर्वे प्र (for ततस्ते). G₁ 2 क्षियः (for त्रयः).

9 —^a) Ks B₁ 2. 4. 5 D₁ 2. 7 ततस्तु (for 'ले). D₁ रुधिरै. —^b) T₂ G₂ 2 मुखं. Ks निमुञ्च; N₁ निमुञ्च; D₁ 7 विमुञ्च (for निमुञ्च). K N₁ B D₁ 2. 7 G₂ हा (for इ). M₂ मुखाभि मुञ्च तस्य ह. —^c) K₁ रणो; G₂ रण; M₂ रणे; M₂ 4 कृपो (for रणे). G₂ वज्र (for राजः). —^d) B₁ कृपणः. D₁ M₂ पर्यदेवयन्.

10 Dr om. the ref. —^a) S K₁ लेख्य (for लेख्य). K₁ 'भारोत्ति. —^b) K₂ रुधिरोक्षिता; G₂ 'क्षितं. —^c) S₂ शेषे; G₁ एको (for शेषे). D₂ om. हतः.

11 —^a) M₂ 4 तस्य (for पश्य). D₂ पश्य चानि-
 क्ताकस्य. —^b) K₂ B₁ D₁ G₂ 'विमृषितं; K₁ D₁ 'पिता (for 'पिताम्). — M₂ repeats 11th-13th. —^c) K₂ गदा. K₂ G₁ गदाधिक्य (for गदा). K₂ D₁ [इ]मा; K₂ [इ]वं (for [इ]मां). —^d) S₁ K₁ समीप;

पश्य चामीकरामस्य चामीकरविभूषिताम् ।
 गदां गदाप्रियस्त्रेमां समीपे पतितां भुवि ॥ ११
 इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे ।
 स्वर्गायापि व्रजन्नं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२
 पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
 शयानां शयने धमे भार्या प्रीतिमतीमिव ॥ १३
 यो वै मूर्धावसिक्तानामग्रे यातः परंतपः ।
 स हतो प्रमते पांशुन्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १४
 येनाजौ निहता भूमावशेरन पुरा द्विषः ।

K₂ क्षयितां (for समीपे). K₂ पतिता; G₂ पतितं (for पतितां).

12 M₂ repeats 12 (cf. v. 1. 11). —^a) K₂ इयमेना (for इयमेनं). K₁ 2. 4. 5 N₁ B₁ 2. 5 D₁ 2 S सदा; K₂ सदा (for गदा). —^b) D₁ गदां रणे (for रणे रणे). D₁ om. the second रणे. —^c) K₂ 4 M स्वर्गायाभि; K₂ स्वर्गप्राप्ति; T G₂ स्वर्गाया (T₂ 'या); G₁ 2 स्वर्गं चापि (for स्वर्गायापि). K₂ प्र-
 जन्नं (for व्रजन्नं हि). —^d) T₁ सं (for न).

13 —^a) K₂ पश्येतां; K₂ पश्येतां (for 'मां). K₁ वीर्येण. — After 13th, M₂ repeats 11th-13th. —^b) K₂ 4 शयानं. S₁ K₂ 4. 5 B₁ D₁ हर्म्ये; S₂ K₂ N₁ धर्म्ये; B₁ 2 T G₂ 2 M धर्म्या; B₂ पुण्ये; D₂ (orig. as in text) धर्म्ये; G₁ दिग्वा (for धर्म्ये). —^c) K₁ मवां (for भार्या). K₂ D₁ प्रीतिमतिम्; D₂ प्रतिमतीम्; M₂ प्रीतिमतीम्.

14 —^a) K₂ 5 B₁ 5 D₁ D₁ 7 T₁ योवं; G₁ योसौ (for यो वै). K₁ मूर्धावसिक्तानाम्; K₂ N₁ B D₁ D₁ 2. 4. 5. 7 T₁ G₂ मूर्धावसिक्तानाम्; D₂ पूर्वाभि (for मूर्धावसिक्तानाम्). —^b) Dr corrupt. K₂ 5 श्रेष्ठो (for अग्रे). K₂ 5 वज्र; K₂ 5 B₁ 2 8 चापि; N₁ B₁ D₁ 2 8 ज्ञातः (for चापः). S₂ K₂ M₂ परंतप; K₂ 5 महा-
 रथः (for परंतपः). D₁ राजानमग्रे यातवः. — Dr om. from 14th up to निहतः (in 15th). —^c) G₁ सक्षितो (for स हतो). K₂ प्रहस्ते. K₂ पांशुं; K₂ पांशुः; K₂ 5 B₁ 5 D₁ 2 पांशुः; S पांशुं (for पांशुम्).

15 Dr om. up to निहतः in 15th (cf. v. 1. 14). —^a) K₂ येनाजौ; B₁ येनाजौ; S येन सा (for येनाजौ). B₁ निहता (for निहता). —^b) K₂ 5 अशेरन. K₁

C. 10. 494
 P. 10. 9. 15
 K. 10. 9. 15

1. 12. 484
3. 12. 8. 13
6. 12. 9. 17

स भूमौ निहतः शेते कुरुराजः परैरयम् ॥ १५

भयान्नमन्ति राजानो यस्य स शतसंघशः ।

स वीरशयने शेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ॥ १६

उपासत नृपाः पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम् ।

धिक्षसद्यो निहतः शेते पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १७

संजय उवाच ।

तं शयानं नृपश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम ।

अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्यवेदयत् ॥ १८

परा द्विषः; Ks सुरद्विषः; N1 B1.2 Dn1 D1-4 हत-
द्विषः; B1.2 D3 हता द्विषः; B2 हतद्विषः; Dn2 हत-
द्विषाः (for पुरा द्विषः); K2.2 आशेरन्पुरुषा (Ks 'प-')
द्विषः; S शेते क्षत्रियवर्षमाः (G2 'भां'); —^a) D3 स
शेते निहतो भूमौ. — M1 om. (hapl.) 15^a-16^a. —^a)
Ks कुरुराजः.

16 M1 om. 16^a (cf. v. l. 15). —^a) G2 पादौ
(for भयान्). Ks D7 नमति; T2 G1.2 नमंतो; G2
M2-4 नमंतो. —^b) Ks यस्यै सः; N1 T G2 M2-4
यस्याय; G2 यस्याघः (for यस्य सः). G1 यस्यान्वा तस्य
संघशः. —^c) T1 वीरः (for वीर). —^d) K1 S
क्रव्यादैः (for क्रव्याद्भिः).

17 ^a) K2.2 उपासति; K2.6 अपश्यंत; B1.2
Dn2 उपासते; B2 D4 उपासंत; T1 वसुपासुर; T2
G2.3 M वसुपासन् (M2.4 'स्वन्'); G1 वसुपास्य (for
उपासत). B1.2 Dn2 D1-2.5.7 द्विजाः; Dn1 द्विजः;
D4 द्विषः (for नृपाः). Dn2 D2.2 सर्वे (for पूर्वस्य).
—^b) S महीपतिं (for यमीश्वरम्). —^c) S2 धिक्षोच.
K2.4.6 सोढमस्य हतः शेते. —^d) K4 यस्य (for पश्य).
— For 17^a, K2 subst., while Ks ins. after 17:

41* तमुपासन्त्यरब्धेऽथ भृगुगोमायवः स ह ।

On the other hand, Ks N1 (by corr.) B Dn D1-2.7
subst. for 17^a:

42* उपासते च तं ह्यथ क्रव्यादा मांसहेतवः ।

[N1 उपासन्ते हि. Ks Dn1 ह्यथ; D7 ह्यथं (for
ह्यथ). B1.2 Dn2 D1.2 'हेतवे' (for 'हेतवः').]

while S subst. for 17^a:

43* तमुपासन्त कौरव्यं क्रव्यादा मांसगृहीतः ।

[G1 तमुपासन्त; M 'पानति' (for 'पानन्'). T1 M2.4
कौरव्य. T होमवर्धितः; G2 'वर्धितः' (for 'गृहीतः').]

आहुस्त्वां राजशार्दूल मुख्यं सर्वधनुष्मताम् ।

धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य ह ॥ १९

कथं विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ।

बलिनः कृतिनो नित्यं म च पापात्मवानृप ॥ २०

कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तरः ।

पश्यामो निहतं त्वां चेद्भीमसेनेन संयुगे ॥ २१

कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।

निकृत्वा हतवान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२

13 S om. the ref. —^a) Ks ते (for तं). K2-4.6
N1 B Dn D2.2.7 S कुरुश्रेष्ठं (D7 'हृ') (for नृपश्रेष्ठं).
—^b) S भूमौ (for ततो). K1 'सत्तमः; D1.2 T G
M1 'सत्तमं' (for 'म'). —^c) K2.2 S समालिख्य (for
'लोक्य'). —^d) S (except M1.2) कृपणं (for करुणं).
M2 पर्यवेदयत्.

19 Before 19, S2 K1 ins. the ref. अश्वत्थामा. —^a)
S2 सुहृत् (for आहुत्). S1 K1 D7 G1 M1.2 त्वा (for
त्वां). S नरशार्दूल (for राज). —^b) G2 मुख्यं. S
K1.2 सर्वगदामृताः; Ks 'धनुष्मता; M2 'धनुर्भृता'
(for 'धनुष्मताम्'). —^c) S2 धनाध्यक्षसमं; Ks 'धक्षो-
पमो; N1 धर्माध्यक्षोपमं (for धना'). Ks संख्ये (for
युद्धे). —^d) K4 शिष्यः. K2.6 N1 B Dn D1-2.5
S च; Ks D2.7 हि (for ह).

20 ^a) Dn2 अद्राक्षद्. —^b) S2 K2.2 B1.2.3
Dn D2.2 बलिनं; D7 बालिनं (for बलिनः). K1
कृत्यनो; K2.2 B1.2.2.5 Dn2 D1.2.7 कृतिनं; Dn2
कृततति (for कृतिनो). G2 नित्यस्य. —^c) S1 K1 स
हि; S2 Ks स ते; K4 M2-4 स तु; Ks मनु; T1
वातः; T2 सूदः; G1.2 स्तुतः; G2 तदा (for स च).
Ks D7 T1 पापात्मवानृप; T2 G2 'त्सना नृप; G2
'त्सवानृपः. K2.2 शयानं च यदच्छया; M1 श्लासत
पार्थिवानृप (sic).

21 ^b) D1.2 काले (for लोके). K2.2 च (for
[s]स्मिन्). T2 बलवत्तरं. —^c) K2.2 तु; Ks वै;
K2.6 N1 B Dn D1-2.7 च (for चेद्). S त्वां चेद्
(G1.2 च; G2 चोद्) पश्यामि निहतं.

22 ^a) S2 K1 M1.2 त्वा (for त्वां). Ks M2
सर्वधर्मज्ञ (M2 'ज्ञः'). —^b) K1 निकृता. —^c) Ks
तस्मात् (for नूनं). K1.2 नूनं कालस्य पर्ययः.

23 ^a) S1 धर्मः; Ks सर्वः; S द्वेह (for धर्मः).

धर्मयुद्धे ब्रधर्मेण समाह्वयौजसा मृधे ।

गदया भीमसेनेन निर्भिन्ने सक्थिनी तव ॥ २३

अधर्मेण हतस्याजौ मृधमानं पदा शिरः ।

यदुपेक्षितवान्भुद्रो विक्रमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ २४

युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम् ।

यावत्स्थास्यन्ति भूतानि निकृत्वा ह्यसि पातितः ॥ २५

ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः ।

दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥ २६

Ts युद्धो. — ¹ N1 रणे; Gs मृधौ (for मृधे). Ks समाह्वयज(त) यान्मृधे; Ks Ms 'ह्वयौजसा' (Ks 'मो') मृधे; Ks Gs 'ह्वयौ' (Gs 'य') समाह्वे. — ² Ks Dn निमग्ने; Ks विमग्ने; Ks.s N1 B D1-3.7 निर्भिन्ने (for निर्भिन्ने); K1 संथिनी; Ks सक्थिनी; B1.2.4.5 D: सक्थिनी. Ks तव (for तव). S सक्थिनी (Ts संथिनी) ते विनाशिते.

24 ³ Ks.s शिरः पदा (ly transp.). — ⁴ N1 B1.2.4 Dn1 Ds-1 य; B1 सन् (for यद्). Ks अपेक्षितवान्. B1.2.4 Dn1 Ds-1 भुद्रं; B1 T G क्रद्धो; B1 मर्दं (for भुद्रो). Ks.s यदि त्वां प्रकृति (Ks प्रेक्षति) भुद्रो; Dns उपेक्षितवान्भुद्रं. D: om. from भुद्रं up to निकृत्वा (in 25⁴). — ⁵ Ks.1 विक्र (Ks 'क्र') मस्तु; Ks तं विगस्तु; Ks विक्रमस्त; Dn1 धिक्कमस्त; Dns धिक्कृष्णं धिगु; M: धिक्कमस्त (for स्तु). Ks.2 युधिष्ठिरः. — After 24, Ks.s.s ins.:

44⁶ विगस्तु तस्य पापस्य मिथ्या धर्मिष्ठवादिनः ।

इदं पार्थ भीमसेनः कृतवाण्डवना च वत् ।

25 D: om. up to निकृत्वा (cf. v. l. 24). — ¹ Ks.2 सर्वे चैनं वदिष्यन्ति; Ks युद्धेष्वप; N1 युद्धे स्वयं वदिष्यन्ति. — ² M1.2.4 योधा. N1 मूलं (for नूनं). — ³ Ks यथा शपति भूतानि. — ⁴ Ks निकृत्वा; Gs निकृतो (for निकृत्वा). Ks निपातितः (hyper-metric). T1 कृत्वा ह्यसि निपातितः; Gs निकृत्वाति नि.

26 ¹ Ks यदि; Ks स नु; B1 तव (for ननु). Ks भीमो (for रामो). K1 भवेद् (for 'ऽब्रवीद्'). Ks om. (hapl.) from राजंस् up to 27². — ² S स्वं; K1 त्वा; Dn1 मो (for त्वां). S2 युद्धनन्दनः. M1.4 मृधनन्दन (for यदुनन्दन). Ks त्वां समासाद्य बाहवे. — Ks om. 26²-26⁴. With 26², cf. 5. 54. 33², 33⁴. — ³ S K1.3 गदयेत्येव; Ks गदया वेति; B1 गदायोधीति; Dn1 Ds-1 T G Ms-1 गदा-

भाषते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन्संसन्नु भारत ।

मुद्रिष्यो मम कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७

यां गतिं क्षत्रियस्याहुः प्रसन्तां परमर्षयः ।

हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तम्वममि तां गतिम् ॥ २८

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ ।

हतपुत्रां तु शोचामि गान्धारी पितरं च ते ।

मिथुकां विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ॥ २९

धिगस्तु कृष्णं वाप्येयमजुनं चापि दुर्मतिम् ।

5. 123. 209
9. 12. 9. 20
9. 12. 9. 21

Dn1 द वामिति; Dns गदयामित. D: गदयामिति (for गदया इति).

27 Ks om. 27; Ks om. 27² (cf. v. l. 26).
¹ Ks भाषति; Dn1 भाषते; Dns भाषते; Gs भाषतो. K1 त्वा (for त्वां). N1 स; K1 स (for हि). M1-4 भाषयित्वा हि वार्ष्णेयो. — ² Ks corrupt. Ks राजन्राजसु; M1 राजसंससु. — ³ Ks N1 B1 Gs स; B1.2 स्व- (for सु). N1 इति (for मम). B1 कौरव्या; Gs.2 कौरव्य. — ⁴ Ts 'युद्धम्' (for 'युद्ध'). S (except Ts) प्रभुः.

28 Ks om. 28 (cf. v. l. 26). — ¹ Ks या गति. D: यक्षकिन्वय (for क्षत्रियस्य). — ² B1 परात्मा (for प्रसन्तां). — ³ Ks तदस्य (for हतस्य). T Gs [ज]. मिथुके ह्याजौ. Gs जपि (for जसि). — D: repeats 28²-29² after 29².

29 29² ² (var.) 5. 123. 13. — ¹ Ss त्वम्; Ks om.; T1 ताम् (for त्वाम्). S (except Gs) भरतर्षभ (for पुरुष). — ² N1 B Dn Ds-1.7 T G1.2 M हतपुत्रौ (T1 'त्रा') (for 'पुत्रां'). Ks नु; Ks.2 च (for तु). — After 29², D: repeats 28²-29². — ³ Ks.4 Ds गान्धारी. D: तं (for ते). — After 29², S ins. (cf. 5. 123. 20²):

45² वाचनाथो कुतौ वीर त्वया नाथेन वधत्वा ।

[T G: दायनाथो. Ts Gs वापिनी; Ts वन्धिनी (for वधना).]

— 29² = 5. 123. 21². — ¹ Ks T G1.2 M1 मिथुकां तौ; Ks निष्ये यौ; Ks निहातौ; Gs मिथुकां; M1-4 मिथुकां (for मिथुकां). K1 विचरिष्येते (sic); Ks विचरीष्येते; Ks विचरिष्येतां; B1.2 प्रचरिष्येते.

30 ¹ Ks Ds कृष्ण- (for कृष्ण). — ² Ks T Gs.2 M1 वापि (for चापि). Ks दुर्मतिः; Dns दुर्मती.

६. 10. 20
६. 10. 21
६. 10. 22

धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वक्ष्यमानमुपेक्षताम् ॥ ३०
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिपान् ।
कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हृत इत्यनपत्रपाः ॥ ३१
धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
प्रयातोऽभिमुखः शत्रून्धर्मेण पुरुषर्षभ ॥ ३२
हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ।
प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३
धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपं च महारथम् ।
ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ॥ ३४

दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम् ।
यद्वयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्मान्नराधमान् ॥ ३५
कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ।
समृत्यानां नरन्याग्र रत्नवन्ति गृहाणि च ॥ ३६
भवत्प्रसादादस्माभिः समित्रैः सहबान्धवैः ।
अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ ३७
कुतश्चापीदृशं सार्थमुपलप्स्यामहे वयम् ।
यादृजेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ॥ ३८
वयमेव त्रयो राजन्गच्छन्तं परमां गतिम् ।

—^a) Śs Ks. ३ धर्मज्ञः; Ks. ३ धर्मज्ञौ (for धर्मज्ञः).
Ks. ३ मानिनः; D1 (by corr.; orig. as in text)
मानिनो; Gs नौनिनौ (for मानिनौ). Ks यो. Śs
Gs Ms-३ त्वा (for त्वां). —^d) Ś B1 Ds उपेक्ष (Ds
'व्य'तां); Ks Ds उपेक्षतां; Ks. ३ उपेक्षितां; T G
उपेक्षितौ (for उपेक्षताम्).

31^a) Dns Ds वक्षन्ति. Ks N1 B1. ३ Dns D1-३. ३
T Gs नराधिपः; Dns G1 विपान्. — Dns om. (hapl.)
31^d. —^d) Ks क्षत (for हत). Śs K1 अनपत्रपैः.

32^a) Ks धर्मम् (for धन्यम्). — N1 om. 32^d.
—^a) B1 प्रयातो; Dns प्रावतो (for प्रयातो). Ks. ३
[5]भिमुखान्; Ds. ३ भिमुखः (for [5]भिमुखः). Ks
क्षतः; Ds. ३ क्षतुः. —^d) Śs Dns पुरुषर्षभः; S भरत-
र्षभ (G1 'भः').

33^a) Śs गत (for हत). —^b) Dns Ds बांध-
वाः. — Ks om. 33^a-34^b. Ds repeats 33^a-34^b after
34^a. —^a) K1 दुर्धर्षः; Dns दुर्मर्षः (for दुर्धर्षः).
—^d) T Gs M1 दक्षाः; Gs. ३ Ms-३ दिक्षां (for गतिं).
B4 प्रतिपत्स्यते.

34 Ks om. 34^a (cf. v. l. 33). —^a) K1 कुत-
कामां. —^b) Śs Ts Ms मा (for मां). Ks. ३. ३ कृपं
चैव महारथम्. — After 34^a, Ds repeats 33^a-34^b.
—^a) T Gs ते वयं; G1 वयं यत् (for ये वयं). Ts
तु (for न). —^d) Ds त्वा. Ks पार्थिवः; Ks. ३ B1-३
'वः; Dns 'वान्'; S भरत (for पार्थिवम्).

35^a) Ks M सदा (for प्रजा). —^a) B4 वयं
वत् (for बहवः). Śs Ks N1 Dns नानुगच्छामः; Ks
S (except Ms) नाधिगच्छामस् (for नातु). Ks बहवः
नानुगच्छामः; Dns वयं बहवः नानुगच्छामः. —^d) M1 त्वा

(for त्वां) Ks धिगस्त्वस्मान्. Dns नराधिपान्.

36^a) Gs. ३ कृपश्च (for 'स्व'). Dns कृतः; G1
om.; Gs मम (for तव). Ks. ३ दत्तेन (for वीर्येण).
—^b) Dns समं (for मम). —^c) Ks मदः (for स).
G1 समृत्यानां; Gs सममृत्यान् (for समृत्यानां). —^d)
Ks वसूनि च; G1 सरत्नानि; Gs रत्नानि च (for रत्न-
वन्ति). Gs धनानि (for गृहाणि). Ks Ts G1. ३ M
नः (for च).

37^a) Ks-३ N1 B1-३ Dns D1-३. ३ T G तव (for
भवत्). Ks सकाशात् (for प्रसादात्). Ks चास्माभिः.
Ks प्रसादात्तव चास्माभिः. —^b) Ks समृद्धैः; Ks
प्रभुत्वैः; Ds सुमित्रैः (for स). Ks सहप्राणवैः (for
सहबान्धवैः). Ks. ३ T G सहपुत्रैः स (Ks सह) बांधवैः;
Ks M सहमित्रैः सबांधवैः. —^c) Ds अवाप्तः (for 'ता').
Ks अवाप्ताः क्रतुमुख्याश्च. —^d) T1 भूरिदक्षिणाः.

38^a) Śs K1 ततश्च; Ks कृतं (for कुतश्च). Ks
चापि इति. Ks Gs पार्थिवः; Ks सार्धम्; Ks Ms. ३
स्वार्थम्; N1 B Dns D1. ३. ३. ३ पापाः; Dns पार्थाः; T
Gs सौख्यम् (for सार्धम्). —^b) Ks उपलप्स्यामहे; N1
वर्तयिष्यामहे; B Dn D1. ३. ३. ३ प्रवर्तयिष्यामहे (for उप-
लप्स्यामहे). — Ds om. (hapl.) 38^a-39^d. —^c) Śs
damaged. Ks D1. ३ T Gs Ms यादृशं च (T Gs तु;
Ms नो); Ds Ms. ३. ३ यादृशो नो (Ds नः); Gs. ३
या (Gs ई) दृष्ट्वा नो (for यादृजेन). Ks पुरस्कृत्य; T
G गताः सौख्यं (Gs. ३ स्वर्गः); M1 गतः स्वर्गः; Ms. ३
ग (Ms sup. lin. इ) तत्स्वर्गं (for पुरस्कृत्य). —^d) Ks
त्वां गतिं; Ks कां गतः; Ds दुर्गतः (for त्वं गतः).
Ks D1. ३ त्वां गताः सर्वपार्थिवाः; S त्वां पुरस्कृत्य भूमिप
(Ms. ३ 'प').

39 Ds om. 39 (cf. v. l. 38). T1 om. 39^a. —^b)

यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन तत्स्वामहे वयम् ॥ ३९
 त्वत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
 किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वानुव्रजेम वै ॥ ४०
 दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्यामो महीमिमाम् ।
 हीनानां नस्त्वया राजन्कुतः शान्तिः कुतः सुखम् ॥ ४१
 गत्वैतांस्तु महाराज समेत्य त्वं महाराजम् ।
 यथाश्रेष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेर्वचनानाम् ॥ ४२
 आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ।

K₂ गच्छन्तः; D₁ गच्छन्ति (for गच्छन्ते); K₃ परमा-
 — 39^a is damaged in S₁. — *) G₁ तनु; M₂ स्वा
 (for त्वां). K₂, a. e. M₂, a. नानुगच्छा (M₂ 'च्छे/म;
 D₁ 'गच्छेमम्; G₂ अनुगच्छामस्. — *) K₂ D₁
 तस्यामहे; K₃ B₂, a. s. D₁ D₁ s (by corr.), a. s. चक्ष्या-
 महे; K₂ तत्त्वमहे; N₁ वरामामहे (sic); D₂ चक्ष्या-
 महे; D₃ (orig.) चक्ष्यामहे; G₂ लप्स्यामहे; M₂, a. s.
 तस्यामहे (for तत्स्यामहे).

40 *) K₁ स्वस्वर्गः; K₂, s. D₁ स्वर्गः; K₃
 तत्स्वर्गः; K₂ D₁ S ने स्वर्गः; K₃ N₁ B D₁ D₁ s.
 तत्स्वर्गः; D₁ तत्स्वर्गः (for तत्स्वर्गः). K₂ हि पार्थो-
 (for हीनार्थो); D₂ सततं गार्होपायाः स्मः. — *) K₂, s.
 S सुकृतानि (for सुकृतस्य). K₂, s. वै; S च (for
 ते). — *) K₂, s. s. B D₁ D₁ s. 7 त्वां (for
 त्वा). K₂, s. अनुव्रजाम; K₃ [अ]नुव्रजाम; K₂ B₂, a. s.
 D₁ s. 8. 7 न व्रजाम; B₂ D₁ ना (B₂ न) व्रजेम; D₁
 न व्रजामि; D₂ [अ]नुव्रजाम (for [अ]नुव्रजेम). N₁
 येन त्वां नानुव्रजामहे; K₁ S त्वानुव्रजा (K₁ 'वे)महे.

41 *) K₂ B₂ s. D₁ D₁ s (before corr.) चरि-
 ष्याम; D₂ D₂ s. G₂ 'ष्यामि; D₁ वारिष्यामि (for
 चरिष्यामो). D₂ महीपते (for महीमिमाम्). — *)
 B₂ विहीनानां त्वया राजन्; S त्वहीनानां हि (G₂ च;
 M₂ तु) नो राजन्.

42 *) S₂ N₁ B₂, a. s. D₁ D₁ s. गत्वैतस्तु; K₂, s.
 गत्वैतास्तु; K₃ गत्वा त्वं तु; K₂ गत्वैतास्तु; B₂, s.
 D₁ s. 8. गत्वैतु; D₂ गत्वैतस्तु; T G गत्वैतास्तु;
 M₂, a. s. गत्वा तत्र; M₂ गत्वामुत्र (for गत्वैतास्तु). K₂
 महाराजम्; K₃ राजा. — *) K₂ सामर्थ्यान्; K₃ समेत्य-
 तां; N₁ समेतस्व (for समेत्य त्वं). S₂ त्वां; K₂, s.
 B₂, s. D₁ D₁ s. च (for त्वं). — *) B₂ D₂ D₁ s. s.
 यथाश्रेष्ठं च (D₁ [by corr.] त) यथाश्रेष्ठं; D₂ यथाश्रेष्ठं
 यथाश्रेष्ठं. — *) K₂, s. B₂, s. D₂ पूजयेद् (D₂ 'वे); T

हंत मयाद्य शंसेया वृष्ट्युन्नं नराधिप ॥ ४३
 परिष्वजेया राजानं बाह्मिकं मुमहारयम् ।
 सैन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवममेव च ॥ ४४
 तथा पूर्वगतानन्यान्स्वर्गं पार्थिवमचमान् ।
 असद्राक्ष्यान्परिष्वज्य पृच्छेयास्त्वमनामयम् ॥ ४५
 इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नमक्षयमचेतसम् ।
 अश्रुत्थामा समुद्रीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४६
 दुर्योधन जीवसि चेदाचं श्रोत्रमुखां शृणु ।

G M₂, s. संपूज्य; M₂, s. संपूज्या (for पूजयेद्). G₂
 वचनं (for वचनाम्).

43 *) K₂ N₁ तु (for च). — *) B₂, s. T G₂, s.
 'चतुर्भुतां (for 'चतुष्पताम्). — *) K₂ प्र; S
 (except T₁) त्वं (for [अ]द्य). K₂ संशिष्ये; K₃
 संशिष्यो; D₂ संसेया; D₃ संसेयः (for संसेया).
 — *) K₂ नराधमः; D₂ s. नराधिपः; S महारथं (for
 नराधिप).

44 M₂ om. (hapl. 44^a). — *) K₂, s. परिष्वज्य
 च; D₂ परिष्वजेया (for 'ष्वजेया). M₂, s. बाह्मिकं
 (for राजानं). K₂ बाह्मिकं; K₃ D₂ T₂ G₂, s.
 बाह्मिकं; M₂, s. राजानं (for बाह्मिकं). S₁ K₁ T₂ G
 M₂ s. 4 च (for मु). — *) D₂, s. सो (D₂ सौ) मदिति.
 S₂ सोमदत्तं सैन्धवं च.

45 *) S₁ तः; K₁ एतां; K₂ यथा; T₁ तदा
 (for तथा). S₁ K₁ s. पूर्व गताम्. S सार्धम् (for
 अन्धम्). — *) N₁ B D₁ D₁ s. T₁ G M स्वर्गः; D₁
 T₂ स्वर्गो (for स्वर्ग). K₁ पार्थिवसत्तम; K₂ 'संतताम्.
 — *) M₂ वाक्ताम्. D₂ परिपूज (sic) (for 'ष्वज्य).
 — *) K₂ संपृच्छेत् (for पृच्छेयाम्). T O M₂, s. तां
 (for त्वम्).

46 Before 46, all MSS. (except S₁ K₁) ins.
 संजय उवाच. — *) K₂ उवाच (for उक्त्वा). K₂, s.
 इत्यब्रवीत्स राजानं. — *) K₂ भग्नमक्षयम्; B₁ 'क्षयम्;
 T₂ 'संक्षयम्; G₂ 'मक्षयम् (for 'संक्षयम्). K₁, s. s.
 N₁ B D₁ D₁ s. T₁ अचेतनं (for 'सम्). — *) K₁
 समुद्रीक्ष्य; K₂ 'द्विष्य; S लघुव्रजाम् (for समुद्रीक्ष्य).
 — *) S इदं (for पुनर्).

47 *) D₁ T₂ G दुर्योधनं. K₂ महाराज (for जीवसि
 चेद्). B D₂ D₁ s. 7 त्वं (for चेद्). K₂, s. e. M दुर्यो-
 नम्; K₃ 'ने' त्वं जीवसि चेद् (hypermetric). — *)

C. 12. 327
 B. 12. 9. 48
 K. 10. 9. 48

C. 10. 527
B. 10. 9. 48
K. 10. 9. 48

सम पाण्डवतः शेषा धर्ताराष्ट्रास्तयो वयम् ॥ ४७
ने चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ४८
द्रौपदेया हताः सर्वे वृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषं च भारत ॥ ४९
कृते प्रतिकृते पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ५०
मया च पापकर्मासौ वृष्टद्युम्नो महीपते ।
प्रविश्य शिविरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ॥ ५१

Ks. N₁ B Dn D₁-s. 7 वाक्यं; T G₂ s M₁ वाचः (for वाचं). ^a Ks. s N₁ B Dn D₁-s. 7 श्रोत्रसुखं; K₁ G₁ M₂-s कर्णसुखा; T G₂ s M₁ कर्णसुखाः (for श्रोत्र सुखां). D₁ नृप (for शृणु). — ^c S (except M₂-सिद्धा (for शेषा). — ^d G₁ ततो (for त्रयो).

48 ^a B₂ चापि (for चैव). — ^b Dn₂ सात्यकी. — ^c K₂ सारद्वतस्.

49 K₂ om. (hapl.) 49^b. — ^b Dn₂ चारमजः; M₂-s चानुजाः (for चारमजाः). — ^c Dn₁ पंचाला. S पांचालैः सहिता (G₂ 'तो' राजन्. — ^d K₁ 4-s N₁ B₁-s Dn₁ S मत्स्य (T₁ 'च्छ')शेषाश्च (for 'शेषं च').

50 ^a S₁ K₁ कृतं; K₂ S (except M₁ s) कृत- (for कृते). Dn₁ प्रतिहतः; D₁ 'कृपं; G₂ 'कृतिः (for 'कृतं'). — ^b T G₁ s M च; G₂ तु (for हि). — ^c K₂ सौप्तिकं. B₂ D₁ s. 4 शिविरे (for 'ई'). S राजन् (for तेषां). — ^d K₂ सजनवाहनं.

51 ^a D₁ वा (for च). B₁ s पापकर्तासौ. — ^b K₁ N₁ महीपतिः (for 'पते'). — ^c K₂ s तेषां (for रात्रौ).

52 ^a K₂ s च (for तु). S ता वाचो (for तां वाचं). — ^b Dn₂ प्रियं; S प्रियाः (for प्रियाम्). — ^c K₂ N₁ S ततश्च (for पुनश्च). S₁ K₁ संज्ञां; D₁ s चैतद्; G₁ चेदम् (for चेत).

53 Before 53, T G ins. दुर्योधनः. — ^a K₂ s मेकरोचः; Dn₁ मेकरात्राद् (sic); D₁ मेकरोचद्; G₂ [अ]करोचन् (for मेकरोचद्). — ^b K₂ निकर्णो; D₁ मेकर्णो. K₂ वापि (for न च). S न मे (M च) कर्णो न मे (T₁ M मे) पिता. — ^c K₂ s वै (for मे). S सहितेव कृतं मयं.

दुर्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रियाम् ।
प्रतिलभ्य पुनश्चेत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२
न मेऽकरोचद्वाङ्मयो न कर्णो न च ते पिता ।
यच्चया कृपभोजाम्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥ ५३
स चेत्सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मधवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५४
स्वस्ति प्राप्तुं भद्रं वः स्वर्गे नः संगमः पुनः ।
इत्येवमुक्त्वा तूर्ण्यं स कुरुराजो महामनाः ।
प्राणानुदसृजद्वीरः सुहृदां शोकमादधत् ॥ ५५

54 ^a K₂ N₁ वै; B₂ Dn D₁-s. 7 M₁ s च; T₁ तत् (for चेत्). N₁ D₁ कुद्रो (for क्षुद्रो). — ^c G₁ मान्यो (for मन्ये).

55 ^a Dn₁ स्वस्ति. Dn₁ G₂ प्राप्तुहि. — ^b K₂ G₂ स्वर्गे नः; N₁ स्वर्गे च; Dn₁ स्वर्गेण; D₁ स्वर्गो नः. K₂ M₂ संगमं. — After 55^b, K₂ reads 56^{ad} and om. 55^{cd}. Before 55^e, B₁ s ins. संजय उवाच. — ^c S पुनश्चे (T₂ G₂ भद्रं ते) (for तूर्ण्यं स). — ^d K₂ महारथः (for 'मनाः'). — K₂ transp. 55^{cd} and 56^{ab}. — ^e S₂ उदसृजद्; K₁ S अवा (G₂ 'पा')सृजद्; K₂ उदसृजद्; N₁ B₂ उपासृजद्; Dn उदसृजद् (for उदसृजद्). D₁ वीरः; M₂ s वीरः. — ^f N₁ B Dn D₁-s. 7 S दुःखम् (for शोकम्). S₁ K₁ आदधत्; N₁ B₂ s Dn D₁-s. 7 उदसृजन् (D₁ 'जन्'); B₁ आधरन् (for आदधत्). — After 55, K₂ s ins.:

46^a समुत्सृष्टेषु विधिना प्राणेषु गगनं गते ।

विद्युत्तेजसमः प्रायाःकृपाद्याः कौतुकान्विताः ।

[(L. 1) K₂ गगनागने. — (L. 2) विद्युत्तेजसमप्राया (for the prior half).]

On the other hand, N₁ B Dn D₁-s. 7 ins. after 55:

47^a आक्रामत दिवं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविशन् ।

पवं ते विचनं यातः पुनो दुर्योधनो नृप ।

अग्रे यावत् रणे दूरः पश्चाद्विनिहतः परैः ।

[(L. 1) B₂ D₁ s (by corr.) अपक्रामद्; D₂ (orig.) अपक्रामद्; D₂ आक्रामता. B₁ D₂ पुण्यां. D₂ आवमन् (for आविशन्). — (L. 2) B₂ स (for ते). D₁ जानः (for यातः). N₁ नृपः; B₂ तव (for नृप). — (L. 3) N₁ भूयाः; Dn₂ यावत् (for यावत्).]

तथेति ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च तं नृपम् ।
 पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानाकुरु रथान् ॥ ५६
 इत्येवं तव पुत्रस्य निशम्य कर्णां गिरम् ।
 प्रत्युपकाले शोकार्तः प्राधावं नगरं प्रति ॥ ५७
 तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य समानघ ।

ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्विष्यदर्थित्वमद्य वै ॥ ५८
 वैशंपायन उवाच ।

इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रजातिवधं तदा ।
 निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५९

C. 10. 842
B. 10. 9. 63
A. 10. 9. 63

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ समानं सौप्तिकपर्वम् ॥

56 Ks om. 76. Ks transp. 56^a and 59^a (cf. v. l. 57). — ^a Ks. 4 नाथेति ते; Ks नाथैव ते; Dn1 तथेति च. Ks B1 परिष्वक्ताः; Dn1 परिष्वज्य. S ततस्ते सं (Ms तं परिष्वज्य — ^b) T G1.3 M परिष्वज्य (for 'पवज्य'). B (except Bc) Dn1 D1.3.1 T1 ते (for तं). Ks पुनः; Dn1 D1 नृप. T G1.3 M नृप (for नृपम्). Dn1 विलप्य च वने नृपं. — Ks ins after 56^a; Ks after 46^a;

48* विमानसंस्वमाकासे ददुशुने सुबोधनम् ।

देन्द्रेर्गणैः परिवृत्तं दिग्ब्रह्मास्त्रानुलेपनम् ।

माधु साध्विति भाषन्तं कृषादीनां पुनः पुनः ।

— Ks reads 56^a after 57^a. — ^a Ks. 1.1 B1 D1.3.1 T1 प्रेक्षमाणाः; B परिष्वक्ताः; T1 G1.3 प्रेक्षमाणा (sic).

57 ^a Ks. 4.3 B Dn1 D1.3 S इत्यहं (for इत्येवं). S1 K1 वृत्त; B (except Bc) Dn D1.3.1 T1 M द्रोण (for तव). — ^b Ks निशम्य. D1 कर्णां गिरां; S कर्णा गिरः. — ^c Ks शोकार्तः; S1 B1.3 Dn1 T1 G1 M1.3 शोकार्ताः. — ^d S1 Ks. 2 G1.3 M2 प्रधावं; Ks B Dn D1.3.1 प्राधवं. — After 57, S K S1 B Dn D1.3.1 Gs ins.

49* एवमेव क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।

बोरो विशासनो रौद्रो राजानुर्मन्त्रिते तव ।

[(L. 1) Ks B1.3 एवमेव; Gs एवमेव. — (L. 2) S1 D1 विशासनो; Ks विशासनो (for विशासनी). Dn1 Ds दुर्मन्त्रिते च.]

58 ^a K1 समानघ; D1 मयानघ (for ममा^a). S (except Gs) भारते भरतर्षभ (M1 'मः'). — ^b S प्रणष्टं वै; K1 प्रणष्टं वै; Ks. 4.3 B (except Bc) Dn1 D1 T1 G प्रणष्टं तव; Ks प्रतिगतं; S1 प्रणष्टं तु (orig. च). — ^c G1 दिव्य (for दिग्ब्रह्म).

59 Ks Ds T1 G1.3 om. the ref. — ^a G1 सुवृ

पतिः. — ^a Ks पुत्रं जातिवधः; K पुत्रजातिवधः; B (except Bc) D1.3.1 पुत्रस्य निधनः; S (37 transp.) जातिपुत्रवधः; Gs तथा (for तदा). — ^b A few MSS. निशम्य; Gs M1.3.1 निशमन्.

Colophon. — *Major parvan*: M1 शक्य. — *Athy. name*: S1 K1 M1.3 दुर्बोधनस्वर्गगमनं; S2 'नस्वर्गगतं'; K1 विद्वैगिनिष्ठापः; K2 दुर्बोधनस्वर्गगमनं; D1.3 'नस्वर्गगमनं'; T G1.3 दुर्बोधनमागमिमोचनं (T2 'कमोचनं'; G1 'कविभोगः'; G2 'कविसर्जनं'). Ks S1 B1.3 D1.3 T1 G1 M1.3 add समस्त after sub-parvan or athy. name, while M1 reads ' after शक्य + सौप्तिक. — *Athy. no.* (figures, words or both): S1 Dn1 D2 T G1.3 9 (as in text); B1 76; Dn1 M1.3 10; M1 75.

After the colophon, Dn1 ins.: जतः परमैषिकं पर्वम् । तत्रापमाद्यः श्लोकः—तत्त्वां राष्ठां स्वतीठायाभिमत्यादि ।

Dn1: संवत् १८१५ शालिवाहनसत्ते १९८० बहुधान्यनाम-संवत्सरे भाद्रपदमासे कृष्णपक्षे शुभतिथौ द्वितीया भौमवासरे तदिह ग्रन्थसमाप्तमगमम् । लेखकभगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकम् ।

यारसं पुस्तकं दृष्ट्वा तारसं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

बहुधनमग्रे लिखितम् ॥

D1: शुभमस्तु संवत् १९९५ समये आश्विनवदि अमावास्या लिपितं जनपारी रजपुत कासिबायी ॥ राम राम ॥ राम ॥

D2: ज्ञानानन्तरं देविकं पर्वं सविष्यति

वैशं ॥ तत्त्वां राष्ठां स्वतीठायां उष्टपुत्रस्य सारथिः ।

शरस धर्मराजाय सौप्तिके कर्तुं कृतम् ।

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपालाय नमः । संवत् १९४५ समये चैत्र सुदि १० वार आश्विन । श्रीः जयलकायम् ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां वृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।

शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १

द्रौपदेया महाराज द्रुपदस्यात्मजैः सह ।

प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिविरे स्वेके ॥ २

D₁: अतः परम् ।

T₁: श्रीकृष्णार्पणमस्तु । आंगिरसनाम सं० कार्तिकशुद्ध
द्वादशी अंगारकवार कुप्पाचार्यपुत्ररामनल्लित श्रीः ।

T₂: श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु ।
हरिः ॐ शुभमस्तु ।

G₂: हरिः ॐ शुभमस्तु । सौप्तिकपर्वं समाप्तम् । क्रोधिवर्षं
पंगुनी २२ दि० मध्याह्ननक्षत्र महादानपुरलिल्लिरुक्मं राजे श्रीशेष-
पथ्यन् अवगंक्षं सरस्वती कोशतुक् तेष्वेवमाक्षं नल्लिरुक्मं
वैत्तिनाथशिवन् पुत्रन् काशीपतिं प्लुदिन सौप्तिकपर्वम् । श्रेवेद-
व्यासाय नमः ॥

M₂: पटिन्मारे कोविलकं वक सौप्तिकपर्वम् ।

M₃:

वाणीगुणानुकथने श्रवणं कथायां
हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नैः ।

स्मृत्यां शिरस्तव सुरप्रवर प्रणामे

दष्टिः सतां दर्शनेस्तु भवत्तन्नाथ ॥

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।

पुरुषसमजं नित्यं वज्रामि क्षरणं हरिम् ॥

कृष्णार्पणमस्तु ॥

10

From this adhy. onwards, the three MSS. D₂, 7 and G₂ are discarded, as they do not contain the text of the Aishika subparvan. On the other hand, two MSS., D₂ 8, are added to the Crit. App. as they give the text of the Aishika only.

The introductory mantra :

50* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

[(L. 2) D₂ (orig. as above) व्यासं (for चैव).]

कृतवर्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च ।

अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिविरं निशि ॥ ३

एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः ।

सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम् ॥ ४

छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः ।

D₂: उदीरयन् ।

is found in K₁ N₁ D₂ D₁-2. 8. Before this mantra, N₁ ins. ॐ नमो नारायणाय ; D₂ D₁-8 श्रीगजे-
शाय नमः ; D₂ ॐ नमः श्रीगुह्योपालगौरीगणपतिभ्यः ।

Of the other MSS. which omit the mantra, K₂ begins with अतः परं इषीकपर्वं भविष्यति ; D₂ श्रीगणेशाय नमः ; T₁ श्रीगुरुभ्यो नमः हरिः ॐ ; M₂ हरिः श्रीगणपतये नमः । अविव्रमस्तु ; M₃ हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ; M₄ हरिः ।

1 M₂ om. the ref. —^a) K₂ 4. 8 तस्यां रजन्वां व्युष्टायां. —^b) T G₁ 2 M गत्वा शशंस पांडुभ्यः. Ca. d cite शशंस (as in text). —^c) G₁ महन् (for कृतम्).

2 Before 2, S K N₁ B D₂ D₁-2. 8. 8 M₂ 4 read सूत उवाच. —^a) D₂ 8 रौद्रदेवा (for द्रौप). S₂ महाराजन् ; K₂-8 N₁ B D₂ D₁-2. 8. 8 G₁ M₂-4 हुता राजन् (for महाराज). —^b) K₂ सुतेः (for [आ]त्मजैः). —^c) K₁ प्रसुता ; G₁ प्रविष्टा (for प्रमत्ता).

3 —^a) Hypermetric. S₂ K₁ D₂ कृतवर्मा ; K₂ 4. 8 सावतेन ; D₂ (orig. as in text) कृतवर्मैः ; T G₁ 2 M गौतमेन (for कृतवर्मणा). —^b) D₂ 8 गौतमेन ; T G₁ 2 M भोजेन कृतवर्मणा. —^c) K₂ 8 N₁ च ; K₃ नः (for वः). Ca. d हतं वः शिविरं (as in text).

4 —^a) D₂ 1 एतैर्नरगजाश्वानां. —^b) T G₁ 2 M शक्ति- (for शक्ति). Some N MSS. (here and elsewhere) -स्वधैः ; T₂ G₁ 2 -श्वधैः. — K₂ D₂ 8 om. (hapl.) 4^a-5^b. T₂ 8 om. 4^a-6^a. —^c) G₁ 2 M सहस्रको. K₂ निशायो तैर ; G₂ निकृन्तद्भिः. T₁ सहस्रनिकृन्तः सद्भिः. —^d) T₁ G₁ 2 M शिविरं (for ते बलं). K₁ B₁ 2 कृतं बलं (by transp.). — After 4, T₁ G₁ 2 M ins.:

51* विष्णुदत्तानां विहगफलभारानतस्य ह ।

[M प्रवृद्ध. T₁ G₁ 2 विहगः ; M₁ विहगं. M₂ 4 "भारः"]

शुशुवे सुमहाश्वन्दो बलस्य तव भारत ॥ ५
अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महीपते ।
मुक्तः कथंचिदमोत्तमन्यग्रस्य कृतवर्मणः ॥ ६
तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पपात मद्भां दुर्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७
तं पतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह मात्यकिः ।
मीमसेनोऽञ्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ८
लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा ।
जित्वा शत्रूजितः पश्चात्पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
दुर्विदा गतिरथानामपि ये दिव्यचक्षुषः ।

जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ॥ १०
हन्वा भ्रातृन्वयसांश्च पितृन्पुत्रान्मुहुरणान् ।
बन्धून्मात्सान्पौत्रांश्च जिन्वा सर्वोजिता वयम् ॥ ११
अनर्थो ह्यर्थसंकाशस्तयार्योऽनर्थदर्शनः ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥ १२
यं जिन्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ॥ १३
येषामथाय पापस्य धिग्जयस्य सुहृद्वेषे ।
निजितैरग्रमर्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ १४
कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे ।

C. 10. 957
E. 10. 10. 15
G. 10. 10. 51

5 Ks Dn2 om. 5^{ab}. T2 om. 5 (cf. v. l. 4):
M4 om. 5^{a-6^b}. —^a) K1 M1.2 मिश्रः; Ks छिद्य'.
—^b) Ca परश्व' (as in text); Cd परस्वधैः. — T1
G1.2 om. 5^{a-6^b}. —^c) K2 D4 सुश्रुवे; M2 ध्रुवते.
B4 च; M1 तु (for सु). —^d) Dn2 भरतवर्म (for
तव भारत).

6 T G1.2 om. 6 (cf. v. l. 5; for T2 cf. v. l. 4):
M4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). —^a) Ks च (for तु).
—^b) K1.2.3 विशां पते; Dn1 महामते (for महीपते).
M1.2 तव सैन्यस्य भारत. —^c) Ks ये तत्र (for यमो-
त्तमन्). —^d) S (Ss orig. as in text) K1 कृपस्य; Ks
हताशो; M4 प्रहस्य; Ca व्यालस्य; Cd व्यग्रस्य (as in
text).

7 Before 7, S K1 ins. वैशंपायनः. —^a) T G2
ह्यञ्जुनं वाक्यं; G2 वाक्यमञ्जुनं. —^b) T G1.2 M
भर्मात्मा (for दुर्धर्षः). Ks स पपात तदा भूमौ. —^d)
K2.2.3 परिकृतः (for समन्वितः).

8 ^a) K2.2.3 N1 B2 अभिमेष्य; Ks B2.2 D4.2
अभिक्रम्य; Ks अभिक्रम्य. Dn1 पतन्तं समतिक्रम्य. —^b)
Ks प्रतिजग्राह. —^c) N1 T G1.2 M मीमसेनाञ्जुनौ
चोमौ (N1 चैव). —^d) Ks Dn2 माद्रीपुत्रौ.

9 ^a) K1.2 'चेतस्तु. —^b) N1 श्रुत्वा शत्रुं. —^d)
B Dn D1-2.2.3 आर्तवत् (for आतुरः).

10 Before 10, G1 ins. धर्मः; G2 युधिष्ठिरः. —^a)
K1 गतिरथानाम् (corrupt); N1 गतिर्वथानाम्. —^b)
K2.2.3 M1.2.3 वेद्; M2 वद् (for वे). M1.2 चक्षुषा.
—^c) M1 जीयमाना. N1 T1 G1.2 M [पु]ते (G2 'के'
(for [ज]ये). —^d) S1 K1 जिता वयं (by transp.);
G1 जयंति च.

11 Ks om. (hapl.) 11. —^a) K1 शत्रुः; T
G1.2 M ज्ञातीन् (for भ्रातृन्). —^b) S1 पौत्रान्; Dn2
T G1.2 M भ्रातृन् (for पुत्रान्). —^c) S1 K2.2.3
पुत्रांश्च (for पौत्रांश्च). T G1.2 M पुत्रपौत्रास्तथा मात्सान्.
—^d) T G1.2 M युद्धे जिन्वा (for जिन्वा सर्वान्).
K2.2 T G1.2 M वयं जिताः (by transp.).

12 ^a) Ks damaged; T G1.2 M अनर्था ह्यर्थ-
संकाशम्. —^b) S Ks दर्शकः (for 'नः'). K1.2.3
N1 B Dn D1-2.2.3 तथानर्थोर्धदर्शनः (K1 'कः'). T
G1.2 M तथानर्थोर्धदर्शनः. —^c) T1 जयो ह्यजया'.
—^d) T G1.2 M [ज]यि स्वात् (for तस्मात्).

13 ^a) S1 K1 स जिन्वा; Ks जयत्वा; K2.3 N1
B2.3 Dn1 D1-2.2.3 G1 M2 यजित्वा; Dn2 यजित्वा;
T G2 यो जिन्वा; M2 यजित्वा; B2 तप्यते; M
तप्यते. —^b) S2 वासद्य; T मपाय; G2 अपाय (for
आपद्य). M इति (for इव). K2.3 दुर्मतिः; M (ex-
cept M2) मे मतिः. G1 दप्रात्ययवृद्धमिति: (corrupt).
—^c) Ks मन्वे तच्च विजयं (sic). —^d) T2 G1.2 M
यः स्वात् (for ततो). Dn2 ततो जितमतः परैः; T2
वयस्य जीवतः परैः.

14 ^a) S2 K1.2 N1 B Dn D1-2.2.3 येषामर्था-
(N1 'न्या'व्यवार्थं (Ks राजवं) स्वाद्; T G1.2 M ते (M
वे) पामर्थं जयो न (M1 हि; M2-3 [5]वं) स्वाद्. —^b)
S2 Ks Dn1 D1-2.2.3 विजयस्य; K2.3 Dn2 D2 विजयश्च;
N1 धिग्जयं तं; B1 विजयं तत्; B2 'जयंत; B3 'जयं तु;
T G1.2 M धिग्जयः स्वात्. Ks Dn2 सुहृद्वेषः; B Dn2
D1-2.2.3 'हृद्वै. —^c) K1 निजितैर्; T1 G1.2 M
तेजितैर्. K2-3 च (for हि). —^d) T G1.2 M
निजिता.

1. 10. 137
B. 10. 10. 13
C. 10. 10. 13

चापव्यात्तस्य रौद्रस्य ज्यातलस्वननादिनः ॥ १५

कुद्रस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।

ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात् इमे हताः ॥ १६

रथहृदं शरवर्षोर्मिमन्तं

रत्नाचितं वाहनराजियुक्तम् ।

शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्रं

शरासनावर्तमहेषुफेनम् ॥ १७

संग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं

द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् ।

ये तेरुल्लावचशस्त्रनौमि-

स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८

15 *) T₂ कंठः; G₁ कर्णः; G₂ M₂ कर्ण (for कर्णः); K₂ T G₁ M नाडीकः; Dn नालिकः; S₁ K₁ जिह्वस्य (for दंष्ट्रस्य); —^b) S₁ K₁ स्वन्नदंष्ट्रस्य; D₁ 2 बहुजिह्वस्य; —^c) S₁ ज्यास्य; S₂ (by corr.) व्यस्यस्य; K₁ ज्यास्यास्य; K₂ व्यास्यस्य; N₁ व्यावृत्तः; D₁ G₁ M₁ व्यात्तास्य; B₁ 2 चापव्यावृत्तनेत्रस्य; —^d) Dn₁ ज्यातिनस्वनः; Dn₂ जातनुस्वनः; T G₁ 2 M ज्यातलत्रविनादिनः.

16 K₂ reads 16^a in marg. S₁ K₁ om. (hapl.) 16^b. —^b) K₂ समरेषु (for संग्रामेषु); —^c) S₂ व्यमुच्यन्तः; Dn₁ व्यमुच्यन्तः; Dn₂ विमुच्यन्तः; D₂ (by corr.) व्यमुच्यन्तः; T G₁ 2 M स्वमुच्यन्तः; K₂ 4 व्यमुच्यन्तकस्यास्य; K₂ व्यमुच्यन्तकस्य (corrupt); K₁ (marg.) विमुच्यन्त कस्य (पाठः) कर्णस्य (sic); —^d) K₂ इह ते (for त इमे).

17 N₁ om. 17-19. —^a) K₂ रथरौद्रः; K₁ वातं शतहृदं (for रथहृदं); K₂ वर्षोर्विवेगः; K₂ संखवर्षोर्मिमन्तं; D₂ M₁ शरवर्षोर्मिम (D₂ 'मं' उत्तरं); —^b) K₂ द्विपं द्विपं; D₂ रत्नान्नितं (for रत्नाचितं); S₁ वाहनवाहसुचं; K₁ om.; K₂ 4 वाहनवाहुयुजं; K₂ 5 वारिपूरः; K₂ वाहुयुजं; B Dn₁ वाजि (B₂ 'वा' चि) युक्तं; Dn₂ बहुलवाजिगतेष्व युक्तं; D₂ corrupt; T₁ G₂ वानवृद्धं; T₂ 'योगवृद्धं'; G₁ वानपात्रं; M 'वा' (M₂ 'वा' हृत्) (M₁ 'हृ' इ); —^c) Some MSS. शक्त्यृष्टिः; K₁ शत्रुष्टिः (corrupt); S₁ D₂ 4 'मीनः'; K₁ 'मेनं' (for 'मीनः'); K₁ गजः (for 'ध्वजः'); —^d) Dn₁ om. from नावर्त up to तेरुह (in 18^a). K₁ महेषुफेनं; K₂ 'केनं'; Dn₂ महेषुफेनं; T₁ (inf. fin.) 2 महीषवेगं; G₁ M₂ 1 महीषवेगं; G₂

न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि-

द्वधो नराणामिह जीवलोके ।

प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता-

व्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९

ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं

शराचिपं कोपमहासमीरम् ।

महाधनुज्यातलनेमिघोषं

तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २०

महाचमूकक्ष्वरामिपत्रं

महाहवे भीष्ममहादवाग्निम् ।

ये सेहुरात्तायतशस्त्रवेगं

मयोधमेघं; M₁ 2 शरौधवेगं.

18 N₁ om. 18; Dn₁ om. up to तेरुह (in 18^a) (cf. v. l. 17). —^a) K₂ बाणवेलं; T₁ G₁ 2 तोयवेलं; T₂ तोलवेलं; M तोयवेगं; —^b) K₁ द्रोणालवं; T₂ G₂ जलार्णवं; G₁ जनार्णवं; M बलार्णवं; K₂ 4 भीमघोषं; T G₁ 2 M₂ भीमवेगं; M₁ 2 घोषवेगं; M₂ भीमनादं; —^c) K₂ यान (for 'शस्त्र'); K₂ बोदिमिस् (for नौमिस्); —^d) Dn₂ त्वं (for ते).

19 N₁ om. 19 (cf. v. l. 17). T₁ om. (hapl.) 19-21. —^a) B₁ 2 T₂ G₁ 2 M₁ 3 परमस्ति; M₂ परमास्ति; T₂ M (except M₂) किंचिद्; —^b) T₂ G₂ वधे; —^c) K₂ प्रमत्तमत्ता हि; Dn₁ 'मर्थानि हि; M₁ प्रायेण चार्थानि; M₂ 2 प्रायेण चा (M₂ पा) र्था हि; M₂ प्रमत्तमार्ता हि; K₂ नराः समर्थास्; —^d) K₂ 4 T₂ G₁ 2 M गच्छन्ति (for त्यजन्ति); Dn₂ हि (for च); K₂ 4 2 T₂ G₁ 2 M समापवन्ति; K₂ त्याज्यनर्थाहि समा.

20 T₁ om. 20 (cf. v. l. 19). —^a) K₂ 'त्तमां गोच्छ्रितः; N₁ 'माश्रोषितः; Dn₁ 'मोश्रोषितः; M₂ 1 'माश्रोषितः; M₂ 'माश्रोषितः; K₁ 'धर्मकेतुं; T₂ 'धूमकेतुं; —^b) S₂ शराचितं (for 'विपं'); K₂ 'मराचि (for 'समीरम्'); T₂ G₁ 2 M दीप्त (G₂ धूम; M दिव्य) महापताकं; —^c) D₂ 2 महातनुर; K₂ 4 T (T₁ om.) G₁ 2 M भीमघोषं; N₁ नेमिघोषं; —^d) K₁ 'शस्त्रमोहं; Dn₂ 'शत्रुहोमं; T₂ G₁ 2 M 'शस्त्रवेगं.

21 T₁ om. 21 (cf. v. l. 19). —^a) K₂ N₁ महाचमू; K₂ 'कक्षदवाग्निपत्रं; K₂ 'वृक्षदवाग्निपत्रं; N₁

ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१
 न हि प्रमत्तेन नरेण लम्बा
 विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा ।
 पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रु-
 न्मर्वान्महेन्द्रं मुखमेधमानम् ॥ २२
 इन्द्रोपमानपाथिवपुत्रपौत्रा-
 न्पश्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
 तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धाः
 सन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ।
 अमर्षितैर्ये निहताः शयाना
 निःसंशयं ते त्रिदिवं प्रपन्नाः ॥ २३

कृष्णां नु शोचामि कथं न सार्धं
 शोकार्णवे साध विनङ्गयतीति ।
 भ्रातृश्च पुत्राश्च हताभिश्च
 पाञ्चालराजं पितरं च वृद्धम् ।
 ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां
 सा शेष्यते शोककुशाङ्गपटिः ॥ २४
 नल्लोकजं दुःस्वमपारयन्ती
 कथं भविष्यन्पुचिता मुखानाम् ।
 पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुञ्चा
 प्रदहमानेव हुताशनेन ॥ २५
 इत्येवमार्तः परिदेवयन्त

C. 10, 308
 B. 12, 10, 27
 K. 10, 13, 27

कक्षमिवाभि'. — ^b) G₂ मीयः; M₁ भीमः (for भीष्म-). B₄, s Dn D₁-4, s, s मीष्ममया (B₁ Dn₁ D₁, s 'वा'; D₁ 'हा' मिदाहं. — ^c) B₂ सेकुरः; T₂ G₁, s M₁-s तेकुर (for सेकुर). M₁ om. from रासायन up to 10, 11, 12'. K₁ आतायवसक'; K₂, s आसीवि (K₂ 'सीवि'; यतीङ्ग'; K₂, s युद्धमतितीङ्ग'; K₂ आतायवसक'; B Dn D₁-4, s, s आता (B₄ Dn₁ D₁, s 'ता') युद्धतीङ्ग'; T₂ G₁, s M₁-s उवायवसकवेनै; M₂ वेगं; M₂ 'वै'; — ^d) D₂ निहताः.

22 M₁ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) S₁ D₂ G₂ हणेन (for नरेण). B Dn D₁-4, s, s T G₁, s M सख्यं (for लम्बा). S₁ न हि प्रमत्तेन नरेण लम्बा. — ^b) T G₁, s M (M₁ om.) आहुं वसु (T₂ G₁ वसु; M₂ वसः) (for विद्या तपः). S₁ श्रीविमलं. Dn₂ यशस्रः; G₁ यशो व. — ^c) Dn₂ येयो प्रमादेन; D₂ यस्याप्रमादेन. T संख्ये; G₁ M₁, s संख्ये; G₂ M₁ संखे (for शत्रु). — ^d) T G₁, s M (M₁ om.) शत्रु (for सर्वां). K₂ T G₁, s M (M₁ om.) महेंद्राः; D₂ 'द्रान्. K₂ सुखमाप्रवृत्तः; D₂ 'मेवमानात्; D₂ 'मेवमानं; T G₁, s M (M₁ om.) 'मेवमानः.

23 M₁ om. 23 (cf. v. l. 21). — ^a) T G₁, s M (M₁ om.) क्षत्रियः (for पार्थिवः). — ^b) S₂ K₂-s T₂ G₁ M₁-s पदवारिशेषेण; K₂ सखां विवे'. Dn पदवाम (Dn₁ 'मि' वी). — ^c) K₁ ते स्वा; K₂ तीर्णः; M₂ तीर्णः. K₂ समर्ष (for समुद्रं). K₂ समुद्रान्; K₂, s T G₁, s समुद्रान्. — ^d) S K₂ सखात्; K₂ सर्वां; S₁ सखा; B₄, s D₂, s सखा; T G₁, s सखा. C₁

कुलम्बात् (for कुनद्याम्). K₁ इह (for इव). K₁ वेल्-
 मावाः; K₂, s T G₁, s सीदमानात्; M₁-s सीदमानाः;
 Ca. d हेदमानाः. K₂ कुनद्याः प्रवहायमानाः. — ^c) K₂, s
 Dn₂ वैर (for वे). K₂ मिहता (corrupt). T G₁, s
 M (M₁ om.) नरेन्द्रा (for शयाना). — ^d) D₂
 तेषि दिवं.

24 M₁ om. 24 (cf. v. l. 21). — ^a) S₂ K₂ (ex-
 cept K₂) N₁ B Dn D₁-4, s, s T G₁, s M (M₁ om.)
 नु; D₂, s च (for नु). K₂, s तथैव (for कथं न).
 S₂ B₄, s D₂ G₂ नु; K₂, s, s N₁ B₂-s Dn D₁-4, s
 T G₁ M₁-s नु (for न). S₂ K₂-s B Dn D₁-4, s, s
 साध्वी; T G₁, s M (M₁ om.) बाला (G₂, s 'ला').
 — ^b) K₂ N₁ B Dn₁ D₁-4, s, s शोकार्णवं; T G₁, s M
 (M₁ om.) कुशाङ्गवं. Dn₂ साधु. K₂, s, s पतिष्यतीति;
 K₂ वीक्ष्यतीति (sic); N₁ विसह्यतीति; B₄, s विगा-
 ह्यतीति; B₂ विमज्जतीति; Dn₂ विमलमीवा; D₁-4, s
 विमल्य (D₂, s 'ल') लीति. T G₁, s M (M₁ om.) सा
 विदहिष्यतीति (for साध विन'). — ^c) K₂ Dn₂ निहतात्
 (for च इत्यात्). — ^d) D₂ (orig.), s वृचाल'. — ^e)
 K₂, s आनेष्यते; K₂ मां पश्यते; N₁ B Dn₁ D₁-
 M₁, s सा (M₁ मे) शोष्यते; Dn₂ संख्यते; D₂ मां
 शप्यते. T₂ कुतारवदिति; M₁-s 'पुनर्ग'.

25 M₁ om. 25 (cf. v. l. 21). — ^a) D₂ सा शोकजं
 — ^b) Dn₂ प्रपन्ना (for प्रणुञ्चा). K₂, s, s, s पुत्रक्षयं
 भ्रातृवधं प्रपन्ना; K₂ पुत्रक्षयाद्भ्रातृवधप्रणुञ्चा; B₂ पुत्रक्षये
 भ्रातृवधे प्र'; T G₁, s M (M₁ om.) शोक्यते ज्ञाति-
 वधामित्ता. — ^c) K₂ नु; (for प्र). S₂ K₂, s, s
 B Dn D₁-4, s, s T G₁, s M (M₁ om.) प्रदहमानेव.

G. 12. 668
B. 10. 10 27
K. 10. 10. 27

राजा कुरुणां नकुलं बभाषे ।
गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां
समावृषक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २६
माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं
धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
ययौ रथेनालयमाशु देव्याः
पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २७
प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
शोकादितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोरुयमाणः प्रययौ सुताना-

मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २८
स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।
भूमौ शयानानुधिरार्द्रगात्रा-
न्विभिन्नभ्रातृपहतोत्तमाङ्गान् ॥ २९
स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः
पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

26 M₄ om. 26 (cf. v. l. 21). —^a) T₂ G₂ अंतः
(for आतः). T G₁. 2 M (M₄ om.) परिदेवयित्वा. —^b)
D₂ च भाषे (for ब'). —^c) K₂. 2 गच्छानयैताम्; D₂
गच्छानयैताम्. T G₁. 2 इति; M₁-2 अति- (for इह).
G₁ देवभागां; M₁-2 मन्दभागां. —^d) K₂. 2 अमावृ-
षक्षाम्; K₂ M₁ समानम्; D₁ समात्रं; T G₂ समाप्त-
पक्षाम् (G₂ 'क्षा'म्; M₂. 2 विहीनपक्षाम्. Ś₁ K₁ इव;
K₂ N₁ D₂ T G₁. 2 M (M₄ om.) इह; B₂ अपि
(for इति). K₂. 2. 2. 2 समावृषक्षा (K₂ 'क्षा'हतराजं;
K₂ समानवद्रागिति राजं.

27 M₄ om. 27 (cf. v. l. 21). —^a) K₂. 2 T₁
G₂ M₂ प्रति- (for परि). Ś₁ K₁ दैव्यं; D₂ वाचं
(for वाक्यं). —^b) K₂ तद्धर्मसुतस्य; T G₁. 2 M₂ धर्म-
प्रथमस्य. —^c) T G₁. 2 एव तस्याः (for आशु देव्याः).
—^d) Some N MSS. पंचालः. K₂ स यत्र देशः; D₂
च पुत्रदाराः.

28 M₄ om. 28 (cf. v. l. 21). —^a) D₂ सं-
स्थाप्य. —^b) G₂ रोरुयमाणः. T G₁. 2 M (M₄ om.)
कुरुणां (for सुतानाम्). —^c) K₂ पुत्र- (for भूत-).
Ś₁ K₁ D₂ गणावकीर्णः.

29 M₄ om. 29 (cf. v. l. 21). —^a) K₂ सं;
G₁ तान् (for तत्). —^b) T G₁. 2 M (M₄ om.)
'वक्त्रान् (for 'गात्रान्). —^c) K₂. 2 T₁ G₁ निर्भिन्नः;
K₂ विभक्तः; G₂ M₁-2 निर्भिन्नः. K₁ भ्रातृपहतो;
K₂ भ्रातृ प्रहतो; K₂ D₂ गात्रान्प्रहतो; K₂ N₁
D₂ देहान्प्रहतो; B D₁-2. 2. 2 गात्रापहतो; T
गात्रान्विहतो; G₁ गात्रान्विहतो; G₂ गात्रान्विहतो;
M₁-2 गात्रान्विहतो.

30 M₄ om. 30 (cf. v. l. 21). —^a) K₂ D₂ सु-
तांस्तु; N₁ ततस्तु; T G₁. 2 M (M₄ om.) स तान्श्च.
G₁ परमार्तः. —^b) T G₁. 2 M (M₄ om.) आतः (for
उच्चैः). D₁. 2 प्रचुक्रोशत (D₂ [by corr.] 'च तु) (for
'क्रोश च). K₁ कौरवैः.

Colophon. — om. in M₄ (cf. v. l. 21). — Sub-
parvan: K₂ N₁ B D₂ D₁-2. 2. 2 T G₁. 2 M (M₄ om.)
ऐपीके. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 2-3 शिबिरवधश्च (Ś₁
K₂ 'श्चा'वणं (Ś₂ 'कथनं'); M₁. 2 युधिष्ठिरपरिवर्जनं.
— Adhy. no. (figures, words, or both): Ś₁ 10 (as
in text); N₁ D₂ T G₁. 2 M (M₄ om.) 1.
— Śloka no.: K₂ 42.

वैशंपायन उवाच ।

स दृष्ट्वा निहतान्संस्थे पुत्रान्भ्रातृन्सखींस्तथा ।
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाश्लोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां सखजनस्य ह ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविधाः सान्त्वयान्चक्रिरे तदा ॥ ३
ततस्मिन्श्लेषे काल्ये रथेनादित्यवर्चसा ।
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ४

11

1 Ms om. 1-12^a (cf. v. l. 10. 10. 21). —^a) D1.2 सान्त्वयः; D2 दृष्ट्वा तावः; T2 G2 दृष्ट्वा वि- (for स दृष्ट्वा). —^b) K2 D2 D2 ज्ञातीन्; K2 N1 B D2 D1-2.3 पौत्रान् (for भ्रातृन्). T G1.2 M (Ms om.) भ्रातृपुत्रांस्तथा विदुः (Ms 'त्रान्पुत्रंस्तथा'). —^c) D2.3 महदुःखः.

2 Ms om. 2 (cf. v. l. 1). —^a) K2 महाश्लोकः. K2 महश्लोकः. —^b) T G1.2 M (Ms om.) पुत्र-पौत्राणां. —^c) K1.2 B D2 D1.2.3.4 च (for ह). T G1.2 M (Ms om.) भ्रातृपुत्राणां च.

3 Ms om. 3 (cf. v. l. 1). —^a) K1.2 जलुः. —^b) K1 'मानस्य (for 'मानस-). K2.4 D2 D2 अचेतसम्. —^c) S1 K1 शोकसंविधाः; B2 D2 भृश-मुदिधाः; G1.2 M1-3 'संविधः. —^d) T2 त्रासपांचक्रिरे. — After 3, T G1.2 M (Ms om.) ins.:

52* कृत्वा तु विविधचेष्टां पुत्राणामभितौजसा ।

प्रेतकावाणि सर्वेषां बभूव भृशदुःखितः ।

4 Ms om. 4 (cf. v. l. 1). —^a) S1 तदा (for ततस्). K2-3 N1 B D2 D1-4.5.6 Ca. d कल्यो (B1.5 कल्यो); Cap. dp कल्ये. — For 4^a, T G1.2 M (Ms om.) subst.:

53* तस्मिन्मुहूर्ते जयनैर्वाजिभिर्होममालिभिः ।

—^a) D2 निकुलः; T2 नकुलः. —^d) G2 परमार्तयम्.

उपप्रव्यमता सा तु श्रुत्वा सुमहदभियम् ।
तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषां व्यथिताभवत् ॥ ५
कम्पमानेव कदली बातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकातो न्यपतद्भुवि ॥ ६
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्षितम् ।
फुल्लपत्रपलाशाक्ष्यान्तमोघ्वन्त इवांशुमान् ॥ ७
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुपेत्य इकोदरः ॥ ८
सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भाषिणी ।

C. 10. 582
B. 10. 11. 9
K. 10. 11. 13

5 Ms om. 5 (cf. v. l. 1). —^a) K2.3 N1 D2 D2 D1-3 Ca. d उपप्रव्यं (K2 'व'); T G1.2 M (Ms om.) उपप्राच्य. T G1.2 M (Ms om.) बाला; Ca. d सा तु (as in text). —^d) T G1.2 M (Ms om.) महा (for तदा). K2.4 D2 D1-3 सर्वेषां पुत्राणां (by transp.). K2 व्यथिता भवेत्; T G1.2 M (Ms om.) व्यथितेन्द्रिया.

6 Ms om. 6 (cf. v. l. 1). —^a) T G1.2 M (Ms om.) कम्प (G1 'प')मानेव सहसा. —^b) K2.4 बातेनै (K2 'ने'व समी); T G1.2 M (Ms om.) बातेन कदली वने. —^c) K2 राजानमासाद्य.

7 Ms om. 7 (cf. v. l. 1). —^a) T G1.2 M (Ms om.) विवभी (for बभूव). —^b) T G1.2 M (Ms om.) रुदन्त्याः (for सहसा). S K1.2 N1 B2 D2.4.5.6 कर्षितम्. —^c) K2 'पक्षोपलासाक्ष्यान्'; T G1.2 M (Ms om.) पक्षपत्रविशाकाक्ष्यान्. —^d) K2 B D2 D1-4.5.6 समोपेत्य; T मेवावृत. T G1.2 M (Ms om.) इकोदराद्. K2 तस्यास्तमोघ्वन्तं बहु.

8 Ms om. 8 (cf. v. l. 1). G2 om. 8-9. —^a) T G2 M1-3 ततः परमर्षिणी. —^b) K2.4 D2 संरम्भा; N1 संभीता (sic); T G1 M1-3 बभूवाद् (for संरम्भी). K2 भीमः सत्यविक्रमः. —^c) K2 प्रतिजग्राह. — D2 om. (hapl.) from 8^a up to सह (in 9^a). —^d) K2 समुपेत्य; K2 T G1 M1-3 तामुपेत्य; K2 N1 B D2 D1.2.3.4 समुपेत्य. S1 K1 भीमसेन उपेत्य च.

9 Ms G2 om. 9 (cf. v. l. 1, 8). D2 om. up to

G. 12. 862
B. 12. 11. 9
C. 12. 11. 10

रुदती पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ९.
दिष्ट्वा राज्ञस्त्वमधेमामाखिलां मोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मज्ञानध्वजधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ १०
दिष्ट्वा त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौमद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
आत्मज्ञानेन धर्मेण श्रुत्वा शूराभिपातितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं दिष्ट्वा त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाश्रयम् ॥ १३

सह (in 9^a) (cf. v. l. 8). —^a) M₁ समाश्रयिता.
—^b) N₁ B (except B₁) D₄. 6. 8 भाविनी. —^c) K₁. 4
D₈ T₁ G₁ M₁-8 रुदती. K₃ B₈ पांडवं दृष्ट्वा; T G₁
M₁-8 पांडवज्येष्ठं. —^d) Dn₁ सा हि भारतमब्रवीत्;
D₁. 8 सा हि भर्तारम्. T G₁ M₁-8 इदं वचनम्.

10 M₄ om. 10 (cf. v. l. 1). —^a) K₈ त्वमप्ये-
नाम्; K₈ N₁ B Dn D₁-4. 6. 8 T G₁ M₁-8 अवाप्येमाम्
(M₈ 'प्येनाम्). G₂ corrupt. —^b) D₄. 6 मोक्षसे.
—After 10^a, D₈ reads (marg. sec. m.) 11^a-12^b. K₈
om. (hapl.) 10^a-11^a. —^c) Dn₈ क्षात्रधर्मेण. —After
10^a, D₈ (om. 10^a) ins. प्यसि followed by a repeti-
tion of 12^a. —D₈ T₁ om. (hapl.) 10^a-12^a. —^d)
T₈ G₁. 8 M₁-8 विवस्ते (for यमाय वै). K₈ B Dn₈
D₁. 2. 4. 8 श्रुत्वा शूराभिपातितान्; Dn₁ संप्रदायनवत्रवै
(sic).

11 M₄ om. 11 (cf. v. l. 1). K₈ D₈ T₁ om. 11
(cf. v. l. 10). For sequence in D₈, cf. v. l. 10.
—^a) Dn₁ कुशली पार्थ (by transp.). T₂ G₁. 8 M
(M₄ om.) दिष्ट्वा सर्वाङ्कुशलं. —^b) S₈ गामिनम्;
B₁. 2 विक्रमं (for गामिनम्). —^c) T₂ G₁. 8 M
(M₄ om.) पार्थ (for कृत्स्नां). —^d) S₈ K₁ स्मरिष्यति.
—After 11, K₈. 8 ins. a passage given in App.
I (No. 1).

12 S₈ K₁ Dn₈ om. (hapl.) 12. M₄ om. 12^a.
(cf. v. l. 1). D₈ T₁ om. 12^a (cf. v. l. 10).
For sequence in D₈, cf. v. l. 10. —^a) S₈ ताञ्च
धर्मेण; K₈ ताञ्च धर्मेण; K₈ ताञ्च धर्मेण; K₈. 8 B₁-8
तानधर्मेण; K₈ तेन श्रुत्वा तु; Dn₁ G₁. 8 M₁-8 क्षत्रधर्मेण;
T₂ पुत्रधर्मेण. —^b) K₈. 8 वीरान्; T₂ G₁ M₁-8 संजे
(T₂ 'कजे'); G₂ क्षि (for शूरान्). D₈ विपातितान्.

तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे ।
हियते मानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १४
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ १५
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७
धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।

K₈ शूराभिपतितान्स्तादा. —^a) T₂ स्थिरो राज्ये; G₁. 8
M₂. 8 स्थिरो राज्ये; M₁ स्फीते राज्ये (for उपप्लव्ये).
K₂. 8 महाराज (for मया सार्धं). —^b) T G₁. 8 M वि-
(M₄ om. वि)हरन् (for दिष्ट्वा त्वं). K₈ न हि शक्यामि
जीवितुं.

13 ^a) T G₁. 8 M सुप्तानां हि (for प्रसुप्तानां). —^b)
K₂ कर्मिणा. —^c) K₁ तुदति; K₈ शोषति; Dn₁
तमसि (for तपति). T G₁. 8 M शोको मां दहते गाढं
(G₂ गाढो; M पार्थ). —^d) S₁ K₁ N₁ B₁. 8 Dn₁ D₈
Cap. dp. [सा]श्रयम्; Ca. d [सा]श्रयम् (as in text).

14 ^a) K₈ कृतो द्रोणेर्; K₈ कृतो द्रौणिर्; Dn₈
रते द्रोणेर्; T₁ कृत्वा बुद्धिर्; T₂ कृतो बुद्धेर्; G₂ कृतो
बुद्धेर्. Ca. d oite पापकृतः (as in text). —^b) M₁
चेदस्य; M₄ चेदश्रुर्. K₂. 8 Dn₁ D₁-8 त्वया रणे; T
G₁. 8 M दुरा (M₄ अना)स्मनः. —^c) K₂ M₁. 8 हीयते;
K₈ दयते; B₁. 8 क्रियते; Dn₁ हीयते. B₁. 8 transp.
सानुबन्धस्य and युधि विक्रम्य. Ca. d सानु (as in text).
K₁ यदि; K₈ अधि; Dn₁ युद्धे (for युधि).

15 ^a) Ca ज्ञानम्; Cd प्रायम् (as in text).
Most N MSS. आसिष्ये. —^b) D₈ ताञ्चबोधत. —^c)
Dn₁ द्रौणी.

16 ^a) K₈ सा च (for कृष्णा). —^b) K₂. 8 पाण्ड-
वान्. K₈ प्रति सावित्रम्; T G₁. 8 ससुपाविशत्. M पार्थ
महामुपाविशत्. —^c) N₁ M₁ युधिष्ठिरो. N₁ याज्ञसेनी;
T G₁. 8 M धर्मपत्नी (M₁ 'त्नी'). —^d) N₁ धर्मराजो;
T G₁. 8 M याज्ञसेनी (M₁ 'नी'). N₁ यशस्विनी; B₁
D₈ तपस्विनी; M मनस्विनी (M₁ 'नी').

17 ^a) G₁ दृष्ट्वोपविष्टां. T G₁. 8 M राजा (G₁ दृष्ट्वा)
तु (for राजर्षिः). —^b) K₈ तदा (for प्रियाम्). —^c)
S₁ K₁. 2. 8 इत्युवाच. —^d) K₂. 8. 8 प्रियदर्शनां.

पुत्रास्ते आतरश्चैव ताच्च शोचिषुमर्हसि ॥ १८

द्रोणपुत्रः स कल्याणि वनं दूरमितो गतः ।

तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९

द्रौपद्युवाच ।

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।

निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ।

राजन्धिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।

भीमसेनमथाम्बेत्य कुपिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।

जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मधवानिव ।

न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२

श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।

द्रीपोऽभूत्स्वं हि पार्थानां नगरे वारणावने ।

हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ २३

तथा विराटनगरे कीचकेन मृशार्दिताम् ।

मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मधवानिव ॥ २४

यथैतान्यकथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा ।

तथा द्रौणिममित्रघ्नं विनिहत्य मुखी भव ॥ २५

तस्या बहुविधं दुःखाब्धिदम्य परिदेवितम् ।

नामर्पयत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ २६

C. 10. 601
B. 10. 11. 26
K. 10. 11. 28

18 *) N₁ B₂ स्वधर्मेण हि; T G_{1.2} M क्षत्रधर्मेण.
—^b) S₁ K₁ गताले; K₂ पुत्राले. Dn₂ धुमं. —^c)
K₂ आतरश्चैव ते सर्वे. —^d) T₂ तत्. D₂ om. from
शोचिषु up to ज्ञास्यसि (in 18^d). — After 18, K₂
ins.:

54^a तं धृत्वागतमनुवृत्तकल्पमानाभ्यपद्यत (sic) ।

19 D₂ om. 19 up to ज्ञास्यसि (in ^d) (cf. v. l. 18^c).
—^a) K₂ T G_{1.2} M तु; B₂ च (for स). N₁
B_{1.2.3.4.5} Dn D_{1-4.5} स कल्याणि वनं दुरं. —^b) N₁
B_{1.2.3.4.5} Dn D_{1-4.5} दूरं द्रौणिरितो गतः; T G_{1.2} M
वनं दुरं गतो धुमं. —^c) T G_{1.2} M संख्ये (G₂ 'वे').
—^d) K₂ ज्ञास्यसि; Dn₁ ज्ञास्यसि.

20 Before 20, T₂ G ins. कृष्णा उवाच. —^a) G₁
शिरसो (for सहजो). —^b) S₁ K₂ विभुतः; K₁
वर्तते; Dn₂ G₂ मे श्रुतं; T₂ मे धितः; M₂ ते श्रुतः.
—^c) T G_{1.2} M हतस्य तस्य दुर्गुहे. —^d) Dn₁ आहृतं;
Ca. d आहृतम् (as in text). —^e) S₂ त्वं; K₂ N₁ B
Dn₂ D_{2.3} ते; Dn₁ मे (for तं). T G_{1.2} M द्रौणिः
शिरस उत्कृतं.

21 *) S₁ K₁ उरुवेति. —^b) K₂ 'दर्शना. —^c)
Dn₁ D₁₋₂ अथागत्य; T G_{1.2} M करे स्पृष्ट्वा. —^d) B
Dn D_{1-4.5.6.7} परमं (for कुपिता).

22 *) T₁ G_{1.2} M मा (for मां). —^b) D₂ अत्रं
धर्मम्. —^c) N₁ B₂ त्वं (for तं). —^d) K₂ मधवा-
निव शंबरम्. —^e) T₂ G₁ मे (for ते). —^f) K₁
जलोह (sic).

23 *) K₂ ते (for तन्). —^b) S₁ K₁ परमव्यसनं;
K₂ D₂ Dn₂ पद्व मे व्यसनं; N₁ परमे व्यसनं; Dn₁
परमं व्यसने. K_{2.3} च वन्; T₁ तदा; G₂ तथा (for
ववा). K₂ व्यसनेषु वन्. —^c) S₁ भीमोभूत्स्वं; K₁
भीमो भोत्स्वं; K₂ G₂ द्रीपोभूत्स्वं; Dn₁ द्रीपोभूत्स्वं.
Ca cite. द्रीपि; Ca द्वीपः (as in text). —^d) S₂
B₂ D_{1.2.3.4.5} हिडिंब-; K₂ हैडिंब-; K₁ हेडिंब-; D₂
हिडिंबे. Dn₂ दर्शनेनैव. —^e) T₁ वदा; T₂ G₂ M₂₋₃
यथा. K₂ अभवद्गतिः. K₂ तस्मात्तस्मिन् गो गतिः; G₁
वयात्तत्वं भवो गतिः.

24 S₁ K₁ om. 24. —^a) K₂ यथा. —^b) K₂
M₂ मृशार्दिता; D₂ वधार्दिता. —^c) T G_{1.2} M
अभ्यु (G₁ 'प्यु) वरया. —^d) Dn₁ पौलोमि; T₂ M₂
पौलोमी; Ca. d 'मी' (as in text).

25 *) S₁ K₁ यथा त्वमकृषा; T G_{1.2} वयैतानि
कृषा; M₂ वयैवात्पकृषा. —^c) K₂ B₁ T G₂ M_{1.2.4}
अमित्रघ्नं. — After 25, K₂ ins.:

55^a विस्फार्य सवारं चार्पं दुर्गमर्षांश्च मोदयन् ।

तं पार्थ पुरुषव्याघ्रं विनिहत्य मुखी भव ।

[(L. 1) (with v. l.) = 28^{ad}. — (L. 2) post.
half = 25^d.]

26 Before 26, T G₂ वैशंपायनः. —^a) K₂ तथा;
K₁ तस्मा. K_{2.3.4.5} N₁ B Dn D_{1-4.5.6.7} T G_{1.2} M
दुखं. —^b) S₂ K₂ परिदेवनम्. —^c) S₂ नावमर्पत;
N₁ B_{1.2} Dn D_{1-4.5.6.7} न चा (D₂ तदा) मर्पत.

C. 12. 601
M. 12. 11. 22
K. 12. 11. 22

स काञ्चनविचित्राङ्गमालोह महारथम् ।
आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः ॥ २७
नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधे वृतः ।
विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८

ते हयाः पुरुषन्यात्र चोदिता वातरंहसः ।
वेगेन त्वरिता जग्मुर्रथः शीघ्रगामिनः ॥ २९
शिविरात्स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ।
द्रोणपुत्ररथस्याशु ययौ मार्गेण वीर्यवान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे यदनामृषभस्ततः ।
अत्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १

एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकमपारयन् ।
जिषांसुद्रौणिमाक्रन्दे याति भारत भारतः ॥ २
मीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ ।

27 Ks om. 27^{ab}. — *) G₂ सचित्राङ्गम्. — ^b) Dn₂ सधारथं; T G_{1.2} M रथोत्तमं. — ^c) K₂ भीमः; M₂ चित्रः. — ^d) Dn₂ स मार्गेण. S K_{1.2} D₂ गणं (for -गुणं). K₂ समरे सशरं धनुः. Ca cites मार्गेण. Cd cites मार्गेणगुणः.

28 *) K₂ नकुलि. — ^b) S₂ वधेपसया; K₁ वधेच्छया; K_{2.3} D₂ वधेद्यतः; K₂ वधेद्वृतः; K₂ B Dn D_{2.3} G₁ M वधे दृतः; D_{1.2} वधे रतः; T G₂ वधे दृतः. Cd cites दृतः. — ^c) D₂ (marg. sec. m.) T G_{1.2} M विस्फार्य. B₁ सुमहचापं; B₂ सरसं चापं. — ^d) K₂₋₄ अनोदयत्.

29 ^a) K_{2.4} नोदिता; K₂ वाहिता (for चोदिता). T G_{1.2} M दीप्यमानाः स्वदेवसा. — ^c) T G_{1.2} M बह्वं (M₂ 'सं'तः सहसा (M₁ 'जा) जग्मुर. — ^d) K₂ ते हयाः; Cd हरयः (as in text).

30 *) K₂ D₁ स्वान्. K_{2.4} Dn₂ [म]य (for स). K₂ निःकांतशिविरात्स्वाच; K₂ T G_{1.2} M शिविरात्स (G₁ 'त्सं') गृहीत्वा तु (T₁ G_{1.2} स; T₂ तु). — ^b) K₂ वेगवत्क्षीप्रमप्युत. — ^c) N₁ द्रोणपुत्ररथेन; T G_{1.2} M 'गतेन. — ^d) B Dn D_{1-4.5.6} वेगेन (for मार्गेण). T G_{1.2} M भारत (for वीर्यवान्).

Colophon. — Adhy. name: K_{2.4} कृष्णाग्राशोपवेशः (K₂ 'वेक्षः'); M_{1.2.4} द्रौपदीप्रलापः. — Adhy. no. (figures, words, or both): S₂ D₂ (marg. sec. m.) 11; N₁ Dn T G_{1.2} M 2. — Sloka no.: K₂ 31; K₂ 90; B₁ 79.

12

Ca seems to be missing for this adhy.

1 ^b) K₂ सदताम् (for यदनाम्). K₂ पुरुषर्षभः; Dn₂ कषभस्तदा; T G_{1.2} M कषभोच्युतः. — ^c) K_{2.4} पुण्डरीकाक्षं. K₂ युधिष्ठिरः.

2 *) K₂ T G_{1.2} M एष ते पाण्डवो भ्राता. — ^b) K₂ G₁ M (except M₂) शोकमवारयन्; Dn₁ शोकपरायणः. — ^c) K₂ जिषांसेद्. N₁ जाकंदन्; Cd जाक्रन्दे (as in text). — ^d) T G₂ साहसी (for भारतः). K₂ त्वरितो याति भारतः; N₁ B Dn D_{1-4.5.6} एक एवामि (D₂ 'ति'; D₂ 'व')धावति.

3 S₁ is mostly damaged for 3. — ^a) K₂ प्रियस्तु. T G_{1.2} M भीमः प्रियतरः सर्वैर्. — ^b) T G_{1.2} M भ्रातृभिः (G_{1.2} 'भ्य'स्ते वरर्षभ. — ^c) D₂ ते (for मं). K₂ कृष्णाग्राशोपवेशः; K₂ तत्कृष्णमनुपपद्यते. — ^d) K₂ न हवपद्यते; N₁ B D_{1-4.5.6} नाम्नुपपद्यते; Dn₂ D₂ नाम्नुपपद्यते; D₂ नाम्नुपपद्यते; M₁ नाम्नुपपद्यते. — After 3, K₂ repeats 40*, while K₂ ins.:

55* स्यात्तु मे परमं गुह्यं श्रुत्वा च क्रियतां पुनः ।

On the other hand, M ins. after 3:

57* तं प्रयान्तं महाबाहुं भीमसेनं महाबलम् ।

द्रोणपुत्रवधप्रेप्सुं कस्माच्चाम्यवपरस्यसे ।

स हि क्रोधपरीतात्मा शांकरं वपुरास्थितः ।

अवध्यः सर्वलोकानां द्रौणिः परमकोपनः ।

तं कुच्छ्रमतमय त्वं कस्माच्चाम्यवपद्यसे ॥ ३

यच्चदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुत्रं जयः ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ॥ ४

तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।

प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ५

तत्पुत्रोऽस्यैवमेवैनमन्वयाचदमर्षणः ।

ततः प्रोवाच पुत्राय नातिदृष्टमना इव ॥ ६

विदितं चापलं ब्रासीदात्मजस्य महात्मनः ।

कीधेन परमाविष्टं भीमं पुत्रवधार्दितम् । [७]

दृष्टमात्रेण तं शूरो बधिष्यति महास्त्रविन् ।

स शूरो म च विक्रान्तः समन्पुनांसधिष्यति ।

तस्माद्भीमो महाराज प्रयाम भरतर्षभ ।

[(L. 2) M₂-s 'पद्यसे'. — (L. 5) M₂-s महात्माविष्टं. M₂ भीमः पुत्रवधार्दितः. — M₂ om. line 8.]

4 M₂ om. 4^a-25^b. — " K₁ यच्च नाचष्ट. — " T G₁ s M (M₂ om.) द्रोणः प्रहरतां वरः. — " K₁ ब्रह्मशिरो. — " K₂ दहेद्यः; K₃ दहेद्यः; N₁ दहेद्यः; B₁ s D₁ s तदहेद्यः; B₁ s D₁ s D₂ s. e. s दहेद्यः; M₁ s यदहेद्यः. K₂ पृथिवीं स्वयं; K₃ N₁ 'वीमिमो'.

5 M₂ om. 5 (cf. v. l. 4). — " K₂ स; G₂ M₁ s तं (for तत्). S₂ महात्मेन; K₂ s D₂ G₁ s महाभाग. — " G₂ श्रेष्ठः (for केतुः). D₂ s 'चनुर्वृता'. — " K₂ प्रत्यापादयदाचार्यः; G₁ प्रत्यपादि तदाचार्यः. — " G₁ मित्रः; K₂ पुथिष्ठिः; M₁ s धनंजये.

6 M₂ om. 6 (cf. v. l. 4). — " S₁ तत्पुत्रस्यैवमे-
वेनम्; S₂ तत्पुत्रस्यैवमेवेनम् (sio); K₂ s. s N₁ B D₁
D₂ s. e. s T G₁ s M₂ तं (K₂ G₂ तत्) पुत्रोऽस्यैवमे-
वेनम्; K₂ तत्पुत्रस्यैवमेवेनम्; M₁ s तं पुत्रो केकेमेवेनम्;
Text as in K₁. — " S₁ (before corr. as in
text) अन्वयाचदमर्षणः; K₂ s D₂ अन्वयाचदमर्षणः; K₃
'धावदमर्षितः; N₁ अनुधावदमर्षणः; D₂ अन्वयाचद-
मर्षणः (hypermetris); G₁ 'योचदमर्षणः. — After
6^a, K₂ D₂ ins.:

58* अथाहुनस्य संग्रामं दृष्ट्वा प्रहरितरत्ना ।

तमुवाच स्वपितरमथात्मा महाबलः ।

कीधेन महताविष्टो दृष्ट्वा जेहविपर्वयम् ।

पुत्रोऽहं गुणवीर्यात् किमर्थं मे न दृष्टवान् ।

सर्वधर्मविदाचार्यो नान्विपत्सततं सुतम् ॥ ७

परमापद्रतेनापि न स्म तात त्वया रणे ।

इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ८

इत्युक्तवान्पुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादबोक्तवान् ।

न त्वं जातु मतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ॥ ९

स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् ।

निराशः सर्वकल्याणैः शोचन्पर्यपतन्महीम् ॥ १०

ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्ये त्वयि भारत ।

ब्रह्मस्त्रं परदत्तं च अर्जुनाबोपपादितम् । [७]

तं कुहमिति म ज्ञात्वा पुत्रसंज्ञां भारत ।

[(L. 2) K₂ सर्वधर्म विदाचार्यः (for the prior half).
— (L. 3) D₂ केरुविपत्सततं. — (L. 4) D₂ damaged.
— (L. 5) D₂ मरुदत्तं ब्रह्मशिरः काल्पनाबोपपादितं. — (L.
6) K₂ जेहव्य.]

7 M₂ om. 7 (cf. v. l. 4). — " G₁ विविष्टं (for
विदितं). M₁ च (for हि). — " K₂ N₁ B₂ D₁
दुरात्मनः (for महा). — After 7^a, M₁-s ins.:

59* कुरुकपस्य धारस्य वीरत्वाप्यत्यमर्षिणः ।

— " S₁ सुतः (for सुतम्). S₂ नासिपस्य सुतं ततः;
K₂ N₁ B D₁ D₂ s. e. s T G₁ s M₂ सोमवशासत् (K₂
B₂ s D₂ D₂ s. s सोमवशासत्; N₁ सोमुवासीत्; D₂
सोमवशासत्) सुतं ततः; K₂ [5] ज्ञात्वा सुतं तदा (sub-
metric); K₃ [5] ज्ञात्वा सुतं ततः (submetric); K₂
संज्ञं समपद्यत; K₃ अनशास्व स्वतंतदा; Text as in
K₁ only.

8 M₂ om. 8 (cf. v. l. 4). — " G₁ परमार्थं यतो
नापि. — " K₂ s न स्मर्तव्यं; D₁ s स्मर तात (for न
स्म तात). T G₁ s M₁-s न ते पुत्र कदाचन. — " D₁
D₂ नेदम् (for इदम्). — " T G₁ s M₁-s कदाचन
(for विशेषतः).

9 M₂ om. 9 (cf. v. l. 4). — " K₂ [उ]त्वा च
(for [उ]त्वात्). T G₁ पूर्व (for पुर्व). — " T
G₁ s M₁-s नैव (for न त्वं). D₁ s स्थितो (for सतां).
T G₁ s M₁-s हुते (for मार्गे). D₂ न तु सतां मार्गेण
(submetric). — " K₂ स्थितेति; D₁ s स्थातेति;
D₂ यातेति. S₁ K₁ s B₂ D₂ s पुरुषर्षभः; T G₁ s
M₁-s भरतर्षभ.

10 M₂ om. 10 (cf. v. l. 4). — " G₁ तदज्ञाय.
K₂ संज्ञाय त्वं दृष्टवान्. — " S₁ विनाशः. S₁ K₁ सर्व-

C. 10. 1616
B. 10. 12. 11
K. 10. 12. 11

C. 12. 819
B. 12. 12. 11
E. 12. 12. 11

अवसद्धारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ॥ ११
स कदाचित्समुद्रान्ते वसन्द्वारवतीमनु ।
एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ १२
यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्त्यपराक्रमः ।
अगस्त्याद्धारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ १३
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।
तदद्य मयि दाशार्हं यथा पितरि मे तथा ॥ १४
अस्मत्तत्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूत्तम ।
ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहरं रणे ॥ १५
स राजन्त्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः ।

याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६
देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतंगोरगाः ।
न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः ॥ १७
इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।
यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्दानि ते ॥ १८
यच्छक्रोपि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।
तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ १९
स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ।
वज्रे चक्रं महाबाहो स्पर्धमानो मया सह ॥ २०
गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।

कल्याणी; Ss 'जी; Ks. s Ds (by corr.) Tz G1. 2
'जे; B1 'जाच; M1-3 'जाच. —^a) Ss शौर्यात्
(for शोचन्). Ks. s. s संवपतन्. N1 B Dn D1-4.
c. s शोकाप्यर्थचरन्महो.

11 Ms om. 11 (cf. v. l. 4). —^a) T G1. 2
M1-3 कदाचित्स नरक्षेप. —^b) M1 नवस्ये. —^c) Ks
नवसं (for अवसद्). Ss द्वारिकाम्. Cd cites एत्य
(as in text). —^d) Dn2 सर्वदाचितः.

12 Ms om. 12 (cf. v. l. 4). —^b) Ss K1. s. s
स्थितं; Ks. s. s भृशं (for वसन्). —^c) Ks एव;
G2 एकः (for एकं). T1 समागत्य.

13 Ms om. 13 (cf. v. l. 4). —^a) Ks Dn2
कृत्वा (for कृष्ण). —^b) Dn2 कृष्ण (for चरन्). Dn1
Ds पराक्रम. T G1. 2 M1-3 चरन्मत्तविक्रमः (G1 'मं;
G2 M1. s 'म). —^c) Ks अगस्त्य; Dn1 आगस्त्यो.
Ss Ks Dn2 D1-4 G1. 2 Ms भरताचार्यः.

14 Ms om. 14 (cf. v. l. 4). —^b) D1. 2 सेवितं
(for पूजितम्). —^c) K1 तमद्य. Ks बहिर्व्यमपि
दाशार्हं.

15 Ms om. 15 (cf. v. l. 4). —^a) Ks अस्त्रावें
उपादाय; Dn1 अस्त्रात्तत्तदुपा; Dn2 अस्मत्तत्तदुपा;
G1 अस्मत्तत्तदुपा. —^b) T G1. 2 M1-3 दिव्यमस्त्रविदां
वर. —^c) Ss रिपुहरन्; Ks. s. s N1 B Dn D1-4. s
T G1 रिपुहर्ण.

16 Ms om. 16 (cf. v. l. 4). —^a) Tz G1. 2 त्रिव-
माणेन. —^b) Ss K1. s मया युक्तः; Ks मयेत्युक्तः; N1

मयाप्युक्तः. Ks मया श्रेष्ठ कृताञ्जलि. —^a) Ks भरत-
र्षभः. K1 मत्तो भरतसत्तम.

17 Ms om. 17 (cf. v. l. 4). —^a) Tz गंधर्वा.
—^b) Ks पतंगोरगाः. —^c) Ks यमवीर्यस्य. Ks न
समाभवतीर्यस्य. —^d) Ks. s Dn Ds पीडिताः; B1 T
G1. 2 M1 पीडिताः; Cd पिण्डिताः (as in text).

18 Dn1 Ms om. 18 (for Ms, cf. v. l. 4). —^a)
T G1. 2 इदं चक्रम् (for इदं शक्तिम्). —^b) Ds इयं
(for इदं). Ds इदं (for इयं). T G1. 2 इयं शक्ति-
रियं गदा. —^c) T G1. 2 M1-3 नामास्त्रं (for चेदस्त्रं).
Ks यस्तेच्छा तव चास्त्रेण. —^d) Ks तस्ते (for तत्तद्).
Ks. s. s N1 B (except B2) Dn2 D1-3 T G1. 2 Ms
ददामि. Ks तदस्त्रं ते ददाम्यहं.

19 Ms om. 19 (cf. v. l. 4). —^a) Ss Ds यच्छ-
क्रोसि; Ds. s 'ति. Ss K1. s समुद्यन्तुः; D1. 2 समु-
द्यन्तुः; M1 समुद्यन्तुः. —^b) Ss 'योक्तुमसि. Dn2 प्रयोक्तुं
वापि वा रणे. —^c) Dn2 एतद्वृण. —^d) Ss Ks. s. s
अभीच्छसि; Ds अभीप्ससि; T G1. 2 M1-3 इहेच्छसि.
Ks यस्सारमुपलप्ससि; Dn1 यन्मा तातमभीप्ससि.

20 Ms om. 20 (cf. v. l. 4). —^a) Ss K1 रस-
नाभं; Ks. s. s अस्त्रं नेमि; G1 M1 वसुनाभं. K1
सहस्राभं (for 'रं). Ss त्रौणिना सहस्राभं. —^b)
Ks वज्रधारम्; G1 'सारम्. Ss K1 अयोमयं; Ks
अयोमुक्तं. Dn1 वज्रनाभोपमं स्वयं. —^c) N1 B Dn
D1-4. s. s महाभागो. —^d) N1 B Dn D1-4. s. s T
G1. 2 M1-3 मत्तः स्पर्धन् (for स्पर्धमानो).

21 Ms om. 21 (cf. v. l. 4). —^a) Dn2 तत्त्वम्

जग्राहोपेत्य सहसा चक्रं सन्ध्येन पाणिना ।

न चैतदशकत्स्थानात्संचालयितुमच्युत ॥ २१

अथ तदक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ।

सर्वयत्नेन तेनापि गृह्णैतदकल्पयत् ॥ २२

ततः सर्वबलेनापि यच्चैतन्न शशाक सः ।

उद्धतुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।

कृत्वा यत्नं परं श्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥ २३

निवृत्तमथ तं तस्मादमिप्रायाद्विचेतमम् ।

अहमामन्य्य सुस्निग्धमश्वत्थामानमुवम् ॥ २४

(for चक्रम्). Śs इत्युक्ते. —⁵) T Gl. 2 Mi-2 स मया (G1 समर्थ) (for मया तु). Ks मया स द्रौणिक-
त्तमं; N1 मया दत्तं तदन्तरं. —⁶) Ks. 2 N1 B Dn
Di-4. 2. 2 [उत्पत्य. Ks Gs तरया (for सहसा). Ks
जग्राह सहसा चैव. —⁷) Ks. 2. 2 B Dn. 2 Di. 2. 2 T
Gl. 2 Mi-2 एतम्; Dn1 एवम्; Di-2 एकम् (for
एतद्). —⁸) N1 उच्चालयितुम्; T Gl. 2 Mi-2
प्रचाल. Śs (sup. lin.) Ks-2 N1 B (except B. 2)
Dn T Gs Mi अच्युत.

22 Ms om. 22 (cf. v. l. 4). —^a) Śs तथैतद्;
Ks. 2-2 N1 B Dn Di-4. 2. 2 T Gl. 2 Mi-2 अथैनं;
Ks तथैव; Text as in Śs K1. —^b) Ks. 2. 2 N1
B Dn Di-4 Ts Mi. 2 गृहीतुम्. —^c) T1 सर्वं (for
सर्वं). Ks तं चापि (for तेनापि). Ks. 2. 2 उभान्यां
यत्नयो वापि; B (except B. 2) Dn1 Di-2 सर्वयत्नबले-
नापि. —After 22^a, Ds repeats 22^a. —^d) Ks. 2. 2
ग्रहीतुं नैव शकवान् (Ks शक्तिमान्); Ks गृह्णतेदं सकल्पयन्;
Ks Bi-2 गृह्णैतद् (Bs 'नम' कल्पयन्; N1 'चेतदकल्पत';
B. 2 Dn Di-4. 2 गृह्णैवमिदं ततः; Dn2 Ds गृह्णै-
(Ds 'हृत्ते' वमकल्पयन्; T Gl. 2 Mi-2 गृह्ण (Mi गृह्णन्)
नैवमकल्पयन्; Text as in Śs K1.

23 Ms om. 23 (cf. v. l. 4). —^a) K1 यच्चैतन्;
Ks Dn1 यद्वै (Dn1 'दे' वै; Ks-2 N1 B Dn2 Di-4. 2. 2
T Gl. 2 यदैनं; Ks यच्चैनं; M1 यदेवात्; M2. 2 यद्वै-
तन् (for यच्चैतन्). Ks. 2-2 N1 B (except B. 2) Dn
Di-4. 2. 2 इ (for सः). Ks यत्नेन सुसमाहितः. —^b)
Ks-2 N1 B. 2. 2. 2 Dn Ds. 2. 2. 2 Mi-2 उद्धतुं; Bs
Di-2 उद्धतं; text as in Śs K1 Cd. T Gl. 2 उद्धतुं (G1
'तं' चालयित्वापि. —^c) K1 N1 B-2 Dn Di-4. 2. 2
M1 परिज्ज्ञातः; Ks परं ज्ञातं; Ks परज्ज्ञातः. —^d) Ks

यः स देवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।

गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २५

यः साक्षादेव देवेशं श्रितिकण्ठमुमापतिम् ।

द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामाम शंकरम् ॥ २६

यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि ।

नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ॥ २७

तेनापि मुहृदा ब्रह्मन्वार्येनाह्लिष्टकर्मणा ।

नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यच्चं मामभिभाषसे ॥ २८

ब्रह्मचर्यं महद्गौरं चीन्वा द्वादशवार्षिकम् ।

मे (for स).

24 Ms om. 24 (cf. v. l. 4). —^a) Ks. 2-2 N1
B Dn Di-4. 2 T Gl. 2 M2. 2 निवृत्तमनमं; Ks M1
निवृत्तः Ks 'वर्त' मनमम्; Ds निवृत्तमनमा; text as
in Śs K1. —^b) K1 M1. 2 अचेतसं; Ks विचेतसः.
—^c) Ks चोच्चैतम्; Ks N1 B (except B. 2) Dn
Ds. 2. 2. 2 संविप्रम्; Dn2 संविप्रम् (for सुस्निग्धम्).
—^d) Ks M1. 2 अश्वं.

25 Ms om. 25^a (cf. v. l. 4). —^a) Ks च
(for स). Ks N1 Bs Dn1 Di-2 T1 दैव' (for
दैव'). —^b) Ks गाण्डीवधन्वा. —^c) Ks प्रवरकेतनः.

26^b) Ks. 2 श्रितिकण्ठम्; Ks श्रित'; T1 Gl. 2 M
वीरकण्ठम्. —Ms om. 26^a-27^a. —^c) K1. 2. 2 Dn2
Ds. 2 पुरा जिष्णुम्; Dn1 परो जिष्णुम्.

27 Ms om. 27^a (cf. v. l. 26). —^a) T Gl. 2
Mi-2 तस्मात्. —^b) Ks. 2 न मान्यः. —^c) K1 Ds
न देयं. Ks T Gl. 2 तस्य; Ms कस्य (for यस्य). T1
ते (for मे). —^d) Ks सुतस्तथा. T Gl. 2 M अपि
माता (Ms. 2 'यान्' महात्मना.

28^a) Ks यस्वै. Ks यस्वैवमिह वाचसे; T Gl. 2
M यत्वं मत्तोभिमन्यसे (T1 'भाषसे).

29^a) Ks Bs Ds महाघोरं; Ks पुनर्घोरं; Dn2
अर्हं घोरं. —^b) Śs K1. 2. 2-2 B. 2. 2. 2 Dn Di-4. 2. 2
वीर्यं; N1 वीर्यं; B1 वीर्यो; Bs कृत्वा (for वीर्यं).
T Gl. 2 M चरित्वा द्वादशवार्षिकं. —^c) T Gl. 2 M
पादम् (for पार्श्वम्). K1 अत्येत्य; N1 B4 Dn1 Di-2
आत्माय. —^d) Śs T Gl. 2 जितः; Ks-2 N1 B Dn
Di-4. 2. 2 Mi-2 [अ]जितः; Ms [अ]जितं; Text as in
Śs K1.

C. 10. 638
B. 10. 12. 20
K. 10. 12. 30

हिमवत्पार्श्वमन्येत्य यो मया तपसाचितः ॥ २९
समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽवजायत ।
सन्तकुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ ३०
तेनाप्येतन्महद्विव्यं चक्रमप्रतिमं मम ।
न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३१
रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
न गदेन न साम्नेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३२
द्वारकावासिमिश्रान्यैर्वृष्ण्यन्धक्रमहारथैः ।
नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३३
भारताचार्यपुत्रः सन्मानितः सर्वयादवैः ।

30 *) K1 'व्रतचारिण्याः'; K2.4.5 'ब्रह्मचारिण्यां'.
—^a) M रुक्मिण्यां. Ks N1 योऽनुजायते; Dn2 T G1.2
M योऽव (G1 [s]प्य; M2 [s]प्य)जायत; Dn1 यो-
त्वयायतः (sic). —^a) K4 स मत्कुमारसः; Ds स तत्कु-
मारसः; Cd सन्तकु (as in text). —^a) Dn1 ते (for
मे). S1 K1 प्रद्युम्नेन समस्ततः.

31 *) T G2 तन् (for [ए]तन्). K1 Dn2 M1 महा-
द्विव्यं. —^a) Dn रणे; M1.2.3 महत्; M3 मतं (for
मम). —^a) B2 महत् (for अभ्यत्). —^a) T G1.2
M तदिदं. Ks मया (for त्वया).

32 S1 K1 M3 om. (hapl.) 32; Ks D2 read it
in marg. (sec. 32). —^a) S2 Ks रामेणापि. T
G1.2 M (M3 om.) [ए]व (for [ए]तन्). —^a) S2
ममेव (for मदेव). K4.5 B2.3 Ds द्वाविन. —^a) T2
G1.2 M (M3 om.) तदिदं.

33 Ks Dn2 om. (hapl.) 33. —^a) S2 द्वारिका.
T G1.2 M चैव (for चाचैव). —^a) Ks यतु; T
G1.2 M ध्रुव (G1 M1 'द्रं' (for जातु). —^a) S1 K1
यद्वयः; T G1.2 M तदिदं.

34 *) K2.5 T1 G1.2 M3 भरता. Ks 'पुत्रासि;
N1 B2.3 Dn D1-4.5.5 'पुत्रस्त्वं'; T G1.2 'पुत्रस्तु';
M3 'पुत्रः स. —^a) S2 K1 श्रेष्ठः; Ds श्रेष्ठ. —^a)
S2 K1 किं न; K2.5 B Dn2 D1-4.5 कं तु; N1
कस्मात्; T G1 M1.3 कं त्वं; G2 कं तु; M3 तं त्वं
(for किं तु as in S1 Dn1 Ds). Ks जात. Ks युयु-
त्ससि; M3 'त्वये. K2.4.5 किं करिष्यसि नो द्विज.
— After 34, K2.5 ins.:

चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ किं नु तात युयुत्ससे ॥ ३४
एवमुक्तो मया द्रौणिर्माभिदं प्रत्युवाच ह ।
प्रद्युज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ ३५
ततस्ते प्रार्थितं चक्रं देवदानवपूजितम् ।
अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्वचीमि ते ॥ ३६
त्वचोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम् ॥ ३७
एतत्सुनामं वृष्णीनामृषमेण त्वया धृतम् ।
चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥ ३८
एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मा युग्यमश्वान्धनानि च ।

60* धारणे न ममयस्त्वं कुतः क्षेमं महादवे ।

35 *) D1-3 प्रपूज्य. Cd भवते (as in text). —^a)
Ks यान्ये. S2 Ks त्वयाच्युत (Ks 'तः'); K1 त्वयेति ह;
K2 त्वयेच्युत; B (except B2) Dn D1-4.5 त्वया सह;
G1 त्वया त्विति.

36 *) N1 ततोऽहं (for ततस्ते). K2-4.5 B Dn
D1-4.5.5 T G1.2 M प्रार्थितं ते मया चक्रं (B2 ततश्चक्रं;
Dn2 महच्चक्रं). —^a) Ds 'पूजनं'; Ds 'पूजित'. —^a)
M3 स्वादिति.

37 *) B1.2 हि (for शृं). K2-4.5 T G1.2 M
सोऽहं ते (T G1.2 M तद्) दुर्लभं चक्रम्. —^a) Ks च
(for [ए]व). —^a) Ds प्रीति (for प्रति).

38 *) Ks B (except B2) Dn D1-4.5.5 सुभीमं
(for सुनामं). Ks B2.3 Dn D1-4.5.5 भीमानाम्; N1
भीमानाम्; B1-3 भीमानाम्; T G1.2 M भीमानाम्
(for वृष्णीनाम्). K1 एतत्सुनामभृषीनाम्. —^a) S2
वृषमेण. K2.5 हृतम्; Ds वृत्. —^a) Ks अप्रतिमं
चैव. —^a) K1 भुवो. K1 विपद्यते; K2 प्रपद्यते;
B1.2 हि विद्यते; Ds निपद्यते. Ks सुवचनान्यतिपद्यते;
T G1.2 M भवत्येवो (M 'तैवो') पद्यते.

39 *) Ks तु; Ds M2-4 मा (for मां). —^a)
S2 युयुत्सम्; K2.4-5 N1 B Dn D1-4.5.5 T G1.2 M
Cd युयुत्सु; Ks युयुत्सु; Ks प्रद्युज्य (for युयुत्सु).
N1 बहानि (for धनानि). K2.4.5 ययौ पश्चाद्वनानि
च (Ks वना इव). — K2.5 om. (! hapl.) 39nd. —^a)
K2.5 T G1.2 M प्र. (for [उ]व). K2 B Dn
D1-4.5.5 काले (for बालो). —^a) M2.4 [उ]व
(for च).

आदायोपययौ बालो रत्नानि विविधानि च ॥ ३९
स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।

वेद चान्नं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते सौत्तिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
सर्वायुधवरोपेतमारुहो महारथम् ।
युक्तं परमकाम्बोजैस्तुरगैर्हैममालिभिः ॥ १
आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ।
दक्षिणामवहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् ।
पार्णिवाहौ तु तस्मास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ २

विश्वकर्मकृता दिव्या नानारत्नविभूषिता ।
उच्छिन्नेव रथे माया च्वज्रपट्टिरदृश्यत ॥ ३
वेततेयः स्थितस्तस्मां प्रभामण्डलग्मिवान् ।
तस्य मत्स्यवतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ॥ ४
अन्वारोहदृषीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ५
अशोमेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ ।

C. 10. 653
B. 10. 13. 7
K. 10. 13. 7

40 *) K₂. 4 सुसंरम्भी; M संरम्भी च. D₁-3 दुरा-
चारश्च. —^b) K₁ क्रूरश्चपल (by transp.). —^c) K₂
G₁ M₁ शास्त्रं (for चास्त्रं). —^d) K₁ रथ. K₂. 4. 9
वृकोदरः.

Colophon. — *Adhy. name*: S₁ (with श्री). 3 K₁
कृष्णवाक्यं; K₂ त्रौण्डिगुप्तोपवर्णनं; M₁. 2. 4 चक्रप्रार्थनं
(M₂ 'प्रत्यार्थनं'). — *Adhy. no.* (figures, words or
both): S₂ (orig.) 10; S₂ (by corr.) D₂ (marg.
acc. no.) 12 (as in text); N₁ D₂ T G₁. 2 M 3.

13

1 *) K₂. 4. 9 वदुश्रेष्ठः; N₁ युधां श्रेष्ठः; D₂ युधि-
श्रेष्ठः; T G₁. 2 M कुरुश्रेष्ठ (G₁ 'ह'). Ca. d cite युधां
(as in text). —^b) D₁. 2 (orig.) रथोपेतम्; D₂
(by corr.). 3 अरोपेतम्. —^c) K₂. 4. 9 B₁. 2 D₂
D₁-4. 2. 3 T G₁. 2 M रथोत्तमं; K₂ महारथः. —^d)
S₂ K₁ T₁ G₁ कांभोजैः; D₂ कैंभोजैः (sic). —^e)
T₂ G₁. 2 M देशजैः (for तुरगैः).

2 *) D₂ D₁. 2 वर्णश्च. T G₁. 2 M उदितदित्त-
लंकाशं. —^b) K₂ N₁ B₁. 2 च (for तु). T G₁. 2
M सर्वरत्नविभूषितं. —^c) S₁ दक्षिणं त्ववहत्; K₁
दक्षिणं तु वहत्; K₂. 4 N₁ 'मेगावहत्'; K₂ M₁. 9 'जै

चावहत्; T G₁ 'मेगावहत्'. K₂ सैव्यः; K₂. 9 B
D₂ D₁-4. 2. 3 सैव्यः; G₂ सैव्यं. —^d) S₁ K₁ [S]प्रहीतः;
K₂. 3 N₁ B D₂ D₁-3. 2. 3 [S]भवत्; T G₁. 2 धुरं
(for अवहत्). —^e) S₁ G₁. 2 प्राणिवाहौ; K₂ पाथ-
वाहौ; K₂ तृणिवाहौ (sic); D₁. 2 पार्णिवाहौ; M₁
पृथवाहौ; M₂ प्राणिः; M₂ प्राणवः; M₂ पार्णिः. T G₁. 2
M च (for तु). K₂ पार्णिवाहौ ततस्त्वाम्नां; N₁ 'हौ
सुतस्त्वाम्नां'. —^f) K₂ 'चलाहकौ'; G₂ M 'चलाहकौ'.

3 K₁ द्वेपा; T G₁. 2 [जा]सीदा; M माया (for
दिव्या). —^b) S₂ नानाचालुः; N₁ मनोरथः; B D₂
D₁-4. 2. 3 रत्नचालुः; M₁. 2 सर्वरत्न. K₂ D₂. 2 विवि-
चित्रा. —^c) S₂ शितेव च रथे (S₂ चरते) माया; K₁ शिते
रथवरे माया; K₂ दीतेव च रथे माया; K₂ स्थितेवाधि-
भोवात्सौ (sic); K₂-9 दीते वररथे माया; N₁ सुर्वेव च
रथेमाया (sic); D₂ D₂ उच्छिन्ने च रथे माया; T G₁. 2
M उच्छिन्ना च रथे सत्सिन्. —^d) K₂ च्वज्रपट्टिरं दृश्यते;
K₂ च्वज्रपट्टिरदृश्यते (sic).

4 S₁ K₂. 9 om. (hapl.) 4. —^a) D₂ तदा
तस्याः; G₁ स्थितस्तस्मां. D₂. 2 'तेवज्रवरे तस्य. —^b)
N₁ M करदिममानः; D₁-3 'मण्डलमाविशत्. —^c)
B₁. 2 तत्र सत्यः; G₁. 2 M₁-3 तस्य सत्यः; M₂ सत्य-
सत्य. —^d) K₂ भुजगारिः. K₂ स भुजगारि दृश्यते.

5 *) K₂. 4. 9 N₁ D₂ D₁-3 अन्वारोहदः; K₁ अन्वा-
रो. K₂ दृषीकेशात्; K₂ 'केश'. T G₁. 2 M अन्वा-

C. 10. 853
B. 10. 12 7
K. 10. 13. 7

रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवम् ॥ ६
तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितम् ।
प्रतोदेन जवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ७
ते हयाः सहस्रोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ॥ ८
वहतं शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्छब्दः पक्षिणां पततामिव ॥ ९
ते समार्द्धन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ।
भीमसेनो महेष्वासं समनुदुत्य वेगिताः ॥ १०
क्रोधदीप्तं तु कौन्तेयं द्विषदर्थं समुद्यतम् ।
नाशकुवन्वारयितुं समेत्यापि महारथाः ॥ ११

रथोह कृष्णं तु (G₁ °णस्य; M₁: °णस्तु). —^b) M₄
धनुर्दत्तां. —^c) T G₂ M अर्जुनः स च धर्मात्मा.

6 °) K₈ अश्वमेतां. T G₁: M शुशुभते तु तौ
वीरौ. — D₃ om. (hapl.) from 6^b up to रोप्य
(in 7^a). —^d) N₁ अश्विन्यामिव.

7 D₃ om. up to रोप्य (cf. v. l. 6). D₄
om. 7^a-9^a. —^a) S₂ तावुभौ रोप्य; K₁: तावया-
रोप्य; K₄ तावप्यारोप्य; D₁ तावुपामन्व; T G₂
उभावारोप्य; M स तावारोप्य. T₂ दाशार्हः; G₁ °हं;
M₁ गोविन्दः; M₂ गोविन्द. —^b) K₂-4 स्यन्दने. K₂-4.
लोकपूजिते; T G₁: M भरतर्षभ. —^c) N₁ यथान्य-
स्मान् (for जवोपेतान्). —^d) K₈ त्वरज्जवान्; M₄
तृणमश्वान्. K₂-6 अनोदयन्.

8 D₄ om. 8 (cf. v. l. 7). —^a) D₂ सहसा
पेतुर; T G₁: M त्वरिता जगमुर्. —^b) T G₁: M
वहतं (T₁ °स्तु) रथोत्तमं. —^d) S₁ B₁ D₁ ऋषभेन.

9 D₄ om. 9^a (cf. v. l. 7). —^b) S₂ शीघ्रचारिणां;
N₁ B₁: °सारिणां. —^c) S₂ K₈ T₁ महाशब्दः.

10 °) K₃ समागच्छन्; D₂ तेजसाञ्छन् (for ते
समाञ्छन्). T G₁: M ते समर्थं महाबाहुं. —^b) M₁:
भरतर्षभं. S₂ K₂-6 N₁ क्षणेनैव (N₁ °न च) नरर्षभ
(K₂: °भाः; K₄ N₁ °जं; K₈ °महर्षभं). —^c)
K₂-4. नरव्याघ्रं (K₈ °घ्र); T G₁: M₁: महात्मानम्;
M₂: महाबाहुं (for महेष्वासं). —^d) K₂: 4. 6. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम् ।
ययौ भागिरथीकच्छं हरिमिर्भृशवेगितैः ।
यत्र स श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मानाम् ॥ १२
स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ १३
तं चैव क्रूरकर्माणं घृताक्तं कुशचीरिणम् ।
रजसा ध्वस्तकेशान्तं ददर्श द्रौणिमन्तिके ॥ १४
तमभ्यधावत्कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १५
स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशरासनम् ।
आतरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ।

11 K₁ om. (hapl.) 11^a-12^d. —^a) N₁ क्रोधा
विष्टं; D₂ कोपदीप्तं. B₁: 2 च (for तु). —^b) D₃
धारयितुं. T G₁: 2 M न स वारयितुं शक्ताः (M शेकुः).
—^d) K₂-4 M₂ समेतापि; K₈ ते सर्वेपि; M₁ समेता
दि.

12 K₁ om. 12^a-12^d (cf. v. l. 11). —^a) N₁ तेषां
संप्रेक्ष्यतामेव; D₂ तेषां तु प्रेक्षतामेव; T G₁: 2 M स
तेषामग्रतः शूरः (T₂ °रे; M₂ °र). —^b) S₂ K₂-4-6
क्रोशतां; D₂ भीमतां (for श्रीमतां). D₃ चैव (for
दृष्ट्वा). — D₂ om. (hapl.) 12^c-12^d. —^c) K₈ D₂
भागिरथं (for 'रथी'). K₄ कच्छे; K₅ कश्च; K₈ D₁
D₁: 2 तीरं; D₃ तीरे. —^d) B₁: 2 D₃ भृशवेगिभिः; T
G₁: 2 M हेममालिभिः. K₂ हरिमीर्भृशवेगितैः. Ca. d
cite हरिभिः (as in text). —^e) K₁ सं; T G₁: 2 M
स (for स्म). K₈ द्रौणिः. —^f) K₈ महाबलः; T
G₁: 2 M दुरात्मवान्.

13 K₄: 6 om. 13^b-17^a. —^a) M₄ द्वैपायनः.

14 K₄: 6 om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) S₂ K₂ तं
चैनं; D₃ G₂ तथैव. T₁ कृत (for क्रूर). —^b) K₈
D₃ कृतांतं; G₂ प्रतांतं; M₁ शृगारं (for घृताक्तं).
K₁ कुशरीरिणं; K₂ चारिणं; D₃ चीरिणं. —^c)
K₂: 3 B D₂ D₁-4. 6. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848

व्यथितात्माभवद्रौणिः प्राप्तं चेदमन्यत ॥ १६
स तदिव्यमदीनात्मा परमात्मचिन्तयन् ।
जग्राह च स चैषीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ।
स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदीरयत् ॥ १७
अमृष्यमाणस्ताञ्शूरान्दिव्यायुधधरान्वितान् ।

अपाण्डवायेति रुषा व्यसृजहारुणं वचः ॥ १८
इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
सर्वलोकप्रमोहार्यं तदस्त्रं प्रमुमोच ह ॥ १९
ततस्तस्मात्प्रीकायां पावकः समजायत ।
प्रवक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन्कालान्तकयमोपमः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
इज्जितेनैव दाशार्हस्तममिप्रायमादितः ।

द्रौणेर्बुद्धा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ॥ १
अर्जुनार्जुन यदिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते ।

C. 10. 671
B. 10. 14. 2
K. 10. 14. 2

16 Ks. s om. 16 (cf. v. l. 13). —^a) T Gs M तं (for स). T Gs. s M भीमकर्मणः. — Gs om. 16^{ab}. —^b) Ds प्रयुक्त स करा. — Portion of the text from 10. 13. 16^a up to 10. 15. 22^a is missing in N₁. —^c) S₁ K₁ बृहलो आतरन्ना (K₁ 'रौ चा' लः; K₂ आतरः पृथक्त्वान्. —^d) G₁ स्थितं. —^e) G₁ भवान्द्रौणिः. —^f) K₂ सृष्टुं. K₂ T Gs. s चेतद् (for चेदम्).

17 Ks. s om. 17^{abde} (cf. v. l. 13). N₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) K₂ तच्च दिव्यम्; K₃ स तं दीनम्; Ds स तदिवम्; M₁-s स तं दिव्यम्. Dns स तदिव्यं स दीनात्मा. —^b) K₂ पापतामसम्. — After 17^b, Dns ins.:

61^a प्रवक्ष्यन्निव कोयेन द्रौणिः परममनुमान् ।

After 17^b, Ds reads 18^a, repeating it in its proper place. —^a) S₁ K₁ om. 17^{abde}. —^b) S₂ शरीरीकां; K₂ s T Gs. s शरीरीकां; Ds. s (both before corr.) स चैषीकं; D₁ स चैषीको; M₁-s शरीरीकान्. M₁ जग्राह चास्त्रैषीकान्. —^c) T₁ परम् (for स तान्). T Gs. s M आत्माय (for आसाद्य). —^d) K₂ s. s हृषीकाञ्चम् (for दिव्यमञ्चम्). K₂ s. s Dns M उदीरयन्; K₃ Dns उदीरयन्; B₁-s अघातयन्; G₁ उदीरयन्.

18 N₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) K₂ s. s B (except B₁ s) Dns D₁ s दिव्यायुधधरान्वितान्; K₃ दिव्यायुधधरस्थितान्. —^b) = 1. 2. 185^a. Cv as in text. —^c) K₂ विष्टम् (for व्यष्टम्). T Gs. s

M₁ s वाचमुत्सृज्य दाशकां (T₁ G₁ M₁ 'ज').

19 N₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) K₁ Ts राजशार्दूलं; Dns रथशार्दूल. —^b) K₁ द्रोणपुत्रं. —^c) K₂ प्रमोहार्यं; Dns प्रमोहार्य. —^d) K₂ s. s हृषी (K₁ हृषिः; K₂ हृषी /काञ्चं; K₃ स तदस्त्रं; T₁ अवाञ्चं प्र (for तदस्त्रं प्र).

20 N₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) K₂ हृषीकायां; M₁ हृषीकायां. —^b) S₂ प्रावक्ष्यन्; K₂-s. s B₁ Dn Ds. s प्रवक्ष्यन्. K₁ तान् (for प्रीन्). T Gs. s M निर्दिष्टव्यस्त्रिवेमांसीन्. —^c) Ds लोकांतकयमोपमः; T Gs. s लोकान्तोकांतकोपमः (T₂ 'मान्'); M₁ s लोकान्तोकांतकोपमं (M₂ 'म'); M₂ s लोकान्तकयमोपमः.

Colophon missing in N₁. — Sub-parvan: All MSS. (N₁ missing) शैली (or 'वि') क. — Adhy. name: S₁ K₁ शैली (K₁ 'वि') काश्रोत्तरगः; S₂ जश्रोत्तरगः; K₂ शैलीकाश्रोत्तरगः; K₃ जश्रोत्तरगः; K₃ शैलीकोत्तरगः; T Gs. s प्रवक्ष्यन्प्रयोगः; M₁ s. s अक्षयामा (M₂ 'म') दर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): S₁ Ds 13; Dn T Gs. s M 4.

14

18 N₁ is missing for this adhy. (cf. v. l. 10. 13. 16).

1^a) K₂ s T Gs. s M इज्जितेन नु. —^b) D₁ s तद्; T Gs. s तच्च (for तम्). G₁ तस्मान्मिप्रायमोदितः.

G. 12. 671
B. 12. 14. 2
K. 12. 14. 2

द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव ॥ २
 आदृणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ।
 विमुञ्जैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३
 केशवेनैवमुक्तस्तु पाण्डवः परवीरहा ।
 अवातरद्रथानूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ४
 पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
 आतृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः ॥ ५
 देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
 उत्सर्ज्य शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शान्त्यताम् ॥ ६
 ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना ।
 प्रज्ज्वाल महाचिप्मद्युगान्तानलसंनिभम् ॥ ७
 तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः ।

—^a) S₂ Dn₁ द्रोणिबुद्धा; G₁ द्रोणेश्वरा. —^d) K₃
 अर्जुनं समभाषत; T G_{1.2} M अभ्यभाषत फल्युनं.

2 G₁ om. 2. Before 2, K₃ ins. श्रीकृष्ण उ'.
 —^a) T G₂ यद्येतद्; M₁ यत्वेतद्; M₂₋₄ यत्वेतद्
 (for यद्विषयम्). —^b) K₃ यदि (for इदि). T G₂
 M इदं परितर्तते. —^c) K₁ द्रोणोपदिष्टार्थस्यायं; M₁
 'दिष्टस्यार्थ'. —^d) K₁ M₂₋₄ संप्रति वर्तते; T G₂ M₁
 संपरिवर्तते.

3 ^b) K₁ पाण्डव (for भारत). —^a) S^c K₃ Dn₃
 विमुञ्जैतद्; K₃ विमुञ्जस्व. —^d) M अस्त्रस्यास्त्र. S₁
 विदां वर; B₃ Dn₃ M_{2.4} निवारणे (for 'रणम्').

4 ^a) K_{2.3} B Dn D_{1-4.6.8} उक्तो (D₃ 'के')य.
 —^b) M_{1.2} बीभत्सुः (for पाण्डवः). —^c) T G_{1.2}
 M रथाद्वातरत् (by transp.). S₂ शीघ्रं (for तूर्णं).

5 ^a) S₁ 'पुत्रेण. —^b) K₁ तदनन्तरम्. K₃ T
 G₂ M आत्मनः. —^c) T G_{1.2} M आदृणां चैव सर्वेषां
 (T₁ आदृणामात्मनश्चैव). —^d) K₃ परंतप.

6 ^a) K_{2.3.5} T G_{1.2} M_{2.4} दै (K₃ दे) देवतेभ्यो. T
 G_{1.2} M नमस्कृत्वा. —^d) D₃ शम्भताम्.

7 ^a) T G₂ तदस्त्रमस्त्रं सहसा. —^b) K_{3.4} गांजीव.
 K_{1.2.3} G₁ चन्विना. —^c) K₃ D₃ महाचिप्मन्; D_{1.2}
 तथाचिप्मन्. —^d) K₃ युगान्तानलः; K₃ T G_{1.2} M
 'नलवर्षसं'.

प्रज्ज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥ ८
 निर्धाता बहवश्चासन्पेतरुल्काः सहस्रशः ।
 महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९
 सशब्दमभवद्भोम ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
 चचाल च मही कृत्स्ना सर्पर्वतवनद्रुमा ॥ १०
 ते अस्त्रे तेजसा लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते ।
 महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११
 नारदः स च धर्मात्मा भरतानां पितामहः ।
 उभौ श्रमयितुं वीरौ भारद्वाजधनंजयौ ॥ १२
 तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।
 दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३
 तदन्तरमनाभृष्यावुपगम्य यशस्विनौ ।

8 ^a) Dn₂ तिरमतेजसा. —^c) T₁ G_{1.2} M ज्ज्वाल
 सुमहा (T₁ M₁ 'हृत्' ज्वाल. —^d) S₂ K_{1.2} D₃ 'संनिभं';
 T G_{1.2} M 'संयुतं'.

9 ^b) M च सर्वशः (for सहस्रशः).

10 ^a) Dn₁ घोरं (for व्योम). —^b) M_{2.4} 'माला-
 समाकुलं. —^c) G₂ महीं. K₃ सर्वा; Dn₃ कृत्स्न.

11 ^a) K_{2-4.6} T G_{1.2} M तावन्नतेजसा; K₃ ते
 चास्त्रे तेजसा; B_{1.2} ते अस्त्रतेजसी; B_{2.4.5} Dn D_{1-4.6.8}
 ते त्वस्त्रतेजसी. —^b) K_{2-4.6} D₃ तापयन्ती व्यव-
 स्थितौ; Dn₁ तापयन्ती व्यवस्थिते; Dn₂ तापयन्ती व्यव-
 स्थिता; T G_{1.2} M त्रासयन्ती ततस्त्रिभौ (G₂ तदस्त्रिभौ;
 M_{1.2} तपस्विनौ; M_{2.4} अवस्थितौ). —^c) K₂ D₃ T₁
 M₁ महर्षिः. Dn₁ सहितास्त्र. —^d) Dn₁ त्रासयामा-
 सतुम्.

12 ^a) K₁ च स (by transp.); K_{2.4.6} B Dn
 D_{1-4.6.8} T G_{1.2} सर्वः; K₃ स तु. K_{2.3} B Dn
 D_{1-4.6.8} 'भूतात्मा (for धर्मात्मा). —^b) K₃ Dn₁
 D_{1.2} T M (except M₂) भारतानां. K₃ D₃ पितामह.
 —^c) K_{2.4} 'शाम'. — After 12, T G₂ M read 16
 (T G₂ repeating it at its proper place).

13 Before 13, G₂ M ins. 'वैशं'. —^a) T G_{1.2}
 तौ इद्वा; M इत्युक्त्वा (for तौ मुनी). —^b) K₃
 'हिते रतौ. — K₁ om. 13^a-14^a.

14 K₁ om. 14 (cf. v.l. 13). M reads 14,

आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविष पावकौ ॥ १४

प्राणभृद्भिरनावृष्यौ देवदानवसंमतौ ।

अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥ १५

ऋषी ऊचतुः ।

नानाशस्त्रविदः पूर्वं येऽप्यतीता महारथाः ।

नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथंचन ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।

दृष्ट्वैव नरशार्दूलस्तावप्रिममतेजसौ ।

संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनंजयः ॥ १

उवाच वदतां श्रेष्ठस्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।

प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २

संहृते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वान्स्मान्शेषतः ।

पापकमां ध्रुवं द्रौणिः प्रवक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३

अत्र यद्वितमस्माकं लोकानां चैव सर्वथा ।

C 10. 68C
B. 10. 15. 4
P. 10. 15. 4

after the ref., before 10. 15. 1. —^a) Ca. d तदन्तरम् (as in text). Śs Ks अनाष्टव्यम्; Ks अनाष्टव्या; B Dn Dī-1. s अवाष्ट (Da 'वृ'ष्याम्; Ds अवाष्टव्याद्; Tī अनाष्टव्य. —^b) Ks. s Dn Dī. 4. s उवाचम्. —^c) Bī. s गुह्याम् (for आस्ताम्). Dns मुनि (for ऋषि:).

15 ^a) Dī (sup. l. 10. as in text). s s प्राणभृद्भिर. M s अनाष्टव्यौ. —^b) Ks संगतौ; Gī सप्तमौ (for संमतौ). T Gs M देवानामपि संमतौ (Gs सप्तमौ; Ms संमतौ). —^c) Ds सितः (for हित:).

16 T Gs (all first time) M read 16 after 12. Ks Bī Dns Tī Gī Ms-4 ऋषिदवाच (resp. ऋषिः). —^a) Dns शास्त्रविदः. Ks पूर्वं; T Gī. s शूरा (for पूर्वं). M महाशक्तिदुषो वेन्दे. —^b) M समतीता (for वेन्दे). — After 16^{ab}, Gī ins.:

62* संजहार हं शरं दिव्यं त्वरमाणो महारथाः[यः] ।

—^a) Ks Dī. s प्रयुक्तं. — After 16, Ks-4 Dn Dī-1. s ins.:

63* किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महाशयम् ।

[Ks किमिदं. Dī. s साहसं. Ks महारथौ; Ks Ds महानर्थः; Dī-1. s महानर्थौ.]

Colophon om. in Ś Kī. 4. 9. — Sub-parvan: Ks. s. s B Dn Dī-4. 9. s T Gī. s M देवी (or 'वि')क. — Adhy. name: T Gī. s व्यासनामदत्तमममः; Ms. 4

व्यासनामदत्तमममं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn T Gī. s M 5.

15

62* St. 10. 15. 1^a-22^b are missing in Nī (cf. v. l. 10. 13. 16).

1 After the ref., M reads 10. 14. 14. —^a) Ks. s B Dn Dī-1. s. s नरशार्दूलः; T Gī. s M मुनिशार्दूलौ. — After 16^{ab}, T Gī. s M ins.:

64* गाण्डीवचन्वा संचिन्व्य प्राप्तकालं महारथः ।

—^a) Ks त्वरमाणौ. T Gs महारथः (for धनंजयः).

2 Nī missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks-4 Tz Gī. s M च नरश्रेष्ठः; Ks वदतां श्रेष्ठः; Ks Dns Dī. s. s भरतश्रेष्ठम्; B Dnī Dī-1. s भरतश्रेष्ठः; Tī वचनं श्रेष्ठः; —^b) Ks. 4. s ततः (for तदा). T Gī. s M प्राञ्जलिस्तावुमावृषी. —^c) Bī. s. s Dnī Dī-1. s प्रयुक्तम्. —^d) Dnī शम्भताम्. Śs इह (for इति). Ds 'ले'; Ds वे (for वै).

3 Nī missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks Ms स ह (Ms हं ले. —^b) Ds Ms अस्त्रान् (for अस्त्रान्). Śs Kī. s विशेषतः. —^c) T Gs विप्रः (for द्रौणिः). —^d) Ks Dnī प्रवक्षति; Dns 'क्षीतिः; Ds 'क्षतिः; Ds इक्षति (for 'क्षति'). Ks प्रवक्ष्य शस्त्रतेजसा.

4 Nī missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks B Dn

C. 12. 890
B. 12. 15. 4
K. 12. 15. 4

भवन्तौ देवसंकाशौ तथा संहर्तुमर्हतः ॥ ४

इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनंजयः ।

संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५

विस्मृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।

न शक्तः पाण्डवादन्त्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६

ब्रह्मतेजोभवं तद्धि विस्मृष्टमकृतात्मना ।

न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७

अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सुष्ट्रावर्तयते पुनः ।

तदस्त्रं सातुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥ ८

ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।

परमव्यसनातोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९

सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।

गुरुवर्ती च तेनास्त्रं संजहारार्जुनः पुनः ॥ १०

द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।

न शशाक पुनर्धोरमस्त्रं संहर्तुमाहवे ॥ ११

अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।

द्रौणिर्दीनमना राजन्द्रैपायनमभापत ॥ १२

उत्तमव्यसनातेन प्राणत्राणममीप्सुना ।

मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं मीमसेनमयान्मुने ॥ १३

अधर्मश्च कृतोज्जेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ।

Di-1. e. 3 यदत्र (by transp.); Ks अस्त्रं यद्. —^b) Ks. 9. 9 T1 M सर्वशः. —^a) K2 दैव. —^d) Ks चया; T1 तदा (for तथा). K2. 3 शास्त्रमुम्; Ks संयुतम्; Ks शमितुम्; Ks सायंतुम्; N1 B Dn1 Di. 2. 4. 3 T G2 M संयुतम्; Dn2 शमितुम्; Ds संयुतम्; Ds शमितुम्. Ks अहंया; Ks-3 Dn2 D4. 11 T2 G2 Ms अहंयः; Ks G1 M1. 2 अहंयः; B2 Dn1 M4 अहंत.

5 N1 missing (cf. v. l. 1). —^b) T G1. 2 M पांडवः स (M1. 2 'वस्तु' (for पुनरेव). —^a) Ks दुस्करः; Ms दुष्करं. —^d) Ks सवासवैः; T G1. 2 M च संयुगे.

6 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T G1. 2 प्रयुक्तस्य; M प्रयुक्तस्य. M1. 2 सत्यः; Ms. 4 सत्यः (for रणे). B1. 2 क्रोधात् (for तस्य). —^b) Ks परमास्त्रेण. K1-3 B2 D1. 2. 4 T G1. 2 संयुगे; B1 संयुक्ते (for संग्रहे). —^a) Ks B Dn Di-1. e. 3. 3 T G1. 2 M4 अशक्तः. —^d) B1. 2 शचीपतिः (B2 'ते' (for शतक्रतुः).

7 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) B1. 2 T G2 M1. 2 'तेजोन्नवः; Dn2 'तेजोभवं; Ms. 4 'तेजो महत्. —^b) S1 K1 प्रयुक्तम्; T1 G1 M2. 3 प्रयुक्तम्; M1. 2 संयुक्तम्. —^a) Ks न शक्तिरः; Ms नासक्यम्. Ca. d आवर्त' (as in text). —^d) Ks. 3 M4 ब्रह्मचारी; M1 ब्रह्मचर्यं.

8 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) D2 (before corr.). G1 आचीर्णः; M1 अचीर्णः. Ks व्रतचर्यो. —^b) G1 वृष्टा; Ms स्मृष्टा. —^a) M4 तदस्त्रं.

9 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks. 9 'चारि-व्रती; M1 'चर्यव्रती; Ms 'चारिव्रते. Ks वापि; Ds चारी (for चापि). —^b) Ks Ds दुरवाप्यम्; Ks T2 G1 दुरावापम्; Ks दुःप्राप्यं सम्; Ks दुरवापिम्; M4 दुरावाप्यम्. B1-3 च (for तत्). Dn1 दुःखाय मम-वाप्यतत् (sic); Dn2 दुरवाक्यमवाप्यतत् (sic). —^a) K1 परमव्यसने चापि; Ks 'मास्त्रं समर्थोपि. —^d) T G1. 2 M नार्जुनस्तद्विमुञ्चति (Ms. 4 'ब्रमुञ्चते).

10 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T G1. 2 सत्य-व्रतधरः शूरो; Ms तस्य व्रतं धनुः शूरो. —^b) S1 K1 स (for च). —^a) Ks गुरुवर्ति; Ks गुरुवर्ती. Ca. d cite तेन (as in text).

11 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks [अ]वृषी प्रेक्ष्य; M1 [अ]पि संप्रेक्ष्य; Ms-4 [अ]भिसं' (for [अ]व सं'). —^b) Ks पुनरास्थितौ. T G1. 2 Ms. 4 सौ (G1 अं; Ms. 4 [अ]वां) तदा तावृषी स्थितौ; M1. 2 अस्त्रान्तर-गतावृषी. —^d) B Dn Di-1. e. 3. 3 जोजसा (for आहवे).

12 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 'संहारी; Ds प्रतिसंहारे. —^b) Ks परमास्त्रेण. —^a) G1 दूत-मना (for दीन'). K1 कृष्णद्वैपायनं राजन्. —^d) Ks द्वीपायनम्. K1 अथैवं समभाषत.

13 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Dn1 'व्यस-नाथेन. —^b) Ks त्राणत्राणम्; Ds प्राणात्राणम्. K1 T2 G1. 2 M (except M2) अभीप्सता; Ks अभीप्सता; T1 अभीप्सता. —^a) Ds. 3 मयैतद्; T G1. 2 M मये-दम् (for मयैतद्). —^d) Ks सुस्ते (for मुने).

14 N1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks तु (for

मिथ्याचारेण भगवन्मीमसेनेन संयुगे ॥ १४
अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयास्त्रमकृतात्मना ।
तस्य भूयोऽथ संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५
विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
अपाण्डवायेति मुने वह्निनेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ १६
तदिदं पाण्डवेयानामन्तःकायामिंसंहितम् ।
अथ पाण्डुमुत्तान्सर्वाञ्जीविताद्भ्यश्चयिष्यति ॥ १७
कृतं पापमिदं ब्रह्मत्रोषाविष्टेन चेतसा ।
वधमाशास्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ १८

व्यास उवाच ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान्पार्थो धनंजयः ।

च). Ks. 4. 9 येन (for स्नेन). —^b) Ks Ds चार्तराष्ट्रः
(for 'इ'). —^c) Ks. 9 Dns भगवान्.

15 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 Bs ततः.
Ca युक्तं; Cd सृष्टम् (as in text). —^b) Ca प्रकृता
रत्नानां; Cd अकृतात्मना (as in text). —^c) Ks
भूयोऽथ; T Gs. 2 भूयोऽपि.

16 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 1). —^a) B4 D1-2
निसृष्टं. —^b) $\tilde{S}_1$ K1 वह्नितेजोभिः; Ks वह्निना चातुः;
G1 वाति (sic) तेजोनुः; M ब्रह्मतेजोनुः.

17 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 1). —^a) $\tilde{S}_2$ तदथ.
T Gs. 2 M पाण्डुपुत्रायाम्. —^b) T Gs. 2 Ms. 2 अंता
यैव; Ms. 6 अंताय हि. Ks Dns [अ]मिसंधितं; Ks
[उ]पसंहितं; T Gs. 2 M सुसंहितं. —^c) Ks असविष्यति.

18 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 1). —^b) $\tilde{S}_2$ कोषा-
विष्टेन. Ks Ds. 6 तेजसा. T Gs. 2 M कोषेनाविष्टेन
(T1 'तेजसा'). —^c) Ms. 2 वधामिंसंख्या पार्थानां;
Ms. 6 वधं संघाय पां. —^d) T Gs. 2 M प्रभो (for
रणे). Ks मयास्त्रं प्रति हा रणे.

19 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 1). —^a) $\tilde{S}_2$ 'शिरा-
स्तातः; K1 'शिरा विद्वांसः; Ks 'शिरस्तावद्; Dns
'शिरा नाम. —^b) K1 तातः; Ks वेति (for विद्वांसः).
Ms. 4 जितेन्द्रियः (for धनंजयः). —^c) T Gs. 2 Ms. 4
अहिंसार्थः; Ms. 2 न हिंसार्थः (for न रोषेण). —^d)
Ks. 2 B Dns D1-2. 9. 8 न नाशाय; Ks T Gs. 2 M
न रोषेण; Ks Dns नानाशाय. Ks महाहवे; Dns
तदाहवे.

उत्सृष्टवान् रोषेण न वधाय तवाहवे ॥ १९

अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।

विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहतम् ॥ २०

ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितृस्तव ।

अत्रधर्मान्महाबाहुनां कम्पत धनंजयः ॥ २१

एवं धृतिमतः माधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः ।

सभ्रातृबन्धोः कम्पास्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि ॥ २२

अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।

ममा द्वादश पत्रेन्यस्तद्राष्ट्रं नामिवर्षति ॥ २३

एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।

न विहन्त्येतदस्त्रं ते प्रजहितचिकीर्षया ॥ २४

C. 10, 710
B. 10, 15, 24
A. 10, 15, 24

20 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 अस्त्रमंत्रेण.
—^b) G1 तदा (for तव). K1 संशमयिष्यता; Ks
संशमयिष्यथ; Ks Ds. 2 'व्यति; Ms तं शमयिष्यता.
—^c) Dns पुनश्चावापिसंहतं.

21 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks-8 [अ]वा-
प्येतद्. Ks Dns ब्रह्मास्त्रमथ वाप्येतद्; Dns 'स्त्रमिदमप्ये-
तद्. —^b) Ks अत्रधर्मः; T1 'धर्मो. T Gs Ms. 6
महाबाहुः. — Bs reads 21^a-24^b in marg.

22 $\tilde{N}_1$ om. 22^a (cf. v. l. 1). Bs reads 23 in
marg. (cf. v. l. 21). —^a) Ds साधोः; T Gs. 2 M
तात. Ks एवं धृतिमनुसत्त्वा (sic). —^b) सर्वास्त्रं. Ks. 2
T Gs. 2 Ms. 4 ततः (for सतः). Ks सर्वास्त्रकुशलो ह्यसि.
—^c) Ks आचार्यपुत्र कसाय. —^d) T Gs. 2 M अथ
(for अत्य).

23 Bs reads 23 in marg. (cf. v. l. 21). —^a)
Ks 'शिरा. Ds. 2 G1 यत्. —^b) $\tilde{S}_2$ Ks. 2 $\tilde{N}_1$ वाष्प-
ते; Ks Ds. 2 G1 वध्यते. — Ks reads 23^a-24^b in
marg. —^c) Ks तद्राष्ट्रे नामिवर्षति.

24 G1 M om. 24. Ks reads 24^a in marg. (cf.
v. l. 23). Bs reads 24^a in marg. (cf. v. l. 21).
—^a) $\tilde{N}_1$ Dns D1-2. 8 T Gs एतदस्त्रं. Bs महाबाहो.
—^b) Bs Ds. 2 तु (for ते). $\tilde{S}_2$ Ks न विहन्त्येतदस्त्रं तु
(Ks ते); Ks. 8 Bs Ds. 6 न विहन्त्यातदस्त्रं तु (Bs ते);
 $\tilde{N}_1$ B1 T Gs न हि हन्येतदस्त्रं ते (B1 तु); B1. 2 न हि
हन्त्येतदस्त्रं तु; Dns विमिहन्त्य तदस्त्रं तु; Ds. 2 न विहन्त्ये-
तदस्त्रं तु. —^c) Dns 'चिकीर्षता.

C. 10. 711
B. 10. 15. 25
K. 10. 15. 25

पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव नः ।
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५
अरोक्षस्व चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ २६
मणिं चैतं प्रयच्छैम्यो यस्ते शिरसि तिष्ठति ।
एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७
द्रौणिरुवाच ।
पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत्कौरवैर्वैनम् ।

25 ^a) Ś K_{1.2.5} Dn₁ D_{1.2} G₁ पाण्डवास्त्वं; K_{2.4} पाण्डवस्त्वां. M₁₋₃ तद्राष्ट्रं पाण्डवाश्चैव; M₄ पाण्डवानां च राज्यं च. — ^b) M₁₋₃ सर्वं (for सदा). Ś₂ संरक्ष्य एव; K_{2.4} संरक्षते च. Ś₁ N₁ B₄ Dn₁ D₁₋₄ हि; B_{1-2.5} Dn₂ D_{6.8} च (for नः). K_{2.6} सदा संरक्ष्य (K₂ 'क्ष') से ततः. — ^c) K₃ तु (for त्वम्). — ^d) K₃ ह्यस्त्रम् (for अस्त्रम्). T G_{1.2} M एतदस्त्रं महाभुज (M 'द्रुतं').

26 ^a) Ś₁ K_{1.5} N₁ B_{1.2} अदोषम्; K₂₋₄ अद्वेषम् (K₂ 'व'); Dn₁ अक्षेपम्. — ^b) T G_{1.2} M संतु पार्था अनामयाः. — ^c) B₂ च (for हि). K₃ राजर्षीन्. — ^d) K₃ पाण्डवास्; M₄ पाण्डवे. Ś₂ अहंति; K_{2.5} इच्छसि (for 'ति').

27 ^a) Ś₂ om. च. K_{1.2.5} N₁ B_{1.5} Dn₁ D_{1-4.5.8} चैव; K_{2.5} T G₂ M₁ चेनं; G₁ चैतत्; M₂₋₄ चेमं. K₅ प्रयच्छस्व; B₁₋₃ Dn₁ D₁₋₃ प्रयच्छाच्च. — ^b) K₁ वर्तते (for तिष्ठति). — ^c) K_{2.4} एवम्; K_{2.6} एनम्; N₁ एतम् (for एतद्). T G_{1.2} M एवं जीवितमादाय. — ^d) K₂ N₁ प्रतिपास्यन्ति; T G_{1.2} M तव वास्यन्ति.

28 ^a) K₂ पाण्डवैर्यान्विवाप्रोति; Dn₂ पाण्डवे यानि रत्नानि. — ^b) Ś₁ K₁ यद्वा न्यै; Ś₂ K₅ G₁ M₂₋₄ यद्वा न्यत्; K₃ यद्वा तत्; T₁ यदन्वत्; T₂ G₂ यच्च न्यत् (for यच्चान्यत्). K₅ N₁ T G_{1.2} M कौरवं धनं. — ^c) K_{2.5} B Dn₁ D_{1-4.5.8} अवाप्तमिह; K₃ Dn₂ अवाप्तानिह; K₅ अवाप्तनीयं (sic); N₁ अप्राप्तानीह. Ś₁ K₁ यो (for अयं).

29 ^a) K₅ यन्मां वच्य; K₅ Dn₂ D₆ यमवाच्य; Dn₁ येन वच्चा; D₁₋₃ यत्तो (D₂ by corr. 'तो'; D₅ 'या') वच्य; T₁ G₁ यस्माद्वाच्य. — ^b) Ś₁ क्षुधाअवात्; K₁ 'अमात्; K₃ क्षुधा भृक्षं; N₁ क्षुधाअमं; T₁ क्षुधाअमं. — ^c) M₂ दानवेभ्योपि. K₃ दानवेभ्योश्च नागेभ्यो. — ^d) K₃ यक्षेभ्यो वा; K₅ यथा च न; G₁

अवाप्तानीह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥ २८
यमावच्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिभुधाश्रयम् ।
देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथंचन ॥ २९
न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
एवंवीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथंचन ॥ ३०
यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
अयं मणिरयं चाहमिषीका निपतिष्यति ।
गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुद्यतम् ॥ ३१

M₂ नागेभ्योपि. K₂₋₅ N₁ T G_{1.2} M कदाचन.

30 Dn₂ (hapl.) om. 30. — ^b) D₂ तरक्षु- (for तस्कर-). K₅ तदा. — ^c) K₃ महामणिर; M₁ मणी- रत्नं (for मणिरयं). — ^d) B₁ त्यधिः (sic); M₂ त्याज्यं (for त्याज्यः). Dn₁ न त्याज्ययः कथंचन (sic).

31 ^a) Ś₂ यस्तु; K₃ यत्र. Dn₂ भगवाद्वाह. — ^c) N₁ अहं मानमिमं त्यक्षे. — ^d) K₂₋₅ N₁ B Dn₁ D_{1.2} 4.6 T G_{1.2} M₂₋₄ C_v तु; D_{2.5} तु (for नि-). M₂ इषीका तु वधिष्यति. — ^e) Dn₂ D₆ गर्भे च; T₁ गर्भे तु; M गर्भेस्मिन्. T G_{1.2} M पाण्डुपुत्राणाम्. — ^f) Ś₂ K₂₋₅ होतद्; Dn₁ चेतद्; Dn₂ चैतुम् (for चैतद्). B_{2.4} Dn₁ D₁₋₄ उत्तमं (for उद्यतम्). D₆ अमाघं च तदुद्यते; T G_{1.2} M₂ उत्तरावास्तयोदरे; M_{2.5} इति व्यासं सुदुर्मनाः. — After 31, Ś K N₁ B Dn₁ D₁₋₄ 5.8 ins.:

65^a न च शक्रोऽपि भगवन्संहतुं पुनरुद्यतम् ।

एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विस्तृजाम्यहम् ।

न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महासुने ।

[(L. 1) Ś₂ शक्रो हि; K₂ N₁ Dn₂ D₆ शक्रोऽपि. N₁ आहर्तुं (for संहर्तुं). — (L. 2) K₃ एतदस्त्रम्. Ś K₂₋₄ नैनद्; K₅ त्वेनद् (for चैव). K₃ नद्रभे (for गर्भेषु). — (L. 3) K₃ करिष्येह (for न करिष्ये). K₅ निरिष्ये (for क').]

On the other hand, T G_{1.2} M ins. after 31:

66^a प्राह द्रोणमुतं तत्र व्यासः परमदुर्मनाः ।

[Ma. 4 -मुनम् (for -सुनं), and नानिहृष्टमना इव (for the post. half).]

32 ^a) Dn₂ D₆ एतत् (for एवं). M_{1.2} क्रूरा (for कुरु). Ś₂ चादाने; K_{2.5} D₄ चान्या वै; K₃ चानां

न्यास उवाच ।

एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कदाचन ।
गर्भेषु पाण्डवेयानां विमृष्यैतदुपरम ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

ततः परममखं तदखन्त्यामा भृश्रातुरः ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ३३

इति श्रीमहामारुते सौमिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।

तदाज्ञाय हृषीकेशो विमृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १
विराटस्य सुतां पूर्वं स्तुतां गाण्डीवधन्वनः ।
उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्नास्त्राणोऽब्रवीत् ॥ २

परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव जनिष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३
तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेव भविष्यति ।
परिक्षिद्धविता शेषां पुनर्वैश्वरः सुतः ॥ ४
एवं भुवाणं गोविन्दं सात्वतप्रवरं तदा ।

C. 12. 726
B. 10. 16. 5
K. 10. 15. 37

ते; $\tilde{N}_1$ B Dn1 D1-2.3 चान्या नु; T G1.2 Ms. 4
चान्यत्र; Ms. 2 चान्यत्र. —¹) K2 बुद्धिः. K2-4 B
Dn D1-4.5 स्वयानव; K2 T G1.2 M कर्मचन. —²)
T1 Ms. 4 गर्भेषु. —³) K1.2.3 Dn2 विमृष्यैतद्; B2
विमृष्य तद्. $\tilde{S}_1$ K1 उपावस; T1 उपाहरं; Ms उपावसः.

33 S K om. the ref. — After the ref., T G1.2
M ins.:

67* तदुवाच हृषीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ।
भविष्यमेकमुत्प्लव्य गर्भेष्वखं निपात्यताम् ।
अहमेकं ददाम्येषां विमृष्टं कीर्तिवर्धनम् ।
राजर्षिं पुण्यकर्माण्यमेकमुपाविनम् ।
एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कथंचन । [5]
आ गर्भापाण्डवेयानां कृत्वा पातं विवहृष्यति ।

[(L. 5) = (var.) 32^{ab}.]

— After 67*, T G1.2 M read, 10. 16. 5-8. T G1.2
M read 33 after 69* (cf. v. l. 10. 16. 8). —¹)
G1 परममखं. $\tilde{S}_1$ Ms. 2 तम्; B2 च; $\tilde{N}_1$ B1.3 Dn
D1-4.5.8 T G1.2 नु (for तद्). K1 प्रतिसंहर्षणासकेरु.
—²) K2-4.5 $\tilde{N}_1$ B Dn D1-4.5.8 T G1.2 M द्रौणिक-
धत्तमा (K2 'धम्मा'; G1 Ms संतमा) हवे. —³) K2
हृषीकेशः. T G1.2 M द्वैपायनमनादस्य. —⁴) M गर्भेषु.

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. शेषी (or
'वि') क. — Adhy. name: $\tilde{S}$ K2 अखपातवर्ग; K2

अखदर्शनं; K2.3 अखप्रतिसंहर्षणः; Ms. 2 हृषीकेशमोक्षार्णः;
Ms. 4 अखप्रमोक्षार्णः. — Adhy. no. (figures, words or
both) $\tilde{S}_1$ 14; $\tilde{N}_1$ 5; T G1.2 M 6.

16

1 ^a) K2 वदाज्ञाय. —¹) K2 दृष्टमानम्; $\tilde{N}_1$
दृष्टमानम्; Dn1 D2 हृष्यमाणम्. —²) $\tilde{S}_2$ द्रौणिः.
T G1.2 M प्रत्यादिशम्.

2 Before 2, Dn1 ins. श्रीकृष्ण उवाच. —¹) K2
Dn2 सुता. K2 D2 पूर्वा; D2 सर्व. —²) K2 Dn2
स्तुता; Ms सुतां. K1.2.3 T1 'बन्धिनः. —³) T
G1.2 Ms-4 उपप्लव्य*. —⁴) T G2 व्रतवान्; G1
मितवान्; M भावि यद् (for व्रतवान्).

3 ^b) K1.2.3.5 B Dn1 D1-4.5 भविष्यति; K2
D2 T G1.2 M जनिष्यते. — $\tilde{S}_1$ K1.3 om. (hapl.)
3^a-4^b. B1.2.3 D2.5 om. (hapl.) 3^{ad}. —¹) $\tilde{N}_1$ एवं
तस्य; Ms. 2 तेनास्य च (for एतदस्य). K2.4 Dn
परिक्षितः; G1 Ms. 2 परीक्षितवर्ग. —²) $\tilde{S}_2$ गर्भस्थस्य.

4 $\tilde{S}_1$ K1.2.3 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —¹) Ms. 4
साधो. —²) K2 $\tilde{N}_1$ B1-4 Dn D1-4.5.8 एतद् (for
एव). —³) K2 D2.3 T1 G1.2 Ms-4 परीक्षित्. $\tilde{S}_1$
शेषः; $\tilde{N}_1$ शेषु; T G1.2 Ms-3 [एतेषां; Ms. 4 तेषां.

5 T G1.2 M read 5-8 after 67*. —¹) K2-4.5

7. 10. 726
8. 10. 727
9. 10. 728

द्रोणिः परमसंरन्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ५
नैतदेवं यथात्थ त्वं पक्षपातेन केशव ।
वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्राक्यमन्यथा ॥ ६
पतिष्यत्येतदस्त्वं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।
विराट्दुहितुः कृष्ण यां त्वं रक्षितुमिच्छसि ॥ ७
वासुदेव उवाच ।
अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति ।
स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ॥ ८
त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।

असकृत्पापकर्माणं बालजीवितधातकम् ॥ ९
तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम् ।
अप्राप्नुवन्कचित्काचित्संविदं जातु केनचित् ॥ १०
निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ।
मवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः ॥ ११
पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।
विचरिष्यसि पापात्मन्सर्वव्याधिसमन्वितः ॥ १२
वयः प्राप्य परिक्षितु वेदव्रतमवाप्य च ।

Ñ1 B (except B₂) Dn Ds. 4. 5. 8 सात्वतां (for 'त').
T G1. 2 M ऋषभं सर्वसात्वतां. —^a) K1 Ñ1 T G1. 2
Ms. 4 परमसंकुडः.

6 For sequence in T G1. 2 M, cf. v. 1. 5. —^a)
Ś2 नैतदेवं; Ks 'देव. Ms तथात्थ. —^b) Ks किंचन
(for केशव). M1 परमास्त्रं भविष्यति. — After 6^{ab},
M1 reads 68^a, om. 6^a-8^b. —^c) T G1. 2 M (M1
om.) वचनान्. —^d) K2. 4 नेदु; T2 G1. 2 M2-4 तव
(for न च). K1. 5 Ds तद्वाक्यम्; G1 वक्तुं न च (for
मद्राक्यम्).

7 For sequence in T G1. 2 M, cf. v. 1. 5. — M1
om. 7 (cf. v. 1. 6). —^a) Ś2 Ks. 9 पतिष्यते (for
'ति'). Ś2 K1. 2. 3. 5 B Dn D1-4. 5. 8 T2 G1. 2 तदस्त्वं (for
'तु'?). T G1. 2 M2-4 नै (for हि). —^b) K1. 2. 4. 8
मयोदितं. —^c) Ks 'दुहितां. Ks. 4. 6 कथं विराट्दुहितुः.
—^d) Ś2 B Dn D1-2. 3 T2 G2 Ms. 4 त्वं त्वं; K2. 4. 6
कृष्ण; Ks यां हि; Ñ1 यां तु; T1 G1 वत्स. Dns
Ds. 9 जहसि (for इच्छसि).

8 For sequence in T G1. 2 M, cf. v. 1. 5. — M1
om. 8^{ab} (cf. v. 1. 6). Ś1 K1. 5 श्री (Ks om. श्री) कृष्ण;
B Dn D1-4. 5. 8 श्री (B1. 3 Ds. 3 om. श्री) भगवानु;
G1 व्यासः (sic). —^b) K1. 2. 4. 6 M2-4 पातस्तव;
Ks घातस्तव; Ñ1 मातुस्तव; T1 पातस्तव. — After
8^{ab}, Ks reads 9^{ab}, while T G1. 2 M ins. after 8^{ab}
(M1, after 8^{ab}):

68^a अभिमन्योः सृजैषीकां गर्भस्थः शाम्भवां शिशुः ।

अहमेतं मृतं जातं जीवयिष्यामि बालकम् ।

—^a) Ds स तु; Ms सत्त्व (for स तु). Ñ1 गर्भो
सृष्टे; D1. 2 गर्भसृष्टो; Ds गर्भो सृष्टो. T1 बालो;
M1 दीर्घ (for बालो). —^b) K1 शुचमायुर; M1 पर
मायुर. — After 8, T G1. 2 M ins.:

69^a इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं द्रोणपुत्रः सप्तविच ।

यद्यस्मदर्थं गोविन्द जीवयस्तेवमस्त्विति ।

— After 69^a, T G1. 2 M read 10. 15. 33.

9 Ks reads 9^{ab} after 8^{ab}. —^a) Ś2 त्वं तु;
Ks त्वां तु; Ds त्वा तु; Ds त्वां च. Bs पाप. —^b)
Ks बाहुः (for विदुः). — After 9^{ab}, B1 reads 10^{ab}.
—^d) T1 बालं (for बालः). B1. 3 घातिनं; Dns
घातिकं; T G1. 2 M कामुकं.

10 B1 reads 10^{ab} after 9^{ab}. —^a) G1 त्वं तस्माद्
(by transp.). —^b) K2. 4 सत्वरं (for कर्मणः).
—^d) Ds महीसितां. —^e) Ś2 Ks अनामुबन्; K1. 3 Ds
अवामुबन्; T G1. 2 लभमानः; M1 जलमानः; M2-4
जलमानः. Ks कृतां (for कचित्). Ks T G1. 2 M1
किंचित् (for कां). —^f) Cs संविदं (as in text);
Cd शबिकं (sic). M1 कश्चित्.

11 ^a) Ś2 Ks निर्जने निःसहायस्त्वं; K1 निर्जने नस
हायस्त्वं; Ks. 4. 6 Gs 'नो निःस'; Ds 'नो न सहायः
स; T1 'नो न सहायस्त्वं. —^b) Ks देशान्प्रविचरि';
Dns देशान्प्रविचरिष्यसि (corrupt); Ds त्वं देशान्प्र-
चरि'; M2-4 देशान्प्रविचरि'. — Dns om. 11^a-12^b.
—^c) Ds न च. Ks M1 क्षुद्रं. —^d) Ś1 जनमध्ये सु;
Ds जलमध्येषु; Ds जनमध्ये तु. Ks संस्थिताः; Ks
संस्थितः; M1 'तं.

12 Dns om. 12^{ab} (cf. v. 1. 11). —^a) G1 M
पुति (for पूयः). Ñ1 त्वं (for च). —^b) Dn1 दुर्गं.
Ks कांकार; Ms गांधार (for कान्तार). K1
संश्रितः; Ds संश्रयः. —^c) Ś1 K1 धर्मात्मन्; B1-4
Dn1 D1-3 पापतामा. —^d) T G1. 2 M विरमेको
बधुधरां.

कृपाञ्छारद्वताद्वीरः सर्वाङ्गाप्युपलप्स्यते ॥ १३
 विदित्वा परमात्माणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ।
 पटिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥ १४
 इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।
 परिशिक्षाम नृपतिर्मिषतन्मे सुदुर्मते ।
 पश्य मे तपसो वीर्यं सत्यस्य च नराधम ॥ १५
 व्यास उवाच ।
 यस्मादनादृत्य कृतं त्वयास्मान्कर्म दारुणम् ।
 ब्राह्मणस्य सततैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् ॥ १६
 तस्माद्यदेवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।

असंशयं ते तद्भावि क्षुद्रकर्मन्त्रजाश्रितः ॥ १७

अश्वत्थामोवाच ।

सदैव भवता ब्रह्मन्त्यास्यामि पुरुषेष्वहम् ।

सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनाम् ।

जगाम विमनस्तेषां सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ १९

पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः ।

कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं च महामुनिम् ॥ २०

द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सन्वराः ।

C. 10. 744
B. 10. 16. 22
K. 10. 16. 18

13 °) Ks परिश्रुत्; M1 परीश्रुत्. — °) Ks देव
 व्रतम्. Ks नु (for च). — °) Ks N1 B Dn D1-4.
 s. s T Gl. s M द्युतः (for वीरः). — °) Ss उपलप्स्यति;
 Dn1 Ds उपलप्स्यते; Dns उपलप्स्यते. S1 K1 सर्वाङ्ग-
 व्याप्यवाप्यति.

14 °) Ks सर्वसाक्षाणि. — °) Ks 'धर्मे व्यवस्थितः;
 N1 'धर्मतः स्थितः. — °) Ks Dn Ds M पटि. T1
 पटिं वर्षसहस्राणि.

15 °) K1 T Gl. s M सततश्चोर्ध्वं. K1 महाबाहो;
 Ks T Gl. s महाराजः; K1 N1 B1-3 M1. s महाराजः;
 M1 महाभागः; M2 'भागः. — °) Ks भविष्यति न
 संस्रवः. — °) Ks परीक्षितः; Ds परीक्षित्. T Gl. s
 M पारी (T1 पारि; M1. s. s परी) क्षि (T 'क्ष) तो नाम
 नृपो. — °) Ks हि; Ds नु; G1 स (for सु).
 Ks इत्येतेषु दुर्मते. — After 15th, S K N1 B Dn
 D1-4. s. s ins. :

70* अहं तं जीवयिष्यामि दृग्धमस्मात्तिलेजसा ।

[Ds संजीव'. Ks. s B Dn D1-4. s. s दृग्धं दृग्धमस्मात्तिलेजसा;
 N1 दृग्धं दृग्धम (for दृग्धमस्मात्तिलेजसा).]

— °) M1. s पश्य त्वं (M2 स्व) धर्मवीर्यं मे. — °) M4
 सत्यस्य वचनाधम.

16 K1 om. the ref. — °) T1 वचस् (for कृतं).
 S1 K1 वचनात्स्व नु कृतं. — °) M4 दारुण (for 'गम्').
 Dns त्वयास्मात्कुलदारुणः; M2 त्वया कर्म सुदारुणं. — °)
 Ks ब्राह्मणश्च. K2. s चैव; T Gl. s M1. s चेदं (for
 चैव). — °) Ks N1 तस्मात् (for च). Ss Dns व्रतम्;
 K1 कृतम् (for वृत्तम्). T Gl. s M वृत्तस्यावचवच

(T1 'वर्तनः; T2 Gl. s 'वर्तिनः; M3 'वत्तदा).

17 °) K2. s. s त्वां; Dns च (for यद्). — °)
 Ss K1 उक्तवानुत्तमं; Ks उक्तमानु; Ds उक्तवानुत्तमे;
 Ds 'वृत्तं. — °) K1 नु तद्भावि; K2. s. s तद्भाविता.
 T Gl. s M बालोकास्तथ तद्भावि (T2 Gs 'वि; M1 'वी).
 — °) Ks व्रजेति च; Ks व्रजाम्बतः; T Gl. s M व्रजेति
 ह. N1 B Dn D1-4. s. s; क्षत्रधर्मस्त्वया (N1 'र्म त्वमा)-
 श्रितः.

18 T Gl. s द्रौणिः. — °) Dns Ds सदैव. Dn1
 सधर्मा. — °) S Cv मनुजेषु (for पुरुषेषु). Ks N1
 B (except B2) Dn D1-4. s. s T Gl. s M इह (Gs
 'व') (for अहम्). — °) M1 सत्यवान्. Ks भगवन्.
 — °) M1. s नु (for च).

19 °) M4 प्रादाय. Ks M1 च (for [च]य).
 M4 मणिम्. — °) T Gl. s M यशस्विनां (for महात्म-
 नाम्). — After 19th, Ks ins. :

71* प्रथमौ जाह्नवीकण्डारिषसाक्षोत्तरां दिशम् ।

— °) T1 प्रथमौ (for जगाम). T Gl. s M प्रेक्षतां
 (for विमनात्). K1 जगाम स्वसकचचः. — °) Ds
 वत्तं (for वनम्). Ks पश्यतां स महावनं; Ks पश्यतां
 गहनं वनं; Ks पाण्डवानां प्रपश्यतां; T Gl. s M तपो-
 वनमरिदमः (T1 'म).

20 T1 om. 20th. — °) T2 Gl. s M पाण्डवानु
 सदानाहो Gs 'हारा; M1 'चाहो'म्. — °) Ss K1
 नमस्कृत्य (for वुर'). Ks N1 हतद्विषं. Dns पुत्रभृत्य-
 हतद्विषः; T2 Gl. s M तानुपीनभिवाच च. — °) K1
 'हीपावनं. — °) Ds चै (for च). S1 K1 यशस्विनं
 (for महामुनिम्). T Gl. s M पर्वतं नारदं तथा.

C. 10. 744
B. 10. 16. 22
F. 10. 16. 19

द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ २१
ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदधैरनिलोपमैः ।
अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिविरं पुनरेव ह ॥ २२
अवतीर्य रथाम्यां तु त्वरमाणा महारथाः ।
ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्तामार्ततराः स्वयम् ॥ २३
तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम् ।
परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ २४
ततो राज्ञाम्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः ।
प्रददौ तु मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २५
अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्ममनुसर ॥ २६

21 $\tilde{N}_1$ om. 21st. —^a) G₁ अभ्यधावन्त. —^d) D₁ पांडवानो (for प्रायोपेतां). T G_{1.2} M यशस्विनीं. —⁵) K₂₋₃ $\tilde{N}_1$ B_{1.2} D_{1.2} T G_{1.2} M ins. an addl. colophon after 21 ($\tilde{N}_1$, after 21st): [Athy. name: K₂ अश्वत्थामापरराजयः; K₃ मणिनि-
वोतनं; K₄ मण्यवानयनं; M (except M₂) अश्वत्थामा
(M₂ 'म'वापः (M₁ 'मगमनं). —Athy. no. (figures,
words or both): $\tilde{S}_2$ 15; $\tilde{N}_1$ 6; D₂ T G_{1.2}
M₁₋₂ 7.]

22 Before 22, all MSS. ins. वैशं 'उ' (resp.
वैशं). —^b) D₂ सर्ववैर. —^c) D₃ om. (hapl.) from
दाशार्हाः (in 22nd), up to सह (in 24th). —^d) K₁
अभ्ययस सहदाशार्हाः (corrupt); T G_{1.2} M अभ्य(T₁
प्रव)यू राजशार्हल. —^e) $\tilde{S}_1$ K₂₋₃ $\tilde{N}_1$ B D₁₋₂ T₁ हि
(for ह).

23 D₃ om. 23 (cf. v. l. 22). —^a) K₂ D₃ रथे-
भ्यस्तु; T G₂ M_{1.2} [जय रथयोः; G₁ रथात्तेषः;
M_{2.4} [जय रथिनस्. —^b) D₁ and Bom. Ed. दृष्टाम्
(for कृष्णाम्). D₂ द्रौपदीं ददृशु रथाम्. —^c) K₁
जालतरा; K₂ यशः; $\tilde{N}_1$ स्वराः.

24 D₃ om. up to सह (cf. v. l. 22). —^a)
 $\tilde{N}_1$ तामभ्येत्य. M_{1.4} निरानन्दा. —^b) T G_{1.2} M
परारवणं (for समन्विताम्). —^c) T G_{1.2} M [उ]प-
तिष्ठति (M_{1.2} 'त'). —^d) K₂ पाण्डवाः शोककशिताः.

25 ^a) $\tilde{S}_2$ T₁ M₂ राजाभ्यः; M₁ राजाप्य. —^b)
 $\tilde{S}_2$ K₂₋₃ $\tilde{N}_1$ B D₁ D₂₋₃ तं; D₂ D₃ तव; D₄
तो (for तु). $\tilde{S}_1$ K_{2.3} D_{2.3} देव्यै; K_{1.4} दिव्यै;
K₂ दिव्या; D₁ देव्या.

प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्थमसितेक्षणे ।
यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनः ॥ २७
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
नैव त्वमपि गोविन्द शममिच्छति राजनि ॥ २८
उक्तवत्यसि धीराणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम् ।
क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संसर्तुमर्हसि ॥ २९
हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ॥ ३०
वैरस्य गतमानुष्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ।
जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्याद्रौरवेण च ॥ ३१
यशोऽस्य पातितं देवि शरीरं त्ववशेषितम् ।

26 ^b) Bom. Ed. 'हंतुर' (for 'हन्ता'). T G_{1.2}
M च (for स). —^c) K₂ उन्सृज्य शोकमुद्ध्व. —^d)
Bom. Ed. क्षात्रधर्मम्. K₂ D₁ D₂ 'स्मरन्'.

27 ^a) $\tilde{S}_1$ T₁ प्रायेण; K₁ प्रेयणे (for प्रयाणे).
—^b) B_{1.2} समर्थम्. K₂ अशिते. —^c) K₁ नक
(sic); D₂ भीम (for भीरु). —^d) B₂₋₃ D₁ D₂₋₃
'घातिनि; T G_{1.2} M 'सूदने (M 'नं).

28 With 23, cf. 3. 13. 112. —^a) K₂ नैवे (for
नैव). —^b) $\tilde{N}_1$ भ्रातरोपि च; M₁₋₂ 'रथ मे. —^c)
D₁ न वै. K_{2.4} $\tilde{N}_1$ त्वमसि; K₃ B (except B₂)
D₁₋₄ त्वमिति. —^d) K₂ न माम्; B₂ समम्.
K₁ इच्छसि. Ca. d cite शममिच्छति (as in text).

29 ^a) K₂ T G_{1.2} M transp. धीराणि and
वाक्यानि. K₃ B D₁₋₂ वीराणि; $\tilde{N}_1$ वैराणि; D₁
तीव्राणि (for धीराणि). $\tilde{S}_1$ K₁ मधुसूदनं; K₂ D₂ T
पुरुषोत्तमे; D₃ M₂ 'त्तम. —^d) D₂ D₃ c. s. त्वं
G_{1.2} सन्तुम्; D_{1.2} त्वं संतुम् (for संसर्तुम्).

30 ^a) K₂ ततो (for हतो). —^b) K₁ परिपंथिनः;
 $\tilde{N}_1$ B_{2.4} D₁ D₂ Ca परिपंथिकः; B_{1.2} प्रतिपक्षकः;
T G_{1.2} M परिपंथ्य (G₁ 'बंध')सी; Cd 'पन्थकः (as in
text). —^c) $\tilde{S}_2$ हि स्फुरतो; $\tilde{N}_1$ विस्फुरता; D₂
'रितो. T G_{1.2} M प्राशितं तु (M हि) रणे मया.

31 ^b) D₂ नैव (for न स्म). $\tilde{S}_2$ K₁ विवक्षितुं; $\tilde{S}_2$
(sup. lin.) D₁ Cd 'जित्वा'. $\tilde{N}_1$ न स्म वाच्यं विवक्षितं;
Cv न स्म वाच्या विवक्षता. —^c) K₁ द्रोणमुक्तो. T G_{1.2}
M जित्वा द्रोणमुक्तो मुक्तो. —^d) Ca गौरवेण (as in

वियोजितश्च मणिना न्यामितश्चायुधं भुवि ॥ ३२

द्रौपद्युवाच ।

केवलानृण्यमाप्तासि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।

शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा ।

गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ ३४

ततो दिव्यं मणिधरं शिरसा धारयन्प्रभुः ।

शुशुमे स महाराजः सचन्द्र इव पर्वतः ॥ ३५

उत्तम्यौ पुत्रशोकार्ता ततः कृष्णा मनसिनी ।

कृष्णं चापि महाबाहुं पर्यपृच्छत धर्मगद् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

919

वैशंपायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके ते रथैस्त्रिभिः ।

शोचन्^१युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १

कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाह्लिष्टकर्मणा ।

C. 10. 761
B. 10. 17. 2
K. 10. 17. 2

text); Cd "वेन. K. 4-9 तु (for च).

32 °) K; वसश्च. Ks Dn Ds T Gl; Ms
पातितं; N; चातितं; Ms [अ]पहृतं. K; वसोसि पातिते
देवि. — °) K; त्ववशोभितं; K; वशोपितं; Ds;
त्ववशो; D; स्ववशो; Ds चावशो; T Gl; M अव
(for त्वव). — °) T Gl; M मणिना विप्रमु (Ms; 'पु'
कश्च. — °) S; व्यसितश्च; Ks Bs; Dn Ds-4. 5. 6
असितश्च. K; चापुत्रं विमु; Dns D; 'अ'प्रति; Ds
'वै'मसि; T Gl; M 'पानि च (Ms; स;).

33 Ms om. the ref. T G₂ कृष्ण (for द्रौपदी).
—^a) K₁ केसवान्. K_{2,4} जातोसि; D_{1-3,5} जासा
स्मि; D₆ जासासि. —^b) K₁ 'पुत्रो गुरु स ने; K₂
4,5 गुरुपुत्रे कुरुत्तम. —^c) K_{2,4-5} T₁ G_{1,2} शिरस्तेन;
D₆ 'स्तेनन्'; T₁ M_{1,2,4} 'सैन'; M₅ 'साच. —^d) K₁
प्रविब'; D_{2,3} D₆ प्रतिगुह्यान्. K₅ B_{1,5} D₆
भारतः. T G_{1,2} M प्रहीनुमनयो(T₂ G 'मपुना; M₁
'मय सो) इति.

34 K₂: B Dn D₁-4. s. s. T G₁: om. the ref.
—*) Ś₁ तां; B₂ तद् (for तं). —*) Dn गुरुस्थि-
हमिलेय; T₁ स गुरुस्थिहं; Ca. d गुरोर् (as in
text). —*) K₂ T G₁: s. M द्रौपदी. K₂ 4. s. वचनेन
व.

35 a) T G₁: M transp. दिव्यं and मणिवरं. K₂
दिव्यं मणिमतनु (sic). —^b) S₂ K₂ M₂ [मणिधारवन्तः]

४३ K₃ प्रमो. —^a) K₃ S च (for स). ४३ महा-
 राजा; K₃-३.९ N₁ M₁३ महाराज; B Dn D₁-३.९.
 लदा राजा. —^d) M₁ स चरुमिव (sic). B₁३ लोचदः
 (for पूर्वतः).

36 (1) $\bar{N}_1$ दृष्टा (for कृष्णा). — (2) $\bar{S}_1$ $K_{1,2}$ चैव
(for चापि). $K_{1,2}$ B Dn D₁₋₃ T G_{1,2} M वाहुः
 $\bar{S}_2$ K_{2-6} $\bar{N}_1$ B Dn D<sub>1-4,2,3} परिपमच्छ. T G_{1,2} M
अन्वदृष्टविरिहः.</sub>

Colophon. — *Sub-parvan*: All MSS. देवी (or 'वि')क. — *Adhy. name*: K₁ & ब्रौपदीप्रसादनं; M मन्त्रिप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): S₁ 16; K₁ १६; Dn₁ 7; Dn₂ T Gl. 2 M 8.

17

1 B₃ om. the ref. —^a) K₅ B₃ T G_{1.2} M तेषु
(for सर्व-). —^b) K₅ मौक्तिकेषु; D₂ 'केवि. K₅
'के तेष्विनि रयैः. —^c) T G_{1.2} M शोचमानोऽब्रवीद्राजा.
—^d) X₁ इति च (for इदम्). T G_{1.2} पांडवो यदु-
चननं; M पादौ देवकिर्चनं.

2 Before 2, K₁ ins. युधिष्ठिरः. —^a) K₁ न;
K₂ s. s D₁-s. s नु (for नु). K₃ कथं पापेन क्षुद्रेण.
—^b) K₂ s [न]क्षमयद्विना; K₃ B₁ s D₁ D₁-s. s

८. 10. 761
८. 10. 17. 2
८. 10. 17. 2

द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः ॥ २
तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः ।

दुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३
यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाहवे सुखम् ।
तं जज्ञे रथिनां श्रेष्ठं दृष्टद्युम्नं कथं नु सः ॥ ४
किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ ।

यदेकः शिविरं सर्वमवधीनो गुरोः सुतः ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।

जगाम शरणं द्रौणिकेस्तेनावधीद्वह्न ॥ ६

प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि ।

[अ] कृतकर्मणा; Dn: कृतवर्मणा; T (G. 1. 2 M) शठबुद्धिना.
Ks तदा वै ब्रह्मर्षिभुना.

3 °) Śi ततः; Ks तदा; Ks तत्रा (for तथा).
—^b) T G. 1. 2 M संग्रामेष्वपलायिनः. —^c) T G. 1. 2 M
सर्वे (for चैव). —^d) T G. 1. 2 M द्रौणिना निहताः कथं.

4 Ks om. 4^a. —^a) Ks सस्त्र (sic); T1 M1-s
यं स्म; T2 यं स; G1 यस्माद् (for यस्य). —^b) Ks
ददौ; Ks प्रदाद्; B1-s Dn: प्रायाद्. Ks. 4. 6 Ds
सुखं. T G. 1. 2 M न ददाह चमूमुखे. —^c) Ks. 4. 6 B
Dn D1-4. 5. 8 निजज्ञे; Ks न जज्ञे; Ks जवान. T
G. 1. 2 M स वीरो रथिनां श्रेष्ठो. —^d) K1. 2. 3. 6 Ds तु
(for नु). Ks कथं चन. T G. 1. 2 M दृष्टद्युम्नः कथं हतः.

5 °) Ks. 6 D1-s तु तेन; B4 न तेन; M4 सुतेन.
—^a) M4 om. 10. 17. 5^b-10. 18. 10^b. —^c) Ks. 6
शिविरे; Ks B (except B2) Dn D1-4. 5. 8 समरे.
Ks वीरान्; Ks B2. 4. 5 Dn D1-4. 5. 8 सर्वान्; T
G. 1. 2 M (M4 om.) स्त्रीतम् (for सर्वम्). —^d) Dn1
D1 न वधीन्. T G. 1. 2 M (M4 om.) अवधीद्रौणिनाहवे.

6 M4 om. 6 (cf. v. 1. 5). —^a) Śi K1. 6 श्री (Ks
om. श्री) कृष्णः; B (except B2) Dn D1-4. 5. 8 T
G. 1. 2 श्री (B1 Dn2 Ds. 3 om. श्री) भगवान् (G1 om.
भगवान्). —^c) Ks देवं; Ks. 4 देवं (for देव).
—^b) Ks ईश्वरं भवमव्ययं. —^c) Ks Ds स रणं. —^d)
Ks. 4 प्रभो (for बहून्).

7 M4 om. 7 (cf. v. 1. 5). —^c) T1 M1-s हि

वीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि ज्ञातयेत् ॥ ७

वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ ।

यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधान्युत ॥ ८

आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तश्च भारत ।

विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ॥ ९

एवं सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विश्वः ।

पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज माचिरम् ॥ १०

हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् ।

दीर्घकालं तपस्तेपे मयोऽम्मसि महातपाः ॥ ११

सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः ।

स्रष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसापरम् ॥ १२

(for च). Ks-4. 6 वीर्यं गिरिशो दद्यात् —^a) Ks-4. 7
पातयेत्.

8 M4 om. 8 (cf. v. 1. 5). —^b) Ks पुरुषर्षभ.
—^c) Ks. 8 यानि वास्य; T G. 1. 2 अहमस्य. —^d) B2-s
Dn D1-4. 5. 8 विविधानि च.

9 M4 om. 9 (cf. v. 1. 5). —^a) Ks एको (for
एष). T G. 1. 2 M (M4 om.) विश्वस्य (for भूतानां).
—^b) Dn: मध्यं ह्यन्तश्च; T G2 मध्यश्चान्तश्च; G1
M1-s मध्यं चांतश्च. —^c) T G. 1. 2 M (M4 om.) तिष्ठते
च. Ks चैव जगद्; T G. 1. 2 M (M4 om.) जगत्सर्वं.
—^d) Ks विश्वम्; T G. 1. 2 M (M4 om.) ध्रुवम् (for
सर्वम्). Ś K1 अस्यैव (Śs 'क' कारणात्).

10 M4 om. 10 (cf. v. 1. 5). —^a) Śs एतं;
K1. 2. 4 एतं; Ds परं (for एवं). Dn1 एवं विसृष्ट-
भूतानि; T G. 1. 2 M (M4 om.) सिसृक्षुरव भूतानि.
—^b) T G. 1. 2 M2. 3 सृज्जे; M1 दृष्टो. T G. 1. 2 M
(M4 om.) प्रभुः. —^c) K1 चेदं; Dn1 चैतं (for चैनं).
—^d) T G. 1. 2 M (M4 om.) कुरु (for सृज).

11 M4 om. 11 (cf. v. 1. 5). Before 11, Ks
ins. श्रीमहादेवः. —^a) Ca. d हरिकेशः (as in text).
Ks —^b) Śi K1 नोप (for दोष). T
G. 1. 2 M (M4 om.) दीर्घदर्शी तथा (T G2 'दा' प्रभुः).

12 M4 om. 12 (cf. v. 1. 5). —^a) Ks Ds तपः-
कालं. —^b) Ks पितामहं; T1 'मह'. —^c) Ks Ds
स्रष्टारं; Ds अष्टारं. —^d) Śs मनसः परं; Ks G1. 2

सोऽब्रवीत्पितरं दृष्ट्वा गिरिशं मग्नमम्भसि ।
 यदि मे नाग्रजस्त्वन्यस्ततः सक्षयाम्यहं प्रजाः ॥१३॥
 तमब्रवीत्पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः ।
 स्याणुरेव जले मयो विस्त्रन्धः कुरु वै कृतिम् ॥ १४ ॥
 स भूतान्यमृजन्तस्य दक्षादीन्तु प्रजापतीन् ।
 यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १५ ॥
 ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ।
 विमक्षयिष्वो राजन्सहसा प्राद्वंस्तदा ॥ १६ ॥
 स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थं पितामहमुपाद्रवन् ।

आम्भो मां भगवान्पातु वृत्तिरासां विधीयताम् ॥१७॥
 ततस्ताम्भो ददावन्नमोपधीः स्वावराणि च ।
 जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥ १८ ॥
 विहिताम्नाः प्रजास्तास्तु जग्मुस्तुष्टा यथागतम् ।
 ततो ववृधिरे राजन्प्रीतिमत्यः स्वयोनियु ॥ १९ ॥
 भूतग्रामे विवृदे तु तुष्टे लोकगुरावपि ।
 उदतिष्ठजलाज्येष्ठः प्रजाधेमा ददर्श सः ॥ २० ॥
 बहुरूपाः प्रजा दृष्ट्वा विवृदाः स्वेन तेजसा ।
 चुक्रोध भगवान्द्रो लिङ्गं स्वं चाप्यविध्यत ॥ २१ ॥

C. 10. 180
B. 10. 17. 21
K. 10. 17. 21

Mi-3 तपसा परं; T 'सां परं.

13 Ms om. 13 (cf. v. l. 5). —^a) T Gl. 2 आतरे (for पितरं). —^b) Ks-4 B. 2. 2. 5 Ts Gl. 2 गिरिशं. Ks. 4. 6 B Dn1 D1-2. 2. 2 सुतम् (for मग्नम्). —^c) Ks मे नाग्रजः स्वन्धः; Ks मन्वोप्रजोस्त्वन्धः; Ks मेन्वः; Ks. 6 N1 B Dn1 D1-2. 2. 2 T Gl. 2 M1. 2 मे नाग्रजोस्त्वन्धः; Dns सेनाग्रजस्त्वन्धः; Ds मे नाग्रजोस्त्वन्धः; Ds 'जस्त्वन्धः'. —^d) Dns ते (for जहं).

14 Ms om. 14 (cf. v. l. 5). —^a) Ks. 4. 6 B Dns D1. 2 विस्त्रन्धः; M1 विमृष्टा. Ks B Dn D1-2. 2. 2 वै कृतं; T Gl. 2 M (Ms om.) वै (M1 मे) प्रजाः. Ca. d cite कृतं.

15 Ms om. 15 (cf. v. l. 5). —^a) Bs भूतान् (for 'नि'). M1-2 दक्षो (for स्व). Ks. 4. 6 स स सर्वाग्रजान्तस्य; B Dn D1-2. 2. 2 भूतान्त्वन्धः (Bs 'मन्वुः'; Dns 'नान्धः'सुजन्तस्य; T Gl. 2 स सर्वभूतान्त्वन्धः. —^b) Ks दक्षाद्यान्. Dns Ds च (for तु). Ks प्रजापतिवन्. T Gl. 2 दक्षः क्षिप्रं प्रजापतिः. —^c) S1 वैरेणमकरोत्; K1 वैरेणमक'; K2 वैरिष्य व्याक'; Dns M1-2 वैरिष्य व्या (Dns व्य 'क'). K1 सर्गः; Ks Ds सर्वः. —^d) K1 भूतसर्गः. Ca. d cite भूतग्रामं and चतुर्विधं (as in text).

16 Ms om. 16 (cf. v. l. 5). —^a) Dns तपः सृष्टमात्राः. N1 रुधिताः (for क्षुधिताः). —^b) Ms वैष (for सर्वाः). —^c) Ks संवक्षः; Ks उनुक्ष' (sic). —^d) Ks T Gl. 2 M (Ms om.) [ज]न्मवर्धनः; Ds प्रवर्धनः. Ks. 4 ततः; Ks ततः; G1 तथा.

17 Ms om. 17 (cf. v. l. 5). —^a) S1 K1. 2. 2. 2 D1. 2 भक्ष्यमाणश्च. Ks. 4 Ds प्राणार्थः; T Gl. 2 M1. 2

प्राणार्थः. —^b) K1 जपाद्र'. —^c) S1 जभो मां; K1 जतो मां; K2 पृथो मां; N1 जयाम्भान्; Dns जन्धे मां; Dns जय मां; Ds. 2 जयो मां. Ds जमोचा; M1-2 आम्भो मा (for आम्भो मां). S2 भगवान्पातुः; Ks. 4 B Dn D1-2. 2. 2 भगवांस्तु (Dns Ds 'तु'); Ks. 6 N1 Ds भगवांस्तु (N1 Ds 'तु'); Ks पातु भगवान्; T Gl. 2 M (Ms om.) रक्षतु भवान्. —^d) Ks विधिर्; Dns वृत्तिम्. Ks विधीयते.

18 Ms om. 18 (cf. v. l. 5). —^a) M1 ओकम् (for ततम्). Ks M1-2 तासां; T Gl. 2 स्वसौ (for ताम्भो). —^b) D1. 2. 2. 2 औपधीः. —^c) Ks. 6 om. 18^a-18^d.

19 Ks. 6 Ms om. 19 (cf. v. l. 5, 18). —^a) K1 विहितानां; B1 (m as in text) N1 Ds विहितार्थाः. T Gl. 2 M (Ms om.) ततम् (for प्रजातः). —^b) N1 तता; B Dn D1-2. 2. 2 सृष्टा; Ds सृष्टा (for तुष्टा). Ks तयागतं. —^c) N1 ववृधिरे; Ds ववृधिरे. —^d) K1 प्रीत्यमनः (sic); Ks प्रीतिमनः. N1 सुयोनियु.

20 Ms om. 20 (cf. v. l. 5). —^a) Ks च (for नि). —^b) Ks लोके गुरा'. Ks T Gl. 2 M (Ms om.) मृष्टे (T1 तुष्टे) देवान्गुरे तदा (Ks 'तः'; G1 M1. 2 'था'). —^c) S2 जनाद्; Dns कुलाद् (for जनाद्). Dns सूर्यः; Ds श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). Ks उदतिष्ठजलाभ्यास्ताद्.

21 Ms om. 21 (cf. v. l. 5). —^a) S2 Ds सृष्टा; Ks. 4 N1 B Dn D1-2. 2. 2 T Gl. 2 M (Ms om.) सृष्टा (for दृष्टा). —^b) N1 तेन (for स्वेन). Ks-4. 6 B Dn D1-2. 2. 2 विवृदाश्च स्वतेजसा (Dns सतेजसा); T Gl. 2 M (Ms om.) विवृदाः (M1 विविधाः) सर्वसमत्वा (Ms. 2 'दा'). —^c) Ks T Gl. 2 M (Ms om.) युक्तुधे. Ks-4 Dns Ts Gl. 2 M1-2 बलवान्; T1 फलवद् (for भग-

C. 10. 781
B. 10. 17. 22
K. 10. 17. 22

तत्प्रविद्धं तदा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोमिः क्षमयन्निव ॥ २२
किं कृतं सलिले शर्व चिरकालं स्थितेन ते ।
किमर्थं चैतदुत्पाद्य भूमौ लिङ्गं प्रवेरितम् ॥ २३
सोऽब्रवीजातसंरम्भस्तदा लोकगुरुर्गुरुम् ।

प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ २४
तपसाधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
ओषध्यः परिवर्तेरन्यथैव सततं प्रजाः ॥ २५
एवमुक्त्वा तु संकुद्धो जगाम विमना भवः ।
गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वान्). K₁ कुयो; K₈ भद्रो; T G_{1.2} M (M₄ om.)
दृष्टा (for दृष्टो). —^a) B₁₋₃ [अ]वीवृधन् (for [अ]-
विध्यत). T G_{1.2} M (M₄ om.) प्राविष्याल्लिङ्गमेव च;
Cv लिङ्गं स्वं प्रत्यविध्यत.

22 M₄ om. 22 (cf. v. l. 5). —^a) Ś₁ K_{8.8}
मग्नवज्रः; Dn₁ तत्प्रविष्टं; G₁ तत्प्रविध्य; M₁ तं प्रविष्टं;
M₂ तं प्रविद्धं. K₁ B Dn₁ D_{1-2.8} T G₂ M₂ तथा;
N₁ प्रजा; D₂ यथा (for तदा). D₂ भूमि. K_{2.4.8}
तथापविद्धं तन्मौ. —^b) K₈ प्रत्यतिष्ठतः; N₁ विध्यत;
M₁ प्रत्यतिष्ठित. K₈ तथैवावृत्त्य तिष्ठति. — T₁ om.
22^a-23^a. —^c) N₁ ततो (for [अ]व्ययो). T₂ G_{1.2}
तमुपेत्याब्रवीद्ब्रह्मा. —^d) K₈ क्षमयं कृतं; B₄ D₂

23 T₁ M₄ om. 23 (cf. v. l. 5, 29). —^a) K₁
तं कृतं; K₈ किमत्र. K₈ सलिलं. K₈ शर्व; K₈ N₁
सर्व; K₈ विप्र; Dn₂ D₂ सर्व. —^b) K₈ शर्व;
Dn₂ चिर (for चिर). K_{2.8} N₁ B Dn₂ D_{1-4.8.8}
T₂ G_{1.2} M_{1.2} कालस्थितेन ते; K₁ कालस्थिते मते.
K_{1.8} वै; K₈ तु (for ते). —^c) K_{2-4.8} N₁ B Dn
D_{1-4.8.8} चेदम्; M₁ लिङ्गम् (for चैतद्). K_{1-4.8}
N₁ B₂₋₈ Dn D_{1-4.8.8} उत्पाद्य. —^d) Ś₁ K₁ त्वया
लिङ्गं; Ś₂ N₁ B Dn D_{1-8.8.8} लिङ्गं भूमौ (by transp.).
Ś₂ प्रवीरितं; K_{2.4.8} N₁ B_{2.4} D₂ M₁₋₃ प्रवेशितं;
K₈ निवेशितं; T₂ G_{1.2} प्रवेष्टितं.

24 M₄ om. 24 (cf. v. l. 5). —^a) K₈ 'संरमात्र;
Dn₂ 'संरब्धं; D₂ 'संरब्धत्; D₂ 'संरब्धत्; M₁ 'संरब्धं.
—^b) K₈ सतो; B Dn D_{1-4.8.8} T₁ M_{2.8} तथा.
K₈ लोकगुरुं विद्धुं; K_{2.8} 'गुरोर्गुरु; Dn₂ 'गुरुं गुरु;

M₁ 'गुरुर्गुरु. —^a) K₈ T G_{1.2} M (M₄ om.) सृष्टाः
प्रजाः (by transp.). Dn₂ परं नेमाः; D₂ परे नेमाः.
—^d) K₈ किं करिष्यामि नेपथ्यो (sic).

25 M₄ om. 25 (cf. v. l. 5). —^a) N₁ Dn₂ D₂
चार्थं; D₂ चैतत्; T₁ त्वन्नं; T₂ G₂ त्वेतत् (for
चान्नं). K₈ तपसो विगतार्थानां; Cv तपसाधिगतत्वाद्वा.
—^b) K_{2.4} B₄ D_{1.2} पितामहः; Cv प्रजार्थं हि पितामह.
—^c) K₈ Dn D_{1.2} औषध्यः; Cv औ' (as in text).
T G₂ परिवर्तते; G₁ M₁₋₃ Cv 'वर्तते. —^d) K₈ T
G₂ तथैव; K₈ N₁ Dn₁ यथैव.

26 M₄ om. 26 (cf. v. l. 5). —^a) K_{2.4.8} B₂
Dn D_{1-4.8.8} T G_{1.2} M (M₄ om.) स; B₄ [अ]पि
(for तु). K₂₋₈ N₁ B Dn D_{1-4.8.8} M_{1.2} सक्रोधो;
T G_{1.2} सक्रोधं. —^b) K₈ ययौ सु (for जगाम). K₈
ततः; K₈ नव; T G_{1.2} हरः (for भवः). —^c) K₂
गिरौ. Ś₁ K₁ पुंजवतः; K_{2.4.8} हिमवतः; K₈ कुंज-
वतः; M_{1.2} मास्यवतः (for सुज^a). K_{2.4.8} पार्श्वं;
K₈ M₂ पादे. —^d) K₁ तपस्तप्तं; K₈ T₂ G_{1.2} तप-
स्तेपे; T₁ तपसैव; M_{1.2} तत्र तेपे; M₂ ततस्तेपे. K_{2.8}
महातपाः; K₈ महामनाः; M₁₋₃ महत्तपः.

Colophon om. in M₄ (cf. v. l. 5). — Sub-
parvan: K₈ ऐषीकाख; K_{2.4} N₁ B Dn D_{1-4.8.8}
T G_{1.2} M (M₄ om.) ऐषी (or 'षि) क. — Adhy.
name: Ś K_{1.2.8} ईश्वरमाहात्म्यं; K_{2.4} युधिष्ठिरप्रश्नः;
T G_{1.2} लिङ्गोत्पत्तिः; M₁₋₃ शिवमाहात्म्यकथनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ś₂ 17; N₁ Dn₁
8; Dn₂ T G_{1.2} M (M₄ om.) 9.

१८

वासुदेव उवाच ।

ततो देवयुगेज्जीने देवा वै समकल्पयन् ।

यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टमीप्सवः ॥ १

कल्पयामासुरव्यग्रा देशान्यज्ञोचितांस्ततः ।

भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २

ता वै रुद्रमज्जानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।

नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोभांगं नराधिप ॥ ३

सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः ।

तरसा भागमन्विच्छन्धनुरादौ समजे ह ॥ ४

लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।

पञ्चभूतमयो यज्ञो नृपयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ५

लोकयज्ञेन यज्ञैर्षी कपदी विदधे धनुः ।

धनुः सृष्टमभूतस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६

चपद्भागोऽभवउया तु धनुपस्तस्य भारत ।

यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥ ७

ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।

C. 12. 793
B. 10. 18. 8
A. 10. 18. 8

18

Ms om. up to 10. 18. 10³ (cf. v. 1. 10. 17. 5).

1 T₂ G₁ om. the ref.; K₁ कृष्णः; K₂ १.२ B Dn Di-१.२.२ T₁ G₂ श्री (B₂ Dns Di-१.२.२ om. श्री) भगवानुवाच (resp. श्रीभगवान्); K₃ वैशंपायन उ^३ (for वासुदेव उ^३). —^३ D₂ देवो. Dns वा (for वै). K₃ देवाः समकल्पः; T G₁ २ देवाः समकल्पः; M₁ २ ते देवाः समकल्पः; M₂ देवाः सम्भगकल्पः. —^४ K₂ B₁ २ यज्ञान्. K₁ देवप्रसाः; K₃ देवप्रमाणेन. —^५ K₂ Dn द्रष्टुम् (for यष्टुम्). B₁ २ ३ दृष्टवः.

2 M₁ om. 2 (cf. v. 1. 1). —^३ S₁ अज्यग्रान्; K₂ २ S₁ B Dn Di-१.२.२ T G₁ २ M (M₁ om.) अज ते. —^४ K₂ १.२ S₁ B Dn Di-१.२.२ T G₁ २ M (M₁ om.) सायनाग्नि (K₂ २ सर्वे ते च; S₁ सायनाग्ना) हवींषि च. —^५ S₁ K₁ भोगार्हा; D₂ भगार्हा; T₂ भगवान्. Dns देवताश्चैव. K₃ भागार्हान्सोपि याजीर्व. —^६ K₂ भार्गवः; T₁ G₂ M₂ याजीर्व; T₂ G₁ M₂ याजीर्व; M₁ याजीर्व. S₁ द्रव्यं यज्ञियमेव च.

3 M₁ om. 3 (cf. v. 1. 1). —^३ K₂ ते च; T G₁ २ M (M₁ om.) ते वै. K₂ १ T G₁ २ M (M₁ om.) अजानेतो. B₁ २ ता वै रुद्रस्य जानेतो. —^४ S₁ K₂ १.२ T G₁ २ यया. K₂ T G₁ २ M (M₁ om.) भारत (for देवताः). —^५ S₁ K₁ अकल्पः (for नाकल्पः). —^६ K₂ भागान्. K₂ १ महारमनः; K₂ २ समजे ह (for नराधिप).

4 K₂ M₁ om. 4 (for M₁, cf. v. 1. 1). —^३ S₁ K₁ स कल्पयमाने; K₂ २ D₂ २ G₁ लोकल्पमाने; S₁ लोकल्पमाने. —^४ K₂ २ तल्लक्षितम् (for कृत्तिवासा).

S₁ K₁ मखेऽमरैः; S₂ मखेऽमरैः; K₂ मखेऽमरैः; S₁ महामरैः; Dns मखेऽमरैः; M₁ मनोमरैः (for मखेऽमरैः). —^३ K₁ T G₁ २ M (M₁ om.) तपसा (for तरसा). K₂ T G₁ २ M (M₁ om.) यज्ञम्; D₂ धामम् (for भागम्). S₁ B Dn Di-१.२.२ हतः (S₁ तपः) सायनमन्विच्छन्. —^४ K₂ त्वरमाणः; T G₁ २ M (M₁ om.) धनुस्त्रे.

3 K₂ M₁ om. 3 (for M₁, cf. v. 1. 1). —^३ K₂ क्रियायज्ञः; C₂ लोकयज्ञः (as in text). Cd cites 5^३ as in text. —^४ K₂ om. (hapl.) 5^३. —^५ D₂ गृही यज्ञः; C₂ गृहयज्ञः (as in text). Cd cites 5^३ as in text. —^६ K₂ पञ्चभूतानि यज्ञस्य; B D₂ २ ३ भूतयज्ञस्य (B₁ 'स्तु'); Dns भूतयज्ञस्य यज्ञो; Dns भूतो नृपयज्ञः; D₂ भूतो नृपयज्ञः; T G₁ २ M (M₁ om.) भूतानि यज्ञा वै; Cd as in text. —^७ C₂ cites नृपयज्ञः. K₂ B Dn Di-१.२.२ T G₁ २ M (M₁ om.) यज्ञः (B₁ २ ३ Di-१.२.२ यज्ञे; Dn जज्ञे) सर्वे (B₂ यज्ञभूत) निर्दं जगद्; S₁ नृपयज्ञः पंचमः स्मृतः; Cd as in text.

6 M₁ om. 6 (cf. v. 1. 1). —^३ K₂ लोकयज्ञेन. S₁ B₂ ३ Dns Di-१.२.२ लोकयज्ञैर्नृपयज्ञैः; Dns लोकयज्ञेन यज्ञेन. —^४ K₂ व्यदधद्; Dns यविधे (corrupt); T G₁ २ M (M₁ om.) व्यदधद् (for विदधे). —^५ K₂ यत्तद्वृत्तमवसक्तः; T G₁ २ M (M₁ om.) तत्सृष्टः (T G₁ २ सर्वं भगवत्तत्तत्). —^६ K₂ यष्टिः; T₁ M₁ २ यष्टिः (for यज्ञः). G₁ निष्कः; G₂ किष्कु. K₂ चतुष्टयं (for प्रमाणतः).

7 M₁ om. 7 (cf. v. 1. 1). —^३ S₁ K₂ Dn [s]भवेज्जगत्; K₂ २ [s]भवेज्जगत्; D₂ भवेज्जगत् नृ. —^४ K₂

C. 10. 793
B. 10. 79. 8
M. 10. 18. 8

आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
तमात्तकामुर्कं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ९
न बवौ पवनश्चैव नायिर्ज्ज्वाल चैधितः ।
व्यभ्रमच्चापि संविद्यं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ १०
न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चामवद्वृतम् ॥ ११
अभिभूतास्ततो देवा विषयाच्च प्रजह्मिरे ।
न प्रत्यभाच्च यज्ञस्तान्वेदा बभ्रंशिरे तदा ॥ १२

T G_{1.2} M (M₄ om.) सर्वाणि (for चवारी). —^a) K₃ संहननं; K_{4.8} N₁ B₂₋₈ D_{1-4.8} संहनने; T G_{1.2} संहननो. K₃ तथा; T G_{1.2} [5]भवत्. M₁₋₈ सायकाः सर्वतो (M₃ 'कास्तस्य चा'भवत्).

8 M₄ om. 8 (cf. v. l. 1). —^b) M₁ तम् (for तद्). —^c) K_{2.4} स; D₁₋₈ च (for [अ]थ). K₃ T G_{1.2} M (M₄ om.) आजगाम महाराज. —^d) K₁ समेजिरे; N₁ समीजिरे; D₈ समेजिरे.

9 M₄ om. 9 (cf. v. l. 1). —^a) K₁ तमातु; K₄ तमार्त. K₃ धनुषं (for 'कारुण्यं'). —^b) T G_{1.2} M (M₄ om.) अक्षयं. —^c) K₁ विवृथे. D₁₋₈ देव.

10 M₄ om. 10^{ab} (cf. v. l. 1). —^a) T G_{1.2} M (M₄ om.) देवो (T₁ 'वा' (for चैव). —^b) S₂ चैधिता; K_{2.4} B₁₋₈ D_{1-8.8} वैधितः; K₃ भारत; K₃ बोधितः; K₃ वैधिता; N₁ बोधितः; B₂ वैधितः; M₁ वैधितः. —^c) S₂ बभ्रमुश्चापि; K₁ विभ्रमश्चापि; K₃ B₂ व्यभ्रमश्चापि. —^d) D₈ देहि (for दिवि).

11 ^a) K₃ निलेजो (for न बभौ). T G_{1.2} M नापि (for चापि). —^b) B₁ D_{3.8} T G₂ M श्रीमुक्तमण्डलः (T₁ M₄ 'लं'). K₃ शशांको न च राजते. —^c) K₃ B_{1.2} D₁ T G_{1.2} M [आ]वृत्तं (for [आ]कुलं). —^d) N₁ नाकाशं. K₃ T G_{1.2} M om. च. K_{3.8.8} T G_{1.2} M तदा (for वृत्तम्).

12 ^a) K₁ T₂ G_{1.2} M तदा (for ततो). K₃ देवा विषण्णाश्चासंभ. —^b) K₃ क्रियाश्च न; G₁ विषयं न. N₁ विषयं नैव जह्मिरे; B₂ विषयान्स्वाज. —^c) S₁ K₁ प्रत्यगाश्च; N₁ प्रभावाश्च. B_{2.4} D_{1.2.8} स; B₁ च; D₄ तद्; T G_{1.2} तु (for तत्). K₃ न प्रत्यभा तदा यज्ञो; K₃ भास्वता सत्वं; K₄ भास्वता यज्ञो;

ततः स यज्ञं रौद्रेण विव्याध हृदि पत्रिणा ।
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ १३
स तु तैनेव रूपेण दिवं प्राप्य व्यरोचत ।
अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ १४
अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्रज्ञायत किंचन ॥ १५
व्यम्बकः सवितुर्बाहू भगस्य नयने तथा ।
पूष्णश्च दशनान्कुद्धो धनुष्कोव्या व्यज्ञातयत् ॥ १६
प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।

K₃ 'नाक्रुदा यज्ञो' (corrupt); D₁₋₈ न प्रज्ञभाच्च स यज्ञो. —^a) K_{2.4.8} B₂ देवा; N₁ तदा (for वेदा). K₃ विभ्रंसिरे; K₃ M_{1.2} विभ्रंसिरे; G₁ च अंसिरे. K₃ T G_{1.2} M [5]पि च; N₁ B₂ D_{2.8} तथा. B_{1.2.4.8} D₁₋₈ D_{1.2.8} देवतास्तेसिरे तथा (B₁ तदा).

13 ^a) K₃ रौद्रेण; B D_{1-4.8.8} विव्याध; T G_{1.2} M देवेशो (for रौद्रेण). —^b) K₃ N₁ transp. विव्याध and हृदि. B D_{1-4.8.8} रौद्रेण (for विव्याध). —^c) D₁₋₈ अपक्रान्ते; T G_{1.2} M व्यपासर्पत्. —^d) S₂ भूतः (for भूत्वा).

14 N₁ om. 14^{a-15}. —^a) K₁ तत् (for तु). —^b) S₂ K_{2.8} B₂ D₁₋₈ दिवं प्राप्य; K₃ दिविस्त्रो यो; T₁ दिविस्त्रो वै; T₂ G₂ दिविस्त्रो वै; G₁ M दिविस्त्रो वै. K₃ विराजते; B (except B₂) D_{1-8.8} व्यराजत; D_{1.8} विराजत. —^c) S₁ अन्वेक्षमानो; S₂ अन्वेक्षमाणो; K₁ अन्वेक्षमाणो; D_{4.8.8} अन्वीयमाणो; M अनुगम्यमाणो. K₃ अनुरागम्यमाणे तु. —^d) K₃ रुद्रे युधि (for युधिष्ठिर). T G_{1.2} M₄ नभः [ ] स्थले.

15 N₁ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) D₁₋₈ यज्ञो; D₈ जज्ञे. —^b) K₁ प्रात्यभूत्; K₃ प्रत्यभाक्; D₈ प्रत्यभाक्; M₄ प्रत्यभाक्. Ca. d संज्ञा न प्रत्यभा त्वरान्. —^c) K₃ नष्टसंज्ञेषु. K₃ D₈ वेदेषु (for देवेषु). —^d) S₁ K_{1.2} N₁ B D_{1-8.8} प्राज्ञायत.

16 ^a) D₁₋₈ D_{1.2} M_{1.4} बाहू; N₁ व्यम्बकः स धनुर्बाहू. —^b) K₃ तदा (for तथा). —^c) K₃ T G_{1.2} M सर्वान्; N₁ रुद्रे (for कुद्धो). —^d) S₁ K₁ व्यपोषयत्; K₂ व्यपातयत्.

17 ^a) D₁₋₈ प्राद्रवन्त; D₈ वन्तस्; M_{4.8} वन्ते. —^b) K₁ कुर्वतो (for धूर्णन्तो). —^c) K₃ [अ]भवत्.

केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवामवन् ॥ १७
 स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च ।
 अवष्टभ्य धनुष्कोटिं श्लोघ विबुधांस्ततः ॥ १८
 ततो वागमरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिन्तन् ।
 अथ तत्महमा राजंश्छिन्नज्यं विस्फुरद्वनुः ॥ १९
 ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
 शरणं सह यज्ञेन प्रसादं चाकरोत्प्रभुः ॥ २०
 ततः प्रसन्नो भगवान्प्रास्यत्कोपं जलाशये ।
 स जलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥ २१
 भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा ।

प्रादान्पूष्णश्च दशनान्पुनर्यज्ञं च पाण्डव ॥ २२
 ततः सर्वमिदं स्वस्य बभूव पुनरेव ह ।
 सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३
 तस्मिन्कुट्टेऽभवत्सर्वमस्वस्य भुवनं विभो ।
 प्रसन्ने च पुनः स्वस्य स प्रसन्नोऽस्य वीर्यवान् ॥ २४
 ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः ।
 अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालाश्च महानुगाः ॥ २५
 न तन्मनसि कर्तव्यं न हि तद्ग्राणिना कृतम् ।
 महादेवप्रसादः स कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २६

C. 12. 211
B. 12. 18. 26
K. 12. 18. 26

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ समाप्तं पेयीकपर्वं ॥

॥ समाप्तं सौप्तिकपर्वं ॥

18 *) K₁ च (for तु). K₂ स वाक् सर्वाङ्गः; T G₁ s M सर्वाङ्गान् (for तत्सर्वं). —^b) K₂ s मिति. S₁ K₁ s विहस्य (for [s]वहस्य). S₁ K₁ तु; K₂ वै (for च). T G₁ s M शितिकण्ठः प्रतापवान्. —^c) K₂ उवाच (for श्लोघ). M₁ विविधांस्.

19 *) S₁ जमरैरुक्ता; K₁ 'रैरुक्ता; D₂ 'रैरुक्ता. D₂ s ततो विधनुषो देवा. —^b) K₂ s चास्य; K₂ अस्य (for तस्य). —^c) अथ तत्सहाराजालं. —^d) K₁ विजगु (for छिन्नज्यं). S₁ K₂ s M₁ s व्यस्फुरद्; K₂ व्यस्फि-
नद्. M₂ छिन्नज्यस्य स्फुरद्वनुः.

20 *) K₂ D₂ s विधनुषो. K₂ s देव. D₂ s ततो वागमरैरुक्ता (= 19^a). —^b) K₁ देवस्यहस्य; G₁ धनुः श्रेष्ठम्. K₁ अपागमन्; K₂ उपागमन्; T G₁ s M उपागमन्. —^c) M (except M₂) शरणं. —^d) K₂ वा; D₂ s तु (for च). S₁ K₁ विभुः. T G₁ s M प्रसादमकरोच सः.

21 *) S₁ प्राव्य; K₂ प्रावयन्; K₂ व्यस्य; K₂ S₁ T G₁ s M₂ s प्राव्य; K₂ B D₂ D₁-s. s. s. स्वाप्य. K₂ om. from कोपं up to 26^a. D₂ जलाशये; Ca. d 'शये (as in text). —^b) T G₁ s M कोपः (for तर्क). —^c) S₁ K₂ s B₂ s विभो. T G₁ s M व्यशोपयत् तपयः (M तपुषः).

22 K₂ om. 22 (cf. v. l. 21). —^a) S₁ नयनं.

—^b) D₂ बाहवः. M₂ तदा. —^c) D₂ s प्रदात्. K₁ प्रणय. —^d) S₁ K₁ वज्रं; B₂ s D₂ s वज्राङ्गः; D₁ s (both orig.) G₁ वज्रस्य. K₂ पाण्डवान्.

23 K₂ om. 23 (cf. v. l. 21). —^a) K₂ s ततः स्वस्य सर्वमिदं; K₂ B₂ s D₂ s D₁-s. s. s. ततः स्व (D₂ s तु) स्वमिदं सर्वं; S₁ s ततः सर्वमिदं वस्तु; B₂ s ततः सर्वमिदं सुखं; T G₁ s ततः सर्वमिदं सर्वं. —^b) K₂ वबुधे (for वभूव). —^c) K₂ s-0 B D₂ D₁-s. s. s. हि (for ह). —^d) K₂ सर्वाणि (for सर्वाणि). D₂ स (for च). S₁ K₁ हवींष्यस्य; K₂ 'स्ता; T G₁ s 'स. K₂ हवी-
ष्येव तु सर्वाणि. —^e) S₁ K₁ देवभाग्य.

24 K₂ om. 24 (cf. v. l. 21). —^a) K₂ D₂ s D₂ सवेर (for सभवत्). —^b) B₂ s D₂ s जगुस्त्वं; D₂ s जगुस्त्वं. K₂ G₂ सवनं. B₂ s D₂ s D₁-s. s. s. T G₁ s M प्रभो. —^c) K₂ प्रसन्नं च; D₂ सनयव. S₁ स्वास्थ्यं; B₂ D₂ s D₂ सुख्यं. —^d) S₁ संपन्नोऽस्य; D₂ संपन्नोऽस्य च; D₂ संपन्नोऽस्य; M प्रसन्नः सोऽस्य. T G₁ s जगद्भवति भारत.

25 K₂ om. 25 (cf. v. l. 21). —^a) S₁ K₁ च; S₁ K₁ तु (for ते). D₂ s निहिताः. T G₁ s M तेन (for सर्वे). —^b) D₂ s महावकाः (for 'रथाः). —^c) S₁ शूराः. —^d) K₂ D₂ s पाञ्चालस्य पदानुगाः; B D₂ s D₁-s. s. s. T G₁ s M पां (D₂ s G₁ रं) चाकाः स (D₂ सु) पदानुगाः.

26 K₃ m. 23^{ab} (cf. v. l. 21). — ^a) Ñ₁ [ए].
तन्: M₁ सन् (for तन्). — ^b) B Dn D₁₋₄ 6. 8
च; M तु (for हि). — ^c) K₄ B₂ 5 D₈ महादेवः.
Ś₁ K₅ M₁ (inf. fin.) प्रसादाच्च; K₁ प्रसादाश्च; K₅
प्रसादानु; B₂ सप्रसादः; Dn D₈ प्रसादेन; M₂ प्रसा-
दात्त. — ^d) Ś₁ K₁ कर्माणि (for कार्यम्).

Coleophon. — *Sub-parvan*: K₂₋₄ Ñ₁ B Dn D₁₋₄.
6. 8 T G_{1.2} M ऐषीक. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁ 5
ईश्वरमाहात्म्यं; T G_{1.2} रुद्रमाहात्म्यं; M रुद्रप्रसादकथनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₂ 18;
Dn₁ 9; Dn₂: T G_{1.2} M 10. — *Sloka no.*: Ñ₁ 25.
— *Aggragate Sloka no.*: Ñ₁ 257.

— After the last colophon, Ś₁ concludes with:
विशोकपर्व । यस्यायमा...

... धने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
छतराष्ट्रो महाराजस्ततः किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्त्रिंशध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमग्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदनुसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय नारायणाय । ॐ
नमो विघ्नहर्त्रे । श्रीदेव्यै नमः ॥

Ś₂ concludes with:

अस्यानु स्त्रीपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
छतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । कृपादीनां न्वग्रोधमूलगमनम् ।
काकोलकदर्शनम् । शिबिरागमनम् । महाभूतदर्शनम् । महा-
देवप्रणिपातः । खड्गदानम् । छट्शुभाभिवधः । द्रौणि-
वाक्यम् । दुर्योधनस्वर्गगतनम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदी-
प्रायोपवेशः । भीमसेनप्रयाणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणि-
दर्शनम् । ऐषीकम् । व्यासनारददर्शनम् । अस्त्रसंहारः । गर्भ-
स्वस्वपातनम् । अश्वत्थानः शापः । द्रौपदीसमाश्रयः । ईश्वर-
माहात्म्यं चेति ।

सौप्तिकं पर्वं चैतद्विशं तु प्रकीर्तितम् ।
अध्यायाश्चात्र विख्याता अष्टादश इति स्थिताः ।
श्लोकाश्चैवात्र वक्ष्यामि शृणुष्वेकमनास्तथा ।
शतान्यष्टौ च श्लोकानां श्लोकाश्च सप्ततिसंख्या ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे व्यासेनामितबुद्धिना ।
तौयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ।

गूढोत्तमस्य चाख्यानं कणस्य पृथगात्मनः ।

सुतस्य तदिह प्रोक्तं दशमं पर्वं सौप्तिकम् ।

समाप्तं सौप्तिकं पर्वं ॥

K₁ concludes with:

सौप्तिकपर्वतः परं विशोकपर्वं । यस्यायमाद्यः श्लोकः

जनमेजयः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
छतराष्ट्रो महाराज ततः किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्त्रिंशध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमग्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदनुसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

बृहतांताः । कृपादिन्यग्रोधगमनम् १ । काकोलकदर्शनम् २ ।
शिबिरागमनम् ३ । महाभूतदर्शनम् ४ । महादेवप्रणामः ५ ।
खड्गदानम् ६ । छट्शुभाभिवधः ७ । द्रौणिवाक्यम् ८ । दुर्योधन-
स्वर्गगतनम् ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेशः ११ ।
भीमप्रयाणम् १२ । कृष्णवाक्यम् १३ । द्रौणिदर्शनम् १४ ।
ऐषीकम् १५ । व्यासदर्शनम् १६ । अस्त्रसंहारः १७ । गर्भाश्व-
पातः १८ । अश्वत्थामशापः १९ । द्रौपदीसमाश्रयः २० ।
ईश्वरमाहात्म्यं चेति

एकविंशतिवृत्तान्ताः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।

व्यासेनोदारमतिना दशमेनवमे शुनैः ।

बुभम् । सौप्तिकपर्वसमाप्तिः । पत्रसंख्या २८ । अध्याय १८ ।
ग्रन्थसंख्या ८७० ॥

K₂ concludes with:

मुनिनैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्वं सौप्तिकम् ।
अष्टादशास्त्रिंशध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

अस्यानु स्त्रीपर्वं भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
छतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने । २

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । कृपकृतवर्माश्वत्थामासंवादः ।
काकोलकदर्शनम् २ । अश्वत्थानः प्रयाणम् ३ । शिबिरद्वारि-
महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमद्देवः प्रणिपातः ५ । खड्गदानम् ६ ।
छट्शुभाभिवधः ७ । शिबिरास्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्ग-
प्राप्तिः ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेशः ११ ।
पाण्डवप्रयाणम् १२ । द्रौपदीदर्शनम् १३ । हृषीकोत्सर्गः १४ ।
व्यासनारददर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिसंहारः १६ । पाण्डवगर्भे १७ ।

अक्षपातनम् १० । त्रौणिजयः १० । मणिप्रदानिकम् १२ । त्रौपदी
साम्बनम् २० । ईश्वरमाहात्म्यम् २१ ।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धमस्रसमन्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्वाज्जम्बुपावसमुत्तमम् ।
पुनोदानं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत्ततः ।
सौप्तिकं समाप्तम् । शुभमस्तु ॥

Ks concludes with :

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
एतराष्ट्रो महाराज भुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । कृपकृतवर्माश्वत्थामासंवादः १ ।
काकोत्कदर्शनम् २ । अश्वत्थामप्रयाणम् ३ । शिबिरद्वारि
महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमद्दशरथप्रणिपातः ५ । स्वप्नदानम् ६ ।
एष्टयुस्त्रादिबधः ७ । शिबिरावस्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्ग
प्राप्तिः ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । त्रौपदीप्रायोपवेशनम् ११ ।
पाण्डवप्रयाणम् १२ । त्रौणिजदर्शनम् १३ । ईषीकोत्तमर्गः १४ ।
व्यासनारददर्शनम् १५ । अक्षप्रतिसंहारः १६ । पाण्डवगर्भेषु
अक्षपातनम् १७ । त्रौणिजयः १८ । मणिप्रदानिकम् १९ ।
त्रौपदीसाम्बनम् २० । ईश्वरमाहात्म्यम् २१ ।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धमस्रसमन्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्वाज्जम्बुपावसमुत्तमम् ।
पुनोदानं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत्ततः ।
श्लोकप्रसन्नं कथितं शतान्वष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्तः यथावदनुसंज्ञया ।

इति श्रीसौप्तिके ऐषीके पर्वे अनुक्रमणी समाप्तः ।
अतः परं विशोकं तु स्त्रीपर्वसहितं स्विताम् ।
प्रतिसंक्षिप्तं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ।

श्रीरस्तु संवत् १०३६ वर्षे शके १५०१ प्रवर्तमाने प्रथमज्येष्ठ
सुदि १० तनौ लिखितम् । श्रीः ॥

Ks concludes with :

सौप्तिकपर्ववृत्तान्ताः । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् ।
काकोत्कदृष्टिः । शिबिरागमनम् । महाभूतदृष्टिः । महारथ-
प्रणिपातः । स्वप्नदानम् । एष्टयुस्त्रादिबधो । त्रौणिजाक्षयम् ।
दुर्योधनस्वर्गगमनम् । शिबिरवधश्रवणम् । त्रौपदीप्रायोपवेशः ।
भीमेन पद्मान्वेषणम् । वासुदेववाक्यम् । त्रौणिजदर्शनम् ।
ऐषीकम् । तत्पराजयः । पुनरन्योन्यकारितशापादिः । अश्व-
त्थाराष्ट्रो शापगमनम् । ततो त्रौपदीसमावागमनम् । ततो वज्र-
माहात्म्यम् । इति सौप्तिकपर्वः ।

य इदं शृणुवादीमाश्रयाभक्तिमन्विताः ।
तस्य नारायणो देवः प्रददाति समीहितम् ।
मानसं वाचिकं चैव काविकं यच्च दुःकृतम् ।

पुराणज्ञं पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।
पुत्रपौत्रैः परिभूत इह लोके सुखं लभेत् ।
मुक्ता च सकलान्भोगानिन्द्रलोके महीयते ।
त्रैपायसोऽष्टपुटनिःसृतमग्नयेन
पुण्यं रहस्यमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारते ममधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुण्यकृत्यैरभिषेचनेन ।

अतः परं स्त्रीपर्वः । तन्वादिमः श्लोकः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
एतराष्ट्रो महाराज भुत्वा किमकरोन्मुने ।

संवत् १०३२ अषाढवदि १० गुरौ लिखितमिदम् ।

शुभमस्तु शिवे भूयान् जीवाम शरदां जलम् ।
शान्तिरस्तु प्रसादाद्दे माधवस्य गुरोर्गुरोः ॥

Ks concludes with :

संवत् १०२८ शके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्णे २ ॥

Dns concludes with :

यादसं पुस्तकं दृष्ट्वा तादसं लिखितं मया ।
यदि मुञ्चमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे भाद्रपदकृष्णे तृयोदशी
गुरुदिनम् । लिखित्वा सद्गुरुगमन्ये लेखकभगवान्भट्टेन लिखि-
तोयं पुस्तकम् । लेखकपाठकयोः कस्यागमस्तु । श्रीराम ॥

Ts concludes with :

आङ्गिरसनामसंवत्सरे कार्तिकशुद्ध चतुर्दशी गुरुवारं कृत्वा
चार्यं पुत्र रामन लिखितम् ।

करकृतमपरार्थं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

Ts concludes with :

जनमेजयः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
एतराष्ट्रो महाराज भुत्वा किमकरोन्मुने ।
तथैव कौरवो राजा चर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्त ते त्रयः ।
अश्वत्थामः क्षुतं कर्म शापश्राव्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुच्चरं ब्रूहि यद् भारत संजय ।

वैशंपायनः ।

हने पुत्रशते दीने छिन्नशास्त्रमिव द्रुमम् ।
पुत्रसोकाभिसंलतं एतराष्ट्रं महीपतिम् ।
व्यानश्चकवमापद्यं चिन्तया समभिभुतम् ।
संजयो जयतां श्रेष्ठ राजानं वाक्यमब्रवीत् ।

संज्ञयः ।

किं शोचसि महामाङ्ग नास्ति शोके सहायता ।
जञ्जोहिष्यो हता ह्यष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जितेयं वसुमती शून्या स्थास्यति केवलम् ।
नानादिभ्यः समागम्य नानाजाला नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निघ्नं गताः ।
पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।

गुरुणां चानुपूर्व्येण ये चान्येऽनुचरा हताः ।

प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां ऐषीकपर्वणि
रुद्रमाहात्म्यं नाम एकादशोऽध्यायः । हरिः ३५ । ऐषीकपर्व
समाप्तम् । श्रीमद्गुरुभ्यो नमः ॥

Ms concludes with :

पटिञ्जारे कोविलकं वक्र ऐषीकपर्व । सूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः ।

APPENDIX I

There is only one passage that, owing to its length, has been relegated to this Appendix. There are no variant readings in the two MSS. which give the passage, which is corrupt in places.

1

After 10. 11. 11, Ka. 1 109

राजभ्राज्यं प्रदाय त्वमनुजानां मया सह ।
 वनं व्रज परित्यज्य कष्टां राज्यस्तृह्णां विभो ।
 पृथंविथं कलं कष्टं राज्यस्य कटुकोदयम् ।
 यत्र ज्ञातिवधं कृत्वा राज्येन सुखमीप्स्यते ।
 यदर्थमिप्स्यते राज्यं भोगाश्चायां धनानि च ।
 द्रौणिरूपेण दैवेन हताः पशुवदेव ते ।
 नूनं वज्रेण घटितं हृदयं तव पार्थिव ।
 तथा हि मन्दभाग्याया मम दुःस्त्वानि सर्वदा ।
 पश्यन्त्या लोकनाथेभ्यो भर्तृभ्यः सुरसंमिते ।
 स्मृत्वा तेषां सुखं चाद्य बौवनं च नराधिप । [10]
 चेष्टाश्च विविधास्तेषां वयःकालानुरूपिकाः ।
 कथं शक्यसि राजेन्द्र मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
 आतरो मम राजेन्द्र श्रुत्वा इव वशे तव ।
 तानपश्यन्कथं राजन्भविष्यसि विचिन्त्य वै ।
 कथमास्थाय काले त्वं रतिं प्राप्स्यसि पार्थिव । [15]

पुत्ररीत्रैर्विहीनो हि श्वालेबेन्पुभिरेव च ।
 बान्धवैः कृतकृत्यैश्च मुहुरिज्जातिभिर्यथा ।
 अथ वा राज्यलब्धस्थो भोगेच्छाः कृषणोऽपि चेत् ।
 कामं तस्मिन् यथाजोषमहं त्यक्त्यामि जीवितम् ।
 चिन्तां कुरुत मे क्षिप्रं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । [20]
 न करिष्यथ मे जातु वचनं ह्येतदेव हि ।
 विप्रेण रज्ज्वा पातेन परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।
 तस्य पापकृतो द्रौणेर्जीवतो जीवितं न मे ।
 निमेषमपि च स्थातुं कथं युक्तं नरेश्वर ।
 इहैव प्रायमाप्सिष्ये दर्भान्संस्तर वा शुभे । [25]
 वज्रपातोपमं दुःखं साहं शक्ये कथं त्वहम् ।
 हा हेति परिदेवन्त्याः स्मृत्वा पुत्रांस्तथागतान् ।
 मरणं सर्वथा श्रेष्ठं न तु मे जीवितं क्षमम् ।
 येन मे निशि सुखस्य आनुकर्मस्य पार्थिव ।
 जीवितं दू[ह]तमेवेह पश्यामिह तस्य तु । [30]
 जीवतो जीविषुं नाहं धारयिष्ये मुहूर्तकम् ।
 एषा त्वजाम्यहं प्राय आस्थायेदं तवामृतः ।

CRITICAL NOTES

1

5 ^a) शान्तवाहाः—cf. 2^a and 18^b.

15 ^a) Cf. 3. 125. 19-21.

34 ^a) वायस + आ + युवम्.

42 ^a) Construe: शत्रूणां प्रतिकूल; genetive for the accusative.

51 ^a) The construction started with the locative and ends with the nominative of बल, owing to the use of प्रहर्षन्, which is permitted with both the cases.

55 On being roused, there was bound to be a question-mark on their *mudrā*. Aśvatthāman did not find any युक्त उत्तरं to this.

65 कार्य in ^b is 'affair', and in ^a 'effort'. For ^a, cf. यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा (*Hitoṣa-śeṭa*, *prastāvanā*, st. 19).

2

2 ^a) निबन्धः 'affairs' (only in S₁ and T₂). With the v. l. निबन्धः [अर्थः], supported by respectable N MSS., cf. 4^a. कर्मणोद्भवोः, i. e., दैवं कर्म and मानुषं कर्म; cf. 10. 6. 25^a and 26^a. कर्म 'agency' (क्रियते अनेन इति).

6 ^a) पूर्व 'that which operates first' goes with ^a. It refers to उत्थानं in ^a and दैवं in ^b.

8 ^a) घटने = घटयन्ते; irregular transitive use.

13 ^a) दुःखं कर्म अकृत्वा महाफलं (Karmadhāraya) इत्येव (passive); irregular use of absolutive.

14 ^a) दुर्दशौ 'living in bad state'; applicable even to the person in ^a, as his काम is unwarranted and therefore uncertain.

17 विष्टि 'forced labour without wages'; cf. Cal. ed. 3. 13081; B. 12. 76. 5 and Kautalya's *Artha-*

śāstra (S. Sastri, revised ed.) p. 60. 16; 97. 13; 320. 17; 369. 14; etc.

22 ^a) योग 'devoted labour'.

25 ^a) असमर्थ (Śi M. 1) absolutive gerund; cf. संमन्त्र्य in 26^a.

3

4 ^a) सर्वोत्थानं, सर्वः आत्मानं; double *saṃdhi*.

8 ^a) सा मा बुद्धिः 'those various unexpected ideas' arise, because वित्त are अनित्य and hence the ideas cannot be anticipated. अनित्य rather than अनित्य seems to be stressed; cf. 9. 14 to 17. The basis of the variants is 13^a.

18 ^a) गुणवत्तरं कम, in the opposite order beginning with Sūdra's *karmān*: 'each more exalted than the other.' गुणभागुणं is supported by most N MSS. (except Ks Bs). The गुणभाक् 'distributor of qualities' is प्रज्ञापनि. This reading, perhaps, should have been preferred.

21 ^a) अनु + कर्मप्रवचनीय; द्वि(वि)तः used in accordance with Pāṇini 3. 4. 42.

4

23 ^a) दुःखं, supply अनुभवामि. ^a) निर्दहन्न शान्त्यति, supply दुःखं as the subject; cf. 27; 32.

25 ^a) इतेति = इतः इति, double *saṃdhi*, which the variants try to avoid.

29 ^a) एकाग्रमनसः, i. e., शोके.

5

1 N stresses मेधा and विनय in 1-3, assuming सुश्रूपा. S stresses all the three equally.

5 ^a) नाथवन्तं, नाथ being the सुहृदः; cf. 7 and 8.

नदकः is a compound. दकः = देवः, नदकः = अनेका, cf. 4^a; also 10. 7. 37.

16 ^a) अनुशासित, supply प्रमाणं.

23 ^a) शक्तिशालः (from शक्त), cf. 10. 4. 32. The word is also found as शक्ति, for which see 3. 243 3^a, 1^b.

30 ^a) मारु, cf. 10. 9. 38.

34 ^a) शत्रुपक्षिणः is contrasted with द्यूत इवः cf. 10. 8. 18-20. शत्रुपक्षिणः, i. e., either by killing the enemy or by being killed.

6

3^a 4^a) निष्ठम् ... भागवतीरतिनिष्ठम्; masculine gender only here. See 10, 11, 13, 15, 16, 19 for the neuter.

17 ^a) आकाशं अन्तरात् (Bahuvrīhi); आकाश is 'sky' the आकाश and 'space' the अन्तर, respectively.

24 Cf. 27.

25 मातुर् कर्म, cf. 2. 2.

26 चर्याम्, though slightly supported, seems to be more likely; cf. 20^a.

27 Cf. 24. प्रविशति, cf. 30^a.

33 प्रथमं goes with अन्तरात् in 34^a.

34 ^a) is parenthetical.

7

2^a, 3 Cf. B. 14. 8. 30^a, 31.

5 अनुनिमयेन and दुर्भयेन go with उग्रहरेण; the subject of निमन and करण is अश्वमेधम्.

6 अनुत्तं from √ हृन्. Could it be अनुत्तं (from √ हृन्) to which the v. l. in Śs Ks point?

8 ^a) समाध्यासः is शिव himself. In 'he is समाध्यासः son of शिव'.

10 ^a) दक्षिणं दिग्गन्तं metaphorically means 'death, destruction'.

31 ^a) The accusative reading is slightly supported. With the nominative reading, the मरु will have to be considered as having bodies like श्रेयः, हृद् and हृन् (1 hapl. for हृद्).

43 अनुनिशामकं 'accompanied by, consisting of, अनुनिश स्तोम'?

46 ^a) उग्रह is supported by weighty MS. evidence. Yet the general tendency towards hyper-correction of कु to क on the part of scribes may be responsible for the substitution of उग्रह for the text.

57 ^a) अश्वत्थः, cf. 10. 5. 6^a.

63 ^a) अश्विः, 'favoured'; cf. 10. 17. 6^a; 18. 25-26; etc. Or, in spite of दूतत्वम्, अश्वत्थः (अश्वत्थः) श्रेयः (श्रेयः) अश्विः.

65 ^a) अश्वत्थः 24 form; cf. 10. 8. 23.

8

27 ^a) अश्वत्थः सः. The descriptions of what happened to women (26, 29, 30), and to the śāstriya followers of Dhṛṣṭadyumna (27, 28, 31) are mixed up and this has probably led to the variant सः.

55 ^a) कक्षः, is अक्षकक्ष 'shoulder-blade'.

130 ^a) दक्षिणः (Śs Ks Gi Mi-3) 'having knee-caps as big as a pitcher.'

138 ^a) Supply अश्वत्थः, cf. 10. 3. 32. — ^b) Cf. 10. 3. 31^a.

143 ^a) Cf. 146^a. The narration is interrupted by Ichitarāstra's question and Sanjaya's reply to it in 144-147. It is picked up again in 148^a; cf. 142 and 145^a.

9

13 सः 'in [accordance with] religious duty'; cf. निदिशतस्त्वमेवेति on Pāṇini 2. 3. 36. Unusualness of the use has led to variants like हर्षे, चर्ये.

29 Cf. 3. 125. 19-21.

36-37 The three Brahmin warriors had their houses filled with jewels through gifts which they received as Brahmins at Daryodhana's sacrifices.

38 मरु 'a company of travellers, a caravan.' Cf. 10. 5. 30.

40 ^a) स्वस्वगर्हीनः; implying स्वमेव स्वगः; cf. 41^a.

10

2 ^a) वनकाः used as substitute for finite verb.

Throughout this section (14-23), the प्रमाद of the Pāṇḍava conquerors, which brought about their destruction, is stressed.

13 ^a) ये refers to जय in 12^a (and विजय in 13¹). नन्देन 'value, highly regard'.

14 ^a) येषां [परेषां, cf. 13^a] अथाय [वर्तमानस्य] पापस्य स्वस्य चिह्नं सुहृदेषु [सति]. Wrong construction of येषां with सुहृदः (in सुहृदेषु) has led to the N variants.

26 ¹) इति going with वभाषे in ^b.

11

12 ^a) तेन भर्मेण = क्षत्रभर्मेण; cf. 10².

26 ^a) दुम्बाद् [हेतोः] परिदेवितम्.

28 ^b) वषे वृत्तः (Śi Ks), i. e., by द्रौपदी; cf. 22-25 above.

12

6 पदमेव 'without any preliminaries, such as Guru's pleasure, etc. प्रोवाच 'taught'.

7 नान्विदम् (Śi K1; cf. Ś2) 'did not long for him as a pupil'.

10 कल्याणैः for कल्याणेषु (irregularly).

29-30 दः in 29^a and 30^b is सनत्कुमार.

31 तेन, i. e., प्रपुष्टेन.

13

3 ^a) उच्छिन्नेव is supported by B and D versions.

20 इषाका is the arrow which was used as the medium through which the *astra* could operate; cf. also 17, 20; 10. 14. 4; 15. 1.

14

11 ^b) नापयन्ती, irregular accusative dual from

नापयन् (neuter), adj. of अन्ते.

15

17 ^b) अन्नकाय = अन्नाय.

25 ^a) त्वं is supported by Ks B and D (except D1.2 Dn1), but is suggested also by Ś and most of the K MSS.

16

27-29 Cf. 5. 80. 22-32.

17

11 ^b) Harikeśa i. e., Lord Śiva, foresaw certain possible defects in the *bhūtas* which he intended to create. These defects seem to be (1) need for food and (2) want of perpetuity. So he went under water. Evidently he lived there for a long while and when he came out, he saw how someone else had performed the task that was assigned to him without attempting to remove the defects which he had foreseen: cf. stanzas 16-18. Pitāmaha had temporarily removed one, but he had not made any permanent arrangement in that connection. Propagation of the race and supply of food to its members must be automatic. Harikeśa had secured two things for this purpose: the *Līṅga* and the herbs. When, therefore, Harikeśa saw what was done, he naturally grew angry; but left behind him the things secured by him through his penance (st. 31-25) and went away. We have to understand, though this is not actually stated, that with the help of these, Pitāmaha secured uninterrupted creation and maintenance of creatures in the world. For Śiva's tapas under water, see B. 12. 289. 22-24.

ERRATA

PAGE	ADHY.	SLOKA	
6	1	20	Crit. App. line 1 : <i>for</i> Ca <i>read</i> Ca.d.
6	1	20	Crit. App. line 2 : <i>for</i> Ca <i>read</i> Cd
8	1	41	Crit. App. line 2 : <i>after</i> M ₁ : <i>for</i> C ₁
8	1	42	Crit. App. line 4 : <i>for</i> कौश्य (<i>for</i> कौशिको) <i>read</i> कौश्य : Ca.d कौशिको (<i>as</i> in text).
8	1	43	Crit. App. line 3 : <i>for</i> मौषधं (<i>for</i> मोषधं) <i>read</i> मौषधं Ca.d मोषधं (<i>as</i> in text).
62	8	121	Crit. App. line 6 : <i>for</i> नरपंथ <i>read</i> नरपंथ.
82	12	3	Crit. App. line 7 : <i>for</i> repeats <i>read</i> substitutes.
92	15	4	Crit. App. line 4 : <i>omit</i> Ñ ₁ .
92	15	10	<i>for</i> ब्रह्मचारी <i>read</i> ब्रह्मचारी.
93	15	22	<i>for</i> सभ्रातृबन्धोः <i>read</i> सभ्रातृबन्धोः .
98	16	21	Crit. App. line 3 : <i>for</i> K ₂ : <i>read</i> K ₂ .4 a.
112	Column two, line 27 : <i>for</i> 31-25 <i>read</i> 21-25.		
Introduction	p. xv	line 27 :	<i>for</i> Ś ₁ Ñ ₁ , <i>read</i> Ś ₁ .
„	p. xx	line 22 :	<i>after</i> recension <i>ins.</i> (except G ₁).
„	p. xxi	last line :	<i>before</i> twenty-two <i>ins.</i> first fourteen out of the.
„	p. xxii	line 23 :	<i>for</i> with T C <i>read</i> with T G.
„	p. xxxiii	line 2 :	<i>for</i> lines <i>read</i> slokas.

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;

A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA;

H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

THE
STRĪPARVAN

BEING THE ELEVENTH BOOK OF THE MAHABHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY
VASUDEV GOPAL PARANJPE, M. A., LL. B., D. LITT.
Sometime Professor of Sanskrit, Fergusson College, Poona

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

 The Sautika forms the first part of Volume twelve;
the Stri forms its second part and
completes the Volume.

*Printed at cost of Subvention from the
Government of Uttara Pradesh*

All rights reserved

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona (4), and
Published by Dr. S. K. Belvalkar, General Editor.

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt. 2 : The Stri

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	...	...	...	...	VI
ERRATA	...	...	...	...	VII
INTRODUCTION	...	...	...	...	IX-XXVI
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS	...	...	...	...	XXVII-XXXVI
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE STRIPARVAN	...	...	...	...	1-112
APPENDIX I	...	...	...	...	113-114
CRITICAL NOTES	...	...	...	...	115-122

ILLUSTRATION

ILLUSTRATION TO 11. 16. 18 ... ... FACING PAGE 56

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamīśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
     (Śāka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(aries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
 inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
 int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (by
     P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nīl. = Nīlakaṭṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
 sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
 sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = *varia(e) lectio(nes)*.

⌘⌘ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. n.p.s.v = Comm. of Arjunamīśra, Nīlakaṭṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṭṭha.

CORRIGENDA FOR THE TEXT
OF THE STRIPARVAN

Page	Adhy.	Śloka		
4	1	13 ^a	<i>read</i> सुहृदां	<i>for</i> सुहृदो
26	7	13 ^d	<i>read</i> कर्म बुद्धिश्च	<i>for</i> कर्मबुद्धिश्च
36	9	12 ^a	<i>read</i> द्रवन्	<i>for</i> द्रवान्
69	18	22 ^b	— Correct marg. ref.	c. II. 540
70	18	22 ^d	— Correct marg. ref.	c. II. 540
71	19	7 ^b	— Correct marg. ref.	c. II. 533
72	19	7 ^d	— Correct marg. ref.	c. II. 533
75	20	14 ^b	— Correct marg. ref.	c. II. 532
77	20	30 ^b	— Correct marg. ref.	c. II. 539
105	26	Corner title	<i>read</i> आह्वयं	<i>for</i> जलप्रदानिकयं
105	26	Colophon	<i>delete</i> आह्वयं समाह्वयं	
107	27	Corner title	<i>read</i> आह्वयं	<i>for</i> जलप्रदानिकयं
109	27	Corner title	<i>read</i> आह्वयं	<i>for</i> जलप्रदानिकयं
109	27	Colophon	<i>read</i> आह्वयं	<i>for</i> जलप्रदानिकयं
110	Column	2	For a corrected text of the passage अत्र संवत्सरे etc. at the end of Ś ₂ , see Stein, J. R. A. S., pp. 188-189.	

 Pagination of Concordance should be xxvii-xxxvi instead of xvii-xxvi.

INTRODUCTION

I THE CRITICAL APPARATUS

The text of the Striparvan was constituted after an examination of collations from 71 MSS., falling under the following scriptal groups : 2 Śārada, 1 Nevāri, 6 Bengali, 50 Devanāgarī (of which 16 contained the whole Parvan, 17 the Viśoka sub-parvan alone, and 17 the Strī sub-parvan alone), 1 Grantha, 1 Telugu, and 4 Malayālam. For purposes of this edition, collations of only 31 manuscripts for the Viśoka sub-parvan (adhyayas 1-8) and of 32 manuscripts for the Strī sub-parvan were used, of which 26 are common to the two sub-parvans. Some of the remaining MSS., which have been incidentally mentioned in the Introduction or used in the Notes, have their full designation indicated in brackets.

LIST OF MSS. INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Śārada

Ś₁ = London, India Office Library (No. 3307 ; Cat. No. 6483). Dated A. D. 1709.

Ś₂ = Oxford University Library, No. 152 ; undated.

Kāśmiri

K₀ = Lahore, D. A. V. College, No. 1122, with comm. of Nilakaṇṭha.

K₁ = Poona, Bombay Government Collection deposited at the BORI, No. 218 of 1887-91.

K₂ = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No. 196 of 1891-95.

K₃ = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No. 566 of 1882-83.

K₄ = Poona, Bhārata Itihāsa Samśodhaka Mandal (Mirikar Collection) ; used for the Strī sub-parvan only.

K₅ = Poona, Kamat Collection belonging to the BORI.

Nevāri

Ñ₁ = Khatmandu, The Private Collection of Pandit Rajaguru Hemaraj. Dated (A. D. 1511 or 1512).

Strī. 2*

THE STRĪPARVAN

Bengali

B₁ = Dacca, University Library, No. 505.

B₂ = the same, No. 618.

B₃ = Bolpur, Śāntiniketan, Viśvabhāratī, No. 49.

B₄ = The same, No. 47.

Devanāgarī (i) Devanāgarī version of Nilakaṇṭha

D_{N1} = Private Collection of the Raja of Bhor, No. 2152 with com. of Nilakaṇṭha.

D_{N2} = D. A. V. College, No. 59, with Nilakaṇṭha's commentary.

(ii) Devanāgarī Composite Version

D₁ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1112 (for Viśoka); No. 1111 (for Strī).

D₂ = BORI, MBH Collection No. 22.

D₃ = Tanjore, S. M. Library, No. 1038 (for Viśoka); No. 1039 (for Strī).

D₄ = Poona, Bombay Govt. Collection deposited at BORI, No. 231 of 1895-1902.

D₅ = Tirupati Venkatesvara Institute Library, No. 2792.

D₆ = Tanjore, S. M. Library, No. 1136 (for Viśoka); No. 1135 (for Strī).

D₇ = Tanjore, S. M. Library, No. 1283 (for Viśoka).

D₈ = „ „ „ No. 1282 (for Strī).

D₉ = „ „ „ No. 1165 (for Viśoka); No. 1164 (for Strī).

Telugu

T₁ = BORI, Mahābhārata Collection, No. 93.

T₂ = Tanjore, S. M. Library, No. 11831.

Grantha

G₁ = BORI, Mahābhārata Collection, No. 50.

G₂ = Adyar, T. S. MSS. Library, No. 29, E 21.

G₃ = Mysore, Govt. Library, No. 2645.

Malayālam

M₁ = Cochin, Paliyam Valiyachan Private Library, No. 4.

M₂ = Trivandrum, Ponnor Kothumana Collection.

M₃ = Calicut, Padiññare Kovilam Collection.

M₄ = Cochin, State Library, No. 33.

II A DETAILED DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

London, India Office Library (Library No. 3307, Cat. No. 6483); brown paper ; 7" x 11" ; well-written Śāradā characters ; 21-22 lines to a page ; containing four different foliations, the first two containing the Drona, Karṇa, Śalya and Gadā on folios 1-201 and 2-289¹. In the third foliation we have the Viśoka sub-parvan on folios 1¹-8¹, and the Stri sub-parvan in the fourth on folios 282¹-616¹. In the colophon to the Karpaparvan we have the stanzas सप्तर्षिद्वये वषे (Saptarṣi era [47] 85 = A. D. 1709) कर्णपर्वमुत्तमम् । श्रीदत्तमोदरचौलेन लिखितं दुर्दिननरम् ॥ Keith's remark on the manuscript is that it is 'not very correct' ; Prof. Velankar regards it, as 'a pretty reliable representative of the Śāradā version'. Of the Additional passages it has, in addition to the two benedictory stanzas 1* and 36* (in the beginning of the Viśoka and Stri sub-parvans) 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 75*, 76* ; Appendix I. As compared with Ś₂, it has 59* which Ś₂ has not ; and doe snot contain 21* which appears in Ś₂. As the manuscript has been returned to the India Office Library, other details as regards corrections or marginalia cannot be given.

Ś₂

Oxford University Library, No. 152 ; 14" x 10" ; 26-28 lines to a page ; Śāradā characters ; very carefully written. It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh. Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp. 187-194. The available portion consists of the Gadā, Sauptika, Stri and Āśvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin ; the Stri being on folios 78¹-85¹. The text of the Striparvan from adhy. 1. 15¹ up to adhy. 6. 6¹ and again from adhy. 25. 39¹ up to adhy. 27. 2¹ is lost on missing folios. It contains a number of marginal glosses, some of them being in Devanāgarī characters : cf. 22. 13¹ ; 23. 4¹ ; 24. 13¹-14¹. These have been traced by Stein to one Takade Bhaṭṭa Haraka, the writer of the sale-deed recorded in Sanskrit as well as in Persian at the end of the manuscript, which bears the date of Āśvina of (Saptarṣi) Samvat (47) 58 (= A. D. 1682). This sale-deed was in respect of the complete manuscript of the Mbh. and was passed in favour of Guru Ananda by Pandits Lala Śrīkāṇṭha and Nara. From the paper and the

script, the manuscript has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century. A more careful study of this manuscript is very necessary. Bhaṭṭa Haraka whose handwriting appears on the sale-deed and in the marginal glosses not only of this manuscript, but, according to Stein, in the marginal glosses of several other learned works including the Rājatarāṅgiṇī, and whom Stein gives credit for learning and accuracy, is, however, guilty of very incorrect Sanskrit, which Stein attributes to the prevalent forms of conveyancing; but more important still is the fact that some of the corrections are made in Devanāgarī, which will probably show that Bhaṭṭa Haraka might be comparing Devanāgarī MSS. with the Śāradā text that he studied. The manuscript gives adhyāya numbers; but adhy. 11 which (owing to the addition of an adhy. in this manuscript) should have been 12, is numbered by mistake as 13; and the next two adhyāyas bear the same number; while adhy. 14 and adhy. 15 are combined into a single adhyāya and bear the number 14, the mistake being continued up to adhy. 24, after which adhy. 25 and adhy. 26 have no numbering, while adhy. 27 is numbered 27. The additional passages in this manuscript are the same as in Ś₁, except that stas 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15* and 19* belong to the missing portion of Ś₁, while Ś₂ has 28* in excess, and has not 59* which is found in Ś₁. The omissions are: 15. 16^a; 16. 4^a-7^a, 24^a, 42^a; 17. 25-29; 22. 9; 24. 26^a-27^a; 25. 7^a-8^a, 21^a-23^a, 30. The following stanzas appear on margins: 14. 5, 22^a; 15. 9^a; 17. 20^a; 19. 1^a, 5, 23, 25^a-26^a; 24. 16-17.

K.

D. A. V. College, No. 1122; size 13" x 7"; foll. 18; lines 18 to a page; letters 48 in a line. It contains the Strīparvan complete with the comm. of Nilakaṇṭha. Its intimate relations with Ś₁ can be seen from agreements and variants. Its additions are the same as for Ś₁, plus 21*, 26* and 29*, all written on the margin. It writes 1. 2 and 3. 10 on the margin. The following stanzas are omitted by it: 11. 6. 10, 12; 10. 8^a-9^a, 23; 11. 25^a-26^a; 13. 13^a; 14. 7-9, 16^a-17^a; 15. 16^a; 16. 4^a-7^a, 8, 24^a, 42^a; 17. 8^a.

K₁

Poona, Government Collection, No. 218 of 1887-91. Catalogue p. 16. Paper; 14.65" x 6.55"; foll. 20; 13-15 lines, with 46-48 letters to a line; good handwriting; one or two corrections in the writer's own hand; no date. — Addl. st.: 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 18*, 19* (subst.), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*; and Appendix I. — Omissions: 4. 7^a, 8^a; 5. 6; 6. 10^a; 11 from रुचिरे (in 18^a) up to तत्रैव (in 19^a); 14. 15^a-16^a; 16 from जम्बु (in 10^a) up to साय (in 11^a), 20^a; 17. 27^a; 20. 24^a; 26. 32^a.

K.

Poona, Government Collection, No. 196 of 1891-95, Cat. p. 14; size 15.35" x 6.7"; foll. 13; 23 lines; 50 letters. — Addl. st.: same as for K₁ with the addition of 52*, 56* and 62*. — Omissions: 11. 4. 7^a-8^a (with K₁ D₁); 5. 6, 6. 10; 13. 11^{aa}; 14. 15^a-16^a; 16 from ऋग्यु (in 10^a) up to ऋग्यु (in 11^a), 20^{aa}; 20. 24^{aa}; 21. 5; 22. 1^{aa}; 26. 32^{aa}; 26 from ऋ (in 41^a) up to ऋग्यु (in 42^a); 27. 16^{aa}.

K₂

Poona, Government Collection, No. 566 of 1882-83. Cat. p. 286. Paper; 15" x 6"; foll. 21^a-40^a (20 foll.); lines 16; 42-43 letters to a line with 21 lines on 40^a together with 5½ lines on margin. Colophons and ऋग्यु references in red; no correction. The MS. is same as K₂ used for the Sautika. The MS. contains parvans from 7 to 18; written by Ganesh, son of Tryambaka, son of Raghunātha, between Śaka 1616-1619; no mention of place. — Addl.: 1*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 64*, 68*, 70*, 71*, 73*, 75*, 76*; and Appendix I. — Omissions: 11. 25^a-26^a; 20. 10.

K₃

Mirikar MS. belonging to the Bhārata Itihāsa Samśodhaka Mandal, Poona; foll. 23; 12 lines to a page; 37 letters to a line; thin glazed paper; size 6.4" by 13.1"; beautiful handwriting; no corrections; date on a MS. of the Āraṇyaka by the same scribe, probably A. D. 1768. It contains the portion belonging to the Stri from adhy. 9 only. — Addl. stanzas: 30*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 73*, 75*, 76*; and App. I (being the same as for Ś₁ and K₂). — Omissions: 11. 10. 8^a-9^a, 23; 11. 25^a-26^a; 14. 7-9, 16^a-17^a (with Ś₁ K₂); 15. 16^{aa} (with Ś K₂), 16. 4^a-7^a, 8, 24^{aa}, 42^{aa}; 17. 25-29 (with Ś); 20. 20^{aa}; 22. 9 (with Ś K₂); 23. 31^a-32^a; 24. 26^a-27^a (with Ś K₂ M₁); 25. 7^a-8^a (with Ś K₂ M₁), 21^a-23^a (with Ś K₂), 30 (with Ś K₂), 34^a-35^a (with Ś K₂).

K₄

Kamat MS. belonging to BORI Mbh. Collection; foll. 20; size 6½" x 13½"; handwriting same as of K₂ described on p. 13 of the Sautika, the date of that MS. being Śaka 1601; 12-13 lines to a page, 46 letters to a line. The MS. was acquired by Shri. Kamat in the Hyderabad State and has been presented to the Institute. — Addl. stanzas: 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 35*, 40*, 48*, 59*, 61*, 63*, 68*, 70*, 73*, 75*, 76*, App. I. The MS. differs from Ś K₂ in omitting 1*, 30*, 38*, and in adding 35*, 63*, 68*, 70*. — Omissions: 11. 1. 1^a-2^a, 21^a; 2. 17; 4. 7^a-8^a; 6. 9^a-10^a; 7. 12^a-14^a; 11. 25^a-26^a; 13. 4-5, 10; 15. 15^a-16^a; 19. 19^a-20^a; 20. 8-11, 19^{aa} (with N₁ D₁ G₁); 23. 28^a-29^a, 35^a-36^a; 24. 15^a-16^a; 25. 7^a-8^a (with Ś K₂ M₁), 21^a-23^a (with Ś K₂); 26. 30^{aa}; 27. 16^{aa} (with K₂ D₁).

N.

This manuscript was kindly lent to the B. O. R. Institute by Rajaguru Pandit Hemaraj from his own private collection; variants were noted by the late Shri. Tad-patrikar of the Institute and the manuscript was returned. It is written in Nevāri characters and bears the date Samvat 632 of the Nepālī era, which is the same as A. D. 1511 or 1512. It would appear that the manuscript contains too many readings peculiar to itself to be a very accurate and reliable representative of the manuscript tradition to which it belongs. Of the additional passages it has 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 24*, 26*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 75*, 76* (line 1 only); besides App. I. — The omissions are: 11. 1. 31^{ab}; 2. 17, 23^{ab}; 4. 14^{ab}; 20. 19^{ab}, 24^{ab}; 23. 23^{ab}; 24. 5^a-8^a, 10^a-11^a.

B₁

Dacca University Library, No. 505; size 19.5" × 3.7"; written on paper; 7 lines to a page. Dated 15th Bhādrapada, Samvat 1712; condition good; total no. of folios 224; the Sautika and Strī occupy folios 164-224. — Additional stanzas: 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 10*, 11*, 12*, 13*, 14*, 15*, 16*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 55*, 59*, 61*, 63*, 72*, 73*, 75*, 76*; App. I. — Omissions: 11. 7 17^{ab}; 9. 20 (with B₂); 12. 12' 14'; 17. 15-16.

B₂

Dacca University Library, No. 618; size 21.5" × 3.3"; paper; lines 6 to a page; copied by Śrī Ranganatha Deva Śarma, Śaka 1668; contains the Śālyā, Gadā, Sautika and Strī parvans; total no. of folios 202. — Additional stanzas: same as in B₁ minus 10*, 14*. — Omissions: 11. 9. 20.

B₃

Santiniketan, Viśva-Bhārati, MS. No. 49; 15.3" × 5.3". 10 lines to a page; paper; condition good; written by Śrī Rāmanidhi Śarma; no date. The manuscript contains Śālyā and Gadā with a continuous foliation, and the Sautika and Strī with a separate foliation, the latter having 51 folios. — Additional passages: same as in B₁ less the following: 5*, 10*, 13*, 14*, 55*, 59* and 77*. — Omissions: 11. 2. 12^a-13^a; 3. 10^{ab}, 16^a-17^a; 7. 7^a-8^a, 17^{ab}; 17. 15-17.

B₄

Santiniketan, Viśva-Bhārati, MS. No. 47; paper; contains Sautika and Strī; foll. 79; 4" × 18.5" and 3.5" × 19"; 8 lines to a page. Condition good; written by Śrī Kalīānaka Deva Śarma. — Additional passages: same as in B₁ minus 55*, and plus 19* (subst.), 71* and 77*. — Omissions: 23. 38-39; with 10. 3^a-6^a on marg.

Dn₁

Bhor, No. 2152 (with Cn); date Samvat 1845 (A. D. 1789); belonging to the Pant Sachiv's private Library, No. 2152; foll. 1-6 for the Viśoka, and 1-20 for the Stri. It has been collated mainly for the text of Cn. — Additional passages: 1*, 3*, 4*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 16*, 17*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*, 38*, 39*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 73*, 75*, 76*; App. I. — Only one omission: viz., 11. 18. 19^b-27^a.

Dn₂

D. A. V. College, No. 59 (with comm. of Nd.). This also was collated for Cn. — Additional passages: same as in Dn₁ with the addition of 5*, 21*, 22*, 49* (subst.), 59*, 61*, 65*, 83*, and with 30*, 44*, 46*, 48*, 60*, and 67*, which are missing. Very few omissions: viz., 11. 20. 19^b: 26. 21^a.

D₁

Tanjore Palace Library, No. 1112 (Viśoka), 1112 Stri. Cat. p. 181. Paper; Foll. 10 and 23; 13½" by 6"; 10 lines to a page; good handwriting; copied at Banaras in Sam. 1669 (1112 in Āsvina, and 1111 in Jyestha), by Vanamāli. — Additional passages: 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 21*-24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46* (on marg., *sec. m.*), 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*; App. I. — There are no omissions in the MS.

D₂

B. O. R. I. Mahābhārata Collection, old No. 226, new No. 15. Paper; 13.1" by 6.4"; foll. 23; 14 lines to a page; 41-42 letters to a line; date Sam. 1828 (A. D. 1772). Written at Bharatpur by one Miśra. — Additional passages: 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 19* (subst.), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37* (subst.), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*; App. I. — Omissions: 11. 1. 31^a; 2. 12^b-13^a; 5. 6; 6. 12; 7. 5; 14. 15^c-16^d (with K_{1.2}); 16 from ऋग् (in 10^d) up to ऋग् (in 11^a), 20^a; 17. 27^a (with K_{1.2}); 19. 10^a, 20^a-21^d, 20. 24^a, 28^a-29^b; 22. 1^a (with K_{1.2}); 26. 32^a (with K_{1.2} G₂); 27. 16 (with K_{1.2}).

D₃

Tanjore, No. 1038 for Viśoka and No. 1039 for Stri; paper; foll. 11 and 20; 14" by 6"; legible and clear hand; corrections in a different hand for the Viśoka, but in the same hand for the Stri. Borders ruled in red; 11 lines to a page. On the cover, there is the name of the owner दादागुरु; while at the end there are the words श्रीवैद्यारण्यसु. Date and place not mentioned. — Additions: same as D₁ besides 34*,

42*, 48*, 59*, 66*, 67*; and minus 80*. — Omissions : 11. 3. 9^a-10^b; 4. 2^a-3^a; 7. 16^a-17^a; 14 from मणिस्तीर्ण (in 18^a) up to पुत्रा (in 19^a); 20. 24^{ab}; 25. 44^{ad}; 26. 37^{bc}, 42^{ab}.

D₄

Bombay Government Collection deposited at the B. O. R. I.; No. 231 of 1895-1902; contains parvans from the Droṇa to the Strī; separate pagination for each parvan; the size is 15" by 6"; 11 lines to a page; about 62 letters to a line. At the beginning of the Viśoka: we read in the beginning: सौमिकपर्वान्तर्गतविशोकपर्वप्रारम्भः। — the Viśoka covering 7 folios and the Strī 13. In the Strī there are 13 lines to a page and 42 letters to a line; the total number of stanzas at the end of the Viśoka being mentioned as 250, and at the end of the Strī, as 550. No date or place of copying. — Additions: same as in D₂ with the addition of 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 24*, 26*, 29*, 30*, 38*, 40*, 51*, 73*, 74*; while 13*, 19*, 37*, 48*, 59*, 60*, 66*, 67*, 70*, and 78* are missing. — Omissions : 11. 11. 25^a-26^a.

D₅

Tirupati, Venkaṭeśvara Institute, No. 2792. The MS. was included in the Critical Apparatus because of its decided affinity with K₁ and K₂. — Addl. passages: same as in D₂, with the following additions: 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 26*, 29*, 38*, 58*; the following numbers are missing: 5*, 6*, 34*, 37*, 59*.

D₆

Tanjore, Palace Library, No. 1136 (Viśoka) and 1135 (Strī); Cat. p. 181; paper; foll. 7 and 16; 15" by 6½"; the Viśoka contains 13-16 lines to a page; shows a good and clear handwriting, with corrections in the same hand, and gives the date Śaṃvat 1642, Śrāvāṇa vadya 1; and the place of writing मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ. The Strī MS. contains 12 lines to a page; the handwriting good and clear, but needing many corrections, which are made in another hand; gives no date. — Additions: same as in D₁, plus the following: 19*, 59*; and minus 30*. — Omissions: None: but 11. 10. 19^{ab} and 11. 16^a-18^b are written on the margin.

D₇

Tanjore, Palace Library, No. 1283; Cat. p. 182. Contains Viśoka only; paper; foll. 11; 11" by 5"; 11 lines to a page. Śaṃ. 1662; Śrāvāṇa vadya 1; good and clear hand; corrections are in the hand of the writer; black border; place of writing: मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ. — Additions: 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*. — Omissions: 11. 11. 26.

D₈

Tanjore, Palace Library, No. 1282. Paper; folios 20; 13" by 5½"; 12 lines to

a page; colophons in red ink; date: Śāka 1615, Jyēṣṭha vadya 10; writer's name: Venkaṭabhaṭṭa. The MS. contains adhyāyas 9-27 only. — Additions: 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46*, 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, and App. I. — Omissions: 16. 31**; 18. 21*-22*.

D.

Tanjore, Palace Library, No. 1165 (Viśoka), and 1164 (Stri); paper; 14" × 5"; folios 10 and 22; 9 lines to a page; good handwriting; dated Sam. 1715 Caitra 15, and Sam. 1745 respectively; the first of these dates is uncertain; the catalogue mentions 1714. — Additions: same as D₁ except for the following missing numbers: 17*, 22*, 30*, 46*, 60*. — Omissions: 2. 12*-13*, from कः (in 16*) up to गङ्गे (in 17*); 5. 17*-18*: 7. 15*; 16 from पञ्चमा (in 55*) up to यूकनीवः (in 57*). 20. 16*-17*; 24. 15*-16*; 25. 5*-6*, 26. 22*-23*, 42*-43*.

T₁

B. O. R. I. Mahābhārata Collection, No. 63. Palm-leaves. 16" × 13"; foll. 25; 7 lines to a page; 85 letters to a line; written by Rāma; Śāka 1794. — Addl. passages: 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 20*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 61*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 73*, 79*, 81*. — Omissions: 13. 3**; 18. 6**; 19. 8*-9*; 23. 8; 25. 13**, 38* 39*, 41**, 26. 13** (with T₁ M₂₋₄), 15-16 (with T₁ M), 18-20.

T₂

Tanjore, Palace Library, No. 11831; palm-leaves; well preserved; two paginations: old 126-147, new 1-22; complete: 18" × 1½"; 7 lines to a page; characters well-formed but illegible. No date. — Additional passages: same as in T₁, with 40* wanting. — Omissions: 10. 1*-2*; 17. 8*; 18. 6** (with T₁); 26. 13** (with T₁ M₂₋₄), 15-16 (with T₁ M), 18-20 (with T₁ M_{1, 2, 4}).

G.

Poona, B. O. R. I. Mbh. Collection, No. 50; palm-leaves; contains parvans 10, 11, 15, 17, 18. 17.5" × 1.2"; foll. 26 (numbered 2-13 and 15-23); 6-7 lines to a page; 65-75 letters to a line. — Additional passages: same as T₁, with 54*, 75* added and 45* and 69* wanting. — Omissions: 8. 9*-10*; 10. 14*-15*; 16 from मणिमिथु (in 22*) up to कः (in 44*) (missing on lost folios); 21. 6*-8*; 24. 5*-8*, 22**; 26. 32** (with M₂).

G₁

Adyar Library, No. 29, E 21; contains parvans 10, 11, 14-18; no further de-
Stri. 3*

tails available. — Additional passages : same as T₁, with 54*, 64*, 75*, 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57*, 69*, 79* wanting. — Omissions : 11. 9^{ad} (with G₁), 26^b; 14. 5-6; 16. 37^d-40^a, 49-50; 17. 28^{ad}; 19. 1^d-2^a, 19. 15^c-20. 2^d; 20. 19^{ab} (with K₁ Ñ₁ Dn₁ G₁); 26. 32^{ab} (with K₁. : D₁); 27. 24^{ab}.

G₂

Mysore, Government Oriental Library, No. 2645; palm-leaves; contains Kārṇa, Śālyā, Gadā, Sautpika, Aiśika and Strī; 15"×1½"; 7-11 lines to a page; 55-58 letters to a line; about 250 years old. — Additional passages : same as T₁ with 50*, 54*, 75* and 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57* and 69* wanting. — Omissions : 4. 12^{ad}; 11. 9^{ad} (with G₂); 14. 5; 16. 6^c-8^b, 49^a-51^b; 17. 22^b-23^c; 18. 16^c-17^b; 20. 19^{ab} (with K₁ Ñ₁ Dn₁ G₂); 22. 14-15; 25. 23^{ab}.

M₁

Cochin, Paliyam Valiyachan Family Library, No. 4; palm-leaves; contains parvans 4, 10, 11; 14½"×2"; 19 folios, numbered 16-34; 11 lines to a page; 60 letters to a line. — Additional passages : 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 79*, 81*. — Omissions : 2. 23^{ab}; 5. 8^c-10^b; 8. 42^a-43^b; 9. 20 (with B₁. :), 21; 16. 26^c-29^b; 18. 19^d; 24. 26^a-27^b; 26. 15-16 (with T M₁. :), 18-20 (with T M₁. :), from वृषक (in 35^c) up to कर्क (in 36^a).

M₂

Travancore, Ponnokattu Mana Private Library; palm-leaves; 14"×2"; containing Śālyā, Sautpika and Strī, the last being on folios 123^b-147; 11 lines to a page and 50 letters to a line; date 1014 of the Kollam era = A. D. 1839. — Additional passages : same as in M₁, with 40* additional and 53* wanting. — Omissions : 3. 10^{ab}, 14^a; 8. 39; 15. 10^b-12^a; 16. 50^c-51^d (with M₂); 17. 15-17; 18. 13^{cd}, 16^{ab}; 19. 1^d-2^a (with K₁ G₁); 22. 3^a-4^b (with M₂); 23 from कर्म (in 28^b) up to पाण्डवार् (in 29^b), from क्षिति (in 41^a) up to गच्छत्य (in 42^a); 25. 7^c-8^b (with Ś K₁. :); 26. 13^{ab} (with T M₁. :), 15-16 (with T M₁. :), 18-20 (with T M₁. :), 32^{ad} (with G₁); 27. 18^{ab}.

M₃

Calicut, Padinnare Kovilam Collection; palm-leaves; containing Śālyā, Sautpika and Strī parvans, Strī being on folios 167-195; 16"×1½"; 8 lines to a page and about 56 letters to line. — Additional passages : same as in M₁. — Omissions : 25. 7^{ad}; 26. 13^{ab} (with T M₁. :), 15-16 (with T M₁. :),

M.

Ernakulam, Cochin State Library, No. 33 ; palm-leaves ; contains Śalya, Sautika and Stri parvans ; $13\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$: 13 lines to a page and about 57 letters to a line. — Additional passages : same as in M₁ with 53* extra. — Omissions : 9. 26'-27' ; 11. 26'' ; 16. 50'-51' (with M₂) ; 17. 20'-21' ; 22. 3'-4' (with M₁) ; 24. 26'-27' (with Ś₁ K₁) ; 26. 13'' (with T M₁ s.), 15-16 (with T M₁ s.), 18-20 (with T M₁ s.).

*General Characteristics of the Recensions and Versions :**The two Recensions*

The MSS. of the Stri parvan, as in the case of other Parvans, have been classified by the present edition into two main recensions, the Northern and the Southern, each of which has been further subdivided into different versions. In the Striparvan the distinction between the Northern and the Southern recension is very strongly marked : the Southern being slightly shorter, while the Northern inserts a whole additional adhy. missing from the Southern recension.

*(a) Interrelations of the different Versions as indicated**(i) by verse-sequence, and subparvan- and chapter- division*

The sequence of verses and subparvan and chapter-division in the Striparvan do not yield any important indications beyond confirming the secondary affinities of Ś₁, Ś₂, K₁ and K₂ by their common sequence ; otherwise the MSS. in each group agree and disagree in random fashion. Ś₁, Ś₂, K₁, K₂, Dn₁, D₁ and D₂ insert the benedictory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. before adhyāya 9, which would mean that they regard the Viśoka as a separate parvan ; and in fact, Ś₁, K₁, K₂, Dn₁, D₁ s. close the Viśoka with the remark : अतः परं श्रीनंदं भविष्यति or something else to the same effect. Southern MSS. give a continuous numbering of the chapters after the Viśoka, and so do Ś₂ K₁ s., while Ñ₁, Dn₁, D₂ s. start a fresh numbering. Other MSS. do not number the chapters at all, or do it only fitfully.

Adhyāyas 14 and 15 of the constituted text form a single adhyāya in Ś₁, Ś₂, K₁ s., Ñ₁, B, Dn and D₁ s., while K₂ s. and S separate them. G₂ combines adhyāyas 19 and 20, while Ś₁, K₁, D₁ s. combine adhyāyas 25 and 26. Ñ₁ combines adhy. 26 and 27 into one.

A divergence in the sequence of verses arises in adhy. 7. 14-16. The order followed in the constituted text is that of Ñ₁ K₁ s. and the MSS. LD, PD, not included in the Apparatus. It is substantially the same in Ś₁ and Ś₂, but the line स चैतद् is read marginally by Ś₂, while Ś₁ omits it. S and B₁ s. invert the order of 14'' and 15'', while K₁ s., K₂ and B₂ invert that of 16'' and 16''. Ś₁ K₁ s. (Ś₂ missing)

follow in 26. 31-35 an identical sequence, different from the sequence in the other MSS., — these MSS., from other indications also, going back to a common source.

(ii) by *Common Insertions*

From the analysis of Additional and substituted passages given below, it will be seen that, with the exception of the Benedictory stanza, 1* and the problematic 38*, T G M and Ś K Ñ: B D form practically two mutually exclusive groups justifying the nomenclature of Southern and Northern Recension; in other respects D B Ñ: of the Northern recension form a non-descript group, while Ś₁, Ś₂, K_o, K₄ on the one hand, and K₁, K₂, D₁, D₂, B₄ (in adhys. 1-8) and G₁, G₂ (in adhys. 16-27)—with certain reservations, on the other — form a distinct version of the Northern Recension, styled the Kāśmīrian Version.

Analysis of Additional Passages †

T G M, common passages: 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 41*, 43*, 59*, 63*, 65*, 66*, 71*, 79*, 81*.

Peculiar to T₁: 20*, 40*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*; — to T₂: 20*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*; — to G₁: 20*, 40*, 48*, 54*, 57*, 61*, 73*, 75*; — to G₂: 40*, 50* (G₂ only), 54*, 61*, 64* (G₂ only), 73*, 75*, 76*; and — to M₁₋₄: 40*, 45*, 48*, 53*, 57*, 69*.

Ś₁, Ś₂, K_o, K₄ common passages: 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 30*, App. I, 31*, 33*, 38*, 59* (absent in Ś₂), 61*, 73*, 75*, 76*.

Peculiar to Ś₂: 4*-19* missing; 28*, 38* on margin, 59* om.; — to K_o: 6* (om.), 21*m., 26*m., 29*m.; — to K₄ (adhy. 1-29 missing).

Additional in the group are: K₃ same as Ś₁ including 13*, 19* plus the following: 3*, 7*, 16*, 17*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 35*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71*. — K₂ (1* om.), (30* om.), 35*, 40*, 48*, 63*, 68*, 70*. — D₁: 22*, 23*, 28*, 34*, 35*, 37*, (38* om.), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om.), 78*, 82*. — D₂: 5*, 6*, 7*, 17*, 18*, 22*, 23*, 26*, 29*, (30* om.), 35*, 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 58*, (59* om.), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om.), 78*, 82*. — K₁, K₂: 18*, 22*, 23*, 28*, 34*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 48*, 52* (K₂ only), 54*, 56* (K₂ only), 60*, 62* (K₂ only), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om.), 78*, 82*. — B₄: 3*, (6* om.), 7*, 14*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, (30* om.), 35*, 39*, 51*, 54*, 63*, 71*, 72*, 77*.

† The following numbers included in additional passages are really substituted verses occasionally used also as additional verses: 2*, 6*, 13*, 17* line 9 (for 4, 14^{ab}), 19*, 20*, 31*, 36*, 37*, 56*, 68*, 69*, 81*.

There is a certain grouping possible in B $\tilde{N}_1$ as well as in D $\tilde{N}_1$, but the grouping only shows insertions common to other groups. $\tilde{N}_1$ B: Common 3*, 4*, 5* (minus B₂), 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 16*, 17*, 24*, 26*, App. I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59* (minus B₂), 63*, 73*, 75*, 76*. Peculiar to $\tilde{N}_1$: 54*, 76* (om. line 2). — B₁: 1*, 10*, 13*, 14*, 25*, 28*, 55*, 72*. — B₂: 1*, 13*, 17*, 25*, 28*, 55*, 61*, 72*. — B₃: 1*, 17*, 23*, 28*, 59* (om.), 61*, 72*. — B₄: 1*, 10*, 13*, 14*, 17*, 19*, 25*, 28*, 61*, 71*, 72*, 77*. $\tilde{N}_1$ D_{1,2,3,4,5}: Common: 1* (minus $\tilde{N}_1$), 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17* (minus D₂), 21* (minus $\tilde{N}_1$), 23* (minus $\tilde{N}_1$), 24*, 26*, 28*, 29*, App. I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44* (minus $\tilde{N}_1$), 46* (minus $\tilde{N}_1$ D₂), 51*, 54*, 60* (minus $\tilde{N}_1$ D₂), 61*, 63*, 73*, 75*, 76*.

The Kashmirian Version

$\tilde{S}_1$, $\tilde{S}_2$, K₂ and K₄ form a clearly allied group; but they do not by any means go back to a single common source. There are divergences between $\tilde{S}_1$ and $\tilde{S}_2$ themselves, and K₂ and K₄ agree more with $\tilde{S}_1$ than with $\tilde{S}_2$. Of the other K MSS., styled as such, K₁ and K₃ are closely allied *inter se*, and they form a group with D₂ and D₃. K_{1,2}, though they bear evident traces of Kashmirian influence, they fall outside the group $\tilde{S}_{1,2}$, K_{2,4}, and belong to the other group, viz. K_{1,3}, D_{1,2}.

B₄ in adhys. 1-8 and G_{2,3} in adhys. 16-27 appear to be largely under Kashmirian influence.

The group K_{1,3}, D_{1,2}, when it disagrees with $\tilde{S}_{1,2}$, K_{2,4}, shows affinities within itself and with K_{1,2}, D₁, D_{1,2,3,4}, $\tilde{N}_1$, and B₄, which can mean that K_{1,2,3,4} D_{1,2}, if not the other five, go back to a common origin, while these five, which are entirely free from the Kashmirian influence, are either originally of the group, or have subsequently come under its influence.

Commentaries

The following commentaries are available for the Strī-parvan; Devabodha (Cd); Arjunamiśra (Ca), Nilakanṭha (Cn) and Vādirāja (Cv). The transcript of Devabodha made at the BORI from No. 482/5797 of the Scindia Oriental Institute, Ujjain, was used for the present edition. The original manuscript was written by Nārāyaṇabhaṭṭa Mahokṣa in Śaka 1571. For Arjunamiśra's commentary, MS. No. 12931, dated Śaka 1736, belonging to the Baroda Oriental Institute Library, was used. Due importance has been attached to Devabodha, agreements and disagreements of the text with his readings being generally noted in the Crit. App. In a lesser degree it has been done for Arjunamiśra and Vādirāja also.

Other Testimonia

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra is the only work of importance which has

been of use for purposes of comparison of the main incidents of the Strīparvan, and in two places for determining the text also. It appears that Kṣemendra has taken liberties with the text of the Mbh. for the Strī as well as for the Sautika (cf. Velankar Intro. pp. xxii-iv). The concluding verses of his Sautika give the contents of adhy. 1 of the Viśoka, while the opening stanzas of his Strīparvan run thus :

गान्धारी धृतराष्ट्र राजा व्याकुलमानसी ।
हतावय सुतान्द्रुं सोत्कण्ठाविव जग्मतुः ॥ २
तत्र तौ विलपन्तौ च क्षिपन्तौ च तनुं भुवि ।
भगवानथ चाभ्येल पाराशर्यो व्यलोकयत् ॥ ३
स दीनं पतितं भूमौ हतपुत्रं नरेश्वरम् ।
विदुरेण सहोवाच कृष्णेन च कृपाकुलः ॥ ४

It is a very inaccurate summary of the extant Viśoka and we cannot imagine a version of the Strī to have been before Kṣemendra which differed entirely in regard to the story from the present text. We can now understand why the remark of Somadeva in the Kathāsaritsāgara यथा मूलं तथैवायं न मनागप्यतिक्रमः is thought to be levelled against Kṣemendra. Kṣemendra reproduces the lamentations of the wife of Bhūriśravas as follows :

चन्द्रिकामरणे हर्म्ये त्वत्प्रेमाभरणाः स्त्रियः ।
आलिङ्गि पुरा सोऽयं विलासामरणो भुजः ॥ ६२
अर्थिकल्पदृमे दोष्णि छिद्येऽस्मिन्नुद्योषिताम् ।
वैचव्यवीक्षागुह्यतां वीर वासति कोऽपरः ॥ ६३

This shows, besides proving that Kṣemendra is much inferior to the poet of the Strī, that his text had our additional verse 61*. The disclosure of Kuntī about Karna's relationship to the Pāṇḍavas appears in its proper place in the Mañjarī.

The Contents of the Strīparvan

The epic story is continued in the Strī after the horrors of the Sautika. In the first eight adhyāyas we have the lamentation of Dhṛtarāṣṭra followed by the upbraidings (rather than consolations) of Sañjaya, and then comes the philosophical discourse from Vidura. This discourse having failed to bring solace to Dhṛtarāṣṭra, Kṛṣṇa Dvaipāyana consoles him by assuring him that the destruction of his sons was according to the working of destiny, this being the purport of a conversation between the Earth and Indra at which he was present; and that Nārada had already predicted it. The advice of Vidura deals with the following main topics : (a) death is inevitable ; (b) Duryodhana and his partisans have all gone to heaven ; (c) the mutations of life leave wise men unaffected ; (d) grief must be overcome by a positive effort and not by brooding on it ; (e) indifference to pain and pleasure is the way to release ; (f) the

soul is immortal, while the body changes : (g) Karman is responsible for the different conditions of life, and destruction inevitably attends bodies, which are like so many pots in the making, in all stages of existence, this being the law to which all created things are subject ; (h) life is full of sorrow at birth, in mid-life, and at death, and a man ignoring this is swayed by passions, while the path of righteousness is the only way to release ; (i) man's life is compared to a wood infested by an elephant (year or time), with a well covered over by a creeper (hope of life) and infested by bees (desires), rats (days and nights), a snake (death), wild animals (diseases), and a fierce woman (old-age) ; (j) the body is conceived as a chariot, the soul as a charioteer, the senses as the horses, and action and intelligence as the reins ; self-control is, therefore, the only way of life ; (k) character based on universal love is all important : self-control, self-sacrifice and self-awareness being the steeds of Brahman.

In the next sub-parvan, Dhṛtarāṣṭra together with Gāndhārī, Kuntī and other ladies, visit the battle-field. There the party meets the three criminals of the Sauptika, Kṛpa, Aśvatthāman and Kṛtavarma, who are running away to avoid the anger of the Pāṇḍavas. Yudhiṣṭhira goes to see Dhṛtarāṣṭra and Gāndhārī there. As the brothers bow before Dhṛtarāṣṭra and are being embraced in turn by him, Kṛṣṇa substitutes an iron image for the real Bhīma, and Dhṛtarāṣṭra, having crushed it, grieves over the fancied death of Bhīma and—his anger having disappeared—he embraces the Pāṇḍavas with affection. Gāndhārī also wishes to curse the Pāṇḍavas, but her wrath is averted by the timely arrival of Vyāsa. She blames Bhīma for his foul play against Duryodhana, which Bhīma admits. Bhīma denies having drunk Duṣṣāsana's blood, his lip having only touched it in fulfilment of his vow. Gāndhārī's angry glance causes Yudhiṣṭhira's nails to be deformed, but now her anger is gone and she meets them all with affection. Next follows a description of the gruesome scene of the battle-field as Gāndhārī sees it with a superhuman eye. She addresses her observations to Kṛṣṇa and describes each warrior on the battle-field mourned by his wife. She holds Kṛṣṇa responsible for the man-slaughter and curses him. Kṛṣṇa smilingly accepts the curse, but casts the responsibility of the slaughter on her. In reply to a question of Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira gives a computation of the dead and mentions the heavens as being reserved for them. At Dhṛtarāṣṭra's instance, Yudhiṣṭhira gives orders for the funeral of all the dead bodies. Dhṛtarāṣṭra and others then proceed to the Ganges to offer funeral libations to the dead and Yudhiṣṭhira also offers libations to Karṇa, now disclosed by Kuntī as his brother.

The Parvasaṅgraha and the Striparvan

In the Parvasaṅgraha, the following two lines give the names of the sub-parvans following the Aiśika and preceding the Ābhiṣecanika :

अत्रप्रदानिकं पर्वं श्रीपर्वं च ततः परम् ॥ ६१

भाद्रपर्वं ततो देवं कुरुनामीपर्वदेहिम् ।

In the detailed contents given in the same adhyāya (v. 191-195) we have the following verses :

अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्वं करुणोदयम् ।
 विष्णोपो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः ।
 क्रोधोद्देशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१
 यत्र तान्क्षत्रियाश्चरान्दिष्टान्तानि वर्तितः ।
 पुत्रान्प्रातृन्पितृन्क्षैव ददृशुर्निहतान्गणे ॥ १९२
 यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्ममृतां वरः ।
 राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३
 एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वतिकरुणं महत् ।
 समर्विचतिरध्यायाः पर्वस्यस्मिन्नुदाहृताः ॥ १९४
 श्लोकाः सप्तशतं चात्र पञ्चसप्ततिश्च्यते ।
 संख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ॥ १९५

Ks. 4. V₁ B and D₁₋₁₂ insert 4 verses (166*) alluding to (i) Dhṛtarāṣṭra crushing the iron image of Bhīma (referred to in 191st), (ii) Vidura's pacification of the grief of Dhṛtarāṣṭra and (iii) the visit of Dhṛtarāṣṭra together with the ladies to the battle-field. Another verse from the same source refers to the appeasement of Gāndhārī by Kṛṣṇa (Dvaipāyana?). It has, however, been already referred to in 191st. The speech of Kṛṣṇa Vāsudeva cannot be described as क्रोधोपशमनक्रिया. The other variants do not introduce any important modifications of the contents. The text of the adhyāya itself, however, in an earlier place, viz. verses 187st and 188st, refers to an incident which really belongs to our present parvan. They run as follows :

तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
 गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथगात्मनः ।

Practically the same MSS. as insert the supplementary stanzas (viz. Ks. 4. V₁ B D with the addition of M₁₋₄ and T₁ and G₁) remove the verses from here to after 193, so that the disclosure by Kuntī of Karna as her son is placed in the Strī; but there are numerous MSS. against this sequence, which appears to be a manifest improvement, and Sukthankar has rightly rejected the testimony of the Northern manuscripts against that of the Southern manuscripts re-enforced by four K. manuscripts in constituting his text. Now we have to face a double problem. There is no reference to the contents of the Viśoka-parvan in these three tables of contents (adhy. 1, st. 102ff.; adhy. 2, st. 34-71; and *ibid.*, st. 72-234). Are we to understand our present Viśoka as later than these two adhyāyas, which themselves presuppose the developed Mbh. with the Harivaṃśa and the Bhaviṣyat? Secondly, what are the sub-parvans of the Strī and what is their exact extent?

This is no place for going into the pre-history of the Mbh. ; but for critical purposes we have to probe a problem of an earlier Mbh. Verses forming Appendix A have been rejected from the text on the authority of the Southern MSS. If we are prepared to admit the possibility of these verses having been suppressed by the Southern version because, after the Viśoka adhyāyas, they were felt to be redundant, we have the remnant here of an earlier version of the Mbh. preserved in them, which exists side by side with the developed text. In that case it would be wrong to reject the verses forming App. I, and we shall have to put up with two parallel versions existing simultaneously. But it is dangerous to adopt the hypothesis of a deliberate suppression of verses, although substitution of verses is of frequent occurrence in the Mbh. textual tradition. Moreover, so far as the Strī manuscripts are concerned, they are unanimous in accepting the Viśoka as a sub-parvan; and in spite of the contents of the Parvasaṅgraha adhyāya, there is an express reference in it to 27 adhyāyas and 775 verses as forming the Strī, which certainly would include our present Viśoka. Further, the reference to the visit of Vyāsa in the first verse of adhyāya 9 which occurs in our MSS., would presuppose the prior existence of adhy. 8 where alone there is a reference to the visit of Vyāsa. There cannot, therefore, be any doubt as to the Viśoka being before the authors of adhys. 1 and 2 of the Ādiparvan.

The Anukramanī adhy. does not refer to smaller details and therefore no importance need be attached to the omission of any reference to the Viśoka; but how are we to account for the omission of all reference to it in the Parvasaṅgraha adhyāya? It must be remembered that there is a Northern version of the adhyāya which has arisen chiefly from the desire to complete the table of contents. There was evidently a feeling that the author of the Parvasaṅgraha had done his work very negligently. In fact his summary of Books IX-XVIII is very sketchy and the additional passages in Sukthankar's foot-notes to the Ādi : 96*, 101*, 103*, 104*, 106*, 108*, 110*-113*, 116*, 119*, 122*-125*, 128*, 130*-134*, 136*, 137*, 139*, 142*, 144*, 145*, 151*, 157*-168*, 172*, 173*, in the Northern version are intended by their authors more or less as corrigenda to the Parvasaṅgraha. Its summary of the Sautika (cf. Velankar, Intro., page xxxi) and that of the Āraṇyaka are highly unsatisfactory. The Vainya-upākhyāna, which it mentions in the Āraṇyaka, does not figure there at all. No importance should, therefore, be attached to the silence of the Parvasaṅgraha about any incident in the Mbh.

There is another argument to show the authenticity of the Viśoka. The situation of Dhṛtarāṣṭra offered an opportunity for moralization which the redactors of the Mbh. were not likely to throw away. Splendid use has been made of the scene of the battle-field. It presumably belongs to the original conception of the Mbh. and not to its later development, which may not be affirmed of adhy. 8 or 11, 16 or 26, 18-23.

The next question is : should the Parvasaṃgraha enumeration be binding on us in view of the consensus of MS. authority in favour of only two sub-parvans, viz. the Viśoka (adhyāyas 1-8) and the Strī (adhys. 9-27), and not three. At least so far as the sub-parvan of the Parvasaṃgraha is concerned, the enumeration is as late as the author of the Parvasaṃgraha himself, and it would appear that if the MSS. have all agreed to differ from it, it need not be adhered to. It is, however, quite possible that the Parvasaṃgraha enumeration may substantially represent an earlier division, and, in that case, what are we to make of the title जलप्रदानिक coming in the beginning of the Strī, which appears to be entirely out of place? I have to make a last-resort suggestion in order to get over this difficulty. We have a Sanskrit stage-tradition that when a principal character sheds tears, water is offered to him for washing the eyes, as tears were regarded as an impurity. Udakadāna or jalapradāna perhaps was an idiomatic expression for consolation of grief, but when it fell out of use the term Viśoka was substituted. As opposed to *Jalapradāna* there is the expression *udakakarman* 27. 22^a, and the verb *kṛ* and not *dā* is used for denoting performance of funeral rites in 27. 3^a, 4^a, 11^a, 21^a. It is only the author of the Parvasaṃgraha who has mentioned the *toyakarman* as a part of the *udakadāna* of kings (cf. I. 2. 187^a). If the meaning assigned to *jalapradāna* be found acceptable, adhys. 25-27 could very well form the *Śrāddha* sub-parvan, and the tripartite division of the Strīparvan becomes perfectly in order.

* * * * *

In conclusion I have to record my thanks to the late Shri S. N. Tadpatrikar, to the late Shri M. V. Vaidya, and to Shri N. M. Khuperkar, all of the Mahābhārata staff, for various forms of help received from them.

V. G. PARANJPE

CONCORDANCE OF THIS EDITION

With the Bombay, Calcutta and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	not numbered	not numbered	—
1. 1-6 ^{ast}	1. 1-6	1-6	1. 1-6
1. 6''-7 ^{ab}	1. 7	7	1. 7
1. 7'-8 ^b	1. 8 ^{ast}	8	1. 7½-8½ ^{ast}
1. 8'	1. 8'	9 ^a	1. 8½'
1. 8 ^a	1. 8'	9 ^b	—
2* (subst. 8 ^d)	—	—	1. 8½ ^d , 9
1. 9-16 ^{ad}	1. 9-16	10-17	1. 10-17
1. 16''	1. 17 ^{ab}	18 ^{ab}	1. 17½
1. 17-19 ^{ad}	1. 17 ^{ad} -20 ^{ab}	18 ^{ad} -21 ^{ab}	1. 18½-20½
1. 19''	1. 20 ^{ad}	21 ^{ad}	1. 21
1. 20-22 ^{ad}	1. 21-23	22-24	1. 22-24
1. 22''	1. 24 ^{ab}	25 ^{ab}	1. 25 ^{ab}
1. 23 ^{ast}	1. 24 ^{ad} -25 ^{ab}	25 ^{ad} -26 ^{ab}	1. 25 ^{ad} -26 ^{ab}
1. 23''	1. 25 ^{ad}	26 ^{ad}	1. 26 ^{ad}
3*	1. 26	27	1. 27
1. 24 ^{ast}	1. 27	28	1. 28
1. 24''	1. 28 ^{ab}	29 ^{ab}	1. 28½
1. 25 ^{ab}	1. 28 ^{ad}	29 ^{ad}	1. 29½ ^{ab}
4*	1. 29-30 ^{ab}	30-31 ^{ad}	1. 29½ ^{ad} -30½
1. 25 ^{ad}	1. 30 ^{ad}	31 ^{ad}	1. 31
—	1. 30''-33 ^{ab}	—	—
5*	1. 31-32	32-33	—
1. 26 ^{ab}	1. 33 ^{ab}	34 ^{ab}	1. 31½
1. 26 ^{ad} -29 ^{ab}	1. 33 ^{ad} -36 ^{ab}	34 ^{ad} -37 ^{ab}	1. 32½-34½
1. 29 ^{ad}	1. 36 ^{ad}	37 ^{ad}	1. 35
1. 30-36	1. 37-43	38-44	1. 36-42
—	—	—	1. 42½ = 6*
1. 37	1. 44	45	1. 43½
2. 1-2 ^{ab}	2. 1-2 ^{ab}	46-47 ^{ab}	2. 1-2 ^{ab}
2. 2 ^{ad}	—	—	—
6* (for 2 ^{ad})	2. 2 ^{ad}	47 ^{ad}	2. 2 ^{ad}
2. 3-5	2. 3-5	48-50	2. 3-5
7*, 1-4	2. 6-7	51-52	2. 6-7

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
7*, 5	2. 8 ^{ab}	53 ^{ab}	2. 7½
7*, 6	2. 8 ^{cd}	53 ^{cd}	—
7*, 7-10	2. 9-10	54-55	2. 8½-9½
2. 6-11	2. 11-16	56-61	2. 10½-15½
8*	2. 17-20	62-65	2. 16½-19½
2. 12-14	2. 21-23	66-68	2. 20½-22½
9*	2. 24	69	2. 23½
2. 15-17 ^{ab}	2. 25-27	70-72	2. 24½-26½
2. 17 ^{cd}	2. 28 ^{ab}	73 ^{ab}	2. 27
2. 18 ^{ab}	2. 28 ^{cd}	73 ^{cd}	2. 28 ^{ab}
10*	—	—	2. 28 ^{cd}
2. 18 ^{cd}	2. 29 ^{ab}	74 ^{ab}	2. 29 ^{ab}
2. 19	2. 29 ^{cd} -30 ^{ab}	74 ^{cd} -75 ^{ab}	2. 29 ^{cd} , 29½
2. 20	2. 30 ^{cd}	75 ^{cd} -76 ^{ab}	2. 30½
2. 21-23	2. 31-33	76 ^{cd} -79 ^{ab}	2. 31½-33½
11*	2. 34-37	79 ^{cd} -83 ^{ab}	—
3. 1-4	3. 1-4	84-87	3. 1-4
12*	3. 5-7	88-90	—
3. 5-8	3. 8-11	91-94	3. 5-8
3. 9 ^{ab}	3. 12 ^{ab}	95 ^{ab}	—
3. 9 ^{cd} -11 ^{ab}	3. 12 ^{cd} -14 ^{ab}	95 ^{cd} -97 ^{ab}	3. 9-10
3. 11 ^{cd}	3. 14 ^{cd}	97 ^{cd}	3. 10½
3. 12-16	3. 15-19	98-102	3. 11½-15½
13* (subst. 16 ^{cd})	—	—	—
3. 17	3. 20	103	3. 16½
4. 1-2	4. 1-2	104-105	4. 1-2
14*	—	—	—
4. 3-8 ^{cd}	4. 3-8	106-111	4. 3-8
4. 8 ^{cd}	4. 9 ^{ab}	112 ^{ab}	4. 9 ^{ab}
15*	4. 9 ^{cd}	112 ^{cd}	—
16*	4. 10 ^{ab}	113 ^{ab}	4. 11
4. 9	4. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	113 ^{cd} -114 ^{ab}	4. 9 ^{cd} , 9½
4. 10	4. 11 ^{cd}	114 ^{cd} -115 ^{ab}	4. 10½
4. 11-13	4. 12-14	115 ^{cd} -118 ^{ab}	4. 12-14
17*, 1-2	4. 15	118 ^{cd} -119 ^{ab}	4. 15
17*, 3	4. 16 ^{ab}	119 ^{cd}	4. 15½
17*, 4-7	4. 16 ^{cd} -18 ^{ab}	120-121	4. 16½-17½
17*, 8	4. 18 ^{cd}	122 ^{ab}	4. 18

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17*, 9	4. 19 ^{aa}	122 ^{aa}	4. 19 ^{aa}
4. 14 ^{aa}	4. 19 ^{af}	—	—
4. 14 ^{af} -15	4. 19 ^{af} -20	123-124	4. 19 ^{af} -20
5. 1-4 ^{aa}	5. 1-4 ^{aa}	125-128 ^{ab}	5. 1-4 ^{aa}
18*	5. 4 ^{ad}	—	—
5. 4 ^{ad} -5	5. 5-6 ^{ad}	128 ^{ad} -129	5. 4 ^{ad} -5
19*	—	—	—
5. 6-12	5. 6 ^{ad} -13 ^{aa}	130-136	5. 6-12
5. 13 ^{aa}	5. 13 ^{ad}	137 ^{aa}	—
20*	—	—	5. 13 ^{aa}
21*	5. 14 ^{aa}	137 ^{ad}	—
5. 13 ^{ad} -15 ^{ad}	5. 14 ^{af} -16	138 ^{aa} -140 ^{aa}	5. 13 ^{af} -15
5. 15 ^{af}	5. 17 ^{aa}	140 ^{af}	5. 15 $\frac{1}{2}$
5. 16-17 ^{af}	5. 17 ^{ad} -19 ^{ab}	141-142	5. 16 $\frac{1}{2}$ -17 $\frac{1}{2}$
5. 17 ^{af} -22 ^{aa}	5. 19 ^{ad} -24 ^{ad}	143-147 ^{ad}	5. 18 $\frac{1}{2}$ -22 $\frac{1}{2}$
5. 22 ^{ad}	5. 24 ^{ad}	148 ^{ad}	5. 23
6. 1-5	6. 1-5	149-153	6. 1-5
6. 6 ^{aa}	6. 6 ^{aa}	154 ^{aa}	6. 5 $\frac{1}{2}$
6. 6 ^{adef}	6. 6 ^{ad} -7 ^{aa}	154 ^{ad} -155 ^{aa}	6. 6 $\frac{1}{2}$
6. 7 ^{aa}	6. 7 ^{ad}	155 ^{af}	6. 7
6. 7 ^{adef}	6. 8	156	6. 8
6. 8-9 ^{af}	6. 9-10	157-158	6. 9-10
6. 9 ^{af}	6. 11 ^{aa}	159 ^{aa}	6. 10 $\frac{1}{2}$
6. 10 ^{aaad}	6. 11 ^{ad} -12 ^{aa}	159 ^{ad} -160 ^{aa}	6. 11 $\frac{1}{2}$
6. 10 ^{af}	6. 12 ^{ad}	160 ^{ad}	6. 12
6. 11-12	6. 13-14	161-162	6. 13-14
22*	—	—	—
7. 1-4	7. 1-4	163-166	7. 1-4
7. 5 ^{aa}	7. 5 ^{aa}	167 ^{aa}	7. 4 $\frac{1}{2}$
7. 5 ^{ad} -6 ^{aa}	7. 5 ^{ad} -6 ^{aa}	167 ^{ad} -168 ^{aa}	7. 5 $\frac{1}{2}$
7. 6 ^{ad}	7. 6 ^{ad}	168 ^{ad}	7. 6
7. 7-11	7. 7-11	169-173	7. 7-11
7. 12 ^{aa}	7. 12 ^{aa}	174 ^{aa}	7. 11 $\frac{1}{2}$
7. 12 ^{ad}	7. 12 ^{ad}	174 ^{ad}	7. 12
7. 13-14 ^{aa}	7. 13-14 ^{aa}	175-176 ^{aa}	7. 13-14 ^{aa}
7. 14 ^{ad}	7. 14 ^{ad}	176 ^{ad}	7. 15 ^{aa}
23*	7. 16-18	178-180	—
7. 15 ^{ad}	7. 15 ^{aa}	177 ^{aa}	7. 14 ^{ad}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	7. 15 ^{ed} = 14 ^{ed}	177 ^{ed} = 176 ^{ed}	—
7. 15 ^{ed} -16 ^{ab}	7. 19	181	7. 15 ^{ed} -16 ^{ab}
7. 16 ^{ed}	7. 20 ^{ed}	182 ^{ab}	7. 16 ^{ed}
7. 17 ^{ab}	7. 20 ^{ab}	182 ^{ed}	7. 17 ^{ab}
7. 17 ^{ed}	7. 20 ^{ed}	183 ^{ab}	7. 17 ^{ed}
24*	7. 21	183 ^{ed} -184 ^{ab}	7. 18
7. 18	7. 22	184 ^{ed} -185 ^{ab}	7. 19
25*	—	—	—
7. 19-20	7. 23-24	185 ^{ed} -187 ^{ab}	7. 20-21
26*, 1-6	7. 25-27	187 ^{ed} -190 ^{ab}	7. 22-24
26*, 7	7. 28 ^{ab}	190 ^{ed}	7. 24½
26*, 8	7. 28 ^{ed}	191 ^{ab}	7. 25½ ^{ab}
26*, 9	7. 29 ^{ab}	191 ^{ed}	—
26*, 10	7. 29 ^{ed}	192 ^{ab}	7. 25½ ^{ed}
27*	—	—	7. 26½
8. 1-2	8. 1-2	193-194	8. 1-2
8. 3 ^{ab}	8. 3 ^{ab}	195 ^{ab}	8. 2½
8. 3 ^{ed} -4 ^{ab}	8. 3 ^{ed} -4 ^{ab}	195 ^{ed} -196 ^{ab}	8. 3½
8. 4 ^{ed}	8. 4 ^{ed}	196 ^{ed}	8. 4
5. 5-9 ^{ab}	8. 5-9 ^{ab}	197-201 ^{ab}	8. 5-9 ^{ab}
28*	8. 9 ^{ed}	201 ^{ed}	—
8. 9 ^{ed} -10 ^{ab}	8. 10	202	8. 9 ^{ed} -10 ^{ab}
8. 10 ^{ed}	8. 11	203	8. 10 ^{ed} , 10½
8. 11	8. 12	204	8. 11½
8. 12 ^{ab}	8. 13 ^{ab}	205 ^{ab}	8. 12
8. 12 ^{ed} -13 ^{ab}	8. 13 ^{ed} -14 ^{ab}	205 ^{ed} -206 ^{ab}	8. 13
8. 13 ^{ed}	8. 14 ^{ed}	206 ^{ed}	8. 13½
8. 14-20 ^{ed}	8. 15-21	207-213	8. 14½-20½
8. 20 ^{ed}	8. 22 ^{ab}	214 ^{ab}	8. 21
8. 21	8. 22 ^{ed} -23 ^{ab}	214 ^{ed} -215 ^{ab}	8. 22
8. 22 ^{ab}	8. 23 ^{ed}	215 ^{ed}	8. 22½
8. 22 ^{ed}	8. 24	216	8. 23½
8. 23	8. 25	217	8. 24½
8. 24 ^{ab}	8. 26	218	8. 25
8. 24 ^{ed}	8. 27 ^{ab}	219 ^{ab}	8. 25½
8. 25-29 ^{ed}	8. 27 ^{ed} -32 ^{ab}	219 ^{ed} -224 ^{ab}	8. 26½-30½
29*	8. 32 ^{ed} -34 ^{ab}	224 ^{ed} -226 ^{ab}	—
8. 29 ^{ed}	8. 34 ^{ed}	226 ^{ed}	8. 31

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 30-48	8. 35-53	227-245	8. 32-50
30*	—	—	—
9. 1	9. 1	246	9. 1
App., 1	9. 2-23	247-268	—
9. 2	—	—	9. 2
31* (subst. 2)	10. 1	269	—
9. 3-21	10. 2-20	270-288	9. 3-21
10. 1-7	11. 1-7	289-295	10. 1-7
32*	—	—	10. 7½
10. 8-23	11. 8-23	296-311	10. 8½-23½
33*	11. 24	312	—
11. 1-15 ^{ab}	12. 1-15 ^{ab}	313-327 ^{ab}	11. 1-15 ^{ab}
34*	—	—	—
11. 15 ^{cd} -30	12. 15 ^{cd} -30	327 ^{cd} -342	11. 15 ^{cd} -30
12. 1-3 ^a	13. 1-3 ^a	343-345 ^a	12. 1-3 ^a
35*	13. 3 ^b -5 ^a	345 ^b -347 ^a	12. 3 ^b -5 ^a
12. 3 ^{cd}	13. 5 ^{cd}	347 ^{cd}	12. 5 ^{cd}
12. 4-15	13. 6-17	348-359	12. 6-17
13. 1-9	14. 1-9	360-368	13. 1-9
13. 10 ^{ab}	14. 10 ^{ab}	369 ^{ab}	—
36* (subst. 10 ^{ab})	—	—	13. 10 ^{ab}
13. 10 ^{cd}	14. 10 ^{cd}	369 ^{cd}	13. 10 ^{cd}
37*	—	—	—
38*	14. 11	370	13. 11
39*	14. 12	371	13. 12
13. 11-19	14. 13-21	372-380	13. 13-21
14. 1-3	15. 1-3	381-388	14. 1-3
40*	15. 4	385	14. 4
14. 4 ^{ab}	15. 5 ^{ab}	384 ^{ab}	15. 5 ^{ab}
14. 4 ^{cd}	15. 5 ^{cd}	384 ^{cd}	14. 5½
—	—	—	14. 5 ^{cd}
14. 5-14	15. 6-15	386-395	14. 6½-15½
14. 15	15. 16	396	14. 17½ ^{cd} -18½ ^{ab}
41*	—	—	14. 18½ ^{cd}
14. 16	15. 17	397	14. 16½
42*	—	—	—
43*	—	—	14. 17½ ^{ab}
14. 17-18	15. 18-19	398-399	14. 19½-20½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 19 ^{ab}	15. 20 ^{ab}	400 ^{ab}	14. 21 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
14. 19 ^{cd}	15. 20 ^{cd}	400 ^{cd}	14. 21 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
44*	15. 20 ^{ef}	401 ^{ab}	—
14. 20-22	15. 21-23	402-404	14. 22 $\frac{1}{2}$ -24 $\frac{1}{2}$
15. 1-6 ^{cd}	15. 24-29	405-410	15. 1-6
15. 6 ^{ef}	15. 30 ^{ab}	411 ^{ab}	15. 7 ^{ab}
15. 7 ^{ab}	15. 30 ^{cd}	411 ^{cd}	15. 7 ^{cd}
15. 7 ^{cd}	15. 31 ^{ab}	412 ^{ab}	15. 7 $\frac{1}{2}$
15. 8-12 ^{cd}	15. 31 ^{cd} -36 ^{ab}	412 ^{cd} -417 ^{ab}	15. 8 $\frac{1}{2}$ -12 $\frac{1}{2}$
15. 12 ^{ef}	15. 36 ^{cd}	417 ^{cd}	15. 13
15. 13 ^{abcd}	15. 37	418	15. 14
15. 13 ^{ef}	15. 38 ^{ab}	419 ^{ab}	15. 14 $\frac{1}{2}$
15. 14-15	15. 38 ^{cd} -40 ^{ab}	419 ^{cd} -421 ^{ab}	15. 15 $\frac{1}{2}$ -16 $\frac{1}{2}$
15. 16 ^{ab}	15. 40 ^{cd}	421 ^{cd}	15. 17
15. 16 ^{cd} -17 ^{ab}	15. 41	422	15. 18
15. 17 ^{cd}	15. 42 ^{ab}	423 ^{ab}	15. 18 $\frac{1}{2}$
15. 18-20	15. 42 ^{cd} -44 ^{ef}	423 ^{cd} -426 ^{ab}	15. 19 $\frac{1}{2}$ -21 $\frac{1}{2}$
16. 1-25 ^{ab}	16. 1-25 ^{ab}	427-451 ^{ab}	16. 1-25 ^{ab}
45*	—	—	16. 25 ^{cd}
16. 25 ^{cd}	16. 25 ^{cd}	451 ^{cd}	16. 25 $\frac{1}{2}$
16. 26-45	16. 26-45	452-471	16. 26 $\frac{1}{2}$ -45 $\frac{1}{2}$
46*, 1-2	16. 46	—	—
46*, 3-4	—	—	—
16. 46-50	16. 47-51	472-476	16. 46 $\frac{1}{2}$ -50 $\frac{1}{2}$
16. 51 ^{ab}	16. 52 ^{ab}	477 ^{ab}	—
16. 51 ^{cd}	16. 52 ^{cd}	477 ^{cd}	16. 51
16. 52-55	16. 53-56	478-481	16. 52-55
47*	16. 57 ^{ab}	—	—
16. 56-58	16. 57 ^{cd} -60 ^{ab}	482-484	16. 56-58
16. 59 ^{ab}	16. 60 ^{cd} -61 ^{ab}	485 ^{ab}	16. 59 ^{ab}
48*	16. 61 ^{cd}	—	16. 60 ^{ab}
49*	—	—	—
16. 59 ^{cd}	16. 61 ^b	485 ^{cd}	16. 59 ^{cd}
16. 59 ^{ef}	16. 61 ^c	486 ^{cd}	16. 60 ^{cd}
16. 59 ^{ef}	16. 61 ^f	486 ^{ef}	16. 60 ^{ef}
17. 1-2	17. 1-2	487-488	17. 1-2
17. 3 ^{ab}	17. 3 ^{ab}	489 ^{ab}	17. 2 $\frac{1}{2}$
17. 3 ^{cd}	17. 3 ^{cd}	489 ^{cd}	17. 3

Crit. Ed.	Rom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 4 ¹⁷¹	17. 4	490	17. 4
17. 4 ¹⁷	17. 5 ¹	491 ¹¹	17. 4½
17. 5 ¹⁷¹	17. 5 ¹ -6 ¹¹	491 ¹¹ -492 ¹¹	17. 5½
17. 5 ¹⁷	17. 6 ¹	492 ¹¹	17. 6
17. 6 ¹	17. 7 ¹	493 ¹¹	17. 7 ¹¹
50*	—	—	—
17. 6 ¹ -7	17. 7 ¹ -8	493 ¹¹ -494	17. 7 ¹ -8
17. 8	17. 9	495	17. 8½, 9
17. 9-11	17. 10-12	496-497	17. 10-12
51*	17. 13	499	17. 13
17. 12-30	17. 14-32	500-518	17. 14-32
18. 1-19	18. 1-19	519-537	18. 1-19
18. 20 ¹¹	18. 20 ¹¹	538 ¹¹	—
18. 20 ¹²	18. 20 ¹²	538 ¹²	18. 19½
18. 21	18. 21	539	18. 20½
18. 22 ¹¹	18. 22 ¹¹	540 ¹¹	18. 21
18. 22 ¹²	18. 22 ¹²	540 ¹²	18. 21½
18. 23 ¹¹	18. 23 ¹¹	541 ¹¹	18. 22
18. 23 ¹² -26 ¹¹	18. 23 ¹² -26 ¹¹	541 ¹² -544 ¹¹	18. 23-25
18. 26 ¹²	18. 26 ¹²	544 ¹²	18. 25½
18. 27	18. 27	545	18. 26½
52*	—	—	—
18. 28	18. 28	546	18. 27½
19. 1-8	19. 1-8	547-554	19. 1-8
19. 9 ¹	19. 9 ¹	555 ¹	19. 8½
53*	—	—	—
19. 9 ¹² -10 ¹¹	19. 9 ¹² -10 ¹¹	555 ¹² -556 ¹¹	19. 9½
19. 10 ¹¹	19. 10 ¹¹	556 ¹¹	19. 10
19. 11-21	19. 11-21	557-567	19. 11-21
20. 1-6	20. 1-6	568-573	20. 1-6
20. 7	20. 7	574	20. 6½, 7
20. 8	20. 8	575	20. 8
20. 9 ¹	20. 9 ¹	576 ¹¹	20. 8½
20. 9 ¹² -10 ¹¹	20. 9 ¹² -10 ¹¹	576 ¹² -577 ¹¹	20. 9½
20. 10 ¹²	20. 10 ¹²	577 ¹²	20. 10
20. 11-13	20. 11-13	578-580	20. 11-13
54*, L. 1	20. 14 ¹¹ -15 ¹¹	581 ¹¹ -582 ¹¹	20. 14 ¹¹
54*, L. 2	20. 14 ¹²	581 ¹²	20. 14 ¹²
Stri 5*			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 14-15 ^{ad}	20. 15 ^{ed} -17 ^{ad}	582 ^{ed} -584 ^{ad}	20. 15-17 ^{ed}
55*	—	—	—
20. 15 ^f	20. 17 ^d	584 ^d	20. 17 ^b
20. 16-18 ^{ad}	20. 18-20	585-587	20. 17 ^{ed} -20 ^{ad}
20. 18 ^f	20. 21 ^{ad}	588 ^{ad}	20. 20 ^{ed}
20. 19-22	20. 21 ^{ed} -25 ^{ad}	588 ^{ed} -592 ^{ad}	20. 21-24
20. 23-26	20. 25 ^{ed} -29 ^{ad}	592 ^{ed} -596 ^{ad}	20. 24 ¹ / ₂ -27 ¹ / ₂
56*	—	—	—
20. 27-32 ^{ed}	20. 29 ^{ed} -35 ^{ad}	596 ^{ed} -602 ^{ad}	20. 28 ¹ / ₂ -33 ¹ / ₂
57*	—	—	20. 34 ¹ / ₂ ^{ad}
20. 32 ^f	20. 35 ^{ed}	602 ^{ed}	20. 34 ¹ / ₂ ^{ed}
21. 1-14	21. 1-14	603-616	21. 1-14
22. 1-11 ^{ad}	22. 1-11 ^{ad}	617-627 ^{ad}	22. 1-11 ^{ad}
58*	—	—	—
22. 11 ^{ed} -12	22. 11 ^{ed} -12	627 ^{ed} -628	22. 11 ^{ed} -12
22. 13 ^{ad}	22. 13 ^{ad}	629 ^{ed}	22. 13 ^{ad}
22. 13 ^{ed}	22. 13 ^{ed}	629 ^{ad}	22. 13 ^{ed}
22. 14-18	22. 14-18	630-634	22. 14-18
23. 1-2	23. 1-2	635-636	23. 1-2
59*	—	—	23. 3
23. 3-26	23. 3-26	637-660	23. 4-27
23. 27 ^{ad}	23. 27 ^{ad}	661 ^{ad}	23. 27 ¹ / ₂
—	—	—	23. 28 ¹ / ₂ , 29 ¹ / ₂ ^{ad}
23. 27 ^{ed}	23. 27 ^{ed}	661 ^{ed}	23. 29 ¹ / ₂ ^{ed}
23. 28-39	23. 28-39	662-673	23. 30 ¹ / ₂ -41 ¹ / ₂
23. 40 ^{ad}	23. 40 ^{ad}	674 ^{ad}	23. 42
23. 40 ^{ed} -42 ^{ad}	23. 40 ^{ed} -42 ^{ad}	674 ^{ed} -676 ^{ad}	23. 43-44
23. 42 ^{ed}	23. 42 ^{ed}	676 ^{ed}	23. 44 ¹ / ₂
24. 1-4	24. 1-4	677-680	24. 1-4
24. 5-10	24. 5-10	681-686	Not numbered
24. 11-15 ^{ad}	24. 11-15 ^{ad}	687-691 ^{ad}	24. 5-9 ^{ad}
60*	24. 15 ^{ed} -16 ^{ad}	—	—
24. 15 ^{ed}	24. 16 ^{ed}	691 ^{ed}	24. 9 ^{ed}
24. 16	24. 17	692	24. 10
24. 17	24. 19	693	24. 11
61*	24. 18	694	24. 12
24. 18-28	24. 20-30	695-705	24. 13-23
62*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
25. 1-13 ^{ab}	25. 1-13 ^{ab}	706-718 ^{ab}	25. 1-13 ^{ad}
63*	25. 13 ^{ad} -15 ^{ab}	718 ^{ad} -720 ^{ab}	25. 13 ^{ad} -15 ^{ab}
25. 13 ^{ad} -19 ^{ab}	25. 15 ^{ad} -21 ^{ab}	720 ^{ad} -726 ^{ab}	25. 15 ^{ad} -21 ^{ab}
64*	—	—	—
25. 19 ^{ad} -29 ^{ad}	25. 21 ^{ad} -31	726 ^{ad} -736	25. 21 ^{ad} -31
25. 29 ^{ad} -30 ^{ad}	25. 32 ^{ab} -33 ^{ab}	737-738 ^{ab}	25. 32-33 ^{ab}
25. 30 ^{ad}	25. 33 ^{ad}	738 ^{ad}	25. 33 ^{ad}
65*	—	—	25. 34 ^{ab}
25. 31 ^{ab}	25. 34 ^{ab}	739 ^{ab}	25. 34 ^{ad}
25. 31 ^{ad}	25. 34 ^{ad}	739 ^{ad}	25. 34 $\frac{1}{2}$
25. 32-36	25. 35-39	740-744	25. 35 $\frac{1}{2}$ -39 $\frac{1}{2}$
25. 37 ^{ab}	25. 40 ^{ab}	745 ^{ab}	25. 40
25. 37 ^{ad} -38 ^{ab}	25. 40 ^{ad} -41 ^{ab}	745 ^{ad} -746 ^{ab}	25. 41
25. 38 ^{ad}	25. 41 ^{ad}	746 ^{ad}	25. 41 $\frac{1}{2}$
25. 39-41 ^{ad}	25. 42-44	747-749	25. 42 $\frac{1}{2}$ -44 $\frac{1}{2}$
66*	25. 45 ^{ab}	—	25. 45 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
25. 41 ^{ad}	25. 45 ^{ad}	750 ^{ab}	25. 45 $\frac{1}{2}$ ^{ad}
25. 42	25. 46	750 ^{ad} -751 ^{ab}	25. 46 $\frac{1}{2}$
25. 43	25. 47	752	25. 47 $\frac{1}{2}$
25. 44 ^{ab}	25. 49 ^{ab}	753 ^{ab}	25. 48 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
25. 44 ^{ad}	25. 48 ^{ab}	753 ^{ad}	25. 48 $\frac{1}{2}$ ^{ad}
67*	25. 48 ^{ad}	—	—
25. 45	25. 49 ^{ad} -50 ^{ab}	754	25. 49 $\frac{1}{2}$
25. 46	25. 50 ^{ad}	755	25. 50 $\frac{1}{2}$
26. 1-11 ^{ab}	26. 1-11 ^{ab}	756-766 ^{ab}	26. 1-11 ^{ad}
68*	—	—	—
26. 11 ^{ad} -14	26. 11 ^{ad} -14	766 ^{ad} -769	26. 11 ^{ad} -14
69*	—	—	26. 17 ^{ab}
26. 15-16	26. 15-16	770-771	26. 15-16
26. 17 ^{ab}	26. 17 ^{ab}	772 ^{ab}	26. 17 ^{ad}
26. 17 ^{ad}	26. 17 ^{ad}	772 ^{ad}	26. 17 $\frac{1}{2}$
26. 18-19	26. 18-19	773-774	26. 18 $\frac{1}{2}$ -19 $\frac{1}{2}$
26. 20-38 ^{ab}	26. 20-38 ^{ab}	775-793 ^{ab}	26. 20 $\frac{1}{2}$ -38 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
70*	—	—	—
26. 38 ^{ad} -41	26. 38 ^{ad} -41	793 ^{ad} -796	26. 38 $\frac{1}{2}$ ^{ad} -41 $\frac{1}{2}$
26. 42 ^{ab}	26. 42 ^{ab}	797 ^{ab}	26. 42
26. 42 ^{ad} -43 ^{ab}	26. 42 ^{ad} -43 ^{ab}	797 ^{ad} -798 ^{ab}	26. 43
26. 43 ^{ad}	26. 43 ^{ad}	798 ^{ad}	26. 43 $\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 44	26. 44	799	26. 44½
27. 1-2	27. 1-2 ^{ab}	800-801 ^{ab}	27. 1-2 ^{ab}
71*	—	—	27. 2 ^{ad}
27. 2 ^{ad} -3 ^{ab}	27. 2 ^{ad} -3 ^{ab}	801 ^{ad} -802 ^{ab}	27. 3
27. 3 ^{ad}	27. 3 ^{ad}	802 ^{ad}	27. 3½
27. 3 ^{af}	27. 4 ^{ab}	803 ^{ab}	27. 4
27. 4-9	27. 4 ^{ad} -10 ^{ab}	803 ^{ad} -809 ^{ab}	27. 5-10
72*	—	—	—
27. 10 ^{ad}	27. 10 ^{ad}	809 ^{ad}	27. 11 ^{ab}
73*	27. 11 ^{ab}	810 ^{ab}	27. 11 ^{ad}
27. 10 ^{ad} -11 ^{ab}	27. 11 ^{ad} -12 ^{ab}	810 ^{ad} -811 ^{ab}	27. 12
27. 11 ^{ad} -12 ^{ab}	27. 12 ^{ad} -13 ^{ab}	811 ^{ad} -812 ^{ab}	27. 13
74*	—	—	—
27. 12-13	27. 13 ^{ad} -15 ^{ab}	812 ^{ad} -814 ^{ab}	27. 14-15
75*	27. 15 ^{ad} -16 ^{af}	814 ^{ad} -815 ^{ab}	27. 16
27. 14	27. 16 ^{ad} -17 ^{ab}	815 ^{ad} -816 ^{af}	27. 16½, 17½ ^{ab}
—	—	—	27. 17½ ^{ad}
27. 15 ^{ad} -16 ^{af}	27. 17 ^{ad} -18 ^{ab}	816 ^{ad} -817 ^{ab}	27. 18½
—	—	—	27. 19½
27. 15 ^{af}	27. 18 ^{ad}	817 ^{ad}	27. 20½ ^{ab}
76*	27. 19	818	27. 20½ ^{ad} -21½ ^{ab}
27. 16 ^{ab}	27. 20 ^{ab}	819 ^{ab}	27. 21½ ^{ad}
27. 16 ^{af} -17 ^{ab}	27. 20 ^{ad} -21 ^{ab}	819 ^{ad} -820 ^{ab}	27. 22½
27. 17-18	27. 21 ^{ad} -23 ^{ab}	820 ^{ad} -822 ^{ab}	27. 23½-24½
27. 19 ^{ab}	27. 23 ^{ad}	822 ^{ad}	27. 25
27. 19 ^{ad}	27. 24 ^{ab}	823 ^{af}	27. 26 ^{ab}
77*	—	—	—
27. 20 ^{ab}	27. 24 ^{ad}	823 ^{ad}	27. 26 ^{ad}
27. 20 ^{ad}	27. 25 ^{ab}	824 ^{ab}	27. 26½
27. 21-24 ^{ab}	27. 25 ^{ad} -28	824 ^{ad} -827	27. 27½-30½ ^{ab}
78*	—	—	—
79*	—	—	26. 30½ ^{ad} -31½ ^{ab}
80*	27. 29-30 ^{ab}	—	—
27. 24 ^{ad}	27. 30 ^{ad}	828	—
81*	—	—	27. 31½ ^{ad}
82*	27. 30 ^{af}	—	—
83*	—	—	—

॥ स्त्रीपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

हने दुर्योधने चैव हने सैन्ये च सर्वशः ।
शृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म श्रापश्चान्योन्यकारितः ।

६७ Ks Ds commence with 11.9.1.

The introductory *mantra*.

१ नारायणे समस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except Ks & Ns; Ks Ds missing). S Ks Ds Ds read ज्यामं (for चैव) in the second line.

Before the introductory *mantra*, Ss read ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अतः परं विमोक्तपर्वः Ss ॐ नमः सकलसुखदात्रे सर्वविघ्नहन्त्रे श्रीविष्णवे नमः; Ks श्रीगणेशाय नमः । नमो भगवते वासुदेवाय । नमः ॐ; Ks ॐ नमः श्री-भगवते परमात्मने श्रीपुरुषोत्तमाय नमः; Ks Ds Ds ॐ श्रीगणेशाय नमः; Ds श्रीगणेशाय नमः; Ds श्रीगणेशाय नमः; Ds श्रीगणेशाय नमः; Ds श्रीगणेशाय नमः.

Of the MSS. which omit the *mantra*, Ks begins with ॐ नमः सरस्वत्यै; Ns नमो नारायणाय; Ts श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ; Gs (marg.) श्रीपर्व हरिः ॐ; Gs (marg.) श्रीपर्व; Ms श्रीगणेशाय नमः; Ms हरिः; Ms हरिः श्रीगणेशाय नमः (marg.) परिष्कारे कोविदकवक श्रीपर्व (sic). Ms हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । निर्दिष्टमस्य । ॐ

It should be understood that the words उवाच, उचुः, of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा उचुः, are generally omitted in S and in S. Others have these promiscuously. Similarly, speakers' names

इतान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत संजयः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

हने पुत्रघने दीनं छिन्नशस्त्रमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकमिमंतं शृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ४
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया सममिषुतम् ।
अभिगम्य महाप्राज्ञः संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५

are often omitted, for instance, वैशं for वैशंपायनः. These variants of MSS. are ignored in the Critical Apparatus.

1 Ds Ms संजयः (for जनमेजयः). B-s repeat 1st after 3rd. —^a) B-s (second time) राजम् (for चैव). Ks हने दुर्योधनं चैव. —^b) Ks हने सैन्यं च; Ks Ts Gs हनेसैन्यं च; Ns हने सैन्येषु. — Ks om. 1st 2nd. —^c) Ks महाराजः; Ks B Ds Ds Ts Gs Ms राजः; Ds Ms राजा (for राजः). —^d) Ss Ks ततो (for श्रुत्वा).

2 Ss Ks om. 1 (for Ks, cf. v. 1.1). Ks reads 2 (mostly damaged) on the marg. —^a) Ds कौरवो. —^b) Ks कृपः; Ds कृपः (for कृपः). —^c) Ks Ds Ds Ts Gs Ms किमकुर्वत; Ks कुर्वन्.

3^a) Ts Gs Ms अश्वत्थामा; Ts Gs त्यामा. Ks Ns Ts Gs Ms कुले (for सुते). —^b) Ds वाप्यसु. Gs कारितं. Ks Ns B Ds Ds Ts Gs साचारम्योन्यकारिताम् (Dn 'तं; Ds 'ताम्). Cv as in text. —^c) Ks इतोऽनुत्तरं ब्रूहि (corrupt). —^d) Ss यदाभाषत. Ss Ds Ms संजयः; Ds 'तं.

4 Ks om. the ref. —^a) Ks Ds दीने. —^b) Ks दुर्यः; Ds दुर्यः. —^c) Ks महीपतिः.

5^a) Ds सममिषुते. Ks वित्तवाममिषुते (sic); Ns वित्तवाममि. — After 3rd, B-s repeat 1st. —^b) Ds Ds महाराज (for 'प्राज्ञः). S संजयो जयलो भेद (Ms 'हो). —^c) S राजानं (for संजयो). Gs Ms द्रुम् (for वाक्यम्). B-s कृपणवैशंपायनोऽब्रवीत्.

५. 17. 6
५. 18. 3. 6
५. 19. 1. 6

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके महायता ।
अश्रोहिष्यो इनाश्राष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला ॥ ६
नानादिग्म्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः ।
सहितास्त्व पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७
पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधादितः ।
पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृजनः ।
दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ १०
किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११
हतराज्यो हतसुहृदतचक्षुश्च वै तथा ।
न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ १२
न कृतं सुहृदो वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।

6 Before 6, S K (Ks missing) N1 Dn T1 Gs. 3
Ma. 2. 4. 10. संजय उवाच. — *) Ka. 3 N1 S महाप्राज्ञ
(Ka 'जः'; Dn 'राजः'. — *) K1 नामि (शोकः;
G1 M: नामि शोक. K2 महायताः. S1 Ko नामि
शोको महामतां. — *) K2 अश्रोहिष्यो; K3 अश्रोहिष्यो;
Dn1 Gs Ma. 2 अश्रो; T2 अश्रोहिष्याः. T1 दशा
शष्टौ; T2 G Ma. 2 हता शष्टौ; M1 हतान्यष्टौ. — *)
K1 Dn1 इना (for दश). M2 महीपते. — *) Ko
निर्जनेयं; T Gs. 3 M निर्जितेयं; G2 निर्जिता ते. — *)
T Gs. 3 M स्वाव्यति; G2 [ह]वाव्यति (for संप्रति).
T Gs. 3 Ma. 2 केवलं.

7 *) M2 नानादेश्याः (for 'दिग्म्यः'). K2 समा-
गम्यः. — *) K1. 2 नानादेशा; Ks. 2 D2 'देशाद्; S
'जान्या. — *) Ks. 3 पादितस्य; D1. 2. 2. 2 सदैव (for
सहितास्). — *) K2 सर्वेच; Ks. 2 Dn2 सर्वे ते.

8 Ks om. 8th. — *) K1. 2 पितृणां. — *) K1. 2
कुरुणां (for गुरुणां). K (Ks missing) D2 T1 G1
Cd चा (Ks Cd जा; Ks वा) अनुपूर्वेण; N1 चानुपूर्वेण;
Dn1 D2 चापि पूर्वेण; G2 चानुपूर्वेण. — *) K1. 2. 2
D2 कारयः (for 'य'. — Por 8th, S subst.:

2* वे चान्वेऽनुचरा हताः ।

प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयन् नराधिप ।

[(L. 1) M2 नु ररा (for अनुचरा). — T1 om.
line 2. — (L. 2) M2 सर्वेषां (for सर्वाणि). G2 कारय
तः (for कारयन्). M2 जगद्विपः.]

9 N1 om. the ref. — *) Ks. 3 तच्छ्रुत्वा वचनं
श्रीः. — *) S1 Ko राजा पुत्र (for पुत्रपौत्र). G2
वधादितः. — *) Dn2 इव; D2 om. (for भुवि).

— *) B1 वाताहत. Ks इव द्रुमः; Dn2 महाद्रुमः.
D2 वाता इव द्रुम यथा (sic). — After 9, Ma reads
(wrongly for the first time and with variation of
sequence) 11. 9. 6th-17th, repeating the passage in
its proper place.

10 *) S2 हतपुत्रा हतामात्या. — *) S1 सुहृजनाः.
Gs हतपौत्रश्च वै ततः. — *) N1 B1 कथं; B1. 2 Dn2
D1. 2. 2. 2 (by corr.; orig. as in text) दुःखी (for
दुःखं). G2 दुःखभूतः; M2 दुःखं नु न (for दुःखं नूनं).
S गमिष्यामि (for भवि').

11 *) D1. 2. 3. 4 तु (for नु). Gs बुद्धि (for
बन्धु). — *) S Ko. 2. 2. 2 B2 हि (B1 च) यथा; G1
[ए]व च मे; G2 M1. 2. 4 इव खे (M1 वै) (for इव मे).
N1 विलूनपक्षः शोचन्मे; G1 हतपक्षहृदयमेव. — *)
B1. 2 S वैनतेयस्य संजय.

12 *) K1. 2. 2 Dn2 D1. 2. 2 हतराज्यो. N1 B Dn
D1. 2. 4. 2. 2 ह (D1. 2 ह) तवंपुत्र (Dn1 'बु'); G2 हत-
सुतो. — *) D1. 2 G2 हतचक्षुश्च; T G1. 2 M हत-
पुत्रश्च. S1 Ko Dn2 तथैव च; K1. 2. 2 D1. 2 च वै तदा
(Ks. 2 यथा); K2 हतात्मजः; G1. 2 च संजय. — *)
K2 भ्राजिष्ये; T G1. 2 M न भ्राजामि; G2 न जीवामि.
Ss K (Ks missing) D2 महाभाग; N1 बाहो; B2
Dn D1. 2. 2. 2 'राज (for 'प्राज्ञ). — *) K1 'रश्मि;
D2 'रश्मिन् (for 'रश्मिर).

13 *) Ks. 2. 2 N1 B Dn2 D1. 2. 2. 2. 2 T2 G1. 2
M सुहृदाः; G2 सुहृद (for सुहृदो). — *) G2 वासु-
देवस्य (for जामदग्न्यस्य). S1 सर्वे; Ko सर्वतः; Ks
कवरतः; T G1. 2 जल्पितं. — In S1, 13th is lost on

G. 11. 24
B. 11. 1. 22
K. 1. 1. 22

शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
शास्त्रागमाश्च विविधा बृद्धेभ्यो नृपसत्तम ।
मृज्जये पुत्रशोकार्ते यदुच्यते नयः पुरा ॥ २२
तथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
स्वार्थश्च न कृतः कश्चिच्छुब्धेन फलगृहिणा ॥ २३

21. S. missing (cf. v. 1. 15). Ks om. 21^{ab} (along with the ref.). —^a) Ds लालस्वमानस्य. —^b) Ks Dm Ds. Ms वितन्वतः (Ks 'वतः'; Ds 'वन्तः'); Bz विचिन्वतः; Ds विचिन्वतः. —^c) Ks शोकोपहं; Ds शोकापरं; Tt 'दयः'; Ms शोको बहन्. Bz. Tt Gz. Ms नैर्वापः; Gs नैर्वापां.

22. Ss missing (cf. v. 1. 15). Before 22, Bz Dm. Ds. T Gz. ins. संजय उवाच. —^a) Kt Dm Ds. अपनुदः; Ks उपनुदः. —^b) Ss Ko. 2. 3 धर्मः; Ms देश (for वेद); Ks. D. G. श्रुतान् धर्मः (G. वेद निश्चयः). —^c) Ms विदिता (for विविधा); Ks 'गमश्च विविधा'. —^d) Ms विप्रेभ्यो (for बृद्धेभ्यो). Ss Ko. 2 Ds. राजसत्तम (Ks. 'मः'). —^e) For the incident, cf. B. 7. 55-70; 12. 29. 12-141. Tt Gz. 2 संजये (Gz 'यः').

23. Ss missing (cf. v. 1. 15). —^a) B D (Ds missing) Ms बया; Tt तदा (for तथा). Nt दुर्घोषने; T Gz. 2 Ms वीर्य (Tt Ms वयः) नरं (for 'नरं'). Ks. 2 दुःखम्; Ds दुर्घोषम् (for दुर्घोषम्). Gs तदा वीर्यनसंविदम्. —^b) Ds आस्थितं (for 'ते'). Ks. 2 च (for ते). Bz तेषु ते (for ते सुते). Ks. 2 तव (for नृप). Gs आदिपदेन सुतेन च. —^c) Ks om. from न त्वया up to मनु (Ss) (in 24^a). Ks. 2. 3 Bz Ds वत् (for न). Ks सुहृदो (for 'दां'). Ks वरमुह्यं वाक्यं. —^d) Ms सुवताम् (for तु). Ss Ko. 1 Bz नावधारितं; Ks नावधा' (for 'त'). Nt नावधा'; Gz. 2 M उपधा' (for नावधा'). Ks सुवतो नावधारितं. —^e) Ks नः (for न). T Gz. 2 स्वाधो (Gz 'धे') न च. —^f) Dm गृहिणा; Tt गर्हिना; Gz. 2 गृहिणा (for गृहिणा). Ss Ko. 2 Ds. 2 सुधेन हवगृहिणा (Ds 'बहुना'); Ks राज्ञो बहगृहिणा; Dm सुधे तत्फलगृहिणा. — After 23, Ks Nt B Dm Ds. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

3^a अमिनीकपारेण स्वपुत्रा तु विवेचिन्म ।
प्रायतोऽपुत्रसंवाः सततं पपुचासिनाः ।

तव दुःशासनो मर्त्री राधेश्च दुरात्मवान् ।
शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ।
अल्यश्च येन वै सर्वं अल्यभूतं कृतं जगत् ॥ २४
कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
न कृतं वचनं तेन तव पुत्रेण भारत ॥ २५
न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।

[(L. 1) Ks अमिनीकपारेण; Nt अमिनीकपारेण; Bz. 2. 4 अमिनीकपारेण (Bz 'प्रे') अमिनीकपारेण (for the prior half). Nt च; Dm तु (for तु). Dm विवेचिन्म. — Nt om. line 2. — (L. 2) Bz. 2. 4 प्रायतो (Bz 'प्रे') अमिनीकपारेण; Ds प्रायतोऽपुत्रसंवाः.]

24. Ss missing (cf. v. 1. 15). Ks om. up to मन् (cf. v. 1. 23). —^a) Ks. 2 Ds. 2 तथा; Nt B Dm Ds. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8 यत् (for तव). Gs मर्त्री. —^b) Ss K (Ks missing) चापि; Ds चाप्य (for चैव). —^c) Ks चित्रसेनस्य. Gs ज्येष्ठश्चैव सुदुः. —^d) S अनल्यं (for दान्यश्च). —^e) Bz 'भूत' (for 'भूत'). D om. S इदं (for कृतं).

25. Ss missing (cf. v. 1. 15). —^a) Gs भीमस्य (for भीष्मस्य). Ks 'वृद्धस्य भीष्मस्य. Cd as in text. —^b) Bz. 2 चा (for च). — After 25^{ab}, N (Ss Ks Ds missing) ins. :

4^a शोकस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः ।

कृपस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः ।

करीणां च तथान्वेषां व्यासस्यामिततजसः ।

[(L. 1) Ks शरद्वतः; Nt सरद्वतः. — (L. 2) Ds महाबाहो. — (L. 3) In Ss, the portion from तथा up to ते is damaged. Ks तेजसा.]

—^a) Nt B D (except Ds. 2; Ds missing) T G M. 2. 3 तेन वचनं (by transp.). —^d) K (Ks missing) Ds. 2 S पुत्रेण तव (by transp.). Ks. 2 भारतः. — After 25, Ss K (Ks missing) Nt Bz. 2. 4 Dm Ds. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 9

C. 11. 40
B. 11. 1. 32
E. 11. 1. 37

दक्षमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३२
त्वयैव समुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्यपावकः ॥ ३३
तस्मिन्समिद्धे पतिताः शूलभा इव ते सुताः ।
तान्केश्वरार्चिर्निर्दग्धाश्च त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३४
यथाश्रुपानकलिलं वदनं वहसे नृप ।

अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ३५
विष्कुलिङ्गा इव क्षेतान्दहन्ति किल मानवान् ।
जहीहि मनुं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ३६
एवमाश्वासितस्तेन संजयेन महात्मना ।
विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पति (B: Ms. s. 'री' तलेन बोधिना. —^a) Śi Ko D1
दक्षमाने (D1: 'न-'). S पुनस्तापं (M: 'पन्'). —^a) Śi
"Ko. v. s. भजते: for भजते). M: च (for स).

33 S2 missing (cf. v. l. 15). —^a) D2 त्वयैव.
G: समुतेनेह. Śi Ko-2.5 तथा तव सुतश्चा: Śi Ko. 1
त्वायै; Dn1 त्वयैव स्वसुतो राजन्; D2.5 यथा तव
सुतश्चा (D: 'तेश्चा' यं. —^a) K2.5 D4 T3 G2 वाक्यं;
M: वाक्य (for वाक्य). G: साधु (for 'वायु'). K2
-वमिरितः; K2 समीरितः; T2 समीरितं. —^a) Śi Ko
लोभाज्येनाभिः; K1.5 D2 'क्षेनाभिः; K2 'ज्येनाभिः; D2
'ज्येनाभिः. Dn1 संसिक्तो; S (except G1 M1) संयुक्तो
(for संसिक्ता). K2 क्षेनेनाभि दि सं'. —^a) D2 ज्वा
लितः.

34 S2 missing (cf. v. l. 15). —^a) Śi Ko
असिम्ह (for 'ह'). K2.5 ससुद्धे. Śi has a lacuna
for the portion of the text from मिद्धे up to सुताः
(in 34^b). Ko reads from मिद्धे up to the end of
34^b, sec. m. —^a) B1 सक्रभा. —After 34^b, K2
wrongly repeats 34^b, 35 and 34^b, and cancels
them. —^a) Śi Ko. s. B2.5.4 Dn2 D2.5 T G M1
तान्केश्वरार्चिर्निर्दग्धाश्च; K1.5 D2 'वार्चिषा दग्धाश्च; N1
वाक्पराशिविनिर्दग्धाश्च; B2 Dn1 D1.5.5.7.2 तान्यै शरार्चिनि-
र्दग्धाश्च.

35 S2 missing (cf. v. l. 15). —^a) G2.5 बह
(for वच). Śi Ko पातसहितं; K1.5.5 D2 'पात-
सहितं; K2 'पातसहितं; B Dn2 D1.5.5.7.2
पातसहितं; Dn1 पातसहितं; D2 'तपासहितं;
G2 'पातं क'. Cd cites कलिलं. —^a) K2 (marg.
cor. m.) बहने (for बहने). Śi Ko-2 D2.5 बहसि;

G2 वबुधे; G2 बहते. Śi K (K2 missing) D2.5
प्रभो; M2 [5.नच (for वृष). —^a) K1 D2 अक्षा-
क्षर (D2 'वृ')ष्टिम्; G1 न क्षाक्षरः; G2 अक्षाक्षमिदम्.
K2.5 एतदे; K2 'दि'.

36 S2 missing (cf. v. l. 15). —^a) Dn1 विष्कु-
लिङ्गान्; D2 'लिङ्ग; S (except G1.2) विष्कुलिङ्गा.
Śi Ko-2 इ (K2 र)व क्षेते; K2 इव क्षेता; N1 इवा-
ज्येन; B2.2 इव क्षेते; B2 S इवाक्षेत्तु (B2 'क्षान्').
K2 सविष्कुलिङ्गा इव देवान् (sic). —^a) K1.5 बहति;
K2.5 बहते (K2 'नो'). After बहति, D2 ins. वक्षा-
श्रुत. K2 किल. B2.2 बाधवान्; B2 वा परान् (for
मानवान्). —^a) K2.5 जहीन्व; B2 D1 (before
corr.) जयस्व; D2 जहाहि. Śi Ko बुद्ध्या मनुं (by
transp.). S जहि मनुं स्व (G2 सु) बुद्ध्या वै.

37 S2 missing (cf. v. l. 15). Before 37, N
(except Śi B2.5 Dn2; S2 K2 D2 missing) G1
M1 ins. वैतं 'उ'. —^a) Śi K (K2 missing)
D2.5 एवमाश्वासितस्त्वा (K2.5 D2 'श्वा')पि; N1 S तं
स (N1 स स; G2 स त)माश्वासितं (N1 T1 G1.5 M1
'तस्' तेन. —^a) K1 महात्मना. —^a) Śi K (K2
missing) B2.5.4 D2 इदं वच; B2 Dn D2.5 (before
corr.). G2 परंतप; D2 परं वच. M वाक्यं तन्
(M1 तं) मोहनाशनं.

Colophon missing in Śi K2 D2. — Sub-parvan :
Ko. 2.2.5 N1 B Dn1 D1.5.5.7.2 विशोक. — Adhy.
name: G2 छतराद्रावासनं; M छतराद्रसमावासनं (M2
'वास'). — Adhy. no. (figures, words or both):
K1 D2.5.7.2 S 1 (as in text); B1 87 (1).

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽमृतममैवाक्यैर्ह्लादयन्पुरुषमम् ।

वेचित्रवीर्यं विदुगे यदुवाच निबोध तत् ॥ ?

विदुर उवाच ।

उनिष्ट रात्रन्कि शेषे धारयान्मानमान्मना ।

स्थिरजङ्गममर्त्यानां सर्वेषामेव निर्णयः ॥ २

2

RE This entry is a duplicate of the K + B
 5.0.11.1 and 1.1

1^a) K: 2^a Sa Dus Dus Ma रसैर; T: G: 2^a Ma 2^a रसैर (for रसैर). In Sa, the portion of the text from रसैर up to बन्दु (in 1^a) is damaged. — 3^a) D: हारयन; D: हारियन; Cd हार' (as in text); K: 1^a B: Dus D: 3-4. Ma 2^a पुनरपेन; K: 2^a N: B: Dus D: 3^a Ma र'पेन. — 4^a) K: विविधविधै; T: वैविधविधै. — 5^a) K: M: 2^a विविधय; D: 2^a विधय; D: 2^a विधय; D: 2^a विधे.

2 Ks f. on *the* ref. — ° Da वृषः (for कि
सेरे). — ° Ks धारयामागम्यमाना (—) Da
‘धाराय’ (*susp.* lin. ‘न ग्राहयन्ता’). — ° Da सपदान
(for सर्वान्). Ki-3. एव (for यत्). — For 2^d.
Ss B D (except Dr; D: missing) S substit.:

६* एषा वै सर्वमन्त्राणां लोकेश्वर परा गतिः ।

[B: -वीरानां; B: -भूषणानां (विर -विराटानां); Ms: -भूषणानां भूषणानां]

3 = var. 12, 27, 29; B. 12, 330, 341; B. 14, 44, 19; Bam. 2, 105, 16, 7, 52 11; Goshik-suri 3 11; Kathmandu 51, 26¹ - 27¹.
Dagavadana (Goshik) p. 27. - *
D. सर्वे ज्ञया
नामिषया: C. as in text. - *
K. ड. समुत्तिष्या:
K. ड. ज्ञया. - *
D. विप्रयोगात्. - *
K. ड. ज्ञया:
G. ज्ञयात्. B. D. D. as in text. S. ज्ञयात्. D.

4. " Ma बहि (for बड़ा). 5. भीम (for भीह).
 6. Ks मम (for वमः). Ks कर्म (for 'लि').
 Ms. 4. मयुर्वर्त संप्रकर्षित. 5. Da दास्यति. 6. Ko
 ह (for हि). 7. मयः कि ते न योष्यते; 8. मयि न
 योष्य विहात. 9. In Be, the portion of the text

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मग्नान्तं हि जीवितम् ॥ ३

यदा शूरं च मीलं च यमः कर्षति भारत ।

तन्किं न योन्सन्ति हि ते श्रत्रियाः श्रत्रियर्षभ ॥ ४

अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।

कालं प्राप्य महागज न कश्चिदनिवर्तते ॥ ५

二、三、四、五、六、七、八、九、十、十一、十二、十三、十四、十五、十六、十七、十八、十九、二十、二十一、二十二、二十三、二十四、二十五、二十六、二十七、二十八、二十九、三十、三十一、三十二、三十三、三十四、三十五、三十六、三十七、三十八、三十九、四十、四十一、四十二、四十三、四十四、四十五、四十六、四十七、四十八、四十九、五十、五十一、五十二、五十三、五十四、五十五、五十六、五十七、五十八、五十九、六十、六十一、六十二、六十三、六十四、六十五、六十六、六十七、六十八、六十九、七十、七十一、七十二、七十三、七十四、七十五、七十六、七十七、七十八、七十九、八十、八十一、八十二、八十三、八十四、八十五、八十六、八十七、八十八、八十九、九十、九十一、九十二、九十三、九十四、九十五、九十六、九十七、九十八、九十九、一百。

भारतवर्ष

मानो. K_2 मूलने $-\frac{1}{2}$ (1). बुद्धिमानता $-\frac{1}{2}$ (2).
 बुद्धिमानता (for बुद्धि) K_2 तु (for बुद्धि) $-\frac{1}{2}$ (3).
 प्रत्यक्ष (for प्रत्यक्ष) K_2 $-\frac{1}{2}$ (4).
 किञ्चित् (for किञ्चित्) $-\frac{1}{2}$ (5).
 किञ्चित् (for किञ्चित्) $-\frac{1}{2}$ (6).

१० अभावादीनि भूतानि भावमयानि भावन ।

कर्मशानिधनः स्यात् तत्र का परिश्रमा ।

न शोचन्मृतमस्मदेति न शोचन्निवर्तते मरः ।

एवं मां विद्विष्यते त्वोक्तं किमर्थमनुजोचसि ।

काण्डः कथंनि भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । (५)

न काशमय शिवः कश्चिन्न द्वेष्टः कुरुमन्मथ ।

यथा वायुमृणाप्राणि संवर्तयति सर्वशः ।

तथा कालवर्षं वाग्निं भूतानि भरतर्षभ ।

एकसार्थप्रवासानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।

ब्रह्म काण्डः प्रथमोऽध्याये तत्र का परिदेयता । [10]

{ He reads up to the prior half of line 4, on marg.
With lines 1-2, cf. 6. 24. 28. — (L 1) Cd
cites prior half as above. — (L 2) Cd wasa-
ganaññi (as above). Da (by corr.; before corr.
as above) वसिष्ठः. — (L 3) Da agñiññi (for wasiññi).
— (L 4) = (var.) 11. 3. 14^{ab}. Da विष्णुर्गोपि
अग्नि (for the post. half). — (L 6) = 11. 2. 14^{ab}.
Da अग्नेयः (by transp.). Da इयः. Ka विष्णुवत्सः
Da. a विष्णुवत्सः (for इयः). — (L 7) Na अग्ने
(for वसिष्ठः). — (L 9) Ka वसः अग्ने; Da Da.
वसिष्ठः. — (L 10) Na [अग्निवासे] ; Da प्रवासे
(for 'वसिष्ठः'). Ba वसः (for अग्ने). Da. a वसिष्ठः.

G. 11. 36
B. 11. 2. 11
K. 11. 2. 11

न चाप्येतान्हतान्युद्धे राज्ञश्चोचितमर्हसि ।
प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ६
सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवता ॥ ७
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवता ॥ ८
हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।

Ñ1 नश्येदव्ययमर्थं नदा (for the post. half).]

6 *) K1 M3 चाप्येतान्; Dn1 चाप्येत्. — *) T1 नाप्यच्छोचितम् (sic). — *) M3 शास्त्रादि (for 'गि').
S1 K (K1 missing) D1.2 शास्त्राणि चेष्टमानाणि (S1 Ko 'गते').

7 *) K2 (5 पि for दि); — *) K1-2.3 D2
M3 4 सु; (for च); D1 om. (hapl.) च. — *) T1
चापि मन्वाः; M1 चाभिमुखाः; — *) K2 D2 G2 परि-
वेदना.

8 D1 om. (hapl.); — *) D1.2.3 आपतिताः
K1 अदर्शनाया आपतिताः; K2.3 'र्शनाश्च (K1 'आ-')
पतिताः; C1 as in text. — *) D1.2.3 गताः
(for गताः); — *) K2.3 Ñ1 B Dn1 D1.2.3.7.9
गते (for न ते); K2 वै (for त्वं). — *) K2 D2
परिवेदना.

9 *) T2 G2.3 M2-4 हतो हि; M1 हतोमि. (for
हतोमि). — *) S1 Ko हतापि; K1.2 हतोपि;
K2.3 हु (K1 हु) ता च; B1.2.3 हत्वा वा; T G1.2
M शिवा वा (for हत्वा च); G2 मर्हो (for यशः);
G2 शिवा पातयते यशः; — *) K1 उभयो (submetric);
K2 उभयेतो; K3 उभयेवपि (hypermetric); B4
उभयायो; D2 'वतो (for उभयं तो); G2 बहुगुणाः.
— *) Some MSS. निरुपयताः; G2 विष्क.

10 *) S1 Ko कामदुहो; K1 M3 'दुषाल्; Dn1
'दुष'; D2 T1 G2 'दुषां; M1 'दुहां (for 'दुषाल्').
— *) Dn1 D2 इन्द्रः संवर्षेविष्यतः (D2 'ति). — *)
K2.3 इन्द्रस्त्वितयो; D2 'त्वातिरयो. — *) S1 Ko-3
for 2.1 पुरुषर्वमा; (D1 'मा); B1-3 भरतर्वम.

11 *) K1 D2 विद्यते (D2 'त' (for विद्यया); — *)
K2.3 यथा; B1.2 रणे (for तथा); S (except T1)
स्वर्गं याति तथा मर्हो. — *) T1 यदा (for यथा).

उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ ९
तेषां कामदुषाल्लोकानिन्द्रः संकल्पयिष्यति ।
इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्वम ॥ १०
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ ११
मातापितृमहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ १२

K2 हता रणे (by transp.). S (except T1) यथा शूरो
रणे हताः. — After 11, N (S2 K1 D2 missing)
ins.:

8* शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुर्ले शराहुतीः ।
हृषमानाश्वराज्ञैव लेहुतेऽग्निनो मिथः ।
एवं राज्ञेनवाचक्षे स्वर्गं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिकं किंचित्क्षत्रियस्त्वेह विद्यते ।
क्षत्रियास्ते महामानः शूराः समितिशोभनाः । [5]
आग्निषः परमाः प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि ।
आत्मानमात्मनाश्वास मा शुचः पुरुषर्वम ।
नाथ शोकमिभूतस्त्वं कार्यमुत्तममर्हसि ।

[(L. 1) K2 शरीरानि (submetric) (for the prior
half). K2 Dn2 Da च (for ते). K2 शराहुतिः;
K2.3 'हुति. — (L. 2) K2.3 Dn1 D2 हृषमाना (K2 D2
'ना); K2.3 शूराः; Ñ1 स्वर्गम्; B1.2 वयमुत्तमम् (for
लेहुम्). — (L. 3) K1.2 D2 एतद्; D2 एत (for एवं).
K1 तथाचक्षे; K2 तथाचक्षे; K2.3 तथा वक्षे; Ñ1
तथाचक्षे; D2.4 तथाचक्षे (for तथा). S1 Ko.3 Ñ1 B1.2
D1-2.3 स्वर्गः; K1 स्वर्गः; K2 D2.7 स्वर्ग (for स्वर्ग).
Dn1 श्राममिथानमुत्तमं (corrupt; for the post. half).
— (L. 4) Dn1 न (for [र]ह). — (L. 5) K2 समीपि;
Dn1 तमिपि; D2 शमिपि (for तमिपि). — (L. 6)
S1 K (K1 missing) Ñ1 B1.2.3 Dn1 D2.3.7.9 आग्निषं
(D2.3 'वः परमां (K2 'मा; Ko Ñ1 B4 D2.3 'मं)
प्राप्ता (K2 'ता). — (L. 7) Dn1 [आ]थस्व. K1.2.3
पुरुषर्वम (for 'य). — (L. 8) K2.3 नान्यद्योका (for
नाथ शोका). Ñ1 B1.2.4 कावम्; Cnp कावम् (as
above).]

12 → 12. 28. 38; (var.; B. 18. 3. 60. 12^{ab}
= B. 12. 321. 85^{ab}. — D2 om. (hapl.) 12^b-13^a.
— *) G2 'भ्रमनि (for 'भ्रमनि). — B2 D2 om.
(hapl.) 12^b-13^a. — *) S1 Ko संसारत्वादु; Dn2

C. 11. 3.
B. 11. 3. 8
K. 11. 3. 8

गृहान्धेव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
वैचित्रवीर्यं वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।

प्राक्च नृदशः Ks प्रादस्य नृदशः. Ks.s Ds धनवन्तोऽप्य-
निष्ठाः. — (L. 2) Dn2 वषा (for सर्वे). S1 Ko.
2.s B1 (also as above) Dn2 Ds.2.7 विनृजते; B1 'वर्त';
Cd 'वर्त' (as above). K1.s Ds.2.5 य (Ds न) अपि
निबन्धे प्राप्य (for the prior half). Dn1 स्वं पति (for
स्वपति). S1 विनृज्यन्ते. — (L. 3) Dn Ds.2.4.5.7.2
निर्बन्धिभिः. Ks कर्मणा युक्तिनोपदेः. — (L. 4) Ds पर-
जनाः (for परे जनाः). — (L. 5) Cd प्रत्यव' (as above).
— N: om. line 6. — (L. 6) Ks.s तस्या (Ks 'स्या' इ
for क'). Ks.s जनाः (for नराः). Cv विप्रलम्भाधयो
नराः (for post. half).]

5 °) S1 गृहान्धेव; Ks B Dn Ds.2.4.5.7.2 'जीव;
Ks गृहान्धेव. N1 रहिर्मलान्; Dn1 च मर्त्यानां (for
हि म'). Ms गृहान्धेव मर्त्यानाम्. — °) Dn1 मातुर
(for मातुर). Gs देहान्ध; Ms-1 देहान्धि (for 'नि').
— °) Gs 'पुज्यते' (for 'पुज्यन्ते'). S1 Ko काले काले
विजुज्यन्ते (Ko 'ति'). — °) Ks सत्त्वम् (for सत्त्वम्).
Ds दुःखं; S दुःखं (for दुःखं). K1.s Ds.2 सुखोभनं
(K1 'व'); N1 B1-s Dn Ds.2.4.5.7.2 नृ (Dn2 Ds
न) वाचसे; Gs नृ जायते.

6 °) Ds तथा (for यथा). Ds om. (hapl.) जीर्णम्.
— °) S1 K (Ks missing) Ds.s संवत्स्र्य; S त्यक्त्वाद्य
(M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा नृ). N1 B (except
B1) L (except Ds 1; Ds missing) S पूरुषः (for
वै नरः). — °) S1 Ks.s देहः; Ms देहान्; Ms
देहान्. Ks शरीरिणं. K1.s Ds.2 दुःखं तद्वच्छरीरिणं
(Ks 'जी').

7 Gs repeat. 7^{ab} after 11. — °) S1 विचित्रवीर्यं;
Ks वैचित्रवीर्यं. Ks.s Ds विचित्रवीर्यं; Gs (both
times) वैचित्रि'. Ko जानीहि (for वासं हि). S1
वा (lacuna); K1 Ds प्राप्यं; Ks प्राप्यं; Ks N1 B
Dn Ds.2.4.5.7.2 साप्यं; Ds प्राप्य; T1 सत्यं; T2 G1
सत्यं (for वासं). — °) B1 Dn1 T Gs हि (for [इ]
ह). S1 K (Ks missing) Ds.2.4.5.7 (by corr.; orig.

ततो वहति तं भारमवशः स्वशोऽपि वा ॥ ८
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
अथ वा परिश्रुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

as in text) प्राप्नुवन्ति नराः सर्वे. — °) Ks.s B1 सु (B1
स्व) कृतेनेह; B1 Dn Ds.2.4.5.7.2 Ms सुकृतेनैव.

8 °) S1 K (Ks missing) Ds.s प्राप्यते कर्मणा
(by transp.). S1 Ko.2.s.s Ds Gs सर्वं; K1 सर्वं;
N1 B Ds.2.4.5.7.2 T G1 M1 स्वर्गः; Dn1 स्वर्गाः (for
स्वर्ग). — °) G1 M2 सुखः (for सुखं). — °) T2
वहति; M2 महति (for व'). Ks Dn2 T1 से (for
त). — °) T1 अवदयं (for 'वा'). Ko च (for वा).

9 Ds om. (hapl.) 9^a-10^b. — °) Ks.s हि (for
च). T1 Gs मृन्मयं; G1 कर्मय. — °) K1 Ds
चक्रारूढं; Ds वंता'; T1 चक्र'; G1 चक्ररूपं. Cd
entes चक्रं. — °) Ks Gs प्रकीर्णमाणम्; N1 प्रक्रिय-
माणम्; T2 'माणं त्वा (for 'माणं वा). — °) Dn2
हृतमाणम्; Gs M1.s क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्).
Ms तथा (for अथ).

10 S1 om. (hapl.) 10. Ko reads 10 on the
marg. B1 Ds Ms om. 10^{ab} (for Ds, cf. v. 2. 9).
Ds transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — °) Ko N1 छिन्न[1];
Ds सच्छिन्न; T G हीनं; M (Ms om.) भिन्नं (for
छिन्नं). K1.s सच्छिन्नम् (for छिन्नं वापि). Dn2 [अ]थ
वा रोप्यम्; T1 Gs.s [अ]वरोप्यं वा (Gs तद्); T2
[उ]परोप्यं वा (for [अ]वरोप्यन्तम्). — °) Ks Dn1
अवतीर्णं (Dn1 'वै')म् (for 'तीर्णम्'). Gs अतीर्णमतथापि
वा. — N1 Gs om. (hapl.) 10^{cd}. — °) Ds आर्द्रं (for
आर्द्रं). Ks om. the first वा. Ks Gs transp. वा and
शुष्कं. Ds शुष्कैर (for शुष्कं). — °) Ks पच्यमानम्
(sic); Ds अत' (for पच्य). Dn2 [उ]त (for वा).

11 °) Hypermetric. K1.s N1 Dn2 Ds.s उत्तार्य
मायम्; Dn1 D1 (sup. lin. as in text).2.4.5.7 अव-
तीर्यं; T G अवतार्यतम्; M1 आवार्यमाणम् (for अव-
तार्यं). Ks.s B1 आपाकाद्; Dn1 अवि वा; Dn2
आकासाद्; Ds आवाकाद् (for आपाकाद्). In S1,

गर्मम्बो वा प्रवृत्तो वाप्यथ वा दिवमान्तरः ।
 वर्षमामगतो वापि माममात्रगतोऽपि वा ॥ १२
 संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
 यौवनम्बोऽपि मध्यम्बो वृद्धो वापि विषयते ॥ १३
 प्राकर्ममिन्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
 एवं सांमिदिके लोके किमर्थमनुत्पत्त्यसे ॥ १४

यथा च मलिले राजनक्रीडार्थमनुसंचरन् ।
 उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चिन्मत्त्वं नराधिप ॥ १५
 एवं संमारागद्वानादुन्मजननिमज्जानात् ।
 कर्मभोगेन बध्यन्तः क्षिप्रयन्ते येऽन्यबुद्धयः ॥ १६
 ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संमारान्तगदेषिणः ।
 समामगमन्ना भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७

C. 11. 10.3
B. 11. 3. 20
A. 11. 3. 20

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वेणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

lacuna for वाका. Ds अवतार्यमात्रराकाद. —¹) Ks Ds उद्गुलम्. Ks उद्गुल (for उद्गुले). Ks Ds अपि; Ks Ns B Ds Ds अपि (for वापि). —²) Ks 'भुज्यन्तम्'. Ks Ns Ds 'भुज्यन्ते'. Ks 'भुज्यन्तम्'. Ds Ds 'भु' for 'भुज्यन्तम्'. Bs 'भुक्ते नुः'. Ds 'भुज्यन्तम्'. Ds 'भुज्यन्तम्'. orig. as in text. 'भुज्यन्तम्'. Cs 'भुज्यन्तम्' as in text). —³) Ks मेवे. Ns मके. Ds मके. Ds मके (for मके). Ks देह. Ds देह. Ns मके देह. —⁴) Bs देहलोपि मरी. — After Ds Gs repeats 7th.

12^a) Ss *मम्बो. C) गर्मम्बो (as in text). Ds विज्ञातो. Ds प्रवृत्तो (for प्रवृत्तो). —¹) Gs Ms अथ (for अथवा). Ks Bs दिवमान्तर (Bs 'रे'). Ss युत्तरात्रि Gs 'त्र' कः. Ds द्विसैक-गयोष वा. —²) Ss damaged. Ds यतो (for यतो). —³) Ss *मम्ब. Ns मासत्रयः. Ds Gs Ms मासमात्रं (for 'मात्र'). Ks Ds 'मयोपि'. Ds Ms अयोपि (for 'मयोपि').

13^a) Ss द्विसंवत्सरः. Ks द्विसंवत्सरः. Ms विसं-वत्सर. Ds गतोपि (for एव). Ss Ko Ds-s च (for वा). —¹) Ts वयन्तः. Ks-s [उ]यन्तः. Ns B D (Ds missing) M 'स'य (for सवि). —²) Ds च विषयते (for विषय).

14^a) Gs प्राकर्ममिन्तु भू. —¹) Ms om. (chap.) न भवन्ति. Ks वा (for वा). Cs cites भवन्ति and न भवन्ति (as in text). —²) Ks सांमिदिकः. T संवधिनि; Gs संमिदिकः; M संमिदिके (Ms 'को'); Cs सांमिदिके. Gs एवं संमिदिक (Gs 'ह' लोके नु. —³) Ks 'मय्यते'.

15^a) Ns B Ds Ds-s-s-s नु (for वा). Ns Ds मलिलः. Ds मलिले. Ks राजा (for राजन्).

—¹) Ks Ds-s संमरन्; Ks Ds (before corr.) Ds 'संमरन्'. Ks 'संचरेत्'. Ns B-s 'संमरन्'; B-s 'संचरेत्'. —²) Ks उन्मज्जेच्च. Ds निमज्जेच्च (for 'ज्जेच्च'). Ks उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च; Ds 'ज्जेच्चनिमज्जेच्च'; T 'ज्जेच्च निमज्जेच्च'. —³) T Gs चेदने च (Ts हि) नराधिप.

16^a) Bs om. 16^a-17^a. —¹) Ns B (Bs om.) Ds Ds-s-s-s गहमे (Dns 'न'); Ds 'मे मेहे (sic). Ds 'गहमा'; Gs 'गहनम्' (for 'गह'). —²) Ks उन्म-ज्जेच्च (for 'ज्जेच्च'). Ns B (Bs om.) निमज्जेच्च; Ds Ds-s-s-s 'ज्जेच्च'; Ms 'ज्जा' (for 'ज्जान्'). —³) Ds Ds कर्मभोगेन; Ss 'योगेन'. Ns B (Bs om.) Ds Ds-s-s-s (before corr.) T च (Ds-s-s-s च) यन्ते; Ds-s-s-s (corr.) मय्यते; Gs युज्यते; Gs-s युज्यतः; Ms बध्यतः; Ms बध्यन्तः (for बध्यन्तः). —⁴) Ts क्षिप्रयन्ते (for क्षिप्रयन्ते). Ns क्षप्रयः; Ds Ds-s-s-s चालयः; T Gs मय्यतः; Ms बध्यतः; Ms-s देव (for देव्य). — For 16^a, Ss K (Ks missing) Ds-s subst., while B-s-s-s after 16^a.

13^a ज्ञानभोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षयः ।

[Ds समुत्तीर्णा महर्षयः (for the post. half).]

17^a) Bs om. 17^a (cf. v. l. 16). —¹) Ss K (Ks missing) Ds-s च (for नु). Ks प्राज्ञाः; Gs प्रज्ञाः; Ms प्रज्ञा. Ks B (Bs om.) Ds Ds-s-s-s सत्ये; Ns सत्ये; Ds स्वयन्तः; Ss सत्ये (for सत्ये). —²) Ks Ds Ds-s-s (before corr.) s संमारेक्षितः; Ks संमारागः; Ns 'राग'; Ds संमारागः; Ds (by corr.) संमारेक्षितः; T Gs 'रागर'; Ms 'राता' (for 'राग'). Ns Ds-s-s-s 'सत्येक्षितः' (Ns 'न'); Ds Ds-s-s द्वितैषिणः (for 'सत्ये'). —³) Ks समामगमन्ना; Ks सम्यग-ज्ञानः; Bs समामगमन्ना. —⁴) Ds परां (for परमां). Ds ये ते सति परां गतिं

४

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तच्चमाख्याहि पृच्छतः ॥ १

विदुर उवाच ।

जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वाः शृणु प्रभो ।

पूर्वमेवेह कलले वसते किञ्चिदन्तरम् ॥ २

ततः स पञ्चमेऽतीते मासे मांसं प्रकल्पयेत् ।

Colophon missing in Śi Ks Ds. — *Sub-purāṇa*: Śi Ks. 3 B Dn Ds. 3. 3. 3. 3. विमोक्तः. — *Adhy. nava*: Śi Ks Ds. 3 विदुरवाचः; Ks विदुरवचनः; Gs Ms. 2. 4 मा (Gs मा) रीगानित्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ks Dn Ds. 3. 3. 3. 3 S 3 (as in text); Bs 30 (?). — *Stat. no.*: Ks 17; Ds 18.

4

137 This adhy. is missing in Śi Ks Ds (cf. v. l. 11. 1. 1 and 15).

1 ^a) Ds विज्ञेयं (for विज्ञेयं). Ks 2. 3 वरः; Ks Ds. 3 वरं (for वर). — ^b) Bs Dn उत्पत्तः; Gs M Cd पृच्छते (for 'त').

2 ^a) Ks कथाः (sic); Ds कथाः (for क्रियाः). Śi Ks. 3. 3 शृणुष्व मे; — Ts Gs. 3 Ms तु कल्पयन् (for शृणु प्रभो). Bs Dn Ds. 3. 3. 3. 3 क्रिया सर्वोपलभ्यते; Ts Gs क्रियागर्भास्तु (Gs क्रियास्तु परि) कल्पयन्; Ms. 2. 4 क्रियाः समवधारयेत् (Ms 'वन्'). — Ds om. (hapl) 2-3^a. — ^b) Ks 2 Gs हि; Ks 3 हि (for [ह]ह). Śi Ks. 3 Ds वसति; Ks वसति; Ns Dn Ds. 3. 3 कलले; Bs 2. 4 वसति; Dn वसते; T Gs M कलि; Ms 'ल' लं; Gs मलिकं (for कलले as in Bs only). — ^c) Śi Ks Ds कलले; Ks कलले; Ks मलिके; Ms वसति (for वसते). Bs 2. 4 मांस-ओषितलेपने (= 4^b). — After 2, Bs 4 ins.:

14^a) ततस्तु वायुवेगेन कलले किञ्चिदन्तरम् ।

[= 4^a and (var.) 2^a. Bs कले किञ्चिदन्तरं (for the post. half).]

3 Ds om. 3 (cf. v. l. 2). — ^a) Ks corrupt.

ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो मासे प्रजायते ॥ ३

अमेध्यमध्ये वसति मांसोषितलेपने ।

ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ ४

योनिद्वारमुपागम्य बहुन्केशान्समृच्छति ।

योनिर्संपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ॥ ५

तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान् ।

ग्रहास्तमुपसर्पन्ति मारमेया इवामिषम् ॥ ६

Dn संपंचमे; Ds संचरते. — ^a) Gs. 3 M मासि (for मासे). Ms-4 मासं (for मांसं). T G अकल्पयन्; M प्रकल्पते (for 'वेत्'). N (Ds om.; Śi Ks Ds missing) मासे वा सम(Śi Ks संग्र)कल्पयन् (Śi Ks Dn Ds. 3 'वेत्'). — ^b) Ks 'संपूर्ण'. — ^c) Ms-4 पदे (for गर्भो). Śi Ks-2 Ds. 3 गर्भवायी (Śi Ks 'से; Ks 'मि) (for गर्भो मासे). Ns Bs. 3. 4 Dn Ds. 3. 3 वै स तु; Bs वै संग्र; Bs Ds. 3 S (except M) मासे च; Dn वै सम (for मासे प्र).

4 ^a) Ks Ds. 3 अमेध्यवासे; Dn अमेध्यमध्ये. — ^b) Ks 'केपनो; Dn 'केपनो. — ^c) Ks Ds. 3 स (for तु). — ^d) Ks ऊर्ध्वः (for ऊर्ध्व). Gs 'शिरः. T Gs ऊर्ध्वपादो ह्यधोमुखः.

5 ^a) Ks याति (for योनि). T अपागम्य. — ^b) Ks Dn बहु; Ds बहु (for बहु). Śi Ks-3. 3 Bs Ds सम; Ks Ds 'मा' छति; Bs स गच्छति; Ds समाहति; Ms समुच्छति (for सम). — ^c) Ks. 3 संपीडना; Gs संपीडना (for 'डना'). Ms योनि संपीडयेच्चैव. — ^d) Ns कर्म (for पूर्व). T G पूर्व-कर्मोपदानतः; Ms. 3 'मोचिबानतः; Ms. 4 'मोचिबानतः.

6 ^a) Śi Ks-3 मुक्तश्च; Ks मुक्तश्च; Gs मुक्तस्तु. Ks संसारा; Ks संसारा; Ms संसारन् (for 'राद्'). Gs तस्मान्मुक्तत्वा राजन्. — ^b) Gs वदयान् (for जन्वान्). Ks पश्चादनुपद्रवान् (sic); Ks पश्चादनुपद्रवेत्; Ms जन्मत्यपश्यत्युपद्रवान्. — Gs reads 6^{at} twice. — ^c) Ks. 3 Ds. 3. 1 अनु; Gs अप- (for उप). Ns Bs-2 Dn Ds. 3. 3. 3. 3 गच्छति (for सर्पन्ति). T Gs (first time) सुसर्प Ts 'वा' न्यवेदशिलं. — ^d) T Gs. 3 सारमेय; Cd 'वा' (as in text).

ननः प्राप्नोत्तरे काले व्यापयथापि तं तथा ।
उपमर्पेति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ॥ ७
बद्धमिन्द्रियपाशैस्तं सङ्गन्नादुभिरातुरम् ।
व्यसनान्युपवर्तन्ते विविधानि नराधिप ।
बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव नृत्तिमुपैति सः ॥ ८

अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ।
यमदूर्तैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ॥ ९
वाग्धीनस्व च यन्मात्रमिदानीदं कृतं मुखे ।
भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते ॥ १०
अहो विनिकृतो लोको लोमेन च वशीकृतः ।

C 11. 115
B 11. 4. 21
A 11. 4. 21

7 Ks om. 7^a-8^a — *) Ss Ko-3 Ds. प्राप्नोत्तरे; Ks Ds Ds. प्राप्नोत्तरे; Bs प्राप्नोत्तरे; Ds (orig.) marg. by corr. as in text. प्राप्नोत्तरे. Ss प्राप्नोत्तरे ततः काले; S ततः कालोत्तरे प्राप्ते. — *) Ds व्यापयन्; Gs व्यापि तम् (for व्यापि तं); Ks व्याप; Gs तदा (for तथा). Ss Ko-3 Ds व्यापयतोपि परंपर (Ss Ks 'प'); — Ks Ds om. (chap.) 7^a-8^a — *) Ds om. from उपमर्पेति up to स्व (in 8^a) repeats कर्मभिः and *) after नृत्ति (in 8^a) and repeats thereafter from नराधिप up to नृत्ति Gs उपमर्पेति; Gs तदपि; Ms उपमर्पेति — *) Ss Ko Gs व्यापयमानं; Ms वध्य' (for वध्य').

8 Ks. s Ds om. 8^a-8^b (cf. v. l. 7). For the sequence of 8^a in Ds, cf. v. l. 7. — *) Ss Ko स्तुतम्; Ds नितम् (for बद्धम्); Ds तु (for तं); Ks Ss B Ds Ds. s. s. तं; Ds तं; बद्धमिन्द्रियैः पाशैः. — *) Bs संघ; Ds संघि; Ds संघः; Ds om. Ds. संघे (for संघः); Ks Ss B Ds Ds. s. s. जायते (for जायतम्); S संघा T. संघः; Gs सह कामुकमातुरं. — *) Ss om. (chap.) 8^a. — *) Ko [उपमर्पेति; Ks Bs. s Ds [अपि वर्तते; Ds. s [अपि च Ds न वर्तते; Ds [अपमर्पेति; S [अनुवर्तते. Ss प्राप्ते नाम्नुपवर्तते. — For the sequence and repetition of the portion from नराधिप up to नृत्ति in Ds, cf. v. l. 7. — *) Ks. s Ds Ds. s. T. Gs Ms. व्यापयमानश्च (Ms 'न च'); Bs Ds. Gs बध्यमानश्च. — *) Ds तं समुपैति; T नृत्तिमुपैति. In Ss, मुपैति सः is damaged. — After s. Ss Ss Ks Ds missing) inv.

15^a तदा न वेति चेदर्थं प्रकुर्वन्ताध्वसाधुनी ।

[In Ss, तदा न वेति चेदर्थं is damaged. Bs तदा (for तदा). Ks नवेति; Bs Ds Ds. s. s. नवेति; Ds Ds नवेति (for न वेति). Ks. s दोषमय (Ks 'न'); Bs Ds. s. द्वे वारं; Ds वारं तः; Ds द्वैवारं; Ds वारं (sic) (for द्वैवारं). Ss Ko-3 Bs. s Ds Ds. s. s. माध्वसाधु वा (Ks 'तु न'; Ks. s 'तुनि'; Ds 'तुना'; Ds 'तु च'; Ds 'तुनाम्'; Cd 'साधुनी' (as above).]

— Ks Ss B D (except Ds. Ds missing) notes while S ins. after s. (cf. v. l. 10).

16^a तथैव परिरक्षन्ति ये स्वात्मपरिनिहिताः ।

Ss Bs Ds. तथैव (Ss 'त'); Bs Ds Ds. तथैव (Ds. 'त'); Ds. तथैव (for तथैव); S तथैव (for तथैव); Gs तथैव (for तथैव); Ks तथैव (for तथैव); Ms. s. तथैव.

9 *) Ss Ko-3 Ds स्वयं न; Ds स्वयं तु; Gs स्वयं (for स्वयं न). Ds T. Gs Ms. वध्यते (for तु). In Ss ते तावद् is damaged. Ks. तात (for तावद्). — *) Ss damaged. Ko लोके; T. लोका; T. Gs लोकाद् (for लोकेन). Ks अघोरति; Ks B. वद्यार्तः; Ks अघोरार्तः; Ss उद्यार्तः; Bs अघा-विश्वः; Ds अघागमः; Ds अघोरति; T G. अ(Ti न 'थारमे; Gs इहागमेन (G 'गते). Ko समलोक-पथा गतः. — *) Ss damaged. Ko Ds D. विहृ-द्वयः; Ks विहृद्वयं तं; Ds D. विहृद्वयः D. 'व्य' अ; T च हृद्वयः; G. च (om. हृद्वयः); Gs निहृ' — *) Ks. s Ds. Gs Ms. मृत्यु (for मृत्यु). Gs लोकम्; Ms. काले नि (for कालेन).

10 *) Ks वाग्धीनस्व; T. वाग्धीनस्व (for वाग्धी-नस्व). Ss Ds om. च. Ko तु यन्मात्रम्; Ks Ss Bs. s Ds Ds. च यन्मात्रा; Ks तन्मात्रमात्रा (sic); T Gs M. च या मात्रा; Gs damaged (for च यन्मा-त्रम्). Gs मानितत्वाच्च यो मात्रा. Cd cites मार्त्त. — *) Ks इदानीदंकृतः मुखं; Ss Ds Ds. s. (before corr.) इदानीदं इदं निहृद्वयं तु (Ds तु) ले; Ds इद-निहृ च विदति; S इदानी T. 'न' इह (Ms 'ग' लय है. — *) Ss Ko भूय (for भूय). — *) Gs. s वध्य' (for वध्य). Ks Bs उदेह्यते; S उपैति सः. — After 10, Ks reads 13^a and 14^a, repeating 13^a and 14^a in their proper places. T G repeat after 10. 16^a (cf. v. l. 8).

11 *) Ks. s Ds विनिकृतो; Ks विनिकृते; Ss विनिकृतो. Ks. s Ds लोके (for लोको). — *) Ds लोको न (for लोमेन). — *) Ss Ko-3 Ds कोषमोहः;

c. 11. 119
B. 11. 4. 12
M. 11. 4. 12

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११

कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकृतस्यन् ।

धनदर्पेण दमश्च दरिद्रान्परिकृतस्यन् ॥ १२

मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।

शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १३

इति श्रीमहाभारते क्षीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।

जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १४

एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।

स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

B: मोहक्रोधः; D: लोभमोहः (for लोभक्रोधः). Ks
Bz: Dns Ds. 1. 9 भवोन्मत्तो; B: मदोन्मत्ता; Dn1
भवान्मुक्तो; Ds. 1. 7 भवोन्मत्तो.

12 *) N1 Bz-4 Dns Ds. 1. 9 S (except Mz. 4)
कुलीनत्वे च. Dn1 रमते (for रमते). — *) Some
MSS. दुःकुलीनाह. Ms च (for वि-). S1 Ko निष्कु-
लीनाधिपते; K1 Ds. 7 दौःकुः (D: दौःकुः) लेबाधिपेच (Ds
'लेब/ते; Ks दौःकुलेयान्विपते; K: दौःकुलानां निपेविते;
Gz दुष्कुले नानुकृतस्यन्. — (Gz om. (hapl.) 12nd.
— *) S1 Ko-2. 7 Dn1 मानेन; Ks दर्पेन (for
दर्पेण). S1 Ko दमश्च; K1 Ds दमश्च (for दं).
M तथैव धनरतः (M: दत्तः; Mz दत्ता)श्च. — *)
Ks इतिप्राः; S (Gz om.) दारिद्र्यं (T1 Gz 'दं').
K1. 2 Ds परिगर्हयन् (K: 'येन्; D: 'यन्); Ts 'कृत-
यन्; M 'कृतस्येव.

13 *) S1 मूर्खानिह; Ko मूर्खानिव; K1. 2 Ds
मूर्खा (Ds 'व्या'मिति; Dns मूर्खा इति; Ds मर्णानि;
Gz मूर्खा नीतिः; Gz मूर्खो नीतिः. D1 जाहुर (for
जाह). Ks मूर्खानि विवरानाहुर (sic). — *) K1. 5 Bz
D: समवेक्षते; T Gz समवेक्षते; Gz समवेक्षते. — Ks
reads 13rd (for the first time) after 10 (cf. v. 1. 10).
— *) Ks (second time) N1 Bz-3 Dn Ds. 1. 9. 1. 7.
दोषान्; Ds शिक्षाम्; Gz M वीक्षां (for शिक्षां). S1
Ko. 3 (first time). क्षपति (for क्षि). Dn1 वा (for
च). — *) B1 Dn1 Gz om. न. K1 शास्त्रम् (for
शास्तुम्). T Gz अहति (for इच्छति). — N1 B Dn
Ds. 9-7 S ins. after 13; Ks, after the second occur-
rence of 13rd.

17 *) यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तोऽपि निर्धनाः ।

कुलीनाश्चकुलीनाश्च मायिनोऽप्यायमानिनः ।

सर्वं पितृवर्नं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतत्वचः ।

मिमांसेरस्थिभृषिदैर्गोभिः जातुमिवन्वचैः ।

किं विशेषं प्रपद्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः । [5]

येन प्रत्यवगच्छेयुः कुरूपविशेषणम् ।

यदा सर्वे समं न्यक्ताः स्वपन्ति धरणीतले ।

कस्मादन्वोन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधाः ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निश्चय्य भुतिं त्विमाम् ।

[Ks om. (hapl.) lines 1-6. — (L. 1) T1 Gz
यथा; Ts एवं; M1 यदा (for यदा). N1 B Dn Ds. 1. 9-7.
मूर्खाश्च (for मूर्खाश्च). Bz. 4 Dn1 Ds. 1. 9. 7. 9 धनवन्तश्च;
Gz 'वन्तोपि. — (L. 2) Dn1 कुलीनश्च (for 'नाश्च). N1
G1 Ms वाच्यः; Dns Ds. 2 [अप्यव-; Ds वेप्य- (for
आप्य-). T [अमानिनोप्यव मा'; Gz मानिनोऽप्यायमानिनाः
(for the post. half). — (L. 3) N1 Bz. 2 पितृवर्नं;
Ds 'धनं. N1 Bz Dn1 Ds. 1. 9 विगतत्वचः; Ms विह-
तत्वचः. — (L. 4) Gz न मांतिर् (for निर्मांतिर्). Gz अवि-
(for मांतिः). T G च जातु- (for जातुनि-). Dns नि-
धितिः. — (L. 5) B1 Dn1 कं विशेषं; Bz Ds. 4. 9 विशेषं
न. Ms तु तेषां (for तत्र तेषां). — (L. 6) S च प्र-
(for प्रत्यव-). Gz गच्छेयं (for 'युः). B1 कुरूपविशिष्टपणं
(for the post. half). — (L. 7) Gz यथा (for यदा).
Ds Ms सर्वैः (for सर्वैः). Dn1 समन्वयस्ताः; Ds. 4 Ts Gz
Ms समन्वयस्ताः; Ds समन्वयस्ताः. Ms यदा सर्वसमन्वयस्ताः.
Ds स्वपन्ति (for स्वपन्ति). — (L. 8) Dns Ds. 1. 9. 7 T G
नस्माद् (for कं). Dn1 प्रलब्धुम् (sic); Ds प्रलब्धम् (for
प्रलब्धुम्). Dns दुर्बुधः (for दुर्बुधाः). S विप्रलब्धुमिहा (T1
'लब्धुमिहा; T2 'लब्धुमिहा; G1 'लब्धुमिहा महा-; Gz 'लब्ध-
मिहा; Gz 'लब्धमिहा; M1 'लब्धमिहा) वृथाः (for the
post. half). — (L. 9) Mz om. (hapl.) परोक्षं च.
Ds. 7 न सन्वहः; T G1 निश्चय्य. Ds विलुपन्ति (sec. m.
as above); T G Ms भुतिं (Ts 'ति)मिमां; M1. 2. 4
भुतीरिमाः.]

14 N1 Bz Ds S om. 14th. Ks reads 14th after
the first occurrence of 13rd (cf. v. 1. 10). — *) S1
Ko. 2 Dns Ds. 1. 9 अनुपालयेत्; Dn1 परिपालयेत्.
— For the first occurrence of 14th in Ks, cf. v. 1.

५

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या ममनुगम्यते ।

एतद्विस्तारयः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रथमं मे ॥ १

विदुर उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंशुभे ।

यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २

कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो डिङ्गः किल ।

वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्कल्यादसंकुलम् ॥ ३

मिहव्याघ्रगजाकारैरतिधोरैर्महाशनैः ।

ममन्तात्संपरिक्षितं सून्योरपि भयप्रदम् ॥ ४

तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुडेगमगमत्परम् ।

अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५

C 11. 5. 5
D 11. 5. 6
E 11. 5. 610. — *) G: वनेन (for वर्तेन). — *) S: Ko-
D: स पर (for परमो).15 *) D: om. सर्वं. S: B: तु (for वै).
— *) B: स्वेवम्. D: तु स्वम् (for तवम्). S: यथा
स्वमनुवर्तते. — *) D: सतं (hypermetric) (for स).
K: प्रमोक्षय (sic). B: वै मोक्षाय (for प्रमो). K:
स प्रमोक्षाय लभते (sic). B: D: D: 2. 3. 4. 5. 7. 8 M: स
प्र (D: om. प्र) मोक्ष (M: 'व' यत्ते सर्वान् (M: 2. 3. 4 'वै';
M: 'वै-); T: G: स वै मोक्षायते वैव; G: 2: स वै
मोक्षयते वैम. — *) B: D: D: 2. 3. 4 पंचानो; D:
जवानो; T: G: मनुजो (for पन्थानं). K: 2: मनु
जाधिप; D: D: 2. 3. 4 मनुजेश्वर (D: 2: 'ई' 1. 2. 3
वसुधाधिप.Colophon. — Sub-paraen: S: Ko: 2. 2. 3 S: B:
D: D: 2. 3. 4. 5. 7. 8 विशोऽर्ध. — Adhy. name: S: Ko
D: विदुरवाच्य; K: 2: D: 2: संसारवर्णन; B: 2: संसार
वर्णन; G: शरीरकथन; M: शरीरान्तिकथन. — Adhy.
no. (figures, words or both): K: 2: S: D: D: 2. 3.
7. 8 T: G: M: 4 (as in text); B: 90 (?); T:
(wrongly) 3. — Sloka no.: D: 12.

5

This adhy. is missing in S: K: D: (cf.
v. 1. 11. 1. 1. and 15).1 B: om. the ref. — *) G: इमं (for इदं).
— *) D: बुद्धं (marg. sec. no बुद्ध्या). S: Ko: 'वर्तेते';
D: T: G: 'बुध्यते (for 'गम्यते). — *) D: D: 2:
तद्वै; D: 2. 3. 4 तद्वि (for एतद्). K: 2. 3: D: D: 2:
2. 3. 4. 5 S: विलसतः. — *) S: Ko-2. 3: B: प्रपद्य
(K: 2: 'इय' मे; D: 2: प्रसंसति.

2 *) D: 2: जालं; T: G: तत्र (for जग). D: 2:

सं- (for ते). S: Ko: M: वने; D: कर्तं (for वर्ते).
— *) K: 2. 3: D: D: 2: नमस्कृत्य. — *) D: D: 2:
गहने (for 'ने). — *) S: Ko-2. 3: D: 2: वर्तते
(for वदन्ति). G: प्रवदन्ति मनीषिण (also परमर्षयः
as in text).3 *) D: 2: Bom. Ed. कांतरे (for संसारे). — *)
K: वर्तमाने. — *) D: 2: transp. वनं and महन्.
G: वन- (for वने). K: D: 2: मह- (sic); D: 2: मह-;
D: 2: D: 2. 3. 4 महा- (for महन्).4 *) K: मिहव्याघ्रः. S: Ko-2: D: 2: गजश्री (K:
'श्री' वैद; K: गजश्रीवैद; K: गजश्रीवैद (for गज-
कारैर). — *) K: घोरकपैर; B: 2: D: D: 2. 3. 4. 5. 7. 8
जनिधोर (for 'घोरैर). K: महाशनि; K: 2. 3: S: B:
D: D: 2. 3. 4. 5. 7. 8 'स्नैः; T: वनैः; G: 'वने; G:
'ननैः; G: 'ननैः (for 'ननैः). — After 4*) K: 2:
D: 2: ins.

18* मिलितादिरतिमवैर्महोमाकुलिमिलया ।

— *) D: स- (for सं). D: क्षितं (for 'क्षितं). — *)
K: सुलोहित; T: G: वसाहृद्; G: वस्तु दृष्टा; G:
वसिष्ठदृष्टा; M: lacuna after व; M: 2: वसिष्ठदृष्टे;
M: वस्तु दृष्टा (for सून्योरपि). K: 2: D: 2: भयंकरं;
K: भयप्रदं; S: महप्रदं (for भयप्रदम्). S: B:
(except B: D: D: 2. 3. 4. 5. 7. 8 वस्तु (S: व: स) दृष्टा
प्रसेवानः (S: B: 2: 'जग; D: 2: 'इष्टु).3 *) S: Ko-2: D: 2: तत्तत्; D: 2: दांतत्; G:
तत्तत् (for तदत्त). D: 2: तत्तत् दृष्टा च हृदयम्. — *)
S: M: अभ्युच्छ्रयं च; D: 2: D: 2: जलुच्छ्रयश्च; T: G:
अभ्युच्छ्रयं; T: G: 'च्छ्रयं; G: 'च्छ्रयं तु (for
'च्छ्रयश्च). T: G: 2: रोमाणि; G: M: रोमाणां; M: 2:
रोम्णां स- (for रोम्णां वै). — *) T: विक्रयश्च; M: 2:
विक्रियां च. G: इद्रियाश्च परंतप. — S: Ko-2. 3: B:

C 11. 149
B. 11. 5. 20
K. 11. 5. 20

अभीप्सति च तां नित्यमवृत्तः स पुनः पुनः ।
न चास्य जीविते राजभिर्वेदः समजायत ॥ १८
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति स्म मृषकाः ॥ १९
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया ।

कृपावस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २०
वृक्षप्रपाताच्च भयं मृषकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोमान्मधुकैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २१
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताश्रयां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहो खलु महदुःखं कृच्छ्रवासं वसत्यसौ ।

कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर ॥ १
स देशः क नु यत्रासौ वसते धर्मसंकटे ।

18 D. om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) K₁ अभी-
प्सति; D₁ अभीप्सति. Ś₁ Ko स तां; N₁ B Dn₁
D₁ ... तदा; D₁ बलं; T₁ च तान्; G₁ M च
ता (for च तां). G₁ अभीप्सतिपदानां नित्यं. — ^b) Ś₁
Ko₁ अनृतः सन्; T G₁ 'सश्च'; M₁ 'सस्य'. — ^c)
B₁ जीवेवा (sic); Dn₁ जीविते (sic); G₁ जीवितो
(for 'ते'). — ^d) K₁ 'जायते'; K₂ D₂ 'जायत'; K₃
'जायत'; D₁ 'जायत (for 'जायत).

19 ^a) B₁ तत्रैव (for तत्रैव). K₁ D₁ तु (for
च). K₂ तत्रैव लंबमानसः; B₁ तत्रैव वसतस्य.
— ^b) G₁ जीविताशा. K₁ G₂ प्रतिष्ठिता. — ^c) Ś₁
कृष्णा वृक्षाश्च; K₁ कृष्णाश्चेताश्च; K₂ कृष्णाश्चेतस्तु. G₁
संवृक्षान् (for तं वृक्षं). Ko कृष्णाः कुट्टाः श्वेतं वृक्षं.
— ^d) K₁ D₁ मृषयति; K₂ 'कुट्ट'; T G₁ निर्वृत्तं
(T₁ 'त') ति (for कुट्टयन्ति). K₂ N₁ B Dn₁ D₁ 2-7.5
G₁ च; Dn₁ om.; G₁ स (for स). Ś₁ मोषिकाः;
D₁ भूमिकाः. Ko कुट्टयतिः स मृषकाः (sic).

20 ^a) K₂ व्यालैश्च; B₁ व्यालाश्च. D₃ reads
from वन up to च (in 21^d) on marg. D₆ 7
नव- (for वन). Ś₁ व्यालश्च वनदुर्गः; Ko व्यालश्च
वनदुर्गैः; S व्यालैश्च (T M₁ 'लैश्च'; G₂ 'लवस्') तद्वनं
दुर्गं (M₁ वनदुर्गं तत्). — ^b) Ś₁ परमा**;
Ko परमाश्रया; D₃ परमाश्रया (for 'मोग्रया'). G₂ 3
तस्त्रिया च परमोग्रया. — ^c) Ś₁ Ko D₁ वीणाहे; K₁
बालहे; K₂ D₂ (by corr.) T₂ G₂ वीणाहे; N₁
वीणाहे; Dn₁ विराटे; D₂ बालहे; T₁ वीणाहो; G₁
विराटे; G₂ विराटे (for वीणाहे). G₂ 3 M₁ 2.4; D;
M₁ तु (for च).

21 D₃ reads up to च on marg. — ^a) Ko
प्रपातश्च; K₁ प्रपातस्य (for 'ताच्च'). N₁ मृशं (for
भयं). — ^b) Ś₁ मोषके; K₂ मृषके; Dn₁ मृषिके;
a few MSS. मृषिके. K₂ 5 खंडनं (for पञ्चमम्).
— ^c) D₂ लोपान् (for 'लोमान्'). — ^d) B₂ संभ्रमद्विर
(for षष्ठमाहुर्).

22 ^a) Ś₁ Ko स (Ko स) वर्तते; K₁ 2.5 D₁ सं-
वर्तते; Dn₁ T G₁ संवसते. — ^b) K₁ क्षिप्तः. D₃ om.
रसागरे. G₁ गह्वरे (for 'सागरे'). — ^c) B₁ चैव (for
वैव). Ś₁ Ko जीविताश्रयाश्च; K₂ M₁ 2. 'श्रया'. — ^d)
K₂ उवा- (for उवा-). Ś₁ Ko तृतिं समविगच्छति.

Colophon. — *Sub-parcan*: Ś₁ Ko. 2.3.5 N₁ B
Dn₁ D₁ 3.4.5.7.9 विशोक. — *Adhy. name*: Ś₁ विदुर-
वाक्यं; K₁ 2 D₁ 5 काम (D₂ कोम) रसव्यामोहनः (D₃
'मोहः'); B₁ 2 संसारचक्रं; G₂ संसारकूपप्रदशनं; M₁
संसारप्रासिदशनं; M₂ 4 संसारानुसिप्रदशनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): K₂ N₁ D₁ 2.7 S 5 (as
in text). — *Sloka no.*: K₁ 2 34; D₂ 35.

6

23 K₁ D₃ om. this adhy. (cf. v. l. 11. 1. 1).
Ś₁ om. up to 11. 6. 6. (cf. v. l. 11. 1. 15).

1 ^a) Ś₁ damaged. M₁ वत (for खलु). M₁
महदुःखं. — ^b) Ś₁ *च्छवासं; K₂ 3 कृच्छ्रवासं; D₂
T₂ G₁ कृच्छ्रं वासं; G₂ 3 दुःख (G₂ 'स्वा') वासं. T₂ M₁
वसत्यसौ. B₂ Dn₁ D₁ 2.3.4.6.7.9 कृच्छ्रवासश्च (Dn₁ D₁ 9
'स्व'; D₂ 'र-') तस्य ह; Dn₁ कृच्छ्रं वासश्च तस्य हि.

कथं वा स विमुच्येत नरस्तम्भान्महाभयात् ॥ २

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तथा ।

कृपा मे महती जाता तस्मान्मुदरणेन हि ॥ ३

विदुर उवाच ।

उपमानमिदं राजन्मोक्षविद्धिरुदाहृतम् ।

सुगतिं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४

यत्तदुच्यति कान्तारं महत्संसार एव सः ।

वनं दुर्गं हि यत्वेतत्संसारमहनं हि तत् ॥ ५

वे च ते कथिता व्याला व्याधयन्ते प्रकीर्तिताः ।

या सा नारी बृहन्काया अविनिष्टति तत्र वै ।

तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् ॥ ६

यस्तत्र कृपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ।

यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः ।

अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्यसौ ॥ ७

C. 11. 156
B. 11. 6. 8
K. 11. 6. 8

—¹) T₁ G₁ तत्र (for तस्य). D₁ G₁ गतिम् (for रतिम्). T₁ G₁ तस्य (for तत्र). —²) K₁ D₁ पुष्टिवां; D₁ मुष्टिवां; D₁ मुष्टि च; D₁ मुष्टिवां K₁ D₁ वरः; D₁ तदा (for वर).

2^a) K₁ कथः; N₁ कथुः; D₁ कथ (for क तु). K₁ D₁ वाप्यासौ; D₁ यत्रासौ; T₁ M₁ यात्रासौ. K₁ स हि देवाः क यत्रासौ. —³) S₁ K₁ वतने (for वसने). B₁ तत्र (for वने). —⁴) D₁ स प्रमुः; D₁ संप्रमुः (for स विमुः). —⁵) K₁ N₁ महत्प्रवाण.

3^a) K₁ तन्मे त्वं; K₁ सर्वे त्वं; T₁ G₁ वृहद्दे (for वृत्तमे). K₁ G₁ जाचष्ट (for 'श्च'). S₁ K₁ तन्मे सर्वे समाचक्ष्व. —¹) K₁ चेष्टामहा (sic); D₁ D₁ चेष्टामहे (for चेष्टा). N₁ B₁ D₁ D₁ T₁ तथा; G₁ वने; M₁ यथा (for तथा). —²) D₁ जात (for जाता). T₁ G₁ तथा (G₁ कथं) कृपा मे महती. —³) M₁ तथा (for तस्य). M₁ च (for हि). S₁ K₁ B₁ D₁ तस्मान्मु (K₁ 'स्तु' खरणाच्च वै (K₁ हि); T₁ G₁ M₁ जाता क्षु (G₁ जाता सः; M₁ तस्मान्मु खरणेन च.

4^a) S₁ उपाकथानम् (for उपमानम्). —¹) K₁ नोक्षयद्विर. —²) N₁ B₁ D₁ D₁ सुकृतं (for सुगतिं). S₁ K₁ D₁ लभते (for विन्दते). D₁ वन (for वने). —³) N₁ लोकेन (for लोकेषु). K₁ T₁ M₁ मानवः; D₁ मानवः; M₁ मानवः. — After 4, K₁ ins. यदुच्यते येन (cf. 5^a), followed by a repetition of 4^a.

5^a) T₁ G₁ उच्यते T₁ उच्यत (for उच्यति). S₁ K₁ D₁ वदुच्यते तत्कारं (S₁ K₁ तत्कारं; K₁ तदाकारं; K₁ तदाकारे; D₁ हि कारं); N₁ B₁ D₁ D₁ उच्यते वदु (D₁ 'वे त्वं' कारं). —¹) K₁ N₁ B₁ D₁ D₁ महा (for महत्). D₁ च (for सः). S₁ K₁ महासंसारसागरः; K₁ महासारस एव स च (sic); G₁ महासंसारमेव वा. — B₁ reads 5^a-7^a on marg. —²) K₁ D₁ वने; B₁ एवं;

D₁ D₁ वनः; T₁ वन (for वने). K₁ B₁ D₁ G₁ वस्येनः; K₁ वस्येनः; K₁ मस्येनः; K₁ मस्येनः; N₁ B₁ वस्येनः; B₁ D₁ G₁ वस्येनः; D₁ वस्येनः; D₁ वस्येनः (for वस्येनः). —³) S₁ K₁ G₁ संसारः; K₁ 'ने (for 'र') G₁ गतिं (for गहने).

6^a) B₁ reads 5 on marg. K₁ reads 5^a after 7^a. —¹) K₁ D₁ वेन (for वे च). S₁ वे वेने (M₁ वस्येने) प्रविता व्याला (G₁ 'ला'). —²) G₁ व्याधय (for व्याधयस्). —³) S₁ K₁ D₁ वासौ (for वा सा). K₁ बृहन्काया; K₁ महत्काया. D₁ वा नारी बृहती काका. —⁴) B₁ D₁ D₁ G₁ M₁ अज्यः D₁ 'वि' विहृत; D₁ T₁ M₁ अज्यः विहृतिः; T₁ अज्य ति'; G₁ अज्य ति'. D₁ ह (for वै). —⁵) S₁ K₁ ताम्बुधुः; M₁ तां प्राहुः (for तामाहुः). K₁ च (for तु). T₁ प्राज्ञ (for प्राज्ञा). K₁ तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा (sic). —⁶) N₁ चंद्रकषः; Bom. Ed. कृपयने (by transp.). Some MSS. विनाशनी; K₁ 'शने.

7^a) S₁ resumes with 7. B₁ reads 7^a on marg. —¹) K₁ वस्तत्र; T₁ G₁ M₁ स वस्तु; M₁ वस्तु (for वस्तत्र). S₁ T₁ नृपते; D₁ 'ति. G₁ वस्तु कृपो हि नृपते. —²) M₁ हि (for तु). — After 7^a, K₁ reads 5^a. —³) S₁ वस्तत्र; K₁ वस्तत्र; G₁ वो वच (for वस्तत्र). —⁴) K₁ महाहिः; K₁ महाहिः; G₁ महाही. K₁ कालत्र किल एव सः. —⁵) S₁ K₁ देहानां (for 'भूतानां'). —⁶) K₁ देहानां; M₁ प्राणिनां (for देहिनां). S₁ अत्र हा + सा; K₁ सर्वहार्य वै (sic); K₁ D₁ सर्वकार्यसौ; N₁ पार्यसौ; T₁ G₁ M₁ प्राणहार्यसौ; M₁ कस्तु रिष्यते.

8^a) K₁ G₁ नु वा; K₁ जया (for व या). D₁ जया (for जया). —¹) K₁ D₁ तस्य; N₁ B₁ 2. 2

C 17 187
B 11 6 9
E 12. 6. 9

कूपमध्ये च या ज्ञाना वल्ली यत्र स मानवः ।
प्रताने लम्बने मा तु जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ८
स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
पङ्कजः कुञ्जरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ।
मुखानि ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९
ये तु वृक्षं निरुन्तन्ति मूषकाः सततोत्थिताः ।

रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः ।
ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥ १०
यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्त्रवम् ।
तांस्तु कामरसान्विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ ११
एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं स्य ये विदुः ।
ते वै संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तत्र; Dns om. (for यत्र). K1.2 D2.3 B1 समीपतः;
N. समासतः (for स मानवः). K. वल्ली तव च मानव-
—^a) K1-3. D2 प्रतानै (for 'ने'). B3.4 D1.3.4.9.
7. M लम्बो; Dns व्रता; Gs लम्बा (for सा तु). N1
प्रतानेन सुतेजा (सा) तु; Dn1 प्रतानेनवते मज्जो; D.
'ने लम्बने त्वेवं; T G1 प्रो (G1 प्रे) तो ययामवलम्बो; G2
त्रेतापि नामवलम्बो. —^d) K1 D. शरीरिणः; G3 प्रति-
ष्ठिता.

9^a) N. गजस्तु; B1.2 यस्तत्र; Dn1 स यस्ते;
G1 यस्तु (for स यस्तु). D1 कूपं; T1 कोप (for
कूप-). Ko-वीणाहे; Ks. T2 Gs-वीनाहे; N1-वीलाहे;
D1-विनाहे; D2-पिनाहे. —^b) K1.2 D2 वृक्षाग्रं; T
G1 स वृक्षं; G2.3 स वृक्षः; M1.2.4 तद्वृक्षं (for तं
वृक्षं). K1.2 परिसर्पति; D2.7 'सर्पयति. K2.3 वृक्षं
पर्युपसर्पति. —^c) K2 पङ्कजः; K3 एतत्स; Dns पङ्-
कजः; D2 पङ्कजः; G2 पङ्कजः; M2 पङ्कज- (for 'वक्त्रः').
—^d) K2.3 काकः (for स तु). — Ks om. (1hapl.)
9^a-10^a. —^e) N1 B S पञ्चमुखा ऋ; Dn1 एणमासा
(sic) ऋ; Dns पञ्चमुखानृ; D1.2.4.5.7.9 पट्टमासा
ऋ. M1 पादा (for मासाः). —^f) Dn1 om.; D2
पादा; M1 ये ते (for पादा).

10 Ko-2 (hapl.) 3 om. 10 (for K1, cf. v.1.9).
Dn1 D. read 10 on marg. Ms om. (hapl.) 10^{abd}.
—^a) T1 वृत्तं (for ये तु). G3 एतु वृक्षं प्रकुट्टति.
—^b) S1 मोषकाः; Ks N1 B D1-7.9 T2 G M (Ms om.)
मूषिकाः; Dn मूषकाः. N1 B Dn1 D1.2.4.5.7.9 M1.2
पङ्कमासका; D2 सततोत्थिताः; T G Ms पतगासका
(T: 'दा'). —^c) K2 रात्र्यहनीति; Dn1 'हानिव;
Dns 'हान्यनु; D2 'हानि च (ch marg.); T G1 Ms
'हानीति; M1.2 'हानि हि. S1 साः प्रा (sup. lin. न्या-
[24]

हुर; N1 G2 तानाहुर; T1 G1 तान्याहुर (तान्याहुर).
—^d) G1 भय- (for परि). S-कुतकाः; Ks-कुतवाः
(for-विन्तकाः). —^e) Ks ये तु; G1.2 एते; M1 ये
मे (for ये ते). K3 माधुकरास्. —^f) G2 कांतास्
(for कामास्). Dn1 सप्रकीर्तिताः.

11^a) T1 ततो (for तु ता). G2.3 M2.4 बहुवो
(for बहुशो). —^b) K2 श्रवन्ति; Dn1 स्तुवन्ति; M2
स्रवन्ति. S Ko-3.3 B4 D2.5 मधुराः (S1 Ko.3 B4 'नः;
Ks 'ना' सदा; N1 'लिश्रवाः; B1.2 'नः (B2 'नि-)
स्रवं; B3 D2 'निश्रवं; Dn1 'निश्रवं; D1.4.5 'नि-
स्त्रवं; T बहुनिस्त्रवं; M2 मधुः निस्त्रवं. G2.3 श्रवं-
त्योश्च विशां पते. —^c) Ks M2.4 तास्तु (for तांस्तु).
S2 कामिः; K1 कामान्; K3 D1 कामा; D2 कोम-
(for काम-). B4-रसं; Dn1-वशा (for रसान्).
S1 Ko-3 B4 D2.5 विद्धि; N1 B1-3 D1.3.4.5.7.9 T M1
विद्याद्; Dn1 M2 विद्या; G1 विद्यान् (for विद्याद्).
Ks तास्तु कामान्साविद्धि (corrupt). —^d) G1 यतः
(for यत्र). S (except T2) सज्जति (for म). S
Ko-2 D2 लुप्यन्ते येषु मानवाः; K2.3 मुखं ये तेन मा'.
— After 11, D2 ins. 22*.

12 Ko Ds om. 12. —^a) K2.3 परिवर्तः; Dn1
'वर्ति; G1.2 'वृत्तं (for 'वृत्ति). S1 तु ये विदुः; Ko
N B (except B4) D (except Ds; Ds missing) T
G M1.2.3 विदुर्बुधाः (for स्य ये विदुः). M2 एव संसार-
चक्रस्यापरिकीर्ति etc. (sic). — After 12^{ab}, Ks
wrongly repeats 12^a and 12^b. —^c) Ko B (except
B4) Dn1 D1.2.3.4.5.8 येन (T2 ये तु); K1 ता ये (sic);
D2 (mas in text) ये वै (for ते वै). —^d) S2 K2.3
Dn1 D1 G1 पाशां (for पाशांस्). K3 विद्धि; Ks
छन्दति (for छिन्दन्ति). S K1-3.5 मानवाः; D2 ते बुधाः;

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना ।

भूय एव तु मे हर्षः श्रोतुं वागमृतं तव ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गम्येतस्य विस्तरम् ।

यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारमोघो विचक्षणः ॥ २

यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमाश्रितः ।

कश्चिन्कश्चिच्छ्रमात्स्न्यात् कुरुते वाममेव वा ॥ ३

एवं संसारपयाये गर्भवासेषु भारत ।

कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ४

तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।

यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५

सोऽयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।

चराणां स्वाचराणां च गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ६

Ti G: सर्वदा (G: 'बा' (for 'वै बुधा)). — K₁:
Dn₁ D₁: १. १. १ (1). १ (ins. after 12: D₂ (om. 12)
ins. after 11.

22* शतासहस्राहभाद्रा निर्वेदो बन्ध जायते ।

मोहयन्ति भूतं कामा मन्दानां विषयैषिणाम् ।

[(L. 1) D₂ एतत् (for एतत्). — (L. 2) D₂
कथा (for कामा).]

Colophon. — Sub-person: S Ko. 2. 2. 2. S₁ B
Dn₁ D₁: १. १. १ वि (K: om. वि) लोक; D₂ विज्ञोक्त-
करण. — Adhy. name: S विदुरवाक्यं; K₁: 2 D₁:
सुखं (D: मर्त्योऽप्यवमपत्; G: संसारचक्र; G: M
संसारक (G: 'कु' पप्रक्ष्मन्. — Adhy. no. (figures,
words or both): S₁ K₁: 2 S₁ D₁: १. १. १ S 6 (as in
text); B: 91 (?).

7

☞ This adhy. is missing in K₁ D₂ (cf.
v. l. 11. 1. 1).

1 *) S₁ damaged. K₁: [5]त्र; D₁ वि; T₁
वि; M₁ वि (for स्वि). K₁: आकवात; D₂
आमानं (for आकवानं). B₁ अहोभिमतसाख्यानं (sic).
— *) S₁ = वा (for अचता). K₁: पण्डिताः. — *) K₁:
B₁ D₁: स्वमा (K₁: 'वा' चक्षु; Dn₁ D₁: समाचक्षु;
G₁ M₁ तु मे हर्ष. — *) S₁ B₁: 3 Dn₁ D₁: १. १. १ M
श्रुत्वा (for श्रोतुं). K₂ G₂ वद (for तव). K₁:
B₁ D₁: १-१ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः (D₁: त्वे वद); K:
श्रोतुवाममृतं वद (sic).

2 *) G₁ अहो (for श्रुतु). — *) D₂ विस्तृत (for
(for विस्तरम्). — *) K₁: १. १. १ D₁ वं श्रुत्वा. S Ko

हि प्र. (for विप्र). — *) T G₁ संसारादि (for
'रिभ्यो). M₁ विचक्षणः.

3 *) S Ko-2 D₁ हि; K₁: च (for तु). M₁
पुरुषा (for 'वो). K₁: दीर्घम् (for राजम्). — *)
M₁ आश्रितः (for 'तः). K₁: अध्वानं समवस्थितः.
— *) S₁ Ko अमात्स्न्यात्री (Ko 'नी); S₁ विभ्रमात्री;
K₁ S₁ B₁ Dn₁ D₁: १. १. १ अमात्स्न्यातः; K₂ अमज्जातः;
K₃ अमात्स्न्यातः; K₄ अमात्स्न्यातः; B₁: १ अमात्स्न्यातः; S
अम (M₁ अम; M₂ अमात्स्न्यातः (for अमात्स्न्यातः
as in B₁ Dn₁ D₁). — *) G₁ (sup. lin.; orig.
as in text) दृष्टे (for कुरुते). S₁ lacuna for वास.
Ko अमम् (for वामम्). B₁: 2 D₁: १. १. १. १ T₁ च;
Dn₁ वः (for वा).

4 *) K₁ पचांशो; Dn₁ 'वः; M 'वैर (for 'वे).
— *) S₁ Ko-2 D₁: गर्भवासे तु (S₁ Ko च); K₁:
G₁ गर्भवासेषु. — *) M₁ कुर्वन्त (for कुर्वन्ति). Dn₁
G₁ विदुषा; D₂ विविधा (for दुर्बुधा). G₂: १ राजम्
(for वासं). S₁ Ko-१. १. १ D₁: १ प्रकुर्वन्तदुषा वासं.
— *) K₁ मुह्यन्ति; G₁ कुर्वन्ति (for मुच्यन्ते). M₁ चैव
(for तत्र). S₁ lacuna for न पण्डिताः. K₁: १ D₁:
सीधं वन्ति मनीषिणः; G₁ न कुर्वन्ते पण्डिताः.

5 D₂ om. (hapl.) 5. — *) G₂ वक्षाम् (for वं).
S Ko M₁ पूर्वम्; K₁: G₁: १ M₁ पूर्वम्. — *)
K₁: १ वे तु; K₂ वे तु; S₁ B₁ Dn₁ D₁: १. १. १
M वक्षाम्; G₁ वक्षाम् (for वक्षु). — *) D₂ वक्षम्
(for वक्षम्).

6 *) K₁: G₁: १ बोधं (for सोऽयं). K₁: S (ex-
cept T₁) लोके (for लोक). G₁ समावृचो; G₂
'वर्त्तो. — *) S Ko-2 D₁ पुरुषर्षभ. — *) S Ko-१. १
D₁: १ transp. चराणां and स्वाचराणां. — *) B Dn
D₁: १. १. १. १ transp. गृध्येत्तत्र and न. K₁: सुखेत्तत्र;

C 11. 168
B 11. 7. 6
A 11. 7. 6

6. 11. 169
B. 11. 7. 7
6. 11. 7. 7

शरीरा मानसाश्च मर्त्यानां ये तु व्याधयः ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
क्लियमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत ।
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धैश्च विविधैरपि ।
मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०

D: गृहेत्यत्र (sic). G₂ M₂ पंडिताः (G₃ ता). D₂ न
गृध्वंतेत्र पंडिताः; G₂ मध्ये तत्र स पंडिताः.

7 B₂ om. 7^a-8^b. B₁ repeats 7^a after 16^a.
—^a) K₂ शरीरा. K₁ corrupt; G₂ शरीरमानिनश्चैव.
—^b) Ś₁ Ko-2. N₁ B₁ D₂ S T G मर्त्यानां व्याधयश्च
(D: T G 'स्तु' ये (Ko T₂ G₂ 3 ते). —^d) B₂
transp. ते and व्यालाः. Dn₂ D₂ ये (for ते). K₃
S व्यालाः. Dn₁ (marg. by corr.). n₂ D₁ 3. 4. 6. 7. 9
मुवि (for बुधैः).

8 B₂ om. 8^a (cf. v. l. 7). —^a) Ś₁ K₁ क्लेय्यं;
Ś₂ क्लेय्यं; K₂ क्लिय्यं; K₃ क्लेय्यं; B₄ क्लिय्यं;
T₁ क्लिय्यं; G₁ काश्यं (for क्लिय्यं). K₂ ते; S
(except T₂) ये (for तैर्). —^b) N₁ B₁ D₂ D₁
3. 6. 7. 9 G₁ M₁ वार्यमाणाश्च; T₁ माद्यमानाश्च; T₂
चैर्वमाणाश्च; G₂ S M₂-4 मा (M₂ म) चैर्वमाणाश्च (for
हन्यमानाश्च). —^c) B₄ स्वकर्मभिर्. K₂ S (except
G₂) 'व्यालैर्. —^d) Ś₁ Ko नोद्विजन्तेत्यर्थः; M₂ नो-
द्विजान्तेत्यर्थः.

9^a) K₂ S N₁ B₁ तया (for अथ). T G₁ न
(for वि). —^b) G₂ व्याधयिभिः (for व्याधिभिः).
—^d) K₂ रूपा. A few MSS. विनाशनी.

10^a) K₁ स्वर्णः; K₂ S T G स्वर्णः. —^b) K₁
गंधश्च; Dn₁ D₂ उग्रैश्च (for गन्धैश्च). —^c) N₁ (f),
Bomb. ed. मज्जमानं; Dn₁ मज्जमानं; T G₁ मज्ज-
मानो; G₂ जन्ममानः; M₂ मज्जमानां. K₃ महापंकः;
D₂ 'कंये. —^d) G₂ निरालम्बः.

11^a) N₁ 'रार्तवो; G₂ 'रोतवो. G₂ मासैः. K₂
संवत्सरसारावर्तौ; D₁ S and Bom. ed. संवत्सराश्च मासा-
श्च; M₂ संवत्सरवो मासाः. —^b) D₂ 'होवयः; T
G₁ 'होराभिः. K₂ N₁ B Dn₁ D₁ 3. 7. 9 'वर्कयः; D₂
'संवयः; G₂ M₂ 3 संवयः; G₂ 'सर्वयः; M₂ 'संवयः
(for संवयः). K₂ सा पञ्चाहोत्रपंकयः (sic). —^c)

संवत्सरवो मासाः पञ्चाहोत्रसंधयः ।
क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
एते कालस्य निधयो नैताञ्जानन्ति दुर्बुधाः ।
अत्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२
रथं शरीरं भूतानां सच्चमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
स तु संसारचक्रेऽस्मिन् क्वत्परिवर्तते ॥ १४

D₂ [अ]यः; G₂ [अ]त्र (for [अ]स्य). Ś₂ प्रलुप्यन्ति;
N₁ B Dn₂ D₁ 3. 4. 6. 7. 9 [उ]पयुजन्ति; Dn₁ पयुजन्ति
(sic); T G प्रत्र (G₂ 3 'वृ')जन्ति (for प्रलुम्पन्ति).
—^d) K₂ रूपम्; G₂ क्षीणम् (for रूपम्). Dn₁
आहुस् (for आहुस्).

12 K₂ om. 12^a-14^b. —^a) G₂ एतत् (for एते).
K₁ D₂ मूलस्य; K₂ वा (for का). Ś₁ Ko T₁
G₁ 2 विचयो (for नि). —^b) Ś₁ Ko नैवं; Ś₂
नैवं; K₁ 2 G₂ नैतज्ज; D₂ नैतं; T G₁ M₁ 3
नैनं; G₂ न तज्ज; M₂ नैनां; M₃ नैनाम् (for नै-
ताम्). G₂ वै बुधाः (for दुर्बुधाः). —^c) Ś₂ Ko repeat
12^a after 16^a. —^d) Ś₂ B₂ D₁ 3. 4. 6. 7. 9 चात्राभिः;
N₁ तत्राभिः; T G₁ तत्राभिः; G₂ S M₂ जत्राभिः (for
अत्राभिः). K₁ 3 Dn₂ D₂ 'लुपितानि; K₂ 'लिपितानि;
B₁ 2 'निश्चितानि; D₂ 'लुकितानि (for 'लिपितानि).
—^d) K₁ कर्मणः.

13 K₂ om. 13 (cf. v. l. 12). —^a) K₁-3 B
(except B₁) Dn₁ D₁-7. 9 S (except M₂) रयः;
Dn₂ कथं (for रथं). —^b) K₁ 2 D₂ चित्तम्; G₁
सत्यम् (for सत्त्वम्). K₂ तु सारथी; T₁ तया रथि.
—^c) K₁-3 D₂ हयान्याहुः; N₁ G M₁-3 हयान्याहुः.
—^d) G₂ 3 कर्मबुद्धिः; M₂ कृतबुद्धिश्च. K₂ B Dn
D₁-4. 6. 7. 9 तु (for च).

14 K₂ om. 14^a (cf. v. l. 12). —^a) K₁
corrupt. G₂ धावतम् (for धावताम्). — After 14^a,
Dn₂ D₂ S read 15^a. K₂ ins. after 15^a, 23^a, 24^a
and 26^a. —^c) S वस्तु (for स तु). —^d) K₂
'वर्तयेत्; G₂ 'वर्तिते. — 14^a is repeated in K₁ 2
D₂ 3 after 15 (followed by a repetition of 14^a
in D₂), while 14^a is repeated in D₁ 4 after 15^a.
— K₁ 2 D₁ 2. 4 ins. after the repetition of 14^a.
K₂ after 14^a; Dn₁ D₂ 7 after 15^a; Dn₂ D₂
after 14^a; D₂ after the repetition of 14^a; D₂

G. 11. 189
B. 11. 7. 22
K. 11. 7. 23

तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत ।
दमस्त्यागोऽग्रमादद्य ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ॥ १९

शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(for दुःखाद्). Ks. दुःखाद्मै मोचयेदोराद्. —⁴) Ms
वयार्थः (for 'त्मा'). N₁ B₁ D₁ १.१ स्थित (for स्थिर-).
S₁ Ko-संज्ञयः; Ks. संज्ञमः; Ds-संयतः; S-निश्चयः
(for 'संयमः'). — After 18, B ins. (Bs after
15^{ab}):

23* तथाऽममानुपुत्रादिर्न दुःखानि व्यपोहति ।

[B* नभान्यो मातृपुत्रादिर् (for the prior half).]

19 * B₁ किं नु (for तस्मान्). S₁ Ko-2 B₁
Ds. मैत्री; Ks मैत्र (for मैत्र). S₁ Ko समादाय;
Ks-समां स्वाय; Gs. Ms समात्वे (Ms 'स्वो'व-
—^b) S₁ (marg. by corr. as in text) सुखम् (for
शीलम्). S₁ (sup. lin.; orig. as in text) Ko S
आपदि; Ds आपाद्य. —^c) Ms दमस्त्यागो. Ks. प्रदानम्;
N₁ [स]प्रसादम् (for 'प्रसा'). —^d) N₁ तल (for
त्रयो). Gs. ब्रह्मणो; Gs M₁ त्र (M₁ त्रा)हया.

20 * K₁ Ds-समायुक्ते; N₁ B Dn D₁ १.१.१
(before corr. as in text). १.१ 'युक्तः. —^b) T₁
स्थिते ते (for स्थितो यो). —^c) K₁ १.१ मृत्युभये;
Dn₁ मृत्युभयं. —^d) S₁ Ko-2 Ds. विदति (for गच्छ-
ति). — After 20, Kom. १ N₁ B Dn D₁ १.१.१
ins. (K₁ after 21*):

26* अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।

स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पदमवामयम् ।

न तत्कृतुसहजेन नोपवासैश्च निवृत्तः ।

अभयल च दानेन वक्त्रेण प्रामुखाक्षरः ।

न ह्यात्मनः प्रियतरं किंचिद्भूतेषु निश्चितम् । [5]

अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम आरत ।

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विप्रजिता ।

नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः ।

असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा आस्थान्ते तत्र तत्र ह ।

सुसूक्ष्मदृष्टयो धीरा ब्रजन्ति ब्रह्म शाश्वतम् । [10]

[(L. 2) Ks स गच्छेत्परमं स्थानं (for the prior half).
D₁ १ परम् (for पदम्). — (L. 3) B₁ एतत् (for न
नत्). Ds मन्त्रः (for निवृत्तः). — (L. 4) Ko तु;
N₁ B₁-3 Dn₁ Ds हि (for च). — (L. 5) B₁ विवने
(for निश्चितम्). — (L. 6) B₁ जायने (for भारत).
— (L. 7) Ko Dn विनिश्चिता (Dn₁ 'न') (for विप').
— (L. 9) Ds मन्दा (for मन्दा). Dn₁ आयातवद्भ्यो मन्दा
(for the prior half). — (L. 10) B₁ असूक्ष्म (for
सूक्ष्म). Dn₁ धीरा; Ds राजन् (for धीरा). B₁ सान्त्वतां;
B₁ १ Ds. १-सामानां (for शाश्वतम्).]

On the other hand, S ins. after 20:

27* एवं ज्ञात्वा महाप्राज्ञ स तेषामौर्ध्वदैहिकम् ।

कर्तुमर्हसि तेनैव कलं प्राप्स्यसि वै सुखम् ।

[(L. 1) G₁ प्राज्ञः; M₁ प्राज्ञा (for प्राज्ञ). T₁
न तेषाम्; M₁ १.१ सर्वेषाम् (for स तेषाम्). G₁ १ M₁ १
दैहिकं. — (L. 2) T G₁ M₁ अर्हति (for 'ति'). T
G₁ १ M₁ प्राप्स्यसि (for 'ति'). T₁ G₁ भवान्; T₂ नृप;
G₁ १ M₁ कलं (for सुखम्).]

Colophon. — Sub-paracan: S₁ Ko. १.१ B Dn₁
D₁ १.१.१.१ विशोक; K₁ १ D₁ १ छतराद्विशोक-
— Adhy. name: S₁ विदुरवाक्यं; K₁ १ Ds संसार-
गहने (Ds om. it) मोक्षोपायवर्णनं; B₁ १ संसारचक्रं;
Dn₁ संसारगहनवर्णनं; Ds विशोकवर्णनं; Gs M₁ शम-
स्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both):
S₁ K₁ १ Dn₁ Ds १ S 7 (as in text); B₁ 92 (?).

वैशांपायन उवाच ।

विदुरस्य तु तडाक्ष्यं निशम्य कुरुसत्तमः ।

पुत्रलोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १

तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः ।

कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षता च विदुरस्तथा ॥ २

संजयः सुहृदधान्ये द्राक्षा ये चास्य संमताः ।

जलेन मुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३

पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीजमानाश्च यवनः ।

अन्वासन्सुचिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥ ४

8

☞ This adhy. is missing in Ks Ds (cf. v. 1. 11. 1. 1).

1 *) N₁ च (for तु). — *) S₂ विस्मय (for निशम्य). Ks Gs Ms कुरुसत्तम.

2 *) S₁ Ko-3.5 Ds₁ विसंज्ञं (for निः). Ds प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष्य). Ka माववः (for बान्धवाः). — *) Ko क्षताश्च; K₁ क्षताम् (sic); D₁ क्षता च; Ms क्षताका (sic) (for क्षता च).

3 *) S₁ Ko वैव (for बान्धवे). — *) MSS. द्राक्षा, द्राक्ष्या; T तस्या; G₁ तस्युर. Ko चापि (for चास्य). K₁ S₁ D₁ Ds₁ संमताः (for संमताः). — *) Ks मुख (for मुख). — *) D₁ 'वृन्तैश्च' (for 'वृन्तैश्च').

4 *) N₁ सृष्टस्तत्र; B₁-2 D₁ Ds₁-1.5 T G पस्पृशुश्च; D₁ Ds₁ 7 ते (D₁ तं) पस्पृशुः. Ko करैर (for च करैर). Ds परैर (for करैर). K₁ D₁ च (K₁ अपि पस्पृशुः सी (K₁ सी) करैर्वच. — *) S₁ Ko₁ वीजयन्तः (Ks 'तस्य'); K₁ Ds जीवयन्तः; Ks जययन्तः (sic); K₁ वैजयन्तः; N₁ B D₁ Ds₁ वीजमानाश्च; D₁ Ds₁ 4.7.9 वीजमानाश्च; G₁ वीजमानाश्च. S Ko प्रयावतः; D₁ च भारत (for च यवनः). — *) S₁ अन्वासन्सुः सुः; Ko-2 N₁ B₁ D₁ T G₁ M अन्वासन् (Ko B₁ M 'सं') तः; Ks अन्वास च; B₁ D₁ Ds₁ 4.7.9 अन्वास तु (D₁ Ds₁ सुः); G₁ अन्वास हि (for अन्वासन्सुः). Ks अन्वासन्धितं कालं

अथ दीर्घस्य कालस्य लम्भसंज्ञो महीपतिः ।

विलम्बाय चिरं कालं पुत्राधिभिरभिभूतः ॥ ५

धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम् ।

यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ६

पुत्रनाशेऽर्धनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।

प्राप्यते मुमहदुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ॥ ७

येन दहन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।

येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ८

तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् ।

C. 11. 201
B 11. 8. 10
K 11. 8. 10

(sic). — *) T₁ G₁ तथाविधं (for 'गतम्').

5 *) N₁ अथ दीर्घस्य कालेन; D₁ अदीर्घस्य च कालेन. Cd cites दीर्घस्य कालस्य (as in text). — *) Ks लम्बं (for लम्बः). — *) Ko D₁ G₁ पुत्राधिभिरः; Ds पुत्रलोकाभिरः; Cd पुत्राधिभिरः (as in text). Ks 'हुता'.

6 *) Ds सुखः (for खलु). — *) K₁ Ds मानुष्येव; Ks N₁ Ds 'ये च; D₁ Ds 4.7.9 'व्येषु. K₁ Ds परिग्रहः; Ds 'ग्रहे. — *) G₁ मूर्छितं च (for संभवन्ति). T G₁ पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः).

7 *) T₁ G₁ मित्रः (for पुत्रः). Ms om. श्वेतादेः. S Ko-2.7 Ds G₁ पुत्रनाशो (Ss 'शे'; Ds 'शा') र्वेनाशः. — *) N₁ B D₁ Ds₁ 7.9 अथ; D₁ तया (for अपि). — *) N₁ Ds सुमहाः; Ds₁ परमं (for सुमहद्). — *) K₁-3 प्रभो (for विभो).

8 *) K₁ दहन्ति. S Ko दहन्ति येन गात्राणि. — *) B₁ 2 [अ]भिभूयते (for विनश्यति). — *) S₁ Ko मन्यत (for 'ते'). T G₁ मरणं प्रतिपद्यते.

9 G₁ om. 9^a-10^a. — *) D₁ यदिदं. S (G₁ om.) मरणं (for व्यसनं). — *) S₁ damaged. D₁ मय (for मया). Ks जीवयः (for अन्वास). — After 9^a, Ss K₁-3 B D₁ Ds₁ 4.7.9 ins.:

28^a तस्यान्तं नाशिनष्ठाभि जने प्राप्तविपर्ययात् ।

[K₁ B Ds दह्य; D₁ Ds अथ (for तस्य). D₁ [अ]नृ (for [अ]नृ). Ds हुने (for कने). Bs अन्वयः (for प्राणः). Ks D₁ Ds 4.7.9 विनोदनात् (for विपर्ययात्).]

G. 11. 202
B. 11. 2. 10
S. 11. 2. 10

तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ॥ ९
इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम् ।
धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकं च परमं गतः ।
अभूच्च तूष्णीं राजासौ ध्यायमानो महीपते ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ ११
धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलस्तथा ॥ १२
न तेऽस्त्वविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परंतप ।
अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः ॥ १३

—^a) Ś1 ३३४; K1.2 D2 यद्यैव; B1.2 D2 तद्यैव;
D2.3 तदेव; D1 सं चैव; D3 यद्यैव (for तद्यैव).
—^a) Ś1 Ko-2 D2.3 D2.3 पश्य वै; Ś2 पश्यन्वै; K2
सद्यो वै; K3 सद्यो वि; D2.1 यद्यैव (for अ').

10 G1 om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). —^a) Ś Ko-2 D2
स; K2.3 सु; T1 G2 M च (for तु). G2 इत्युक्त्वा
महात्मानं. —^b) K1.2 D2 धर्मवि (D2 'व') चरं; D2
ब्रह्मवित्तरं (for 'सत्तमम्'). —^c) K2.3 D2 भवेन् (for
भवन्). —^d) B D1.2.3.4.5 स शोकं (for शोकं च).
—^e) K2.3 राजा स; M1 राजास् (sic). D2.3 राजा-
सावचमनूष्णीं. —^f) D2 S (except G2) महीपतिः.

11 ^a) D2 शोकानि (for 'मि.'). —^a) N1 सुतं
(for पुत्रं).

12 Before 12, Ko (marg.) D2.3 D2.3.4.5.7.9
T G1 ins. व्यास उवाच. —^a) K2 धृतराष्ट्रो.
—^b) Ś त्वा (for त्वां). S श्रुतु वक्ष्यामि पुत्रक (M1
भारत). —^c) K2 श्रोता स्यादभिमेधावी. —^d) K
G1.3 M2 'कुशलं'. N1 B (except B4) D1.2.3.4.5.7.9 T
G2 M प्रभो; D2 प्रभु; G1 विभो; G2 ह्यसि (for
तथा).

13 ^a) D2 मे (for ते). K2 न तस्य विदितं किं.
—^b) Ś2 Ko परं नृप (for परंतप). — K2 om.
(1 hapl.) 13^{ab}. —^c) N1 अनित्यतां (for 'सतां').
S Ko-2 D2.3 G2.3 च (for हि). S मर्त्यानां (for
मर्त्यानां). —^d) Ko विजानासि; M2 विजानासि. Ś
Ko B4 परंतप; K1.2 D2.3 महाभते (for न संशयः).

14 ^a) G2 अभुवो. S [s] सिन् (for च). —^b)

अभुवे जीवलोके च स्थाने वाशाश्वते सति ।
जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ॥ १४
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः ।
पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ १५
अवश्यं भवितव्ये च कुरुणां वैश्वसे नृप ।
कस्माच्छोचसि ताञ्छरान्गतात्परमिकां गतिम् ॥ १६
जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।
यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ १७
न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् ।
घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १८

Ś1 Ko-2 D2 चाभासिते; K2 B4 D2.3 D2.3.7 T G2
M1.2.4 वासाश्वते; K2 वासश्च ते; G2 वाशाश्वती;
M2 शाश्वते (submetric). D2.1 स्थाने वाशाश्वते स हि
(sic). —^a) D2 जीवितं (for 'ते'). —^d) S पुत्रक
(for भारत).

15 ^a) K2.3 वैश्वस्य (for वैरस्यास्य). —^a) B1.3
पुत्रले. K1 मरणं (for कां). K2.3 T G1 पुत्रांतकरणः
(K2.3 'जं') कृत्वा (T2 कावः). —^d) K2 कारितं;
N1 D2.3 नाशिताः (N1 'तः'); D2.1 नाशितः; S विमितः
(M2 'तं') (for कारितः).

16 ^a) K1.2 D2.3 अवश्यं (for 'इयं'). K2
भवितव्यं. —^b) Ś2 वैश्वसे; D2 वैश्वसं; S संशये
(G2 स क्षयो). B4 कृते; D2.1 D1 न च (for नृप).
—^c) B1.2 वीरान् (for शूरान्). —^d) N1 यातान्
(for गतान्). K2.3 M1.2.4 वै (K2.3 च) परमां (for
परमिकां).

17 ^a) Ś Ko-2 D2.3 मयापि (for जानता). —^b)
K2 विदुरेण. Ś Ko-2 D2.3 च धीमता (for महात्मना).
—^c) D2.1 यातितं; D4 पतितं; G2 उदितं; G2
यतितं (for यतितं). —^d) B1.2 D2 शमं; D2.1 शर्म;
T G1 शर्म (for शमं). T G M2.3 नरेश्वर (for जने').

18 ^a) K1 दैवकृते; D2 G2.3 M2 दैवकृतो. —^b)
G1 भूतेन (for भूतेन). K2.3 कर्हिचित् (for केव').
—^c) M1.3 च (for [अ]पि). M2 वरं; M2 परं (for
चिरं). —^d) D2.3 G2 अपि (for इति).

19 ^a) B4 D2.3 D7 T G1 M दैवतानां. K2.3 तु;
D2 च (for हि). M2 कृतं (for कार्यं). —^c) Ś2 स

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।
तनेऽहं संप्रवक्ष्यामि कथं स्वयं भवेत्तव ॥ १९
पुराहं त्वरितो यातः समामेन्द्री जितह्रमः ।
अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्दिवीकसः ।
नारदप्रमुखांश्चापि सर्वान्देवर्षीन्तथा ॥ २०
तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ।
कार्यार्थमुपसंग्राम्ना देवतानां समीपतः ॥ २१
उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ।
यत्कार्यं मम युष्मामिन्नेक्षणः सदनं तदा ।
प्रतिज्ञातं महाभागाम्त्वच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २२

प्रवक्ष्यामि: D: प्रवक्ष्यामि (symmetrical). —⁴) K: D: D: यथा: D: (margin, by corr.) मया (for कथं): S: Ko न ते: K: ततः (for तत्र):

20 *) Dn: रिता (for पुरा). S परिहो (G: वरितो: M: परियो) (for त्वरितो). K: वातु: K: जातः G: वामः G: वामि: M: वावातु: M: वा: (sic) (for वातः). —¹) K: D: जितह्रमः. —²) D: अपश्यन्: G: इयन् (for इयं). D: transp. तत्र and च. T G: च सदा: G: वमतः (for च तदा:). —⁴) K: समवेता (sic). Dn: समरे तातु: (sic) समवेता. —⁵) K: S: Ba: Dn: Dn: a. s. s. s. प्रमुखा: —⁶) S: सखातु: (for सर्वान्). S देवानुपस्थितः K: देवर्षिभिः D: देवर्षिभिः (for देवर्षिभिः). B: तदा (for तथा). Ko सर्वे देवानुपस्थिता: K: s. s. सर्वे (K: 'वै' देवर्ष्य (K: 'मुर्षी' कथा: S: सर्वान् देवर्षी कथा: B: Dn: Dn: a. s. s. s. सर्वे (Dn: 'वै' देवर्षी कथा (D: 'वो नृप): S: सर्वान्देवर्षिस्तथातु:

21 *) K: तत्र चापि: S: तत्रापि च. Dn: D: दृष्टा: D: दृष्टा (for दृष्टा). —¹) K: S: संप्रामो: S: संप्रामा. —²) D: देवानां नु: T G: देवतानां:

22 *) T: G: उपगम्य. S: (orig. sup. l. 6. by corr. as in text) T: तथा (for तदा). —¹) G: देवान्यै सुममाहितान्. —²) S: damaged. K: तत्र (for यत्). D: अत्र (for मम). D: युष्माकं (for 'मिर'). —⁴) K: ब्राह्मणै: Dn: ब्राह्मणे: D: ब्राह्मण: (for म'). D: om. सदनं. K: S: Ba: D: M: तथा: B: s. सदा: G: पुरा: M: कदा (for तदा). —⁵) D: G: प्रतिज्ञाता. K: यथा भाग्य. —⁶) S: M: संविधीयत: D: 'ते. G: s. तत्त्वमुत्तं विधीयत:

तस्मान्मद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं पृथिवीं देवसंसदि ॥ २३
शृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः श्रतस्य वै ।
दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ।
तं च प्राप्य महीपालं कृतकृत्वा भविष्यति ॥ २४
तत्सार्थं पृथिवीपालाः कुम्भेनैव समामताः ।
अन्योन्यं घातयिष्यन्ति ददौ शस्त्रं प्रहारिणः ॥ २५
ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम् ।
गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभनं ॥ २६
स एव ते मुनो राजर्षीलोकसंहारकारणान् ।

23 *) K: तस्य (for तस्यात्). —¹) Dn: लोकं नमस्कृतं. —²) Dn: D: a. s. s. s. वाक्यं प्रहसन् (by transp.). —³) T G: प्रमुखां (G: प्राप्नुताम्) (for पृथिवीं). K: s. D: s. पृथ्वी (K: 'पृथ्वी: D: 'पृथ्वी: देवसंसदि: M: प्रमु: समवेता M: संवेता (sic).

24 *) Dn: स नु: M: प्रमुद (for यस्तु). S: मुता म: D: मुता (for यस्तु). Dn: नु: D: च: T: G: हि: G: हि (for वै). Ko यस्तु ज्येष्ठस्य तस्य वै: K: corrupt. —¹) Ko (inf. l. 6. as in text) जातः. —²) D: ते (for तं). Dn: त्वं (for च). B: महाभागं (for महीपालं). —³) K: T: भविष्यति.

25 *) D: तत्सार्थं. —¹) K: M: कुम्भेनैव: S: Ba: T: G: 'जेन'. —²) K: M: घातयिष्यन्ति: G: जात'. —³) K: ददौ: M: तीक्ष्णः M: तीक्ष्णै: (for ददौ). B: s. s. शिरीषच: (for प्रहारिणः).

26 *) B: Dn: Dn: a. s. s. विहितं: D: s. विहितं (for भविता). G: देवी. —¹) K: भाविष्य (sic) (for भारस्य). K: मातवः. S: Ba: s. मुदमारविता-मने. —²) M: om. 26'-27'. —³) G: transp. सच्छ and तीक्ष्ण. —⁴) Dn: D: लोकं (for लोकान्).

27 M: om. 27 (ed. v. l. 26). —¹) S: S: B: Dn: Dn: a. s. s. G: च (for स). K: s. Dn: एव (for एव). M: om. ते. D: मुतो (for मुनो). S: राजा (for राजन्). —²) K: s. S (M: om.) काकः (for लोकः). S: Ko 'काकः: K: s. 'कारणं (for 'कात्). —³) S: Ko कतिरेव: S: कतिरेव: M: कतिरेव: —⁴) S: Ko विजये: G: जदरे (for जदरे).

C 11 232
B. 11 8. 30
K. 11 8. 30

कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ॥ २७
अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
दैवयोगात्समुत्पन्ना आतरश्चास्य तादृशाः ॥ २८
शङ्कुनिर्मातुल्यैश्च कर्णैश्च परमः सखा ।
समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिष्ठा नृपाः ।
एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्वतः ॥ २९
आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ।
मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ३०
न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥ ३१

§ Ko घृतः; K1.2 नृपः (for नृप).

28 °) N1 अमर्षः. K2.5 चंचलश्च (for चपलश्च).
S अमर्षी बलवांश्चरः. — °) B3.4 Dn2 D3 G2 M दुष्प्र-
साधनः; G1 'धर्षणः; some MSS. दुःप्रसाधनः. — °)
K1 दैवयोगः; G2.3 M2 देवयोगात्. §1 Ko N1 समु-
त्पन्नो. — °) K1-2.5 Dn1 S (except T2) तस्य (for
चास्य).

29 °) N1 चापि (for चैव). — °) § Ko स (for
च). — °) G2 समुत्पन्नो. K2.5 विभागात्; Dn2
विनाशाय (for 'साय'). — °) T G1 पृथिव्याः. §1
Ko-2.5 D3 बहवो (for सहिता). Dn1 M2 नृप (for
नृपाः). — Ko (marg.) Dn D1.4-7.9 ins. after
29^{ad}: D3, after 30:

29* यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
जघमौ धर्मतां याति स्वामी चेदार्मिको भवेत् ।
स्वामिनो गुणदोषाभ्यां मृत्वाः स्युर्नात्र संशयः ।
दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते जनया नृप ।

[(L 1) D4 [S]भवत् (for भवेत्). — (L 2) D3
[S]भवत् (for भवेत्).]

— °) K2 D3 एवमर्थः; K2 B4 Dn1 G2 M1 एतदर्थः;
K2 एतदर्थः (sic); M2 एवमुक्त्वा. N1 B1.2 महाभागो
(for 'बाहो'). — °) K2 देवः; Dn1 वेत्ति (for वेद).
B2-4 Dn2 D1.2.3.4.5.7.9 G2 तत्त्वविद्; Dn1 वेदविद्;
D3 सचक्षुः (for तत्त्वतः).

30 °) G2 पुत्रस्ते. — °) G2 विनष्टः. Dn2 पृथिवी-
श्वर. — °) G2 सं; M2.3 [ज]तः (for ताञ्). §

नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।
युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३२
पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम् ।
न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३३
नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३४
कथं ते शोकनाशः स्वात्प्राणेषु च दया प्रभो ।
स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ३५
एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।
कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ३६

Ko-2.5 N1 D2.5 मा शुचस्तामृप (K1.2 D3 'स्तान्नरः; K2
[hypermetric] 'स्तान्नरः; D3 'स्तान्नरः) श्रेष्ठ. — °)
§1 Ko ते (for हि). — After 30, D3 ins. 29*.

31 °) Dn1 पांडवः; S ते नृप (for भारत). — °)
K1.2 N1 Dn D3 G2 महात्मानो (for दुरा). — °)
K2.5 N1 पातिता (for वा).

32 For the event, cf. 2. 71. 29-30. — °) T1
G1 समाख्यातं (for च भद्रं ते). — °) § Ko.2.5 B4
पूर्वं निरवशेषतः; K1.2 D2.5 पृथिव्यां बहवो नृपाः (cf.
29^b). — °) M2 युधिष्ठिरस्तु. Dn1 समितो; Cd 'तौ
(as in text). — °) §2 राजसूयः (for 'सूये'). Dn1
च वंदितं; D3 निवेदिताः; M2.3 'दितः.

33 °) K2.5 चापि; N1 राजन्; D2.3 सर्वे (for
चैव). — °) S राजेन्द्र (for कौन्तेय). — °) D3 हर्षः;
G2 वृत्तं (for कृत्यं). D3 T2 G2.3 कदाचन (for तदाचर).

34 °) Ko G2 शोचन्ति; T G1 [ज]कुर्वन्त (for [ज]-
शोचन्त). N1 G2 M3 तदा शोचन्ति (N1 तदशोचन्त)
पांडवः. — °) B2 Dn D1-7.9 एवं (for एतत्).

35 °) §1 Ko प्राणेष्वपि; §2 प्राणेष्वपि. § Ko.5
B4 D3 दया नृप (K2 'पः'); K1-2 D3 दयां (D2 'या')
कुरु; T1 दयात्र भो; G बया (G1 'दा') प्रभो. Dn1
प्राणेषु दयाया प्रभो. — °) Dn2 श्रेष्ठश्च (for स्नेहश्च).
§ Ko धर्मः (for पाण्डु). — °) G2.3 M2 देव (for
दैव). K1 ज्ञात्वा देवकृतो विधिः].

36 For the event, cf. 2. App. I, No. 30 (GK
adhy. 46). — °) §1 Ko पार्थः; G2 M2 पार्थो (for
चार्थो). S (except T2) महाराज (for 'बाहो'). — °)

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुणे निवेदिने ।
 अविग्रहे कौरवाणां देवं तु बलवत्तरम् ॥ ३७
 अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथंचन ।
 कृतान्तस्य हि भूतेन स्वावरेण व्रतेन च ॥ ३८
 भवान्कर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत ।
 मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ॥ ३९
 त्वां तु शोकेन संतापं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
 ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ४०
 कृपातुर्नित्यशो वीरस्मिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
 स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ॥ ४१

37. मया** : G₁ : यया भुनं (for मया भुनः). —^a)
 38. damaged. K₁ : "पुत्रस्य (for 'राजस्य'). —^a)
 T₁ G₁ M₁ कुक्कुत (M₁ 'मे') (for ककुते).

37. ^a) K₁ D₁ : वलितः; D₁ D₁ G₁ M₁ वदिदः;
 G₁ वलितं (for वलितं); B₁ धर्मराजेन. —^b) K₁ मुह्यं-
 K₁ B₁ निवेदिने; D₁ 'तु'. —^c) K₁ : D₁ अविग्रहः;
 G₁ अविग्रहे. —^d) K₁ देवस्तु; G₁ देवं तु. K₁ M₁
 बलवत्तरः; K₁ तदेवं ते बलेन च.

38. ^a) D₁ : येनापि (for वनपि); G₁ क्रमनीयः;
 K₁ अमरचक्रिणीयो हि (for 'हि'). —^b) K₁ N₁ B₁ : D₁ :
 D₁ : K₁ : T₁ तु (for हि). S K₁ : D₁ : कुनात-
 विहितः (K₁ 'ह') कथन्तः. —^c) B₁ D₁ D₁ : K₁ :
 चरेण; D₁ वलेन; G₁ वलेन (as in text). N₁ वा (for
 च). S₁ K₁ : D₁ : शोके भूतेन केनचित्; K₁ स्वाव-
 रेण तु केनचित्; B₁ : स्वावरेणैव वा; S₁ चरेण (M₁
 व्रतेन; M₁ : व्रतेन) स्वावरेण च.

39. M₁ : om. (hapl.) 39. —^a) K₁ : श्रेष्ठश्च; D₁
 -श्रेष्ठश्च (for 'श्रेष्ठश्च'). —^b) K₁ : D₁ : G₁
 मुह्यति; T₁ G₁ M₁ मुह्यते (for मुह्यते). K₁ : प्राणिनो;
 M₁ 'ना' (for 'ना'). S K₁ : D₁ : जानन् (for
 जाना). —^c) T₁ G₁ M₁ : जानतिम् (for 'वा').
 N₁ एव वा. S K₁ : D₁ : ना; D₁ : न (नतिं गति
 मेव च).

40. ^a) D₁ : त्वा (for त्वां). M₁ : त्वं तु (for त्वं).

41. ^a) S K₁ : राजन् (for वीरः). —^b) K₁ : कथं-
 विधि (for कथं त्वयि). —^c) S₁ K₁ : D₁ : M₁ : नैव
 (for 'न').

मम चैव नियोगेन विधेयाप्यनिवर्तनान् ।
 पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ॥ ४२
 एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
 धर्मश्च सुमहांस्तात तमं स्वाद्य तपश्चिरान् ॥ ४३
 पुत्रशोकममुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
 प्रज्जाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा ॥ ४४
 एतच्छृत्वा तु वचनं व्यामस्त्रामितनेत्रसः ।
 मुहूर्तं समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ४५
 महता शोकजालेन प्रणुभोऽस्मि द्विवेनम ।
 नान्मानमवदुष्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४६

42. M₁ : om. (hapl.) 42-43. —^a) K₁ D₁
 G₁ : विधेयाप्य नि (K₁ G₁ 'जापि नि'; G₁ 'जानन्तु')
 वर्तमानः; K₁ : त्वा वर्तमानः. —^b) T₁ : प्रज्ञं (for
 प्रज्ञान्).

43. M₁ : om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). —^a) B₁ : धर्मलो-
 B₁ D₁ D₁ : K₁ : धर्मलो; D₁ धर्मलो; D₁ धर्मलो
 (for 'धर्म'). —^b) G₁ : तपश्चिरान् (for तपं स्वाद्य). S₁
 चिरं तपः; K₁ : B₁ : तपश्चिरं (for 'चिरान्'). K₁
 तपं स्वाद्यति तपः; K₁ N₁ B₁ (except B₁) D₁ D₁ T
 G₁ : M₁ : तपस्य (D₁ 'तपस्य'; D₁ तप स्वाद्य; M₁
 'तपि') तपश्चिरान् (K₁ 'र'); K₁ : तपस्य तपसा चिरं;
 D₁ : तपं स्वाद्या तपश्चिरं; G₁ : तपस्य तपश्चिरान्; M₁ :
 तपस्य च पर/ M₁ : तपश्चिरान्.

44. ^a) S₁ K₁ : S₁ N₁ B₁ D₁ : S₁ T₁ G₁ M₁ :
 पुत्रशोकं (for 'शोक'). —^b) B₁ : हुताशो; T₁ G₁
 'ज'. D₁ G₁ M₁ : त्वा (for यथा). —^c) D₁ : प्रज्जो-
 भसा; G₁ : प्रज्ञं च ना. S₁ N₁ M₁ : महाराजम्; B₁
 D₁ : D₁ : 'जान'. —^d) K₁ : सदा विनो; T₁
 G₁ : सदा (G₁ 'दा') सदा; G₁ : सदा वै. K₁ : D₁
 D₁ : निवर्त (K₁ D₁ 'न'; K₁ 'र') विनुमर्ति.

45. G₁ : om. the ref. —^a) S₁ K₁ : न (for तु).
 D₁ : तपः श्रुत्वा वचनस्य; D₁ : D₁ : तपश्चिरान् वचनं
 तपः; D₁ : तपश्चिरान् तप वचनं. —^b) K₁ :
 'स्वाद्य'; N₁ G₁ : M₁ : 'स्वाद्य'.

46. Before 46, D₁ : ins. एतच्छृत्वा त्वाद्य. —^a)
 K₁ : 'नेत्र' (for 'नेत्र'). —^b) D₁ : प्रणुभोऽस्मि; G₁
 प्रणुभोऽस्मि; M₁ : प्रणुभो (sic) (for प्रणुभोऽस्मि). K₁ :
 D₁ : D₁ : (marg. sec. m.; orig. as in text)

C 11. 244
B. 11. 8. 52
K. 11. 8. 52

इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च न शोचितुम् ॥ ४७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तं विशोकपर्व ॥

९

जनमेजय उवाच ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
संजयं योजयेत्पुक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २

मृशं पितुः (K₁ पतिः); K₂. 5 महासुने (for द्विजोत्तम).
—^a) Ś₁ K₀ एव बुध्यामि; Dn₁ अवबुध्यासि; D₅
मुह्यामि. K₂. 5 कर्तव्यं नाभिजानामि.

47 ^a) K₁ D₂. 5 च (for तु). —^b) K₂. 5 N₁
B D₁-7. 9 T₂ G₁ देव- (for दैव-). Dn₂ तदैव विनि-
योगजं. —^c) K₀ नानिशो (sic); K₁. 2 D₂. 5 वर्तिष्ये;
B₅ Dn D₁. 2. 4. 6. 7. 9 घटिष्ये (for यतिष्ये). K₁. 2 N₁
D₂ G M₁. 2 न च; B₁-3 Dn₂ D₁. 2-7. 9 M₄ न तु;
Dn₁ नन्व- (for च न-). G₂ शोषितं (for शोषितम्).
Ś₂ प्रवर्तिष्ये न शोषितुं; K₂. 5 वर्तिष्ये यथोचितं.

48 ^a) K₁. 2 D₂. 5 एतावदुक्त्वा वचनं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś K₀. 2. 5 N₁ B Dn₁
D₁. 2. 4. 6. 7. 9 Cd विशोकः; K₁. 2 D₂. 5 धृतराष्ट्रविशोकः;
G₂ श्लोककर्ण. — Adhy. name: Ś₁ T व्यासवाक्यं;
Ś₂ K₁ (with prefixed श्री). 2 D₂ वेदव्यासवाक्यं;
D₅ व्यासगमनं; G₂ व्याससिद्धांतवाक्यं; M₁ व्यास-
वचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁. 2
S 8 (as in text); B₁ 93(?). — Śloka no.: K₁. 2
21; D₂ 22. — After the colophon, Ś₁ concludes
with: अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति । ॐ नमो भगवते वासु-
देवाय ।

— K₀: अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति ।

— K₂: अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति । अस्यानंतरं स्त्रीपर्वं
भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

— K₂: अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति ।

— D₁: शुभमस्तु । सं १६६६ समये आधिन ।

— D₃: श्रीः श्रीवैकटेशार्पणमस्तु ।

— D₄: अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥

शुभमस्तु ।

— D₅. 7: संवत् १६४२ आद्यजयदि प्रतिपदा रविवार काशी-
वास मणिकर्णिका विषयनाथसंनिधौ । — D₇ cont.: अतः
परं स्त्रीपर्वं ।

— D₈: अस्यानंतरं स्त्रीपर्वमस्ति । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपालाय
नमः । संवत् १७१४ (?) समये चैत्रसुदि १५ केदारगुरुवासरे ॥

९

From adhy. 9 onwards, D₇ (which has
only adhy. 1-8) is discarded from the Crit. App.,
while K₂ D₅, which begin from this adhy., are
added.

Before 11. 9. 1., Ś K₀. 4 Dn₁ D₁. 4 ins. the in-
troductory mantra :

30* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ।

[(L. 2) K₀ D₁. 4 चैव (for व्यासं).]

क्षिप्रमानय गान्धारी सर्वांश्च भरतस्त्रियः ।
वधुं कुन्तीमुपादाय याधान्यालत्र योषितः ॥ ३
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ४
गान्धारी चैव शोकात्ता मर्तुर्वचनचोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह श्रीमिरुपाद्रवत् ॥ ५
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकममन्विताः ।

This is preceded in S₁ by: ॐ स्वस्ति । ॐ नमो विप्रावकाय । श्रीपर्वे लिख्यते । in S₂ K₂ by: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ; in K₃ by: ॐ श्रीगणेशाय नमः ; in D₁ by: श्रीगणेशाय नमः । गते भगवति व्यासे इत्यादि श्रीपर्वे । तत्र प्रथमोऽध्यायो व्यासवाक्यायः गते ॥ ३ ॥ ; and in D₂ by: श्रीगणेशाय नमः. D₁ in. श्रीगणेशाय नमः before 11. 2. 1.

1 *) S गते व्यासे तु (T₁ G₂ s स) धर्मात्मा ; Cd as in text. — *) K₂ जावेहत ; G₂ अकुर्वत् (for अवेहत). K₂ s किमवेहितवानिवत्. — *) G₂ व्यासहृतम् (for व्यासवाक्यम्). S K₂ सत्तममन्वितामुपदिशति. — After 1, S K N₁ B Dn D₁-s. s Cd in. a passage given in App. I (No. 1).

2 *) M₁ एवं भुम्वा. — *) G₂ विप्रेतयः ; M₁ [अ]स्वये. — For 2, S K N₁ B Dn D₁-s. s subst. :

31* विदुरस्य तु उवाच सर्वं श्रुत्वा तु पुनरुपवतः ।

मुमुक्षुर्वा यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमवीत् ।

{ (L 1) K₁ च (for the first तु). S₂ K₂ ; N₁ D₁ : हुवा स ; K₂ स श्रुत्वा (for हुवा तु). K₂ B₂ s D₁ : D₂ : पुनरुपवत् (D₂ 'त') ; K₂ D₂ : अरुपवत्. S₂ K₂ : तु-तु अरुपवत्तयः (for the post. half). }

3 *) K₁ s ; N₁ D₂ s श्रीपर्व (for क्षिप्रम्). T₁ G₂ M₁ जावत् (for जावय). K₂ M₂ गान्धारी. — *) K₂ वधुः. S कुन्ती चैव (T₁ कुन्तीव) तथा श्रुत्वा (T₁ 'वा'). — *) K₂ s D₂ s याधान्या भरतस्त्रियः ; K₂ s याधेयान्याय योषितः ; S स्व (T₁ M₂ स) जावय ममर्षि-
सिंहः.

4 *) T G M₂ तु (for स). — *) T₂ विदुरां (for 'त'). S K₂ s D₂ s धर्ममुत्तमः ; K₂ s 'सर्वतः' ; B₂ धर्मिकोत्तमः ; G₂ उत्तमवित्तमः ; M₂ धर्मवित्तमः. — *) T₁ विप्रवित्त- G₂ 'जानो (for 'ज्ञानो'). — *) G₂ M₂ जावत् (for जावत्). K₂ s [अ]न्वपद्यत ; B₂

आमन्थ्यान्योन्यमीषुः स्म भृशमुपकुञ्चलतः ॥ ६
ताः समासाद्य परस्मै च ताभ्यश्चार्तरः स्वयम् ।
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽग्नौ निर्वयी पुरात् ॥ ७
ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुलवैभवं ।
आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककथितम् ॥ ८
अदृष्ट्वा या नार्यः पुरा देवमग्नौरपि ।
एवमग्नेन दग्धन्त तान्मदा निहनेश्वराः ॥ ९

[अ]न्वपद्यते ; T G 'सिंहन.

5 *) D₁ तु (for चैव). — *) G₂ (inf. for as in text) स्वयम्. S₂ K₂-s D₂-s. s. s. 'वेदिता (K₂ 'त') (for 'यो'). — *) S₂ da-
caged. K₂ s ततो राज्ञः ; K₂ यतो राज्ञः ; D₂ ततो
राज्ञः. — *) K₂ s समाद्रवत् ; B₂ उपगम्यत् ; D₂
उपस्थिता ; S समाद्रवत्.

6 *) K₂ B₂ परावत्ता (for समन्विता). — *)
K₂ corrupt. K₂ D₂ इषुका ; B₂ s अग्नीपुरः ; D₂
इषुका ; T G M₂ s जावत्ता ; G₂ वावत्ता ; G₂ वा-
वाता ; M₂ जावत्ता (for इषुः स). Cd cites इषुः
(as in text). — *) S वै (for इषुः). K₂ T G₂ s
M₂ तथा (for सतः). K₂ s तु (K₂ om. तु) भृशं उपकु-
ञ्चलतः.

7 *) K₂ s D₂ lacuna ; K₂ हा ; K₂ हा (for
हा). K₂ समासाद्यतः ; K₂ 'वासवतः ; K₂ s T₁ G₂ s
M₂ s 'वासवत् (for 'वत्). K₂ ज्ञात्वा. — *) K₂ s
सर्वांश्च ; K₂ पश्चात् ; G₂ श्रुत्वा ; G₂ ज्ञात्वा (for
ज्ञावत्). S₂ चोत्तरकः ; K₂ चोत्तरतः ; K₂ चोत्त' ;
G₂ s चोत्तरतः ; M₂ s 'ज्ञात्वा' इषुः ; M₂ 'ज्ञात्वा' ;
(for 'चात्'). K₂ वावत्तावत्तयः तथा (sic). — *)
K₂ s अश्रुकण्ठी ; T G 'कंठः ; M₂ s 'कंठः. — *)
T G₂ s M₂ सतः ; G₂ सतः ; M₂ s सतः सतः ;
M₂ सतः (for सतोऽग्नौ). T₁ G₂ s निर्वयी (for
'वी'). K₂ s D₂ सितिकानु सतिर्वयी.

8 *) K₂ M₂ प्रावत्तः. D₂ संवत्ते. — *) K₂
अकुमारः ; K₂-s D₂ आकुमारः. D₂ D₂ स तन्वयम् ;
S पुरं त्व (M₂ पुरावत्तयः) (for पुरं सर्वम्). — *) S₂
अवत्तयः ; S (except G₂) [अ]न्वपद्यत् (for अमवत्तयः).
S K₂ B D₂ s. s. 'कर्षितः.

9 *) B₂ s अदृष्ट्वा. — *) T₁ पुरा (for पुरा).
— *) K₂ s दृष्ट्वावत्तयः ; B₂ 'गम्यतः ; Cd 'गम्यते (as

C 11. 276
B 11. 10. 9
K 11. 2. 2

शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मोपजीविनः ।
ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्वैपुर्नगराद्रहिः ॥ १८
तासां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसंक्षेपे ।
प्रादुरासीन्महाशब्दो व्यथयन्धुवनान्युत ॥ १९

युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दशतामिव ।
अभावः स्वादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥ २०
मृशमुद्रिप्रमनसस्ते पौगाः कुरुसंक्षेपे ।
प्राक्रोशन् महाराज सनुरक्तालदा मृशम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशंपायन उवाच ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान् ।
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

अशुकृष्टा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म मुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजञ्चकलोकं महीपतिः ॥ ३
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः ।

c 11. 20
d. 11. 11. 4
E. 11. 10. 4

18 *) K₁ 2.3 जा (K₁ जा) शिल्पिनो. K₁ ० वणिजो;
K₂ वणिजी. Ś₁ Ko वैश्याः. — *) K₁ 2.3 D₁-2.3.3;
G₁ सर्वे (for सर्वे). N₁ 'कर्मोप' (for 'कर्मोप').
— *) K₁ निर्वैपौ (for 'पुर').

19 *) S तेषां (for तासां). — *) S₁ lacuna for
कुरुसंक्षेपे. D₁ 2 कुरुसंसदि. — *) K₁ D₁ 2 महाराजो.
— *) D₁ व्यथयन्; M₁ व्यथयन् (for व्यथयन्). S₁
Ko. ० शब्दना (S₁ 'ता') न्युत.

20 B₁ 3 om. 20. M₁ om. 20-21. — *) S₁
damaged. K₁ 3 संप्राप्तो. — *) S₁ ० ० ० ०; T₁ G₁
लतानां (for मृ). S₁ Ko. ० दृष्ट्वाद्; S₁ दृष्टवान्.
D₁ M₁ इति (for इव). — *) G₁ अमयः. S₁ Ko. ०
स्वादयः; D₁ सोपयः; T₁ स्वीदयः (sic) (for स्वादयः).
D₁ 1 प्रज्ञात् (for प्राप्त). K₁ 3 अभावज्ञात् संप्राप्तो;
M₁ ० 'वयोदयं प्राप्ता. — *) K₁ भूतानामिति च मेनिरे;
K₁ भूतानामिति मे.

21 M₁ om. 21 (cf. v. 1. 20). — *) K₁ D₁ कुरु-
संक्षेपे; T₁ जनसंक्षेपे. — *) B₁ जाकोशव. K₁ G₁
महाराजम्. — *) K₁ सनुरक्तम्; G₁ ० स्वदु. D₁ तथा
(for तदा).

Colophon. — Sub-perman: All MSS. श्री.
— Adhy. name: K₁ 3 D₁ 3 पञ्चरात्रनिर्णय (K₁ 'निर्णय-
पर्व'); G₁ M₁ पञ्चरात्रनिर्णयः (G₁ M₁ 'निर्णय-
— Adhy. no. (figures, words or both): S₁ K₁ 3

10; N₁ D₁ D₁ 3; S₁ 9 (as in text). — Sloka
no.: K₁ 3 63; N₁ 20; B₁ (acc. m.) 35 (1);
D₁ 64.

10

1 K₁ om. the ref. — *) S₁ Ko. ० तदा (for
ततो). K₁ दृष्ट्वा (for गत्वा). — *) S₁ Ko-2.3 D₁ 3
ते (for तात्). S₁ Ko. ० महाराजः. — T₁ om. (hapl.)
1^a-2^a. — *) K₁ शारद्वति; D₁ शारद्वतः. S₁ Ko. ०
कृपं शारद्वतं (by transp.).

2 T₁ om. 2 (cf. v. 1. 1). — *) K₁ 3 D₁ सन्तु-
कंदः; T₁ 'कर्म'. Some MSS विनिःश्वस्य. — *) S₁ T₁
G₁ 3 M₁ ० कंदः; K₁ कंदः; G₁ राजावन् (for क-
न्तम्). K₁ 3 D₁ इदं वयमब्रुवन्; K₁ कंदं इवम-
ब्रवीन् (sic); N₁ D₁ ० इदं इव वयमब्रुवन्.

3 *) B₁ D₁ D₁ 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

4 B₁ reads 4 on marg. — *) D₁ 1 पूर्वम् (for
सर्वम्). G₁ 3 दृष्ट्वा (for व्यथयन्). — *) K₁ ० सैन्यतो;
B₁ ० सैन्यतो; G₁ ० सैन्यं तु (G₁ च). N₁ D₁ ० पुरुषवच.

६. ११. २०३
७. ११. ११. ७
८. ११. १०. ४

सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शरद्वतस्तदा ।
मान्धारिं पुत्रशोकात्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
अमीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्वहून् ।
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निघ्नं गताः ॥ ६
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्छस्त्रनिर्जितान् ।
भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
न हि कश्चिद्दि शूराणां युध्यमानः पराञ्छुलः ।
शस्त्रेण निघ्नं प्राप्तो न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणां परमां गतिम् ।
शस्त्रेण निघ्नं संख्ये तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ९

5 B₁ reads 5 on marg. — ^b) Ś₁ Ko. 2-3 M₁ तथा; N₁ B₂-4 Dn D₁ 2. 4. 6. 8. 9 ततः (for तदा).

6 B₁ reads 6th on marg. — ^a) Ś₂ (by corr.) K T G अतीता (for अमीता). — ^b) K₁ 2 घ्नन्तः; Dn₁ D₂ ततः; D₃ M₁ 2. 4 इवा (for घ्नन्तः). — ^c) G₂ 8 सख्ये वीरकर्माणः.

7 ^a) Ś₂ K D₂ 5 एवं (for ध्रुवं). G₂ 2 तान् (for ते). — ^b) K₁ G₂ क्षत्रुः; Dn₂ अक्ष- (for क्षत्र-). Ś₁ Ko -निर्जितः; D₃ -जीवितान्. — ^c) Ś₁ Ko N₁ B₁ Dn₁ D₁ (before corr.) 2. 4. 6. 8. 9 भासुरं; K₁ D₂ भास्वरं. — ^d) K₁ N₁ B₁ 3 Dn D₂ 2. 4 विचरन्ति. D₃ विहरन्त्य इवामरा (sic). — After 7, 8 ins.:

32* सर्वे क्षत्रियमुखाः शूरा युध्यमाना हतारिभिः ।

[G₂ सर्वे क्षत्रियमुखाः; G₂ परानभिमुखाः. T₁ रावे; G₁ रावि (for शूरा). M₁ युध्य (for युध्य). T₁ G₁ हता युधि.]

8 ^a) Ś₁ Ko. 1 कश्चन; G₂ कश्चिद्. K₁ 2 क्षत्रुणां (for शूराणां). — ^b) G₂ युध्यमानाः पराञ्छुलाः. — Ś₁ Ko. 1 om. (hapl.) 8^a-9^a. — ^c) G₂ प्राप्ता. — ^d) D₂ T G M₁ हि (for च).

9 Ś₁ Ko. 1 om. 9^a (cf. v. l. 8). — ^a) K₂ द्वांसः; B₁ Dn₁ D₂ 2. 4. 6. 8. 9 द्वांसः; G₂ द्वांसः (for द्वांसः). K₁ 2 तं; G₂ तान् (for तां). — ^b) Ś₂ प्रक्षलां; K₁ 2 D₂ क्षलां च; N₁ पराणां; Dn₁ पुराणां; T₁ "क्ष"; M₁ "क्षी"; M₂ "क्ष". Dn₂ परमा. B₁ मतिः. — ^c) Ś₁ Ko प्राक्षः; K₁ प्राक्षः; K₂ G₂ M संख्ये.

न चापि शत्रवस्तेषामुध्यन्ते राक्षि पाण्डवाः ।
शृणु यत्कृतमस्मामिरश्चत्थामपुरोगमैः ॥ १०
अघर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११
पाञ्चाला निहताः सर्वे घृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ १२
तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्वातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३
ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेप्यन्ति पाण्डवाः ।
अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
निहतानात्मजाञ्छ्रुत्वा प्रमत्तान्पुरुषर्षभाः ।

— ^a) Ś₂ N₁ B Dn₁ D₁ 2-4. 6. 8. 9 तत्र; K₂ नात्र; K₃ ताम् (submetric); M₂ न ताम् (for ताम्).

10 ^a) Ko चापि (for चापि). — ^b) Dn₁ reads from ध्यन्ते up to 12^a on marg. Ś₁ lacuna; K₂ 5 गृध्यते; K₃ संजया; N₁ विद्यते; B₂ युध्यते; B₄ इध्यते; Dn₂ विद्यते; D₃ उध्यते; T G₁ मुध्यते; G₂ क्षिप्यते; G₃ राध्यते; M₂ मज्जते (for कष्यन्ते). — ^c) K₂ 5 अक्षत्यान् (for "म").

11 Dn₁ reads 11 on marg. — ^b) M₂ तं (for ते). G₁ सुतः. — ^c) Ś K B₂ Dn₁ D₂ 2 आसाद्य (for आविश्य).

12 Dn₁ reads 13 on marg. — ^a) G₂ पंचाला. — ^b) K₂ घृष्टद्युम्नः. — ^c) G₂ सर्वे (for चैव). — ^d) Ś₂ B₁ 2 पातिताः; K₂ 3 सर्वशः (for पातिताः).

13 ^a) K₁ विदामनं; K₂ पिवसनं; Dn₂ Cd विक्ष-
शनं; D₃ विराजनं. — ^b) K₂ D₂ T₁ G₁ 2 पुत्रः; B₁
पुत्रे; D₃ पुत्रं (for पुत्र). D₂ -पाण्डु- (for -क्षत्रु-).
K₂ -गजेन (for -गणस्य). — ^c) Ś₁ K₁ M₂ 4 प्रद्र-
वाम; G₂ प्राद्रवन्तम्; M₂ प्रद्रमन्वापन् (sic). Ko-2. 3
D₂ S transp. रणे and न हि (G₂ क्षमिः; M₁ हि न).
Ś₁ K T₁ G₁ 2 M शक्या (K₁ "क्षा") महे. N₁ Dn₂ वर्ष
(for त्रयः).

14 ^a) G₂ न क्षमिष्यन्ति पाण्डवाः. — G₁ om. (hapl.)
14^a-15^a. — ^b) M₂ वर्षं (inf. lin. वर्षं) (for वैरं).
Ś₁ damaged; Ko. 1 S (G₁ om.) प्रतिजिहीर्षवः; K₂
"जिहीषवः"; N₁ "जिगीषवः".

निनीपन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ॥ १५
पाण्डूनां कित्तिपं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
अनुजानीहि नो राक्षि मा च शोके मनः कृषाः ॥ १६
राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोचमम् ।
निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षत्रधर्मं च केवलम् ॥ १७
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कृपय कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ॥ १८
अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
गङ्गामनु महान्मानस्तूर्णमन्धानचोदयन् ॥ १९

अपक्रम्य तु ते राजन्मर्ष एव महारथाः ।
जामन्त्यान्योन्यमुद्दिशन्निष्ठा ते प्रययुस्ततः ॥ २०
जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वत्तदा ।
स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्धर्माश्रमं ययौ ॥ २१
एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् ।
मयार्ताः पाण्डुपुत्राणामपस्कृत्वा महात्मनाम् ॥ २२
समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिने रवौ ।
विप्रजग्मुर्महाराज यथेच्छकमरिंदमाः ॥ २३

C. 11. 21
B. 11. 21. 22
A. 11. 10. 23

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वे नि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

15 G₁ om. 15 (cf. v. 1. 14). —^a) K₁ D₁ निहृ-
ताम्; K₂ नहिताम्; S₁ B Dn D₁-a. s. s. T G₁ s
M₁-s ते इवाम् (for निहृताम्); G₁ s जगामा (for शूरा).
—^b) S₁ B Dn D₁-a. s. s. T₁ प्रमत्ताः; G₁ पुत्र तान्
(for प्रमत्ताम्). K₁ s D₁ M₁ पुत्रवर्षमात्. —^c) S₁
मिरीशः; K₁ s D₁ D₁-a. s. s. s. मिरीशः; S₁ D₁
मिषिः; B₁ s मिषिः; T₁ अमिषः (T₁ 'त');
G₁ मिषिः; M₁ s अमिषः; M₁ मिषिः (for
मिषिः); K₁ s D₁ परे; S₁ पुरे; T₁ कर्षे; M₁
परं (for परं). S₁ (before corr.) मिषिः; S₁ (sup.
lin. by corr.) K₁ दृष्टं विद्वत् शूराः. —^d) K₁ s
D₁ यशस्विनि. B₁ S (G₁ om.) क्षिप्रमेव विद्वत् शूराः.

16 —^a) S₁ B₁-s Dn D₁-a. s. s. s. तेरां तु (for
पाण्डूनां). S₁ B₁-s Dn D₁-a. s. s. M₁ s कर्षं (for
कित्तिपं). —^b) K₁ s ते राक्षि; T₁ मां राक्षम्; T₁
मां राक्षि.

17 —^a) B₁ पुनम्; Dn₁ पुनं (for राजंम्). S₁
K₁ s त्वं च वि-; S₁ S₁ B₁ Dn₁ T₁ G₁ s M₁ s त्वं
यानु; T₁ मां यानु; M₁ स्यामनु (for त्वमनु).
—^b) K₁ s आचर (for आशिष). —^c) S₁ K₁ s
संश्रमे; K₁ s इति तं; K₁ इति तं; K₁ इति तं; B₁
निहृ तं; B₁ निहृ तं; Dn₁ D₁-a. s. s. निहृ तं; D₁
इहृ तं (for निहृ तं). B₁ transp. पश्य and चापि.
S₁ K₁ s आचरेत्; S₁ आचरेत्; K₁ s D₁ आचरेत्;
K₁ आचरेत्; G₁ s आचरेत् (G₁ च) (for चापि त्वं).
—^d) K₁ s क्षत्रधर्मं; B Dn D₁-a. s. s. क्षत्रं (B
'क्ष') धर्मं. M₁ क्षत्रधर्मं केवलम्.

18 S₁ reads 18^{ab} on marg. —^a) S₁ इत्युक्त्वैव
च राजानं; K₁ इत्युक्त्वैव राजानं (hypermetria).
—^b) K₁ चाभिः; Dn₁ T G M₁ चापि; D₁ चापि
(for चाभिः). —^c) D₁ reads (see. m.) 18^a-19^b on
marg. —^d) K₁ कृतवर्मानं. —^e) K₁ द्रोणपुत्रम्.

19 —^a) D₁ reads 19^{ab} on marg. K₁ s B₁
Dn₁ D₁-a. s. s. जवेद्वयं; K₁ जावद्वयं; T₁ G₁ जवेद्वयं.
G₁ जवेद्वयं (for राजानं). —^b) S₁ K₁ s मनीषिः; M₁
मनीषिः (for 'मन्'). K₁ s D₁ कृषा चाभिप्रदक्षिणं
(= 18^b). —^c) K₁ s D₁ महाराज; K₁ s जगाम
मा (for महान्मानम्). —^d) K₁-s D₁ अवेद्वयम्
(K₁ s 'व'); Dn₁ अवेद्वयम् (for अचोदयन्).

20 —^a) K₁ तु मे; K₁ s T G₁ s च ते; B₁ s ततो
(for तु ते). T G₁ s M सर्वं (for राजम्). S₁ K₁ s
अपक्रम्य (K₁ s 'मत्') ते राजम्; G₁ अपक्रम्य च सर्वम्.
—^b) S₁ स त्वो राजम् (for सर्वं यत्). —^c) S₁ उच्चि-
त्ताम् (sic); K₁ s आशिषात्; G₁ उच्चितात्. —^d)
M₁ corrupt. T तत्तत्; G₁ तदा (for तदा). S₁
B Dn D₁-a. s. s. तदा; T₁ तदा (for तदा).

21 —^a) D₁ G₁ इतिनपुरं. —^b) K₁-s B₁ G₁ तथा;
T G₁ M₁ s तदा (for तदा). —^c) D₁ स्वमेव (for
स्वमेव). S₁ K₁ s राज्यं (for राष्ट्रं). —^d) S₁ K₁
तथा; K₁ तदा (for ययौ).

22 —^a) K₁ s B₁ D₁-a. s. T₁ वीद्वयं; G₁ वेद्वयं.
—^b) G₁ मत्तुक्त्वा. — After 22, S₁ K₁ s ins. 33^a.

23 S₁ K₁ s om. 23. —^a) T G₁ s वीरं; G₁
पुनं (for वीरा). —^b) K₁ s तदात्यनुदिने; D₁

८. 15. 219
८. 17. 12. 9
८. 18. 11. 3

वैशंपायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् ॥ १

सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।

शोचमानो महाराज आतृभिः सहितस्तदा ॥ २

अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।

युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३

तदा चातुः; M: तद्वत्तु. — *) Śs K1.2 D2.5 महा-
त्मानो (Śs 'नं' (for 'राज'). — *) K2 T2 G2 M2-4
व्येष्टकम्; K2.5 व्येष्टकम्. Śs Dn2 अरिदम्. G2 व्ये-
ष्टमरिदम्. — Śs K1.2.5. N1 B Dn D1.2.5.5 ins.
after 23: Śs Ko.4 (which om. 23) after 22:

33* समासाद्याय वै द्रौणि पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

व्यजयन्त रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ।

[(L. 1) K2.5 समासाद्यन्. — (L. 2) Śs व्यज***;
Ko व्यजयन्ते; N1 B2.4 D1.2.4.5.5 व्यजयन्ते; Dn1
व्यजयन्ते; D2 व्यजयन्ते. K4 व्यजयन्तमरे राजन् (for the
prior half).]

Colophon. — Sub-parcan: All MSS. स्त्री.
— Adhy. name: K1.2 D2.5 कृपद्रौणिमोजदर्थनं; T
G2 M1.2.4 कृपादिदर्थनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Śs K2 11; K1 S 10 (as in
text); N1 Dn1 D2.5 (sec. m.) 3; D2 2. — Śloka
no.: K1.2 87; N1 24; D2 88.

11

1 M1 om. the ref. — *) B Dn1 D1.2.4.5.5.5
षेपु (for सर्व). — *) K1 धर्मपुत्रो; S (except G2)
पण्डुपुत्रो (for धर्मराजो). — *) K1 G2.5 M2 सुश्राव.
K2.5 सुश्राव समापार्त. — *) K2 सुवे (sic); K2
सुश्रुवे; B2.5 D1.2.4.5.5.5 T G निर्यातं; B2 निर्यातं (for
निर्यातं). B2 Dn1 D1.2.4.5.5.5 नाग- (for गज-).

2 *) Śs K1 सोम्ययात्; Ko सत्ययात् (sic).
Dn2 reads from शोकार्तः up to दा (in 3rd) on marg.
S (except G2) शोकार्तः (M1 'च'). — *) S 'परैःपुत्रः'.

तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककश्चिता ।

सह पाश्चात्योषिद्विर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ४

स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।

कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ५

ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।

ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ॥ ६

क नु धर्मज्ञता राज्ञः क नु साधानृशंसता ।

— *) Ko.1.2 B Dn1 D2.5.5.5 T1 G1.2 M1.2 शोक-
मानं; K5 शोच्यमानं; N1 शोच्यमानो; M2 शोक-
मानो. — *) N1 Dn2 S तदा (for तदा).

3 Dn2 reads up to दा on marg. — *) K5 D2
G2 अन्वीयमाणो; Ca. d 'मानो (as in text). — *)
K5 यदर्थेण (for दाशार्). — *) T1 G1 तदा (for
तथा). — *) B2 Dn1 D1.2.4.5.5.5 G2 तथा चैव;
Dn2 तथैव तु (for 'व च').

4 *) K2.5 अन्वशात्; B Dn2 D4 S (except T2)
'यात्. K2.5 सुदुःखार्ता; G2 'तं. — *) K2.5
द्रौपदी. Ś Ko.4 B Dn1 D1.2.4.5.5.5 'कश्चिता; K2.5
'कश्चिता. — *) K5 तथा (for तत्र).

5 *) D2 सा गंगाम्; T G संग्रामम्. Ca. d cite
गङ्गामनु (as in text). D2 वृन्दानि; Ca. d वृन्दानि (as
in text). — *) K1 वृन्दानि (for स्त्रीणां). G2
मारुत. — *) K1.4 D2 कुररीणाम्. — *) M4 क्रोश-
तीनां. B2 D1.2.4.5.5.5 च (for ह).

6 *) B1 G2 राजन् (for राजा). — *) Śs रुद***;
N1 B1.2 Dn D1.2.4.5.5.5 क्रोशतीभिः; T G1.2 M2.5
रुदं. Śs damaged; B1.2 S समततः (for सहस्रशः).
— *) K1 आर्तानि; D2 आर्तोभिः (sic). Śs ****
भिरार्ताभिर्. — *) Ko.1 T G1.2 M1 ब्रुवतीभिः; N1
B2 Dn रुदं; B4 युवं; D1.2.4.5.5.5 रुदं; D2
युवं (sic); M2 युवं. N1 B2 Dn D1.2.4.5.5.5
प्रियाप्रिये; G2 'त्ये.

7 *) G2 धर्मरथा (for 'ज्ञता). K5 क नु दुर्धर्मता
यज्ञे (corrupt); D2 क नु धर्मपुत्रो राजा. — *) Śs Ko
चाखान्; Śs चाखान्; K4 चाख न्; B1 साखान्;
Dn2 धर्मान्; D1 (by corr.; before corr. as
in text). 5.5 G2 साख न्; D2 M1.4 सखान्; T1
साखान्; M2 साखान् (for साखान्). — *) K1.2

यदावधीत्यदन्नादनुगुणान्तस्तीति ॥ ७
 यातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
 मनस्तेऽभून्महाबाहो इत्वा चापि त्रयद्रथम् ॥ ८
 किं नु राज्येन ते कार्यं पिदन्नादनुगुणतः ।
 अभिमन्युं च दुर्धरं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९
 अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुरुरीरिव ।
 बबन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
 ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मैर्नामित्रकर्शनाः ।
 न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वदाः ॥ ११
 तमात्मजान्नाकरणं पिता पुत्रवचार्दितः ।

अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिप्लव्जे ॥ १२
 धर्मराजं परिप्लव्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
 दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्विधुखुरिव पावकः ॥ १३
 स कोपपावकस्तस्य शोकबाधुसमीरितः ।
 भीमसेनमयं दावं दिधुखुरिव दृश्यते ॥ १४
 तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यश्रुतं हरिः ।
 भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
 प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्धा तस्येज्जितं हरिः ।
 संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
 तं तु गृहीत्व पाणिभ्यां भीमसेनमयस्सयम् ।

C. 11. 229
 B. 11. 12. 17
 K. 11. 11. 17

Ds T1 यदावधीत्यदन्नादनुगुणान्तस्तीति (11. 11. 17).
 D1. 4. 9. 3. 3 यदावधीत्यदन्नादनुगुणान्तस्तीति (11. 11. 17).
 —^a) S1 K1. 3 Dn Ds. 4. 3 G1 M1 गुरु (for गुरुन्).
 M1 सतीत्यथा.

8 ^a) G1 यातयित्वा; M1. 2. 4 यात. Ks. 3 तु तं
 (for कथं). —^a) K1 मनस्ते; G1 मनस्ते (for मन-
 स्ते). Ds भून्; G1 [5] भून् (for भून्). Dn Ds 8
 महाबाहु (for 'बाहो'). —^a) K1 बबन्दे (for 'बबन्').

9 ^a) K1 तु (for नु). S Ko. 4 राज्यं (for
 कार्यं). —^a) T1 पुत्राद् (for आदन्). N1 नरद्वयः.
 — Gs. 3 om. 9^a. —^a) B1 अभिमन्यं (for 'मन्यु').
 B1. 3 दुराधरं (for च दुर्धरं). —^a) S1 द्रौपदीयांश्च.

10 Before 10, 8 ins. वैशंपायनः. —^a) S1. 3 (by
 corr.; before corr. as in text) Ks. 3 उपेत्य ता;
 Ks. 3 G1 अतीत्य तात्; S1 'तेनां'; Dns 'तेनां'; T1
 G1 M1 'त्य तां' (for 'त्य ता'). S1 महाबाहो; Ks T
 G1. 3 M1. 4 'राज'. —^a) Ks. 3 N1 T1 G1 क्रोशन्ती
 (Ks N1 'ती'); Dns M1. 4 क्रोशन्ती. Ks. 3 N1 T1
 G1 कुरुरीरिव. —^a) S1 (before corr.; by corr. as
 in text) दृष्ट (for ज्येष्ठ). —^a) G1. 3 धर्मपुत्रो (for
 'राजो'). M1. 4 भीतः प्र M1 om. प्र भीतिरिति च.

11 Ds reads 11^a-12^a on marg. —^a) T G1
 क्रमेण (for धर्मैः). S1 Ko. 4 B1 D1 'कर्णः'; S1
 B1. 3 Dn Ds. 3. 3. 3 'कर्णः'; K1 'कर्णः'; Ks. 3
 Ds T G1 'कर्णः'; N1 M1 'कर्णः'. —^a) K1 निवे-
 दयन्तः; Ds च वेद. K1 निवेदयामास तदा. —^a) M
 यथाकामं (for 5 रि सर्वदाः). K1 Ds प्रजापतुषु रि सर्वदाः;
 Ks. 3 नमयेषां रि सर्वदाः.

12 Ds reads 12^a on marg. —^a) B1. 3 तदा
 (for तत्). K1 M1 आत्मजान्. Ks तमात्मजानां मरणं.
 —^a) Ko यथावर्तितः. —^a) S1 Ko. 4 अप्रीयमाणः; K1
 'मानः'; M1 आर्षावमाणः. Ko शोकार्तः; G1 शोकार्तः.
 —^a) K1. 3 प्लव्जे; Dn Ds सप्लव्जे.

13 ^a) S1 Dns Ds सांतयित्वा. K1 भारतः; Ks
 'तः'. —^a) S1 N1 B1 Ds G1 अन्विच्छद्; K1 अन्वे-
 च्छद्; Ks अन्वेच्छद्; Ks. 3 B1. 3 Dn D1. 4. 3. 3 M1
 अन्विच्छद्.

14 ^a) S1 Ko N1 Dns शोकः (for कोपः). M1
 'पावकः'. —^a) Ks Dns कोपः; B1 श्लेहः (for शोकः).
 Ks समीरितः. —^a) G1 दांतो (for दावं). —^a)
 Dns दिधुखुरः; G1 दिधुखुन्. Dns तस्यते (for दृश्यते).

15 After 15^a, K1. 3 Dns. ns (marg.) Ds-4 ins.:

34^a पूर्वमाभाविता राज्ञः कृष्णेनाक्षिप्यमाणः ।
 दुर्धरं धर्मं वा पूर्वं कारिता प्रतिमायसी ।
 योगबाधुनौ अमायां भीममुद्दिश्य चेतसा ।

[(L. 2) Dn1 प्रतिमायसी; Ds 'मा तदी.]

—^a) Ks चक्षुर्भ्यां (for पाणिभ्यां).

16 Ds reads (sec. m.) 16^a-18^a on marg. —^a)
 K1. 3. 3 Ds तु (for तु). Ts G1. 3 M1. 4 महाबाहु
 (for 'बुद्धि'). —^a) Ks बुद्धा (for बुद्धा). Ks
 हरिः. —^a) T G1 प्रतिमानं; M1. 3 स विधानं. —^a)
 Ks तदा; Ds ततः; G1 तस्य (for तत्र).

17 Ds reads 17 on marg. —^a) S Ko. 4 प्रगु-
 षेयः; K1 गृहीय (submetric); Ks. 3 तु (Ks तु)

G. 11. 120
B. 11. 12. 17
K. 11. 11 17

बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७
नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
महन्त्वा विमथितोरस्कः सुखाव रुधिरं मुखात् ॥ १८
ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९
पर्यगृह्णत तं विद्वान्मृतो गावल्गणितदा ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं श्रमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः ।
हा हा भीमेति चुक्रोश भूयः शोकसमन्वितः ॥ २१
तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम् ।

वासुदेवो वरः पुंसांमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
मा शुचो घृतराष्ट्रं त्वं नैष भीमस्त्वया हतः ।
आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजनिपातिता ॥ २३
त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दद्यान्तरं गतः ॥ २४
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्निग्रहणं नरः ॥ २५
यथान्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्नं म्रियते ।
एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन कश्चन ॥ २६
तस्मात्पुत्रेण या सा ते प्रतिमा कारितायसी ।

गृह्येव; N₁ B Dn D₁.s.4.s.s.9 गृहीत्वैव (Dn₁ D₁.s.
'क'; D₂ गृह्येव च (for तु गृह्येव). S उपगृह्य च
(T₁ G₁ 'गृह्येव; T₂ 'गृह्येव; G₁ 'गृह्येव; G₂ 'गृह्य
स; M₁.s 'गृह्य तु) बाहुभ्यां (T₂ पाणिभ्यां). —^b) S
Ko.4 अयोमयः; K₁ अयासमयं. T G₁ राजा संभमयो-
मयः; G₂ भीमं चैवायसं मयं. —^c) S₁ Ko बलवद्
(for 'वान्').

18 D₂ reads 18^{ab} on marg. —^a) K₁ S (except
T₂) सप्त (for चक्र). —^b) K₂.s M₂ सक्त्वा. G₁
हि (for वि). K₁ संक्त्वा विमथितोरस्कः (corrupt);
D₂ 'वितोरस्कः (sic); G₂ हत्वाभिमथितोरस्कः. —^d)
K₁.s D₂ द्रुमाव; K₂.s प्रजाव; Dn₁ सुजाव; T₁
सजाव. K₁ om. (hapl.) from रुधिरं up to तथैव
(in 19^b).

19 K₁ om. up to तथैव (cf. v. l. 18). —^a) K₁
पापात; B₁ पतति. —^b) S K₁ B₁.s सु (K₁ स)-
पुष्पिताग्र; K₁ प्रमथिताग्र. M₂ शिखरं.

20 ^a) S K₁ B₁ Dn₁ पर्ये (S₁ 'रि) गृह्येव; Ko
पर्यगृह्येव; K₁.s N₁ B₁.s Dn₁ D₁.s.4.s.9 प्रत्य (D₂
om. प्रत्य) गृह्येव (K₁ 'हं च); G₂.s पर्ये (G₁ 'रि)-
गृहीत. B₁ तद् (for तं). M₁ हृद् (for विद्वान्).
—^b) K₁.s ततो (for सुतो). S₁ Ko.4 गावल्गणित;
K₂.s 'गणित; Dn₁ 'लानित; T₂ 'हणित. K₂.s
Dn₁ T₁ G₁.s तथा (for तदा). —^c) S₂ M₁ चैव;
B₁ चैव (for चैनं). —^d) K₁.s.4 Dn₁ D₂.s S अपि
(for इव).

21 ^a) S हतो भीममिति ज्ञात्वा. —^b) S₁ म***;
S₂ Ko.4.s D₂.s महाबाहो (for 'मवा). —^c) S₁

damaged. —^d) N₁ B Dn₁ D₁.s.4.s.s.9 M₁ नृपः;
D₂ भूपः; G₂ भीम- (for भूयः).

22 ^a) T G स (for तं). —^b) K₂.s वचनम्.
T₁ रयः; G₁ M₂.4 परः; G₂.s ततः (for वरः).
K₂.s चैव (for पुंसां). —^d) K₂.s तत्रैन (K₁ 'व)म्
(for वचनम्).

23 ^a) K₁ मा शुचौ; Dn₁ मा शुचे. —^b) S₂ K₁
न वै; T G₂ नैव; G₁ नैवं (for नैव). —^c) M₂
राजंस् (for ह्येषा). —^d) M₂ ह्येषान् (sic) (for
राजन्). Bom. ed. त्वया निपातिता विभो.

24 ^a) S₂ K₁.s D₂.s त्वां तु (D₂ तु) क्रोधसमापन्नं.
—^b) K₁.s भरतर्षभः; K₂ पुरुषर्षभः. —^c) S₂ प्रकृष्टः;
D₂ [ज]पकृष्टः; G₂ स कृष्टः (for [ज]पकृष्टः). —^d) S₂
सृत्युः; K₁ सृत्युर; K₂ सृत्युं (for सृत्योर). K₁ D₂
दंष्ट्रांकुरं.

25 K₁ om. (hapl.) 25^a-26^b. S₁ Ko.4.s D₂ om.
25^a-26^d. T₁ reads 25^a-26^b twice. —^a) S₂ K₁.s
D₂ S (except M₁) वः (for कः). —^d) S (except
G₂) तव (for बाह्वोर). N₁ B Dn₁ D₁.s.4.s.9 विप्र-
हणं; G₂ (inf. lin.) निर्हरणं. S₂ नरः; G₂ (inf.
lin. as in text) तव.

26 S₁ Ko.4.s D₂.7 om. 26 (for S₁ Ko.4.s D₂,
cf. v. l. 25). For the repetition of 26^{ab} in T₂, cf.
v. l. 35. —^a) B₂ यथांतरम्. T M₂ यथा हि नांतकं
प्राप्य; G₂.s M₁.s.4 यथा हि नां (G₂ सौ; G₂ नौ) तं
प्राप्य. —^b) G₂ M₁ om. (hapl.) 26^{bc}. —^c) T G₂
M₁.s जीवन्सुखे (M₂ 'व्य) त कश्चन (M₂ 'अ तु). —^d)
M₂ बाह्वोतरं. —^e) S (except G₁) न जीवेदिह कश्चन.

मीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७
पुत्रशोकमिसंतापाद्दमांदपहृनं मनः ।
तव राजेन्द्र तेन त्वं मीमसेनं जिघांससि ॥ २८
न च ते तत्क्षमं राजन्हन्यास्त्वं पशुकोदरम् ।

न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथंचन ॥ २९
तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः क्षमं प्रति ।
अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तत एनमुपातिष्ठश्रीचार्धं परिचारकाः ।
कृतश्रीचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १

राजसधीता वेदास्ते शान्त्राणि विविधानि च ।
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ २
एवं विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्षीर्विचरं तदा ।

C. 11. 345
B. 11. 12. 3
K. 11. 12. 3

27 *) Śs Ko. ३ [जा]यमा (Ko 'मी') ते; Ka. ३ तव
वा; Nī B Dnī Dī. ३-३ वा तेवी; Dn. ३ वा चावी;
Ti ते वाली; Ts G M. ३. ३ ते वा सा; Ms ते वा वा
(for वा सा ते). — *) Śs Ko. ३ विमो (for [जा]यमी).
— *) Ka. ३ सेह (sic) (for सेवे). — *) Ka. ३ Dn
G. ३ तवैवोप; D. ३ तवैवाप; Ms तव वैव (for तवै-
वोप). Dn. ३ हता; G. ३ हवे (for हता).

28 *) Ks B. ३ संज्ञात् (Ks 'न'); B. ३ Dn
Dī. ३. ३. ३ संज्ञे; Ti संज्ञाप; Ks पुत्रशोभितसं-
ज्ञात् (sic). — *) Nī B Dnī Dī. ३-३. ३. ३ अय
कुलं; M. ३. ३ अय (Ms 'व') मते. — *) Ks B. ३ Dn
३. ३. ३ तदा (for तव). Śs राजेन (for 'न'). — *)
Ks जिघांसिह; D. ३ 'मति'.

29 *) Ś Ko. ३ B. ३ Ts न वैतये; Ks तव वैतय;
Ks वयैतय (sic); B. ३ Dnī Dī. ३. ३. ३ न त्वेतये;
Dn. ३ न त्वेतयय; G. ३ वैतयेव; Ms न हि ते तय; Ms
न च तेवे (for न च ते तय). Ks कुलं; Ks क्षमं;
Ms क्षमा (for क्षमं). — *) Śs Ko. ३ हया वलं (Ko
'सर्व'); Ks हया जीवं; Ks वदन्तो; Nī Dn. ३ वद-
न्तासर्व (by transp.); M विद्वन्तासर्व. — *) Ks Ms
हि पुत्राय; Dn. ३ पुत्रासे (for हि पुत्रा). — *) Ks
न; Ms त (for ते). Śs Ko. ३ कदाचन.

30 *) Ti मन्त्रमानै; G. ३ Ms 'माय'; Ms 'मान-
३ Ka. ३-३ क्षमं; Nī Dn. ३ कुलं; B. ३ Dī (sup. lin.
acc. no. as in text) क्षमं (for क्षमं). ३ विमो (for
प्रति). — *) Ks मति (for मनु). Ks मन्त्रय;
G. ३ मायय (for 'म'). Ka. ३ तं सर्वं; Ti G. ३ राजेन्द्र;
Ms राजर्षाय.

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. जी.
— Adhy. name: Ks. ३ D. ३ तवपुत्रसंज्ञा; D. ३ पुत्र-
संज्ञा; G. ३ M. ३. ३ मीमसंज्ञं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Śs 13; Ks 8 11 (as in text).
Ks 12; Dnī Dī. ३ 4. — Sloka no.: Bī 97 (?);
D. 21.

12

1 *) Ks. ३ च तम्; D. ३ एतम् (for एतम्). G.
३ तं तदा समुपातिष्ठम्. — *) Ks. ३ श्रीचार्धं (Ks 'श्री');
Ka. ३ शोकार्धं; G. ३ शोचार्धं; G. ३ चोचार्धं (for श्रीचार्धं).
Ms परिचारका. — *) Ko वैतय (for वैतं). — *)
Śs Ko. ३ उवाच (for प्रो').

2 *) G. ३ त्वधीता (for त्वं). D. ३ वेदात्म- (for 'ले').
— *) D. ३ तु (for च). — *) Ks राजधर्माश्च केवलाः.

3 *) Ks. ३ D. ३ एवं विद्वन् (Ks. 'वि'); Ms. ३
एवंविधो. Ks. ३ Nī B Dn Dī. ३-३. ३ T G M. ३ महा-
प्राज्ञः; Ms 'ज्ञा'. — After 3*, Ks. ३ Nī B Dn
Dī. ३-३. ३ 8 ins.:

35*

समर्थः सम्प्रदायके ।

साम्प्रदायिकसामर्थ्यं कुर्वते शेषवीर्यतम् ।

उक्तसामर्थ्यं तद्वैवाहं जीव्यश्रीवो च भारत ।

विदुरः संजयश्चैव त्वं तु राजन् तत्कथाः ।

तं वार्धमानो नास्माकं.

[5]

[(L. 1) Ks. ३ समर्थः; Ks. ३ समर्थः; D. ३ 'शेष';
D. ३ 'शेष'; G. ३ 'शेष' (for 'शेष' तम्). B. ३ समर्थः सम्प्रदाय-

G. 11. 5AB
B. 11. 12. 3
E. 11. 12. 3

पाण्डवानधिकाञ्जानन्बले शौर्ये च कौरव ॥ ३
राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ४
उच्यमानं च यः श्रेयो गृहीते नो हिताहिते ।
आपदं समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ॥ ५
ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।

राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ॥ ६
आत्मापराधादायस्तत्किं मीमं जिघांससि ।
तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ७
यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम् ।
स हतो मीमसेनेन वैरं प्रतिचिकीर्षता ॥ ८
आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।

नवी; Gs सुबाला इव भाति मे; Ms समर्थः समद्वयः (sic).
— (L. 2) S आत्मापरिण (for 'धात्'). S रोषम् (for
कोपम्). — (L. 3) Ks Ds M1 उक्तमालम्; Ks 'स्वाहं';
Dn1 Ms 'वांस्वा'; T G1 'वांस्वा'; G2.3 'वंतस्'; M2.4
'वांस्वा'. K1.2 D2.3 T1 लक्ष्मिहं; Dn2 तदे; G1 तदे;
M1 तं तदेवाहं (hypermetrio). — (L. 4) K1.2 B2.3
Dn1 D1.2.3.4.5.6.7.8 T1 G1 वान्तं; K2.3 N1 Dn2 M2.4
त्वं च (for त्वं तु). T1 G1 [जुः] कृपा; Ms चाकृपाः
(for तत्कृपाः). — (L. 5) D2 om. from स in line 5,
up to वचनं (in 3^a). K2.3 वाच्यमानो (for वार्थमानो).
K1.2 Ds एवं विद् (D2 'दा') महाप्राज्ञ (D2 'ज्ञो') (cf. 3^a).]

—³) K2.3 N1 B Dn D1.2.3.4.5.6.7.8 S अकार्षीर् (G2
'इ') (for ना). T1 तथा (for तदा). —⁴) Ko
Bs Dn2 Gs पाण्डवानधिकं; Ds (marg. sec. m. by
corr.) 'वा ह्यधिका'; T1 'वा नायका'. K2.3 मत्वा;
B2.3 D1.2.3.4.5.6.7.8 T Gs राजन्; Ms जाने (for जानन्).
—⁵) S1 K1 (before corr.) बाल्ये; Dn2 रणे (for
बले). Dn2 शौर्येण (for शौर्ये च). S1 K2.3 कौरवः;
S भारत.

4^a) B2 राजंस्त्वं च; Dn1 राजा हितः; T1 राज-
विश्व (for राजा हि यः). M1 om. च. S2 स्थिरप्राज्ञः;
K2.3 Ms स्थिरः प्र (Ms प्रा)ज्ञः; T1 M1.4 स्थितः प्राज्ञ
(M4 'ज्ञः'); G2 Ms स्थितः (Gs 'तः') प्राज्ञः. —⁵) K1.2
D2.3 दोषम् (for दोषान्). K2 B1 अवेक्षते; K2.3
अवेक्षते; T2 अवेक्षत. G2 स्वमेवांश्च पश्यति. —⁶)
D2 देशं कालं. G2.3 विभागज्ञः. —⁷) K2.3 G2 Ms
च (for स). G2 (sup. lin.; also as in text) पश्यति
(for विन्दति).

5^a) K1.2 N1 B Dn D1.2.3.4.5.6.7.8 उच्यमानस्तु;
K2 T2 G1 'मानं न; D2 'मानं तु; T1 उच्यमानं न;
G2 उच्यमानं हि; M2.3 'मानश्च. S1 K1.2.3 D2 T1
G2.3 M1 यद् (for च). —⁶) S1 गृहीत न; Ko
N1 'ते न; K1 D2.3 T2 G1 Ms 'ते नै; K2 T1 गृहीते
नै; K2.3 गृहीते च; K2 न गृहीते; Dn2 न गृहीति;

Gs M1.2.3 न गृहीयात्. Dn2 T G1.2 M1.2.3 हिता-
हितं; G2 हितेरितं. —⁷) K2 आपदे; B2.4 D1.2.3
S2 T1 आपदः. —⁸) S2 अनयः; D4 'यने (for
अनये). K1.2 D2.3 सोल्यं शोचते ततः; K2 शोचत्य-
विनये स्थितः; K2 S सोलेति (K2 सलेन; T2 G1 सो-
म्येति; G2 सोमेल्य-विनये (T1 'वं') स्थितः (T1 किञ्च;
M2 स्थितिः; M4 स्थितिः).

6^a) T1 Gs M2.4 अतो (for ततो). S1 Ko.4
शुतदुर्लभम्; S2 मत्वाशुदुर्लभम्; K1 D2 मनोभ्यु (D2
'प्यु') दुर्लभम्; K2 मानाज्यदुर्लभम्; K2.3 अन्योन्यं वृत्तिम्;
N1 ततो इदुर्लभम्; B1 Dn2 ततो दुर्लभम्; Dn1 ततो-
प्युर्लभम्; D2 मनोभ्युदुर्लभम्; T2 G1.2 M1 अतोन्वदु-
(G2 'तो निवृ'; M1 'तोन्वय') चम्. —⁷) S1 Ko.4
N1 Dn2 संप्रचक्षस्व; Ms समावेक्षस्व. K1.2 D2.3
संशामयितुमर्हसि; K2.3 संप्रचक्षस्वमात्मनः. —⁸) Ko.
त्वं ह्यविधीयात्मा; K2.3 त्वं सुविधे; T1 त्वनुविधे; T2
G M2.4 त्वमविधे; M1 त्वं विधे (submetrio). Cd
cites न विधेयात्मा. —⁹) K1.2.3 Dn2 D2 सुयोधन-
D2 Ms 'वधे; M2.4 'मते (for 'वशे). M1 स्थितं.

7^a) K1.2 B Dn D1.2.3.4.5.6.7.8 आपन्नस्व; K2 यध्व-
स्तस्व (sic); T आवर्त्तं; M2 आयात् (for आयत्स्व).
S1 damaged; K2 आत्मापराधाच्चस्वस्तस्व (sic); G2.3
'राघमाशय. —⁷) G1 जिघांसति. T1 तत्किं मीमजिघांसया;
G2.3 न तन्मीमं जिघांसया (Gs 'धा'). —⁸) S1 संयमः;
Dn2 संयम्य; M1 नियम्य; M2.4 नियच्छ (for सं').
S1 laenna; G2.3 M4 कोपं च (M4 तं); M2 कोपश्च.
—⁹) S1 damaged. K1 G2 त्वमनु; K2 N1 Dn2
D2.3 M1 समनु; M2 तमनु (for त्वं). Ko 'स्मृतिः;
B2.4 D1.2.3.4.5.6.7.8 'स्मर; G2 दुल्य (for 'स्मृत्य). K2
दुःखितं (for दुष्कृतम्).

8^a) S1 Ko.4 यस्तु; G1 यस्यात् (for यस्तु).
K1.2 D2.3 त्वं; K2 त्वां; Ms वै (for तौ). K2.3
स्पर्धयाचक्रुः. —⁷) K2 पञ्चालीम्. Ko M1.4 अनयत्;
K2 आनयन्. —⁸) S2 K1.2.3 B Dn D1.2.3.4.5.6.7.8 T2
G2.3 Ms जिघीर्षता; N1 जिगीषता (for 'चिकीर्षता).

यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परंतप ॥ ९
एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १०
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
पुत्रस्नेहस्तु धर्मात्मन्वैर्यान्मां समचालयत् ॥ ११
दिष्ट्वा तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्वविक्रमः ।
त्वद्भुक्तो नागमत्कृष्ण मीमो बाह्वन्तरं मम ॥ १२
इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।

मध्यमं पाण्डवं वीरं स्पृष्टुमिच्छामि केशव ॥ १३
हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
पाण्डुपुत्रेषु मे शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १४
ततः स मीमं च धनंजयं च
माय्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन्मुगात्रा-
नाश्चास्य कल्याणमुवाच चैनान् ॥ १५

C. 11. 229
B. 11. 12. 17
K. 11. 12. 17

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

9 " K₂ s T₁ विक्रमं (for स्ति). S Ko. 4 बल
(for पद). G₂ आत्मनोर्ध्वं द्वाचमस्य. —^a) B₁ om.
पुत्रस्य. G₂ तु (for च). D₂ s (sup. lin. as in text)
दुरासदः. —^a) K₁ s D₂ s G₂ यदनागस्तु (D₂ 'गःसु;
G₂ 'गसां); K₂ s यदनागसि; M₂ यम'. —^a) N₁
परित्यागं. K₁ s D₂ s Bom. ed. त्वया कृतः; B₁ 2. 4
कृतो नव (for परंतप).

10 Before 10, S K N₁ B Dn D₁-s. s. s. T₁ G₁ s
M ins. वैशंपायन उवाच. —^a) D₁ 4. s. s. s. M₁ तु
(for स). —^a) K₂ s सर्वतैन्वे; T G₁ नृपः सत्यं
(for सर्वं सत्यं). K₁-s D₂ M₁ जनाधिपः; K₂ N₁ B₄
D₂ s G₂ जनाधिप (D₂ s G₂ 'ज'). —^a) K₂ महीपति.

11 Before 11, M ins. धृतराष्ट्रः. —^a) S महाभाग
(for 'बाहो'). —^a) D₂ D₃ केशव; D₂ s (before
corr.; marg. sec. m. by corr. as in text). s भारत
(for माधव). —^a) K₂ N₁ B₁-s Dn D₁ 2. s. s. s.
'खेदः; K₂ 'खेदास्तु. S Ko-2. 4 B₄ D₂ s बलवान्;
G₂ M₂ धर्मात्मा (for 'तन्म'). —^a) T G₁ धर्मात्मा (G₁
'मा); M₁ 2. 4 धैर्यात्मा; M₂ धैर्यात्मा. K₁ 2. 5 D₂
'चालयन्; D₂ 'वाचयत्.

12 " K₂ s T₁ G₁ तु (for तु). — B₁ om.
12^a-14^b. —^a) M₂ तद्भुक्तो. G₂ [5] वै महत् (for नाग-
मत्). —^a) D₂ मीमो. K₂ कर्तुं तरं; G₂ बाह्वन्तरान्;
Cd बाह्वन्तरं (as in text).

13 B₁ om. 13 (cf. v. 1. 12). —^a) Ko. 4 बाह्वन्
(for त्वद्भुत्). S₂ द्वाग्रे; K₁ s D₂ s बलवान्. K₂

(marg.) इदानीं च गतः कोपः. —^a) S₂ गतकोपो;
Ko गतमोहो (for 'मन्युर्'). K₂ (marg.) स्वस्वचित्तो
हहं प्रमो. —^a) K₂ s. पाण्डववरं. —^a) K₁ s N₁
D₂ s D₂ s G₂ द्रष्टुम्; K₂ s B₂ द्रष्टुम् (for स्पृष्टुम्).
S Ko-2. 4 N₁ D₂ s M₂ माधव (for केशव).

14 B₁ om. 14^a (cf. v. 1. 12). —^a) K₂ पार्थि-
वेन्द्रेण; T₁ G₁ s 'वेष्टेषु. —^a) B₂ D₂ D₁ 2. s. s. s. s.
वै (for च). —^a) K₁-s. s. N₁ B Dn D₁-s. s. s. वै
(for मे). T₂ धर्मः; G₂ कृष्ण (for शर्म). —^a)
N₁ D₂ s चाद्यावः; M₁ चाप्यवः (for चाप्यवः). S₂
D₂ D₁ G₂ तिष्ठति.

15 Before 15, T G₁ s ins. वैशं. —^a) K₂ s
पस्पर्श नूनं (for पस्पर्श गात्रैः). K₂ प्रजदन्; K₂ प्ररुद
(for 'दन्'). S Ko. 4 D₂ s स्व (S₂ सु) गात्राणि; K₂
सुगात्रान्; K₂ s सगात्रो; T₂ सुगात्रं; G₁ स्वगात्रम्
(for सुगात्रान्). —^a) T₂ नाश्चास्य (for जा). S₂
कल्याण***; S₂ कल्याणमनेन (marg. 'तिसु); Ko
'ज्वरेण; K₂ 'जमयूच्छ (for 'जमुवाच). S₂ K₁ 2. 4
B₂ 4 D₂ D₁-s. s. s. M₂ चैतान्; Ko. 2. 5 चैनं; B₂
चैमान्; D₂ s चैमान् (for चैमान्).

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. श्री.
— Adhy. name: K₁ s D₂ s धृतराष्ट्रविशोके पाण्डव-
परिष्वंगः; G₂ धृतराष्ट्रदशनेन; M₂ 4 धृतराष्ट्रपराधदशनेन.
— Adhy. no. (figures, words or both): S₂ K₂ D₂
13; K₁ S 12 (as in text); N₁ D₂ D₃ s (sec.
m.) 5; B₁ 98 (1); D₂ 3. — Sloka no.: K₁ 2
35; D₂ 39.

१३

८. 11. 369
९. 11. 14. 1
१०. 11. 12. 1

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राम्यनुज्ञातास्तस्ते कुरुपुंगवाः ।

अभ्ययुष्मन्तरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ १

ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

गान्धारी पुत्रशोकात्तां शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ २

तस्याः पापममिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।

श्रुतिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३

स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचि ।

तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मेनोजवः ॥ ४

दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्धतेन च ।

सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५

स स्नुषामब्रवीत्काले कल्पवादी महातपाः ।

शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६

न क्रोषः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।

रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७

उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।

शिवमाशास्तस्य मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८

सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।

13

1 *) Ś K D₂ s कुरुपांडवाः; N₁ Dn₂ पुरुषर्षभाः;
Dn₁ कुरुपुंगवान्. —*) M₁ सह ते (for आतरः).
—*) Śs K₁ s (before corr. as in text), s M₂ सह-
केशवः.

2 *) B₄ धर्मपुत्रं (for 'राजं'). K₁ s D₂ s युधि-
ष्ठिरमिहा (D₂ 'मुपा' गतं. —*) K₂ s इच्छेद् (for
ऐच्छद्).

3 *) Dn₁ D₁ s s s s s शापममि (Dn₁ 'ति' प्राप्तं.
—*) Śs M₂ s पांडवं प्रति. —*) S रणवती (for
सत्यं). —*) K₁ s D₂ s S सम (D₂ 'मु' पश्यत (for
'बुध्यत'). Dn₁ D₁ s s s s s प्रागेवमबुध्यत.

4 K₂ om. (hapl.) 4-5. —*) K₁ s स गंगामुप-
स्पृश्य. —*) K₂ s N₁ B Dn₁ D₁ s s s s पुण्यगंधि.
K₂ B₂ Dn₁ D₁ s s s s s M₁ s s s शुचिः. K₁ s D₂
पुण्यगंधवहः शुचिः (K₂ 'चि'); T G ब्रह्मर्षिः प्रयतः शुचिः
(T₁ G₁ 'चि'). —*) Śs उपसंपेदे. —*) T G₁
पराशर्यो (for परमर्षिर्). K₁ मनोजवं; Cd 'जवः' (as
in text).

5 K₂ om. 5 (of. v. 1. 4). —*) S ज्ञात्वा (for
पश्यन्). —*) N₁ B₁ Dn₁ D₁ s s s s सद्रुतेन; B₂ s
Dn₁ [ज]नुगतेन; M₂ [ज]नुगतेन (for [ज]नुद्धतेन).
—*) Ś K₂ s Dn₁ D₁ s s s s सर्वं (for सर्वे). K₁ s
D₂ s सायं; G₂ पारं; Cd जावं (as in text). —*)
K₂ s सत्यं; G₂ s सततं (for स सत्र). K₁ s D₂ s

सत्यं तमवबुध्य च; T G₁ सततं स तु (T₁ सम-) तुष्यति.

6 *) K₂ स् (for स). Ś₁ damaged for ब्रवी-
त्काले कल्पवा. Ca. d cite काले (as in text). Ko-s
Dn₂ कल्पवादी; K₂ काल्यं; B₂ सत्यं; T G₁ s
कल्याणानि; G₂ कल्याणी तां; M₂ कालवादी. Ca cites
अत्यं, and Cd कल्पं. Ś₁ Ko-s s D₂ s 'मनाः' (for
'तपाः'). —*) K₁ s B₄ उपाक्षिप्य; K₂ s B₁ जपा'
(for जवा'). —*) Śs क्षमः; Ko. s-s N₁ B₂ Dn
D₂ क्षमा; B₄ क्षम- (for क्षम-). K₂ T₁ M₂ उदी-
रयन्.

7 Before 7, M₂ ins. व्यासः. —*) K₂ पांडवेः
(for 'वे'). —*) Ś₂ गोपारे; K₂ s s 'री. K₂ B₄
D₂ समम् (for शमम्). —*) K₁ s D₂ राजा; K₂ s
राज्ञि; B₁ s कोपो; B₄ Dn₁ D₁ s s s s वचो; Ca. d
रजो (as in text). K₁ s D₂ एष; K₂ एव; K₂
एवं; S चैव (G₂ चैतत्) (for एतत्).

8 *) Ś₂ उक्तास्याष्टा; Ko उक्तास्यपि; K₂ उक्ता
स्पृष्टा; K₂ s उक्तास्याष्टा (sic); K₂ उक्तास्या*. S
पुरोक्ता युद्धकाले त्वं. —*) K₂ शिवम्; S जयम् (for
शिवम्). Ś Ko. s N₁ आशाधि; K₂ s आशास्य; B₁-s
Dn₂ D₁ s s s s s आशांस; M₂ आशास्य; some MSS.
आशास्य. N₂ ते (for मे). Ś Ko चातु; G₂ मावा;
M₂ तावत् (sic) (for मावत्). —*) M₂ युद्धमानः स.

9 *) K₂ s स (for सा). B₂ D₁ s s s s s G₂
वाच्यमाना; T₁ G₁ वाचं; M₂ s बुध्यं (for वाच्यं).
—*) K₂ कालकाले; S युद्धकाले (G₂ 'ळं'). K₁ Dn₂

उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९
न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितयामहम् ।
सरामि भाषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०
सा त्वं धर्मं परिस्पृश्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि ।
कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ ११

गान्धार्युवाच ।

भगवन्नाम्यस्यामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।

पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १२
यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया ॥ १३
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनान्यां च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १४
नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १५

C. 11. 376
B. 11. 14, 17
K. 11. 13, 17

जयेषिणा; Ks. 2 Gs जयेषिणः. S Ko. 4 काले (Ks 'ली') पुत्रजयेषिणी. — °) K1. 2 कृतवत्यसि (for उक्त). S कल्याणि (for गान्धारि). — °) Ko कृष्णस्य (for धर्मस्य). — After 9, K1. 2 Ds ins. 39*.

10 Ks om. 10. — °) Ss Ko. 4 B2 S चाप्यतीतां (Ks 'ता'); Ss Ks B4 चाप्यतीता (B4 'त'); B1. 2 चाप्यतीतां; Dn2 चाप्यतीतां; Ds चाप्य तां तां. — °) S1 Ko. 4 अपि; Ss damaged (for जहम्). — For 10th, S subst.:

36* वाचा व्यतीते मा कोपे मनः कुरु यत्तस्मिन् ।

[T2 वाच्ये; G1 वाचं; G2. 2 कार्ये; Ms (sup. lin.) वाचे (for वाचा). T1 Ms [प्र]व्यतीते; M1. 2. 4 व्यतीते (for व्य). M2 मान (for मनः).]

— Gs repeats 10th after 11th. — °) Ss damaged. N1 B2. 4 Dn1 D1. 4. 5. 5. 5 सोषमाणायास; Dn2 भाष-
मार्णां त्वां; Ds 'माणायां; S 'मार्णां (T1 'माणं') हि.
— °) Ks प्रणिहिता; Dn2 Ds प्राणिहिता. S स्वामहं
सत्यवादिनीं (T1 Ms 'नी'; G1 M1 'नि'). — For
10th, K1. 2 Ds subst.:

37* स्वैरेष्यसि च कल्याणि सरामि सुबलामये ।

[Ds वसुधात्मके (for सुवज्ज).]

— After 10, S1. 2 (marg.) Ko. 4. 5 N1 B Dn D1.
2-4. 5. 5 S ins.:

38* विग्रहे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमसंशयम् ।

जितं पाण्डुसुतेर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ।

[(L 1) Ks तुमुले. S1 Ko. 4 B1 Ds राज्ञं; B2
राज्ञं; M2 राजा (for राज्ञां). S1 Ko. 4 S परमं; B2
शीघ्रितं (for पारमं). — (L 2) Ks जित्वा; M2 जितः
(for जितं). G1 पाण्डुसुते. Ds शौर; T1 युद्धं (for
युद्धे). S1 Ko. 4 यतो; Ca. d नूनं (as above). T1
धर्मस्ततो (for 'स्ततो'). Ss Ko. 4 जयः (for अधिकः).]
Ks N1 B Dn D1. 2-4. 5. 5 S cont. K1. 2 Ds ins.

after 9:

39* क्षमावीला पुरा भूत्वा साध न क्षमसे कथम् ।

अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ।

[(L 1) K1. 2 शीलपरा; Dn1 शीलपुरा; Gs शील-
पिकं; Gs शील कर्म. K1 Ds सत्वेन; Ks Ds सत्वेन
(for साध न). T1 [S]पिकं (for कथम्). — (L 2)
K2 न हि (for जहि).]

11 K1. 2 Ds om. 11th. — °) S Ko. 4 स्वधर्मं च;
Ks. 2 त्वं च धर्मं; N1 B Dn D1. 2-4. 5. 5 त्वं च धर्मं;
Gs सा त्वधर्मं. Ks N1 T G परित्यज्य; Ds (before
corr.; marg. sec. m. as in text) 'स्कृत्य (for 'स्पृश्य').
— °) S Ko वाचा चोक्ता; Ks N1 B Dn D1. 2-4. 5. 5
वाचं चोक्तां; T2 वाचश्रोक्तां. Ks मनस्विनीं; Gs Ms
'नी. — After 11th, Gs repeats 10th. — °) B2
मा गच्छ; Ds संयम्य; Gs क्षमय (for संयच्छ). Ks
Gs M1. 2 माधारी. — °) Ks सत्यवादिनि; Ds 'नि,
Ds दिष्टं सर्वोत्तुवर्तते; S पाण्डवेषु सुतेषु दे.

12 °) Ss नाम्यसूचामि; Ko नामिसूचामि. — °)
Ko नैताम्; Dn2 T G1. 2 M1. 2 नैताम्. Ks. 2 सापितुं
(for नश्यतः). — °) S1 Ko. 4 जत्र (for पुत्र). Ks. 2
शोको हि; B1 शोके. K1 महतो; K1 (m. sec.
m.) 2. 2 बलवान्; Ks बलवन्; Ds तु बलवन् (for
तु बलान्). — °) Ks मनो (for मनो).

13 °) B4 तथैव; M1 कथापि (for तथैव). Ms
कुन्त्या. T1 कौन्तेयो. — °) T1 रक्षितव्यो; M2 रक्षणी-
यास. N1 B4 T G2 मया तथा (by transp.); Ds
ततो मया. — Ko Ds om. (hapl.) 13th. — °) N1
B Dn D1. 2-4. 5. 5 T G Ms तथैव (for च). — °)
T1 रक्षितव्यो. N1 Dn1 D1. 4. 5. 5 T2 मया कथा;
B1. 2 कथा मया; Dn2 तु ते तथा; T1 यदा त्वया;
G Ms कथा त्वया; M1 तथा कथा; M2 तथा त्वया.

14 °) T1 G1 दुःशासनापराधेन. — °) Ks सौबल्यस्य

G. 13. 577
B. 13. 14. 19
E. 13. 12. 19

युष्यमाना हि कौरव्याः कृन्तमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १६
यत् कर्माकरोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १७

शिक्षयाम्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाभ्यां प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् ॥ १८
कथं नु धर्म धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथंचन ॥ १९

इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्मा भीमसेनोऽयं मीतवत् ।
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ १

अधर्मो यदि वा धर्मज्ञासाचत्र मया कृतः ।
आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः ।

(sic); Dn1 सौबलउनेन (sic); D1 (before corr.) 4
सौबलेन. — °) T G1 दुर्योधनाभ्यां (for 'दुःशान्').
— °) N1 (?) Bomb. ed. कृतो; D2 वृतो (for वृत्तो).

15 °) Ks. 2 T2 G नापराधोति. — °) S भीमो
(for पार्थो). — °) B1. 2. 4 D1. 2. 3. 5 च (for वा).
— °) Ss नैव; Dn2 D3 नैव; Gs न वै (for नैव).

16 °) Ss युष्यमानो. — °) S1 Ko. 2. 2. 5 Bz. 4 Dn
D1. 2. 3. 5 T कृन्तमाना; N1 कृन्तनामा; Gs कृन्तमाना.
— °) Ss निहितः. Ss सहितश्च; T G1. 2 M तैर्हताश्च.
Ks. 5 M चान्ये (for चान्यैः). Gs निहतास्तैर्हताश्च.
— °) K1. 2 D2. 3 तत्र (for तत्र). Ds नास्ति प्रियं.

17 °) B Dn1 D1. 2. 3. 4. 5. 6 किं तु; M वत् (for
वत्तु). Ss वत्तु कर्माकरोद्भीमो (sic). — °) K1. 2 Dn1
दुर्योधन (for 'न'). — °) Dn1 युद्धं. Ms महात्मनः.
— After 17, Dn1 reads for the first time 19^{ed},
repeating it in its proper place.

18 °) K1. 2 Ds शिक्ष (Ds 'श्व') शायधिकं; Ks. 5
शिक्ष (Ks 'च') या चा; G1 शिक्षयाचा; M1 शिक्षया-
म्ब. M1. 2. 4 वीर (for ज्ञात्वा). — °) M1 त्वरंतं
(for 'च'). — °) S1 Ko. 2. 4 N1 B Dn D2. 3 (by
corr.; before corr. as in text) नाभ्याः; K1. 2 Ds S
नाभे; Ds नाभि. The next word is damaged in
Ss. Ks. 5 अवर्धत (Ks 'त'); Bz अवर्धयत्; Ds
T G1 अतीव हि. K1. 2 तन्मे कोपवतीव ह; G2. 3 M
तन्मा (Gs स मा; M1 तन्मे) कोपवतीव हि.

19 °) Ks Bz तु; Ks त्व; S हि (for तु)

K1 धर्म; Ks. 5 धर्मो (for धर्म). Ks. 5 धर्मेण; S
धर्मज्ञा (for 'ज्ञे'). — °) S1 समु **; Ks. 5 समु-
द्दिष्टो; Dn1 'ष्ट'. S1 damaged; Ss Ko. 4 महर्षिभिः
Ks महात्मभिः (for 'भिः'). — Dn1 reads 19^{ed} for
the first time after 17. — °) त्यजेयुरा is damaged
in S1. — °) Ss प्राणहेतुः; Ks 'होता'.

Colophon. — Sub-parvan: Ds श्लोप (sic); all
the rest स्त्री. — Adhy. name: K1 M1. 2. 4 गान्धारी-
वचनं; Gs गान्धारीवचनदर्शनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ss K1 S 13 (as in text); N1
Dn1 D2. 3; B1 (sec. m.) 99 (?). — Śloka no.:
N1 21; Ds 59.

14

1 °) Ss तं श्रुत्वा. K1. 2 तस्य (for तस्मा). — °)
K1 [S] च; Bz [S] ति (for अ). Ds G1. 2 मीत-
वत्. — °) Ss गान्धारी वचनं चेदं. — °) K1 सानु-
नयं. N1 तथा (for तदा).

2 Before 2, M ins. भीमः (Ms भीमसेनः). — °)
Ss त्रासस्तत्र; Ks. 5 त्रासानु स; Gs ज्ञात्मायं तु. Cd
तत्र; Ca oites तत्र (as in text). Ds हतः; Gs
कृतं (for कृतः). — °) S Ko. 4 तन्मे क्षन्तुमर्हसि.

3 °) G2. 3 क्षमि (for न हि). Dn1. n3 (marg.)
D1. 2. 3. 4 धर्मेण (for युद्धेन). Ss पुत्रास्ते. — °) N1
B Dn D1. 2. 3. 4. 5. 6 पा (Dn1 प) तितोसो; S धर्म-
(.M1 'र्म') न सु (for 'न स'). — °) Ks वचः; G2. 3

शक्यः केनचिदुद्यन्तुमतो विषममाचरम् ॥ ३
 सैन्यस्यैकोऽविशिष्टोऽयं गदायुद्धे च वीर्यवान् ।
 मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति चैतत्कृतं मया ॥ ४
 राजपुत्रीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
 भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ५
 सुयोधनमसंगृह्य न शक्या भूः ससागरा ।
 केवला भोक्तुमस्माभिरतथैतत्कृतं मया ॥ ६

शक्यः (for शक्यः). Ś Ko. 4 T₂ G₁ उद्यन्तुः K₁ उद्यन्तुः; N₁ युद्धेते; T₁ उद्यन्तुः; G₂ उद्यन्तुः; M₁ युद्धन्तुम् (for उद्यन्तुम्). K₂ B₁ 2 Dn₁ D₁ 2. 2. 2. 2 न शक्यः (K₂ 'क्यं') केनचिदुद्यन्तुः; Dn₂ न शक्यः केनचिद्यो-
 दुम्. — ^a) N₁ ततो; S तस्माद् (for अतो). Ca. d
 cite विषमम् (as in text). K₄ आचरन्. K₂ 5 मनो-
 विषयमाचरन्. — After 3, K₁-2. 5 N₁ B D₁ 2. 2. 2. 2.
 2. 2 T₁ G M₁ 2. 2. 2. 2 ins. :

40* अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः ।

निकृताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ तेनापि च (for तेन चापि). — (L. 2) K₂ निकृताश्च; K₂ 5 निकृता च; G₁ 'नश्च'. K₂ 5 G₂ सदैव (G₂ 'दै') वात्साम्यः; B₁ 2 D₁ 2. 2. 2. 2. 2 G₂ सदैव-
 वारम्; T₁ G₁ सदैवाद्य. K₁ 2 अन्तिरं. K₂ 5 ततोः
 विषयमाचरन् (sic) (for the post. half).]

4 ^a) Ś₂ सैन्ये चैको; Ko G₂ सैन्यस्य को; B₂ D₂ M₂ 'स्वैको (sic). K₂ D₂ [s]विशिष्टो; G₂ प्रविष्टो; G₂ M₂ विशिष्टो. Ś₂ [s]हं (for अहं). Dn₂ सैन्यसैनिक-
 विशिष्टोर्व. — ^b) K₁ 2 रणे युद्धेन; K₂ 5 N₁ B Dn D₁-2. 2. 2. 2 T₁ G₂ गदायुद्धेन. — K₁ 2 (D₂ om. 4¹² — ^a) D₂ नो (for न). K₂ 5 मोहमित्याहवे प्रायः; T G₂ 2 M₂-4 न स्वयम् (G₂ 'स्वयम्'; M₂-4 'स्वयम्')ति हतं
 राज्यम्; G₂ नादात्यति हतं राज्यम्; M₁ न कांक्षति हितं
 राज्यम्. — ^d) Ko N₁ B Dn D₁ 2. 2. 2. 2 चै तत्; K₂ 5 M चैव; T G चैव. K₂ 5 मया कृतं (by transp.).

5 G₂ om (hapl.) 5-6. G₂ om. 5. Ś₂ reads 5
 on marg. — ^a) T₁ G₁ M एकपत्नीः; T₂ एकपुत्रीं
 (for राजं). — ^d) K₂ 5 स; B₂ यः; D₂ वै
 (for यत्).

6 G₂ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a) B₁-2 Dn₁ D₂-1
 दुर्योधनम् (for सुयो). T₁ G₁ च संगृह्य; T₂ त्वसंगृह्य;
 M असंगृह्य (for 'गृह्य'). — ^b) Dn₂ नृ (for नृ). K₁

तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
 द्रौपद्या यत्सभामध्ये सन्यमूरुमदर्शयत् ॥ ७
 तत्रैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽप्य ते सुतः ।
 धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा ॥ ८
 वैरमुद्धुक्षितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् ।
 क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ॥ ९
 वैरसास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।

2. 2 ससागराः; K₄ समाचर; T₁ न सागरा. — After
 6¹², Ś₂ reads 7¹². — ^a) Ś₂ न बलाद् (for केवला).
 — ^d) T₁ G₁ M हति (for अतस्). Dn₂ स्वेतत् (for
 चैतत्).

7 For the incident, cf. 2. 63. 12.; Ś₁ Ko. 4 om.
 (hapl.) 7-9. Ś₂ reads 7¹² after 6¹². — ^a) Ś₂ B₂
 D₁-2. 2. 2. 2 तथापि; K₂ 5 तथा च; B₂ यच्चापि; T₁
 G₂ 2 तत्रापि (for तथापि). Dn₁ तथापि प्रियः; G₁
 तच्चाप्य प्रियः. — ^b) K₂ पुनस् (for पुत्रस्). K₂ 5
 समुपाचरन्; N₁ B Dn D₁ 2. 2. 2. 2. 2 T G₂ M₁ 'दा-
 चरत्; D₂ 'पात्रवत्; G₂ M₂-4 'दाचरन्. — ^d) K₂
 अदर्शयत्; K₂ 'दर्शयत्. T₁ G₁ स्वमूरुमपि (G₁ 'नि-)
 दर्शयत्; T₂ स्वमूरुमविदर्शयत्.

8 Ś₁ Ko. 4 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) N₁ B
 D₁-2. 2. 2 तदैव; G₂ (inf. lin.) सभायां (for तत्रैव).
 — ^b) K₁ दुराचारोऽधिकः; K₂ 5 'रोषिका'; N₁ 'रक्ष ते.
 B₂ दुराचारमुनेमुने (sic). — ^c) T₁ G₁ M₁ स्वेव; T₂
 स्वेव; G₂ 2 M₂ 2 स्वेव (for चैव). — ^d) T₂ स्थिताः
 स्वः; M₁ स्थितोऽस्मि. S पुरा (for तदा).

9 Ś₁ Ko. 4 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^a) K₁-2. 2
 D₂ उद्धुक्षितं (K₂ 'ते'); N₁ उद्धुक्षितं; B D₁ 2. 2. 2. 2
 उद्धुक्षितं; Dn₁ उद्धुक्षितं; Dn₂ संयुक्षितं; T G₁ M
 संयुक्षितं; G₂ संरक्षयते; G₂ संयक्षितं; Cd उद्धु (as
 in text). K₂ 5 राज्ञे; G₂ राज्ञी; Ca. d राज्ञि (as
 in text). — ^b) B₂ transp. पुत्रेण and तव. Ś₂
 धर्मतत् (sic); D₂ T G तन्महत्. — ^c) K₁ 2 Dn₂
 D₂ G₂ 2 क्लेशिताः स्म. S [s]वर्ष्य (for नित्यं). — ^d)
 S तस्माद् (for तत्).

10 ^a) K₁ 2 D₂ S (except M₁) [ज]स्थि (for [ज]-
 स्थ). N₁ B₂ D₁ 2. 2. 2. 2 गताः; Dn₂ T₁ M₁ गतं
 (for गतः). — ^b) D₂ मया (for रणे). — ^c) Ś₂
 राज्ये (for राज्यं). T₁ G₁ युधिष्ठिरे प्राप्ते; G₂ 'हिरं
 प्राप्तः. — ^d) S विगतः (G₂ हि गतः; G₂ विहतः) (for
 च गतः).

C. 11. 29
 B. 11. 13. 11
 K. 11. 14. 11

G. 11. 291
B. 11. 15. 11
C. 11. 14. 11

राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः ॥ १०

गान्धार्युवाच ।

न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशंससि मे सुतम् ।

कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भापसे मयि ॥ ११

हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत ।

अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम् ॥ १२

मद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्थजनसेवितम् ।

कूरं कर्माकरोः कसात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १३

भीमसेन उवाच ।

अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम् ।

यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ १४

रुधिरं न व्यतिक्रामद्न्तोष्ठं मेऽम्ब मा शुचः ।

वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ॥ १५

हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।

11 K1 श्रीगांधार्युवाच. —^a) K0 G2 न तस्यैव;
K1 नरस्यैव; K2.2 तत्तस्यैव; T2 न तस्यैव. G2 आपस
(for वधस्). T1 G1 न तस्यैवविचस्तात. —^b) T1 G1
व (for वत्). M2 om. मे सुतम्.

12 For the incident, cf. B. 8. 83-85. —^a) K1.2
D2 हताश्वे (for 'श्वे). K1 यत्र; N1 B Dn D1.2.4.
2.2.2 वत् (for वत्तद्). G2 हतश्च नकुलो यत्तो; Cv
as in text. —^b) M2 हत (for वृष). K1 भारत.
K2 वृषसेनेन भारत; Cv as in text. —^c) G M1
अपिबन्; M1 'व. T2 G1.2 M संखे.

13 ^a) K1.2 D2.2 स सद्भिर् (for सद्भिर्वि). —^b)
S1 K0.2 अवाप्य (for अनाव). Dn2 परि- (for
-जन). G2 संमर्त (for सेवितम्). —^c) S1 K0.2.4
कूर. S K0.2 D2.2 कर्माकरोः; K1.2 'कथा; K2
N1 D1 D2.2 T2 G M1 'करोत्. S1.2 (sup. lin.)
K0.2 B2 Dn D1.2.4.2.2 T2 G2 M1 तस्मात्; G2 तस्य
(for कसात्). K2 कूरं कथास्वं कस्मात्त्वद् (sic). —^d)
K1.2 तदयुक्तं; G2.2 M2 तवायुक्तं; M1.2 तवायुक्तं;
M2 न मे युक्तं. K2 T2 M1.2 वृकोदरः. K2 अयुक्तं
च वृकोदरं (sic).

14 T G1 om. the ref. S2 K2 G2.2 M2.2 भीमः.
—^a) B1 अन्यस्यापि; D2 अनन्यापि. G2 च (for न).
—^b) T1 G1 स्वयं (for स्वकम्). —^c) K1 यथै-
वात्मा; K2 यथावात्मा; K3 तस्यैवात्मा; G2 यथा
वात्मा. —^d) K2 विशोको (for विशेषो). S न
विशेषोऽस्ति कश्चन. — After 14, S reads 16, followed
by 43*.

15 S reads 15 after 43*. —^a) G2 रुधिरम्
(for 'रु'). S1 K0.2 मेखलिकांतं; K2.2 नाप्यविक्रामद्
(K2 'मे'); S नाप्यविक्राम (G2 'कंदे'). —^b)
S1 K0 दंतोष्ठं मेव (K0 मे स्व); K1 दंतोष्ठं मेव (sic);
K2.2 दंतोष्ठं मे स्व; K2 दंतोष्ठं मेव; N1 दंतोष्ठदंतु;
B D1.2.2.2 'द्वंद्व; Dn दंतोष्ठद्वंद्व; D2 corrupt;

D2 अंतोष्ठमस्व (sic); D2 दंतोष्ठदेव; D2 'हं मेव;
T1 'हं मे च; G1 M1.2 'द्वान्मेव; G2 'द्वान्व. Cap
दंतोष्ठात्. K2 [अ]युचि; Dn1 D2 G2 युच (for
युचः). — K1.2 D2 ins. 42* after 15^{ab}, and om.
15^c-16^d. —^c) S हि (G2 [अ]पि) (for तु). G2
यत्वेतत् (for तद्वेद). K2 corrupt. —^d) T G1.2
M2.2 यथावत्कुलनंदिनि (T1 G2 M2 'नी'); G2 यथान्य-
त्कुलनंदिनी; M1 कुलनंदिनि मा शुचः. — After 15, D2
ins. 42*; while S ins. after 15:

41* मा कथा हृदि तन्मातर्न तत्पीतं मयानवे ।

[T2 G1 कथा (for कथा). G1 इति; G2 हृदि (for
हृदि). T1 मायै; T2 मान्ये (for मानर्).]

16 K1.2 D2 om. 16 (cf. v. l. 15). S1 K0.2 om.
16^a-17^b. S reads 16 after 14. —^a) S2 विसृणो
(for आ). K2.2 च प्र- (for संप्र-). D2 हृष्टो नो
(for हृष्टानो). T G1 शत्रूणां तु प्रहृष्टानो; G2.2 M
भारतानां प्रहृ (G2 'वि'ष्टानो. —^d) D4 स (for सं).
G1 M1 अक्षितो (for अनितो). — D2.2 ins. after
16: K1.2 D2 (all om. 15^c-16^d) after 15^{ab}: D2
after 15:

42* यत्तु संज्ञामकरवं पिबाम्यसृगहं रुषा ।

दन्तोष्ठं नाप्यविक्राम रुधिरं मे च मा शुचः ।

नासृक्पातुं त्वया शक्यं मम संग्राममूर्धनि ।

वृथा गर्जसि मूढस्त्वं निलोयस्तोयदो यथा ।

तदेवं ब्रुवमाणस्य तव सूनोऽप्यचेतसः (sic) । [5]

विभिद्य हृदयं पीतं राक्षसा मम भार्यया ।

[K1.2 D2.2 om. lines 1-2. — (L. 1) D2 वां तु
(for यत्तु). — (L. 2) D2 वैव (for मे च). — (L. 4)
D2 वृषा (for रुषा). — (L. 5) D2 तदेवं ब्रुवमाणस्य
(for the prior half).]

On the other hand, S ins. after 16:

आदृणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १६

केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या धृतकारिते ।

क्रोधाद्यदभुवं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते ॥ १७

क्षत्रधर्माभ्युद्योतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः ।

प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥ १८

न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितम् ।

अनिगृह्य पुरा पुत्रानसास्वनपकारिषु ॥ १९

गान्धार्युवाच ।

वृद्धस्यास्य शतं पुत्राभिर्धनं स्वमपराजितम् ।

कस्मान्न शेषयः कंचिद्येनाल्पमपराधितम् ॥ २०

संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।

कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ॥ २१

शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि ।

न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरः ॥ २२

G. 11. 40A
B. 11. 15. 22
K. 11. 14. 24

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

43* न प्रतिज्ञामकरवं पिबाम्यसुरेरिति ।

[T₁ G₁ ins. भीमः before the line. T₂ न; G₂ सं-; M₂-1 यद् (for न).]

— After 43*, S reads 15.

17 For the incident, cf. 2. 61. 46. Ś₁ Ko. s om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) K₁. s. s. D₂ M₁ परामर्शो; D₂ D₂. s. 'मर्षे. — ^b) K₂. s. M₂ अभुवंश्च; M₂. s. अभवं (for अभुवं). K₁. s. D₂. s. चाहं (for चाहं). G₂ क्रोधाद्यद्रौपदी चाहः G₂ क्रोधाद्यद्यद्रौपदी. — ^c) K₁ तत्र (for तच्च). T G₁ तच्च मे हृदुमर्हसि (T₁ 'ति).

18 ^a) Ś₂ 'धर्माभ्युद्योते; Ko. s. s. B₁ D₁ D₁. s. T₁ G₁ 'धर्मैर्युतो; K₁ D₂ 'धर्मैर्युतो; D₂ 'धर्मैर्युते; G₂ 'धर्मैर्युते. — ^b) Ś₂ भवेम (for 'वं). — ^c) K₂. s. प्रतिज्ञातम्; K₁ 'जा ताम्; G₂ तां प्रतिज्ञातम् (by transp.). K₂ T₁ अनास्तीर्य. D₂ om. from मनिस्तीर्य up to पुत्रा (in 19*). — ^d) Ś₁ damaged.

19 D₂ om. up to पुत्रा (cf. v. l. 18). S transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^a) T₂ ता (for न). B₁. s. मम (for माम्). T₁ G₁ अर्हसि (for 'सि). S (except T₂) कल्याणि (for गान्धारि). — ^b) D₂ दोषे ना; D₂ त्वं दोष-; G₂ पापेन; M₁ दोकेन (for दोषेण). — ^c) Ś₁ अनुगृह्य. — ^d) G₁ नास्मात् (for अ'). K₂ [अ]नयकारिषु; Ś₁ B D₁ D₁. s. s. s. s. T₂ पराधिषु. — After 19, K₁. s. D₂ D₁ D₁. s. s. s. ins.:

44* अनुना किं तु दोषेण परिशङ्कितुमर्हसि ।

[K₁ D₂ D₁. s. s. s. तु (for तु).]

20 ^a) K₁ वशं (for शतं). K₁ पुत्र निम्नम्; K₂ D₂ पुत्रा निम्न (D₂ 'अं)ख; B₁ पुत्रादि अंख. Ś₁ Ko M₂ अपराजित; K₂. s. 'धिनः (for 'धितः). T₂ निम्नम्

त्वं पराजितः (for ^b). — ^a) K₂ नस्मान्; T₂ तेन (for कस्मान्). Ś₁ K₁. s. D₂ G₁ M₂ नाशेषयः; K₂ नाशेषया; K₁ 'यद्; B₁ D₁. s. s. s. s. न शेषये; D₂ नाशेषये; D₂ न शेषतयः; T₁ मा शेषये; T₂ माशेषयः; G₂. s. नो शेषयः (G₂ 'ये). K₁. s. B₁ D₂. s. T₁ G₁ किंचिद्; K₂ T₂ G₂ कञ्चिद् (for कंचिद्). Ś₁ कस्मात् शेषं कुरुषे; C₂ कस्मात् शेषितः कञ्चिद्. — ^d) K₂ अपराधिनं; K₂ D₂. s. 'पराजितं (for 'धितम्). K₁ येनापि मपराजितं (sic); K₂. s. यमत्र नपराधिनं; Ś₁ तेषामरुपापराधिनां; D₂ तेषामपराधिनं (sic); C₂ as in text.

21 ^a) Ś₁ K₂ संमानम्; Ś₂ स्वमानम्. — ^b) Ś₁ Ko-s D₂ D₂. s. हृतराज्ययोः; M₂ हितकाम्यया. — ^c) D₂ द्विपस्य (for 'द्वयस्य). S नाशेषयः कर्तव्यं वा (G₁ वा) हिम्. — ^d) Ś₁ B₁ यष्टिरेको न वर्जितः; S एकामंभ- (T₁ G₁ 'का वृद्धः; G₂ 'काम्यः; M₁ 'का धर्म) युगस्य वै.

22 Before 22, M₂ ins. वैशं. — ^a) Ś₁ वंशे (for शेषे). M₂ व्यवस्थिते (for ह्यव'). Ś₂ K₂ तत्र; B₁ चात्र (for तात). D₂ शेषेव्यवस्थिते तात (sic). — Ś₂ reads 22^b on marg. — ^b) K₂-s अंतिके. S पुत्राणामरुपकेपि च (G₂ वा). — ^c) K₂. s. नामदुःखं; T G M₁. s. मंददुःखं (G₂ 'खा); M₂. s. मंददुःखं च (for न मे दुःखं). Ś₁ K₁ मयवेदद्; S भवेदद् (M₂. s. 'वर्ष). — ^d) Ś₂ K₂ Ś₁ B D₂ D₁. s. s. s. आचरे; K₁. s. 'रेत्; D₂ 'रे; G M₁-s 'र (for 'रः).

Colophon om. in Ś Ko. s. s. Ś₁ B D₁ D₁. s. s. s. — Sub-jarvan: K₂. s. s. S स्त्री. — Adhy. name: T भीमानुवचनं; G₁ M₁ भीमानुवचनं; M₂. s. भीमानुवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ 15; S '1' (as in text).

१५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
 क स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता ॥ १
 तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 युधिष्ठिर इदं चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
 शापार्हः पृथिवीनां हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ ३
 न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
 नादृशान्सुहृदो हत्वा मृदस्वास् सुहृद्बुधः ॥ ४
 तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षगतं तदा ।

15

1 Ms om. the ref. —^a) G₂ उक्ता (for उक्त्वा).
 T₁ G₁ तमेवमुक्त्वा गान्धारी. —^a) S₂ क सा; D₁
 हृन् (for क स). D₂ सक्रोधात्. G₁ कालौ राजेन्द्र
 सक्रोधः. —^a) G₁ 'वधार्दिता'.

2 ^a) K₂ तान्; D₁ D₂ G₂ तम् (for ताम्).
 K₁ जवि (for जनि). S कौतुबो (for राजेन्द्रो).
 —^a) K₂ कृताञ्जलि. —^a) S₂ निवदं चैनां; K₁ D₂ S
 निवदं चैनां; K₂ इदं चैनां; T G₁ तु गान्धारी;
 M₁ इदं चैनां.

3 Before 3, T G₁ ins. युधिष्ठिरः. T₁ om. (hapl.)
 3^{ab}. —^a) S₂ Ko-2.4 D₂ इदं पापम्; K₂ S M₁
 नृशंसोऽहं. —^a) T₁ शापार्हः. K₁ 2 नास्व. —^a)
 K₂ हेतुः नृः (sic); S₁ D₂ तिष्ठाम्येष; T₁ हेतुभूतं.
 G₁ शपस्व (for शपस्व).

4 ^a) K₂ जीवितेनार्थे (for 'नार्थो'). Ca. d elite
 जयः (as in text). —^a) T G₁ सुखेन (for धनेन).
 K₁ D₂ M₁ 2.4 च (for वा). —^a) S₁ K₂ मृद-
 स्वेह; K₂ 'स्वेह; K₂ 'स्व च; K₂ 'स्वास्व; S₁ 'स्वा-
 स्तु; B₁ 'स्वाच; T G₁ M प्र (T G₁ सु) मृदस्व; G₂ 2
 तामस्व (for मृदस्वास्व). T₂ सुतद्बुधः. K₁ S D₂
 मृदस्व (K₂ 'अ' सुतद्बुधः).

5 ^a) D₂ तमेवं (for तमेवं). K₁ 2 वीरं; K₂ 2
 भीरुः; D₂ lacuna (for भीरु). —^a) S संनिकर्षगतं.

नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निःश्वासपरमा श्रुश्रुम् ॥ ५
 तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
 युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।
 अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पद्मान्तरेण सा ॥ ६
 ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।
 तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्रासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ ७
 एवं संचेष्टमानांस्तानित्येतत्थ भारत ।
 गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ॥ ८
 तथा ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ॥ ९

K₂ तथा; D₁ सदा (for तदा). —^a) K₂ गान्धारी.
 D₂ ज्ञात्वा कथञ्चिद्गान्धारी. —^a) K₂ विश्वासः; some
 MSS. निश्वासः. K₂ 2 परमं. S₂ Ko-2.4 D₂ D₂ [अ]
 भवत्; K₂ 2 वक्षः; B₁ 2.4 नृपः; S नृप (for श्रुश्रुम्).
 D₂ निःश्वासपरमातृवत्.

6 ^a) K₂ तस्य चानत. —^a) K₁ D₁ निपतिष्यति.
 —^a) K₁ 2 D₁ G₂ नृपते (for 'तेर'). —^a) S₁
 K₁ 2.4 S₁ B D₁ D₁ 2.4.4 T₂ G₂ (1) दीर्घे (for
 धर्म). K₁ दर्शिनी; D₂ दर्शनी. —^a) K₂ 2 अङ्गु-
 ल्याग्राणि; M₂ 'ल्यग्राणि. —^a) K₂ M₂ देवि. K₁
 यक्षंतरेण; K₂ 2 पदां (K₂ 'दा') तरेण; G₂ पादांतरेण.

7 ^a) K₂ ततोय (for ततः स). K₁ कुनखी; D₂
 'पी. G₂ भूयाद् (for 'भूतो). —^a) K₂ नखी;
 D₁ 2.4.4 'तमो (for 'नखो). K₁ D₂ 2 [स]भवत्;
 M₂ 2 नृप (for नृप). —^a) S₂ Ko.4 D₁ तद्;
 K₂ 2 तं; G₂ तान् (for तं). K₂ चार्जुनो; D₂ M₂
 [अ]र्जुनो (submetric); T₁ G₁ 2 M₂ 2 [अ]र्जुनो;
 G₂ चार्जुनो (for 'चा'). K₂ [स]पृच्छद् (for 'स').
 —^a) K₂ पश्यतः (for पृष्ठतः).

8 ^a) S₂ Ko.4 संचेष्टमानांस्व; K₂ 2 S (except G₂)
 संचेष्टमानां (K₂ 2 'ना'स्व. —^a) K₂ गान्धारी. K₁ 2
 विगत (K₂ 'तः') क्रोधा; G₂ 'तत्रासात्; G₂ 'ततोया
 (sic) (for 'तक्रोधा). —^a) D₂ शान्त्वयामास.

9 S₂ reads 9^{ab} on marg. —^a) K₂ 2 भवाचे;
 G₂ 2 ते तदा; M ते तथा (by transp.). K₂ G₂

चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिमिरमिषुता ।
बाष्पमाहारयदेवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ॥ १०
ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तथा पृथा ।
अपश्यदेताञ्छस्त्रैर्धैर्बहुधा परिविद्धतान् ॥ ११
सा तानैकैकशः पुत्रान्संस्पृशन्ती पुनः पुनः ।
अन्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदी च हतात्मजाम् ।
रुदतीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ॥ १२

'ज्ञाना; Dn1 'ज्ञात- (for 'ज्ञाता). T G1 ते पांडवा अनु-
(G1 'पि)ज्ञाता. —^b) K1 वीरमातराः; S वीरमातरां
(T 'राः). —^c) Ko अन्यगच्छन्ति; K1 अन्यगत
(sic); G1.s अन्यगच्छन्त. —^d) T1 G1 पृथुल; Ca.d
पृथुल- (as in text). K1 लोचललोचनः (sic); D2
लोचनाः (for 'वक्षसः). Dn2 पृथया पृथुवक्षसः.

10 ^a) K2 वीरस्य; M1 चिरं तु (for 'चिरस्य). Ko
T2 G2.s M पुत्रां (M2 'त्रा)स्तान्; B2 Dn1 D2.2.4.6.
s.s सा पुत्रान् (by transp.). — Ms om. (? hapl.)
10^b-12^a. —^b) Ś2 Ko B2 G1.2 M2 पुत्रादिभिर; N1
गात्रादिभिर; T1 पुत्रार्थिभिर. K2.s परिभुवा (for
अभि). —^c) Ś1 K1 आवारयद्; K2 आहोरय; K3
आहारयद्. G2.s M (M2 om.) तीव्रं (for 'देवी). T
G1 बाष्पमाहारयामास. —^d) Ś1 damaged.

11 Ms om. 11 (cf. v. l. 10). —^a) D1 वाक्वं
(for बाष्पं). —^b) K1.s.s N1 B2 पुत्रैस्तथा; B1.s
Dn D1.2.4.6.s.s पुत्रेण वै. —^c) Ś1 damaged. Ś2
B2 T2 G1.2 M (M2 om.) एताम्; G2 वृत्तं (for
पुत्रां). K1 सत्रौवैर; K2.s शत्रौवैर. —^d) बहुधा
is damaged in Ś1. Ś1 **विग्रहान्; Ś2 K1 D2.s
क्षतविद्धतान्; Ko.4 परिविग्रहान्; Dn1 'वीर्य तान्;
D2 विपरिभुतान्; T2 परिविद्धितान्.

12 Ms om. 12^a (cf. v. l. 10). —^a) Ś2 D2 स
(for सा). M2 तत्र (for पुत्रान्). —^b) Ś2 संस्प-
र्शन्ती; M2 समुच्छन्ती. —^c) Ko अन्वशोचति; N1
अनुशोचत; D2 अन्वा. T2 G2 दुःखार्ता. Ś2 अशोचत
मुदुःखार्ता; D2 अन्वशोच न दुःखार्ता (sic). —^d) Ko.4
च सहस्रज्जां; K2 S (except M1) निहतस्रज्जां. —^e)
K1.s B2 Dn D1.2.4.6.s.s T G1 M2.4 रुदतीम्. K2
वाक्छेदी (for पाञ्चाली). —^f) G2 तादृशी; G3 दृष्टो
(for दृष्टो).

13 Ś Ko.3-s N1 B Dn2 M1 om. the ref. D1
(by corr. marg. sec. sa.; orig. as in text)

द्रौपद्युवाच ।

आर्ये पौत्राः क ते सर्वे सौमद्रसहिता गताः ।
न त्वां तेऽध्यामिगच्छन्ति चिरदृष्टां तपस्विनीम् ।
किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।

तां समाधासयामास पृथा पृथुलोचना ।

उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककशिताम् ॥ १४

C. 15. 200
B. 15. 15. 20
K. 12. 15. 20

कुंभोवाच; D2 कुंभ उवाच (sic); D2 (orig.; by
corr. marg. sec. sa. as in text).s कुंभुवाच; T
पांचाली (for द्रौपदी). —^a) Ś1 K N1 B2.4 Dn D1.
-e.s.s T2 G पुत्राः (for पौत्राः). Dn1 कृते; T G1
हताः; G2.s च मे (for क ते). —^b) G2 हताः (for
गताः). —^c) Dn1 तत्वां (sic); D2 नत्वा; G2
नीत्वा; G2.s M2-4 नत्वा (for न त्वां). Ś1 K (except
K2) G2 तेचापि; G2 तेचा [inf. lin. पुत्राः, gloss 1] पि-
(for तेष्वाभि). —^d) Ś1 G2 चिरं दृष्टां; K2.s N2
B2 D1-e.s.s T G1 चिरं दृष्टा; G2 M2 चिरं दृष्टम् (sic).
K2 तपस्विनि; T G2 M अनिदिते; G2 [अ]निनिदिते;
G2 स्वनिदिते; Ca.d तपस्विनीम् (as in text). —Before
13^a, D2 ins. द्रौपद्युवाच. —^e) K2 D2 तु (for तु).
Ś1 Ko.4 वा; K1.s D2 S मे (for वै). —^f) D2
मुमे (for सुतैर). S वरैः (for मम).

14 All MSS. (except D2 G1) om. the ref.
—^a) D2 om. (hapl.) यामास. —^b) K1 lacuna;
M2 पृथां (for पृथा). Ś1 Ko.4 Dn2 D2 T1 G1.2 M
पृथुल (T1 G1 'ल)लोचनां; K1 'लोचनाः. —^c) N1
उत्थाव (for 'त्य). Dn2 वै; D2 च (for तु). S
उत्थाप्यकेन रुदती (G2.s M2 'ती). —^d) Ś1 K1
रुदती; Ko.2 Dn D2.2.s T G1 M2 रुदती; G2 सुदती;
G2 सुदती. N1 पुत्र- (for शोक-). Ś1 Ko.4 N1 B
Dn D1.2.4.6.s.s कशितां; S (except M2) शालसां.

15 ^a) Ś1 (sup. lin. as in text).s K1.4 D2 तदैव;
T2 तदैव (for तदैव). Ko सहिताम्; K2 'तां; B2
[अ]नुयया (for सहिता). Dn1 कापि; S तत्र (for
कापि). —^b) G2 अनुगतं. B2 D1.2.4.6.s.s वृषः
G2 तदा; G2 M2 तथा (for पृथा). —^c) Ko.2.s
D2 गांधारी. G2 अन्वशोचत गांधारीम्. — Ks om.
(hapl.) 15^a-16^a. —^d) N1 B2 T1 G वार्तस्वरा (for
'वरा). Ś K1.4 तदा (Ś2 'वा; K2 'तः) कुंती यत्-
स्विनी; Ko.2 D2.2 तदा कुंती (Ko 'ती) यत्स्विनी.

16 Ś Ko.4 om. 16^a. K2 om. 16^a (cf. v. l. 15).

Ms. 27 MS.
B. 11 15. 15
A. 1 15 16

तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता पृथा ।

अभ्यगच्छत गान्धारीमातामार्ततरा स्वयम् ॥ १५

ताम्रवाचाय गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ।

मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् ॥ १६

मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।

अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरुणामाविकर्तनम् ।

इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।

असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ १८

तस्मिन्नपरिहार्येऽयं व्यतीते च विशेषतः ।

मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥ १९

यथैव त्वं तथैवाहं को वा माश्वासयिष्यति ।

ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम् ॥ २०

Before 16, K_{1.2} D_{2.3} ins. गांधार्युवाच; Bom. ed. वैशंपायन उवाच. — ^a) K_{1-2.3} N₁ D_{2.3} S कुला (for वध्वा). K_{1.2.3} N₁ B_{1.2} T G₁ M यशस्विनी; D_{n1} D₂ तपस्विनी. — Before 16^{ad}, S₁ K_{0.4} ins. गांधारी उवाच. — ^c) K₂ सैवं (for मैवं). K_{2.3} N₁ B₂ D_{2.3} दुःखार्ता; D_{n2} दुःखार्ता; G₁ शोकार्ता. S₁ K_{0.4} मैवं (K₀ 'व') भू पुत्रशोकार्ता; S₂ मैवं भू पुत्रि दुःखार्ता; K_{1.2} D_{2.3} पुत्रपौत्रादिशोकार्ता (K₂ 'र्ता'); B_{1.2} मैवं पुत्राभिदुःखार्ता; M₁ मा मैवं पुत्रशोकार्ता. — ^d) G जति- (for अपि).

17 ^a) K_{1.2} मर्त्यलोक- (K₂ 'के'); D₂ मृत्युलोके (for मन्ये लोक). S₂ मन्ये लोकादिनाशोऽयं. — ^b) D₂ कालः (for काल-). K_{1-2.3} B₄ D_{2.3} नोदितः; M₁ चोदितं. — ^c) B D₂ अवश्यं (B_{1.2} 'स्वं') भावी; G₂ अवश्यं संभावी (hypermetric). K₂ संप्राप्ता; M₂ 'हेष'. — ^d) T₁ स्वभावो; T₂ G_{1.2} स्वभावो; G₂ स्वभावो; M_{1.2} स्वभावी; M₂ त्वभावो; M₄ स भावी (for स्वभावात्). K₂ लोमहर्षणा; S रोमहर्षणः.

18 For the incident, cf. 5. 128. 52. — ^a) M₂ इत्थं (for इत्). T₁ G₁ तु (for तत्). — ^b) S₁ K₄ कृष्णं (for कृष्णे). K_{1.2} D_{n1} D_{2.3} असिद्धान्ये गते कृष्णे; M₂ 'ह्य' ननु चेत्कृष्णे. — ^c) S₂ K_{0.4} महामतिः; B₂ 8 महाह्य (G₂ 'हि') तिः (for 'मतिः').

19 ^a) S₂ K_{0.1.2} D₂ अस्मिन् (for 'त'). K₁ अप-
सिद्धान्ये; K₂ अनपिपर्यायै; G₂ अपरिमाप्येयै. K₂ D₂
तु (for अयं). — ^b) K₀ G₂ व्यतीते वा; K₁ D₂ 'ते
तु'; K₂ 'तेषु'. — D₂ repeats 19^c-20^b after 20^{ad}.

— ^a) M₁ महारा (for मा शुचो).

20 ^a) D_{1.2.3} तथैव (for यं). S₁ K_{0-2.4} D_{2.3} transp. त्वं and [जोहं. — ^b) S₂ K_{0.4} को नाव; B₂ T₁ G₁ M_{1.2.3} को माम्; B₂ को नाम; T₂ को मम; G₂ कोयम् (for को वा मा). — After 20^{ad}, D₂ repeats 19^c-20^b. — ^c) T G₁ चापराधेन; G₂ त्वप (for ह्यप). — ^d) S₂ कुलं सारं; K_{1.2} कुलमग्र्यं; D_{n1} कुलमग्रे; D₂ 'मह्य; S 'मेतद् (for 'मग्र्यं').

Colophon. — Sub-parvan : All MSS. स्त्री.
— Adhy. names : K_{1.2} D_{2.3} पृथापांडवसमागमः; G₂ M_{1.2} द्रौपदीसमाश्रयः. — Adhy. no. (figures, words or both) : S₂ K₁ 14; K₂ 16; N₁ D_{2.3} (sec. 11.) 7; B₁ 100 (?); S 15 (as in text). — Śloka no. : K_{1.2} 99; D₂ 5.

16

1 Before the ref., B₂ ins. अयं स्त्रीविलापपर्व. K₁ श्रीवैशंपायन. — ^a) S₁ K_{0.4} हि (for तु). — ^b) S₁ K₂ आविकर्तनात्; S₂ अवकर्तनात्; K₀ अविकर्त-
नात्; K_{1.2} D_{2.3} वैशंसं महत्; K_{2.3} M₁ अविकर्तनं;
N₁ B D_n D_{1.2.3.4.5.6.7} M₁ Ca. d अव; G_{1.2} अपि
क; G₂ अप. — ^c) D_{n1} अपश्यं (for 'दश्य').
K₁₋₂ D₂ तिष्ठति; G₂ पश्यंती. — ^d) K₂ N₁ B₁₋₂
D_n D_{1.2.3.4.5.6.7} दूराद्; D₂ सर्व- (for सर्व). T सर्व
तत्र यथास्थितं.

2 ^a) T₁ G₁ गांधारी च (for पतिव्रता). — ^b) N₁
ब्रह्मवादिनी; D_{n1} D_{1.2.3.4.5.6.7} ब्रह्मचारिणी.

उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहसैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरवीराणां निःसत्त्वैरभिसंवृतम् ।

3 " Ks कृष्णेन. — " Ks त्रिविधं (for वि').
Ks 'देवयत्'; Dn1 'सेवत्' (sic).

4 " Ms दृष्टे. — " Bs D1.2.4.5.8.9 S एव
(for अपि). S1 Ko.4 वसस्त्रिनी; S2 वदतिके. — " T G1 तद् (for नृ.). — S Ko.4 om. (hapl.) 4^a-7^a.
— " S (except T2) रोम- (for लोम-). N1 B1.2.4
हस्यश्वरथसंकुलं.

5 S Ko.4 om. 5 (cf. v. 1. 4). — " B4 -समा-
कीर्णं; Bom. ed. वसाकीर्णं (for -परिस्तीर्णं). N1
B1.2 अत्रियैश्च परिप्लुतैः (N1 'हं'). — " T1 G1 M
रुधिरौघ- (for शोणितौघ-). Ks -परिप्लुतो; B1 'हुतैः'.

6 S Ko.4 Ds (last, hapl.) om. 6 (for S Ko.4,
cf. v. 1. 4). — " T G1 M नृणां (G1 नृणां) गजा-
नामश्वानाम्. — " Ks आहृतं; Ks.5 'ल'. K1
रुधिराविलैः; K2 Ds 'विलैः'; Ks 'विलैः'; T 'सत्त्वैः';
G 'कुलं'; M 'सत्त्वैः'. — Gs om. (hapl.) 6^a-8^b.
— " Ks अशिरस्कैश्च; T1 सशिरस्कैश्च; G1 अशिरस्कैश्च;
Gs विशिरस्कैश्च; M1.2 रुधिरास्कैश्च. — " Gs विशोषैश्च
(for विदेहैश्च). Ks.5 शिरोगणैः (for 'गणैः'). T G1
M शिरोगणैश्च समावृतं.

7 Gs om. 7 (cf. v. 1. 6). S Ko.4 om. 7^a (cf.
v. 1. 4). — " K1 Ds रथाश्वगजवीराणां; Ks Dns
Ts गजाश्वरथवीराणां; Ks B1-3 Dns D1.2.4.5.8.9 'अश्व-
नारीणां'; Ds 'अश्वरथयोधानां'; T1 G1 'द्वै रथि' (G1 'थ')
वीराणां; — " Ks B Dns D1.2.4.5.8.9 Ts M1 निःस्त्व-
नैर्; Ks सहस्त्रैर्; N1 निःस्त्रैर्; Dns Ds निःस्त्रैर्;
Ds निःस्त्रैर्. Ks अभिसंवृतैः; N1 B2 अपि संवृतं;
Ds अनुसंवृतं. — " K1.2.3 B1.2.4 Dns D1.2.4.5.8

सृगालवडकाकोलकङ्काकनिषेवितम् ॥ ७
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुराकुलम् ।
अशिवामिः शिवामिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८
ततो व्यासाम्पनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतवन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतांस्तत्र पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पतीन् ॥ ११
कव्यादैर्मस्यमाणान्त्वै गोमायुवडवायसैः ।

2. 11. 430
B. 12. 16. 12
C. 12. 16. 12

शृगालः; T1 सृगालः. S1 Ko.4 -वटः; Ks B Dn
D1.2.3.4.5.8.9 T2 Gs -वटः; Ks -वटः; N1 -गृध्रः;
Ds -वटः; Ds -वटः; T1 G1 M -वटः; Gs -वटः;
Cd -वटः (for -वटः). S Ko -काकोलः; Ks -नाकोलः;
Ts M1-4 गोमायु- (for 'काकोलः'). — " Ks -कालः;
Gs -गृध्र- (for -काक-).

8 S1 om. 8^a-9^a; Ko.4 om. 8. Gs om. 8^b (cf.
v. 1. 6). — " S (Gs om.) मोदनं (Gs 'तां') (for
रक्षसां). K1 पुरुषादीनां. — " Ds मोदनै (sic)
(for 'नं'). Ss N1 कुरुसंकुलं; K1-2.3 Ds कुराकुलं
(Ks 'लां'); Dn1 कुराकुलं. T G1.2 रक्षसां कुल-
संकुलं; M1-2 रक्षसाणां कुलाकुलं; M2 वीराणां कुल-
पाठिनां. — " Ks नादितं; T1 G1 M सेवितं (for
नादितं). T G1 M -नादितं (for -सेवितम्).

9 S1. 9^a (cf. v. 1. 8). — " Ks.5 ततो व्यास-
समाज्ञातो.

10 " S Ko.4 नमस्कृत्य (for पुर'). — " M1.2
-पुत्रं (for -वन्धुं). Gs.5 पांडवं. — " Ko कुरुस्त्रियाः;
Ks 'वै'. S समासाद्य (for 'साद्य'). — " K1.2 Ds.5
om. (hapl.) from जग्मु up to साद्य (in 11^a). Dns
आयोधनं.

11 K1.2 Ds.5 om. समासाद्य (cf. v. 1. 10). — " K1.2
K1.2 Ds om. ताः स्त्रियो नि. Gs तस्त्रियो. — " K1.2
Bs अश्वरथिः; Dns 'द्वेस्तां' (for 'इयन्त'). Ko.5
Gs हताम् (for हतां). — " S1 Ks पुनर्भातः;
Ks पुनर्भातः; N1 B Dn D1.2.3.4.5.8.9 भातुपुत्रान्
(by transp.). Ks B1 अपि; T G1 M2 सतीन् (Ts
'ली') (for पतीन्).

८. ११. १२
९. ११. १२
१०. ११. १२

भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२
रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
महाहोम्योऽयं यानेम्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे ॥ १३
बद्धपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।
शरीरेष्वस्त्रलज्जया न्यपतंश्चापरा भुवि ॥ १४
श्रान्तानां चाप्यनाथानां नासीत्काचन चेतना ।
पाञ्चालकुर्योषाणां कृपणं तदभून्महत् ॥ १५
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।

12 *) Bz Dn1 D1.2.3.4.5.6.7 क्रव्यादिर (for 'द्वैर').
K1.2 मक्षमाणा; K2.3 मक्ष (K2 'क्ष') माणा; Dn2
मक्षमाणा; K2.3 ते; T G1 M च (for 'दे'). —^b)
S1 योमायुर. S D2 'वट'; K2 D2 'वट'; N1 B Dn1
D1.2.3.4.5.6.7 T1 'वट'; G2.3 M 'वट' (for 'वट').
Dn2 गृध्रगोमायुवाकसैः; T1 G1 कंकगोमायुवा. —^c)
M1 बहुमिर (for रक्षोमिर). —^d) S2 विविधांश्च.
Dn1 D2 वनेचैः (for निशा).

13 *) S Ko.1 'क्रीडनिभान्'; G2 M1 'क्रीडनकं';
G2 'क्रीडनिभं'; Ca. d 'क्रीडनिभं' (as in text). G2.3
बद्ध (for दृष्ट्वा). —^b) K2.3 तेषां; M2.3 तथा
(for तदा). S1 K2 विशसने; K2 वससने; K2.3
विशसनं; D2 विशसनं. G2.3 महत् (for स्त्रियः).
—^c) T G1 M कुर्यं हव क्रोकार्ता. —^d) K1.2 D1.2.
3.4.5 [5] निपेति (D2 'दि' रे); K2.3 निपेतिरे; N1 G2.3
M2 निपेदिरे; M1 निपेदिरे; M2 निपेदिरे.

14 *) G1 दृश्यतो (for व'). —^b) G1 भारन्.
—^c) K2 M2 [ज]स्त्रलज्जान्या; K2 स्त्रलज्जान्या; N1
वर्तमान्या (sic); B2 [ज]पतन्काश्रिन्; Dn2 [ज]स्त्रल-
ज्जान्या; D2 [ज]स्त्रलज्जान्या (sic); D2 [ज]स्त्रलज्जान्या;
T1 स्त्रलज्जान्या; T2 G1 स्त्रलज्जान्या; G2 स्त्रलज्जान्या; G2
स्त्रलज्जान्या; M1.2.3 [ज]वलाभान्या (for [ज]स्त्रल-
ज्जान्या). —^d) K2 न्यपतंश्च; D2 वतंश्च (submetrio)
(for न्यपतंश्च). K2 M2 परा भुवि; T G1 पराभुवः;
G2 [ज]पतन्भुवि (for [ज]परा भुवि).

15 D2 om. 15. —^a) S Ko.1 श्रान्तानां; D1.2.3
श्रान्तानां (for श्रान्तानां). S Ko.1 N1 Bz.3 Dn2 D2.
3.4.5.6 G2 [ज]वलाभान्या; K2 [ज]तो नाशं; Dn1 D2
[ज]तो नाशं (for [ज]वलाभान्या). K2 श्रान्तानावाप्यतोन्वास्तं
(sic); M2 विश्रान्तानामवाधानां. —^b) K1.2 D2 सा-
(D2 म)मान्वासीदुचेलना; K2.3 नासीत्कोषा (K2 'च')
वचेलना; T G1 M कर्दंतीनां मृतं (M1 **** मृतं)

दृष्ट्वा योधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामात्र्य पुर्योत्तमम् ।
कुरूणां वैश्रसं दृष्ट्वा दुःखादचनमव्रवीत् ॥ १७
पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्तुषा मे निहतेश्वराः ।
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुरीरिव माधव ॥ १८
अमूस्त्वमिसमागम्य सरन्त्यो भरतर्षभान् ।
पृथगेवाभ्यधावन्त पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पतीन् ॥ १९
वीरस्रभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम् ।

तदा (M2 'या'). —^a) K2.3 पंचाल- (K2 'ळ'). M2
कुल- (for 'कुरु'). G2 'योषाणां' (for 'योषाणां'). —^d)
Dn2 कदनं (for कृपणं). S1 Ko.1 transp. कृपणं
and तदभूत्.

16 *) K2.3 दुःखो (K2 'खा') पचितः; G2 दुःखप्रहतः;
M2 दुःखामिहतः (for दुःखोपहतः). S2 'चेताभिः'; K2
'चित्ताभिः' (for 'चित्ताभिः'). —^b) G2 अभि- (for अनु-).
—^c) G2 अव्यग्रं (for अत्युग्रं).

17 *) G2 स- (for सा). D2 पुण्डरीकाक्ष्यम्. —^b)
S2 damaged. —^c) S2 कुरु*; G2.3 गांधारी; M2-4
कृपणं (for कुरूणां). वैश्रसं दृष्ट्वा is damaged in S2.
K2 वैश्रसं; K2 वैश्रसा; M2 वैश्रसं (for वै). —^d)
S2 damaged. Bz, Bom. ed. हर्ष; Dn1 दुःखं (for
दुःखाद्).

18 *) S2 damaged; K2 पश्येताः; K2 पश्यामं
(sic) (for पश्येताः). D2 पुण्डरीकाक्षा. —^a) S1
Ko-2.4 D2 G2 प्रकीर्णकेशी; B Dn1 D1.2.3.4.5.6.7 T
G1 M1.2 'केद्यः'. S2 D2 क्रोशंती; K2.3 N1 B Dn2
D1.2.3.4.5.6.7 T G1 M2-4 क्रोशंत्यः; Dn1 क्रोशंतः; M1
क्रोशन्त्य. —^d) K2.3 Dn2 कुर्यं हव; K2 N1 B
Dn1 D1.2.3.4.5.6.7 T G1 M कुर्यं हव; G2 कुरीरिव च.

19 *) S1 Ko.1 अमूनभिः; S2 अमूनितः; K1.2
अमूस्त्वभिः; N1 अन्यास्त्वभि- (for अमू). G2 अमून-
त्राभिसंगम्य. —^b) K1.2 D2 मर्तुतो गुणान्; K2 भर-
तर्षभ; N1 D2 मर्तुत्रागुणान्. —^c) S Ko.1 N1 Bz.3
Dn2 'Dz.3 G2 जन्म (S Ko.1 G2 'मि) धावन्तः (G2
'मि); T G1 M अनुपत्तं (T1 'वचं'; G1 'पश्यं' ते; G2
समामंज्य (for जन्मधावन्त). K2.3 पृथगेवाभ्यधावन्तः.
—^d) = 11^d. Dn1 transp. पुत्रान् and भ्रातृन्. G2.3
तथा; M2 अपि (for पतीन्).

20 *) D2 वीरसुमिर (sic); G1 'सुमिर'; G2 'सुसूरः'.

कचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीरामिराकुलम् ॥ २०
शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकणांभिमन्युभिः ।
द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २१
काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिमिश्र महात्मनाम् ।
अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः सग्भिश्च समलंकृतम् ॥ २२
वीरबाहुविमुष्टाभिः शक्तिभिः परिवैरपि ।
खड्गैश्च विमलैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ २३

क्रव्यादसंघैर्मुदितेन्मिष्टङ्गिः महितैः कचिच्च ।
कचिदाक्रोडमानश्च शयानैरपरैः कचिच्च ॥ २४
एतदेवंविधं वीर संप्रियायोधनं विभो ।
पश्यमाना च दह्यामि शोकेनाहं जनादेन ॥ २५
पाञ्चालानां कुरूणां च विनाशं मधुसूदन ।
पञ्चानामिव भूतानां नाहं वधमचिन्तयम् ॥ २६
तान्सुपर्णांश्च गृध्राश्च निष्कर्षन्त्यस्मृगुक्षितान् ।

G. 11. 45a
B. 11. 16. 27
K. 11. 16. 27

G₂ 'स्त्रीभिर्'. S Ko. 3 महाभाग; K_{1,2} D_{2,3} G_{2,3}
'राज (for 'बाहो). —^b) K_{1,2} Dn₁ हतवीरामिर्; N₁
प्रेतपुत्रामिर् (for हत). D₂ हतवीरासमावृतं. — K_{1,2}
D_{2,3} s om. (hapl.) 20^{ad}. —^c) K_{3,5} M₁ कचिच्च (K₂
'च); M₂ कचिद् (for कचिच्च). K₅ वर- (for वीर-).
—^d) K_{3,5} N₁ B₂ Dn D_{1,2,3,4,5,6,7,8,9} T M आवृतं:
G₁ आहवं (for आकुलम्).

21 ^a) K_{1,2} D_{2,3} कर्णभीष्माभिमन्युभिः. —^c) K₂
द्रोण- K₁ शल्यश्च; K₅ शाल्वैश्च; Dn₁ शल्यैस्तु.

22 ^a) G_{2,3} भूषणैर् (for कवचैर्). K₃ N₁ B₂
Dn D_{1,2,3-6,7,8,9} दिव्यैर्; K₅ नष्टैर् (for निष्कैर्).
—^b) Portion of the text from मणिमिश्र up to
कुरु (in 44^a) is lost in G₁ on a missing folio.
K_{3,5} महात्मभिः; T M 'धनैः (for 'रत्नान्). —^c)
T₁ अङ्गदैर् (for अङ्गदैर्). G₂ च स- (for हस्त-). S₂
कीयूरैः. — After 22^a, D₃ wrongly repeats 22^a.
—^d) G₂ समलंकृतैः.

23 G₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) B_{1,2} Dn₂
D_{1,2,3,4,5,6,7,8,9} T₂ निमुष्टाभिः. —^b) S₁ Ko B₂ Dn₂ G₂
शक्तिभिः (G₂ 'भिस्). G_{2,3} तोमरैर् (for परिवैर्).
—^c) D₃ प्रासैश्च (for खड्गैश्च). K_{1,2} D_{2,3} विपुलैस्;
N₁ B Dn₂ D_{1,2,3,4,5,6,7,8,9} M₂ विविधैस्; T₁ विवलेस्
(for विम). T₂ सूक्ष्मैः (sic) (for तीक्ष्णैः). Dn₁
प्रासैश्चाविविधैस्तीक्ष्णैः. —^d) K_{1,2} Dn₂ शरैश्च स-; T₁
विमलैश्च; M₁ सशरैर्; M_{2,4} सशरैः स- (for 'रैश्च).
K₅ शराशनैः; D₃ 'कुलैः.

24 G₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) S₁ dam-
aged. B₂ संहै; M₃ संखैर् (for संवैर्). K_{3,5} N₁
B Dn D_{1,2,3,4,5,6,7,8,9} T सहितैस्; D₂ मिदितैस्; M
अभितस् (for मुदितैस्). —^b) N₁ B Dn D_{1,2,3,4,5,6,7,8,9}
विविधैः (for सहितैः). — S Ko. 4 om. (hapl.)
24^{ad}. —^c) K_{3,5} प्रकीड- (for आ). —^d) K₁

शयनैः Dn₂ शरीरैर् for शयनैर्. K_{3,5} Dn₂ G₂
श्वापदैः; B₂ T G₂ M चारैः; D₂ चारदैः (for
अपरैः).

25 G₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) Dn₁ स तद्
(for एतद्). K₁ वीरैः; T₁ वीरः. —^b) T M महन्
(for विभो). — After 25^a, T M ins.:

45^a त्वया नु साधितं कर्म पुष्कराक्ष महाद्युते ।

[T₁ आविनं; T₂ आविनं (for माहिं).]

—^a) K_{3,5} न; B Dn₁ D_{1-4,5,6,7,8,9} हि; Dn₂ वि-
(for च). K_{2,5} पद्यामि (for दह्यामि). K₁ पश्य
मानाच्च दह्यामि. —^d) T₁ शोकेन (for शो). K₂
[आ]ह (for [अ]ह). K_{2,5} B₂ जनादेन.

26 G₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) K₃₋₅ B₁
Dn₁ D_{2,3} G₂ पाञ्चालानां. —^b) K_{1-2,5} N₁ B Dn
D_{1-2,3,4,5,6,7,8,9} विनाशे; G₂ विरोधं (for विनाशं). T₁ मधु-
सूदनं; G_{2,3} पुरुषोत्तम. — M₁ om. (hapl.) 26^a-29^a.
—^c) G₂ (inf. lin.) पञ्चानामिव (for पञ्चा). K_{1,2}
Dn₁ D_{2,3,4-6,7,8,9} G_{2,3} अपि; B_{2,5} D₃ M₂ इह (for
इव). —^d) S Ko. 4 दाहं; K_{1-2,5} N₁ B Dn D_{1-2,3,4,5,6,7,8,9}
T M (M₁ om.) अहं (for नाहं). S₂ K₄ D₃
अचितयन्; K₁ 'यत्.

27 G₁ missing (cf. v. l. 22). M₁ om. 27 (cf.
v. l. 26). —^a) S₂ तान्सुपर्णांश्च; K_{1,2} D₂ तान्त्रव-
र्णांश्च; K_{3,5} पाञ्चुवर्णांश्च (K₃ 'श्च); D₃ तान्सुपर्णांश्च.
S₂ D₂ गृध्रांश्च; K₁ गृध्रांश्च. —^b) S₂ निष्कर्षन्ति;
K_{1,2} D_{2,3} कर्षयन्ति; K_{3,5} Dn₂ M₃ विकर्षन्तो; K₄
निष्कर्षन्त्यः; N₁ विकर्षन्; B_{1,2} निकर्षन्ति; B₃ Dn₁
D_{1,2,3,4,5,6,7,8,9} T₂ विकर्षन्ति; B₁ D_{1,2,3,4,5,6,7,8,9} विकर्षन्ति; T₁ G₂
निष्कर्षन्तः (T₁ 'तो); M_{2,4} विकर्षन्ति (for निष्कर्षन्ति).
S₂ B₁₋₃ Dn D_{1,2,3-6,7,8,9} [अ]सुगुक्षिताः; K₂ [अ]सुगु-
क्षितान्; K_{3,5} [स]सुगुक्षिताः; K₄ G₂ सुगुक्षितान्.
—^c) K_{1,2} N₁ B_{2,4} D_{1,2,3,4,5,6,7,8,9} विगृह्य; T प्र

G. 11 453
B. 11 16 27
16. 27

निगृह्य कवचेष्टुग्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७
जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणसीम्भयोः ।
अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्त्ययितुमर्हति ॥ २८
अवध्यकल्पानिहतान्दृष्ट्वाहं मधुसूदन ।
गृध्रकङ्कबडश्चैनश्चसृगालादनीकृतान् ॥ २९
अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान् ।
पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशान्तान्पावकानिव ॥ ३०
शयनान्युचिताः सर्वे सृष्टूनि विमलानि च ।

(for नि). Ks कवचेष्टुग्रा; Ks.s वैरुग्रा; N1 च
कवेष्टुग्रा; Bs कवचेष्टुग्रा; Dn1 चरणैष्टुग्री; D1.s.s.s.s
चरणौ गृग्रा; Ds कवचेष्टुग्रा; Ds चरणैष्टुग्री.

28 G1 missing (cf. v. l. 22). M1 om. 28 (cf.
v. l. 26). —^a) Śs सीम्भद्रोणयोः (by transp.).
—^a) Gs. 2 एवमेपां (for अभिमन्योर्). Dn1 Ds विना-
शश्च. —^a) G2 चकुश्चित्तुमर्हति.

29 G1 missing (cf. v. l. 22). M1 om. 29^{ab}
(cf. v. l. 26). —^a) Ks निहृतान्; Ds निहृतां.
K1 अचमांकल्पानिहृतान् (corrupt). —^b) K1.s D2.s
हि (for [अ]हि). Bom. ed. गतसत्त्वानचेतसः. —^a)
Ś Ko. 4 Gs. 3 गृध्रकाकः; B1.s कंकगृध्र- (by transp.).
Ś Ko. 4 Dn1 D2.s.s. चटः; Ks चट्टा; N1 D1.s.s.
s.s Gs. 3 चकः; B1 चनः; B2 चलः; B3 चकः;
Dn2 चट्टः; T1 चळः; T2 M चळः (for चट्टः). —^a)
D2 om. च. Ko सृगालादनीकृतान्; K1.s शृगाला-
दनी; K2 सृगालादनीकृतं; K3 शृगालादनी कृतं; Ds
शृगालादनीकृतान्; S (G1 missing) सृगालसमावृणान्.

30 G1 missing (cf. v. l. 22). —^a) Ks जेशन्
(for जशन्). Ts आपजं. —^a) Ks.s B1.s D1.s
s.s पश्येतान्; B2 पश्येतान्; Dn2 Ds पश्येमान्.
—^a) Ś Ko. 4 संशतान् (for संशान्तान्). K1 B1
पावः B2 प पावनि च; Ds T1 M इव पावकान् (by
transp.). Gs. 3 प्रसुप्तान्मुजगानिव.

31 G1 missing (cf. v. l. 22). Ds om. (hapl.)
31^{ab}. —^a) Ks.s N1 B D1.s.s.s.s Ts M2 शया-
नानि (for शय). Ś Ko. 4 उचितः (for उचितः).
Gs शयनान्यपि सद्योनि; Bom. ed. शयाना ये पुरा सर्वे.
—^b) Gs. 3 सृष्टूनि (for सृष्टूनि). N1 निर्मलानि; Ds
विष्णुकानि; Bom. ed. पावनानि (for विमलानि).
—^a) N1 निष्पन्नान् (for विष्णुकान्). —^a) K1.s वि-

विपन्नास्तेऽथ वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ३१
बन्दिमिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ३२
ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽथ पांसुषु शेरते ॥ ३३
तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः ।
आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनन्दन्तः पुनः पुनः ॥ ३४
चापानि विशिखान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमला गदाः ।

वृत्ताम्; Ks निकृताश्च; Ks निकृत्याश्च; N1 विकृताम्;
D2 विवृताम्; Ds विवृताम् (for वि). B1.s अनु-
D2 अति; M2 अपि (for अति). K1.s D2 सेरते.

32 G1 missing (cf. v. l. 22). —^a) Ko. 1
बन्दिनः; N1 बन्दिताः; Dn2 D4 Gs M2 बन्दिमिः. Ks.s
सू (Ks तू)चित्ते; T चाक्षिकं (for सततं). Gs काल्ये;
C1 कल्ये; Cd काले (as in text). M2 वीराः शयने
तं काले. —^b) Ks सुवद्भिर्; M2 भ (for स्तु).
T बन्दिताः; M2 नादिताः (for नन्दिताः). —^a)
M2 शिवानामशिवानां च.

33 G1 missing (cf. v. l. 22). Śs reads 33^{ab}
twice. —^a) Śs (both times) Ko. 4 येषु वा; M2
यः पुरा (for ये पुरा). K1 D2 सेरते. Śs (second
time) भीराः; Ds वीरः (for वीराः). —^b) Ks शया-
नेषु. Śs (first time) विशेरते; Gs. 3 विपक्षितः (for
यशस्विनः). —^a) Śs चन्दनागुरुः; some MSS. चन्द-
नागरुः. Dn1 दग्धगात्रः; M2 सिक्तागात्रः. —^a) Śs
नेषु (for तेषु). K1.s-s B Dn D1-s.s.s. पांसुषु.

34 G1 missing (cf. v. l. 22). —^a) Ks.s एव;
Gs. 3 अथ (for एते). —^b) Gs गृध्रा (for गृध्र-).
—^a) Ks अक्षिपन्ति. Ko.s.s N1 Dn D2.s शिवा (for
[अ]शिवा). M1.s.s हृष्टा (for घोरा). B1 Dn.s.s.s
M2 आक्षिपन्त्यः शिवा घोरा (M2 हृष्टा); T पन्ति (T2
तीः) शिवा हृष्टा. —^a) Ks.s B1.s.s Dn2 D1-s.s.s
विनन्दन्त्यः; N1 विमन्दन्त्यः; Dn1 विनन्दन्त्य (sic); T2
विनन्दन्ति.

35 G1 missing (cf. v. l. 22). —^a) M2 पापानि
(for चा). Śs वि०; Śs Ks विविधान्; K1
D2 वे (D2 वै) शिखान्; Ks विसर्पान्; Ds विशि-
खान् (for विशिखान्). Śs lacuna; Śs एतान्; Ks
यत्र; B1 वीतान्; T1 G2 स्कीतान्; M2 वीतान् (for

युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव विभ्रति ॥ ३५
सुरूपवर्णा ब्रह्मः क्रव्यादैरवधृतिः ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षाः शेरते हरितस्रजः ॥ ३६
अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः ।
शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ३७
विभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
न धर्यन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ॥ ३८

प्रीतान्. K₀ चापानि विविच्येव (sic); K₂ N₁ D₁-3 D₂ D₃ s. s. s. s. वाणः N₁ D₂ चापा निनिशितान्प्रीतान्. — K₂ om. 35^a. — ^b) K₁ s. निस्तृशान्. T M₂ s. विमलान्. D₂ T₁ गदान्. — B₄ reads 35^a on marg. — ^c) K₂ यन्नाभिमानिनः; N₁ दंष्ट्राभिः; T M युद्धाभिमानिनः. D₂ om. from मानिनः up to प्रति (in 36^a). S Ko-2. s. N₁ D₂ s. G₂ s. सर्वे; T शूरा (for प्रीता). — ^d) K₀ जीवन्ति (for जीवन्त). M₁ s. विभ्रते.

36 G₁ missing (cf. v. l. 22). D₂ om. up to प्रति (cf. v. l. 35). — ^a) K₁ s. D₂ s. अभिन्नः; K₂ s. D₂ s. G₂ s. स्वरूपः; N₁ अरूपः; T₁ M₁ s. अपीतः; T₂ आपीतः; M₂ s. अभीतः (for सुरूपः). G₂ वक्रा (for वर्णा). — ^b) S Ko-3. s. T₁ अवधिदृताः; K₀ B₄ M अभिः; T₂ अभिघाटिताः; G₂ अभिधुदृताः. — ^c) S₂ वृषभः; G₂ ऋषभः; M₂ ऋषभं (for भ). N₁ B₄ s. D₂ D₁ s. s. s. s. रूपाश्च (for श्वाः). — ^d) G₂ s. शोभते (for शेरते). D₂ (before corr.) [s] भिमुखा (for हरित). K₂ s. स्रजा. T M शेरते च (M₁ तु) सहस्रशः.

37 G₁ missing (cf. v. l. 22). — ^a) K₀ आलिङ्गिः; G₂ आदाय (for अलिङ्ग्य). — ^b) S Ko. 1. s. T₁ G₂ M₂ गदाः (for गदाः). — ^c) K₂ s. निहताः; G₂ s. विमुखाः (for स्मि). — G₂ om. 37^a-40^a. — ^d) M₂ ते ता (for दयिता). S₂ योषिताः.

38 G₁ missing (cf. v. l. 22). G₂ om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) K₁-2. s. D₂ T₁ कवचान्यन्ये; G₂ कमलान्यन्याः; M₂ कवचान्यन्यान्. M₂ विमलस्रजान्यान् (sic). — ^b) D₂ विमलानि; G₂ दम्बितानि (for विमलानि). — ^c) S Ko. s. प्रदक्षयन्ति; M₂-4 न धर्यन्ते. — ^d) K₁ s. जनार्दनाः.

39 G₁ missing (cf. v. l. 22). G₂ om. 39 (cf. v. l. 37). — ^a) K₀ कृष्माणानाम्; D₂ M₁ कर्षः.

क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महामन्त्रात् ।
शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९
एते गोमायवो भीमा निहतानां यशस्विनाम् ।
कण्ठान्तरगतान्द्वारानाक्षिपन्ति महस्रजः ॥ ४०
सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन् वन्दिनः ।
स्तुतिभिश्च परार्घ्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ४१
तानिमाः परिदेवन्ति दुःस्वार्ताः परमाङ्गनाः ।

— ^a) S₂ s. कौम्भ्यः; K₂ s. कौम्भ्यः; K₁ कौम्भ्यः; D₂ कौम्भ्यः; T₂ कौम्भ्यः; T M कुम्भ्यः; D₁ s. (before corr.) s. चित्रः; D₂ छिन्ना (for चित्रा). — ^b) D₁ s. s. s. s. विनिकीर्णाः. S (G₁ missing; G₂ om.) सहस्रशः (for समन्ततः).

40 G₁ missing (cf. v. l. 22). G₂ om. 40^a (cf. v. l. 37). — ^a) K₂ गोमायवो. S₁ Ko. 2-3 D₁ s. s. s. s. T G₂ M भीता (for भीमा). — ^b) G₂ दक्षिणानां (for निह). K₂ s. N₁ B D₂ D₁ s. s. s. s. महात्मनां (for यशस्विनाम्). — ^c) K₂ s. स्कंधांतरः; N₁ गंधांतरः; T M जायंतरः; G₂ कृष्णांतरः; G₂ कक्षांतरः (for कण्ठान्तरः). T₁ M दिव्यान् (for हारान्). — ^d) S₁ Ko. s. आकर्षति; D₂ क्षिपन्ति च; G₂ निक्षिपन्तः (for आक्षिपन्ति). K₁ s. D₂ s. T M महामणीन् (for सहस्रशः).

41 G₁ missing (cf. v. l. 22). — ^a) G₂ सर्वान् (for सर्वेषु). T₁ गात्रेषु (for रा). — ^b) S₂ K₂ B₂ D₂ M₂-4 यानवन्दतः; K₁ नन्दितः; K₂ s. यानवन्दति च; B₁ यानि वन्दतः; D₂ मानं नन्दतः; D₂ यानवन्दति; T₁ यानवन्दति; T₂ यानवन्दतः; G₂ ये हि नन्दति; G₂ यान्ति वन्दति; M₁ यानवन्दतः. D₁ G₂ M₂-4 वन्दिनः. — ^c) B₄ तु (for च). B₁ s. परार्घ्याभिरः; G₂ धोभिरः; M₂ ध्याभिरः. S₁ lacuna; S₂ Ko आशीर्माभिर्वाङ्मनाश्चैव. K₂ मनःश्रोत्राभिरामाभिरः. — ^d) M₂-4 उपपादैश्च (for चारैश्च). D₂ सेवकाः (for शिक्षिताः). S Ko. s. स्तुतिभिश्च वरांगनाः.

42 G₁ missing (cf. v. l. 22). S Ko. s. D₂ om. 42^a. — ^a) K₂ G₂ s. तानिमान्; K₂ नातिमान्; D₂ तेषां च; T M तान्म (for तानिमाः). T₂ परिधावति (for देवन्ति). — ^b) T M दुःस्विताः (for दुःस्वार्ताः). K₁ परिदेवनाः; K₂ D₂ परिदेवनाः; T₁ परमां गताः (for माङ्गनाः). — ^c) T G₂ कृपणा (for ण). — ^d) S₁ K D₂ G₂ s. बंधुः; S₂ बन्धुः (for

C. 11. 42B
S. 11. 12. 42
K 11. 12. 42

2. 11. 468
3. 11. 16 42
4. 11. 16 42

कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता भृशम् ॥ ४२
रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै ।
मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३
रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः ।
कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुर्योपिताम् ॥ ४५

दुःखः). T1 Ms. 4 शोकार्दिता (for 'दिता').

43 (a) missing (cf. v. l. 22). — (a) Ks रक्तो-
त्पलः; T M नीलोत्पलः; G2.3 पद्मो. Ss [ए]व (for
[ह]व). — (b) Ko विभर्ति; K1 विभाति; Ks विभ्रति;
Ks विभ्रति; B1 भान्ति (submetric) (for विभान्ति).
S1 Ko.4 रुचिराणि; Ss K1.2 D2.5 रुचिरेण; D2.6
सु/ Ds नोचिराणि; G2 नयनानि (for रुचिराणि).
B1.2.4 Dn1 D1.3.4.5.6 Ms च (for वै). Dns
विभाति न विना ज्ञैः. — (c) Ss K D2.4 Gs 'शुःकाति.

44 1. G1, the portion of the text up to कुरु is
missing (cf. v. l. 22). — (a) S1 Ks रुदिता (Ks
'चितं') वनं ह्येताः; Ss Ko Dns रुदिता वनिता ह्येताः;
K1.2 S1 D2.5 'ताद्विरता ह्येताः; K2.5 रुदित्वोपर';
B1.2 'तोपन'; B3 'तोपह'; B4 'तावन'; D2 'तापर';
T Ms.4 'त्वा विरतास्त्रे (T1 'स्त्रे') ता; G2.3 'त्वा वर-
नाथो वै; M1 'त्वा विरता ह्येताः; M2 रुदित्वा विरतास्त्रे-
ता. — (b) Ss K1.2 B3 D2 ध्यायन्तः; K4 ध्यायन्त्याः;
Dn1 आपन्त्यः. S Ko.4 कुशसंक्रुताः; K1.2 S1 D2.5
सपरिच्छदाः; Ks B1 T Ms स (Ks B1 सु) परिच्छमाः;
G2.3 स्वजनान्मुनः. Ks ध्यायन्सुपरिसंक्रुताः; M1.2.4
ध्यायन्त्यावासविह्वलाः. — (c) Dns तेन तेनाभिमुखिताः.

45 (a) S (except G2.3) पुंडरीक (for तपनीय-).
S1 तपनीयानि तानि च. — (b) S (except G2) पश्य
(for रोष-). S Ko.4 रोदनताम्रानि; K1.2 Ds रोद-
(D1 'च' नयनानि; K2.5 'तन्मानि; T1 'मात्राणि.
— (c) S Ks कुच- (for कुरु). K1 -योषिताः. S (ex-
cept G2.3) वदनानीह योषिताः. — After 45, K1.2
Dn1 D1 (marg. sec. no.). 2-6.8 ins.:

43* इयमानां वरवर्णानां गौरीणामेकासलाम् ।
दुर्बोधनवरस्त्रीणां पदव दृन्दानि केशव ।
अशुलाकान्मुभिः सिक्कं सिक्कं श्रीकरवारिभिः ।
दुर्बोधनवरस्त्रीणां सिच्यते नयनान्मुभिः ।

आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम् ।
इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६
एता दीर्घमिवोच्छ्वस विक्रुश्य च विलप्य च ।
विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ४७
बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्भूयश्च कृतैः ।

[(L. 1) K1.2 -वर्णानां (for -वर्णानां). K1 वीर्याणाम्;
D4 गौर्याणाम्. — (L. 2) D1.2.6.8 om. (hapl.) from
पदव up to स्त्रीणां (in line 4). — (L. 3) Dn1 शिला-
लान्; D2 ह्येताः; D4 कुशलीनां; D5 अशुलीनां.
Dn1 शीतनारिभिः; D2 शीतनारिभिः; D4 सिक्कवारिभिः
(for श्रीकर'). — (L. 4) D2 सिच्यते नयनान्मुभिः (sic).]

46 (a) S Ko Gs सुपरिपूर्णार्थः; K1 अपर'; K2
उपरि' (for अपरि'). K2.5 अमौम्यपरिपूर्णार्थः; S1
आयामपरिपूर्णार्थः; G2 निशम्यपरिपूर्णार्थः. — (b) Ss Ks
परिदेवतः; G2 देवतः. — Ks om. (hapl.) 46-47.
— (c) Ss -संक्रन्दाः; K1 -संकुन्दाः; K1 -संकंदाम्; T1 Ms
-संकंदः. — (d) K1 अवि' (for न वि'). D4 योषिताः.

47 Ks om. 47 (cf. v. l. 46). — (a) S1 (before
corr.) Ko.4 एते; Dn1 एताः; G2 सा तु; M2 एषा
(for एता). K1 ह्योच्छ्वास्यः; K2 च्छ्वस्य; K3 B Dn
D1.3.4.6.8.9 विनि (B3 Dn2 'नि') श्वस्य (for ह्यो-
च्छ्वस्य). — (b) S Ko.2.4 विक्रुश्य; K3 B3 Dn1 D1.
2.4.6.8.9 विलप्य; S1 निशम्य; B1.2 निशस्य; B2
सुमृशः; Dn2 T G1 M निशस्य; D2 विक्रुश्य; G2
विक्रुश्य; G2 विमृश्य (for विक्रुश्य). K3 B3 Dn1
D1.2.4.6.8 पुनः पुनः (for विलप्य च). — (c) Ss
निस्पन्द'; Ks Ds विस्पन्द'; G2 निस्पन्द'; G3 विस्पन्द'.
— (d) K1-8 S1 Ds योषा (for वीरा). K1 [अ]जहतः;
B1 जहाति. T G1 M जीवितं नाजहुः (T2 'हन्';
M2-4 न जहुः) क्षियः; G2 न जानन्ति हि जीवितं; G3
न जहुर्जीवितं क्षियः.

48 (a) K1.2 बह्वैः; K2.5 पृथग्; D2 वध्यो; G2
वध्वा; G3 बद्धा; M2 बह्वो (for बह्व्यो). — (b)
G2 बलवन्ति (for विलपन्ति). — (c) S Ko.4 T परा;
G1 परान् (for [अ]परा). — T1 repeats 43-54 after
54. — (d) T2 शिरसां (for शिरांसि). G2 'पाणिभिः.

49 G2 om. (hapl.) 49-50. G3 om. 49-51.

इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९
 विशिरस्कानथो कायान्दष्टा घोरामिनन्दिनः ।
 मुबन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५०
 शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
 अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१
 बाहुरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितानपृथक् ।
 संदधत्योऽमुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२

—^a) B1.2 D1.2 s. 6. 8. 8 पातितैर (for पं). —^b) K1.2 D2 सूयशः क्षितौ (K2 क्षितैः; D2 क्षितैः); K2.2 बोधसं (K2 स्तु) तैः; N1 युद्धसकृतेः; B1.2 दुःख-संनृतैः; Dn1 सूयशःकृतैः; S (G2.2 om.) खंडशः कृतैः. —^c) K2 ससंपृक्तैर (hypermetric); N1 B1-2 Dn2 संयुक्तैर; Dn1 संपूर्णैर; T2 G1 M संपृक्तैर (for संयुक्तैर). —^d) S (G2.2 om.) आसीर्णा (for आसीर्णा).

50 G2.2 om. 50 (cf. v. 1. 49). —^a) K1.2 D2 अधाकायान्; B1.2 M2 अधाकायान्; M2 अधोकायान् (for अधो कायान्). K2.2 शिरस्कानपरे कायान्. —^b) Dn1 दष्टः (for दष्टा). K1.2 D2.2 दष्टा देहाननिन्दितान्; S (G2.2 om.) दष्टा घोराननिन्दिताः. —^c) M2.2 om. 50. —^d) K2 अनुदिताः; D2 अनुद्यताः; D2 B1.2.2.2 अनुगता (for विना). —^e) D2 विदेहान-तिरांसि.

51 M2.2 om. 51 (cf. v. 1. 50). G2 om. 51^a) (cf. v. 1. 49). —^b) S K2.2 T1 प्रेक्षमाणा; B2 प्रेक्षमाना; T2 प्रेक्षमाणा विचेतसा. T2 प्रेक्षमाणामचेतसा. —^c) K2 corrupt. S1 K2 अवेक्षंतो (K2 'त्यो) परं; S2 अवेक्षंतः परं; K2 अवेक्षंतोपरे; Dn1 अपश्यंत परं; D2 M2 इक्षंतोपरं; M2 पश्यंतो हपरं. —^d) K2 अन्वेन; B1 आस्यति; G2 अन्वति (for अन्वेति).

52^a) T बाहूनि (for 'ह). K1.2 Dn2 D1.2.2.2 T2 अन्वा (for अन्वात्). M2 विमुद्यंत रगानन्वात्; M2 विमुद्यंत नरानन्वात्. —^b) K1 D2 विशोपोन्मथितान्; K2 विशोपो; K2 D2 विशोपो (for 'लोन्म'). K2.2 कश्चित् (for पृथक्). Dn2 विशोपोन्मथितानि च. —^c) K2 संदधत्यो; K2 संदधत्यो; N1 संधायान्वा; G2 संदधत्यो; G2 संदधत्यो. S1 K2.2 मुखविष्टा; B2 G2 मुखविष्टा (for मुखविष्टा). K1.2 D2.2 कर्दंति मुख (K1 'त्यो) मानीय. —^d) S1 K2.2 N1 मुखंवे (K2 'ते) ताः; D2 मूर्छन्त्याः; T1 मूर्छंते ह; T2 G1 M2-1 'तीह; G2

उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजगधान्मृगपक्षिभिः ।
 दष्टा काश्चिन्न जानन्ति भर्तृन्मरतयोपितः ॥ ५३
 पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
 प्रेक्ष्य भ्रातृन्पितृन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५४
 बाहुभिश्च समग्रैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ५५
 न दुःखेपृचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः ।

कुर्वन्त्यो वाः G2 मूर्छन्त्यो वाः; M1 'ति ह. S1 K2.2 सहसुदुःखः (for पुनः पुनः).

53^a) S K2 G2 निकृत्तः; K1.2.2 N1 B2-4 Dn1 D2 (before corr.); 2 उच्छ्रितः; K2 निकृत्तः; D2 उच्छ्रितः; T2 मच्छ्रितः; G2 विकृत्तः. T2 शिरांसि. K1 चापान्; B1 चान्योन् (for चान्यान्). —^b) S1.2 (before corr.) K2 D2 (before corr.; by corr. marg. as in text) विदग्धान्; S2 (by corr. sup. line.) विदग्धान्; K2 B1.2 निजगधान्; K2 निजगधान्; D2 विजगधान्; G2 विजगधान्; G2.2 विजगधुरः; M2.2 विजगधान्. T2 पक्षिभिः. —^c) K2 G2 काश्चिन्न; T G1 [अपि न विः; M [अपि नाभिः (for काश्चिन्न). G2 जानाति. —^d) S2 भ्रातृन्; G2 मातृन् (for भर्तृन्). S2 M2 भारतः; K2 भारतः; T G1 परम (for भरतः). K2 भर्तृन्मर-योपितः (corrupt); B1.2 भर्तृन्पि नरपंथः; D2 स-स्व [भर्तृन्मरयोपितः.

54^a) S K2.2 G1 च परा; K2 चापरा; M काश्चिदा (for चापरा). — After 54^a, T1 repeats 54^a-54^a. —^b) G1.2 भर्तृन् (for भ्रातृन्). S1 damaged; T G1 M चापि (for पुत्रान्). —^c) S1 damaged. S2 रुदतीन्; K1 पत्नींश्च (for पत्नींश्च). K2 निहतः (for 'तान्). K2.2 पदातींश्च हतान्परैः.

55^a) K2 बाहुभिश्च (for बा'). S1 K2.2.2.2 Dn2 समग्रैर्हि; K2 समग्रैश्च; Dn1 समग्रैश्च; G2 समग्रैश्च. K2 T G1 M बा M1 बाहुभिः कायैः स्वग्रैः; G1 बाहुभिः सांग्रैश्च. —^b) K2 [अशिरोभिश्च (for शिरांसि). G2 M1.2.2.2 चारुः (for च स). —^c) S1 K2.2 अगम्यकल्पा; N1 पंका (for 'कल्पा). —^d) D2 om. from तर्कदमा up to मृगानीच (in 57^a). — After 55, the Bom. ed. alone ins.:

47^a बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितैः ।

56 D2 om. 56 (cf. v. 1. 55). —^a) K2.2 D2 न दुःखेपृचिताः K2 'लैः सूचिताः; T1 G1 M न (T1

४. ११. ४३२
५. ११. १६. १७
६. ११. १६. १७

भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णं वसुधराम् ॥ ५६
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।
स्तुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य हृन्दान्यनेकशः ॥ ५७
अतो दुःस्वतरं किं नु केशव प्रतिभानि मे ।

यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८
नूतमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।
या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातृन् केशव ।
एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककशिता ।

सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १

सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विकुञ्च्य च पुनः पुनः ।

ना) दुःखमुचिताः; Gs न दुःखमुचिताः. — ^१) M1 lacuna; M2: दुःखान्. S Ko.4 अहति; Ks: गहति; M1.2.4 ऋदति (for गाहन्ति). S1 Ko.4 यो-
षितः (for [अ]निन्दिताः). Gs अपमाहविनिर्जिताः; Gs
स्वगृहेषु विनिर्दिताः. — ^२) S1 Ko.1.4 N1 B4 Ds पति-
भिः; K2 पतितैश्च (for पितृभिः). K1.2 Ds.5 चैव
(for पुत्रैश्च). — ^३) S1 B3 उपाकीर्णः; S2 K2 Ds
Gs.2 M2 उपकीर्णः; K1 D2 उपाकीर्णः; Ks.5 अव-
कीर्णः; N1 B4 Dn2 उपाकीर्णः; T1 G1 M1.4 उपस्तीर्णः;
M2 उपस्तीर्णः. S2 K1-2.5 N1 B4 Dn2 Ds.5 T1 G
M1.2.4 वसुधरा.

57 Ds om. यूथानीव (cf. v. l. 55). — ^१) Ko
यूथान्वेव; K1 'नो च; K2 Dn1 Ds.2 'नि च; D1.
2.5 'निव. B2 किशोराणां; D2 शरीराणां. — ^२) B4
स्वपंथीव (for सुकेशीनां). — ^३) S1 Ks.5 Ds स्तुषाणां.

58 ^१) K1 नानो; K2 नतो; Ks.5 Ds Gs ततो;
N1 B Dn D1.2.4.5.9 इतो; T G1 M नातो (for
जतो). Ks D1.4.5 किं नु; Dn1 किं च; Ds T G1
M किंचित् (for किं नु). — ^२) G1 यदिमां. S Ko
Ds.2 Gs कुर्वते; K2 कुर्वती. Gs सर्वान् (for सर्वां).
— ^३) T G2 रवम्; G1 एवम्; G3 वाचम् (for
रूपम्). Ks Ds M2 उच्चावचः; G2 दृष्ट्वा वचः[.].

59 ^१) T1 G1 M2-4 वै चरितं; M1 ****तं (for
आचरितं). — ^२) Ds पूर्वमायेषु जन्मसु. — ^३) S2
Ks Ds याः; K1.4 यः; Ds यान् (for या). M2
निहतान् (hypermetric) (for हतान्). — ^४) M2
transp. पौत्रान् and भ्रातृन्. K1 (repeating) Ds
Gs.2 विदन् (for पौत्रान्). S Ko.4 Ds.5 Gs.2 माधव;
K1 बाधव; K2 माधवाः (for केशव). — Before

59^१, M1.2.4 ins. वैशं. — ^२) S1 Ko.4 माता; T2
उक्त्वा (for भार्ता). K1 विलपंती. — After 59^२,
K1-2.5 Dn1 Ds.2.5 T G1 M ins.:

48* समाभाष्य जनार्दनम् ।

गान्धारी पुत्रशोकातां.

[(L. 1) Ds समान्यच.]

On the other hand, Dn2 ins. after 59^२:

49* गान्धारी दुःखकशिता ।

शयानं वीरशयने.

— ^१) Ks दर्शयन् (for ददर्श). S1 Ko.4 शतं (for
सुतम्). G1 दर्शनीयं हतं सुतं.

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. स्त्री.
— Adhy. name: K1.2 Ds T G1 आयोधनदर्शनं; Ds.
अयोध्यानदर्शनं; Gs दुर्योधनसूतशरीरदर्शनं; M1 सूत-
शरीरदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
S2 K1 15; N1 Ds.2.5 101 (?); Ds 6 (?); S 16.
(as in text). — Sloka no.: K1.2 N1 60; Ds 65.

17

1 ^१) T1 G1 M हतं; T2 हतः (for ततो). K1.2
Ds.2 दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा. — ^२) S Ko.4 शोककशिता;
K1.2 Ds.2 दुःखकशिता (D2 'शिता; Ds 'विता); B
D1.4.5.8.9 शोकमुञ्जिता; Dn2 क्रोधमुञ्जिता. — ^३) T2
Gs M4 कदली. G2 तदा; Gs यथा (for वने).

2 ^१) K1 लब्ध्वा; K2 Dn1 D2 लब्ध्वा. Ks संज्ञा-

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरश्लितम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृष्णं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगृहजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।

अस्मिञ्ज्ञातिममुद्धर्यं जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यमनागमम् ।
अबुधं पुरुषव्याघ्र यतो धर्ममनो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुद्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं अन्वजितार्लोकान्प्राप्तास्त्वमगवद्विभो ॥ ७
इत्येवमबुधं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
धृतगणं तु शोचामि कृष्णं हतवान्धवम् ॥ ८
अमर्याणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।

L. 11. 496
M. 11. 17. 50
K. 11. 17. 58

—^a) Ś1 Ko विक्रम्य; K1.2 विक्रम्य; G2 पुत्रस्य (for विक्रम्य). Ś Ko-2.3 B2 D2.3 G2.3 विलप्य च (for पुनः पुनः). —^c) K2 अविप्रेक्ष्य; M2 अभिप्रेक्ष्य. —^d) Ś1 रुधिरश्लितं.

3 ^a) T G1 M [अ]य (for च). B1.2 गांधारी. K1 पर्येष्वजत्रु गांधारी. —^b) M कृष्णं (for कृष्णं). —^c) T1 G1 M2-4 दुःखार्ता (for शोकार्ता).

4 ^a) Ś1 सुगृहं वृ; B2 सुगृहं जत्रु; K2 सु-रुदजत्रु; B2 सुगुप्तजत्रु; K2 सुदरं चारु; Dn1 सु-गृहजत्रु; T2 'दशयुः; G1 'दशयुः; G2.3 सा गृह-जत्रु (G2 'वृ). K2 विपुलं; Dn1-विकलं; T2 G1 विमलं. K1.2 D2 सुगृह K1 समुद्र विपुलं हारः; Ś1 अजमीदशत्रुविपुलं. —^b) K1 D2 मणिः; K2 कंठे; Ś1 B2 महा; D2 तथा; G2 भार (for हार). D2 हार (for निष्क). Ś Ko-2.3 D2.3 G2.3-विभूषितं (for निषेवितम्). —^c) K1 नेत्रजेनोरः; K2.3 'जे-नोरः; K2 'जेनोरः; B2 D2 M2 'जेनैव; Dn1 'जेनैरः. —^d) K2 सिचंती; T1 सिचंती. Ś Ko.2 B2-कथिता; K2.3 T2 G2-कथिता; M2 ताडिता (for तापिता).

5 Before 5, M1 ins. गांधारी. —^a) G2 [5]त्र (for स्मिन्). —^b) G2 दूतीनां (for ज्ञा). M1 संक्षयं. —^c) Ś1 ममयं; Ś1 K2 सामयं; K1.2 Ś1 ममायं (for मामयं). D2 ममाय तनुजः कृष्ण (sic). —^d) K2.3 Dn2 D2.3 T1 G2 सत्तमः; D2 'मं (for 'मः). —^e) Dn2 तस्मिन् (for अ). K2 ज्ञाते इवमु-द्धर्यं (sic); B1 पाते पवद्धर्यं (sic). —^f) Ko जयमम्बा; K2 'संभ्र (sic); D2 'मेव (for 'मम्बा). K2 मां (for मे).

6 ^a) B2 D1 G2.3 M1 हारुका; G1 M2 'रुवा (for 'रु). K2 जानति; K2.3 G2 जननी; B2 D1 जानता; M2 'ते (for 'नी). G2 पूर्वम्; G2 पुत्रम्

(for सर्वम्). —^b) G2 जने (for अहं). Ś1 D2 G2 सु; K1.2 Ś1 B Dn Dn2.3-2.3 T1 G2 स्वः; K2 D2 म; M1 lacuna (for स्वं). Ś1 Ko.2 व्यसनं हर्षा; G2.3-व्यमनागमे. — After 6^a, G2 ins.:

50^a इत्येवमबुधं नैवं यतः कृष्णस्ततो जयः ।

—^a) Ś2 अबुधम्; K1 अम्; K2.3 अजवीतु; M2 अमयं. Ś1 'व्याघ्र. —^b) G2 कृष्णस् (for धर्मस्).

7 ^a) K2 Ś1 B2-3 Dn1 Dn2.3-2.3 G2 यथा च; T1 तथा तु; T2 तथा च; G1 तथा त्वं; G2 यथावद्; 'त यतो न (for यथा न). —^b) K2.3 सुहृमानम्; G2 यथ' (for युध्य'); K2 तु; G1 तु (for त्वं). —^c) Ś1 D2 न वै; B Dn1 Dn2.3-2.3 न प्र-; D2 तत्र (for संप्र). K2 न प्रमुद्यसि भारत; K2 संप्रमुद्यसि पुत्रकाः; T G1.2 संप्रमुद्य सुपुत्रक. —^d) T1 G2-द्विताल् (for-त्रिताल्). —^e) K1.2 B2.3 Dn2 Dn2.3-2.3 प्राप्स्यसि; Dn1 प्राप्स्यसि; D2 प्राप्स्यसि; T G1 M2 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यसि). Ś1 अपरः (for अमर). K1.2 Ś1 B Dn1 Dn2.3-2.3 T G1 M2.3 प्रभो (for विभो). K2 प्राप्स्यमरणं विभो; D2 प्राप्स्य-स्वपरमान्विते; G2 प्राप्स्यसे परमां गतिं; G2 प्राप्स्यसे पर-माहवे.

8 Ko T2 om. (hapl.) 8^a. —^a) K1.2 अमृतं; B2 कथती; D2 मुवती; G2 M2.3 अमृतं (for अमृतं). B2 पुत्रं (for पूर्व). —^b) B2 D2 नैव; G2.3 नैव (for नैनं). T1 G2 शोचामि. Ś1 K2.3 D2 वै विभो; Ś1 B2-3 Dn Dn2.3-2.3-2.3 'अहं सुतः; K2.3 B2 T1 G1 M [अ]हं प्र (B2 वि)भो. —^c) Ś Ko.2.3 च (for तु). The portion from शोचामि up to बान्धवम् is damaged in Ś1. —^d) K1 कृष्णं हतवान्धवः; M2 कृष्णं गतवः***.

9 ^a) K1.2 D2 सत्तमं; D2 सत्तम् (for मे सुतम्).

६. ११. ११६
६. ११. ११७
६. ११. ११८

शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ ९
योऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
सोऽयं पांशुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०
ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं नसुलभां गतः ।
तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविने ॥ ११
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।
महीतलस्यं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ १२
यं पुरा व्यजनैरग्न्यैरुपवीजन्ति योषितः ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १३

10 *) K₂.s वै (for स्य). K₂.s N₁ B₂-4 Dn
D₁.s. s. s. s. G₁.s मूर्धावसि (K₂ 'वसि'; K₂ 'वसि';
Dn₁ 'मिस') कानाम्. — *) S₁ Ko. s. s. G₂ यातः K₁
वातः; M₂.s गता (for याति). D₁.s. s. s. s. T₁ M₁.
s. s. परंतप. — *) D₂ योयं (for सोऽयं). K₁-s. s. B
D₁-s. s. s. पांशुषु; Dn₁ पांशुषु. — *) G₁ कालवि
(for 'स्य').

11 *) T₂ एवं (for ध्रुवं). G₂.s राजा (for वीरो).
— *) M₁ गतिस् (for गतिं). K₂ न सुलभा; K₂.s
च सुलभा; B₂ सुलभता; Dn₂ M₂ चासुलभा; D₂
निर्मलिनो; T₁ त्वसुलभं; T₂ G₁ M₁.s. s. त्वसुलभा.
M₁ गता. — *) N₁ यथा (for तथा). K₂.s G₂
(अपि (for हि). — *) S₁ K₁.s G₁ शयाने (for
शयने). K₂ सेविने; K₂ सेवितं (for सेविते).
— After 11, K₂ N₁ B D₁.s. s. s. s. ins. :

51* यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरक्षिणः ।

तं वीरशयने सुतं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ।

[(L. 1) K₂ B₂ पर्युपासीनः; B₁ 'नान'. K₂ रमयन्ति.
— (L. 2) K₂ तं वीरशयनस्य हि (for the prior half).]

12 *) D₂ त्वां (for यं). K₁ समुपासीनः; K₂ B₂
G₂ पर्युपासीन. — *) S₁ K₂.s रमयन्ति; K₂ रमयन्ती;
D₁.s रसयन्ति; T₁ G₁ M₁ रमयन्ति (G₁ 'तो'; M₂ 'त')
(for रमयन्ति). S₂ Ko महीक्षितः; N₁ B₂.s Dn₁
B₂ मनीषिणः; B₁.s D₁.s. s. s. s. महीषिणः (for 'क्षित').
— *) S₂ विहितं (for निहतं). — *) S₂ वृद्धास् (for
गृध्रास्).

13 *) S₁ K Dn₂ D₂.s रम्यैर; Dn₁ उग्रैर; D₂
laana; G₂.s जम्यैर (for जम्यैर). — *) S₁ Ko. s. s.
D₂.s T₁ G₂ M₂ उपजीवति; G₁ 'वीज्यंत'; M₁.s
'वीजन्ति. S₂ योषिता; D₂ योषितः; Dn₂ वीजन्ति

एष शेते महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ।

सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १४

पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।

निहतं भीमसेनेन गदाप्लुद्यम्य भारत ॥ १५

अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव ।

अनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १६

एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः ।

शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १७

विदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दभाक् ।

वरयोषितः. — M₁ om. 13rd. — *) K₂ पश्य व्यजनैर;
G₂.s निहतं पक्षैर. — *) S₁ Ko. s. s. B₁.s. s. D₂ T₁
G₂ उपजीवति; G₁ 'वीज्यति'.

14 *) G₂.s एवमेका (for एष शेते). — *) K₂
D₂ सिंहेनेव. G₂ M संख्ये (for संख्ये). — *) S₂
(marg.) भीमसेनपातितः (sic).

15 B₁ om. (hapl.) 15-16; B₂ M₂ om. (hapl.)
15-17. — *) S₂ निहितं (for निहतं). — *) K₂ D₂
गदा. K₁ संख्य; K₂ D₂ समुज्य; K₂ संख्य; K₂
संख्य; N₁ Dn₁ D₁.s. s. s. s. संख्य; B₂ संख्य;
B₂ Dn₂ संख्य; T₁ माहंभ्य; T₂ G₁.s M (M₂ om.)
आलिग्य; G₂.s (also) संख्य (for उद्यम्य). K₁.s
भारतः; M₁.s. s. भारत.

16 B₁.s M₂ om. 16 (cf. v. l. 15). — *) K₁.s
M₁.s अक्षौहिणीर (M₂ 'णिर्'); K₂.s अक्षौ (K₂ 'क्षौ')-
हिण्यो; D₁.s. s. s. s. G₂.s अक्षौ (G₂.s 'क्षौ/हिणी' (for
'हिणीर'). G₂.s महाराज (for 'बाहुर्'). — *) K₂.s
चैका; D₂ T G M₁ चैकं (for चैकां). S₁ Ko. s. s. D₂
G₂.s भारत; K₂.s केशवः (for केशव). — *) B₂
Dn₂ D₂.s. s. T G₂ M₁ अनयद् (for अनयद्). K₂
याः (for यः). N₁ लोके; T₂ G₂ M (M₂ om.) संख्ये
(for संख्ये). — *) S₁ K₂ सेनयोर; K₁ सोनयन्;
K₂.s सोनया; K₁ सेनयो; D₂ सोनयोर; T₁ G₁
सेनाया; G₂ सेनानीर; G₂ M₁ सेनया. — After 16,
K₂.s read (for the first time) 19th, repeating it
in its proper place.

17 B₂ M₂ om. 17 (cf. v. l. 15). — *) B₁ पश्य
(for एष). — *) K₂ महात्वासो (for महेष्वासो).
K₁.s Dn₂ D₂.s G M₁ महाबलः (K₁ 'लेः') (for 'रथः').
— *) M₁ पातितं. T₁ भीमेन च निपातितः.

बालो बृद्धावमानेन मन्दो मृत्पुत्रं गतः ॥ १८
निःस्पन्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिता ।
स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥ १९
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासनात् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्चस्य वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ॥ २०
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनात् ।
हीनां हस्तिगवाश्चैन किं नु जीवामि माधव ॥ २१
इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि वधानमम ।

यदिमाः पर्युपामन्ते हताश्वगत्रणे स्त्रियः ॥ २२
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणां दुर्योधनभुजाङ्गमात् ।
रुक्मवेदीनिशां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २३
नूनमेषा पुग बाला जीवमाने महाभुजे ।
भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २४
कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ॥ २५
पुत्रं रुधिरसंमिक्तमुपजिघ्रस्य निन्दिता ।

C. 11. 17. 26
P. 11. 17. 26
K. 11. 17. 26

18 *) S̄ Ko. 2-s ह्यवमन्यैव; K1. 2 'मन्येय; Dn1 ह्यवमन्यैव (sic); Dn. चावमन्येय; T G1 ह्ये (T1 ह्ये) प पितरं; G1 M ह्यवमन्यैव (M1 'लैव) (for 'मन्येय). — *) T G1 ह्य (G1 अ) वमन्य हि (T1 'त्यमि-) (for पितरं चैव). N1 B1 मंदधीः (for मन्दभाक्).

19 For the repetition of 19^{ab} in Ks. 2, cf. v. l. 16. — *) Ds निःस्पन्ना. — *) S̄s Ko. 2-s. 2 (the last two first time) Dn1 Ds. 2 Ms. 2 समा स्थिता (Ks. 2-s Dn1 'ताः); Ks (second time) वशे स्थिता; M1 समाः स्थिताः. — *) S̄s बहो; Dn1 निहते (for 'तो). T G1 संलये (T1 'ले) (for भूमौ). Dn2 स शेते शीरशयने. — *) N1 B Dn1 Ds. 2-s. 2 सुतो (for पुत्रो). K1 पृथिवीपतिः. Ko सम पुत्रो महीपतिः.

20 *) K1 2 Ds G2 Ms अवश्यं; T G1 संपश्य (for अपश्यं). Ko पश्य (for कृष्ण). Ks पृथिवी. — *) S1 Ko 2 धृतराष्ट्रानुशासनात्; Ks. 2 धार्तराष्ट्रस्य शा'; B1 'राष्ट्रानुशासनं; B2 Dn2 'शासनां; Dn1 'शासितां; D1. 2-s. 2-s. 2 'शासितां; T G1. 2 M धार्तराष्ट्रवशानुगां (Gs 'गं). — S̄s reads 20^{ab} on marg. — *) Ks. 2 पूर्णा. S̄s Ks B1 Ms. 2 हस्तिगवाश्चैन; B1. 2 'नराश्चैन; Dn1 D1. 2-s. 2-s. 2 'गवाश्चैस्तु; Dn2 Ds T G1 'गवाश्चैश्च (for 'गवाश्चस्य). — Ms om. (hapl.) 20^{ab}-21^{ab}. — *) Ms वार्ष्णेय. Ds तनु; G2 ननु (for न तु). B1 तच्चिरं; G2 वचितं (for तच्चिरम्). B2 वार्ष्णेय बहुशश्चिरं.

21 Ms om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — *) K1 तमेवाद्य. — *) S̄ Ko. 2 अन्यस्य; K1. 2 Ds अन्यस्य; Ks. 2 N1 अन्वायु- (Ks 'वायु) (for अन्वायु). K1. 2 B1 Dn1 Ds Ms. 2 शासनं; N1 B1 D1. 2-s. 2 Ms. 2 शासनां; B1 Ds T G1 'शासितां; Dn2 'सारिणी (for 'शासनात्). Gs पश्य मान्वायुवेधितां. — *) Ks. 2 T G1

'गवा' Ks 'वां'श्चैश्च; Ds 'गवैश्चैतां (for 'गवाश्चैन). — *) K1. 2-s माधवः.

22 *) Ds हमं (for इदं). Ks Dn1 Ds कृष्णतरं; N1 Dn2 कृच्छ्रगतं (for 'तरं). — Gs om. (hapl.) 22^{ab}-23^{ab}. — *) Ks. 2 [अ]य (for [अ]पि). S̄s मदान्; Gs गतिं (for वधान्). Ms मया (for मम). — *) Ks. 2 यदिमां; Ds यदिमान्; T G1 Ms. 2 या (T1 य) इमाः; Gs यदिमं (for यदिमा). S̄ Ko. 2 Gs पर्युपामन्त्या; M 'पामन्ति. — *) T1 हताश्वान्; G2 हनं दृग्द (for हताश्वान्). Dn1 नरे (for रणे).

23 Gs om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — *) K1. 2 B1. 2 Ds T G1 M प्रकीर्णो K1 'र्णो केशी; Ks 'केशां; B1 केशी; Dn1 'केशं (for 'केशां). Ks. 2 सुश्रोणी; B1. 2 सुश्रोणि. — *) Ks 'भुजाश्रितां; N1 'भुजांगनां; B1 'भुजाङ्गनां; B2 Dn2 'भुजानुगां; Ds 'भुजाङ्गनां; G2 'भुजाङ्गमां (for 'भुजाङ्गमात्). — *) T1 G (Gs om.) M वेदि. — *) Ms पश्य (for कृष्ण). Ms. 2 लक्ष्मणः (for लक्ष्मणः).

24 *) Ks. 2 महाभुजा (Ks 'जा); B1 महीभुजे (for महा). — *) T1 G1. 2 M भुजम् (for भुजाय). Ko अश्रित्य; Ks जाश्रित्य (for जाश्रित्य). — *) Ks अश्वश्चैन (for सुभुजस्य). Ko G1 वनस्विनी (for मव).

25 S̄ Ks om. (hapl.) 25-29. Ko reads 25 on marg. B1 Gs repeat 25^{ab} after 27^{ab}. T1 repeats 25^{ab}-26^{ab} after 29. — *) Ko. 2-s B D1. 2 T G Ms. 2 तु; Ms. 2 च (for तु). — *) K1 Ds Ms. 2 मे (K1 मम) विदीर्यते. — *) Ks Ds पश्यता (Ds 'त्वां). Ks निहितं. K1 om. पुत्रं. — *) N1 T1 G1. 2 Ms. 2 पौत्रेण; M1 पौत्रैश्च. Ko. 2-s निहतं (for सहितं). Ms पौत्रेण च समन्वितं.

26 S̄ Ks om. 26 (cf. v. l. 25). — *) B1. 2

॥ 11. 17. 26
॥ 11. 17. 26
॥ 11. 17. 26

दुर्योधनं तु वामोरुः पाणिना परिमार्जति ॥ २६
किं तु शोचति भर्तारं पुत्रं चैषा मनस्विनी ।
तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिवीक्ष्य सा ॥ २७
स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ २८

पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा ।
मुखं विमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ॥ २९
यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा ।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

संयुक्तम्; G₂.s संयुक्तम्; M₂ संसक्तम् (for संसि-
क्तम्). —^a) K_o उपजीवति; K₂ Dn₁ D₂.s.s मुखं
जिह्वति; Dn₂ उपजिह्वति; T₂ उपजिह्वति; G₂ उप-
दीर्घति. K₁.s D₂ अनदिता. —^c) G₂.s अस्याननं
(for दुर्योधनं). K₂.s च; G₂.s हि (for तु). K₂.s
D₄ वामोरुः; T G₁ M सद्युना. —^d) K₁.s D₄ परि-
मार्जति; K₂ 'मज्जतां.

27 § K₁ om. 27 (cf. v. l. 25). K₁.s D₂ om.
27^{ab}. —^a) T₁ का (for किं). T₁ शोचति; G₂.s
शोचति; M₁ शोचामि. —^b) K₂ पुत्रं चैषा; T M
अथ पुत्रं; G₁ मम पुत्रं; G₂.s पुत्रं वापि (for पुत्रं चैषा).
K₂.s तपस्विनी (for मन). — After 27^{ab}, B₄ G₂
repeat 25^{ab}. —^c) K₂.s तथा (for तथा). K₁ D₂ ह्येव
स्थिता; K₂.s [अप्यवस्थिता; N₁ ह्यवस्थिता; G₂.s M₂
व्यवस्थिता (G₂ 'तान्). T₁ ह्येति; T₂ G₁ M व्याति;
G₂ सर्वात्; G₂ ध्यात्वा (for भाति). —^d) G₂ पुत्रांश;
G₂ पुत्रश्च. K₁ बाह्य परीक्षिता; K₂ D₂ चास्य परि-
क्षिता; K₂ चाप्यभिवीक्ष्यती; K₂ चाप्यभिवीक्ष्यती; N₁
B₂ Dn D₂ M₂ 'वीक्ष्यते; B₁ 'वीक्ष्यता; B₂ 'वीक्ष्यती;
B₄ D₂ T₂ M₁.s. 'वीक्ष्यते; D₂ चाप्यपरीक्ष्यती; T₁ G₁
चाप्यव वीक्ष्यते (G₁ वीक्ष्यते); G₂ चैवातिवीक्ष्यते.

28 § K₁ om. 28 (cf. v. l. 25). —^a) K₂ स्वं
शिरः; K₂ T M₁.s सा (K₂ स) शिरः; D₂ स्वशिरः;
D₂ स्वशिरः. Dn₂ पञ्चशाखाभ्याम्; Ca. d पञ्चशाखाभ्याम्
(as in text). —^b) K₂.s स निहृत्य; B₁ T₂ M₁
जमिनी (T₂ 'ग)त्य; M₂ अभ्यहृत्य. K₂.s M₂ आश (K₂

'स)तेक्षणं (M₂ 'ग) (for 'क्षण). — G₂ om. 28^{ab}.
—^c) M₁ पतन्ति. —^d) K₂ माधवः. K₂.s शोकार्ता
चैव (K₂ चैव) माधवः.

29 § K₁ om. 29 (cf. v. l. 24). —^a) K₂.s B
Dn₂ D₁.s. s. s. s. T G₁ M पुण्डरीकमिवामा (T G₁ M
'व्रा)ति; K₂ पुण्डरीकमिवामाति (hypermetric).
—^b) N₁ Dn₂ D₂.s T₂ पुण्डरीकान्तरप्रभं (Dn₂ D₂
'भां; D₂ T₂ 'भो); B₄ पुण्डरीकोदरप्रभं; T₁ पुण्डरी-
कान्तरं प्रभा. — K₂ om. 29^a-30^b. —^c) K₂ मुखं.
K₂.s. s. Dn₁ D₄.s. s. प्रसृज्य; N₁ Dn₂ प्रसृज्य (for
विमृज्य). N₁ कृष्णस्य (for पुत्रस्य). —^d) K₁ मन-
स्विनां; K₂.s B₄ D₂ G₂.s मनस्विनी; Dn₂ यश्च (for
तप). — After 29, T₁ repeats 25^a-26^b.

30 K₂ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^a) K₁ चाप्या-
गतः; B₂ Dn₁ D₂ चाप्यगमाः; B₄ D₂ T M₁.s. s.
वाप्यागमाः; D₂ सत्यागमाः (for चाप्या). —^b) § K
(K₂ om.) D₂.s. T G₁ च (for वा). G₂.s श्रुतयश्च
तथा यदि. —^c) § K₂.s N₁ ध्रुवालैः; K₂ ध्रुव- (for
ध्रुवं). B₁.s T₁ G₁ लोकम्. G₂ अवाप्तोति (for
अवाप्तोऽयं). —^d) G₂.s ध्रुवान् (for नृपो). K₂ om.
बाहु. B₁.s T G₁ बलार्जितं.

Colophon. — Sub-parcan: All MSS. स्त्री-
— Adhy. name: K₁ गांधारीवचनं; T दुर्योधनदर्शनं;
G₂ M₁.s. s. गांधारीप्रकाशः (G₂ 'प'). — Adhy. no.
(figures, words or both): § K₁ 16; N₁ D₂.s
9; D₂ 7; T₂ G M 17 (as in text).

१८

गान्धार्युवाच ।

पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याजितकृमान् ।
 गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्रणे ॥ १
 इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
 हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे स्तुषाः ॥ २
 प्रासादतलचारिण्यश्चरणभूषणान्वितैः ।
 आपन्ना यत्स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रा वसुंधराम् ॥ ३

18

1 B₁ reads the ref. on marg. — ^a) G₂ s transp. पुत्रान् and मे. — ^b) K₂ D₂ s शतसंख्या. S K₂ s गतकृ. K₂ 'क'मान्; K₂ s निवृदितान्; D₂ जित-
 कमान्; G₂ 'क्षमान्' (for 'कृमान्'). — ^c) K₁ s D₂ T₁ G₁ भूयिष्ठान्. Dn₁ निहतान्रणे (sic); D₂ 'तां
 बुधि; G₁ 'तान्मृषे' (for 'तान्रणे').

2 ^a) G₂ s M₁ s मध्ये (for मेऽद्य). — ^b) K₁
 यदि ना; K₂ यदि मां (for यदिमा). D₂ युक्तमूर्धजाः.
 — ^c) K₂ s हतपुत्रान्; G₂ 'मतां; G₂ 'मर्षां' (for
 'पुत्रा'). — ^d) B₁ परिधन्ति (sic) (for परिधावन्ति).
 K₂ s स्तुषा.

3 ^a) K₂ T₁ प्रासादा (T₁ 'द'तल; K₂ 'दातल;
 G₂ 'दाग्रिम; G₂ 'दगर्म' (for 'दतल'). — ^b) D₂
 भूषणान्वितैः; T G₁ M भूषणो (M₂ 'जा'चितैः; G₂
 भूषितान्वितैः (for भूषणा'). — ^c) S K₂ s G₂ s
 पद्भ्या (S₂ G₂ s 'द्या'मद्य; K₁ अद्येमाः; K₂ अद्येमाः
 सं; B₁ s आपन्नास्तु; B₂ अंगेनाद्य; D₂ अमेयाः;
 D₂ अद्येह सं; T G₁ M₁ s का (M₁ s म)वेनाद्य; M₂ s
 जवेनाद्य (for आपन्ना यत्). K₁ s B₂ D₂ G₂ स्पृशन्ती-
 (K₂ 'ते'मां; K₂ स्पृशन्तेमा (sic); B₂ प्रस्पृशन्तीमां;
 (for स्पृशन्तीमा). — ^d) D₂ रुधिरार्द्रा.

4 ^a) G₂ आरुन् (for गृध्रान्). T₁ G₁ उत्साद-
 वंति (for उत्सार'). K₁ N₁ D₂ कृष्णानुत्सारवंति स
 (N₁ 'खेतास). — ^b) S₂ गोमायुर् (for 'युर्). K₁ s
 B₁ D₂ s गृध्र (K₁ 'ग्रा'गोमायुवाकसाद्; K₂ तथा गोमा-
 यवोयसः (sic); K₂ तथा गोमायुवोपरः; N₁ B₂ s Dn
 D₂ s s s तथा गोमायुवाकसान्; T G₁ M गोमायु-
 (M₂ s 'यु'अ तथापरा. — ^c) S K₂ s D₂ G₂

गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च गोमायुन्वायसांस्तथा ।
 शोकेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ॥ ४
 एषान्या त्वनवधाङ्गी करसंमितमध्यमा ।
 घोरं तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५
 दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
 राजपुत्रीं महाबाहो मनो न व्युपशम्यति ॥ ६
 आतृश्रान्याः पतीश्रान्याः पुत्रांश्च निहतान्भुवि ।

दुःखेन (for शोकेन). K₁ विघूर्णन्त्यो; K₂ 'र्णा'न्त्यां;
 D₂ 'र्णत्यैर्' (for 'र्णन्त्यो').

5 ^a) K₁ (marg.) एव; G₂ एका (for एषा).
 K₂ s G₁ सा तु; K₂ बाला; B₁ [अ]न्वेति; B₂ [अ]-
 न्वाद्य; Dn₂ [अ]न्वेद्य; D₁ s s s वै हि; D₂ [अ]-
 न्वातु; M₁ त्वन्या; M₂ [अ]द्य तु (for [अ]न्या तु). S₁
 [अ]नवधाङ्गी; M₂ [अ]नवधाङ्गी (sic) (for [अ]न').
 K₂ एषान्वातनवधाङ्गी. — ^b) M₁ संवीत (for संमित).
 K₁ मध्यमः. D₂ त्रासन्कपितमानसं. — ^c) K₂ सुम-
 हद्; G₂ घोरं च (for घोरं तद्). K₁ s D₂ T G₁
 M घोरमायोधनं दृष्ट्वा. — ^d) K₂ s B₁ s D₁ s G₂
 निपतन्ति (for 'तति). K₂ s D₁ s s अतिदुःखिता;
 Dn₁ D₂ अतिदुःखिता. K₂ निपतन्ती सुदुःखिता; T G₁
 M₁ s पतत्यसुखिता (T₁ 'तो) भुवि; M₂ s पतत्यसुखिता
 भुवि.

6 ^a) K₂ s तान्; G₂ वै; M₂ s [ह]मां (for मे).
 S₂ पांडवसुताम्; K₂ पार्थिवसुतान् (for 'सुताम्). — ^b)
 S T G₁ एतां; K₁ एता; M इमां (for एतां). M₂ s
 लक्ष्मण (for लक्ष्मण). — T om. 6th. — ^c) K₂ s s
 N₁ Dn₂ D₂ G M राजपत्नी (K₂ 'त्नी); K₁ s D₂
 राजधानी (for राजपुत्री). — ^d) K₂ माना; K₂ माता
 (for मनो). K₂ Dn₂ D₂ s G₂ M₂ s s लुपशम्यति
 (M₂ s 'ते); B₂ Dn₁ G₁ [अ]न्त्युप (for व्युप').
 Cv मनो मे लुपशम्यति.

7 ^a) K₂ Dn₁ आरुद्य; N₁ मरुद्य. K₂ s M₂
 चान्द्या; G₂ चान्द्या (for the first चान्द्या). K B₁
 s s s पितृद्य; B₂ पति; Dn₁ पतिद्य; D₂ यतद्य
 (for पतीद्य). K₁ [अ]न्या; K₂ s M₂ [अ]न्यान् (for
 the second [अ]न्या). — ^b) G₂ पतीद्य (for पुत्राद्य).
 G₂ भुवि (for भुवि). Dn₁ पुत्रांश्चान्वाहताभुवि. — ^c)

दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य मुमुक्षुजा भुजान् ॥ ७
 मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित ।
 आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८
 रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम् ।
 आश्रिताः श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाबल ॥ ९
 अन्या चापहृतं कायाच्चारुकुण्डलमुत्तमम् ।
 स्वस्व बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठति ॥ १०

Śs Gs परितपन्ति; Śi 'क्षपन्ति; Dn2 'क्षपन्ति; Ms 'सरन्ति (for 'पतन्ति). Ka: S (except G2.3) अन्याः (for एताः). Dn1 Ds दृष्ट्वा परिपल (Ds 'लय'क्ष्येताः. —¹) Gs [अ]स्व (for सु). K1 सुभजा; Ks B1.2 T1 G1 सुमहा; Śi च भुजैः; B2 D1.2.3.4 स्वभुजा; Dn2 Ds सुभुजान् (for 'जा). K1 M2 भुजा; Ks भुजा; Dn2 पत्नीन्; Ds भुजं (for भुजान्). Ka: प्रगृह्याशु भुजान्मुक्त्वा; Ds परिप्लव्य भुजैर्भुजान्; Ds प्रगृह्य मनुजान्महून्.

5 *) Śs मध्यमानाश्च; K1 मधमानां; Ds मध्यमाने (for 'मानां). S Ka:3 Gs च (for तु). T1 मध्याना-मध्यवृद्धानां; T2 G1 M मध्यानामथ वृद्धानां. —²) Dn2 वृद्धानां; Ds दृष्ट्वा नो; T G1 M बालानां (for वृद्धानां). Ko.5 G2.3 च पराजित (Ks 'ता; G1 'तान्; Gs 'तः); K1-4 B2 T1 चापराजिता (K2.3 B2 'तः); Ds T2 'राजितं (T2 'ताः) (for 'जित). —³) T1 G1.3 M1.4 दारुणं; Ds वैशसं.

9 *) K1 रथलीडानि; Ks 'निद्वानि; Dn2 T2 G1 'नीळांश्च; D2 'लीडानि; T1 Ms 'नीळांश्च; G2.3 'नीळानि; M1.2.4 'नीळांश्च (for 'नीडानि). Ś Ko. 3-5 देहानां (for देहांश्च). —²) M2 रथानां (for हतानां). Gs रथः (for गजः). —³) Śs K1.2 B2 Ds.3 T2 G M आश्रित्य (T2 Ms-4 'ता); Ks अवृत्ता; T1 आनीता (for आश्रिताः). Dn1 Ds प्रेममोहार्ताः; M1 श्रममोहार्तान् (for 'मोहार्ताः). —⁴) Śs श्रिताः; Ks स्थिता; Ks M1 स्थितान्; M2 स्थितां (for स्थिताः). Ś Ko-2.4 B2 Ds G2.3 महाबल (Ks Gs 'जः); Ks Dn1 'बलः; Ds 'नुजः (for 'बल).

10 *) K1 अन्यैश्च; Ks अन्यांश्च; Ks अन्यैश्च; B Dn1-2.3.4 अन्यां; G2 अन्याश्च (for अन्या). Ks चापहृतं; Ks.3 चोपहृतं; T अपहृतं (with hiatus); G2.3 चापि हृतं; M1.2 [अ]प्वपहृतं; Ms व्यपहृतं; M1 अपहृतं (for चापहृतं). Ks काया; Gs कायं (for

पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ ।
 एताभिरनवद्याभिर्मया चैवाल्लभमेधया ॥ ११
 तदिदं धर्मराजेन यातितं नो जनार्दन ।
 न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १२
 प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचोदराः ।
 कुलेषु जाता हीमत्यः कृष्णपक्ष्माक्षिर्मूर्धजाः ॥ १३
 हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः

कायाच्). G1 अन्यापहृतकाया च. —²) Ś Ko. 4 'कुण्डलमुपितं; K1.2 D2 'मुष्ण (D2 'छु)सं; Ks Śi B1 Dn Ds 'मुत्तमं; G1 'मुद्गदं; G2 'माननं (for 'मुत्त-सम्). —³) Ks अस्व; G2 स्वस्व (for स्वस्व). —⁴) Ks परितिष्ठति; B2 Dn D1.2.3.4.5.6 पश्य निष्ठती (Dn1 'तां; Dn2 'ती); G2 पश्य रोदिति; M2.3 प्रति-तिष्ठति.

11 *) Dn2 T G1.2 'जन्म- (for 'जाति). —²) Śi मान्यं; M2 मन्यो (for मन्ये). T G1 चाहम्; G2.3 [S]नल्पम् (for नाल्पम्). K2 Śi इवानघः (Śi 'यः); G1 इवानघः; G2.3 मयानघः. —³) Ds om. (hapl.) अनवद्याभिर्. Ks Ds न (D2 नि)रवद्याभिर्; Ks अनवद्याभिर्. —⁴) Ś Ko. 3-5 D2 [अ]ल्पमेधया; S 'पुण्यया (for 'मेधया).

12 *) B1-3 Dn D1.2.3.4.5.6 G2 यद् (for तद्). —²) Ś Ko. 4 M1 यतितं; K1-2.3 B Dn D1-2.3.4 T2 Gs पा' Ds प'तितं; T1 G1.2 यातितं (for यातितं). K3 Dn1 भो; Ds च (for नो). Ks जनार्दनः. —³) Dn1 तर्हि (for न हि). G2 शोच्यो (for नाशो). —⁴) Ds कर्मणा; M2 कर्मणः (for कर्मणोः).

13 *) Ks.3 अत्य (Ks 'त्यु)प्र'; G2 प्रगृह'; Gs प्रभूत'; Ca. d प्रत्यग्र' (as in text). D1.4.5.6.7 चैव (for पश्य). —²) K1.2 D2.3 T G1 M 'कुचा (M2 'ला)-भवाः (K1.2 D2 'ना); Śi 'कुचोदरीः; B1.2.4 'कुचो-दरीः (B1 'री). —³) Ms om. 13th. —⁴) Ks.3 कुले- (K1 'ली)पु; Ds कुले तु. K2.3 D2 हीमत्यः; G2 भूमत्यः (for हीमत्यः). Ds नानाकुलेषु संजाता; G1 कुलेषु चाश्याः श्रीमत्यः. —⁵) K2 T1 'पक्षाक्षिः; Ks.3 'कृष्णाक्षिः; M1.4 'निर्मुक्तः (पक्ष्माक्षि). G2.3 कृष्णाक्ष्यः (G2 'क्षीः) कृष्णमूर्धजाः.

14 *) Ks 'वागिन्यः (for 'भाषिण्यो). —²) K2.3 पुत्र (for दुःख). Ds 'शोकं (for 'शोकः). Śs परि-

सारस्य इव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥ १४
 फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम् ।
 अनवधानि वक्त्राणि तपत्यमुखरस्मिन्वान् ॥ १५
 ईर्ष्यां मम पुत्राणां वामुदेवावरोधनम् ।
 मत्तमातङ्गदपाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६
 शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यसंनिभान् ।
 रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७
 शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।

पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्मुहुतानिव ॥ १८
 एष दुःशामनः शेने शूरेणामित्रघातिना ।
 पीतशोणितसर्वाङ्गो भीमसेनेन पतितः ॥ १९
 गदया वीरघातिन्या पश्य माधव मे सुतम् ।
 द्यूतकेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ॥ २०
 उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता ।
 प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनादेन ॥ २१
 महैव महदेवेन नकुलेनाजुनेन च ।

C. 11. 529
 B. 11. 18. 22
 K. 11. 18. 22

उताः; K1 प्रमोदिताः; Ds च मोहिताः (for 'प्रमो' -
 -^a) S Ko. 4 Gs. 3 सारसीदः; Ks. 3 सस्य (for
 सारस्य); S Ko. 4 Gs. 3 वाशन्तीः (K1 'सी'); K1. 3
 B1. 3 D1 D1. 3 1. 3. 3 वा (D1 वा 'मन्त्यः'; D1 वाश-
 क्तयः (for वाशन्त्यः); -^a) K1 D1 पतिताः; K1
 पतिता (for पतिता); K1. 3. 3 माधवः

15 ^a) Ks फलपद्मः; Gs फुल्लपादः; Ms पुष्पपद्म-
 (for फुल्ल); -^b) Ks पुण्डरीकनिमेषणाः; Ks पुण्डरी-
 कस्य निमेषणाः; -^c) M1 अनवधानि; Ks वक्त्राणि;
 Gs वक्त्राणि (for वक्त्राणि); -^d) N1 तपत्यमुखः;
 B1. 3 Gs. 3 तपत्यमुखः; B1 D1 D1. 3-3. 3. 3 तपत्यमुख-
 (for तपत्यमुख); B1. 3 Gs M1. 3. 3 Ci रस्मिन्मानः;
 Ca 'वान्' (as in text); Ks 'विक्रियो मुखरस्मिन्मि-
 (K1 'वान्'); T Gs तपत्यमुखमिन्मानः.

16 Gs om. (hapl.) 16^a-17^a S Ko. 2. 4
 M1 ईर्ष्यां (Ks 'र्षा'; K1 M1 'प्यु') जां; Ks इर्ष्यां;
 Ks इर्ष्यां; Ds इर्ष्यां; Ds (marg.) 3 M1-3 ईर्ष्यु (D1
 'प्यु') जां; Ds इर्ष्यां; T1 शोष्यां; T2 Gs सेष्यां;
 Gs इष्टानां (for इर्ष्यां); -^a) Ms om. 16^a; -^b) S
 वामुदेवावरोधनां; Ks 'देवावरोधनं'; Ds 'देववरोधन-
 Ca. d. e. अवरोधनम्' (as in text); -^c) Ks सत्ता-
 (for सत्त); -^d) S1 Ko. 2. 4 N1 पश्यति; T1 M
 पश्यते; G1 वसति (for पश्यति); S1 Ko. 2 N1 D1. 3
 M1-3 पृथग्जनाः; T1 पृथग्जनाः.

17 Gs om. 17^a (cf. v. l. 16); -^a) Ms पत्राणि
 (for 'चन्द्राणि'); K1. 3 वर्माणि; Ks चन्द्राणि (for
 वर्माणि); -^b) K1. 3 Ds. 3 [जा]दित्यवर्चसां; Ks
 'वर्चसं'; Ks 'संनिभा' (for 'संनिभा'); Ks अवज्ञास्या-
 दित्यवर्चसां; -^c) Ks रौक्माणि; Gs कर्माणि; Ms
 हाराणि (for रौक्माणि); S1 Ko. 3 वर्माणि; Ks
 चर्माणि (for वर्माणि); -^d) Ks om. निष्कान् Ca d

निकान् (as in text); K1. 3 D1. 3 च (for च).

18 ^a) T1 शिरस्त्राणि च; T1 G1 शिरस्त्राणि (for
 शीर्षत्राणि); -^b) T1 महीतले; -^c) Ds यन्त्र;
 T1 तस्य (for पश्य); S Ko. 4 trans. दीप्तानि and
 गोविन्द; -^d) K1 मुहुतानि च; Ks मुहुतानिव; Ks
 मुहुद्रतानिव (hypermetric); Ks Ds मुहु (D. 'ह') तानि
 च; N1 संहतानिव; D1 मुहुतानिव (sic); T1 सुबहुनि
 च; Gs सुभ्रितानिव (for मुहुतानिव); Gs पावकप्रति-
 मानिव.

19 ^a) Ms निशामनः (for दुःशामनः); Ks. 3
 शूरो; D1 सेते (for शेते); -^b) D1 om. (hapl.)
 19^a-27^a; -^c) Ks. 3 रणेन (for शूरेण); G1 [ज]-
 मितः (for [ज]मित्र); S1 Ko. 4 कर्षिणा; Ks वर्ष-
 वान् (for 'घातिना'); B1 पूरेणामित्रघातिना; -^d)
 S1 Ko. 2. 4 N1 D1. 3 Ds Gs. 3 दिग्बाणो (for 'सर्वाङ्गो');
 -^e) M1 om. 19^a; -^f) Ks. 3 B1. 3. 4 D1. 3. 3. 3
 युधि भीमेन; B1 भीमेन युधि (for भीमसेनेन).

20 D1 om. 20 (cf. v. l. 19); -^a) K1. 3
 Ds भीमघातिन्या (K1 'न्धा'); Ks B1. 3 D1. 3-3.
 3. 3 T G1 M भीमसेनेन (for वीरघातिन्या); -^b)
 S1 Ko. 3-3 सुतः (for सुतम्); -^c) Gs धूत-
 केशाद् (for धूतकेशान्); -^d) Ks द्रौपद्या; K1. 3
 B1 D1. 3 T G1 M द्रौपदी (for द्रौपद्या); K1. 3. 3
 Ds. 3 नोदितेन च; Ks नोदिनोदिते; B1 चोदितेन च
 (for 'तेन च'); D1 द्रौपद्यावोदनेन च; Gs द्रौप-
 द्यापदि केचन; Gs द्रौपद्याः पदिकेन च.

21 D1 om. 21 (cf. v. l. 19); Ds om. (hapl.)
 21^a-22^a; -^a) Gs च (for हि); Ks ह्यनेन; -^b)
 Ms सभाया; Ks सभां द्यूतस्य निर्जिता; -^c) N1
 प्रिया; Gs प्रायः; Ms प्रियाणि (for प्रियं); K1 चिकी-
 र्षया; N1 च कर्षिता; M2 च कर्मणा (for चिकीर्षता).

C. 11. 539
B. 11. 58 22
K. 11. 18 22

दासभार्यामि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् ॥ २२
नतोऽहमबुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् ।
मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्ज्यम् ॥ २३
निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।
क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्य पाण्डवैः ॥ २४
न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम् ।
वाङ्माराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २५

तानेष रभसः क्रूरो वाक्शल्यानवधारयन् ।
उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोवृषमेष्विव ॥ २६
एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।
निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महर्षभः ॥ २७
अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
दुःशासनस्य यत्क्रुद्धोऽपिबल्लोणितमाहवे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

Ks त्रातुः (for त्रातुः). —^a) Ks वर्णस्य च जनार्दनः.

22 For the incident, cf. 2. 60. 27. Dn1 om. 22 (cf. v. 1. 19). Ds om. 22^a (cf. v. 1. 21.). —^a) Gs ३ सर्वैः किं भीमसेनेन. —^b) Gs नकुलेन जनार्दन. —^c) Ks ३ T1 -भार्या च; Ds -भार्या स; Ms -भार्या हि (for -भार्यासि). K1 s. ३ पांचाली (Ks 'की'). —^d) Ds प्रवेशि. Ks ३ B1-s Dn3 D1. ३. 4 s. ३ Ms ३ गृहं; N1 गृहे (for गृहान्).

23 Dn1 om. 23 (cf. v. 1. 19). —^a) K1 Ms अजयं; Ks त्वां ध्रुवं. —^b) Ms ततो (for तदा). Dn3 प्रति (for नृपम्). —^c) B1-s D1. ३. ६. ३. ३ मृत्यु-पाशः; Gs मित्रभावं; Gs मित्युपाशः (for मृत्यु). G1 Ms -परिक्षिप्ता (Ms 'स'). —^d) B1 राजनि; T1 G1 द्रौपदी (for शकुनिं). S1 Ko. 4 परिवर्ज्य; S2 प्रतिवर्ज्य; Ks ३ प[ु]त्र वर्ज्यः; Ds पुत्र वर्ज्ये (for पुत्र वर्ज्य).

24 Dn1 om. 24 (cf. v. 1. 19). —^a) K1 निबो-धेन; N1 विरोधेन; D1. ३. 4. ३ (orig.; by corr. as in text) ३. ३ निरोधेन; Ds निरोधेन (for निबोधेन). K1 सुदुर्बुद्धिं; B1 दुर्बुद्धिं (for सुदु). Ks ३ निबो-धेनं (Ks 'यिनं') दुर्बुद्धिं; B2 निबोध चैनं दुर्बुद्धिं; T G1 M गांधारराजं दुर्बुद्धिं. —^b) Ks T1 मातुलं. Ks कलहः; M1 कलहः (for कलह). —^c) S Ks N1 B1. ३ क्षिप्रमेतं; K1. ३ Ds ३ अक्ष (Ds 'प्य') पालं; Ks क्षिप्रमेनं (for क्षिप्रमेनं). —^d) Ks पुत्रः; N1 पुत्रः; Ds पुत्रं (for पुत्र). K1 Ds T G1 M संशाम्य; Ks शाम्यसु; Ks शक्यं नु; Ds संशाम्य; Gs ३ क्षा-

सिख (for शाम्यस्य). Ks पांडवं; Gs बांधवान्; Gs बांधवैः (for पाण्डवैः).

25 Dn1 om. 25 (cf. v. 1. 19). —^a) Ks ३ न बुध्यसे त्वं; T G1 M न त्वं बुध्यसि; Gs बुध्यसे त्वं हि. K1 Ds 4 सुदुर्बुद्धे; K2 तु दुर्बुद्धे. —^b) S2 अमर्षिणं. K1. ३ भीमसेनेन मर्षणं. —^c) Ks ३ वाक्शरैर्वै; N1 वाक्शरैस्तु; Ds वाङ्मारा*स; Gs नाराचैश्च (for वाङ्माराचैश्च). Ks नुदन्; Gs तदा (for नुदन्).

26 Dn1 om. 26 (cf. v. 1. 19). —^a) K1-s Dn3 Ds M1. 4 एव; B1-s D1. ३. 4. ६. ३. ३ एव (for एव). S2 Ds रमसा; K1 रभसः; Ks B1-s D1. ३. 4. ६. ३. ३ रहसि; B1 भयदः; Dn3 G2 रभसं (for रभसः). S2 (orig.) क्रुद्धैः; S2 (by corr.) क्रूरोः; N1 Dn3 D1. ३. 4. ६. ३. ३ T2 क्रुद्धो; B1-s क्रुद्धान्; M1. ३ क्रूरा; Ms 4 क्रूरान् (for क्रूरो). Ks तात परंतवक्तारो; Ds तानेव —^b) S2 वाक्शल्यम्; Ks ३ वाक्शल्यैः; B1 वाक्शल्यान्; T1 'शल्यात्' (for 'शल्यान्'). K1 अधारयन्; K2 B2 अभिधारयन्; Ks अधधारय; Dn3 अपिमानयन्; T1 सचराचरं; T2 M अधिचारयन्; Gs ३ अवरोधयन् (for 'धारयन्'). —^c) Ks तत्ससर्ज (for उत्स*). —^d) Ks ३ संयोगो वृषमेष्विव; Ds स योगो वृषं; Ds मण्डो ते वृषं; T1 सर्पो गोवृषं.

27 Dn1 om. 27^a (cf. v. 1. 19). —^a) Gs ३ एवं. —^b) Ks T1 विपुलौ. —^c) S2 Ds सिंहेनैव. B Dn D1. ३. ६. ३. ३ महागजः; Ds महाद्विपः; Gs ३ महावृषः (for महर्षभः). — After 27, K2 ins.:

52^a कान्तासङ्गमुक्षस्यर्शनिद्रयावालिकामुखः (sic) ।

१९

गान्धागुवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।

भूमौ विनिहतः शेते मीमेन शतधा कृतः ॥ १

गजमध्यगतः शेते विकर्णो मधुसूदन ।

नीलमेघपरिश्रितः शरदीव दिवाकरः ॥ २

अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान् ।

कथंचिच्छिद्यते गृध्रैरनुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३

28 *) Gs राजन् (for रौद्रं). Ks अत्यर्थं कृत-
वान्कर्म. -- *) Ko [s]मिमर्षणः; Ks [s]म्यम'; Bz
D: ह्यम'; Tz G: [s]प्यम'; Gs [s]म्यमर्षणः. Ks
रौद्रमस्य वृकोदरः; Ds भीमसेनात्यमर्षणः. -- *) S: Ks
वत्कुरो; S: Gs. १ यः कुब्जो; Ko यः कुरो; Ks यं
कुब्जो; Dn: तत्कुब्जो; G: M वत्कुब्जो (for वत्कुब्जो).

Colophon. — Sub-parvan : All MSS. श्री.
— Adhy. name : Ks गांधारीवचः; T Gs दुःशासनदर्शनः;
M: गांधारीप्रलापः. — Adhy. no. (figures, words or
both) : Ss Ks 17; Ks Tz Gs 19; Ss Ds 10;
Tz Gs 2 M 18 (as in text).

19

1 *) Ks पुत्रा (for पुत्रो). — Ks. 2 Ds. 2 om.
1st. -- *) Ss प्राज्ञसंमतः; Ks. 2 Ds. 2 सत्तमः; M:
पुत्रसंमतः. -- *) Ds om. भूमौ विनिहतः. Gs च निहतः
(for विनि'). -- Ko Gs Ms om. 1st-2nd. Ss reads
1st on marg. -- *) Ks कृतं (for कृतः).

2 Ko Gs Ms om. 2nd (cf. v. l. 1). -- *) Ks. 2
Ss B Dn Ds. 2. 2 Gs ग (Ks Dn: रा)जमभ्ये ह (G:
ग)तः शेते. -- *) Ks. 2 Ds मधुसूदनः. -- *) Ks
परिश्रितः (for 'श्रितः). -- *) Ks नारदीव (for
शर'). Bz. 4 Dn Ds. 2. 2. 2 T Ms निशाकरः (for
दिवा').

3 *) Ss अस्ति (for अस्). Gs पानिग्रहेण (for
चाप'). Ko. 2 Dn: Ds. 2. 2. 2. 2 Gs M: [ए]व (for
[ए]व). Ks अस् चैवापकर्णे. -- *) Ks पाणी. Ss
Ks कृतकिणौ (Ks 'जी). Ks पाषाणतर्किणो महान्.
-- *) Ks. 2 कथं वै; Gs कथं च (for कथंचि'). Ss
सिद्यते; Ds भिद्यते (for छिद्यते). Ks मग्रे. -- *)

अस्य भायामिपप्रेष्यन्गृध्रानेतांस्तपस्विनी ।

वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४

युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ।

सुखोचितः सुस्वार्हश्च शेते पांसुषु माधव ॥ ५

कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।

अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्मरतसत्तमम् ॥ ६

एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता ।

Ks अनुकामैः; Ks Dn: Ms अनु Dn: 'सु'; M:
'स्तु'कामैः; Gs M: अनुकामैः; Gs. 2 हनुकामस्य (Gs
'मैस') (for अनुकामैः). Ss Ko. 2-3 Ss Bz. 2. 4 Dn:
तनु (Ks 'नु')त्रवान्; Ds तलत्रवान्भवेत्; Tz तलत्रवान्;
Ms तलत्रवाङ् (for तलत्रवान्).

4 *) Ss Ko. 2-3 Gs. 2 तस्य (for अस्य). Dn:
परि (for [जा]मिष-). Ss Ks प्रेष्य (Ks 'प्य'); Ks
प्रेष्य; Ks Tz Gs M प्रेष्य (Ks 'प्य') (for प्रेष्य).
-- *) Tz Gs M गृध्रम् (for गृध्रान्). Ko एतां; Ks. 2
Dz. 2 एका; Ks एता; Dn: तांसु; Tz Gs M एता;
Gs चैव (for एतांसु). Gs तरस्विनी; Gs मन' (for
तप'). -- *) Ks. 2 पारयति; Tz वारयति; Ms वार-
यति (for वारयति). Tz Gs रोहुं (for बाला). -- *)
Ks माधवः.

5 Ko om. (hapl.) 3. Ss read, 5 on marg.
-- *) Tz Gs वृन्दारकः. Ss वेते; Tz Gs समो; M:
कुरो (for शूरो). Cv as in text. -- *) Ks. 2 विकर्णः
(Ks 'र्ण'). Ks. 2 Ss Ss Bz. 2 Dn: Ds Tz Gs पुरुष-
र्षभः; Gs. 2 Ms मधुसूदनः; Ms पुरुषोत्तम. -- *)
Ks. 2 B Dn: Ds. 2. 2. 2 Tz Gs Ms सुखोचितः (Ks 'ता');
Gs. 2 सुखोपेतः (for 'चितः). -- *) Ks. 2 B Dn:
Ds. 2. 2 पांसुषु Ks. 2 माधवः.

6 *) Ks कर्णिनालीकः; Ks कर्णिनालीकः; Ds Gs
Ms. 2 कर्णिनालीकः; Tz Gs कर्णिनालीकः; Tz कंठना-
लीकः (for कर्णिनालीकः). Dn: कर्णिनालीकनाराचैर्.
-- *) Ks. 2 Ds भिन्नः; Gs. 2 हीनः (for भिन्नः). Dn:
Tz Gs. 2 M व (Dn: सु)मार्णम् (for मर्माणम्). Ks
भिन्नवर्मणिमाहवे. -- *) Ds अद्यापि न जहात्येनं. -- *)
Ss Ks. 2 Ds Tz Ms लक्ष्मी; Ca. d लक्ष्मीर (as in
text). Ss Ks भारत. Ks. 2 Ds. 2 Ms सत्तम
(Ks 'म').

C. 11. 354
B. 11. 19. 7
K. 11. 19. 7

दुस्त्वोऽभिमुखः शेते हनोरिगणहा रणे ॥ ७
तस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।
विभात्यभ्यधिकं तात समम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८
शूरस्य हि रणे कृष्ण यस्यानतमथेदृशम् ।
स कथं निहतोऽभिमुखैः पांशुन्प्रसति मे सुतः ॥ ९
यस्याहवमुखे सौम्य स्याता नैवोपपद्यते ।
स कथं दुस्त्वोऽभिमुखैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १०
चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।

7 ") N₁ B₁ अयं (for एष). S₂ शूलेण (for शूरेण).
— ^b) S₂ K₀. 2. 3. पार (K₂ पर) यिष्यता (K₂ 'तः');
M₂ पालयिष्यतः. — ^c) K₂. 5. N₁ T G M₂ नि (M₂
वि हतः; B₁ 2 D₁. 4. 2. 8. विमुखः; M₂ [5] पि हतः;
M₂ [5] निहतः (for अभिमुखः). — ^d) K₂ हनोरिगण-
हारिणि; T G₁ M भूमितारिनिबहुणः (M₂ 'ण'); G₂. 3
मी; G₂ ह तारिस्तु महारणे.

8 ") N₁ अस्यैव; B₂-4 D_n D₁. 2. 3. 6. 8. अस्यैतद्;
G₂. 3 M₂. 3 तस्य तद् (for तस्यैतद्). D₂ कृष्णः; G₁
पश्य (for कृष्ण). — ^b) D₂ स्वपदैर (for श्वापदैर).
S K₀. 4 एव (for अर्धं). G₂ विभक्तं (for भक्षितम्).
— T₁ om. S'-3^b. — ^c) M₂ विभक्ति (for विभाति).
B₂ D₂ [अ] यधिकं; M₁ 3 ह्यधिकं. K₂ लक्ष्म्या; D_n
शूरः; G₂ तातः (for तात). K₂. 5 सुविभात्यधिकं कृष्ण;
B₁ D₂ विभाज्यलक्षिकं तातः; G₂ बहुलधिकशोभां वै.
— ^d) M₁ चेव (for इव).

9 T₁ om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). — ^a) G₂ शूरो हि
सः; G₂ शूरस्यापः; M 'स्येह (for 'स्य हि). — ^b)
B₂. 4 D_n D₁. 4. 8. 9. पश्य (for वक्ष्य). B₁ अथेष्टुशः;
B₄ G₂ इहेष्टुशः; T₂ अथोदशं (for अथे'). — After
9^{ab}, M₂-4 ins.:

53* विभाति निहतस्यापि श्वापदैरर्धभक्षितम् ।

— D₂ repeats 9^{ab} after 10^{ab}. — ^c) K₁ मैत्रैः (for
स्मिन्नैः). — ^d) S K₀. 2. 4 B₁. 3. 4 D_n D₁ T₂ पांशुः;
K₂. 5 पांशुः; N₁ पांशुः; T₁ पांशुः; G₂ पांशुः; G₂
पांशुर (for पांशुः). K₁ अग्रपति. K₂ G₂ मे (K₂ मे)
सुतः; T मासुतः.

10 ") K₀ [अ] नव (for [अ] हव). K₂ नैव;
M₂. 4 लोके (for सौम्य). K₂. 5 तस्याहवेष्यभिमुखः.
— ^b) K₂ सौम्यः; M₂ नैव (for नैव). T G₁ M₂. 3
[उ] पक्ष्यते (for पक्षते). — After 10^{ab}, D₂ repeats

धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ११
तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककशिताः ।
क्रव्यादसंघैः सहिता रुदन्यः पर्युपासते ॥ १२
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम् ।
चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ १३
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः ।
विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांशुषु माधव ॥ १४
शरसंकुचवर्माणं वीरं विशसने हतम् ।

9^{cd}. D₂ om. 10^{cd}. — ^c) K₁ निहतो (for दुस्त्वो).
— ^d) K₂ विबुधः; D₂ विविध (for विबुधः).

11 ") B₁ चित्रासनं. G₂ हतो. — ^b) K₁. 2. 5 मधु-
सूदनं (K₂ 'नः'); K₂ पुरुषसूदन (for मधु'). — ^c)
K₁ धार्तराष्ट्रम्. K₂ इदं (for इमं). — ^d) T G₂
M₁. 3 धनुर्वृतां (for 'ष्मताम्).

12 ") K₁ om. तं. K₁. 5 'माल्या' K₂ 'ला'भरणं;
D_n 'मल्याभ'; T₁ 'मालाभरणा. — ^b) K₁ युवत्याः;
D_n युवत्यः. S K₀ B D₁. 4. 8. शोककशिताः; K₂
कशिता मृशं. — ^c) D₂ क्रव्यादः (for क्रव्यादः). T
(4) M₁-8 'संघः' (M₂ 'खः'); G₂ 'संघैः' (for 'संघैः').
— ^d) S₁ K₂ D_n रुदन्यः; K₀ रुदत्याः.

13 ") B₁ निर्घोषः; D₂ 'संघोषः'; G₂ M₁. 4
निर्घोषः; M₂. 5 'घोषं च' (for 'निर्घोषः'). K₂. 5 स्त्रीणां
तु (K₂ तु) रुदितं चापि. — ^b) K₁. 2 D₂. 3 गर्जिताः;
D_n गर्जिता. — ^c) G₂ इमं (for इदं). G₂. 3 पश्य
(for कृष्ण). — ^d) T₁ M₂-4 विमिश्रं (for विचित्रं).
K₂ om. प्रतिभाति मे.

14 ") D₂ युवा. G₂ वृन्दारको. T G₁ पश्य मे
दारको नित्यं. — ^b) S₁ प्रवारस्त्रीः; K₂. 5 वरवीर (for
प्रवरस्त्री). B₂ निषेवकः; G₂ निषेवितं. B₄ प्रवरः
शूरसेवितः; D₂ वरस्त्रीभिर्निषेवितं. — ^c) G₂ अयं (for
असौ). D₂ सेते. — ^d) G₂ स्वधः (for ध्वस्तः).
K₁-8 N₁ B D_n D₁-4. 8. 9 पांशुपुः; D₂ पांशुपुः. K₁. 2
माधवः; K₂ पांडवाः.

15 ") K₂. 3 D₂. 4 शरसंकुचः; N₁ 'संक्षत' (for
'संकुचः'). S D_n 'ममाणं' (for 'वमाणं'). K₂ शूरं निह-
त्तममाणं. — ^b) K₂ शूरं (for वीरं). S₂ विपसने;
K₂ विस' (for विश'). K₂ हनं; K₂ महत् (for

परिवायासते गृध्राः परिविंश विविंशतिम् ॥ १५
 प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 आविश्य शयने शेते पुनः सत्पुरुषोचितम् ॥ १६
 स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोषमम् ।
 अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः ॥ १७
 यं स्म तं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोषितः ।
 क्रीडन्तमिव गन्धर्व देवकन्याः सहस्रशः ॥ १८

इन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम् ।
 निबर्हणमभिप्राणां दुःसहं विषहेत कः ॥ १९
 दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शूरैः ।
 गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ॥ २०
 शातकौम्भ्या स्रजा भाति कचचेन च भास्वता ।
 अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१

C. 11. 567
 B. 11. 19. 21
 K. 11. 19. 21

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हनम्. — Gs om. from. 15^a up to 11. 20. 2^d. — ^a) Ks परिवायासते; Ds 'वार्यसते'; Ds 'वार्यासते'. Ks प्रध्राः; Bs वृध्राः (for गृध्राः). — ^a) Ks Ds परि-
 वार्यः; Ks Bs Gs 'विश्रः'; Ks Ds 'विश्रः'; Ns B. 2. 4
 Dn D. 2. 4. 8. 9 T1 M. 1. 8 'विश्रद्'; Ds 'वयोः'; T2
 'वंशे'; Gs 'विश्रद्' (for 'विश्रा'). Ks T1 विविंशति
 (Ks 'ति'). M2 परिविंशत्यविंशति.

16 Gs om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) Ks प्रविश्य;
 Ds प्रहस्य (for प्रविश्य). Ks Ds Ds शूरः; Bs वीर;
 Ts वीरः; Ds सूर (for वीरः). — ^b) Ks अनीकिनी;
 Ks 'किनी'. — ^c) Ns B Dn D. 2. 3. 8. 9 स वीरः; T2
 Gs प्रविश्य; M. 1. 2. 4 प्रयुध्य (for आविश्य). Ko-2 Ds
 T Gs M. 1. 4 शयनं (for शयने). — ^d) Ks युवा;
 Ns पुत्रः; Bs Dn D. 2. 3. 8 Ts परः; Ds पुरः (for
 पुनः). T1 Gs तन् (for सन्). Ks Ns Dn D. 2.
 3. 8 Gs M सत्पुरुषोचिते (M2 'तः').

17 Gs om. 17 (cf. v. l. 15). — ^a) Ks स्मितो-
 पपन्नः. Ks Ds मनसं (for सुनसं). — ^b) Ko Ds
 सुभ्रः; Ks Ds सुभ्रः; Ds सुभ्रः; T1 दमश्रु (for सुभ्रु).
 Gs तारानोपमं. — ^c) Ks शूरः; Ks Ds शूरः; Ks Ds
 सुभ्रः (Ds 'श्रु'); Ks कृष्णः; Dn1 सुभ्रः; Ds
 शूरे; T1 Gs M. 2. 4 सौम्यः; T2 Gs M2 सौम्यः (for
 सुभ्रं). — ^d) Ks Ds Ds T Gs M. 1. 2. 4 कृष्ण पदच
 (by transp.); Ks सुभ्रं पदच; Ds पदच **; M2
 कृष्णपदच. S Ko. 4 विशेषतः; Ks Dn1 Ds M2
 विविंशति (Ks 'ति'; M2 'ते').

18 Gs om. 18 (cf. v. l. 15). — ^a) S Ko. 4
 Ds 3 एनं हि; Ks एते हि; Ks Bs Dn1 Ds एनं हि;
 Ks 3 ताः (Ks ता) स तं; Bs वं ज्ञानाः; Dn2 वाञ्छ

तं; T1 ये स तं; Ts वाञ्छं तं; Gs वसिस्तं; M1 यं
 सुतं; M2 3 ससितं (for यं स तं). S Ko. 4 पर्युपा-
 तिष्ठन् (for 'पासन्ते'). — ^b) S Ko-2. 4 B. 1. 2 Dn
 D. 2. 3 बहुधा वरः (Ss Ds वारः; B. 1. 2 बहु)दक्षिणः;
 Ks 3 वसुधामिव दः. — ^c) Ss गांधर्वः. — ^d) Ks 3
 दिव्यकन्याः.

19 Gs om. 19 (cf. v. l. 15). Ks om. 19^a-20^b.
 Ks not collated. — ^a) Ks इन्तारः. S Ko. 1 Ds 3
 परसेन्यानां; Ks सर्वैः; Bs वीरसेनायां; T Gs 3 M. 1. 4
 वीरसेन्यानां M2 3 वीरसेनायां (for वीरसे). — ^b)
 T Gs 3 M वीरं (for शूरं). Ks Ds समितः (for
 समिति). S Ko 'शोभिन्'. — ^c) Dn2 दर्पणं चाप-
 मित्राणां. — ^d) T1 Gs M. 1. 4 दुःसहः; Gs दुष्पहः;
 M2 दुष्करं (for दुःसहं). Ks Bs 4 Ds 3 विसहेन; T
 Gs 3 M. 1. 3 प्रसः T2 'व'हेत.

20 Gs om. 20 (cf. v. l. 15). Ks om. 20^a (cf.
 v. l. 19). — ^a) T1 Gs दुष्पहस्यः; T2 Gs M दुःप-
 हस्य (for दुःसहं). Ko अस्मैतदुःसहं भाति; Ks Ds 3
 दुःसहस्य तदा भाति. — Ds om. 20^a-21^d. — ^a) B1
 गिरिम्; Dn1 Gs गिरिः (for गिरिर्). Ss Ks बास्मा-
 रुहैः; Dn1 पादारुहैः; Ds पादरुहैः; Ds corrupt;
 Gs -रात्ररुहैः (for बास्मारुहैः). M1 मूढैः (for फुल्लैः).
 — ^d) S Ko-2. 4 इवाचितः (Ks 'ताः'); Dn Ds Gs
 M. 1. 3 'वृतं'.

21 Ds Gs om. 21 (cf. v. l. 20, 15). — ^a) Ks
 Ds शातकौ (Ds 'कौ')भः; Bs T1 Gs 3 M शातकुंभ-
 (Bs 'म्बा'). Ks स्रजा नाति; Ks समाभाति; T1 Gs
 स्रजाभाति (for स्रजा भाति). Ns Dn2 शातकौम्भ्यः स्रजो
 भाति. — ^b) Ks 3 समावृतः; Ds 4. 2. 3. 8 च भाव्युतः

G. 11. 568
13 50. 1
15 50. 1

गान्धार्युवाच ।

अध्यर्षगुणमाहुर्बले शौर्ये च माधव ।
पित्रा त्वया च दाशार्ह दत्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १
यो विभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्मिदाम् ।
स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ २
तस्योपलक्ष्ये कृष्ण काष्णोरमिततेजसः ।
अभिमन्योर्हृतस्यापि प्रभा नैवोपश्राम्यति ॥ ३

G₁ सुभास्वता (for च भा'). — ^a) K_o अग्निरेव (for 'नेव'). D_s गिरेः. K_s.s स वीरशयने शोते (cf. 16^a). — ^a) K_s B_s गतासुरिव; D₁.s.s.s. M_s गतासुरपि; M₁ गतासुरवि. S₁ T_s G_s M दुःषड्; D_s दुःसड्; T₁ G₁ दुषड्.

Colophon om. in G₂. — Sub-parvan: All MSS. क्षी. — Adhy. name: K₁.s विकर्णादिदर्शनः; D_s वि-
कर्णादिदर्शनः; D_s विकर्णादिदर्शनं (sic); G_s M₂.s गांधारी-
प्र (G_s 'वि')लापः. — Adhy. no. (figures, words or
both): S₂ K₁ 15; K_s 20; N₁ D₁ D_s.s 11.

20

1 G₂ om. 1-2 (cf. v. l. 11. 19. 15). — ^a)
S_s अद्यर्षः; K_s.s अत्यर्षः; G₁ अत्यर्थं (for अद्यर्षः).
K_s D_s G₁ गुणमाधुर्यं (for 'माहुर्बले'). — ^b) T₁ पते
(for बले). D₁ सौर्वे. K₁-s.s. N₁ B D₁ D_s.s.s.
G_s M₁.s केशव (K₁.s 'वः'). — ^c) D₁ त्वया (for
स्वया). K_s तु; K_s तु (for व). B_s दाशार्हः; D₁
दाशार्हः. — ^d) D₁ D_s.s. दत्तः.

2 G₂ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) T₁ चमूमेकां.
— ^b) T संभूत्वा; G₁ स हृत्वा (for स भूत्वा). K₁
स भूत्वा मृत्युरेतेषां. — ^c) N₁ B_s D₁ D_s.s.s.s.
जयं; G₁ कथं (for स्वयं).

3 ^b) K_o काष्णेर; G₂ शौष्णेर (for काष्णेर). — ^c)
K_s [ज]स्य (for [ज]पि). K₁ अभिमन्योर्हृतस्यापि (sic).
— ^d) N₁ प्रभावो न (for प्रभा नैव). K_s.s न प्रभा
प्रतिमुञ्चति.

4 ^b) S_s गांधिवः; K₁.s गांधीवः. K_s D₁ D_s
G₁ चम्बिकः; G_s चम्बना. — ^c) T₁ G₁ M₂-s हर्तः;

एषा विराटदुहिता स्तुषा गाण्डीवधन्वनः ।

आर्ता बाला पतिं वीरं शोच्या शोचत्यनिन्दिता ॥ ४

तमेषा हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके ।

विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ॥ ५

तस्य वक्त्रमुपाग्राय सौमित्रस्य यशस्विनी ।

विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृचशिरोधरम् ॥ ६

काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।

T_s हर्तः; M₁ हता (for आर्ता). K_s G₁ बाल (G₁
'लं')पतिः; G_s बालवती (inf. lin. विलपती); M_s
बालावितं (for बाला पतिं). K_s वीरः; G₁ वीरा.
G_s आर्ता बालमती वीरम्. — ^a) K₁ शोचते (hyper-
metric); B D₁ D₁.s.s.s.s. हृत्वा; D₁ D_s
शोच्यं; G₂ [ज]शोच्या; M_s शोच्यो (for शोच्या).
S_s T₁ G_s शोच्यति. K_s.s शोच्या शोचत नि (K_s
'चत्यनं')दिताः (K_s 'ता').

5 ^a) K_o D₁ एव; M_s एको; M_s पुनः; M_s
एका (for एषा). S K (except K_s) D₁ D_s.s G_s
[ज]मि- (for हि). S K (except K_s.s) B_s D_s.s
G_s.s समागम्य (for 'साद्य'). — ^b) G_s अंतिकान् (for
'के'). G_s सह नैवोपश्राम्यति. — ^c) K_s विराटं. G_s
एषा विराटदुहिता. — ^d) K_s T₁ G_s.s M_s परिमार्जती.

6 ^a) S K (except K_s.s) D_s.s G_s.s एषा; B₁.s
D₁.s अत्यः; T G₁ M₁.s.4 तथा (for तस्य). D_s
वक्त्रम् (for वक्त्रम्). K_s-s उपादाय. — ^b) K_s यश-
स्विनी; B D₁ D₁.s.s.s. मनस्विनी. — ^c) K_s.s
विबुधः; T₁ विबुधा; G_s.s विनिद्र- (for विबुद्ध-).
K_s कमलाकारं. — ^d) S_s कंबुवृत्तिः; K₁ D_s.s 'ग्रीवं
(D_s 'व-'); K_s कंबुग्रीवः; G_s कंबुवृत्त- (for कम्बु-
वृत्त-).

7 ^a) B₁.s G_s काम्यः; T G₁ M₁ काम- (for
काम्य-). K₁ s D_s.s रूपपति (sic); T_s M₁.s.4 रूप-
मती (for 'वती'). K_s चैषा; D_s चैव; T_s G₁ M_s.s
वैषा (for चैषा). — ^b) K₁.s D_s पर्यष्वजतः; K_s D_s
G_s.s परिष्वज (G_s 'ज्य')त. K_s भामिनि; N₁ B_s D_s
भामिनी; B₁ भामिनि (for भामिनी). — ^c) K_s
लज्जमाना; T₁ लज्यः; M_s लज्जमानं. S N₁ पुरे (for
पुरा). S K_s.s नैवं; K₁ N₁ B_s D₁ D_s.s.s.s.

लज्जमाना पुरेवैनं माध्वीकमदमूर्छिता ॥ ७
तस्य क्षतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
विमुच्य क्वचं कृष्ण शरीरमभिधीक्षते ॥ ८
अवेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते ।
अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशो निपातितः ॥ ९
बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
रूपेण च तवात्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ १०

Ms चैनं; Ks चैत्रं; Ks स चैव; B₁ s T₂ चैनं; D₂ चैतं; G₂ चैवं; G₃ चैवा (for [हृ]चैनं). — ^a) K₁ मध्वाकः; D₂ अधोगे; D₃ साध्वीकः. D₃ om. मदः. S₂ मधुः; D₂ वधुः (for मदः). M₁ मूर्छितं. K₂ अधोगे मदमूर्छिता; K₂ मादीकमदत्प्यत; D₂ साध्वीकमवमूर्छिता; G₂ s माध्वीमदविमोहिता.

8 Ks om. 8-11. — ^a) B₂ अस्य. S₂ संदग्धं; K₂ संदीर्घं (for संदिग्धं). — ^b) K₁ s D₂ s D₃ परिष्कृतं (for 'ष्कृतम्'). — ^c) Ks B₁-s D₂ s. 4. 5. 8. 9 वीर; G₂ s वीरं (for कृष्ण). — ^d) K₁ B₂ D₂ T₁ अभिधीक्षते; D₂ अतिवीक्षते.

9 Ks om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) K₀ s अवीक्षः; K₁ s B₂ D₂ s. 4. 5. 8. 9 T₁ जवे (K₁ 'वै')क्ष्यः; M₁ अलक्ष (for अवेक्षः). K₁ तं व्याला; K₂ सबला; K₂ तं बालं; D₁ s. 4. 5. 8. 9 सा बाला; D₂ बाला सा. — ^b) G₂ माम् (for त्वाम्). D₂ s अभिभाषते; T₂ M₂-4 अभिधीक्षते; G₂ अपि भाषते. — ^c) T कथं (for अयं). — ^d) K₁ सदृशोक्षो. K₂ [s]भिपातितः.

10 Ks s om. 10 (for Ks, cf. v. 1. 8). — ^a) K₀ s रूपे; T G₁ M₂-4 वीर्ये (for वीर्ये). G₂ सदृशस् (for सदृशस्). — ^b) S₁ K₀ s एव च (for चैव ते). K₂ [s]नघः (for सनघ). — ^c) K₁ s B₁-s D₂ s. 4. 5. 8. 9 G₂ s Ms तवात्यर्थः; B₂ मवत्यर्थः. — ^d) G₂ s भूमौ (for भुवि).

11 Ks om. 11 (cf. v. 1. 8). S₁ damaged. — ^a) S₁ s (inf. lin.) K₀ Ps s D₂ T अत्यंतं; S₂ अत्यर्थं; K₁ अन्वतः; D₂ s अत्यंते (for अत्यन्तः). — ^b) K₁ संकरवाजिनः (sic). G₂ शोभिनः (for शायिनः). G₁ राकाशशिशिमाननः. — ^c) K₂ कश्चिदधः; K₂ कश्चिदाधः. S₁ om. ते. T₂ तु (for ते).

12 ^a) S₁ वरमांजो; B₂ मरमांजो; D₂ वरमांजो (for वरमांजो). K₂ मातरानुजमरमांजो. — ^b) K₁ ज्या-

अत्यन्तमुकुमारस्य राक्षवाजिनशायिनः ।
कश्चिदध शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११
मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
काञ्चनाङ्गदिनौ शेषे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ॥ १२
व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव ।
एवं विलपतीमार्ता न हि मामभिभाषसे ॥ १३
आर्याभार्य सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान् ।

C. 11. 20. 14
B. 11. 20. 14
K. 11. 20. 14

द्वेषः; B₁ s ज्यावातः (for ज्याक्षेपः). K₂ कठिणः; T M विहतः; G₁ विगतः (for कठिनः). K₂ माक्षिपकठिनं त्वचौ. — ^a) K₁ काञ्चनाङ्गदिनौ; K₂ कनकाङ्ग (for काञ्चना). S₂ K (except K₀ s) B D₂ D₁-2. 3. 4 G₁ s M शेते (for शेषे). — ^d) S K₃-s S₁ D₂ T₂ G₂ Ms निक्षिप्य (for निक्षिप्य). D₂ s विमलौ; T₁ विपुलौ.

13 ^a) G₂ व्यासज्य; Ca. d 'वम्' (as in text). M₂ om. बहुधा नूनं. B₁ s देहं (for नूनं). K₂ s व्यायम्य (K₂ 'वाम')मानं बहुधा. — ^b) K₂ s नूनं सुखं; G₂ सुखं दुःखं; G₂ सुखं दुःखा; M₁ s सुखं सुप्तः (for सुखसुप्तः). D₂ s श्रमादिव; G₂ श्रमादिह. — ^c) D₂ विलपती (for 'तीम्'). K₂ आर्ता. — ^d) D₂ तं (for न). G₂ च (for हि). G₂ मां किम् (for हि माम्). T₁ G₁ M किं मां (M मा) न प्रतिभाषसे. — After 13, K₁-s S₁ B D₂ D₁-2. 3. 4 G₁ ins.

54* न स्मराम्यपराधं ते किं मां न प्रतिभाषसे ।

ननु मां त्वं पुरा दूरादभिधीक्षामिभाषसे ।

[K₁-s D₂ s. 2. 3. 4 G₂ s transp. lines 1 and 2. — (L. 1) D₂ s reads prior half twice. G₂ स्मरति (for स्मरति). D₂ s D₁-2. 3. 4 G₂ ते (for ते). B₂ प्रतिभाषसे. D₂ s G₁ om. line 2. — (L. 2) K₁ ननु मा; D₂ s किं मा. K₂ दानाद् (for दूराद्). D₂ अभिधीक्ष. K₂ विभाषते; B₂ [अ]भिभाषते. — After line 2, D₁ s. 2. 3. 4 repeat line 1.]

14 ^a) K₀ आर्यभार्य; K₁ आर्याभार्य; K₂ s आर्याभार्य; K₂ आर्याभार्य; D₂ आर्याभार्य; M₁ भार्या मां च; M₂ s भार्याभार्य (for आर्याभार्य). K₂ सुभद्रा. K₂ च (for त्वम्). — ^b) K₂ s त्रिदशोपमान्; D₂ त्रिदशोपमं. — ^c) K₁ s विदुस्मां. G₂ दुःखार्ताम्. T G₁ M विदुस्मांश्च दुःखार्ताम् (T₁ 'तां'; G₁ 'तौ'); G₂ पित्र्यैव सुदुःखार्ताम्. — ^d) K₂ क; G₁ त्वं (for क). K₂ गमिष्यति.

C. 11. 583
B. 11. 20. 14
K. 11. 20. 14

पितृन्मां चैव दुःस्वार्तां विहाय क गमिष्यसि ॥ १४
तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना ।
उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
स्वस्त्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥ १५
कथं त्वां रणमध्यस्थं जघुरेते महारथाः ।
धिगस्तु क्रूरकर्तृस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ १६
द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ।
रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ॥ १७

15 Before 15, T G1 ins. वैशंपायनः. —^a) K1.2 D2.3 दिग्धागां; B Dn1 D1.2.3.4.5.6 दिग्धान्वै; Dn2 दिग्धागं; G2 संविशान् (for संदिग्धान्). —^b) Ś1 Ko.4 केशानुत्ता (K1 'त'म्य; Ś2 'नुत्ताप्य; B3.4 'स्तुक्ता; K5 केशानुत्ताम्य; B1 केशानुत्ताम्य; B3.4 Dn1 D1.2.3.4.5.6 T 'नुत्ताम्य; Dn2 ऐकनायम्य; G2.3 केशानायम्य; M3 'नुत्तावै (for 'नुत्ताम्य). —^c) Ś Ko.4 उत्सङ्गः; B1 corrupt; Dn1 उत्संतो (for उत्सङ्गे). Ś K5 आदाय (for आधाय). —^d) D1.4.5.9 अभि- (for इव). K5 पृच्छति. — Before 15th, G1 ins. उत्तरा. —^e) Ś1 Ko.4 T1 G2 स्वस्त्रीयं. — After 15th, B1.2 ins.:

55^a तं गृध्राः पर्युपासते ।

साश्वान्मधवतः पौत्रं.

—^f) D1.2.3.9 सुतं (for पुत्रं). K1.2 गांजीव- (for गाण्डीव-). D2 T1 G1 धन्विनः.

16 ^a) M1.8 त्वा; M2.4 वा (for त्वां). —^b) K1.2 D3 G1 M एकं; T एनं (for एते). Ś1 K5 महाबलाः (for रथाः). — D3 om. 16^a-17^a. —^c) K2.5 'कर्तृत्वात्; D3 'मर्तृन्वा (for 'कर्तृत्वात्). —^d) D3 -जयद्रथं.

17 D3 om. 17^a (cf. v. l. 16). —^a) D4 द्रौणः. K1.2.3 D3 S (except T1) द्रौणायनी. —^b) K1.2 Dn1 D3.3.5 वैरहं; K2.5 वैरमिः; T1 वैस्ति; G2 वैरस्य (for वैरसि). K1.2 D2 विधवाकृताः; K3 Dn1 D3.5 व्यसनीकृताः (D3 'ता; D3 'तं); T G1 M व्यसने हतः. —^c) Ś2 Dn2 M3 रथर्षभाणां; K3 अथर्ष-भाणां; D1.4.5.9 नरर्षं (for रथर्षं). —^d) D2 आसाद्य (hypermetric) (for आसीत्). M1 सदा मनः; M2 तदात्मनः.

18 ^a) D4 बलं; M4 बाल (for बालं). M2 च; M3 त्वा; M4 मा (for त्वां). K1 परिचार्यैकं; K2

बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःस्वाय जघ्नुषाम् ।
कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम् ।
त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्नाथवत् ॥ १८
दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत् ।
वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ १९
न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
प्रीतिं दास्यति पार्यानां त्वामृते पुष्करेक्षणे ॥ २०
तव शस्त्रजिताल्लोकान्धमेण च दमेन च ।

'वार्यैकं; K3 'चार्यैकं; G2.3 'वार्योवैर; M2 [अपरि-वार्यैकं. —^b) D3 मनो- (for मम). G1 जघ्नतां; G3 जघ्नुषः. K3.5 समदुःखोपजघ्नु (K5 'मि)वान्; T अने-केषां निजघ्नुषां (T2 'मितां). —^c) B1.2 D1.2.3.4.5.6.9 पाण्डवेयानां (for 'वानां च). N1 B4 तु (for च). —^d) Ko.3 B3.4 D2 G1.2 M पंचालानां. Ko-2 D2.5 तु (for च). M1.3 अथाग्रणीः; M2.4 तथाग्रणी (M3 'णीः) (for च पश्यताम्). —^e) K3.5 अपि; K4 स तु; Dn2 त्वम्; D3 मन् (sic) (for सन्). M2 नाथवन्वन्नाथवत् (sic).

19 K5 N1 Dn2 G2.3 om. (hapl.) 19^{ab}. —^a) Ko स इष्टा (hypermetric) (for इष्टा). G1 आक्रांतं (for आक्रन्दे). K3 B3 Dn1 D1.2.3.4 इष्टा त्वां बहुभिः संख्ये. —^b) G1 निनदं (for निहतं). D3 त्वम् (for त्वाम्). B3 पितामहि (for अनाथवत्). K3 Dn1 D1.4.5.8.9 हतं वीर पिता तव; D3 हतं वीरमनाथवत्. —^c) T G1 M वीरः. T G1 M3 पुरुषशार्दूल (T2 G1 'लं); M1.2.4 'शार्दूलाः (M2 'लां). —^d) T1 G1.3 M जीवति पाण्डवाः.

20 K4 om. 20^{ab}. —^a) Dn1 राज्यलोभो. —^b) Ś2 न; K1-2.5 B4 Dn2 D2.5 च (for वा). D3 पुराभवः; G1 पराजयः. —^c) K1-2.5 B D1-3.5 T3 दास्यति; Dn2 दास्यति; G3 M2 दास्यति (for दास्यति). Dn2 G2.3 M2.4 पाण्डूनां (for पार्यानां). —^d) M2 चास्यते (for त्वां). K1.2.5 पुष्करेक्षणे; B4 'क्षणे.

21 ^a) K1 शस्त्रजितालोका (sic); K2 D2 शस्त्र-जिता लोका. Dn2 G2.3 प्राप्ता ये भवता लोका. —^b) K3 दमेण; N1 नयेन; T1 जितेन; T2 क्रतेन (for दमेन). —^c) K1 क्षिप्तम् (for क्षिप्रम्). K3 त्वामनुपाच्छामि; K3 त्वनुगमिष्यामि (for अन्वा). —^d) M1.2.4 मा (for मां). Ś1 Ko.4 प्रतिपालये;

क्षिप्रमन्त्रागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ॥ २१
दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २२
कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया सितया गिरा ।
पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्नयिष्यसि ॥ २३
नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २४
प्राप्य पुण्यकृताल्लोकानप्सरोभिः समेयिष्यान् ।
सौमद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २५

K1. 2. 5 'लयः; N1 B1-3 Dn1 D1. 2. 4. 5. 8. 9 G2. 3 परि-
पालय (for प्रति)'. —

22 " S1 Ko. 4 दुर्भगः; S2 (marg. by corr.)
दुर्भरं; S2 (orig.) दर्शनः; T G1. 2 दुर्भरः; G2 पुष्करं
(for दुर्मरं). Ks न पुनः प्राप्ते; Ds पुनरप्राप्तः; T G1
प्रति न प्राप्ते. —^b) K1 को (submetric) (for काले).
—^c) K4 D3 T M1-3 त्वा; Ds त्वं (for त्वां).
—^d) K4 काले; Ds T2 हतं (for हतं). Ks M1
दुर्भगा; N1 दुर्भगा.

23 " K3. 5 Ds किमिदानीं; T1 G1 कामिनीनां.
—^b) T2 M1. 3. 4 त्वं श्लक्ष्णः (M4 'क्ष्णः'); M2 त्वं
श्लक्ष्णय (hypermetric) (for श्लक्ष्णया). S Ko M2. 3
सितया; K4 सितया (for सिं). Ds गिरा. —^c)
S2 M4 परलोके; B4 पितृलोके; Dn2 G2. 3 परलोके.
Ks पितृलोकममात्यानां. —^d) N1 मां विना (for
मामिव). S Ko. 3 G2. 3 [आ]ला (S1 Ko 'ल') पयिष्यसि;
Ks [आ]मय्य. M2. 4 नास्मान्मन्योपगृहसे; M3 मंत्रं वै
मन्त्रयिष्यसि.

24 K1. 2 N1 D2. 3 om. (hapl.) 24^{ab}. —^a) Ks
आप्सरसां (for अप्स). Dn1 स्वर्गे; Ds लोके (for
स्वर्गे). —^b) B1 Ds प्रमथिष्यसि; G2 'प्यसे. —^d)
Ks N1 गिरा वा; Ks गिरया.

25 " K3. 5 पुण्यकृताल्लोके; Dn2 'कृतो (for 'कृताल्लोके).
Ks लोके (for लोकान्). —^b) S Ko. 4 समीयिष्यान्;
Ks समेय. —^c) M1 सौमद्रं. K1 विरहन्; N1 विर-
हात्; G2 विचरन् (for विहरन्). Ks कालं (for
काले). —^d) Ks सुकृतानि.

26 " K2 संप्राप्तो. —^b) Ks T1 विहसते; Gs
विहारस्ते. —^c) Ss Ds वषमासात्; T1 M1. 3. 4 'सा;

एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
वषमासान्तपत्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २६
इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
उत्तरां मोघसंकल्पां मन्स्वराजकुलस्त्रियः ॥ २७
उत्तरामपकृष्यैनामातांमार्ततराः स्वयम् ।
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ २८
द्रोणास्त्रशरसंकुचं शयानं रुधिरश्लितम् ।
विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायमाः ॥ २९
वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ।

C. 11. 598
B. 11. 20. 31
K. 11. 20. 31

G1 वषमासः; G2 वषमासान्; M2 वषमाता (for वषमा-
सान्). K1 Ds संभवे (for सप्तमे). Ko वासि; K3. 5
N1 T M मासे (for मासि). —^d) M2 वीर म
(hypermetric) (for वीर). — For 26^{ad}, K2 subst.:

56* सुभद्रां भद्रचरित स्मरेथास्त्रिविधं गतः ।

27 Before 27, Dn2 G ins. वैश्व'. —^a) Ks
M2 [उ]स्त्वा (for [उ]क्). K3. 5 T2 G1 'वचनानि-
नाम्; G2 'वतिनामेताम् (sic); M 'वचनानां (M2 'नं)
चैनाम्. —^b) T2 G1 जवा G1 'पा कर्षति. K1. 2 दुः-
खिताः. M2 अपकृष्यन्ति दुःखिता. —^c) K3. 5 उत्तरा
(Ks 'रो). —^d) K1 कुलस्त्रियः; K2 कुलस्त्रियः;
B4 कुलस्त्रियः.

28 " K3 अवकृष्य (for अप). S Ko. 1. 3. 5 T
M1. 3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्). —^c) Ko. 5 आर्ततरः;
N1 Ds 'स्वराः; Dn2 'रताः; G2 'तरः; M2 'तरा
(for 'तराः). G2 'स्वरा (for स्वयम्). — Ds om.
28^a-29^b. —^c) Ks श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). —^d) K1
क्रोशन्ति. M2. 4 च रुदन्ति (for विलपन्ति).

29 Ds om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). —^a) Ks द्रोणास्त्रे.
N1 शरसंकुचं; B1 शरसंकुचं; Dn2 Gs 'संक्षिप्तं; G2
'संतप्तं (for 'संकुचं). —^b) Ds शयनं. T G1 M1. 3
शोणितोक्षि (T1 'क्षि) तं. — Ds reads 29^a-30^a on
marg. —^c) S Ko. 2. 4 B1. 2 G विन (K1. 2 'तु) दन्ति;
K3. 5 विचरन्ति; Dn1 D2-3 M1. 3. 4 विरुदन्ति; T1
पितृदन्ति; M2 विरुदन्ति (for वितुदन्ति). —^d) S2 K1
Ds गोमाय (for गोमायु). Ko. 5 वाससः; K3
D2 वाससा.

30 Ds reads 30^{ab} on marg. —^a) S1 K3-5 B3
D1. 4. 5. 6 T1 G1 M1 विन (S1 K4 'ना) जमानं; S2

G. 1^a 600
M. 11 20. 30
L. 11 20. 32

न शक्नुवन्ति विवशा निवर्तयितुमातुराः ॥ ३०
आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् ।
श्रेमेण च विवर्णानां रूपाणां विगतं वपुः ॥ ३१

उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
शिञ्जनेतान्हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम् ।
आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

गान्धार्युवाच ।

एष वैकर्तनः श्रेते महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १

पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान्वहन् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
अमर्षी दीर्घरोपश्च महेष्वासो महारथः ।

विनाश्य'; K₀ विनाश'; K₁ विनुद्य'; B₁ विनद्य';
B₂ विहृद्य'; D₁ विरुद्य'; D₂ विनद्धमानैर्; G₂ विम-
ध्यमानं; M₂₋₄ विरद्य' (for विनुद्य'). — ^b) K₂ D₂
G₂ असितेक्षणा (D₂ 'णां'). — ^c) K₁ B₁ D₂ s
विहृगान्; K₂ विवशं; N₁ विरसा; D₁ D₂ शोकार्ता;
M₁ विधुरा; M₂ 4 मधुरा (for विवशा). — ^d) B₂ s
D₁ D₁ 2. 4. 8. 8. 8 G₂ 8 विवर्तयितुम्; B₁ D₂ निवार';
T G₁ M विमर्ज' (for निवर्त').

31 ^a) K₁ D₂ अंसौ (D₂ 'सो) मातपतप्तानाम्; K₂
आश्वात्मातपतप्तानाम्; K₃ आश्वास आपतत्पत्ता (corrupt).
— ^b) K₂ s D₁ T₂ आयासेन; D₂ M₂ आयासेन.
— ^c) K₁ om. च. — ^d) K₂ रूपेण; B D₁ 2. 4. 8.
2. 8 वक्त्राणां; M रूपाणां (for रूपाणां). B D₁
D₁ 2. 4. 8. 8. 8 विभुतं; D₂ G₂ विभुतं; M₂ परुषं (for
विगतं). K₂ रूपेणाविगतं वपुः; G₂ रूपेण विभुतं पुनः.

32 Before 32, G₁ ins. गान्धारी. — ^a) G₂ M₁
उत्तरां. — ^b) S K₀ s N₁ T₁ G₁ काम्बोजं. B₁ D₂ om.
च. — ^c) N₁ पश्य कृष्ण (for हतान्पश्य). M श्रीनेता-
विहृतान्पश्य. — ^d) M₂₋₄ लक्ष्मणं (for लक्ष्मणं). K₂ s
सुलक्ष्मणं. — After 32^a, T G₁ M ins.:

57* कर्णिनाभिहतं कृष्ण लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।

[M लक्ष्मणं (for लक्ष्मणं).]

— ^a) K₁ आयोधनं शिरो मध्ये. — ^b) K₂ s शयानान्
(for शयानं). K₂ माधव.

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. स्त्री.
— Adhy. name: K₁ s D₂ T अभिमन्युदर्शनं; D₂
अभिमन्युदर्शनं; G₂ उत्तराप्रलापनं; M उत्तराविलापः.
— Adhy. no. (figures, words or both): S₂ K₁ G₂
19; K₂ 21; N₁ D₂ s 12; D₂ T G₁ s M 20
(as in text); D₂ 10.

21

1 ^a) K₁ महारथः; N₁ B₁ s D₁ 2. 4. 8. 8. 8 'बलः;
D₁ 'बल. — G₁ reads 1^a-3^a after 8. — ^c) K₂ s
ज्वलितानलं; T₂ तानिल; G₂ तानन (for 'तानल').
K₁ वत्संख्यं; D₂ G₂ s तेजस्वी; T₂ M वत्संख्ये
(M₁ 'घे' (for 'ख्ये'). — D₂ reads 1^a-2^a twice.
— ^d) K₂ संशान्तं; B₂ D₂ स शान्तः (for संशान्तः).
K₁ पर्य- (sic) (for पार्थ). G₂ शान्तः पार्थस्य तेजसा.

2 For the repetition in D₂, cf. v. l. 1. — ^b) T₁
G₁ M निपा (T₁ M₂ 'प'त्य (for निहत्या). K₁ s [अ]ति-
रथान्; K₂ [अ]भि' (for [अ]ति'). — ^c) K₂ शौणि-
तौघः. D₂ G₂ s समायुक्तं; D₂ परीताङ्गं (for परी-
ताङ्गं). — ^d) D₁ 4. 8. 8. 8 पतितं.

3 ^a) K₂ s अमर्षी; B₁ s अमर्षी; G₂ अमर्ष-
(for अमर्षी). S K (except K₁ s) N₁ B₁ s D₂
G₂ s दीक्ष (for दीर्घ-). K₂ रोषाश्च; D₂ रोसश्च;
G₂ कोपश्च (for रोषश्च). — ^b) = 1^a. K₁ s D₂ s G₁
महाबलः; M₂ रथाः (for 'रथः'). — ^c) D₂ G₂ निप-

रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३
 यं स पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
 प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥ ४
 शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना ।
 मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
 समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
 प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ६
 उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 त्रयोदश समा निद्रां चिन्त्यन्नाध्यगच्छत ॥ ७
 अनाधृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्मघवानिव ।

युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्दिग्मवानिव च स्थिरः ॥ ८
 स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
 भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ९
 पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
 लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ १०
 आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां
 यदग्रसच्चक्रमियं धरा ते ।
 ततः शरेणापहतं शिरस्ते
 धनंजयेनाहवे शत्रुमध्ये ॥ ११
 अहो धिगेपा पतिता विसंज्ञा

G. 11. 414
 B. 11. 21. 12
 K. 11. 21. 12

तितः (for विनिहतः). — ^a G₂ : हतो (for शूरो).
 K₁ : गाजावधन्वना (K₂ 'न.'; T₁ G₁ गांजीवधन्वना.

4 ^a K₁ : यं स पाण्डव- (sic); Dn₁ यस्मात्पाण्डवः;
 Dn₂ यं पाण्डवेयः; G₂ : यं पाण्डवेयात् (for यं स पाण्डव-).
 T₁ -पुत्रां स (for -संत्रासान्). G₁ यं हि स पाण्डवे त्रासा-
 — ^b K₂ om. सम पुत्रा. B₂ -बलाः (for -रथाः).
 — ^c K₀ : s. B₁ G₁ : M₁ प्र (K₂ : अ)युध्यन्त (G₂
 'तः'); D₀ आयु' (for प्रायुध्यन्त). — ^d D₁ M₂
 मार्तण्डाः; T₁ G₁ M₁ : s. : मार्तण्डः. D₅ G₁ यूथपाः.

5 K₂ om. 5. — ^a K₂ : T₂ शार्दूल (for शार्दू-
 लम्). — ^b G₂ सव्यसाचिनः. — ^c K₀ : s. : मार्तण्ड
 (for मातङ्गम्). — ^d K₂ : Dn₂ निपातितः.

6 ^a K₁ : D₂ : T G₁ M₁ : s. : समेताः (K₁ 'ता');
 K₂ : M₂ समेतः; Dn₂ समेव; G₂ समेन (for समेताः).
 K₁ B₁ : Dn₂ G₂ M₂ -व्याघ्रः; G₁ -व्याघ्रा (for
 -व्याघ्र). G₂ कथमेनं नरव्याघ्रं. — G₁ om. 6^a-8^b.
 — ^c T₁ विकीर्णः (for प्र). K₁ -मूर्धजा. K₁ पत्न्यो;
 T तस्य (for पत्न्यो). — ^d S₂ रुदत्या; K (except
 K₁) N₁ Dn D₂ : s. : G₂ M₂ : s. : रुदत्या; T स्त्रियस्तं (for
 रुदत्या). D₅ समुपासते.

7 G₁ om. 7 (cf. v. l. 6). S₁ damaged. — ^a S₂
 नाद्यगच्छत; K₁ नाध्यगच्छता; K₂ 'गच्छतः; K₂ :
 नाधिजग्मिवान्; Dn₂ G₂ : s. M नाधिगच्छति; T नाभि-
 गच्छति.

8 G₁ om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — ^a K₀ अनाद्युष्टः;
 K₁ : 'हृष्यः (for 'हृष्यः). S₂ परं (for परैर). — ^b
 K₁ [अ]र्चिष्मान् (for [अ]र्चिष्मान्). — ^c K₁ : B₂

D₂ : निश्चलः (K₁ 'ल'); B₂ T G₁ सुस्थिरः; Dn₁
 D₂ च स्थितः; G₂ : यः स्थिरः (for च स्थिरः).
 — After 8, G₁ reads 1^a-3^b.

9 ^a T G₁ पूर्वः; G₂ भूवो (for वीरो). — ^b
 Dn₂ मारिष (for माधव). — ^c D₅ निहतः (sub-
 metric) (for विनि'). — ^d S₂ K (except K₀)
 Dn₁ D₂ : -मग्नः; Dn₂ -हग्न (for -रुग्ण). S₂ द्रुमाः.

10 ^a K₂ पत्नी त्वं; Dn₁ पत्नीं त्वां; Dn₂ पतितां
 (for पत्नीं त्वं). — ^b D₅ G₂ लालप्यमानं. K₂ लाल-
 प्यमानकरुणां. — ^c K₁ D₁ : s. : s. : T₂ G₂ : s. : रुदतीं;
 K₂ रुदति; Dn₁ रुदतीं; T₁ पदतीं; M₂ : s. :
 (for रुदतीं). K₂ : च गतां (for पतितां).

11 ^a K₂ : आर्यन्त (for आचार्यः). M₂ : आपातु-
 (for -आपोऽनु). Cv cites आचार्यशापोऽनुगतः (as in
 text). K₀ [S]धैवद्वाः; K₁ D₂ M₁ : s. : ध्रुवं त्वं;
 K₂ M₂ ध्रुवं त्वा; K₁ गतो ध्रुवं; G₂ ध्रुवं त्वा
 (for ध्रुवं त्वां). — ^b K₁ यदग्रसच् (sic). K
 (except K₀ : s. : D₂ : s. : G₂ हृदं (for हृदं). K₁ :
 D₂ : s. : धरित्री (K₁ 'त्री'); K₂ : T₂ G₂ धरा च ते;
 G₁ धरापते; G₂ धरातले (for धरा ते). — ^c Dn₂
 [अ]ग्रहतं; T₁ G₁ [अ]ग्रहतं; T₂ [अ]ग्रहतं (for [अ]ग्र-
 हतं). — ^d S₂ K₀ : s. : N₁ B₂ : s. : Dn D₁ : s. : s. : S (ex-
 cept G₂ M₂) [अ]र्चिष्मान्; K₂ [अ]र्चिष्मान् (for [अ]र्चिष्मान्).
 K₁ : D₂ : s. : -सोमिना (K₁ 'ता')युधि; T G₁ -चक्रमध्ये
 (for शत्रुमध्ये).

12 ^a K₂ N₁ B Dn₁ D₁ : s. : s. : s. : हा हा (for
 अहो). K₂ पति तं (for पतिता). K₂ M₁ विसंज्ञं.
 K₂ अहोवसेवे पतितं विसंज्ञं. — ^b N₁ संबीक्ष्य; D₂

८. ११. ६. ४
९. ११. २१. १२
१०. ११. २१. १२

समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धनिष्कम् ।
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं
सुषेणमाता रुदती भृशानां ॥ १२
अल्पावशेषो हि कृतो महात्मा
शरीरमश्वैः परिभक्ष्यद्विः ।
द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव

कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३
सावर्तमाना पतिता पृथिव्या-
मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा
रोरूयते पुत्रवधामिता ॥ १४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

गान्धार्युवाच ।
आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १

तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन ।
शयानं वीरशयने रुधिराण्य समुक्षितम् ॥ २
तं सुगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।

समीक्ष्य (for समीक्ष्य). Śs कंठनिष्कं; N₁ B₁ ३ बद्ध-
निष्कं; D₁ ३. ४. ५. ९ बद्धकक्षं; D₂ 'निष्का (for 'नि-
ष्कम्). — ^a) K₁ D₂ सु (D₂ सु) सुषेणमाता; K₂ सुषे-
णमाता; K₂ ५ सुषोच माता; D₂ दुःखेन माता;
D₃ सखेदमाता (for सुषेण). K₃ M₂ भयाता (for
भृशता).

13 ^a) T G₁ कलावशेषो; G₂ अपाद (for अल्पाव).
K₂ वि; K₂ B D₁ D₁-४. ५. ९ [s] पि (for हि). Ś
K₀ ४ कृतात्मा (for महात्मा). — ^b) K₁ भक्ष्यै; D₂
भक्ष्यो (for भक्ष्यै). G₂ भर्त्सयन्नि. — ^c) D₂ द्रष्टं;
T₂ दृष्टा; M₂ द्रष्टु (for द्रष्टु). K₂ D₂ अस्; B₁
च न; B₂ ३ D₁-४. ५. ९ न न; B₄ मनः; D₁ तत;
T₂ स सं (for न सं). K₂ ३ शशांकः (for शशीव).
— ^d) K₂ ५ स कृष्णः (for कृष्णस्य).

14 ^a) Ś K₀ १ ४ D₂ G₂ विवर्तमाना; K₂ निवर्त;
K₂ सन्वर्तनादा; N₁ B₄ आवर्तमाना; D₁ सा वर्द्ध
(for सावर्त). K₀ पतिता; D₂ पतिता. K₂ सत्वा-
र्तनामपतिता पृथिव्याम् (sic); K₂ सा न्वर्तनादा पतिता
पृथिव्याम्. — ^b) K₂ ५ उत्थाय (for उत्थाय). K₂ M₁
चैषा; D₂ दैन (for दीना). K₂ M₁ दीना; G₁ चैव
(for चैषा). — ^c) K₄ वक्त्रेण (for कर्णस्य). K₂
वक्त्रं (for वक्त्रं). D₂ जिघ्रसा (D₂ सा) ना (for
'माणा). — ^d) K₁ रोरूपते (for रोरूयते). K₀ तत्र

(for पुत्र). K₁ ३ पुत्रवधामिता (K₁ 'तां); K₂ ५
पुत्रवधेन तसा (K₂ 'ताः); D₂ ३ पुत्रवधे हि तसा; T G₁
दुःखचयामिता.

Colophon.—Sub-purvan: All MSS. स्त्री.—Adhy.
name: K₁ D₂ कर्णदर्शनः; K₂ कर्णदर्शना; T G₂ कर्
दर्शनं; M कर्णशरीरदर्शनं. —Adhy. no. (figure;
words or both): Śs K₁ G₂ 20; K₂ 22; N₁
D₂ १३; D₂ ११; T G₁ ३ M २१ (as in text).

22

1 K₁ २ D₂ om. 1^a. — ^a) M₂ अवन्त्यं (for
आवन्त्यं). — ^b) K₂ ५ D₂ गृध्रा (for गृध्र). Ś
K₀ ४ तूर्ण (for शूर). — ^c) K₂ बंधुबंधुम्; T₁ M
शूर; G₁ दूर (for बहु). K₂ om. (hapl.) मबन्धु.

2 ^a) D₂ यश्च (for पश्य). — ^b) K₁ २ D₂ ५
शत्रूणां (for शत्रूणां). K₂ मधुसूदन. — ^c) N₁ रुधि-
रौव (for 'रेण). K₁ समुक्षितं; K₂ समक्षितं; T₁
समुक्षितं (for समुक्षितम्).

3 M₂ ४ om. 3^a-4^b. — ^a) K₁ २ ५ N₁ B D₂
D₂ ३ ५ सुगालाश्च; K₂ ४ T₁ सुगाला (K₂ 'ल) श. Ś
K₀-२ ४ D₂ हिंसाश्च; B₁ कंकश; D₂ G₂ ३ M₂
गृध्राश्च (for कङ्काश्च). — ^b) Śs K₂ क्रव्यादश्च (for

तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३
श्यानं वीरशयने वीरमाक्रन्दसारिणम् ।
आवन्त्यममितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ४
प्रातिपीयं महेश्वासं हतं भलेन बाह्लिकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥ ५
अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
मोमस्येवामिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ६
पुत्रशोकाभितमेन प्रतिज्ञां परिरक्षता ।

पाकश्यामनिता मन्थे वार्द्धक्षत्रिनिपातितः ॥ ७
एकादश चमूर्जित्वा रक्ष्यमाणं महात्मना ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८
सिन्धुसौवीरभतारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथम् ॥ ९
संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
भयन्तो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमनिकान् ॥ १०
तमेताः पर्युपासन्ते रक्षमाणा महाभुजम् ।

C 11. 627
B 11. 22. 11
K 17. 22. 11

कल्यादाश्). K₂ पृथग्विधा. — °) M₁ [अ]विकर्षति.
— °) G₁ कालवि. (for 'स्य).

4 M₂ 4 om. 4^{ab} (cf. v. 1. 3). — °) K₁ 2 Dn₁
D₂ 3 T G₁ M₁ 3 शूरम् (for वीरम्). K₃ B₂ 4 Dn₁
D₁ 4. 5. 6. 7 G₁ -कारिणं; B₁ -धारिणं; M₃ -धारिणं.
D₃ शूरं संग्रामसारिणं. — °) K₀ अवन्तिम्; K₃ आचं-
त्यम्; N₁ आपतन्ति (for आवन्त्यम्). B₁ 3 D₁ 4. 5. 6. 7
सहिता (for अभितो). K₄ नार्यो (for नार्यो). Dn₁
D₃ आवत्यसहिता नार्यो. — °) S₂ K₁ 3-5 Dn D₂ 4. 5
S रुदत्यः (for रुदत्यः).

5 °) S K₀ 4 G₂ 3 C₇ प्रातिपेयं; Dn₁ 'पायं; G₁
'वीथ्यं; Ca. d 'पीयं (as in text). — °) K₃ 5
नित- (for हतं). K₁ 2 Dn₁ D₂ T₁ G M₁ भीमेन;
D₃ भीमं न (for भलेन). K₃ बाह्लिकं. — °) D₂
असुप्तम् (for प्र°). K₃ शार्दूलं. — °) M₁ lacuna. K₂
transp. पश्य and कृष्ण. K₃ मनस्विनी.

6 °) K₂ अतिव. K₀ -वर्णस्य (for -वर्णोऽस्य).
— °) D₃ नित्यस्यापि च; G₂ हतस्यापि (for निहत-
स्यापि). K₃ च शोभते (hypermetric); B₁ 2 दृश्यते
(for शोभते). — °) K₁ 3 B₁ [अ]ति; G₁ [अ]पि
(for [अ]भि-). T₂ corrupt. — °) K₁ 2-5 D₂ G₁
पूर्णमास्यां (for पौर्ण°). S₁ K₄ Dn₂ G₂ 3 समुद्यतं
(G₂ 'तां); K₁ 2 समुद्यते; Dn₁ D₃ हनोद्यतः; D₂
समुद्यते; T G₁ समततः (for समुद्यतः).

7 °) T₂ प्रतिज्ञाश् (for प्रतिज्ञां). S K₀ 4 चाभि-
रक्ष (K₀ 'क्षि)ता; K₁ D₂ चापि रक्षिता; K₂ चाप-
रक्षिता; K₃ चैव रक्षिता; K₃ वै च रक्षिता; Dn₂
M₃ चापि रक्षिता; D₁ परिरक्षतां; D₂ योपि रक्षता;
T G₁ M₁ 2. 4 चैव र°; G₂ अभिर°; G₃ अपि र°
(for परिरक्षता). — °) T₂ G₃ M संक्षे (for संक्षे).
— °) K₃ 5 वार्धक्षत्रो; T G₁ 3 M₂ वार्धक्षत्रं; G₃ वृद्धः

क्षत्रो (for वार्द्धक्षत्रि). T G₁ 3 M₂ 4 निपातितः N₁
वार्द्धके विनिपातितः; C₇ as in text.

8 °) K₂ एकादशं. B₂ 4 Dn D₁ 2. 4. 5. 6. 7 C₇
चमूर्जित्वा; D₃ चमूर्द्धारं; T₁ G₁ M₁ चमूर्ं जित्वा; T₂
चमूर्ं जित्वा; G₂ 3 -चमूर्म (G₂ 'म)तां; M₂ 4 -चमूर्मि-
(M₃ 'सत्वा)स्तु (for चमूर्जित्वा). — °) S₂ K₁ 3 Dn₂
T₁ G₂ रक्षमाणं (for रक्ष्य°). T₁ G₁ M महात्मनिः.
C₇ रक्ष्यमाणं महात्मनः. — °) M₃ सत्यां (for सत्यं).
T₁ चिकीर्षतः. N₁ वाक्चं; M₃ तस्य (for पश्य).
— °) K₁ 2 D₂ M हतमेव; K₄ हतमेनं; D₃ हतेमेनं;
T G₁ हतमेवं.

9 S K₀ 4 om. (hapl.) 9. — °) T₁ सिन्धु-
— °) K₃ मनस्विनी. — °) D₃ भक्षयति; D₃ 'यते.
Dn₁ D₁ M₃ 4 [अ]क्षिवा (for शिवा). — °) K₃ जयद्रथे.

10 °) K₁ संरक्षिमाणं; K₃ संरक्ष्यमाणं; T₁ सं-
रक्ष°; M₂ स्वं रक्ष°. K₃ संरक्षमाणं भार्याभ (sic).
— °) K₃ अंतरक्षामिर. K₂ अच्युतः. K₁ अनुरक्षामिर-
च्युता; M₂ 4 अनुकृत्यमिराहवे. — °) S₂ K₄ आपंतो;
K₃ 5 रुदत्यो; N₁ भयतो; B₁ 2. 4 भवार्ता; Dn₁
D₁ 2. 3. 5. 6 रसत्यो; G₂ 3 कृजत्यो (for भयन्तो). K₃
न्यापकर्षति; Dn₂ [S]प्यव°; G₂ [S]प्यव°. K₁
भीषयंत्योपि कर्षते; K₃ D₂ 5 भीषयंत्यो विकर्षति; B₂ D₄
corrupt; T₂ G₁ M₁ 5 भक्षतोप्यव (G₁ M₁ 'प)कर्षति.
— °) Dn₂ (marg. as in 'text) G₂ 3 तीर्थम्; M₃
नूनम् (for निजम्). K₁ अंतकान्; K₂ अंतिकान्; D₃
अंतिकं (for अन्तिकान्).

11 °) K₁ तमेता; K₃ 5 समेता. K₁ 2 D₂ समु-
(K₁ 'म)प्राप्तंते; K₃ 5 N₁ पर्युपासन्ति (K₄ 'तो).
— °) S K₀ 2-4 N₁ B₁ 2 D₂ 3 रक्ष्यमाणं (K₂ 3 N₁
'जा); B₂ 4 Dn₁ D₁ 2. 4. 5. 6 रक्षमाणं; Dn₂ विद्व-
माणा; T₁ वीक्षमाणं; G₁ 3 वीक्षमाणा; G₃ वीक्षमाणः

C. 11. 827
B. 11. 22. 11
K. 11. 22. 11

सिन्धुसौवीरगान्धारकाम्बोजयवनस्त्रियः ॥ ११

यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।

तदैव बध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ॥ १२

दुःशलां मानयद्भिस्तु यदा मुक्तो जयद्रथः ।

कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥ १३

सैषा मम सुता बाला विलपन्ती सुदुःखिता ।

प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् ॥ १४

तु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।

यत्सुता विधवा बाला स्तुपाश्र्व निहतेश्वराः ॥ १५

अहो धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव ।

शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥ १६

वारयामास यः सर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृह्णिनः ।

स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ १७

तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् ।

परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

M1 रक्षमाण- (for रक्षमाणा). — After 11^{ab}, Ds ins. :

58^a दुःखलां मानुपं ते (sic) रक्षमाणा महाभुजम् ।

—^a) Ś गांधारं; Ks. s. गांधाराः; B Dn1 D1-3. s. s. भर्तारं; T G1 कांभोज- (for गान्धार-). —^a) Ś1 Ko. s. N1 Ds कांभोजः; Ks कांबोला; Ks कांबोजा; Ds कांबोजं; T G1 गांधार- (for कांभोज-). Ks M1 बचनाः; Bs जवन- (for यवन-).

12^b) Ks. s. प्राद्रवाः (for प्राद्रवत्). Ko-2. s. B1 Dn2 D1. 2. 4-5. s. s. केकयैः. —^a) Ks तदेव.

13 Ds om. (hapl.) 13^{ab}. Śs reads 13^{ab} on marg. in Devanāgarī. —^a) K1 दुःखलां; S (except M2. s) दुःखलां (G1 M1 ला). Śs Ks-3 B1 च (for तु). N1 दुःखासनं मानयद्भिर् (sic). —^b) B1. s. T1 G1. s. M1. s. तदा; M2. s. तथा (for यदा). D1. 4. s. s. c. व्यक्तो (for मुक्तो). K1 Bs जयद्रथ (Bs थं). —^a) S Ko तं (for तं). Ds G2 कृष्णां (Gs ण्णा); M मान्यां (for कृष्ण). Ks कथमुद्यतं कृष्ण. —^a) Gs आह्वयति (for मानं). Ks. s. न (for स्म). G1. s. M1. s. s. मे (for ते). Dn2 [S] नच; T G1. s. M1 सुताः; G2 न ते; M2-4 सुतां (for पुनः). — After 13, Ds. s. ins. 59^a.

14 Gs om. 14-15. —^a) Ś Ks Ds से (Ks से; Ds से) वा मम; T G1 सैव मे (for सैषा मम). Ks सुताकृष्ण (for सुता बाला). —^b) K1. s. विलपति सुः; Dn2 प्रलपती सुः; T1 G1 प्रसल्लतीव; T2 प्रसल्लतीव;

M प्रसम्यतीव (for विलपन्ती सु-). Ś1 Dn1 Ds च (for सु-). Ks. s. सुदुःखिताः. —^a) K1 D2 आत्मना इति; Ks प्रभयति; Ks N1 G2 M2-4 प्रमापयती (K1 ति); B1. 2. 4 Dn2 Ds प्रला (Ds म्ला) पयति. Dn2 नात्मानम् (for चा). —^a) Śs Ks आक्रोशयति; B2. 4 Dn1 D1. 2-3. s. s. G2 M1. 4 आक्रोशति च; T G1 M2. 3 आक्रोशतीव (for आक्रोशति च). Ks पांडवं.

15 Gs om. 15 (cf. v. l. 14). —^a) Ds तु (for तु). —^b) N1 परमं मे (for परं मम). —^a) D1. 3. s. s. T2 मसुता; Ds मसुतां.

16^a) N1 B Dn1 D1. 3. 4. s. s. हा हा (for अहो). Ks. s. वै (for धिग्). Śs K2 दुःशलां; Ks दुःशला; T G M2 दुःशलां (for दुःशलां). —^b) M2 इह (for इव). —^a) Ks. s. समासाद्य (for अना). T G1 M2 भर्तुः शिर अपश्यती (Ts ती); M1. 2. 4 भर्तुः शिरो ह्य- (M1 रोप्य) पश्यती. —^a) N1 बध्यमानाम्; Ds धावमाना; G2 वाचमाना; Gs धावमानान् (for मानाम्). Dn2 G2. s. तत्त्वं (for इत्स्व).

17^a) K1-2. s. N1 Dn2 D2 धारयामास. M2 यत्सर्वं (for यः सर्वान्). —^b) M2 बांधवान् (for पाण्डव). Ko गृह्णिनः; Ks गृह्णिनः; T2 गार्हिनः (for गृह्णिनः). —^a) Bs D1. 3. 4. s. s. हत्वा स (by transp.); Dn1 हत्वा सुः; M2 स हि त्वां. K2 विपुलाः सेनाः; Ks विपुलां सेनां; Ks M विपुलां सेनां; T1 विशिखारैः सेनां; T2 G1 विशिखैः सेनां. —^a) Ks मृत्युं (for मृत्यु-).

२३

गान्धार्थुवाच ।

एष शल्यो हतः शेते साक्षात्कुलमातुलः
धर्मज्ञेन सता तात धर्मराजेन संयुगे ॥ १
यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहतः शेते मद्राजो महारथः ॥

18) Ks. ६ तं सत्त इव; B₄ उन्मत्तमिव; G₁ M
तं सुप्तमिव. — °) D₉ हर्दति (for रुदन्ति). Ks [ए]-
ना; Dn₂ [अ]स्ता; D₈ [ए]ता (for [ए]ता). — °)
S₂ प्रियाद् (for स्त्रियाद्). S₁ Ko. ४ चंद्रोपमा इह (Ko
'व'); Ks. ५ चंद्रोपमाः स्वयं; D₂ चंद्रोपमानिनः.

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. स्त्री.
— Adhy. name: T G₃ जयद्रथदर्शनं; M₂ गांधारी-
प्रलापे जयद्रथशरीरदर्शनं; M₁ गांधारीप्रलापः. — Adhy.
no. (figures, words or both): S₂ G₂ 21; K₂
23; N₁ D₂ १४; D₂ 12; T₂ M₂ 22 (as in
text).

23

1 K₁ om. the ref. — °) K₂ मातरः; T₁ मातलः
(for मातुलः). — °) K₁ २ B₄ Dn D₁-२.२.२ हतस
(for सता). S₁ Ko. ४ नाम; Dn₂ G₂ [अ]नेन; G₂
तेन (for तात).

2 °) G₂ वर्धते (for स्प). — °) K₁ २ D₂ सर्वदा
(for सर्वत्र). S₁ Ko. २.४ N₁ D₁ २-२.२.२ पुरुषर्षभः.
— °) D₂ २ एव (for एष). K₁ निहते. — °) Dn₁
मद्राजो (submetric); M₂ मद्रराज (for मद्रराजो).
K₁ २ Dn₁ D₂ २ T₁ G₁ M महाबलः (for 'रथः'). — S₁
K N₁ B₁ २.४ Dn₂ D₂ S ins. after 2; D₂ २ after
11. 22. 13:

59* जयद्रथे यदि मयुरपरार्धं कथंचन ।

मयुरे कथं मयुरपरार्धं विवक्ष्यः ।

[(L. 1) K₄ जयद्रथो; B₁ २ 'इव'. N₁ D₂ २.२ वद-
मयुर. G₂ २ M₁ विवक्ष्यः (for कथंचन). — G₂ २ M₁
om. line 2. — (L. 2) S₁ Ko. ४ रिक्त (K₂ ७ न) पुनरेव
किं; K₁ D₂ कृतपुत्रे च कं (D₂ तं); K₂ कृतपुत्रे कृतं;
K₂ मयुरे तु किं; K₂ corrupt; N₁ मद्रराजे तु तं;

येन संगृह्यता तात रथमाधिरथेयुधि ।

जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा तेजोवधः कृतः ॥ ३

अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रमुदर्शनम् ।

मुखं पद्मपलाशाक्षं वडैरादष्टमव्रणम् ॥ ४

एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा ।

B₁ २ मद्रराजो वि; M₂ मयुरपर्वण; Dn₂ मयुरेति
किं; D₂ २ मयुरे न कं (D₂ 'ते तु कं'); G₁ मयुरः
कथं; M₂-४ मयुरे तु कं (for मयुरे कथं). K₁ २ Dn₂
D₂ M₂ विवक्ष्यः; Ks. ५ 'विश्वः']

3 °) S (except G₂) तेन (for येन). S₁ Ko. २-२
Dn₂ संगृह्यता (Ks. ५ 'तां'); N₁ संप्रज्यता (for सं-
गृह्यता). — °) K₁ २.२ B₁ G₁ २ आधिरथे (for 'रथे').
D₁ २.२.२.२ युधि (for युधि). — °) K₁ २ D₂ मम
(for पाण्डु). — °) K₁ वध; K₂ D₂ वदा; B₁ २
Dn₁ D₁ २-२.२.२ T₂ G₂ M₂ तदा (for तदा).

4 °) N₁ Dn₁ D₂ ४ हा हा (for अहो). S₁ K₂
विक्ष्व (S₂ 'इव') (for धिक्पश्य). — °) D₂ -पूर्ण-
(for -चन्द्र). Ks. ५ पूर्णचंद्रस्य दर्शनं. — S₁ reads
4th on marg. in Devanāgarī. — °) Dn₁ M₂ मुखं
(for मुखं). Dn₁ वयु- (for पद्म). S₁ Ko. २.४ N₁
दलाभा (S₂ 'मा')क्षं; K₁ D₂ दलाक्षमं (D₂ 'मं');
K₂ ७ दला (K₂ 'ला')भासं; Dn₂ दलाभं च; D₂
दला**; G₂ २ दलाकारं. — °) K₁ T G₁ व्याकैर;
B₁ Dn D₁ २.४.२.२.२ काकैर; D₂ व्याकैर; M₁ २.४
वकैर (for वडैर). S₁ वदनाद**व्रणं; S₂ K₂ वध-
कंककृतव्रणं; K₁ दालैरादष्टमव्रणं; K₂ वधवलेदष्ट; K₂
व्याकारादष्ट (sic); N₁ वदनादष्टव्रणिं; B₁ २.४ मध्व-
मानं (B₁ 'नं') विहंगमैः; D₂ व्यालेनाहुष्मकमे; G₂
बंधकाभासमव्रणं; G₂ बंधुकमोहं; M₂ वडैरादष्ट.

5 °) S₂ K₂ एष; K₁ एषं; K₂ एषः; B₂ D₁
२.२.२.२ अस्य (for एषा). K₂ चामीकराभस्य; B₁ २
सूर्यकराभस्य. M₂ एषादि करामस्य (submetric). — °)
K₂ सप्रभा; K₂ B₁ २.२ M₂ सुप्रभा; Dn₂ T₂ G₂ २
संनिभा; D₂ सप्रभाद् (for सप्रभा). — °) K₂
अस्माद्; Dn₁ आस्माद् (for आस्माद्). S₁ Ko. ४ विनि-
गता; K₁ २ D₂ विनिगता; G₂ विनिह* (for विनि-
गता). — °) S₂ K₂ भक्षते; G₂ २ भक्षिता (for
भक्षित). K₂ भक्षते कृष्यते युधि.

C. 11 639
B. 11. 23. 5
K. 11. 23. 6

आस्वाद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यने कृष्ण पक्षिमिः ॥ ५
युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
रुदन्त्यः पर्युपासन्ते मद्रराजकुलस्त्रियः ॥ ६
एताः सुशूक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभम् ।
क्रोशन्त्यभिसमासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ७
शल्यं निपतितं नार्यः परिवायांभितः स्थिताः ।
वाञ्छिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिवर्षभम् ॥ ८
शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम् ।
शयानं वीरशयने शौर्यैर्विशकलीकृतम् ॥ ९
एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।

6 ") Śs निहतं (for निहतं). —^b) Ds सल्यं.
D2.s शमितिः (for समितिः). Śs Ko.4 शोभिनं (for
शोभनम्). —^c) Śs रुदन्त्याः; K2.s तरुण्यः; Śs
रुदन्त्यः (for रुदन्त्यः). Ś Ko.4 पर्युपासीनाः; Ks 'पा-
स्यते. —^d) Śs B1.2.4 D1.1.6.8.9 मद्रराजं. K1.2
Śs D2.s S (except G2.s) कुलंगनाः (for कुलस्त्रियः).

7 ") M2 हताः (for एताः). K1 D2 सुशूक्ष्मः;
K2 सुशूक्ष्मं. Śs (sup. lin. as in text) G1 वदना
(for वसना). —^b) Ds नरर्षभ. —^c) Śs क्रोशन्त्यः;
Śs Ko.4 क्रोशन्त्यः स्म; K2.s क्रोशन्त्योभिः; B Dn1
D1-4.8.9.9 क्रोशन्त्यो (Dn1 'त्या) च; G1 क्रोशन्तीभिः
(for क्रोशन्त्यभिः). —^d) Ko क्षत्रियर्षभान्; K1.2
'र्षभः; Ks 'र्षभाः; B1 D2 'र्षभः; G1 'र्षभाः.

8 T1 om. (hapl.) 8. —^a) Ks विनिहतं; Ks
निपातितं (for निपतितं). Śs B1-3 Dn1 D1.2.4.6.8.9
शूरः; Ds नार्यः (for नार्यः). —^b) M2 [अ]प्रत (for
[अ]भितः). Ks स्थिता. —^c) Śs K1-2.s Śs B Dn
D1-8.9.9 T2 वाञ्छिता. Śs गुञ्जिनः; Śs गुञ्जयः; Ko
गुञ्जिनः; K2.s ऋषभः; Ks गुञ्जिनः; Śs G2 वृष्टयः;
D2 कृष्टयः; G1 वृष्टयः (for गृष्टयः). —^d) Śs Ko.4
Bs Dn2 D1 G2.3 परिलभ्यः; Ks Ds 'भग्नम्; Śs
प्रविलभ्यम् (for परिमग्नम्). K1.2 Śs B Dn1 D1.2.4.
8.9 हव द्विपं (for हवर्षभम्).

9 ") Ks सरणदं; Gs M2 शरणदं (submetric) (for
शरणदं). —^b) K2.s नरसत्तमः; Śs नृपः; T1 कृष्ण
वर्षभः; M वृष्णिर्नन्दन (for रथसत्तमम्). K1.2 D2.s
पश्येनं वृष्णिर्नन्दन (K1.2 'नः); G2 पश्येनं कृष्ण नन्दन.
—^d) Śs Ko रथैर्; Gs शनैर् (for शरैर्). Ks विश-

गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः ॥ १०
यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते ।
श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान् ॥ ११
एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
लोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य बलिना यथा ॥ १२
योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थ धनंजयम् ।
संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥ १३
यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन ।
स एष निहतः शेते मीम्भो मीम्भकृदाहवे ॥ १४
पश्य शान्तनवं कृष्ण शयानं स्वयवर्चसम् ।

कलीः; Ca.d विशकलीः (as in text). K2 करं (for
कृतम्).

10 ") K1 शैवालयोः; K2.s शै (Ks शि) लाधिपो;
Ds शैलान्वयो (for 'ल्यो). M2 राजं (for राजा).
—^b) Ds reads 10th on marg. —^c) Ks चराः (for
चरः). K1.2.4 Dn D1.s S श्रीमान्. Ds शंकरः
संवरः श्रीमान्. —^d) T1 G भुवि (for भुवि).

11 ") K1 [ए]ष (for [ए]षा). Ds विराजति.
—^a) K1 B1 D2 स्वापदैर् (for 'षा'). K1.s भक्ष-
माणस्य; Śs भक्षमाणस्य. —^b) Ds शोभयन्तिव; S
शोभयन्त्येव (for 'यन्तीव). K1 च मूर्धजान् (hyper-
metric); Gs मूर्धजाः.

12 ") K1.2 Dn2 D2.s S रोमहर्षणम्. K1 इत्युग्रं;
K2.s Śs B Dn1 D1.2.4 अत्यर्थं (for अत्युग्रं). —^a)
Śs बलिना; Ks बलिना; Ks भलिना; Ks बलिनां;
Dn1 बलितो; Dn2 D4.6.8 [ह]वाहिना; Ds बलिनो;
Ds [ए]वाहिना (for बलिना).

13 ") K1 महाबाहोः; K2 'बाहुम्. —^b) K2 एषा
(for एष). K2.s पार्थो (for पार्थ). K2.s धनंजयः.
—^c) Ks संयोगं (for संशयं). Gs तु (for च).

14 ") Ds शैर्ये (for शौर्ये). Dn1 वार्ये च; Gs
वीर्येण (for वीर्ये च). Ks वीर्ये वै चारुदर्शन. —^a)
Ko M1 भीमवधा M1 'दा' हवे; K1.4 D2 T G1.s
भीमकृदा (D2 'ता') (for भीमकृदा).

15 ") Ks एनं; Ks एतं (for पद्य). —^b) Ks
वर्चसां. —^c) K2.s Śs Dn Ds G2 M2 पतितं (for

युगान्त इव कालेन पातितं सूर्यमम्बरात् ॥ १५
 एष तप्त्वा रणे शत्रून्शस्त्रतापेन वीर्यवान् ।
 नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥ १६
 शरतल्पगतं वीरं धर्मे देवापिना समम् ।
 शयानं वीरशयने पश्य शूरनिपेविते ॥ १७
 कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
 आविश्य शेते भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा ॥ १८
 अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् ।

पातितं). G: अंतिकात् (for अम्बरात्).

16 *) Ks सोधयित्वा; Ks पार्थियित्वा; Dn1 Ds T G1 एष जित्वा (Dn1 Ds तीर्त्वा) (for एष तप्त्वा). Dn2 महा- (for रणे). —^b) K1 शास्त्र; K1 G2 शत्रु- (for शास्त्र). Ko -पातेन; Ks. s N1 T G1 -पातेन (for -तापेन). G1 (also as in text) पातितः (for वीर्यवान्). —^c) K2 नरः; Ks. s न च (for नरः). Ks सूर्यास्तम् (for सूर्योऽस्तम्). K2 अन्वेति (for अभ्येति). K1 corrupt. —^d) Ks सूर्यास्तमिति; Ds M: सूर्योस्तमिति. K1. 2. s केशवः.

17 *) Ks. s -तल्ले (for -तल्प-). K1. 2 Ds भीष्मं (for वीरं). Ds शरतल्पे पितुः शास्त्रे. —^b) N1 G2 धर्म- (for धर्मे). S देवर्षिणा (for देवापिना). Ko. s धर्मदेवापिनासममे (sic); K1. 2 Ds ऊर्ध्वरंतसमद्यु (Ks 'द्यु'तं). —^c) S1 Ko. 4 वीर- (for शूर-). K2 -निषेवते; Ds M -निषेवितं (M: 'ता').

18 *) Ks G2. s M2-4 कर्णिनाली (Ks 'लि)कः; T1 G1 कर्णनालीकः; T2 कंकनालीकः. —^b) S Ko. 4 Ds आस्तीर्य- (Ks 'कं') (for आस्तीर्य). Dn1 शयनोत्तमां. —^c) D2 सेते (for शेते). —^d) Ko स्कंधा; Ks कंदः (for स्कन्दः). S1 Ko. s-3 N1 Dn Ds शरवणं; Ds शरवने (for 'वण').

19 *) S K1 अतूलपूर्णं; Ko अतूलपूर्णं; K1 अतूलपूर्णं (submetric); Ks अतूलपूर्णं; N1 अतूलपूर्णं; Bs Dn2 (marg. as in text) आकर्णं; D2 अतूलपूर्णं (sic); G2 अतूलपूर्णं; M1 अतूलपूर्णं (for 'पूर्ण'). Ks B1 Dn1 Ds G2 गांगेयं; Ks गांगेये (for गाङ्गेयस्). Cv as in text. —^b) S Ko. 4 भारैः (for बाणैः). S Ko. 4 Ds समन्वितः (Ds 'तां'); Dns S समन्वितं (M1 'तः'). —^c) K2 [ड]पधानाप्यं; Bs 'बान्धवमं'; D2 'धानाद्यैः'; Ds 'धामायां'; T G1 'धानाद्यैः'; G2

उपधायोपधानाध्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ १९
 पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशः ।
 एष शान्तनवः शेते माधवाग्रनिमो युधि ॥ २०
 धर्मात्मा तात धर्मज्ञः पारंपर्येण निर्णये ।
 अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेप प्राणानधारयन् ॥ २१
 नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान् पराक्रमी ।
 यत्र शान्तनवो भीष्मः शेतेऽथ निहतः परैः ॥ २२
 स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः ।

G. 11 277
B. 11 23 23
K. 11 23 24

'धामाप्य' Gs M 'धानाद्यैः' (for 'धानाध्यैः'). Ks उपाध्यायोपधानाप्यं. —^d) K1 G2 गांजी (G1 'जी' वधन्विना; K2 गांजीवधन्वना

20 *) Ks पालयानः. K1. 2 Ds पितुर्यैः; Ca. d पितुः शास्त्रम् (as in text). S Ko. 4 पितुः शास्त्रं पालयान (Ks 'ता'); Ks पालयाना पितुः शस्त्रं. —^b) Ks चमूरता (for ऊर्ध्वरेता). Ks महामनाः; Bs 'तपाः'; Ds 'बलाः'; Ds 'रथाः'; M: 'बलाः' (for 'बलाः'). —^c) Ks शेषः (for एष). Ks शान्ततलवः (hypermetric) (for शान्तनवः). —^d) Ks प्रतिमो; G1 [ज]प्रतिमे (for [ज]प्रतिमो). T G1 M2. s रणे; G2. s M1. s रयः (for युधि).

21 S1 damaged. —^a) B1 D1. s. s वतः; Dn1 Ds वतः; Ds तव (for तात). K1-3 Ds सर्वज्ञः; Ks धर्मज्ञः; B1 S सर्वज्ञः (M: 'ज्ञ') (for धर्मज्ञः). —^b) Ss Ko. 4 Cv पारंपर्यं च; Ks. s पराचार्ये स; B D2. s पारावर्ज्ये; T G1 पाराव (G1 'वा')र्येयः; G2. s M: s पाराव (G2 'वा')र्ये स; M1. 2. s पाराचार्ये स (for पारंपर्येण). Ko निर्भये. —^c) K1 च (for सन्). —^d) M: s अयं (for एष). Ss प्राणा व्यवधारयन्; Ko प्राणान्वधारयन्; K1-2. s 'निधारयन्'; Ks 'न्यधारयन्'; D2. s 'नधारयन्'; Ds 'निधारयन्'. Ds प्राणापानान्वधारयन्.

22 *) Ss Ko. 4 वलः; Ds विद्वान्; M1. s बुद्धिः; M: स्वर्षी; M: कश्चित् (for युद्धे). Ko रणे; Ds कृतां; G2. s कृते; G2 कृतः; M1. 2. s कृतः (for कृती). M: युद्धे (for कश्चित्). —^b) Ks विद्वान् च; Ks विद्वान् च; Dns नास्ति कश्चित्; T1 G2. s M न विद्या न (for न विद्वान्). Ks. s पराक्रमे; Dn1 'कमो'; Ds 'क्रमः'; S (except Gs) 'कमः' (for 'कमी'). —^d) G1 विविहतः (for स वि); K1. 2 B2. s Dn1 D2. 2. s हरैः (for वरैः).

c 11 657
B. 11 23 23
K 11 23 24

धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ॥ २३

प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धृतः ।

स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २४

धर्मेण कुरुवः कं तु परिप्रक्षयन्ति माधव ।

गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५

अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।

तं पश्य पतितं द्रोणं कुरुणां गुरुसत्तमम् ॥ २६

अस्त्रं चतुर्विधं वेदं यथैव त्रिदशेश्वरः ।

23 $\tilde{N}_1$ om. 23^{ab}. — ^a) B₁ वीरेण (for शूरेण). — ^b) K_o. 2. 5 B Dn₁ D₂. 5 G₂ पृच्छमाने (Dn₁ 'जे' न; M₂ [अ]पृच्छयमानेन. — ^c) K₂. 5 धर्मेणाप्याहवे (K₂ 'रे'). M₁. 2. 5 [अ]भवत् (for [अ]हवे). — ^d) K₁. 2 D₂. 5 आदिष्टः; $\tilde{N}_1$ आख्यातः; Dn₁ आख्यातः (for आख्यातः).

24 ^a) $\tilde{S}_1$ K_o. 1. 4 D₂ T₁ G₁. 2 प्रणष्टः; K₂ प्रनष्टः; M₁. 2. 4 विनष्टः (for प्रनष्टः). Dn₁ कुरुवंशं (for 'वंशश्च'). K₂ $\tilde{N}_1$ G₂ सन्; B Dn D₁. 2. 4. 6. 8. 9 T G₁. 2 स (for च). K₂ प्रनष्टकुरुवंशस्य. — ^b) T₁ पुनरेव; G₁ 'येण' (for 'येन'). — ^c) K₂. 5 B₁ T G₁. 2 पराजयः; Dn₂ पराक्रमी; G₂ परंजयः (for पराभवम्).

25 ^a) K₁. 2 D₂ धर्मेण; K₂. 5 कर्मेण; T G M₁ धर्मेण (for कर्मेण). K_o. 2. 5 Dn₂ D₂ G₂. 5 M₁. 2 किं तु; $\tilde{N}_1$ किं न; T G₁ केन (for कं तु). — ^b) K₂ परिप्रक्षयन्ति; K₂ 'प्रेक्षयति'; $\tilde{N}_1$ Dn₂ 'रक्षन्ति'; D₂ 'प्रक्षन्ति'; D₂ पुरि प्रक्षयति; T परिप्रक्षयति; G₁ 'द्रक्षन्ति'; G₂ 'त्यक्षयति'; G₂ बरिवक्षयति (for परिप्रक्षयन्ति). K₂. 5 माधवः. Cf. as in text. — $\tilde{S}_2$ reads 25^a-26^d on marg. — ^c) T₁ हते; G₁ एते (for गते). K₂. 5 देवप्रभे (for 'व्रते'). K₂ स्वर्ग्यः; T G₁ भीष्मे (for स्वर्ग). — ^d) $\tilde{S}_1$ K_o. 4. 5 B₂. 4 D₂ G₂ M₁ नरर्षभः; K₁. 2 'र्षभः' (for 'र्षभे').

26 $\tilde{S}_2$ reads 26 on marg. — ^a) D₂ अर्जुनेन. D₂ विनेतारम् (for विनेतारम्). G₂ अर्जुनः समरे वीर्यम्; M₂ अर्जुनस्वापि नेतारम्. — ^b) K₂ आचार्यः; G₂ आचार्यः (for आचार्य). — ^c) K₂. 5 गुरुणां (for कुरुणां). $\tilde{S}$ K₂. 5 D₂ गुरुमुत्तमः; K₁ 'सत्तमो'; K₂ शुभसत्तमः; $\tilde{N}_1$ द्विजमुत्तमः; B D₁. 2. 4. 6. 8. 9 द्विजसत्तमः; D₂ T₁ M₂ कुरुसत्तमः; T₂ कुलसत्तमः; M₂ कुरुसत्तमः (for

भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥ २७

यस्य प्रसादाद्भीमत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् ।

अकारं स हतः शेते नैनमस्त्राप्यपालयन् ॥ २८

यं पुरोधाय कुरुव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान् ।

सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः पृथक्कृतः ॥ २९

यस्य निर्दहतः सेनां गतिरभेरिवाभवत् ।

स भूमौ निहतः शेते शान्ताचिरिव पावकः ॥ ३०

धनुर्मुष्टिरशीर्षश्च हस्तावापश्च माधव ।

गुरु^a). K₂ संप्रभे कुरुमुत्तमं.

27 ^a) G₁ वीर (for वेद). — ^b) K₂. 5 यश्चैव; D₁. 5 यथावत्; D₂ यथा वा (for यथैव). K₁ त्रिदी-
शेश्वरः; K₂ D₂ त्रिदिवेश्वरः; K₂ त्रिदेवि^a (for त्रि-
दशे^a). — ^c) D₂ [s]थ (for वा). M₂ महावीरस्य
(for 'वीर्यस्य'). — ^d) K₂ माधवः.

28 K₂ om. 28^a-29^a. — ^a) $\tilde{S}$ K₁. 4 प्रभावाद्
(for प्रसादाद्). — ^b) K₁ पाण्डवाः; K₂ पाण्डवः;
G₂ साण्डवः (for पाण्डवः). M₂ om. from कर्म up to
पाण्डवान् (in 29^b). — ^c) K₂ येन; B₁. 2 नैतः; G₂
नैवम् (for नैनम्). $\tilde{S}_1$ K_o शास्त्राणि; $\tilde{S}_2$ K₂. 4 B₁. 2
शास्त्राणि (for अस्त्राणि). G₁ [अ]वारयन् (for [अ]पाल-
यन्). — After 28, G₂ ins. on marg. शास्त्रदर्शनं
भीष्मदर्शनं.

29 K₂ om. 29^a; M₂ om. 29^{ab} (cf. v. l. 28).
— ^a) K₂ पुरस्कृत्य (for पुरोधाय). — ^b) K₁ Dn₁
D₂ आह्वयते (K₁ 'त'); K₂. 5 D₂ आह्वयती (K₂
'त'; D₂ 'त'); $\tilde{N}_1$ आह्वयति; B₂. 4 D₁. 2. 4. 6. 8. 9
T₂ आह्वयते (for 'गन्ति'). Dn₂ T G₁. 2 च; G₂ [ह-]
ति (for स्म). — ^c) K₁. 2 धर्मभृतां; $\tilde{S}$ अस्त्रं (for
शस्त्रं). — ^d) K₂ द्रोणः. K₂ शास्त्रैः (for शस्त्रैः).
 $\tilde{S}$ K_o. 4 क्षतः कृतः; K₂ मृतः हतः; K₂ पृथक्कृतः;
B₂. 5 Dn₁ D₁. 2. 4. 6. 8. 9 परिक्षतः; D₂ मृतः क्षितः (for
पृथक्कृतः). D₂ द्रोणः शस्त्रभृतां वरः.

30 ^a) K₂ तस्य (for यस्य). K_o-2 सेना. — ^b)
 $\tilde{S}_1$ **मतिरः; $\tilde{S}_2$ क्रोधे मतिर (orig. सैन्यमतिर); K_o
अग्ने गतिरः; K₁ गतिरसेर (for गतिरसेर). M इवा-
बमौ (for 'भवत्'). — ^c) K₂ संभूमौ; K₂ अभूमौ
(for स भूमौ). $\tilde{S}$ K_o. 4 स शेते निहतो भूमौ. — ^d)
K₁ शांताः; T₁ G₁ शान्ताचिर (for शान्ताचिर).

31 ^a) K₁ D₂ विशीर्णस्य (D₂ 'अ'); K₂ D₂ अशी-

द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३१

वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव ।

अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥ ३२

वन्दनार्हाविमौ तस्य बन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ ।

गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशताचिंतौ ॥ ३३

द्रोणं हृपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।

कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ३४

वां पश्य रुदतीमार्ता मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।

हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ३५

वार्षाभिनननुत्राणं घृष्टद्युम्नेन केशव ।

उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ ३६

प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।

हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३७

अग्नीनाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वालय सर्वशः ।

C. 11. 672
B. 11. 27. 38
K. 11. 23. 39

णस्य; B₁ अग्नी*श्च (for अग्नीर्णश्च). Ś Ko. 4 धनुमु-
(K₄ 'हुं') धेनुर्ण (Ko 'लं') च; K₂ धनुमुष्टिवशीणस्य;
K₃ धनुमुष्टिवशीरस्य. —^b) Ś Ko. 4 D₂ G₂ M₂ 4 हस्ता-
वापं च; K₁ 'वापस्य; K₂ 'वापस्य; D₂ हस्तवापश्च;
G₂ हस्तावपश्च; M₂ (also) 'वातश्च (for 'वापश्च). K₂
माधवः; D₂ केशव (for माधव). —^c) Ś K₄ om.
(1 haphl.) 31^a-32^b. Ko reads 31^{cd} on marg. —^e)
K₂ प्रणम्य; K₃ प्राणस्य; G₂ lacuna (for द्रोणस्य).
D₂ निहतश्च. G₂ निहतस्यापि दृश्यते. —^d) K₂ दृश्यते
(for दृश्यते). Ś₂ जीवितं (for जीवतो). G₂ 3 पांडवै-
र्जीवितो यथा.

32 Ś₁ K₄ om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). —^a) Ś₂
K₂ 4 T₂ G₂ M₂ वेदाश्च यस्माच्च; G₂ वेदाः शास्त्राणि;
M₂ देवताश्च यस्माच्च (hypermetric); M₂ वेदाश्च
यस्मिंश्च (for वेदा यस्माच्च). —^b) K₂ 4 N₁ D₂ सर्वा-
स्त्राणि (for सर्वास्त्राणि च). K₂ 4 केशवः. —^c)
K₂ अनपेतानि; M₂ अनपेता हि. K₂ शूरा; M₂
(also as in text) शूरान् (for शूराद्). —^d) Ś₁
Ko यथैवास्यान्; Ś₂ K₄ 'वाद्यान्; G₁ 'वाचिः; G₂
'वादेः; M₂ 'वामौ (for 'वादौ). K₁ 4 प्रजापतेः;
K₂ M₂ 2 प्रजापतेः; T₁ 'पतिः (for 'पतेः).

33 —^a) K₁ 2 4 T₂ वन्दनार्हाविमौ; D₂ corrupt;
T₁ वन्दनार्हाविमौ (for वन्दनार्हाविमौ). B₂ वस्य (for
तस्य). —^b) K₁ वेदिभिर्; K₂ G₂ M₂ 4 वंदिभिर्;
M₁ वादिभिर् (for वेदिभिर्). D₂ वंदिर्; G₂
निहतौ; G₂ विहतौ (for वन्दिहतौ). K₁ शुभैर्; D₂
ययौ (for शुभौ). —^c) B₁ वि*वंति; D₂ विकार्वंति
(sic); D₁ 1 2 3 4 विहृष्वंति; D₂ च कर्षंति; D₂ विहृ-
ष्वंति; G₂ विक्षिपंति (for विकर्षंति). K₁ गोमाय-
वाधिकावर्षंति; K₂ शुगोमायुधिकावर्षंति; K₂ 4 गृध्राः
काकाः प्रकर्षंति. —^d) B₂ पश्य (for शिष्यः). K₁
-जताचिंतौ; N₁ B D₂ D₁ 2 3 4 5 6 -जताचिंतौ; D₂
-सता; T₁ -सरा; M₁ -सतायुगौ; M₂ -सताचिंतौ;
M₂ (inf. lin. as in text) -सताचिंतौ (for -जताचिंतौ).

34 —^a) G₂ द्रोणे (for द्रोणं). —^b) G₂ निहतो
(for निहतं). K₂ 4 मधुसूदनः. —^c) K₂ कृपी कृपण-
मन्वादौ (sic). —^d) Ś Ko. 4 दुःखापहतः; N₁ दुःखेन
हत- (for दुःखोप-). K₂ -चेतना; D₂ -चेतना; D₂
-चेतसा.

35 K₂ om. 35^a-36^b. —^a) K₄ तं; D₂ ता (for
तां). D₂ तस्य (for पश्य). B₁-3 D₂ D₁ 2 3 4 5 6
पतिताम् (for रुदतीम्). Ko. 4 शांता (for भार्ता).
—^b) K₁ 4 मुक्तकेशाम्. T₁ G₂ अधोमुखां; T₂ अधो-
मुखीं (for अधो). —^c) Ś Ko. 4 उपासीनां; K₁ 4
'संती; N₁ 'वंती; D₂ 'यांती; T₂ 'संती; M₂ 'संति
(for 'सन्ती). —^d) N₁ D₂ 3 अश्व- (for शस्त्र-).

36 K₂ om. 36^a (cf. v. l. 35). —^a) D₂ 4
डिक्क- (for भिक्क-). —^b) K₂ 4 तपास्ते वै; K₂
N₁ B₂ 3 D₂ 4 T₂ G₂ उपासते; K₂ उपासंते; B₁
उपासते; T₁ उपास्यते; M₂ उपासे सा (for 'से वै').
G₂ 3 रणे (for मृधे). K₂ द्रोणे (for द्रोणं). —^d)
B₁-3 ब्रह्मचारिणः; D₂ 1 'रिणी; T₂ 'रिणं. — After
36, G₂ reads 39^a-40^d for the first time, repeating
it in its proper place.

37 —^a) K₂ प्रेतकृत्य; B₂ D₂ 3 प्रेतकार्ये. K₂ यजत्रे;
M₂ यतने (for यतते). —^b) Ko कृपे (for कृपी).
M₂ जातुरं (for जातुरा). K₂ कृपया कृपणं ततः. —^c)
K₂ 4 समीपे पश्य अर्जुनश्च. —^d) B₂ M₂ 4 तपस्विनी.

38 B₂ om. 38-39. Ś₁ damaged. —^a) Ś₂
Ko. 4 अग्नीनादाय; K₁-2 4 D₂ 4 G₂ 4 अग्नी (K₂ 'सि)-
नादाय; N₁ B (B₂ om.) D₂ D₁ 2 3 4 5 6 T₂ अग्नि-
माहृत्य. —^b) G₂ 4 चिताः (for चित्तौ). Ś₂ K₂ N₁
D₂ 4 सर्वतः (for सर्वशः). M₂ यजत्राग्निं सर्वशः.
—^c) Ś₂ Ko. 4 D₂ 4 G₂ 4 द्रोणमादाय. K₁-3 गायंते;
D₂ गायते; T₁ G₁ 4 M₂ गायंती (for गायन्ति).
—^d) K₁ सामानि (for सामानि). T₁ G₁ गायकाः;
G₂ सामना (for 'गाः).

C 11. 672
B. 11. 23. 38
K. 11. 23. 39

द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ॥ ३८
किरन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः ।
धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ३९
शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्ते भूरितेजसम् ।
त एते द्रोणमाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

गान्धार्युवाच ।

सोमदत्तमुनं पश्य युयुधानेन पातितम् ।

वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ १

पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।

39 B₁ om. 39 (cf. v. l. 38). — ^a) K₂ D₅ किरन्ती; K₃ N₁ B₁-3 D₂ D₁-4, 5, 8, 9 कुर्वन्ति (for किरन्ति). D₅ [इ]व (for च). K₃ एके (for एते). K₃ किरन्ति चर्चितामेके; D₂ कुर्वन्ति चर्चिते मिते (sic); G₂ किरन्त्यपचर्चितामेका; M₂ किरन्तीवर्चितामेते. — ^b) G₂ ब्रह्मचारिणी; M₂ 'वारिणः (for 'चारिणः). — For sequence of 39^{ad} in G₂, cf. v. l. 36. — ^c) K₂ धनुर्भिश्च शस्त्रैश्च. — ^d) T₂ M 'नीलैश्च (for 'नीडैश्च). K₁ D₂ माधवः; B₁ साधवः; G₂ भारत (for माधव).

40 For sequence of 40 in G₂, cf. v. l. 36. — ^a) K₃ स्तोमिश्च; N₁ शरैश्च (for शस्त्रैश्च). S₁ Ko. 4 अन्ये (for अन्यैश्च). G₂ शस्त्रैरन्यैश्च विविधैश्च. — ^b) S Ko. 4 बध्वन्ते; K₁ वीध्वन्ते; K₂ बध्वन्ते; K₃ बध्वन्तो; K₃ B₂ D₂ बध्वन्तो; N₁ D₂ बध्वन्ति; B₁ M₁ बध्वन्तो; B₂ बध्वन्ते; D₂ D₁ D₂ G₁ बध्वन्ते; D₂ वीध्वन्ते; D₂ दहन्ते; M₂ बध्वन्तो; M₃ बध्वन्तो (for बध्वन्ते). K₃ तेजसां; D₂ तेजसा. G₂ यजन्तो भूरितेजसः. — ^c) S Ko. 4 आदाय; D₂ समाधाय (hypermetric); M₂ आमाय (for आधाय). N₁ B D₂ D₁ 4, 5, 8, 9 इति (N₁ B₁ 2, 4 D₂ D₂ एते) द्रोणं समाधाय; G₂ तत एते च (G₂ तु) द्रोणाय. — ^d) K₂ शंसन्ति; T गायन्ति (for शंसन्ति). S रुदन्ति; K₂ रुदन्ति; K₃ द्रवन्ति (for रुदन्ति).

41 ^a) M₂ om. (hapl.) from स्त्रिभि up to गच्छन्त्य (in 42^{ad}). K₂ 3 अन्तस्त्वं (for अन्तःस्वैर). Ko सामभिरभिरन्तस्वैर. — ^b) K₁ अनुसासन्ति; N₁ D₂ 'गावन्ति (for 'शंसन्ति). K₁ चापरैर (for चापरे). K₂ समाधाय समन्ततः. — ^c) K₁ असावग्निम् (for

अग्ना). S Ko. 4 D₂ उपादाय; K₁ 2 D₂ D₂ 4, 5, 8, 9 M₂ समाधाय; K₂ 5 N₁ G₁ उपाधाय (for इवाधाय). — ^d) K₃

42 M₂ om. up to गच्छन्त्य (cf. v. l. 41). — ^a) S₂ G₂ 'मुखां; M₂ 'मुखं (for 'मुखा). K₂ 5 गंगा. — ^b) M₂ द्रोणपुत्रो (for 'शिष्या). — ^c) K₂ 5 B₂ D₂ 5 S अपसव्यं (K₂ 'व्या) (for 'सव्या). K (except K₄) B₂ 4 D₂ T₁ G M चित्तां; T₂ च तां (for चितिं). — ^d) K₂ M₂ कृपी; T₁ कृपिं (for कृपीं). S₂ B₁ 2 T₁ G₁ 2 M₁ 3, 4 तथा; K₁ 2 D₂ च ते; M₂ यथा (for तदा).

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. श्री. — Adhy. name: K₁ गांधार्या वचनं; T M₂ द्रोण संस्कारः; G₂ M₂ 4 'द्रोणसंस्कारः; M₁ संस्कारः. — Adhy. no. (figures, words or both): S₂ G₂ 22; K₁ 21; N₁ D₂ 15; D₂ 13; T G₁ 3 M 23 (as in text).

24

1 ^a) K₁ 2 सोमदत्तमिदं (K₂ 'मं); D₂ 'दत्तसुतः. T सोमदत्ति (T₂ 'त्तं) च पश्येन. — ^b) S₁ Ko. 4 युयुधानं निपातितं. — ^c) S Ko. 4 G₁ विनद्यमानं; K₃ विनुद्यं; B₁ 2 विनोद्यं; D₂ D₂ 9 विरुद्यं; T₁ विनद्यमानैर; M₁ 2, 4 विरद्यमानं.

2 ^a) K₁ 2 D₂ उग्र- (for पुत्र-). K₁ 2 D₂ D₂ संतप्ता; D₂ संतप्तं (for 'संतप्त). — ^b) K₁ 2 D₂

युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥ २
असौ तु भूरिश्रवसो माता शोकपरिभुता ।
आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ३
दिष्ट्वा नेदं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
कुरुसंक्रन्दनं धोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
दिष्ट्वा यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम् ।
अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ॥ ५
दिष्ट्वा स्नुषाणामाक्रन्दे धोरं विलपितं बहु ।

न शृणोषि महाराज सारसीनाभिर्वाणवे ॥ ६
एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णासितमूर्धजाः ।
स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ॥ ७
श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्वा न पश्यसि ।
छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ॥ ८
शलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवममेव च ।
स्नुषाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्वा नाद्येह पश्यसि ॥ ९
दिष्ट्वा तत्काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः ।

C. 11. 286
B. 11. 24. 10
K. 11. 24. 10

D₂. 3 जननी तस्य माधव (K₂ 'व'); K₅ सोमदत्त-
जनादनः. — ^a) K₂ D₂ गर्हयन्तीव; Dn₁ 'यन्ती च';
G₁ 'यन्तीह' (for 'यन्निव'). K₅ दर्शते; M₂ विद्यते
(for 'दृश्यते').

3 ^a) M₂ एषा (for असौ). S₂ lacuna; K₂ N₁
B Dn D₁-4. c. 8. 9 हि (for तु). K₁. 5 भूरिश्रवसौ.
— ^b) S K₂ सुता (for माता). N₁ B Dn D₁. 3. 4.
c. 8. 9 परमदुःखिता; D₂ शोकपरिभुता. — ^c) K₁
G₁. 2 M₂-4 आश्वासयन्ती.

4 ^a) Dn₁ दिष्ट्वा; D₂ दृष्ट्वा; G₂ पश्य; M₂ दृष्ट्वा
(for दिष्ट्वा). K₁. 2 B₂ M नेमं; N₁ वेद; B₁ मेनं;
B₂ D₁. 2. c. 8. 9 नैनं; B₄ D₂ चेनं; Dn₁ D₂. 4 G₂
चैनं; T G₁ त्विदं (for नेदं). S K_o. 4 महाराजो.
G₂ उवाचेदं महाराज. — ^b) S K₂ भरतर्षभः; K_o. 5
G₂. 3 'र्षभ' (for 'क्षयम्'). — ^c) S₂ कुरुसंक्रन्दनं; T
G₁ M कुरुणां क्रं (G₁ क)दनं. — ^d) S K_o. 1. 4. 5
नानुपश्यति; K₂ Dn₁ D₂. 5 T G नानुपश्यसि; M₁
2. 4 इव पश्यसि (for अनुप').

5 N₁ G₁ om. (hapl.) 5^a-8^b. D₂ om. (hapl.) 5.
K₁ reads 5 twice. — ^a) Dn₁ D₂ G₂. 3 M₂ दृष्ट्वा
(for दिष्ट्वा). K₁ तपध्वजं. K₁. 5 B₁. 5 D₂ T M₁.
3. 4 पुत्रं; M₂ पुत्र (for वीरं). — ^b) K₁ वीर; K₂
B₁. 5 D₂ T M वीरं (for पुत्रं). B₁ भूमिः; D₂ मुवि;
Ca. d भूरि. (as in text). — ^c) Dn₂ यूप. (for
ऋतु). — ^d) K₁. 2 Dn₁ D₂ T नानुपश्यसि; K₂. 5
सोद्य पश्यति; M₂ नाभ्यपश्यति.

6 N₁ G₁ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a) T₂ दृष्ट्वा
(for दिष्ट्वा). K₂. 5 स्नुषानाम्. K₁ Dn₁ D₂ आक्रन्दो;
Dn₂ T आक्रन्दं (for आक्रन्दे). S K_o. 4 दिष्ट्वा स्नुषा-
समाक्रन्दे. — ^b) M₂. 3 प्रकपितं (for वि'). — ^c) K_o
सारसेनाम्; K₂ Dn₁ D₂. 3. 5 सारसानाम्. S K_o. 4

[आ]हवे (for [अ]र्णवे). K₂ सारसीनां महार्णवे.

7 N₁ G₁ om. 7 (cf. v. l. 5). — ^a) K₂ एव (for
एक). S K_o. 2-5 Dn₂ T G₂ M₁ वस्त्रास्तु (K₂ 'स्त्रा
तु'); K₁. 2 D₂. 5 वस्त्रार्थः; B₁. 2. 4 'स्त्र' (for 'तु').
S K_o. 2-5 T G₂ M₁ पंचैताः (for 'संवीताः'). — ^b)
K₂ प्रकीर्णसिति; B₁ प्रकीर्ण सित; D₂ प्रकीर्णमित;
G₂. 3 विकीर्णासित (for प्रकीर्णासित). — ^c) S₂ स्नुषा
ते; T स्नुषाश्च (for स्नुषास्ते). G₂. 3 पर्यधावन्ति (for
परि'). — ^d) K₂ T₂ M₂-5 हतापत्यो; K₂ M₁ हत-
पत्यो (for हतापत्या). K₂ महेश्वर.

8 N₁ G₁ om. 8^a (cf. v. l. 5). — ^a) K₁-8. 5
D₂ भक्षमाणं (K₂ 'णाः; K₂ 'णः'); Dn₁ D₂. 3. 4.
c. 8. 9 G₂ भक्ष्यमाण (D₂ 'णाः; G₂ 'णः' स (for 'माण').
K₂. 5 D₂ T₂ च; G₂ M₂ तम्; M₂ तु (for त्वम्).
— ^b) M₂ भूमौ (for जहो). Dn₁ दिष्ट्वा. K₂
पश्यति. — ^c) K₁. 2. 5 छिन्नबाहुः; M₂ भिन्नबाहुर् (for
छिन्नबाहुं). G₂. 3 महेष्वासम् (for नरव्याघ्रम्). — ^d)
K₂. 5 S (except G₂. 3) पराङ्मुखं (for निपातितम्).

9 ^a) S K_o सवलं; K₁ D₂ T₂ G₁ शस्यं वि;
K₂. 5 तं चाद्य; Dn₁ शलैर्वि; G₂ शस्यं च (for शस्यं
वि). G₂ M₂-4 संख्ये; M₁ संखे (for संख्ये). T₂
शस्यं विपतितं संख्ये. — ^b) K₂. 5 नाद्ये (for एव च).
— After 9^a, B₁ repeats 11. 23. 38-39. — ^c) S
K_o. 1 N₁ B₁. 4 Dn₁ D₂. 3 T₂ G₂ M विविधाः; T₁
बहुविधाः; G₁ च बहुधाः (for च विविधाः). K₂. 5
स्नुषाश्चास्य विधावंत्यो. — ^d) K₂ नाद्येह; M₁ नाद्ये
(for नाद्येह).

10 N₁ om. 10^a-11^b. — ^a) S K₂ G₂ M₂ तं (for
तम्). T₂ चक्रं (for छत्रं). — ^c) K₂ विनिर्णयं; D₂
'कीर्ण' (for 'कीर्ण'). M₂ रथावस्थे (for रथोपस्थे).
— ^d) S K₂ Dn₁ D₂. 3 M₂-5 सोमदत्तं; K₂. 5 B₁. 5

C. 11 68b
B. 11. 24 12
K. 11. 24 12

विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेन पश्यसि ॥ १०
अमृस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम् ।
परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ॥ ११
एता विलप्य बहुलं भर्तृशोकेन कर्षिताः ।
पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं वत केशव ॥ १२
बीमसुरतिबीमत्सं कर्मेदमकरोत्कथम् ।
प्रमत्तस्य यदच्छैत्सीद्वाहुं शूरस्य यज्वनः ॥ १३

T G₁ सौमदत्तं (Ks 'सि); D₂ G₂ सौमदत्तेर.

11 N₁ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10.). —^a) S₂ Ko. 4 इमासु; Ks असौ (for अमृस्तु). —^b) S₂ भार्या. D₂ हताः (for हतम्). —^c) Ks तु (for [अ]नु). —^d) Ko असितेक्षणा Ks अशितेक्षणा (for असितेक्षणा).

12 ^a) T₂ एका; M₂ ततो (for एता). M₂ निलप्य (for विलप्य). K₁ 2 D₂ 5 करुणं; B₁ 2 D₁ 2. 3. 3 T G₁ 2 बहुलं (for बहुलं). —^b) B₁ 2 D₁ 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9 मनुः; B₂ भृशं (for भर्तृ). S₂ Ko 4 कर्षिताः; K₁ कर्षिता; Ks कर्षितां; B D₁ D₁ 4. 5. 6 कर्षिताः. —^c) S₂ Ko. 4 [अ]भिमुखा. S₂ Ko वीरं; Ks वीर; M₁ भर्तृ (for भूमौ). —^d) B₂ कृपणा. S₂ Ko. 4 N₁ B₂ D₁ 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9 तव; Ks न च; Ks ननु (for वत). K₁ 2 केशव; Ks M₂ केशवं.

13 S₂ partly damaged. S₂ (marg. in Devanāgarī) reads 13^a-14^a after 18. —^a) M₂ बीमस्तम् (for बीमसुर). K₂ om. रतिबीमस्तं. S₁ Ko. 4 D₁ 2 G₂ 3 अपि; Ks इति; N₁ अस्तु (for अति). K₁ 2 D₂ बीमस्तु; Ks बीमस्तु (for बीमस्तं). Ca. d as in text. —^b) M₁ कर्मेदम् (for कर्मेदम्). —^c) S₂ Ko. 4 प्रमत्तवद्; Ks प्रपन्नस्य; G₂ (inf. lin.) प्रसक्तस्य (for प्रमत्तस्य). S₂ यदीच्छेसीद्; K₁ 2 यदाच्छेसीद्; K₂ 3 यदी छिन्नं; D₁ D₂ यदा बाहुं; D₂ G₁ 3 M₂ 3 यदच्छेसीद्; T₁ यदच्छेदि; M₂ यमच्छेसीद् (for यदच्छेसीद्). —^d) M₂ वीरस्य (for शूरस्य). K₁ 2 D₂ चाहुनः (for यज्वनः). Ks 3 बाहुं (Ks 'हू' पश्याद्यभिविनः; D₁ D₂ शूरस्य कृ (D₁ कृ)तयज्वनः.

14 For the incident, cf. B. 7. 144. 54. S₂ reads 14^{ab} on marg. —^a) S₂ सा मातरं (for पापतरं). —^b) T₂ G हृद् (for अपि). — After 14^{ab}, S₂ reads 15^{ab}. —^c) S₂ Ko. 2. 4 D₁ 2 T₂ G M₁ 2 यस्य; K₁ D₂ अयस्य; Ks 3 पश्य; M₂ यक्ष; M₂ यक्ष (for यक्षत्). —^d) Ks 3 प्राकार्षीत्; K₁ D₂

ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः ।
यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्णीत्संशितात्मनः ॥ १४
एको द्वाभ्यां हतः शेषे त्वमधर्मेण धार्मिकः ।
इति यूषध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ॥ १५
भार्या यूषध्वजस्यैषा करसंमितमध्यमा ।
कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ १६
अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

प्राहर्णीत्; D₁ प्राहरच्च; T₁ M₂ प्रहार्णीत्; G₂ प्राहर्षत् (for प्राहार्णीत्). K₂ संशितात्मनः; K₁ संशितां; Ks 3 संशिता (Ks 'श' तत्रतः; D₁ D₁ 4. 5. 6. 7 संशितात्मनः; D₂ संशयां; D₂ संशितां (for संशितां).

15 ^a) K₂ हता (for हतः). S₂ (sup. lin.) K (except K₂) D₂ 5 T₂ M₂ 4 शेषे (for शेषे). —^b) B₁ om. त्व. K₂ स त्वधर्मेण; Ks 3 अधर्मेण तु; D₂ त्वधर्मेण (submetric); D₂ त्वमधर्मेण; T₂ क्षत्रधर्मेण; M₁ त्वमधर्मे च (for 'धर्मेण'). K₂ 4 N₁ B D₁ 2 D₁ 4. 5 T₂ G₂ धार्मिक; D₂ धर्मिणः; M₂ धार्मिकं (for धार्मिकः). — After 15^{ab}, K₁ 2 D₁ D₁ 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9 ins.:

60* किं तु वक्ष्यति वै तस्य गोष्ठीषु च सभाषु च ।

अपुण्यमयशस्यं च कर्मेदं सालकिः स्वयम् ।

[(L. 1) D₂ 3 तु (for तु). D₂ वक्षति; D₂ वक्ष्यति. K₁ 2 D₁ D₂ 3 सं- (for वै). — (L. 2) K₂ सालकीः (sic).]

— S₂ reads 15^{ab} after 14^{ab}. —^c) S₂ K₁ B₂ [ए]ता; Ks 3 [ए]पा; D₂ [ए]का (for [ए]ता). — K₂ D₂ om. (hapl.) 15^a-16^a. —^d) T G₁ M भार्या (for स्त्रियः). K₁ 2 D₂ माधव; G₁ केशव (for माधव).

16 Ks D₂ om. 16^a (cf. v. l. 15). S₂ reads 16-17 on marg. —^a) D₂ यूषध्वजस्यैषा; G₁ 'स्यैषा; G₂ 'स्यैता; M₂ 'स्यैका (for 'स्यैषा). —^b) S₂ करे (for कर). D₁ 2 संशिता; M₂ 'संशिता (for 'संशिता). K₁ 2 मध्यतः; K₂ D₂ T₂ G₂ मध्यमा. —^c) Ks 3 शिरः कृत्वैतदुत्संगे. —^d) G₂ कृपणा (for कृपणं). K₁ 2 N₁ D₂ 3 M पर्यदेवति; T₂ G₂ पर्यदेवयत्. — After 16, K₁ 2 D₂ ins. 61*.

17 S₂ reads 17 on marg. —^a) G₂ अधर्मे (for अयं स). S₂ B D₁ D₁ 2. 3. 4 स रशनोत्कर्षी; K₁ 2. 3 D₂ 3 शरासनोत्कर्षी (K₂ 'त्कर्षः; Ks 'त्कार्षी); T₁ G₁ शरासनाका (G₁ 'क)र्षी; G₂ शरशतोत्कर्षः; Ca. d as in

नाभ्यूरुजघनस्पर्शा नीवीविस्सनः करः ॥ १७
वासुदेवस्य सांनिध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ १८
किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन ।
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ॥ १९
इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्तुषाम् ॥ २०

गान्धारराजः शकुनिर्वलवान्सत्यविक्रमः ।
निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ २१
यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स वीज्यते ।
स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ २२
यः स रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः ।
तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवनेजसा ॥ २३
मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान्यो युधिष्ठिरम् ।

C. 11. 701
B. 11. 24. 26
K. 11. 24. 28

text. — ^b) K1-3.5 N1 B1.2.4 D2.5 T1 M1 -विमर्दकः (for -विमर्दनः). Ca. d as in text. — ^c) K2 M2 नाभ्यूरु- (for नाभ्यूरु-). K2 ताभ्यूरुजघनस्पर्शा. Ca as in text. — ^d) Dn1 निवि- (for नीवी-). K1.2 D2.5 विभ्रंभनः; K3.5 -ध्वंसकरः; Dn2 D1.4.8.9 विभ्रंभनः; G1 -विस्सनः; G2 -विस्सककरः (sic); M2-4 -विस्सककरः (hypermetric); Cd -रिस्सनः (sic) (for -विस्सनः). K1.2 D2.5 परः; Ca करः (as in text). S Ko.3-5 N1 B Dn2 D1-1.5.8.9 T G ins. after 17: K1.2 D5 after 16:

61* अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः ।
प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्तकरः करः ।

[(L. 1) K2.5 हन्ता (for हन्ता). B1.2 D2 शत्रूणां (for शत्रूणां). K1 अभयः प्रदः; K2 अभयः प्रदः; N1 चाभयः प्रदः; B4 D5 T G2.3 अभयकरः (for अभयप्रदः). D2 अमित्राणां भयप्रदः; G1 अमित्राणां भयकरः (for the post. half). — (L. 2) G3 च सहस्राणां (for गोसह). K2 क्षत्रियांतः (for 'यान्त-'). D5 प्रदः; T1 करः (for करः). K2 क्षत्रियाणां करकरः (for the post. half).]

18 For the incident, cf. B. 7. 142. 72. — ^a) K2.5 सांनिध्यात्; Dn1 सांनिध्यं (for सांनिध्ये). K1 वासुदेवसांनिध्ये (submetric); G1 प्रदाता वासुदेवस्य. — ^b) S Ko.4 G2 तेन; K2.5 तेन (for स्नेह). — ^c) K1 D2 प्रमत्तेन; G2 प्रमत्तश्च; M2 प्रवृत्तस्य (for प्रमत्तस्य). K1 निपातितः (for 'तितः'). — After 18, S2 reads 13^a-14^b.

19 ^a) S Ko.4 वक्ष्यति; K1 D2 वक्षसि; K2 Dn1 D2.5 T G1 M1.3.4 वक्ष्यति (for वक्षसि). K2 स सत्सु; D2 वीमत्सुः (for संसत्सु). G2 किं वक्ष्यामि च संसत्सु. — Before 19^b, M4 ins. वासुदेवः. — ^b) K1.2 D2 M2 समाधुः; G2 संकथं (for कथासु). K2.4.5 M4 जनार्दनः; D2 जनार्दनः; D2 जना अपि (for जनार्दन). — ^c) T G1 तु तत्; M1.3 च यत्; M2.4

च तत् (for महत्). Dn1 अर्जुनः सुमहत्कर्म. — ^a) S1 K1 वामः; T1 G1 M वापि (for वा स). K1.2 D2.5 किरीटभूत्; K2 किरीटिना (for 'टवान्').

20 ^a) M2 इत्येव. D2 T1 G1 ३ गर्हय (T2 'यं') ति (for 'यित्वा'). K2 N1 सा; M2 एतौ (for एषा). K2 इत्येवं गर्हितं त्वा सा. — ^b) K2.5 आसीद् (for आस्ये). K2 वरांगना. K2 कृष्णीभूत्वा वरांगना. — ^c) Dn2 एवम्; M2 एकास् (for एताम्). G2 अनुसो-चंती. — ^d) K2.5 D2 स्वपत्न्यः; G2 एतवः (for स-पत्न्यः). S Ko.4 D2 G2.5 स्वामिवल्लभाः; K2 स्वामिव स्तुषा; K2 स्वामिव स्तुषां; D2 स्वामिनः स्तुषां (for स्वामिव स्तुषाम्). C^v सपत्न्यः स्वामिनः स्तुषाः.

21 ^a) D2 गान्धारराजं (for 'राजः'). — ^b) Dn2 G2.3 सम पुत्रस्य (for भागिनेयेन). T1 मातुलः.

22 ^a) K1.5 B2 यं पुरा; M1 पुरा तु (for यः पुरा). — ^b) K1 व्यंजनाभ्यां. Ko.3 D2 T2 G2.3 स (T2 च) वीज्यते; K2 Dn2 स वीज्यतः (Dn2 'त'); K2 स वीज्यते; N1 बवीज्यत (for स वीज्यते). — G1.2 om. (hapl.) 22^a. — ^c) K2 य (for स). K2.5 एव (for एष). — ^d) K2 शयानस्य; Dn1 D2 शयने (for शयान). M1 इव वीज्यते (for उपवी). K2 शयन उपवीज्यते.

23 ^a) S2 D2.5 G2 यः स्वः; K2.5 यक्षैः; B2 यः; Dn1 D2 T1 G1 M1 यक्षः; Dn2 यः सुः; T2 यस्तु; G2 यः स (for यः स्व). — ^b) K2 सत्यः; K2.5 ताश्च (for तस्य). D2 मायाविनो माया; M2 मायि-मानो वा (sic). — ^c) K1-3.5 B2 D2 T1 G1 दग्धा (for दग्धाः).

24 ^a) S विकृतः; Ko विद्वत्; K2 विकृति (for विद्वत्). — ^b) T G1 M यो जियाव (for जितवान्यो). — ^c) T1 विपुलः. — ^d) K2.5 पुनर्लभः; T G1 स कथं (for स पुनर्). Ko जीवितो; K1 जीवितः; K2 जीविते; D2 जीविते; G2 जीवितान् (for जीवितं).

G. 11, 21
B. 11, 24, 25
K. 11, 24, 25

सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २४
शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
कितव्यं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २५
एतेनैतन्महद्भयं प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २६

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

गान्धार्युवाच ।

काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम्

Ks M1 जितं; T G1 जहौ (for जितः). G2 स पुनर्जी-
वितार्जितः.

25 ") Ks. 5 B1. 2 शकुनाः; B2 शकुनि (for श-
कुन्ताः). B3 शकुनिः; D2 शकुनिं (for शकुनिं).
— ") Ks. 5 N1 B1. 2. 4 Dn2 D1. 4. 5. 8. 9 कैतव्यं; Ds
कितवो; G2 किं तात (for कितव्यं). — ") Ks. 5
सुशिक्षितं; Dn1 Ds. 5 [उ]पलक्षितं (for [उ]पशिक्षितम्).

26 Ko om. 26^a-27^a; M1 om. (1 hapl.) 26^a-27^b.
— ") Dn2 स तेन (for एतेन). N1 [ए]व; G1 [ए]-
नन्; G2 [ए]वं (for [ए]तन्). K2 महाद्वोरं; K4
महत्वेनं; Ds महावैरं (for महद्भयं). — ") T G1 Ms-4
आहितं (for प्रसक्तं). — ") Ks. 5 Ms. 5 om. (hapl.)
26^a-27^a. — ") Dn2 G2. 5 स्वजनस्य (for सगणस्य).
Ks बा; Ds. 5 ह (for च).

27 S2 Ko. 4 Ms. 5 om. 27^a; M1 om. 27^b (cf. v. 1.
26). — ") Dn1 Ds तथैव (for यथैव). — ") S2
G2 लोकाः (for लोकाः). Ko. 5 Dn1 Ds शस्त्रजितः;
D2. 4 G1 'जिता; T1 G2 'जितां (for 'जिताः). K1
प्रभोः; K4 तथा; B1-2 Dn1 D1. 2. 4. 5. 8 G1 विभो;
D2 विभोः (for प्रभो). N1 लोकाश्च पूजिता विभो.
— ") Dn2 दुर्बुद्धा (for दुर्बुद्धैः). Ks. 5 दुर्बुद्धिना तु
तेनापि. — ") K1 शास्त्रेण. S निर्जिताः (for वै जिताः).
B4 लोकाः संतु परे जिताः.

28 ") Ds परे लोके (for तत्रापि). S Ko-2. 4
Dn2 Ds G2. 5 कथं नायं (Ds भावं) परे लोके. — ") G2
पुत्रा (for पुत्रान्). — ") Ks विरोधे वो ऋतुः प्रज्ञो;

यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
एवमस्यापि दुर्बुद्धेलोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २७
कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे आरुभिः सह ।
विरोधयेद्भुजप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ २८

शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूपितौ ।

Ks विरोधयेद्भुजः प्रज्ञो; Gs विरोधयेद्भुजः प्रज्ञान्. — ")
Ks न ऋतुर (for भृतुर). K4 मधुसूदनः; Ks ननु-
र्भुमधुसूदनः. — After 28, Ks ins.:

62* शोकार्ता यस्त्वसा कृष्णा कृष्णं पर्युपासते ।
विनाशं काङ्क्षती नित्यं पुत्राणां कुष्यती मम ।

Colophon. — *Sub-parvan*: All MSS. स्त्री. — *Adhy.*
name: K1 गांधारीवचनं; T शकुनिदर्शनं; Gs सोमद-
त्तिदर्शनं । शकुनिनिर्दानं; M शकुनिनिर्दानं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): S2 G2 23; K1 22;
K2 25; N1 Ds. 5 16; Dn2 T G1. 5 M 24 (as in
text).

25

1 ") S1 Ko. 4 T1 कांभोजं; K1 कांभोज. Ms
दुर्धर्षं (for दुर्धर्षं). — ") T1 कांभोजा; Ms. 4 कंबला
(for काम्बोजा). S1 कांभोजम् रणे चितं; S2 K4
कांभोजैः (K4 'जा) स्तरणे जितं; Ko कांभोजैस्त्वं रणे जितं;
K1 D2 कांभोजापुरणोचितं; K2 कांभोजैस्तु रणे चितं;
K3 कांभोजैस्तु रणाचितं; G2 कपिध्वजरणे हतं; G3 कांभो-
जैश्च रणे हतं. — ") Ks शयाने; K5 शयने (for शया-
नम्). S2 -स्कंदं (for -स्कन्धं). — ") K2. 3. 5 N1 B
Dn D1-5. 8. 9 पांसुषु (for पांसुषु). K2. 5 माधवः.

2 ") B1 पश्य; T G1 M अस्य (for यस्य). K1
क्षितजः (for क्षतजः). Ks Dn1 -संदिग्धौ (for -संदिग्धौ).
— ") Ko क्षतजः (for चन्दनः). K2 -रूपितौ; K4
N1 B Dn D1. 2. 4-5. 8. 9 -रूपितौ (for -रूपितौ). — ")

अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मां पुराजहत् ॥ ३
कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
दूरवन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ॥ ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।

क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनुम् ॥ ५
शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ६
मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥ ७
आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन ।

C-11 713
B. 11. 25. 8
K. 11. 25. 8

२: अवेक्ष्य. K1.2 D2.5 कृपणं; Dn1 D3 G3 कृपणा (for कृपणं). S Ko.4 बाला (for भार्या). —^a) K1.2 D3 T2 विलपति (for विलपति). K1-2.5 D2 T2 [अ]ति (K3 'वि')दुःखिता: (K5 'त:').

3 Before 3, G1 ins. भार्या. —^a) K5 परिघ-प्रख्यो; D2 'प्रख्यौ (for 'प्रख्यौ). —^b) K5 शुभतलां-गुली; D3 शुभतलांगुली; T G1 M चंदनरूपितौ; G2 शुभतरांगुली. —^c) S2 ययौ (for ययोर). S Ko.4 विषयम् (for विवरम्). K5 ययार्थिवरमापन्नां. Cv as in text. —^d) S1 अरिं * दां; Ko आरविंद; K3.5 Dn2 G1 M अरतिमां (K5 M 'तिमां); T1 मा रतिमां; T2 अरति मा; G2.3 पतिमां (sic); Cv न रतिमां (as in text). S1 Ko N1 B Dn D1.2.4.6.8.9 T G1 पुराजहात्; K1.2 D2.5 पराभवत् (K2 'वेत्; D5 'वन्'); K4 G2.3 पुनराजह (K4 'हा')त्; K5 पुरा महन; Cv पुराजहत् (as in text).

4 ^a) M2 गतीर् (for गतिं). S Ko-1 B2.1 Dn D3.3.5.9 T G2 तु; N1 च; G1 क्व (for तु). K1 गतिष्यामि (for गमिं). K5 कां गतिं गमिष्यामि. —^b) M2 हीनां (for हीना). K2 M2 जनेश्वर; K5 जनेश्वर; G2 जनेश्वरा (for जनेश्वर). —^c) D2 दूरं (for दूर). K1.2 D2.5 G1 M1 अनाथा च; K3.5 अथानाथा; N1 अनाथेवेति; D1.4.8 'थेन; D3 अताप्तेव; T M2.4 अनाथाद्य; G2 हानाथेव (for अना'). —^d) K2.5 M2.1 [ह]स्वतीव; B Dn1 D1-1.6.2.9 वेपथी (for अतीव). K2 मधुरस्वरा; D2 'स्वना; M2 मधुराध्वरा (for मधुरस्वरा). S Ko.1.4 हस्तीव मधुरस्वना; G2.3 M2 ह (M2 अ)तीव मधुसूदन.

5 ^a) S Ko.3.4 D2 M1 आतप; K1.2 D5 'पत्; K3 अनाप (for आतपे). S2 K2 Dn1 क्लाम्यमाना (K2 'णा')नां; K1 D2.5 क्लाम्य (D2 क्लाम्य; D3 क्लाम्य)मा-गानां; G1 M क्लिद्य (M2-4 ताम्य)मानानां (for क्लाम्य'). —^b) S Ko.4 विमानानाम्; K1.2 विविधानाम्; K3 विविधानाम् (for विविधानाम्). S Ko.3-5 B1.4 स्रजं

(for स्रजाम्). — D3 om. 5^a-6^a. —^a) S Ko.4 G3 क्लान्तानाम्; T1 क्लान्तानाम्; M1 क्लान्तानाम् (for क्लान्ता'). S Ko.4 T1 G1 इव (for अपि). —^a) K5 B1 जहाति; B3.4 Dn1 D1.2.4.6.8 लजति (for जहति). K1.2 B1.2.4 तनु; D2 तनु (for तनुम्). S Ko Dn2 न श्रीर्जहाति न वै तनु: (hypermetric); K4 N1 G3 श्रीर्जहाति न वै तनु: (G3 'नु:); T M जहाति श्रीर्न वै तनुं (T1 M2-4 'नु:); G1 जहार श्रीर्न वै तनु; G2 न श्रीर्जहातिरवेति: (sic).

6 D3 om. 6 (cf. v. l. 5). —^a) S Ko.4 Dn1 पतितं; G2.3 नृपतिं (for अभित:). M1 सुतं (for शूरं). —^b) K1.2.5 N1 D3 G1.3 M कलिङ्ग; K3 T1 G2 कलिङ्ग (for कालिङ्ग). K1.5 मधुसूदन. —^c) S Ko.4 दीप्ताङ्गं युग्मं (S2 K4 'गम'; K1-2.5 N1 B1 Dn D3 S दीप्ताङ्गदयुग्मं (K1-3 B1 Dn1 'गं). —^d) S2 K1-2.5 B Dn1 D1-2.4.6.8 G2 प्रतिनद्ध; G3 'बद्ध (for 'बद्ध). K1 महाभुजः. T G1 M प्रतिमानं चतु-ष्पतां.

7 ^a) K2-3 G2.3 मागधानाम्. —^b) K1.5 जयत्सेनं; Dn2 G2.3 हतं पश्य (for जयत्सेनं). K2 जनार्दन. — S Ko.4.5 M2 om. (hapl.) 7^a-8^b. M3 om. 7^a. —^c) K1.2 D2.5 आषा (K1 आषा; K2 अषा)र्व सवतः पत्न्यः; K3 संप्रवाचांप्रमुदिता; N1 D3 परिवार्य प्रमुदिता. —^d) N1 B1 Dn2 G2.3 मागधी: (for माग-ध्य:). K3 प्राप्य (for पश्य). G2 मागध्य. K1.5 D2.5 प्ररोदं (K1 'रोद; D3 'मोद')व्यः सुविह्वला; Dn1 मागध्यं प्रिययोषितः.

8 S Ko.4.5 M2 om. 8^a (cf. v. l. 7). M2 transp. 8 and 9. —^a) K1 असौमायव; K3 आसा मनत; T1 G1 हरिष्वायव (for आसायायव). —^b) K3 मधुराणां; T सस्वराणां (for सुस्व'). K3 मधुरा-णां जनार्दन. —^c) K5 'मुविह्वरा; T1 'मुतिर्नयो- (for 'हरो). Cd as in text. —^d) Dn2 G2.5 हर्ष-यतीव (for मोह'). M1 मां (for मे).

C 11. 713
B 11. 25. 8
K 11. 25. 8

मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८

प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्यः शोककशिताः ।

स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ॥ ९

कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्वलम् ।

भर्तारं परिवार्यताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ १०

अस्य गात्रगतान्बाणान्कार्ष्णिबाहुचलार्पितान् ।

उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११

9 Ms transp. 8 and 9. — ^a) K1.2 Dn1 D2.5 वस्त्राभरणा (for 'सर्वा'). — ^b) Ś K4 B4 M1 रुदन्त्यः; K5 M2 रुदन्त्याः; D5 रुदन्त्यः (for रुदन्यः). Ś Ko.4 N1 B D1 4.5 शोककशिताः (D5 'तः'); T1 'कशिता'; M5 पश्य योपितः. — ^c) B1-3 N1 D1.3.4.5.8.9 आ-स्तीर्णः; M2 स्वस्तीर्णः (for स्वास्तीर्णः). B4 आस्तीर्य वीरशयने. — ^d) K2 मगध्यः; Dn1 मागधाः; D5 मागधः (for मागध्यः). K4 transp. शेरते and भुवि.

10 ^a) K1-3.5 B1-3 Dn1 D2.4.5 कोसलानाम्; B4 कोषलानाम्; Dn2 T2 G2.3 कोसलानाम् (for कोसला). — ^b) K5 जयपुत्रं (for राजं). K3.5 T1 महद्वलं (for बृहद्वलम्). — ^c) Ś2 परिकल्पिताः; K1 परिवार्यिताः. — ^d) Ś2 (marg. by corr.) परिषतः; Ś2 (before corr.) प्रविष्टाः; K2 अरुदिताः; K5 पयिकृताः; M2-4 प्ररुदुः (for प्ररुदिताः). Ko स्त्रियाः.

11 ^a) G5 गात्रार्पितान् (for गात्रगतान्). T2 (in/lin. as in text) प्राणान् (for बाणान्). — ^b) D2 बाहु- (for बाहु-). K1.2 बलार्पिताः; 8 बलेरितान् (for बलार्पितान्). — ^c) K1 उद्धरन्त्यः; K5 उद्धरन्त्यः. K1.3 सुखाविष्टा (for [अ]सुखाविष्टा). K5 उद्धरन्त्य-सुखाविष्टाः. D5 उद्धरन्त्यसुखाविष्टा (sic). — ^d) Ś2 K1 D2 मूर्च्छमानाः (Ś2 'ना'); K2 मूर्च्छमानाः; D5 मूर्च्छ-माणः; M2 'मानः (for 'मानाः). K4 पुरः पुरः (for पुनः पुनः).

12 ^b) K5 परिश्रमान्; B2 'श्रयात्; Dn2 T G1.3.5 M 'कृमान् (for 'श्रमान्). G2 ताम्यन्तीनां तथातयैः. — ^c) M1.2 आ (M2 अम्भान् (for प्र'). Ś Ko-2.5 'भलिनाभानि; K3 'भलिना'; B4 'भणिना'; T1 G1.3 M1-3 'भलिना'; G2 'भलिनाभानि; M4 'नालनाभानि (for 'भलिना'). — ^d) Dn1 भाति (for भान्ति). K5 भाषवः; B1.2 मारिषः; M5 भारत (for माधव).

13 ^a) K5.5 द्रौणिना (for द्रोणेन). Dn1 D5 पश्य (for दूराः). T द्रोणेनाभिहताः संख्ये; M5 तदावेन

आसां सर्वानवधानामातपेन परिश्रमात् ।

प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ १२

द्रोणेन निहताः दूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।

द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे आतरः पञ्च कैकयाः ॥ १३

तप्तकाञ्चनवर्मणिस्ताम्रध्वजरथसजः ।

भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १४

द्रोणेन द्रुपदं संख्ये पश्य माधव पातितम् ।

हताः दूराः. — T om. 13^b. — ^b) K3-5 रुचिराङ्गदाः; Dn2 G M रुचिरोक्षिताः (for रुचिराङ्गदाः). — After 13^a, all MSS. (except Ś Ko.4; T [after 13^a]) ins.:

63* धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेममालिनः ।

रथान्वयगारं चापार्चि शरसक्तिगदेन्धनम् ।

द्रोणमासाद्य निर्दग्धाः शलभा इव पावकम् ।

तथैव निहताः दूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।

[(L. 1) K2 धृष्टद्युम्नः. — (L. 2) K1.2 रथान्वयगारः; K3.5 M2 'गन्धगारः; M2 रथपर्वहारः; M3 रथगन्धगारः. K1-3 B D2.3 M2-4 चापार्चिः; Dn1 चापार्चिः; Dn2 चापार्चिः; M1 चापार्चि (for चापार्चि). D1.4.5.8.9 शर-वृष्टिः; M2-4 अतिशक्तिः (for शरसक्ति). K2 -गदं धनं; Dn1 -गदधनं; D2 -गदधनं; M2 -गदे स्वनं. — (L. 3) K3.5 द्रौणिमासाद्य. K1.2 निर्दग्धा. — (L. 4) M2-4 द्रोणेन (for तथैव). K3 G1 रुचिरोक्षिताः; G3 रुचिराङ्गदाः (marg. 'रा हताः).]

— ^a) K1.2 Dn1 द्रोणाय (for द्रोणेन). G2.3 M निहताः (for [अ]भिमुखाः). G1 संख्ये; M संखे (for सर्वे). — ^d) Ko.3.5 Dn2 कैकयाः; D5 कैकया.

14 ^a) K5 वर्मानि; K5 वर्मानि; T G1 वर्णा-भासः; G2 वर्णेन (for वर्माणस्). — ^b) D1.2.3.4.5.8.9 तालध्वजः; G2 ताम्रध्वजः (for ताम्रध्वजः). N1 D5 ताम्रध्वजः (for 'स्त्रजः). Ś1 Ko.4 ताम्रध्वस्ता (K4 'स्त)-रजःस्त्रजः; Ś2 तप्तध्वस्ता इव स्त्रजः; K1 ताम्रध्वजरथ-प्रजाः; D5 तालध्वजरथप्रजाः; G2 ताम्रध्वजरथेन च. — ^c) K2.3 भासयती; N1 'यन्तो (for 'यन्ति). B5 महाभासा; M2 महीं भासान्. — ^d) K3.5 ज्वलन्तः; M5 ज्वलिता (for ज्वलिता). K1 B1 Dn1 पावकाः; B5 पञ्चराः (for पावकाः).

15 ^a) B4 निहतं; M5 द्रुपदः (for द्रुपदं). G5 संखे; M संखे (for संख्ये). — ^b) T1 G1 महद्व (for

महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ १५
पाञ्चालराज्ञो विपुलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव दिवाकरः ॥ १६
एतास्तु दुपदं वृद्धं स्तुपा भार्याश्च दुःखिताः ।
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ॥ १७
घृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुंगवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः ॥ १८
द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दे मधुसूदन ।

महा.). Ks Ds महाद्विपमहारण्ये; Ks महाद्विपमहा एव.
—^a) Ks [ह]व समाहृतं; Ks च समाहृतं; Bs सुसमा-
हितं; Dn1 महतं हतं (for महता हतम्).

16 ^a) Ks पांचाल; Ks पांचाला-; B1.2.4 Ds
पंचाल (for पाञ्चाल). K1 -राज्ये; Ks -राज्ञे; Ks
T1 -राज्ञे (for -राज्ञो). S1 Ko विपुले; Ks N1 B1.4
Dn1 D1-4.2.3.9 T G1.2 Ms.4 विमलं; Ks विमलं;
Ms विमलं (for विपुलं). —^b) Ks पुंडरीकामय-
(hypermetric) (for 'काक्ष'). B1.2 T1 G1 M पांडरं
(for पाण्डुरम्). —^c) G2.3 सहाभाति (for समा').
—^d) Ss Ks N1 B Dn1 D1-4.2.3.9 M1.2.4 निशा-
करः; Gs दिवाकरं (for निशाकरः).

17 ^a) Dn1 एतां. K1.2 Ds.2 च (for तु). M1
दुपदा (for दुपदं). S Ko.4 विद्वन्; T1 विद्धि (for
वृद्धं). —^b) K1 च दुःखिता; N1 तु दुःखिता; B1.4
Dn1 D1.2.4.2.3.9 सुदुःखिताः. —^c) K1.2.4 G1 दग्धा;
Ks दुग्धा; B1 इद्धा (for दग्ध्वा). Dn1 Gs पांचाला;
Gs पांचाल- (for पाञ्चाल्यं). —^d) K1 राजधानमपसवतः;
G1 राजानमपि सर्वतः.

18 ^a) K1 घृष्टकेतुः; Gs घृष्टकेतुर. S K Ds.2 M1
महामानं (for महेष्वासं). —^b) K1 चेदि- (for चेदि-).
Ks.2 अज्जं (for अङ्गनाः). —^c) B1 हरते; Ms हर-
तीर (for हरन्ति). Ko.2-3 B1 Dn1 Ds Ms हृतचेतसः;
K1.2 हृतचेतसं; B1 हृति चेतसः.

19 ^a) Ds द्रोणास्त्रम् (for 'स्त्रम्'). Ks.2 अभिहं-
त्येको; Ks 'हन्त्येव'; Dn1 Ds 'हन्त्येव'; G1 'गन्त्येव';
G2 'वायैव'; Gs (inf. lin.; also as in text) अ-
संभिय; T2 Ms अभिहत्येव; Ms अमवत्येव. Dn1
द्रोणास्त्रमभिहतो ह्येष. —^b) K1.2 Ds.2 विमर्दे (for
विमर्दे). Ks.2 D1.2.3 मधुसूदनः. — After 19^{ab},
Gs ins.;

महेष्वासो हतः श्वेते नद्या हत इव दुमः ॥ १९
एष चेदिपतिः शूरो घृष्टकेतुर्महारथः ।
श्वेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून्सहस्रयः ॥ २०
वितुद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सबलवान्ववम् ॥ २१
दाशार्हीपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्गे रुदन्त्येताश्चेदिराजवराङ्गनाः ॥ २२
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्तं चारुकुण्डलम् ।

64* एवं मामिह पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।

—^a) Ds हतं (for हतः). —^b) Dn1 नद्यो; Ds
नद्यां; Ms वज्रं (for नद्या). Ss Ko-2.3 N1 B1.4
Dn1 Ds.2 Ms हत (for हतः). Dn1 T G M1.2.4
वज्राहतः Ks दुमाः; Ms दुमं. Ks नद्याद्यंत इव दुमः;
Bs वातरुग इव दुमः.

20 ^a) Ks Gs चेदीपतिः; Ds वेदपतिः. Ks शूरो.
—^b) Ks घृष्टकेतुर (for घृष्ट'). K1 महारथाः. —^c)
Gs Ms-4 संख्ये; M1 संखे (for संख्ये). —^d) Ks
हता रिपुः (for हत्वा शत्रून्).

21 ^a) Bs Dn1 D1.2.4.2.3.9 विच्छिद्यमानं; Dn1
विपुन्यमानो; Ds विपुन्यमानैर; M1 विमर्चमानं; Ms-4
विरच' (for वितुद्य'). —^b) K1 प्रत्युपस्थितः; Ks
'पस्थिता; Ks प्रत्युपसंस्थिता; (hypermetric); B1
Gs.2 M1 प्रत्युपस्थिताः; Ds प्रत्युपस्थितः (for प्रत्युप-
स्थिताः). Ss तं भार्या प्रत्युपस्थिताः Ms तं भयात्सत्य-
स्थिताः (sic). —^c) Gs चेदीराजं. Ks हृषीकेशं.
—^d) Ss Ko.4.5 om. (hapl.) 21^a-23^a. —^e) K1 हतः
(for हतं). Ds सबलः; Gs च बलः (for सबलः).
K1.2 -बाधवः; B1 Ms -बाधनं (for -बाधवम्). N1
B1-3 Dn1 D1.2.4.2.3.9 सुवक्तं (N1 B1.3 Dn1 Ds 'केतं')
चारुकुण्डलं.

22 Ss Ko.4.5 om. 22 (cf. v. l. 21). —^a) K1
दाशार्हाः; Ks N1 B1-3 Dn1 D1-2.3.9 T G1.2 M1.2.4
दाशार्हः; Ms दाशार्ही- (for दाशार्ही). Gs Ms पुत्रिजं;
M1 पदय तं. Ca. d दाशार्हीपुत्रजं (as in text). K1
Ds Ms वीरः; Ds बालः; Gs कृष्ण (for वीरं). Cv
as in text. —^b) Ks शयनं (for शयानं). —^c) Gs om.
(hapl.) 22^a-24^a. —^d) K1.2 आधावांस्तो; Ks Dn1
T G1 M1.2.4 आधावांके; N1 आधीयति; Ds आधा-
वंतो; Ms आधांके (for आरोप्याङ्गे). Ds रईयेवाङ्ग

C. 11. 730
B. 11. 25. 25
K. 11. 25 25

G. 11. 29
B. 11. 25. 29
K. 11. 25. 29

द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २३
पितरं नूनमाजिस्यं युध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २४
एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २६
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।

(for रुदन्ते). —^a) B₄ D₄ चेदिराजं. M₃ -वशा-
नुगा: (for -वराङ्गना:).

23 G₂ om. 23 (cf. v. l. 22). G₃ om. 23^a.
S Ko. 4. 5 om. 23^a (cf. v. l. 21). —^a) D₅ चक्रं
(for पुत्रं). K₁ द्वीकेशं. —^b) K₁ सुवक्त्रः; N₁
B₄. 4 D₂ D₁. 2. 4. 6. 8. 9 T G₁ M₂ सुकेशं; B₁. 2
सुनयं; D₂ सुचक्रं; M₁. 3. 4 सुकेतुं (for सुवक्त्रं).
—^d) K₂ D₂ निकृत्तं; K₃. 5 विश्रुतं (for निकृत्तं).
K₃. 5 S (except T₂; G₂ om.) बहुभिः; D₂ बहुधः
(for बहुधा). K₂ D₂ रणे (for शरैः).

24 G₂ om. 24^a (cf. v. l. 22). —^a) K₃. 5
विचरं; B₁. 2 पतितं (for पितरं). D₂ शूरम् (for
नूनम्). —^b) D₅ युध्यमानैः. M₂ शितैः शरैः (for परैः
सह). —^c) K₀ न जहात्; K₃ D₂ नाजहात्. N₁ B
D₂ D₁. 4. 6. 8. 9 T₁ G₂ पितरं; T₂ G₁ M₂ पतितं (for
पृष्ठतो). K₁. 2 भीमान् (for वीरम्). —^d) K₂
नाद्यापि; D₅ तद्यापि (for अद्यापि).

25 ^a) G₂ मामिह (for ममापि). K₂. 5 गोविंद
(for पुत्रस्य). —^b) K₃ पौत्रः (for पुत्रः). K₁. 2 D₅
अन्वगात्; K₃ अन्वीरः; B₄ अन्वियात् (for अन्वगात्).
D₂ D₃ पितरः पुत्रमन्वगात् (D₃ 'यन्'). —^c) S₁
Ko. 4 M₂. 4 महाबाहुः; B₁. 2 भागं; B₄ 'वीरं' (for
'बाहो'). —^d) K₁ लक्ष्मणः; M₂. 4 लक्ष्मणं (for लक्ष्मणः).
K₂ परवीरहा; G₃ परवीरह. K₅ ममापि द्यितं सुतं.

26 ^a) K₄ विंदानुविंदानावन्तौ; K₅ 'वावंत्यौ; D₂
'विंदुवावंत्यौ; D₅ 'विंदावावंत्यौ; G₃ 'वंदावा'. —^b)
K₅ पातितौ. K₂ माधवः; B₃ D₁. 2. 4. 6. 8. 9 केशव
(for माधव). —^c) B₃ हेमांते; D₂ G₂. 3 M वने
सुः; T G₁ वनेषु (for हिमान्ते). S Ko. 4 गलितौ
(for पुष्पितौ). S₁ Ko. 4 D₅ T₂ G₂ M₂. 4 शालौ;
K₁ शालौ; K₂ शालौ; M₂ शालौ (for शालौ).

ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २७
अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ २८
दुर्योधनाद्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात् ।
सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ।
ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ॥ २९
त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम् ।
नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन ।

—^a) D₂ T₂ मारुता- (for मरुता). Ko. 4 मारुता-
पुष्पिताविव; K₃ मारुताद्विकृताविव; K₅ मारुताद्विकृता
इव; D₂ मारुताद्विकृताविव; D₅ मनुजातविनाविव (sic);
M मारुतागलितानि (M₂ 'ता इ' इव).

27 ^a) D₁. 4. 5. 8. 9 -वर्मणौ; D₃ -चर्मणौ; D₅
-चर्मणौ (for -वर्मणौ). —^b) N₁ रथे; B₃ D₁. 4. 6.
8. 9 रणे (for बाणः). K₂ -चक्रः; K₃ -खड्गः (for
-खड्गः). —^c) K₂ ऋषभः; G₁ वृषभः (for ऋषभः).
K₁ -रूपाक्षौ (for -रूपाक्षौ). —^d) K₀ शयानः; K₁
lacuna (for शयानौ). K₁ विमलस्रजौ; B₄ विपुलस्रजौ.
K₃. 5 शुभवस्त्रौ वरस्रजौ.

28 ^a) M₂ सर्वानूप- (for सर्व एव). —^b) S₁ वे
मुक्तः; K₅ ये युक्ता; M₂ विमुक्ता (for ये मुक्ता).
K₁. 2 'शस्त्रास्यात्' (for -भीष्माभ्यां). —^d) S₂ वे-
कर्तनात्.

29 ^a) K₁-3 D₂. 5 दुर्योधनद्रोणः. K₂ -सुतान्; K₃
पुत्रात्; M₂ -पुत्रान् (for -सुतान्). —^b) K₁. 2 N₁
D₂ D₁. 2. 5. 6 जयद्रथात् (for महारथात्). —^c)
K₁. 2 D₅ G₁. 3 M₂. 4 सोमदत्तेर् (for 'दत्ताद्'). K₃
विकर्णाश्च; M₂ हि कर्णाश्च (for विकर्णाश्च). —^d)
S₁ Ko. 4 वीराद्वा; S₂ कृपाच्च; S₃ (sup. lin.) वीराच्च;
M₂ शूराश्च (for शूराच्च). T₁ कृतवर्मतः; M₂ 'वर्मण'
(for 'वर्मणः'). —^e) K₃. 5 तु सुवेगेन (for शस्त्र-
वेगेन). —^f) D₅ देवानमितवर्त्मना.

30 S Ko. 4 om. (hapl.) 30. —^a) K₂ इतरे;
K₃ तमेव (for त इमे). K₃ सहिताः (for निहताः).
K₃. 5 N₁ B D₂ D₁. 2-6. 8. 9 T G₁ M सर्वे; G₃ संख्ये
(for संख्ये). —^b) K₅ नामि- (for नाति-). N₁
-क्रमो (for -भारो). D₅ T₁ G₂. 3 देवस्य; D₅ दैवः.
—^d) Ca. d cite ध्रुवं (as in text). K₁ कश्चन; K₃
कश्चन; K₃. 5 कस्य च (for कश्चन). —^e) K₁. 2. 3 T

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियवर्षभाः ॥ ३०
तदैव निहताः कृष्ण सम पुत्रास्तरस्त्रिनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तासि मा स्वेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककक्षिता ।

दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुन्मृज्य भारत ॥ ३४
ततः क्रोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिभृता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३५
गान्धार्युवाच ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च दुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरुणां मधुमदन ।

C. 11. 748
B. 11. 25. 41
E. 11. 25. 41

यत्र मे; Ks Dn2 G1.3 M यत्रमे; G2 यःकृते (for यत्रिमे). K1 हताः (for निहताः). —' Ds om. क्षत्रियैः. Dn2 S क्षत्रियाः क्षत्रियैः सह. —After 30, Dn2 S ins.:

65* शूराश्च कृतविद्याश्च सम पुत्रा मनस्विनः

[M2 तरस्त्रिना; M4 तरस्त्रिनः (for मन').]

31 *) Dn1 त इमे; Dn2 तदेते; Ds तत्रैव; T1 M2 तदैव; G2 तयैव (for तदैव). M2 निहताः. G2 कृष्णा (for कृष्ण). —' S1 Ko N1 M2 पुत्रास्तपस्त्रिनः; K1 पुत्रास्तस्त्रिनः (submetric); K2.3 पुत्रास्तपस्त्रिनः; B1.2 T1 पुत्रामनस्विनः. —' K4 M2 यदैव (for यदैव). S1 Ko [अ]क्षतः; K4 T2 कृत- (for [अ]कृत-). K2 -वामस्तम्; Dn1 Ds -पापस्त्वम्; Ds -काम्यस्त्वम्; G2 -कामस्त्वाम् (for -कामस्त्वम्). —' T G1.3 M उ(M2 अ)पप्लव्यं. G2 उपप्लव्यगतः पुनः.

32 *) K2 N1 B Dn1 D1-4.2.3 शौं (K2 शौं) तनोश्च (for शंत'). Dn1 पौत्रेण (for पुत्रेण). —' Ds विदुरेण च भीमता. —' K1 तदैव; K2.3 सदैव; T1 तयैव (for तदैव). Dn1 स्म (for [अ]सि). G2 तानाह; G2 मा मोहं (for मा स्वेहं). —' G2.3 -समेष्विति (for -सुतेष्विति). K2 कुरुष्वात्मसुतेष्विति; Ds corrupt.

33 S1 damaged. —' Dn2 transp. तयोर् and न. G1 वचनं; Ca. d दर्शनं (as in text). S1 Ko-4 Dn1 D2.3.5 तयोर्नि (Dn1 'नि) दर्शनं वैतनः; K2 तच्च निर्दशनेनैव; B1.2.4 तयोर्नु (B1 'न) वचनं तात. —' Ko अचिरेण च; M2 अचिरेणैव. B1-3 D1.4.2.3.5 M पुत्रा मे (by transp.); Ds पुत्रेण. —' K1 Ds भस्मीभूता (for भस्मी). K1.3 जगार्दना; K2 जगार्दना.

34 Ks.3 D1.3.5 T Gs M om. the ref. —' Dn1 Ds सापतद् (for व्यपतद्). K2 इत्युक्ता निपतद्भूमौ. —' S1 Ko.4 Ds शोककक्षिता; N1 B Dn1 D1.2.4.5.3 'मृक्षिता; M1 (sup. lin.) 'विह्वला (also 'कक्षिता as in text). Ds om. (hapl.) from कक्षिता up to पुत्रशोक (in 33'). —' B2 दुःखावहतः; Ds दुःखापहतः (for दुःखोप'). —' S1 Ko.4 om. 34'-35'.

35 S1 Ko.4 om. 35'-36'; Ds om. up to पुत्रशोक (cf. v. l. 34). —' B1 क्रोधः; M2 शोकः (for क्रोप). —' S1 दुःखः (for पुत्रः). —' Dn1 T1 G2 जगाम (for जगाम). K2.3 शौरिः; Ca शौरिः; Cd शौरि (as in text). K1.3 Dn1 रोषेण; M2 रोषेण (sic); Ca. d दोषेण (as in text). —' S1 Ko.4 देवी सा (for गान्धारी). K2 विगर्तेन्द्रिया.

36 T G om. the ref. —' K2 धार्तराष्ट्रः; Ds 'राष्ट्राश्च; G2 M2 'राष्ट्रश्च. —' S1 K2.3 Dn2 T1 G कुदाः; K1.3 N1 B Dn1 D1-4.2.3 T2 M1.3 दुग्धाः; K2 दुग्धाः; M2 दुग्धाः (for दुग्धाः). —' G2 उवेक्षता (for 'क्षिता). K1 विनश्यन्तः; K2 विनश्यन्तः; N1 व्यनश्यन्तः; M2 विनश्यन्तः (for 'इवन्तः). —' Ds तस्मात्; G2 काले (for कस्मात्). K2 Ds जगार्दनः.

37 *) K2 शक्तेन; T1 G2 शक्तेन (for शक्तेन). Ds बहुभृत्यः; Cd 'भृत्येन; Ca 'भृत्येन (as in text). —' K2 T2 विपुले; G2 बहुले; G3 बहुले (for विपुले). Dn2 तु महा- (for तिष्ठता). S1 Ko.4 स्ने (for बले). —' T1 G1 समर्थेन; T2 समर्थेन; G2 समर्थेन (for समर्थेन). —' G2 श्रुता (for श्रुतः). K1 अ; K2.3 B2 Dn2 T1 G1.3 हि (for ह).

C. 11. 746
B. 11. 25. 41
K. 11. 25. 41

यस्मात्तया महाबाहो फलं तस्मादवामुहि ॥ ३८
पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपाजितम् ।
तेन त्वां दुरवापात्मञ्शस्ये चक्रगदाधर ॥ ३९
यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि ॥ ४०
त्वमप्युपस्थिते वर्षे पद्मिने मधुसूदन ।
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ।

38 *) K₂ ५ इच्छते (K₁ 'तो)पक्षितो; K₃ T₂ M₁ इच्छ (M₁ 'च्छ)तोपेक्षिता (T₂ 'क्षतो); K₅ इच्छता-पक्षिता; Dn₂ D₁ ५-३ ३.० ईक्ष (D₁ 'क्षु)तोपेक्षितो. K₂ ५ G₁ नाशं; Dn₁ D₅ नाशाः; G₂ नाशे (for नाशः). — T₁ om. (hapl.) 38^a-39^a. — *) T₂ G₁ यस्त्वयाहं (for यस्मात्तया). K₁ महाबाहो; K₄ 'बाहो (for 'बाहो). — *) Ś₁ K₀ ५ तस्मात्फलम् (by transp.).

39 T₁ om. 39 (cf. v. 1. 38). In Ś₂ the portion from 11. 25. 39^a up to ततः पि in 11. 27. 2^a is lost on a missing folio. — *) K₂ ५ राज्ञस् (for यन्मे). — *) Ś₁ T₂ G₁ M₄ त्वा; K₂ त्वं (for त्वां). K₀ दुरवापेन; K₁ २ D₂ ५ तु (K₂ च; D₂ तु)दुराचारं; K₄ दुरवापात्मन्; Dn₁ corrupt; G₂ धृतपापात्मा; M₂ ५ दुष्टपापात्मन्; M₄ दुष्टभावात्मन् (for दुरवापा-त्मन्). — *) B₄ G₁ शपे; D₅ पश्ये (for शप्स्ये). K₂ ५ चक्रगदाधरः.

40 Ś₂ missing (cf. v. 1. 39). — *) K₄ परंपरे; D₅ परवरं (for परस्परं). — *) K₁ २ ज्ञातयः (for ज्ञातयः). — *) K₂ ज्ञातान् (for ज्ञातीन्). K₁ तस्मा-ज्ज्ञातीन्विधिष्यति (corrupt).

41 Ś₂ missing (cf. v. 1. 39). T₁ om. 41^{ab}. — *) D₅ M₂ तम् (for त्वम्). Dn₁ तमस्यपस्थिते वर्षे (sic). — *) K₂ ५ मधुसूदनः. — *) K₂ हतज्ञातिः; K₄ हतज्याहि; B₅ मृतज्ञातिर (for हत). K₁ हता-मात्रे. — *) M₂ हरिपुत्रो (for हत). D₅ वनेचरं. — After 41^{ab}, K₁-3 Dn D₂ २. ५ S ins.:

66* अनायवदविज्ञातो लोकेष्वनमिलक्षितः ।

[K₂ अविज्ञाने; Dn₂ S अविज्ञानो (for अवि). Dn₂ [अ]नमिलक्षिते; G₁ 'रक्षितः; G₂ [अ]नुपलक्षितः.]

— *) Ca. d cite कुत्सितेन (as in text). K₂ [उ]प-चारण; Dn₂ D₁ ५. ३. ३ T₂ M₂ [अ]प्युपायेन. — *) K₂ M₂ समवामुहि; D₅ च समाप्स्यसि; M₂ समवा-प्स्यसि (also as in text).

कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४१
तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिवान्धवाः ।
स्त्रियः परितपिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥ ४२
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं धोरं वासुदेवो महामनाः ।
उवाच देवीं गान्धारीमीपदभ्युत्सयन्निव ॥ ४३
संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।

42 Ś₂ missing (cf. v. 1. 39). — *) Ś₁ K₀ ५ तत्राप्यहो; G₂ तमाप्येवं (for तवाप्येवं). K₂ हतस्येता (for हतसुता). — *) D₁ निहतां (for निहत-). — *) D₂ ५. ३ परितपिष्यन्ति. — *) B₁ ३ D₁ ३. ३. ३ यथैव; S यथेमा (for यथैता). T₁ भारतस्त्रियः.

43 Ś₂ missing (cf. v. 1. 39). S (except M₁ ५) om. the ref. — *) D₅ घोरो (for घोरं). B₁ २ N₁ Dn₁ D₁ ३. ५. ३. ३ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं. — *) K₀ महा-मनः; K₁ 'त्मना; D₅ 'त्मनः (for 'मनाः). — *) Ś₁ K₀ ५ देवो; K₂ देवी (for देवीं). — *) T G₂ ५ इदम् (for ईषद्). Ś₁ K₄ ईषत्कुप्यन्त्ययन्; K₂ ५ इदं निर्भर्त्सयन्; G₁ इदमत्युत्सयन्; Ca. d ईषदभ्युत्सयन् (as in text).

44 Ś₂ missing (cf. v. 1. 39). Before 44, M₂-4 ins. वासुदेवः. K₁ २ B₂ D₂ ५ transp. 44^{ab} and 44^{cd}. Dn₁ reads 44^{ab} twice. D₂ repeats 44^{ab} after 67*. — *) Dn₁ D₅ (first time) वृष्णिवीरस्य; G₂ 'वंशस्य (for 'चक्रस्य). G₂ संहर्त्री वृष्णिवान्यस्य. — *) K₂ ५ नान्यो मे; D₅ (second time) नान्योत्र; T मदन्वो; G₂ नान्योस्माद् (for नान्यो मद). G₁ [S]नधे (for शुभे). B Dn₁ D₁ ३ (first time). ५. ३. ३. ३ मद् (Dn₁ 'दा)न्यो नेह विद्यते; G₂ corrupt. — D₅ om. 44^{cd}. — *) K₂ ५ ते मतम्; D₁ ५. ३. ३ [S]हमेवम् (for 'तद्). D₅ दग्धा दहसि गांधारी. — *) K₀ ५ क्षीर्णे; S क्षीर्णे; Ca. d क्षीर्ण (as in text). K₂ तवैव; K₂ तवैव (for चरसि). Ca शोभने; Cd (also Ca) सुव्रते (for क्षत्रिये). Cr as in text. — K₁ २ Dn₁ D₂ ५ ins. after 44: D₅ after 46 (followed by the repetition of 44^{ab}):

67* दैवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नात्र संशयः ।

[D₅ विनक्षति. K₁ देवादेव विनश्यन्ति; K₂ देवादेव विनश्यन्ति; Dn₁ दैवां देवं विनश्यन्ति; D₅ दैवादेवं विन-श्यन्ति. Dn₁ D₅ कृष्णयो (for वृष्णयो).]

जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ॥ ४४
 अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ।
 परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ४५

इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतनः ।
 बभूवुर्भृशसंविधा निराशाश्चापि जीविते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ समानं स्त्रीपर्वे ॥

२६

वासुदेव उवाच ।

उत्तिष्ठोच्चिष्ट गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
 तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ॥ १
 या त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।

दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २
 निष्ठुरं वैरपरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
 कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३
 मृतं वा यदि वा नष्टं योऽस्तीतमनुशोचति ।

C. 11. 759
B. 11. 26. 4
K 11. 26. 4

45 Śs missing (cf. v. l. 39). — ^a) Ks नरेः सर्वे (sic) (for नरैरन्यैर). — ^b) Ks अपि ना; N1 रक्षिता; M2 अन्यैर्वा (for अपि वा). T2 मानवैः (for दानवैः). Ks अपि देवगणैस्तथा; B2 अपि द्वैः सवासवैः; D2 अपि वा दानवैः सह. — ^c) Śs Ko. 4 परस्पराद्य (Śs 'द्य' ते नाशम्. — ^d) N1 B2-4 Dn1 D1-4. 4. 5. 5 यतः; B1 M2 मत्तः; D2 एतैः; M1 इतः (for अतः). G2 माधवाः (for यादवाः).

46 Śs missing (cf. v. l. 39). Before 46, Dn1 G1. 3 ins. वैशंपायन उवाच. — ^b) Dn2 S (except M2. 4) ब्रह्माननाः (for 'चेतनः'). — ^c) Śs Ko. 4 नृशंसलता; Ks Dn2 'मुद्रिमा'; Ks corrupt (for 'संविमा'). — ^d) Dn2 T2 G तेपि (for चापि). Ks आशतश्चापि जीविते (sic). — After 46, D2 ins 67* followed by the repetition of 41^a).

Colophon missing in Śs: K1 D2. 5 om. — Sub-parvan: Ko. 1-5 N1 B Dn D1. 3. 4. 5. 5 S स्त्री. K2 also स्त्रीविलापपर्व. — Adhy. name: Ks Dn2 गांधारीशापः; G2 गांधार्याः कृष्णस्य शापः; M1 वासुदेवशापः; M2-4 गांधारीप्रलापे वासुदेवशापः (also गांधारीप्रलापः [M2 'प']). — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 26; N1 D2. 5 17; D2 16; T G1. 3 M 25 (as in text); G2 24.

26

This adhy. is missing in (cf. v. l. 11. 25. 39).

1 Śs Ko. 1 N1 B1. 2. 4 Dn1 D1-2. 2. 2 G1. 2 अगवान्; Ks G2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — ^a) K2. 3 T1 G1 M2 गांधारी. — ^b) Ks मना (for मनः). — ^c) K1 D2 तवैव (for तवैव). K1 च; T G1. 3 'अपि' (for हि). — ^d) N1 B1-3 D1. 2. 4. 5. 5. 5 बहवो; M2 कौरवा (for कुरवो).

2 ^a) Ca. d cite चत्. B Dn1 D1-2. 2. 2. 2 वत्सवः; D2 त्वं नृ (for या त्वं). Ks पुत्र- (for पुत्रं). — ^b) K2. 3 तपुम्; Dn2 M1. 2. 3 ईर्षुम्; T इष्टम्; G1 ईर्ष्याम्; G2. 3 इमम्; M2 ईर्ष्यम् (for ईर्षुम्). Dn2 चाल्येत. T G1 कारिणे (for मानिनम्). Śs Ko. 4 दुर्मतिं शूरमानिनं. — ^d) D2 दुःखिते (for दुष्कृतं). M1 मन्यते.

3 ^a) T G1 दुष्कृतं; Ca. d निष्ठुरं (as in text). K2. 3 N1 D2. 2. 2 S वैर (for वैर). Śs K (except K2) B Dn D1. 2. 4-5. 5. 5 T G2 पुरुषं (for 'पुरुषं'). — ^c) Ks कथमात्मकृतं दोषे. — ^d) Śs इहेहंसि; Ks इहाहंसि. D2 om. रक्षसि. Ko मय्यादानुमिहार्हसि; G1 मय्यारोपयसेपुत्रम्.

4 ^a) D2 मृते; G1 मृतं (for मृतं). — ^b) Dn2 बलीतम्. G1 अनुशोचते. K2. 3 यो जातमनुशोचते. — ^c) Śs लपते (for लभते). — ^d) T1 अनर्थं (for अनर्थो). K1 प्रतिपद्यते (hypermetric); Ks प्रपद्यते (for प्रपद्यते). Ks द्वावपार्श्व पश्यते; G2 अनर्थं प्रतिपद्यते.

८. 11. 739
9. 11. 25. 4
10. 11. 25. 4

दुःखेन लभते दुःखं द्वावनथौ प्रपद्यते ॥ ४

तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं

गौर्वोदारं धावितारं तुरंगी ।

शूद्रा दासं पशुपालं तु वैश्या

वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।

तूर्णौ बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥

धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्णावुद्धिजं तमः ।

पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मसजं युधिष्ठिरम् ॥ ७

5 ") K₂ D₂ तपोर्थाय; D₂ तपोर्थेयं (sic); G₁ तपो दिश्यं; G₂ तपोर्थिनं; M₁ तपस्विनं; C₂ तपो-
विजं; C_d तपोस्वीयं. S₁ K_o 4 गर्भमाधाद्; K₂ 5 गर्भ-
मिच्छेद्; N₁ सूत्र गर्भं; D_{n1} G₂ धत्ते गर्भं; M₂ धन्ति
गर्भं (sic); M₂ 4 धत्ति गर्भं; C₂ धातुगर्भं; C_d as
in text. — ^b) K₁ गौर्वोदारं; B₁ गौर्वोचारं; D_{n1}
गौर्वोदरं (for गौर्वोदारं). K_o धावमानं (for धावितारं).
T₁ तुरंगं; G₂ कुर्वी (for तुरंगी). — ^c) K₂ 5
शूद्रा; T₁ शूद्रो (for शूद्रा). S₁ K_o-2. 4 D₂ दासं
(for दासं). S₁ K_o-2. 5 D₂ पाशुपाल्यं; K₁ D₂ M₁
पाशुपालं; M₂ 2 पशुपाल्यं (for पशुपालं). K_o-2 N₁
B₂-4 D_{n1} D₁-6. 8. 9 M₁ च; K₂ तु (for तु). K₁
वैश्य; K₂ वैशी; M₂ वर्गात् (for वैश्या). — ^d) S₁
K_o-2. 4. 5 युद्धार्थीयं; K₂ युद्धार्थाय; G₁ वधार्थीयं;
G₂ 5 वधार्थीनीयं (for वधार्थीयं). K₁ 2 D₂ 5 M₁
क्षत्रिणा (for त्वद्विधा). D₂ राजपुत्रं.

6 M₂ 4 om. the ref. — ^a) K₂ तं; D₂ एतच्च
(hypermetric). G₂ 5 राजपुत्रस्य; M₁ lacuna (for
वासुदेवस्य). — ^b) D₂ पुनरुक्तं (for "रुक्तं"). — ^c)
K₂ 5 transp. तूर्णौ and बभूव. M₁ om. गान्धारी.
— ^d) K₁ B₂-4 M₂ चेतना (for "लोचना"). D_{n1} D₂
पुत्रशोकपरिभुता.

7 ") S₁ K_o 2. 4 धृतराष्ट्रश्च; K₂ "राष्ट्रस्य (for "राष्ट्र-
स्तु). K₁ राजर्षे; K₂ D_{n1} राजर्षि (for राजर्षिर्).
— ^b) S₁ K_o 4 निगृह्ण (for निगृह्ण). K_o बुद्धिजं (for
[बुद्धि]). G₂ निगृह्णावस्थितं मनः. — ^c) S₁ K₁ N₁ D₂
धर्मज्ञो (for धर्मात्मा).

8 ") K₂ जीवतां. S₁ K_o 2. 4 परिमाणज्ञः; G₂

जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।

हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।

कोट्यः षष्टिश्च षड्वै येषस्मिन्नाजमुधे हताः ॥ ९

अलक्ष्याणां तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।

दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तमाः ।

आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११

"णज्ञा (for "णज्ञः). — ^b) S₁ K₁-3 B₂ 4 D_n D₁ 8. 4.
6. 8. 9 T₁ सैन्यानामसि; K₂ "मिह; M₁ योधानामसि;
M₂-4 योधानामसि (for सैन्यानामसि). K₂ D₂ पाण्डव;
K₂ पाण्डवं; B₂ भारत (for पाण्डव). — ^c) M₂ गतानां
(for हतानां). D_{n1} D₂ अपि (for यदि). — ^d) M₂
परिणामं (for "माणं). D_{n2} T₂ G M ब्रवीहि; T₁
ब्रवीषि (for वदस्व).

9 ") B₁ शतं शतानामयुतं; D_{n2} S दशायुतसहस्राणि.
— ^b) K₁ 2 सहस्राणां; M₂ lacuna. D_{n1} om. च.
K₂ M₂ विंशति. — ^c) K₂ षोडश (for कोट्यः). N₁
षष्ठे च; T₁ G₁ षष्ठश्च; T₂ षष्ठी च; M₁ षष्ठीश्च; M₂
षष्टि च (for षष्टिश्च). K₁ 2 D₂ द्वे चै; K₂ 5 द्वौ च
(for चैव). C₂ सप्तत्या (for षट् चैव). — ^d) K₁ 2
N₁ D₂ ह्यस्मिन्; B₁ M₁ योस्मिन्; B₂ D_{n1} T G M₂
यस्मिन्; D₂ तस्मिन् (for ह्यस्मिन्). S₁ K_o 3-5 N₁
B D_n D₁ 2-5. 8. 9 T G₂ 3 M₁ 8. 4 राजन्मुधे (K₂ "ते");
C_d "मुधे (as in text). D_{n1} हता; D₂ स्थिताः (for
हताः).

10 ") K₂ B₂ T C₂ d आलक्ष्याणां; K₂ B₁ M आ-
लक्ष्याणां; K₂ D₁ 2. 4-6. 8 G₁ अलक्ष्याणां; B₁ आलक्ष्यांतं;
D₂ अमलाक्ष्याणां (hypermetric); G₂ कुललक्ष्यं (for
अलक्ष्याणां). S₁ K_o 4 B₂ D_{n2} च; K₁ 2 D₂ 5 हि
(for तु). D_{n2} S शूराणां (for वीराणां). N₁ आलक्ष-
तत्र वीराणां. — ^b) K₁ 2 चतुर्दश. — ^c) G₂ चान्येन;
M₂ [अ]न्यानि च; C₂ चान्यानि (for चान्यानि). — ^d)
C₂ cites गतं. S₁ K_o 4 षट् चैव; K₁ D₂ षष्टि च;
K₂ T G₁ M₁ 2 षष्टि च (for षष्टिश्च). D_{n2} T₁ G
M भारत; T₂ भारतं (for पञ्च च).

11 ") G₂ गतिं (for गताः). D₂ 9 G₂ पुरुषसत्तमाः.

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्हृतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।

देवराजसमाल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२

ये त्वद्दृष्टेन मनसा मूर्तव्यमिति भारत ।

युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ॥ १३

ये तु संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ।

शस्त्रेण निधनं प्राप्ता मतास्ते युद्धकान्प्रति ॥ १४

पीड्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः ।

हीनिषेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ १५

छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।

गतास्ते ब्रह्ममदनं हता वीराः सुवर्चसाः ॥ १६

ये तत्र निहता राजन्मन्त्रायोधनं प्रति ।

यथाकथंचित्ते राजन्संप्राप्ता उत्तरान्कुरुन् ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवन् ।

तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ १८

C. 11. 773
B. 11. 26 18
K. 11. 26 18

— For 11^{ab}, Ks. s subst. :

68* केपु केपु च लोकेषु गता ह्येते नरोत्तमाः ।

युध्यमाना हताः संख्ये ये चैवात्रापराङ्मुखाः ।

[(L. 2) Ks पराङ्मुखाः (for [अ]परा).]

—^a) Dn1 Ds महाप्राज्ञः; Ds 'भाग (for 'बाहो). —^d) T1 सर्वतो; Ms सर्वज्ञा (for 'ज्ञो). Ms ते (for मे). G1 सर्वतोर्हसि धर्मतः.

—^a) Dn1 Ds महाप्राज्ञः; Ds 'भाग (for 'बाहो). —^d) T1 सर्वतो; Ms सर्वज्ञा (for 'ज्ञो). Ms ते (for मे). G1 सर्वतोर्हसि धर्मतः.

12 Dn1 om. the ref. —^a) Gs तैर् (for यैर्). Ks G1 हतानि; Ds धृतानि; T Gs हतानि. Gs शरीराणां. —^b) Ks हृष्टैः; Ds हृष्टे; Ts तस्मिन् (for हृष्टैः). T1 G1 M परमसंकुले. —^c) Ds 'गता' ह्यलोकान्; T G1 M 'समास्ते तु; Gs 'समा लोकान् (for 'समाल्लोकान्). —^d) Ks s सत्यविक्रम (Ks 'मः). T G1 M देवराजेन पूजिताः.

13 T Ms-4 om. 13^{ab}. —^a) K1 च हृष्टेन; Ks त्वदृष्टेन; Ks Gs त्वदृष्टेन; G1 त्वष्ट. —^b) S1 K G कर्तव्यम् (for मूर्त). K1 s भारतः; Bs भावितं (for भारत). —^c) K1 संख्ये; Ks s सर्वे; Ds शूराः; G1 ते तु (for संख्ये). T G1 M गन्धर्वलोके पूज्यते. —^d) Ks s transp. ते and गन्धर्वैः. K1 Ts समं गताः (for समागताः). K1 s Ds s गन्धर्वैः सह संगताः; Bs G1 गन्धर्वैः समवां गताः; G1 (also) क्षत्रधर्मेण पापिबाः.

14^a) Ks B1 s. 4 Dn1 D1 s. 5. 5. 5. 5 च; Ks तु (for तु). S1 Ko. 4 Bs Dn D1 s. 5. 5. 5 S भूमिष्ठा (Ds 'हृ); K1-2. 5 Ds भूमिष्ठा; B1 s शिरसि; B1 शिरसो (for भूमिष्ठा). —^b) Ks याच्यमाना; M1 आत्रमानाः (for याच). —^c) Dn2 G2 s शस्त्रैश्च (G2 s 'क्षेत्र) निहताः संख्ये (G2 'क्षे). —^d) T G1 Ms s transp. गतास्ते and ते. Gs युद्धकान्प्रति ते गताः. — After 14, T M ina. :

68* क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गताः परमां गतिम् ।

15 T M om 15-16. —^a) B1 D1. 4-5. 5. 5 पात्यमानाः; G वध्य' (for पीड्य'). Ks तु; Ds ह (for तु). —^b) G1 हीनमाना. Ks s परैर्युधिः; Ds निरायुधैः (for 'युधाः). —^c) B D1. 5-6. 5. 5 हीनिषेधा; Ca. d 'पेधा (as in text). —^d) B1 Gs अभिमुखाः.

16 T M om. 16 (cf. v. l. 15). S1 damaged. —^a) K1 s Ds s अर्चमानाः; Dn2 Gs मिष्ट' (for छिद्य'). S1 शरैस्त्रीणैः; Dn2 Gs s शितैर्बाणैः; G1 परैर्बाणैः (for शितैः शस्त्रैः). —^c) G1 हतास्ते (for गतास्ते). S1 Ko ब्रह्मभुवनं; Ks s 'भवनं. —^d) G1 गताः; Gs हता (for हता). K1 s Ds s न मेवास्ति विचारणा; S1 हतवीराः स्ववर्चसाः.

17^a) B1 s D1. 5. 5. 5. 5. 5 स्वत्र (for तत्र). —^b) K1. 2. 5 नरा आयोधनं प्रति; Ks उत्तराः; Dn2 Gs s विमुक्ता'. —^c) K1 यदा; Dn1 यथा; Ds कथं (for यथा). K1 s Ds s T M पुरुषा (K1 'प' लो (for ते राजन्). —^d) Ks Ds s ते गतास्ते; G1 s प्राप्तास्ते (for संग्रामाः). Ks Ds s तत्तत्रान्. K1 (corrupt); Ks s S1 B Dn D1. 5. 5. 5. 5. 5 Gs संग्रामाश्चोत्तमान्कुरुन्; T M ते गतास्तु T2 'तास्तु' उत्तमां गतिं.

18 T M1. 5. 4 om. (hapl.) 18-20. — After the ref., Ds reads 19^{ab} repeating it in its proper place. —^a) Dn2 G Ms क्षेत्र (for क्षेत्र). S1 Ko. 4 [दृ]ष्टान्; Ks s त्वं; Gs s [दृ]ष्ट (for [दृ]ष्ट). —^b) Ks सिद्धिवन्; Ks s तत्तत्राः (for सिद्धिवन्). —^d) B Dn1 D1-5 मन्वते; G1 तन्मया (for वै मया).

19 T M1. 5. 4 om. 19 (cf. v. l. 18). Ds reads 19^{ab} after the ref. in 18. —^a) Ks Dn2 Gs सिद्धिः; Ca. d सिद्धे' (as in text). —^b) Ks विचारतो;

G. 11. 774
B. 11. 26. 19
C. 11. 26. 19

युधिष्ठिर उवाच ।

निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९

देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ।

दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २०

धृतराष्ट्र उवाच ।

येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत ।

कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१

Gz. s Ms 'रितं' (for 'रता'). —^d) Ks मास् (for
यस्म). —^a)

20 T M1. 2. s om. 20 (cf. v. l. 18). —^a) Ś1
Ko. 4 महर्षिर; Ks देवर्षि- (for देवर्षिर). M3 दृष्टस्
(for दृष्टस्). —^b) K1. 2 तत्र (for ततः). Gs om.
स्म्यनु. Dn2 च (for [अ]नु). —^c) Ko N1 B1-3
D1. 2. 4. 5. 6 G Ms अनु- (for अपि). Dn2 प्राप्तो (for
प्राप्तं). —^d) Ds ज्ञाने योगेन. K2 मया (for पुरा).

21 Dn2 om. 21^{ab}. —^a) K1-3 N1 D2 अनाथानां;
Ks Ds येनानाथ- (Ds 'र्थ-); Ks Dn1 यत्र (Dn1
'त्रा') नाथा; B3. 4 ये च (B3 वा) नाथा; T1 M1-3 यथा-
(T1 'दा') नाथा; T2 M4 ये तु (M4 चा-) नाथा; G2. 3
ये कु (Gs स्व) नाथा (for येऽत्रानाथा). N1 D4 (marg.)
जनानां च; T M जनास्तात (for जनस्यास्य). G1 ये त्वना-
थजनास्तात. —^b) Ś1 Ko-4 N1 D2 सनाथानां; Ks
अकृतेनां (for सनाथा ये). Ds T G1 M1. 3. 4 नाथवतश्च
पांडव (Ds M1 'वा:'); M2 नाथवश्चापांडव (sic). Ks
om. from भारत up to धक्ष्यन्ति (in 21^d). —^c) Ś1
Ko. 4 कः स्मिन्; Ks कश्चित्; T2 केचित्; M2 कश्चित्
(for कश्चित्). —^d) Ś1 Ko. 4 Ds धक्ष्यते; K1. 3 D2
धक्ष्यसे; K2 धक्ष्यसे; B1. 2 दह्यति; Dn2 G धक्ष्यते;
Ds वक्ष्यति (for धक्ष्यन्ति). — After 21, M2 reads
(with v. l.) 22^{ab}, repeating it in its proper place.

22 Before 22, K2 T G1 M1-3 ins. युधिष्ठिर
उवाच. M4 repeats 22^{ab} after 22. —^a) Dn1 Ds
हत्तारो; Ds कर्तारो (for कर्तारो). Ś1 K Dn2 D2. 5
न येषामस्ति (D2 'सि) सत्क (K2 Dn2 Ds संस्कृ) तां;
T G1 M न ते (M चै) पां श्रान्तिकर्तारो; G2. 3 न येषां
तत्र (Gs मंत्र-) संस्कृतां; — Ds om. 22^b-23^c. —^b)
M4 (second time) तु (for च). T G1 M (M4 first
time) ते हि (for येऽत्र). G2 न च तेऽत्रादि मानवाः;
Gs नयतेऽत्र हि मानवाः. — M2 reads 22^{cd} for the

न येषां सन्ति कर्तारो न च येऽत्राहिताग्रयः ।

वर्यं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणः ॥ २२

यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः ।

तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं स्रुतं च संजयम् ॥ २४

विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।

first time after 21. —^c) K2 Ds तस्य (for कस्य).
K1 कुर्यामो (for कुर्यामो). T वर्यं तु तेषां कुर्मोद्य;
G1 वर्यं च कर्म कुर्मोद्य; M1. 4 न शक्यं तात य (M4 त-
क्तुं); M2 (both times). 3 वर्यं तु तस्य कुर्यामो (M2
[first time] कुर्मो वै). —^d) G1 तेन; M1 अथ;
M2 (first time). 4 तस्य (for तात). K1-3. 5 N1 B4
D2. 5 T1 कर्मणां (for कर्मणः). G2. 3 बहु त्वां न (Gs
मा) तु कर्मणा.

23 Ds om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). —^a) Ś1 Ko. 4
चंद्रपर्णाश्च; Ks यान्सुपर्ण- (submetric); M1 यस्सु-
पर्णाश्च. B1 lacuna; Dn1 Ds गृध्राश्च; Ds पृष्ठांश्च
(for गृध्राश्च). —^b) B2. 4 Dn1 D1. 3. 4. 5. 6 यतस्ततः
(for ततः). —^c) N1 के; B1. 4 च (for तु). Ś1
Ko. 4 वै कतमा; K2. 5 तु (Ks तु) कतमा; Dn1 Ds
तु कर्मणां; Dn2 G2. 3 तु सुकृता (Gs 'तां) (for तु
कर्मणा). Gs लोको (for लोका). K1 तेषां चैकं तमो
लोके; K2 Ds तेषां वै कृ (Ds क) तमो लोको; D2 तेषां
चैकतमा लोके; T G1 M तेषां संकर्षणा लो (M2. 3 'णाहो-
का. —^d) K1. 2 Gs भविष्यति. K2 Dn1 युधिष्ठिर;
Dn2 G2. 3 तथा कुरु; T G1 M न संशयः (for
युधिष्ठिर).

24 M2 om. the ref. —^a) D2 एवमुक्ता; T1
G1 M एवमुक्त्वा (for 'मुक्ते). K1. 2 D2. 5 महाराज;
K2 'प्रज्ञः; Dn2 तथा प्राज्ञः; Ds महाप्राज्ञ; M2. 5
'प्राज्ञं (for 'प्राज्ञः). K2. 5 ततो युधिष्ठिरो राजा. —^b)
K2. 5 श्रुत्वा वाक्यं महीपतेः. —^c) M4 आदिदेश (for
आदि'). Ks स धर्माणं; Ds सुवर्णानां; Ca. d सु-
धर्माणं (as in text). —^d) Ks सौम्यं (for धौम्यं).
M2 धौम्यं स्रुतं च स्रुतं (corrupt).

25 ^b) K2 D2 युयुत्सं. T1 G1 M चापि (for चैव).
—^c) K2 सुखांश्चापि; Ks Dn1 सुख (Ks 'खा) श्रैव;
T G1 M सुखान्भृत्यान् (for '... —^d) T G1

इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः ॥ २५
 भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याणि सर्वशः ।
 यथा चानाथवर्तिकचिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६
 शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च संजयः ।
 सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७
 चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
 घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८
 समाहृत्य महार्हाणि दारुणां चैव संचयान् ।

M सूतांश्चैव च सर्वशः.

26 ^a) M₁ कारयन् (for 'यन्तु'). N₂ [ए]वं (for [ए]वं). — ^b) K₅ प्रेतकर्माणि. K₁-3. s B₃. s D₂ D₂ [अ]शेषतः; N₁ B₁. s D₁ D₁. s. s. s. s. [अ]नेकशः; D₅ [अ]शेषतः (for सर्वशः). — ^c) M₁ एरां; M₂ येषां (for यथा). K₁ वानाथवत्; K₅ च नो भवेत्; D₅ सनाथवत्; T G₁ M नाथवतां (for चानाथवत्). N₁ यथा वानाथ वा किञ्चित्. — ^d) K₂ च विनश्यति; T₁ G₁ न विनश्यते; G₂ नैव दृश्यते; M₁ अविनश्यते (for न विनश्यति).

27 Before 27, K₅ s B₃ S (except G₂. s M₂) ins. वैशंपायनः. — ^a) K₅ शासनाद् (for शासनाद्). — ^b) D₅ सतां (for क्षत्ता). G₁ सूतस्य. D₅. s संजय. M₂ क्षत्ता *तश्च***य. — ^c) G₁ सुधर्मो. Ko D₅ T₁ धौम्यसहिता. — ^d) K₁ इन्द्रसेनोदयस् (for 'सेना'). T₁ तदा (for तथा).

28 ^a) K₁. s D₂ T₁ G₁. s M चन्दनागरु (for 'गुरु'). T G₁ काष्ठानां (for काष्ठानि). — ^b) B₃ च; D₂ [अ]पि (for [उ]त). Ko. s. s D₂ S त(G₂ च)वा कालेय(K₅ M 'लेय'; G₂ 'लेधि)कान्यपि (G₂. s 'न्युत); K₁. s D₂. s द्रव्याणि (K₁ D₂ 'नि) विविधानि च. — ^c) S₁ T₂ घृततैलं च; B₃ G₂ घृततैलानि; D₂ D₁-s. s. s. s घृतं तैलां (D₁ D₂ 'ला)अ. S₁ Ko. s गंधं च; K₁ D₂. s गंधाअ (for गन्धाअ). D₂ घृतं तैलानि शाणाअ. — ^d) S₁ Ko. s. s D₂ क्षौमाणि. K₅. s G₂ विविधानि; D₂ G₂ वसनानि (for वस'). S₁ Ko. s [उ]त (for च).

29 ^a) K₅. s सुमहांति (for समाहृत्य). S₁ महा-
 हानि. — ^b) D₅ दारुणाद् (for दारुणां). K₁ संचयः;
 K₂ D₂ D₂. s G₂. s संचयं. — ^c) K₅ G₂ रवाअ;
 T₂ M₂ रवाअ; G₂ रवाअ. K₅ मुदिताअ; D₂ D₂.

रथांश्च मुदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ २९
 चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् ।
 दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
 दुर्योधनं च राजानं भ्रातृश्चास्य शताधिकान् ।
 शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१
 जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
 दौःशासनं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ३२
 बृहन्तं सोमदत्तं च मृजयांश्च शताधिकान् ।

C. 11. 788
 B. 11. 26 33
 K. 11. 26 33

2. s. s. s. s. सृदि: D₂ सहिताम्; T₂ मुदिताम्; G₂ स्मृतिमांस् (for मुदितांस्). K₅. s चैव (for तत्र).

30 ^a) K₁. s D₂ जाह (K₁ 'हा'रति; K₅ D₂ T G₂ चितां कृत्वा; B₃. s समाहृत्य; G₂ हतान्कृत्वा (for चिताः कृत्वा). Ko प्रयत्नेन (for प्रयत्नेन). — ^b) S₁ K₅-s N₁ D₂ D₂ G₂. s -मुख्यं; M₂ दुर्योधनं (for -मुख्यान्). K₅ नराधिपं; N₁ नराधिप; D₂ नराधिपाः; D₂ G₂. s च पार्थिवान् (for नराधिपान्). — K₅ om. 30^{ad}. — ^c) K₁-s D₂. s शा (K₂ श)अरटेन; D₂ G₂. s विधियुक्तेन (for 'दृष्टेन'). — After 30, the sequence in S₁ Ko. s is: 31^{ad}, 33^{ad}, 34, 35^{ab}, 31^{ad}, 32, 33^{ab}, 35^{ad}.

31 S₁ damaged. — ^a) K₅ om. च. — ^b) S₁ Ko-s G₂. s भ्रातृश्चापि; K₅ सार्द्धश्चापि (for भ्रातृश्चास्य). T G₁ M महारथान् (for शताधिकान्). — ^c) K₁. s. s D₂. s शल्यं (for शलं).

32 For the sequence in S₁ Ko. s, cf. v. l. 30. K₁. s D₂ G₂ om. 32^{ad}. — ^a) M₂ जयमृतं (for 'जयं'). — ^b) G₂ सिधुमौवीरनायकं. — G₁ M₂ om. 32^{ad}. — ^c) T₂ दुःशासनं; D₂ दौःशासनं. M₂. s लक्ष्मणं (for लक्ष्मणं). K₅ दौःशासनिकलक्ष्मणं च; K₅. s D₂ दुः (D₂ दौः)शासनं च राजाव. — ^d) S₁ Ko. s पार्थिवं; K₅ T M₂. s भारत (for पार्थिवम्).

33 For the sequence in S₁ Ko. s, cf. v. l. 30. — ^a) D₂ T G₁ M₂-s बृहन्तं सोमदत्तं; M₂ lacuna. — ^b) D₂ संजयं (for मृजयांश्च). M₂ महारथान् (for शताधिकान्). T G₁ शल्यं च महारथं; M₂-s शल्यं च महारथं. — After मृजयांश्च, B₃ ins. in marg: शतस्य पूरणेनाज्जाहकमानाद् एकोनशतमित्यर्थः (sic). — ^c) D₂ सोमवन्तानं; D₂ क्षौमं (for क्षेमं).

C. 11. 718
B. 11. 21. 33
K. 11. 26. 33

राजानं क्षेमधन्वानं विराट्दुपदौ तथा ॥ ३३
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षितम् ।
युधामन्युं च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ३४
कौशल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौवलम् ।
अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५
कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
केकयांश्च महेष्वासान्निगतार्थं महारथान् ॥ ३६

—^a) K1 तदा; M2 lacuna (for तथा). S1 Ko. 4. 5
Dn1 विराटं दुः (Ks द्रौ)पदं तथा.

34 For the sequence in S1 Ko. 4, cf. v. l. 30.
—^a) Ds पाञ्चाल्यः T1 G1 पाञ्चालः; M2 पाञ्चाल्या
(for पाञ्चाल्यं). — Ds om. 34¹⁶. —^b) S1 K4
धृष्टकेतुं (for 'द्युम्नं'). K1 पार्षितं; T G1 भारत (for
पार्षितम्). —^c) M2 युधामन्युश्च. T G1 दुर्षर्षम् (for
विक्रान्तम्).

35 For the sequence in S1 Ko. 4, cf. v. l. 30.
—^a) S1 Gs कौशल्यः; K1. 2 B1. 3 Dn2 D2-4 कौशल्यं;
Ds कौशल्यः; M1 कौशलं; M2 कौशलः; M3. 4
कौशलं (for कौशल्यं). K2. 5 द्रौपदेयांश्च विक्रान्तान्; T
G1 कौशल्यं (T2 'लेंद्रं' द्रौपदेयान्. —^b) K2. 5 राजानं;
M2 शकुनिश्च (for शकुनिं). N1 B1-3 Dn1 D1. 3. 4 c.
8. 9 T चैव; G1 स च (for चापि). —^c) K3 अचलं;
Dn2 आवलं; G2 अवलं (for अचलं). M1 om. from
वृषकं up to कर्णं (in 36^a). T1 वृषलं; T2 G1 पुष्कलं
(G1 'लं'); M3 (sup. lin. as in text) वृषतं (for
वृषकं). Gs अलंभुसं वृकं चैव.

36 Ds om. (hapl.) 36-37. M1 om. कर्णं (cf.
v. l. 35). —^a) M1 वृषसेनं च. —^b) Ks B1. 4 Dn1
केकयांश्च; Ks B2 Dn2 D1. 3. 4 c. 8. 9 केकयांश्च; B3
केकयांश्च; M2 केकयाश्च (for केकयांश्च). K1. 2 D2
कार्ण्यमभिमन्युं च. —^c) K1. 2 D2 संजयां (K1 'या'श्च;
T2 आगत्यांश्च (for त्रिगत्यांश्च). Dn1 महारथाः.

37 Ds om. 37 (cf. v. l. 36). —^a) K1 राक्षसेन्द्रः.
— Ds om. 37¹⁶. —^b) Gs बकं भारतमेव च. —^c)
K2 अलंभुसं; N1 B D1. 3. 4 c. 8. 9 'वृषं; Dn1 'वृषः;
Ds 'वृकं' (for 'वृषं'). S1 Dn2 M2 च रक्षेन्द्रः; B Dn1
D1. 3. 4 c. 8. 9 राक्षसेन्द्रः; G1 च-रक्षेन्द्रं (for च राजानं).
—^d) K3 जलसंधं (for जलसंधं). G1 M2 पार्थिव.

38 ^a) M2 अन्वाश्रः T1 G1 शूरान् (for राजान्).

घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं वक्रातरमेव च ।
अलम्बुसं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ३७
अन्यांश्च पार्थिवान् राजजन्तशोऽथ सहस्रशः ।
घृतधाराहुतैर्दत्तैः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८
पितृमेधाश्च केषांचिदवर्तन्त महात्मनाम् ।
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोच्यन्त चापरैः ॥ ३९
साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्वनैः ।

K1. 2 D2. 5 एतांश्चान्यांश्च सुबहून् (Ds बहवः). — G1
om. 38^b. —^b) K1. 2 D2. 5 पार्थिवान्श्च (for शतशोऽथ).
— After 38^{ab}, K1-3. 5 D2. 5 ins.:

70* चिताः कृत्वा महेष्वासान् सर्वावेतान्यथाविधि ।

[Ks चितां. Ks. 5 विधानेन (for महेष्वासान्). Ks
सर्वाश्चेतान्. K2 यथा विधिः. K5 सर्वाश्च समदाहयन् (for
the post. half).]

— Ks om. 38¹². —^c) Ds एतराष्ट्रकृतैरीसा (sic).

39 ^a) S1 K (except K2) B1-3 Ds G2. 3 पितृ-
मेधांश्च; T1 'मेधाश्च; T2 G1 M 'मेधं च (for 'मेधाश्च').
N1 पितृमेधविधानेन. Ca. d cite पितृमेधान्. —^b) S1
Ko G1 अकुर्वन्त; K2 आवर्तन्त; K3-5 Dn2 G2 अकुर्वन्त;
N1 ब्राह्मणानां; Ds आवर्तन्त; T पार्थिवानां; G2 प्राव-
र्तन्त; M2-4 अवर्तन्त (for अवर्तन्त). —^c) K1. 2 B2. 5
सामगैश्च; T G1 सामानि (for सामभिश्च). S1 K G2. 3
चोप (K1. 2 चैव) गीयन्ते; B4 Dn D1. 3. 4 c. 8. 9 चाप्यगा-
Dn D4 'गी'यन्ते; D2. 5 चैव गायन्त (Ds धीयन्त; T1
चान्वदीयन्ते; T2 G1 M चान्वरी (M4 'गा'यन्त (M2 'ते')
(for चाप्यगा'). —^d) K4 M4 om. ते. S1 [s]न्व-
शास्यन्त; Ko [s]नुशासन्त; K4 [s]न्वशास्यन्त; B3 Dn1
Ds [s]नुशोच्यन्त (B3 'च'त; B4 M1. 3 [s]न्वशासन्त; Dn2
Gs [s]न्वशास्यन्त; T G1 [s]न्वशासन्त; G2 [s]न्वशास्यन्त;
M4 अभिशंसन्त (for स्त्वशोच्यन्त). Ds पार्थिवैः; T
G1. 3 M1. 4 चापरे (for चापरैः). K1. 2 तैस्तुतैः (K1
'तीः) शतधा परैः; K2. 5 उपसाम तथा परैः; Ds शान्व-
शंसन्त चापरैः; M2 corrupt.

40 K4 not collated. —^a) K1. 2 उच्चावचानां;
Ds साम्नामृचां; Ds उच्चावचारः; M2 साम्नामृतं च (for
साम्नामृचां च). K5 साम्नामृतां च देनोत (sic). —^b)
Ks साम्नां (for स्त्रीणां). B4 रुदितनिस्वनैः (for च
रुदितस्वनैः). —^c) M2 कर्मलं (for कर्मलं). —^d)
Ds निशानां; T G1 तदानीम्; M तदा च (for नि-

कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समपद्यत ॥ ४०
 ते विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः ।
 नभसीवान्वदश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४१
 ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः ।
 तांश्च सर्वान्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रशः ॥ ४२

चित्वा दारुमिरव्यग्रः प्रभूतैः स्नेहतापितैः ।
 दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ॥ ४३
 कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ श्राद्धपर्व समाप्तम् ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
 ते समासाद्य गङ्गां तु शिवां पुण्यजनोचिताम् ।

हृदिनीं वप्रसंपन्नां महानृपां महावनाम् ॥ १
 भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।

C. 11. 264
B. 11. 27. 2
K. 11. 27. 2

शायां). Ks समपद्यते; N1 B1. s Dn1 D1. s. s. s. s. s. s. समजायत; T G1 अन्वपद्यत (for समपद्यत).

41 " D1. s. s. s. ते विधूमः; T G1 हुताश्च तत्; M2 वीतधूमाः (for ते विधूमाः). K2 om. from अ up to सत्रासन् (in 42^a). — " Ks Dn1 पावकः; N1 पांशुः वै; M2 पावकैः (for पावकाः). — K1 D2. s om. 41^{ed}. — " Ko एव (for इव). Ko [अ]न्वपद्यत; K3. s Dn1 D2. s [अ]नु (D2. s 'न्व' दश्यन्ते; Dn2 G2. s प्रदश्यन्ते (for [अ]न्वदश्यन्त). K4 तन्वत्र (sic); M2 तन्वभिः (for तन्वभ्रः). D2 संभृताः (for संभृताः). Ks विष्टुलेखा इवाचिताः; Ks दीप्तास्तरागणा इव; G2 ग्रहाः कांतिभिरावृताः; G2 ग्रहाः सन्वभ्रसंवृताः.

42 K2 om. up to सत्रासन् (cf. v. l. 41). D2 om. (hapl.) 42^{ab}. — " M2 एव (for ये च). Dn2 G2. s शतशो (for तत्रासन्). — " M2 नानादेशाः (for 'देशः'). Ks समागतां (for 'गताः'). — D2 om. 42^a-43^b. — " Ks तान् (for तांश्च). S1 Ko. 4 Dn2 G2. s समादा (S1 'वा' च; K1 उपानास्य; K2 उपन्यास्य; Ks समानास्य; D2 उपानास्य; T G1 M समानीच (T1 'य' (for समानास्य). — " Ko. 2-3 T2 G2. s राक्षी; K1. s D2 M2-4 राक्षी; M1 राक्षि (for राक्षीन्).

43 D2 om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). — " K1-3 B4 D2. s T G1 M चित्वा; Dn2 G2. s दीप्त (for चित्वा). S1 Ko. 4 अन्वपद्यत; K2. s G2 अन्वपद्यत; N1 B2 Dn1 D1. s. s. s. s. M2 अन्वपद्यत; B1. s. s. M1 अन्वपद्यत;

Dn2 G1 अन्वपद्यत; T अन्वपद्यत; M2. s अन्वपद्यतैः (for अन्वपद्यतैः). — " Ks प्रवृत्ताः; Dn2 G2 प्रदीप्तः; T G1 M प्रभूतः (M2 'वा' (for प्रभूतैः). B2 स्नेहमिश्रितैः; Dn1 D2 'पाचितैः; D1. s 'पाचितैः; D2 'दापितैः; D2 'पाचितैः; D2 'प्राचितैः; T1 G1 M 'मूढितैः (for 'दापितैः). G2 प्रदीप्यन्ते इ वापितैः. — " K1 D2 सर्वास्तान्; K2 सर्वास्तान् (for विदुरो). — " K1. s D2 विदुरो राजशासनात्.

44 D2 repeats 44 on marg. — " N1 किंवा (for क्रियात्). K1. s D2. s एवं (D2 वने) प्रवृत्ते धर्मज्ञो. — " K1. s D2. s M2. s धर्मराजो (for 'कुरु'). — " T1 अभिमुखे (for 'मुखो'). S1 Ko. 4 [s] भवत् (for 'अगमत्').

Colophon om. in N1: Ss missing. — Sub-parson: S1 K B Dn D1-e. s. s. S स्त्री. — Adhy. name: Ko सर्वेश्वरदाहः; K1. s राज्ञां क्षीरसंस्कारः; Dn2 प्रेताग्नि-दाहाज्वाहः; D2. s राज्ञां क्षीरसंस्कारः; T1 सकलजव-दहवं; G2 सर्वेश्वरदाहः; M1 सकलजवक्षीरदाहः; M2. s क्षत्रदाहः; M2 सर्वेश्वरक्षीरदाहः. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 23; K2 27; D2. s 18; D2 17; T1 G2 26 (as in text); G2 25.

27

1 Ss missing up to वि in 2^a (cf. v. l. 11. 25. 38). — " Ks पु (for पु). — " D2 शिवा; M2 शिवं. Ko N1 B Dn2 D1. s. s. s. s. पुण्यजनो

६. 11. 801
६. 11. 27. 2
६. 11. 27. 3

ततः पित्राणां पौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २
पुत्राणामार्यकाणां च पत्नीनां च कुरुस्त्रियः ।
उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः ।
सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३
उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
स्रपतीर्थाभवद्रङ्गा भूयो विप्रससार च ॥ ४
तन्महोदधिसंकाशं निरानन्दमनुत्सवम् ।

चित्तां; K₁ पुराणजलोचितं (hypermetric); T₁ पुण्य-
जलां सूत्रां; T₂ G₁ M₁. 2. 4 'जलान्वितां; M₂ 'जला-
सितां. — *) K₁. 2. 5 M₂. 3 हृदि (M₂. 3 'द)नी; K₄
ह्लादिनी; T ह्लादिनी (for ह'). S₁ Ko. 4 वप्रसंतानां
(K₁ 'ने); K₁. 2 D₈ च प्रसंपन्नां; K₂. 5 B विप्र';
Dn₁ D₈ रूप'; D₂. 4 च प्रसन्नां च; D₅ च प्रशंपन्नां;
T₁ वज्रसंपन्नां; T₂ सुप्रसन्नां च; G₁ M₁ संप्रसन्नां च;
M₂ वप्रसंपन्ना (for वप्रसंपन्नां). Dn₂ संह्लादिनीं च प्र-
पन्नाम्; G₂. 3 संह्लादिनीं चा (G₂ च) प्रपत्नू. — *)
K₃. 5 महारूपां; D₈ 'वप्रां; G₃ 'नीपां; M₂ 'रूपं
(for 'नृपां). K₄ महावरां; B₁. 2. 4 D₁. 5. 8 'बलां;
B₄ (marg.) 'धनां (for 'वनाम्). K₁. 2 Dn₁ D₂. 4. 9
महारूपां महाबलां (K₂ 'लं). N₁ B₃ M₄ महारू (B₃
'नृ)पां महाधनां; Dn₃ G₂. 3 ततो भूपा महाबला; D₅
सर्वलोकस्य मातरं.

2 S₂ missing up to पि in 2° (cf. v. 1. 1). S₁
damaged. — *) K₁. 2. 5 Dn₁ [उ]त्तरीयानि. — *)
K₂ चेष्टतानि; K₃ वेष्टानि (for वेष्टानि). Ko. 2. 4
N₁ B₃ D₂ [अ]वसुच्यत (N₁ B₃ 'ते); K₂. 5 [उ]प-
सुच्यते. — After 2°^b, K₃ B₄ S ins.:

71* कवचाणि विचित्राणि गङ्गामवजगाहिरे ।

[K₃ वज्र; T₂ वज्र; M₁ अनु. (for अव-).]

— *) S₁ Ko. 4 T G₁ पुत्राणां; K₅ पौराणां; B₁. 2. 4
D₁. 4. 5. 8. 9 भ्रातृणां (for पौराणां). M पुत्राणां च पि-
त्राणां च. — *) B₁. 2. 4 D₁. 4. 5. 8. 9 पौत्राणां; T G₁
M गुरुणां (for भ्रातृणां). K₁. 2 D₂. 5 सुहृदांसि (K₂
D₅ 'दां त)था (for स्वजनस्य च).

3 S₁ partly damaged. — *) S (except G₂. 3)
भ्रातृणाम् (for पुत्राणाम्). S₂ Ko. 5 B₁. 3 Dn₃ D₁. 4. 5
T₂ भार्यकाणां (for 'काणां). — *) G₂ M₂. 3 कुरुस्त्रियः
(for कुरु'). — *) S₁ रुदन्त्यो; K₂ हृदन्त्यो; M₂. 3
रुदन्त्यो (for रुदन्त्यो). — *) Ko. 2 सुहृदांसि; Dn₂

वीरपत्नीमिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ५
ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता ।
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ६
यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ॥ ७
यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८

सुहृदश् (for सुहृदां). Dn₁ धर्मज्ञः; D₅ [अ]धर्मज्ञाः.
— *) Ko सलिलाः (for सलिल-). N₁ T -क्रियां (for
क्रियाः).

4 *) M₁ केषांचित्; M₂ उदकं (for उदके). S₂
Dn₂ क्रियमाने. K₅ तु (for तु). — *) S₁ पती-
वाव (sic); S₂ स्रपतीव; K₁ यूपतीर्या; K₄ प्रलीपगा;
K₅ रूपतीर्या; G₃ सुप्रतीर्या. Dn₁ भवेद् (for [अ]-
भवेद्). — *) Dn₂ G₂ [s]पि (for वि-). K₃ वै
विप्रसार; N₁ वै प्रसार; Dn₁ निप्रसार; D₈ न प्र-
सार; M₁ विप्रचचाल. M₁. 4 ह (for च).

5 *) N₁ तन्महोरगसंकाशं. — *) T₂ अनुत्सवं;
G₃ निरुत्सवं (for अनुत्सवम्). S₁ Ko. 4 राजभिः परि-
वारितं (K₄ 'तो वृत्तं); K₅ निरानन्दमहोत्सवं. — *)
Dn₁ आस्तीर्णं; M₂ आकीर्णो (for आकीर्ण). — *)
M₂ अशोचत (for अशोभत).

6 Before 6, T₁ ins. वैशंपायनः. — *) M₁ म-
हीपाल; M₄ महापालं (for महाराज). — *) T M₄
रुदंती; G₁ M₁-8 रुदती (for सहसा). S₁ Ko. 4
B (except B₂) Dn₁ D₁. 3-5. 8. 9 शोककर्षिता; K₂
'कर्षिताः. — *) K₁-2. 5 Dn₂ D₂. 9 G₂. 3 रुदंती; D₂
रुदंती; T₁ G₁ व्रीळया; T₂ M व्रीळिता (for रुदती).
K₁ D₅ नंदया (for मन्दया). — *) K₂. 5 पुत्रं (for
पुत्रान्).

7 Before 7, T₁ ins. कुन्ती. — *) S₁ Ko-2. 4 B₄
Dn₃ D₂. 5 G₂ स वीरो; K₃ सर्वगो; K₅ सर्वागो;
G₃ सुवीरो (for स शूरो). — *) K₁ यूथप (for 'प').
— S₂ reads 7°^d on marg. — *) D₈ रथः (sic)
(for हतः). T₂ G₃ M₂-4 संखे; M₁ संखे (for
संख्ये). — *) G₃ राजलक्षण. D₅ लक्षिणः.

8 *) K₁. 2 D₂ ते (K₂ D₂ तं) ज्येष्ठमतिः; K₅ यं
सूतः पुत्रं (sic); D₅ तं ज्येष्ठमिति (for यं सूतपुत्रं).

प्रत्ययुच्यत यः सर्वानपुरा वः सपदानुगान् ।
 दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन्व्यरोचत ॥ ९
 यस्य नास्ति समो वीर्यं पृथिव्यामपि कश्चन ।
 सत्यसंधस्य शूरस्य संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १०
 कुरुष्वमुदकं तस्य आतुरक्लिष्टकर्मणः ।
 स हि वः पूर्वजो आता भास्करान्मयजायत ।

—^b) Dn1 राधेयमतिः; Dn2 T2 G2 राधेय M2 राधेयमिव. M2 पांडव. —^c) K5 योधयाराज (sio); N1 सोयं कर्णश्च; D2 य विराजा; G2 सोय राजचू; M1 यो द्वादश्यश्च; M2 योद्वयत (for यो व्यराजचू). K2 च भूमध्ये; T1 समा (for चम्). D2 योधयाराजसु-ममध्ये (corrupt). —^d) Dn1 D2.5 प्रभः (for 'भुः'). M2.5 दिवाकरसमप्रभः.

9 ^a) B4 समयुधतः; Dn2 न प्रपद्यतः; T1 G1.2 प्रपद्यत (for 'युच्यत'). K1-4 N1 Dn1 D2.5 G2 M2 वः; K5 नः (for यः). —^b) K1-3 N1 D2.5 T G1 M2 पुरा यः; K5 कुरवः; B5 प्रवरः; B5 परा-न्वः; G2 यः पुरा (for पुरा वः). —^d) K5 विरो-चत (for व्यरो). K2 यः प्रकर्षन्व्यरोचतः; D2 यः प्रकर्षस्य रोचत. Ca. d cite प्रकर्षन् (as in text). — After 9, B ins.:

72* यः स वीरो महेष्वासो महाबलपराक्रमः ।

10 ^a) Dn2 T G लोके (for वीर्यं). —^b) K2.5 अधि; K4 इति; M इह (for अपि). K1 पार्थिवः; K2 D2.5 पार्थिवः (for कश्चन). — After 10^a, all MSS. (except K1.2 D2.5 M) ins.:

73* योऽवृणीत यशः शूरः प्राणैरपि सदा युधि ।

[K4 G2 यो वृणीते; B1.2 स प्रणीतः; B4 स प्रणीतः; T यो वृणीत (for योऽवृणीत). T तव (for यशः). B4 प्राणैरपि; D2 प्रावृणीत (for प्राणैरपि). B4 सदा प्रभुः; G2 धनैरपि (for सदा युधि).]

—^c) K1.2 D2.5 कर्णस्य सत्यसंधस्य. —^d) K2.5 संग्रा-मेस्य (K5 'मेय') पलायिनः.

11 ^b) K4 has a lacuna for आतुरक्लिष्ट. —^c) K1.2 अवतां (for स हि वः). G1 स पुत्रः सहजो आता. —^d) M2 भास्करस्योरसः सुतः. — T G1 M repeat 11^a after 14. —^e) M2 जातो (for शूरो). —^f) Dn2 प्रभुः (for प्रभः). — After 11, D2 ins.:

74* दासानिष्ठं आक्षिपानां पूजकः क्षीररक्षकः ।

कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ ११
 श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
 कर्णमेवानुशोचन्त भूयश्चातर्तरामवन् ॥ १२
 ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १३
 यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्वनज्यात् ।

कृतज्ञः सत्यवादी च महारथमहारथः ।
 अभिमानो विनीतात्मा सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
 एकपत्नीरतः श्रीमान्निजमूर्जितशासनः ।
 राजा सर्वस्य राष्ट्रस्य दुर्योधनहिते रतः । [5]
 मम प्रियकरो नित्यं पुत्राणां रक्षकश्च ह ।

12 Before 12, T M2-4 ins. वैशंपायनः. —^a) K5 श्रुत्वानु; M2 तं श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु). K4 पांडवैः (for पाण्डवाः). —^b) M2 अन्नवीत (for अप्रियम्). —^c) D2 कर्णवैव (for कर्णमेव). S K1.2.4 D2 M1.2.4 [अ]नुशोचन्तो (D2 'लो'); Dn1 D2.5 G2.5 [अ]न्वसो-चन्तः; T G1 [अ]भ्य' (for [अ]नु'). B4 तमर्षमनुशोचन्तो; M2 स्त्रियं कर्णमशोचन्तो. —^d) K1.2 B4 D2.5 कृततरा; Dn2 चार्तरा; T G1 चात्यानुरा; M2 चार्तरा.

13 ^a) D2 om. स. D2 पुरुषव्याघ्र. —^b) Dn2 G2.5 वचनं (for मातरं). K2 भीमान् (for वीरो). —^c) K1-3 B4 Dn2 G2 निश्चसन् (for निःश्वसन्). S (except G2.5) भारत (for पन्नगः). — After 13, S K N1 B Dn D1-2.5.5 G ins.:

75* यः शरोर्मिर्धजावर्तो महायुजमहाप्रहः ।

तकदाब्दप्रनुदितो महायमहाह्वरः ।

[(L. 1) K0-2.5 Dn D2 G2 यः शरोर्मिः; B2.5 रश्मि-नेत्रो. Dn1 ध्वजावर्तो (for 'तो'). B1.2 महाह्वरः (for 'युज'). S K0.5 Dn1 D2 परिग्रहः (for 'महा'). — (L. 2) K2 तद्वः (for नक्षत्रः). K1.5 G2.5 प्र-ग्रहितो; B1.2 Dn2 अनुदितो; B4 प्रभुः; Dn1 D2 प्र-ग्रहः (for 'प्रभु'). K2 B4 D1-2.5.5 तद्वद्वः अनुदितो; D2 तद्वद्वः अनुदितो; G1 तद्वद्वः अनुदितो (for the prior half). G1 तद्वद्वः अनुदितो (for महाह्वरः). K1.2 D2 परिग्रहः; B1.2 महाह्वरः; D2 महाह्वरः (for महाह्वरः). S K0.5 D1.2.5.5 महाह्वरमहारथः (for the post. half).]

14 ^a) K1 वातम्; Dn2 वचम्; G1 यवम् (for

C-11. 8'6
B-11. 27. 17
K-11. 27. 17

कथं पुत्रो भवत्यां स देवगर्भः पुराभवत् ॥ १४
यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् ।
तमग्रिमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि ।
यस्य बाहुबलं धोरं धार्तराष्ट्ररूपासितम् ॥ १५
नान्यः कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनां रथी ।
स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

-पातम्). K₂ आसाद्यस् (for आसाद्य). N₁ तं वैकृतं-
नमासाद्य. —^b) K₁: नान्यत्तिष्ठेत् (K₂ 'हे'); T G₁
कोन्यत्तिष्ठेद् (for नान्यत्तिष्ठेद्). —^c) S₂ D₂ G₂ भव-
त्या स; K₀-2 B₂ D₂: G₁ भवत्याः स; K₂: भव-
त्याश्च; D₂: G₂ भवत्यास्तौ; T भवेत्तस्य; M₁: युधो
भ्रेहो (for भवत्यां स). N₁ B₄ कथं स पुत्रो भवत्या;
B₁: D₁ D₁: 4. 6. 8. 9 भवत्याः स कथं पुत्रो —^d) K₁
lacuna for पुरा. — After 14, T G₁ M repeat 11^{or}.

15 ^a) S (except G₂: M₁) -प्रभावेन (for -प्रता-
पेन). —^b) M₂ पातिताः (for तापिताः). S₂ K₁:
M₁: 2. 4 सर्वेशो वयं; D₁ सर्वतोपमं. T G₁ वैरमस्या-
स्त्रोचयत्. —^c) S₂ एव (for इव). K₂ शस्त्रेण
(for वस्त्रेण). T G₁ सुयोधनस्तु तं ज्वेष्टे. —^d) K₁:
D₂ छादितवानसि; T₁ G₁ नोदितवत्यसि. —^e) B D₂
D₁ D₁: 4. 6. 8. 9 नित्यं; M₁: 4 संक्षे (for घोरं). T G₁
तथा कर्णं महेष्वासं. —^f) K₂ उपासितैः; G₂ उपस्थितं
(for उपासितम्). — After 15, S K N₁ B D₂
D₁: 4. 6. 8. 9 G₂: ins.;

76* उपासितं यथासाभिर्बलं गाण्डीवधन्वनः

भूमिपानां च सर्वेषां बलं बलवतां वरः ।

[(L. 1) K₁: आयुधैर्; K₂ आयुधैर्; K₃ अयो-
ध्याधैर्; N₁ B₁-3 उपायैस्तु; D₂ Ca. d आयोधने; D₂:
आयुधैर्; G₂: आयोधनैर् (for उपानितं). S K₀:
आयोधनैर्गथासाभिर् (for the prior half). N₁ लब्धं (for
बलं). K₁: D₂ गाण्डीवधन्वनः; K₂ G₂ गाण्डीवधन्व (K₂
'नि')ना. — N₁ om. line 2. — (L. 2) G₂ लोके (for
बलं). D₂ वरः; D₂ वरं (for वरः).]

16 K₂: D₂ om. (hapl.) 16^{ab}. —^a) S₂ नान्यत्;
K₀ M₂ नान्यं; K₁ नान्य- (for नान्यः). S जिष्णोर् (for
कर्णाद्). D₂ अजीगलवृणे यो वै. —^b) G₁ निहन्त्याद्
(for अयुध्याद्). K₁ रथिनौ; N₁ प्रथितो; D₂ रथिना;
D₂ रथिनो; M₂: 4 रथिनं (for रथिनां). K₀ G₂ वरः
(for रथी). D₂ सर्वशस्त्रभृतां वरः. —^c) K₂ सयः
(for स नः). —^d) K₂ प्रसूता वं; D₂ अभूत तं (for

असूत तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ॥ १६

अहो भवत्या मन्त्रस्य पिधानेन वयं हताः ।

निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म सवान्धवाः ॥ १७

अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।

पाञ्चालानां च नाशेन कुरूणां पतनेन च ॥ १८

ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम् ।

असूत तं). G₂ (inf. lin.) शोभनेन (for भवत्यग्रे).
Ca: हेतुं च भवती असूत; Cd: हे उग्रे भवती
असूत । Ca: —^f) K₂ स तम् (for कथम्). D₂ -विक्रमः
(for -विक्रमम्).

17 ^a) K₁: D₂ प्रभावो (for भवत्या). S₂ (orig.
as in text; sup. lin. by corr. in Devanāgarī)
K₄ गूढेन; D₂ संगत्य; T G₁ मंत्रेण; G₂ मंत्रेण
(for मन्त्रस्य). —^b) S K₄ पित्रानेन; K₀ N₁ B₂-4
D₂ D₁: 3. 4. 6. 8. 9 M गूढेन; K₁: D₂ निधानेन; K₂:
D₂ G₂ विधानेन; B₁ गृह्णान न; T₁ गृहीतेन; T₂ गृहि-
तेन; G₂ (inf. lin.) ग्रहाणेन (for पिधानेन). D₄
वनं हताः. —^c) M च (for हि). —^d) K₂ पीडि-
तांश्च; K₂ ताश्च; B₁: 2 ता नः; D₂ तास्तु (for
'ताः स्म'). N₁ D₂ इ पाण्डवाः (for सवान्धवाः). T
G पीडिताः सह (G₂: सर्व) बाणवाः.

18 ^a) S विनाशादि (for 'शेन'). — M₂ om. 18^{ab}.
—^b) T G M₁: 2. 4 -वधादपि (for -वधेन च). D₂
पुत्राणां न तथाभवत्. —^c) K₁ lacuna for नां च नाशेन.
K₁: N₁ B D₂ विनाशेन; T G₁ वधाद्यापि; G₂:
विनाशादि (for च नाशेन). D₂ घटोत्कचविनाशादि;
M₁: 2. 4 पाण्डवानां विनाशादि. —^d) K₁: D₂: 5 शूराणां
(for कुरूणां). D₂ घातनेन च; T घातनादपि; G
M₁: 2. 4 प (M₁: 3 पा) तनादपि (for पतनेन च).

19 ^b) T₁ इदमापतितं बलात्; T₂ इदं पतितं महत्
(submetric); G₁ M इदमापतितं महत्. —^c) S K₀:
एतद् (for कर्णम्). S K N₁ D₂: 3. 5 T G [अ]नु-
शोचामि; M₁ शोचानि (for 'शोचन्दि'). B₁: 2 कर्ण-
मेव हि शोचन्दि (B₂ हि शोचामि). —^d) S₂ दहामि;
K₁ दहाम्; K₂: 5 दहोपि; B₁: 2 D₁: 4. 6. 8. 9 सं (D₂
स) दहो हि; B₂: 4 दहो हि; D₂ सञ्जति; G₂ दहति
(for दहामि). S K₀ [अ]दितः; K₄ [आ]दितः; D₂
[आ]दुतिः (for [आ]दितः). D₂ सत्रत्येवाविवाहितः (sic);
T G₁: 3 दग्धामग्ना (G₁ 'ग्धमग्ना'; G₂ 'ग्धमाना') विवाहुर्ति
(T₁ 'ति'; G₂ दहत्यग्नाविवाहतः. — After 19, B₁
ins.;

कर्णमेवानुशोचन्हि दद्याम्यग्राविवाहितः ॥ १९
न हि स किंचिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम् ।
न च स वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २०
एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनदञ्शनकै राजश्चकारासोदकं प्रभुः ॥ २१
ततो विनेदुः सहसा स्त्रीपुंसास्तत्र सर्वशः ।

अमितो ये स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ॥ २२
तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदम् ।
स्त्रियः कुरुपतिर्धोमान्भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः ॥ २३
स तामिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् ।
कृत्वोत्तार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ॥ २४

G. 11. 22B
B. 11. 27. 20
K. 11. 27. 23

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ समाप्तं जलप्रदानिकपर्व

॥ समाप्तं स्त्रीपर्व ॥

77* कर्णाङ्गुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ।

20 *) K1 Dns नेह मे; K2. 2. 5 D2 M न हि मे;
K1 lacuna; B1. 2. 4 D2 न हि नः; B2 Dn1 D1. 2. 4
2. 2 नेह सः; T1 G1 न च मे; T2 नवमे; G2 नह्य
स्या (for न हि स). K2. 5 अप्राप्तं; D2 अप्राप्य; M2
अप्राप्य (sic). —*) S Ko. 4 भवत्या (S2 'त्य) पि;
K1-3 D2. 5 भवेदपि; K2 भवेदपि; Dn1 D2 स
चेदपि (for भवेदपि). Ko द्विस्थितं; K1. 5 हृदे स्थितं;
K2. 5 D2 हृदि स्थितं; G2 दितं स्थितं (sic) (for दिवि
स्थितम्). —*) K1-3 B4 D2. 5 G2. 3 न चेदं;
Dn1 D2 तव सः; D4 न चास्य; G1 न चास्य (for
न च स). M1 संशयं (for वैशसं). S1 K4 न च देवं
त***; S2 न च देवसमं लोके; Ko न च देवसमं
घोरं; D2 न चेदविशतं घोरं; M2 नवस्वर्गसं घोरं.
—*) T G कौरवाणां कृतं (for कौरवान्तकरं). D2 च
तत् (for भवेत्).

21 Before 21, M1 ins. वैशपावकः. —*) D2
विलापः (for विलप्य). S करुणं (for बहुलं). S2 विलप्य
बहुलं तत्र; B2 एवं बहु विलप्य. —*) M2 कुंतीपुत्रो
(for धर्मराजो). —*) S1 K2-5 विरुदन्; S2 (orig.
as in text; sup. lin.) K1. 5 D2 ज्वरुदन्; B2
प्र(B2 प्रा)रुदन्; D2 विलपन्; D2 ज्वरुदन्; T G1
वदन्तः; G2 सह सः; M1 वदन्तः; M2-4 रुदन्तः (for
विनदन्). N1 B1. 5 Dn1 D1. 2. 4. 2. 3. 2 दुःखितो (N1
'ते) (for शनकै). Dn2 वदन् शनकै राजा; G2 वदं
स शनकैर्दुःखं. —*) K2 [ब]सोदकं प्रभुः; B2 G2. 3
[ब]सोदककिया. S2 विसुः (for प्रभु).

22 B4 repeats 22^{ab} on marg. —*) K2 विनेदुः

B1 विनेदुः; B4 (first time) विनेदुः; M1 विनेदुः
(for विनेदुः). M1. 4 स्त्रीसंवाः (for सहसा). —*)
S1 Ko. 4 स्त्रीपुंसास्तत्र; K1. 5 स्त्रीपुंसांस्तत्र; K2. 5 स्त्रीपुं-
सोय; N1 Dns स्त्रीपुंसास्तत्र; B1-3. 4 (second time)
Dn1 D1. 2. 3. 4. 2. 2 स्त्रियः सतुः; B4 (first time)
D1. 5 स्त्रीपुंसासोय; T G1 M2. 3 स्त्रियः पुंस्यः; M1. 4
सारस्य इव (for स्त्रीपुंसास्तत्र). —*) K2 B Dn1 D1-2.
2. 2. 2 T G1 M1. 4 वाः; Dns M2 वः; D2 वा (for वे).
B1. 3 स्त्रियस् (for स्त्रियात्). —*) K1 -कर्मणे.

23 *) Dns G2 आनाययामासुः. B4 ततस्त आना-
यामास; T G1 M ततः समाप्तं (T2 'व)यामास; G2
ततस्त्वमानयामास. — Ko om. 23^{ab}. —*) K1 परि-
च्छदं; K2. 5 स परिच्छदात्; K4 स परिच्छतं; N1 B2-4
Dn1 D1. 2. 4. 2. 3 स परिच्छदाः; B1 D2 परिच्छदाः; T2
G च परिच्छदं (for सपरि). Dn2 कर्णस्यैव तु योषितः.
—*) T G1 श्रीमान् (for धीमान्). Dns चकार प्रेत-
कर्माणि. —*) S1 भ्रातुः; S2 K4 भ्रातुलस्य; Ko
'रवे; K1. 5 D2. 5 भ्रातुः श्रेष्ठो; Dn1 भ्रातुः प्रेम्णा; T1
G1 प्रेम्णा भ्रातुः (by transp.); M2 प्रेम्णा राजा. M1
2. 4 प्रेम्णा तु भ्रातुर्ययुतः. — After 23, G2 ins. 79*.

24 G2 om. 24^{ab}. T1 damaged. —*) Dn1
समाभिः (for स तामिः). G1 सर्वायामा (for धर्मायामा).
—*) S1 Ko. 4 T2 G1 M प्रेतकार्यम्; K2 प्रेतकृत्यम्;
K3 पुत्रकृत्यम्. — After 24^{ab}; K1. 5 D2. 5 ins.:

78* बहो भवत्या मन्त्रस्य गोपनेन वयं हताः ।

पापेनासौ मया ज्येष्ठो भ्राताज्ञानाद्विपातितः ।

[(L. 1) = (var.) 17^{ab}. — (L. 2) = (var.)

शारिकायाः समेत्सीपे तु लिखितं तु मया शुभम् ।

यः पठेत्स विमुद्गात्मा स्वर्गलोके महीयते ।

शुभं । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ॥ रामाय नमः । हराय नमः ।
कृष्णाय नमः । परमेश्वराय नमः । नमो नारायणाय । नमो
नमः । नमो भगवते वासुदेवाय नमः । श्रीगणाधिपतये नमः ।
— Ks cont. : शुभं भवतु लेखकपाठकश्रीत्रनुमन्तृयोगसाहक-
जनस्थेति शिवं ।

— Ks concludes with :

शुभं भवतु कल्याणमस्तु । अथ शांतिपर्वं भविष्यति । श्रीः

— N1 concludes with :

शुभमस्तु लेखकपाठकयोः ॥ सं ६३२ मार्गशिखे (१३१) ।

— B1 concludes with :

शके मार्तण्डशैलक्षिनिपरिगणिते पादपद्मधारे (sic)
ब्रह्माद्यैर्वदनीयं सुनिगणनिकरैश्चितनीयं विहित्य ।
श्रीमल्लक्ष्म्याश्च नारायण इदमलिखच्छौरिपादैकचित्त-
शेषार्धमपंचकानां दितमनसा पर्वणां क्षिप्रमेवाम् ॥
पक्षीशांसाधिरूढाः । नजममलं संस्मृत्य हृत्पंकजे
लक्ष्मीदस्ताम्बुजाराधयति गगनं बहुक्षणा मानवः ।
लक्ष्मीनारायणस्थेन हि युगरजनीशोदक्षिणमिताब्दे
पर्वतैश्चाप्यलेखि प्रमुदितमनसा शस्यपंचाभिर्भूमैः ॥

श्रीगुरवे नमः । शुभमस्तु शकाब्दा १०१२ सन ११६५ शाल
तारिख १५ भाद्रप्य पंचदशदिवसे शनिवासरे इत्यवानु ॥

— B2 concludes with :

शकाब्दाः १६६९ कार्तिकस्य द्वादशाने बुधवासरे समप्तोर्ध्वं
ग्रंथः । श्रीरमानाय देवशर्मणः पुस्तकमिति ।

— B2.4 concludes with :

अस्यानंतरं शांतिपर्वं भविष्यति । तस्याध्यायः श्लोकः ।

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।

विदुरो घृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतखिपः ।

— B2 cont. : समाप्तश्चायं ग्रंथः श्रीरामनिधिशर्मणः स्वाक्षर-
मिति ।

— B2 cont. : श्रीकालीशंकरशर्मणः स्वाक्षरं पुस्तकं च ।
परमात्मने नमः । ओं तत्सत्परमात्मने नमः । ओं तत्सत्परमा-
त्मने नमः । ओं तत्सत् । ओं काली ।

— D2s concludes with :

शुभमस्तु कल्याणमस्तु । श्रीरामचंद्राय नमः । श्रीगोविंदाय
नमः । अथ परं शांतिपर्वं । तत्र राजशर्मणोद्धर्ममोक्षधर्माश्चेति
तत्रादौ राजधर्मं निरूप्यते

— D2s conclude with :

अस्यानंतरं राजधर्मस्याध्यायः श्लोकः ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।

विदुरो घृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतखिपः ।

— D2 cont. : शुभमस्तु । संवत् १६६८ समये ज्येष्ठवदि एका-
दशि रविवासरे लिखितं बनमालिना कार्शनगरे । श्रीरामचन्द्राय ।
श्रीकृष्णाय । श्री

— D2 cont. : श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— D2 concludes with :

संवत् १८२८ वर्षे मिर्जा ज्येष्ठ कृष्ण २ चंद्रवासरे शुभमस्तु
लिपिकृतं भगवानवासी बाभानेरीको पुस्तक लिखी भरतपुर-
मध्ये सुपवासः ।

— D2 concludes with :

शुभमस्तु

— D2 concludes with :

अस्यानंतरं राजधर्मस्याध्यायः श्लोकः ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।

विदुरो घृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतखिपः ।

शुभमस्तु । श्रीरामचंद्र । संख्या ५५० ।

— D2 concludes with :

अस्यानंतरं राजधर्मस्याध्यायः श्लोकः ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।

विदुरो घृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतखिपः ।

श्रीः । शके १६१५ श्रीमुखनामसंवासर उत्तराश्वने प्रीष्मणौ
ज्येष्ठवदि दक्षमी मंदवासरे इदं स्त्रीपर्वं वैकटभट्टेन लिखितं ॥ श्रीः ॥

— D2 concludes with :

अस्यानंतरं शांतिपर्वणि राजधर्मं भविष्यति । श्रीरामचंद्राय
नमः । संव. १०४६ के वीषा ।

— T2 concludes with :

चित्तविशेषदोषेण भावितं प्रार्थ्यते मया ।

यारसी पुस्तकं दृष्ट्वा तारुणं लिखितं मया ।

अबद्धं वा सुबद्धं वा क्षन्तुमर्हन्तु सज्जनाः ।

शालिवाहन शक १०९४ जागिरस नाम संकासर कार्तिकवद्युक्त

दशमी ईदुवासरे काश्यपगोत्रोत्पञ्चकुप्याचार्यवर्यपुत्रेण रामेणेदं स्त्रीपर्वं पुनर्कं लिखितमिति ज्ञेयम् ।

— T₂ concludes with :

श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । स्त्रीपर्वं समाप्तं ।

— G₁ concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ओं । स्त्रीपर्वं समाप्तं । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते निगमांतमहादेशिकाय नमः । श्रीमद-
पर्यासृतमहादेशिकाय नमः । अस्मद्गुरुपरंपराम्यो नमः ।

— G₂ concludes with :

अविज्ञमस्तु । शुभमस्तु गुरुभ्यो नमः । ८५६ वर्षं तै मासं ३ त
दि (मकरमासस्य ३ दिने) कटैयु अग्रहमिलिरुक्कुञ्जिपोसोम-
यात्रिपुत्र न महागणपतिस्वदस्तलिखितं । श्रीमहागणपतये
नमः ।

— M₁ concludes with :

शुभमस्तु ।

— M₂ concludes with :

श्रीगुरुभ्यो नमः कोट्यं १०१४ मत धनुमासं ४ (तारीख)
मूलतुं प्रतिपदतुं तिङ्गळादच्युक्कटियदिवसपुळु (५) तीत्त ग्रन्थं
शुभं ।

— M₃ (orig. in Malayalam) concludes with :

श्रीदक्षिणामूर्तिः प्रीयताम् । श्रीरामचंद्रः प्रीयतां । सांबशिव-
मूर्तिः प्रीयतां । श्रीसूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । श्रीमद्गुरुचरणारवि-
दाभ्यां नमः । श्रीमहात्रिपुरसुंदर्यै नमः । मंगळानि भवन्तु ।
कोल्लवर्षे १००३ तुलामासे ८ दिने मंगळवासरे पूर्वपक्षे तृतीया-
यां अनूराधानक्षत्रसहितदिने सायंकाले नरस्य छायायां प्रमाणं
यदा पञ्चदशपादपरिमितं तदा मांकातुग्रामे वायुकोणे सांपि-
स्थले लिखितं चेवायूर लेखकग्रामनाम । नाणु लेखकनाम ।
शाल्यप्रभृतिस्त्रीपर्वान्तं पर्वचतुष्टयं । अयं ग्रंथः सामूदिराजकुटु-
म्बस्य पश्चिमशास्त्रालंबंभिः ॥

APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS. which was too long for being included in the footnotes to the constituted text. The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star)

I

After 11. 9. 1, Ś K Ñ₁ B Dn D₁-2.3.3 Cd ms. :

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ।
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यद्भाषत संजयः ।

वैशंपायन उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । [5]
संजयो विगतप्रज्ञो घृतराष्ट्रमुपस्थितः ।

संजय उवाच ।

आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः ।
पितृलोकं गता राजन्सर्वे तव सुतेः सह ।
याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत ।
वातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विविक्षता । [10]
पुत्राणामथ पौत्राणां पितॄणां च महीपते ।

(L. 1) Ks राजन् (for राजा). — (L. 2) Śs K₁-a. s D₂ s अकुर्वन्. — K₁ s L₂ om. lines 3-4. — (L. 3) Ś K₂ s D₂ s हनं (for हनं). — (L. 4) Śs संजय. — (L. 5) K₂ s हनमैवे. K₁ s D₂ s ननः (for "न"). — (L. 6) Ś K₂ s [s] विगतप्रज्ञो; K₁ s विगत (K₂ 'तो') हानो. — (L. 7) Ñ₁ writes the ref. and om. (hapl.) from आगम्य up to वैशंपायन उवाच (in line 13). D₂ s आगत्य (for 'म्य'). — (L. 8) K₂ पितृलोकं. — (L. 9) B₁ s D₂ s प्रोच्यमानेन; B₂ s वेत्स्य. D₂ s सहितास (for सततं). — (L. 10) D₂ s वातिता (for वा). — (L. 11) K₂ s आपृणां (for ति). — (L. 12) K₁ s D₂ s आनुपूर्वेन. — (L. 13) Ñ₁ s हन्ता दु (for तच्छ्रुत्वा). — (L. 14) K₂ s D₂ s पृथिवीपते; Ñ₁ 'पतिः (for 'तले). — Ñ₁ om. (hapl.) line 15. — (L. 15) D₂ s ते (for न). K₂ s D₂ s पृथिवीपते.

passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS, while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors identically corrected. The variants in references are also ignored.

आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकायाणि कायः ।

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं संजयस्य महोपनिः ।
गतासुगिव निश्चेष्टो न्यपन्यपृथिवीतले ।
नं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् । [15]
विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ राजा किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ ।
एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ।
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्तेव तत्र का परिदेवता । [20]
न शोचन्मृतमन्येति न शोचन्निवर्तते नरः ।
एवं सांतिद्विके लोकं किमर्थमनुशोचसि ।
अपुण्यमानो भ्रियते पुण्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ।
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । [25]
न काळस्य प्रियः कश्चिद् द्वेष्यः कुरुसत्तम ।

— (L. 17) K₁ शेषे (for शेषे). K₂ शेष (for शुचो). — (L. 18) K₂ s एव (for एषा). K₁ s 'भूतानां; D₂ s नरवानां (for 'स'). D₁ s s s s लोके (for लोक). — S₂ reads lines 19-28 on marg. — (L. 19) Cd मध्य-कादीनि भावानि (for the prior half). K₂ s मध्यभावाणि भारत (for the post. half). — (L. 20) K₂ का तत्र (by transp.). K₂ s D₂ s परिदेवता; B₂ s परिदेवता. K₁ तत्र का तत्र परिदेवता (for the post. half). — (L. 21) Ś₁ damaged. Ś₂ (by corr.) K₂ B₁ सृष्टु (B₁ 'न') मन्वेति; Ś₂ (before corr.) K₂ s D₂ s सृष्टुमन्वेति; K₂ s त्रि (K₂ सृष्टु) लोके; D₂ s तमन्वेति (for सृष्टु). D₂ s सृष्टुने. K₂ s नाशोचन्मृते नरः (for the post. half). — (L. 23) Ś₁ damaged. K₂ s पुण्यमानस्य; K₂ s पुण्य (for पुण्य). K₁ s s s दु (for व). — (L. 24) D₂ s इति; D₂ s परि- (for अति). — (L. 26) K₂ s द्वेषः (for द्वेष्यः).

CRITICAL NOTES

1

2 ¹) The better attested reading is *पुत्रिण*, and it is possible to regard *पुत्रिण* as an improvement. While the general rule is to prefer the harder reading to the simpler one, in the case of grammatical forms the rule, I think, should be to give the benefit of doubt to the author, and to regard the mistake as a scribal one, unless there is overwhelming proof to the contrary. It is a strange but well-attested fact that a man born to a language has a blunter sense of grammar than one who has learnt it through grammar, and hence side by side with difficult forms like *प्रतिजिह्विषः* (11. 10. 14¹), *निनीयन्* (10. 15²), *मनुष्यम्* (20. 18³), *रोहयते* (21. 14⁴), *प्राहावते* (24. 14⁵) and *स्वोपुता* (27. 22⁶) and correct forms like *वदति* (16. 47⁷), the epic writer uses forms like *नयामि* (1. 15⁸), *अनुसूयति* (2. 22⁹), *देहानि* (3. 5¹⁰), *स्वने* (3. 8¹¹), *अवरोष्यन्म* (3. 10¹²), *उदयति* (6. 5¹³), *गुह्य* (11. 17¹⁴), *उत्पादयिष्य* (1. 32¹⁵), *विलसती* (16. 59¹⁶), *अद्भुतम्* (17. 6¹⁷), and *samdhis* like *प्राप्तोत्तरे* (4. 7¹⁸), *अवस्यम्* (11. 17¹⁹).

6 ²) महायना; cf. Pāp. 4. 2. 3, vārt. 1; also Rām. 2. 46. 9²⁰ रक्षगार्वं महायना.

10 ³) गमिष्यामि is an improvement of S for the harder *गमिषि*. *दुर्लभं* is adverb to *विचरम्*.

13 The text as it stands would make out Jāmadagnya as the only friend, while there are other advisers like Nārada, Kṛṣṇa-Dvaipāyana, Kṛṣṇa and Bhīṣma; cf. *गुह्यदी वाक्यं* in the speech of Saṃjaya, st. 33²¹.

15 ⁴) *ओनामि* is not a form of the first future; it is a *सुत्रम्* which always governs the acc. The epic writer has used the *सुत्रम्* in other places like *स्वाता* 7. 3²²; 19. 10²³ and *हृता* 15. 3²⁴.

16 ⁵) *दुर्बोधनस्य* to go with *वपि* in 16²⁵.

19 ⁶) *मया दुःखितवरः*; the instrumental gives the meaning of 'as compared with'; cf. Rām. 1. 19. 20, 23; 55. 15.

22 The stanza should close with 22²⁶ and a fresh

stanza should be formed of the present 22²⁷ and 23²⁸. The reference to Saṃjaya receiving consolation from the sages is to be found in 7. App. I (No. 8). The line *यत् पुत्रं च* refers to Jāmadagnya's *Paṇḍitābhaya* (Khyana 5. 64); the same Khyana's *Mātalyapāshyama* 5. 65-100 and Nārada's *Gītāgārva* 5. 104 are found in the Udyogaparvan and were intended to cure Duryodhana of his insolence.

23 ⁷) *सुदृग्* - *सुदृ* (p. p. as a neuter noun, meaning *गर्भ* + *दृग्*; *सुदृ* occurs in st. 23, and both mean 'excessive love'.

26 ⁸) *निर्वं युद्धमिति वृत्तम्* is an instance of anacoluthon; but may be justified by Pāpini with the Bhāṣya and the Kāṅkā on 3. 2. 124.

28 ⁹) *युद्धने* - for the use *युद्धने* *ब्रह्मवारी योगम्*, cf. Mahābhāṣya on Pāp. 3. 1. 93, vārt. 5: 'so that a man will not join remorse on to a past action.'

29 ¹⁰) *इदं* is an adverb. ŚK and S support the reading.

30 This refers obviously to the well known parable: *मनु परवति समोहायवानं नानुपवति* (5. 62. 27²⁹).

34 ¹¹) I would change '*मिनि*' to '*मिनि*' as better attested, and as also better in sense.

36 ¹²) I have preferred the harder reading *वृक्षेण* of D, supported slightly by Ks. s. ŚK s. s., Ns, S have to suggest a different variant each.

2

2 6³⁰ is the reading of the Central and the Southern groups of MSS. as against the Kashmirian version, and could have been adopted into the text. — [Crit. App., line 4 : ins. —³¹ before K1-s. s.]

16 ¹³) *नगरदिक्* affecting the whole community. 'One may suffer privations and yet that common evil may not be averted'.

17 [Crit. App., line 7 : ins. semicolon after *नयेति*; line 9 : om. Cd cites *नयेति*.]

19 *) अनुत्पन्नः a. in 16^b (अर्हति, 'नि'). MSS. with any is equally divided between 'लोदमि' and 'लोद' after the reading 'लोदमि' there is an abrupt return to the subject 'one', as in 16. — °) 'It is by no means the case that he does not miss the object to be achieved'.

20 *) चरन्तः 'ever changing'. — °) वैदिकी characterised by pre-eminence or distinction'.

22 Cf. A. B. — महे भगवान्मय etc.

3

1 After 3. 4 and 4. 13, 12* and 17* appear in several manuscripts. The first of these passages in a group of six lines occurs in the Ś K Ō, B D groups after 3. 4. They are missing in this place in the S group. These lines are clearly out of place and unauthentic here; but they occur as 17* after 4. 13 with four additional lines in the T G M group and in Ō, B and D (minus D) as repetitions of the six lines constituting 12*, with an addition of four lines. One might argue that if they were unauthentic in the last place, they may be authentic here. The passage was probably derived from an older source and was added here as an amplification of what precedes.

14 °) नासिद्धि (from संसिद्ध created), 'subject to the laws governing created beings'. Devabodha explains it elsewhere by स्वाभाविक.

4

2 °) कल्लं, 'a shapeless mass'.

3 °) The reading adopted is a blend of readings. मासं is attested by Southern MSS. and प्रकल्प-देव by Śi Ko Dn D. s. — °) मासे 'in a month after (the fifth month)' is a similar blend.

7 °) प्राप्तेऽपरे, an irregular double sandhi of प्राप्ते and अपरे.

10 An obscure verse. The sense is: he looks with even greater indifference on his self, being reduced to bondage by his own account (ātmanā) than does a dumb man on the good or evil done to his mouth. उपेक्षितं has to be supplied after 10^b.

13 [Crit. App., line 12: read D. 3-7. s for D. 3-7.]

14 Before verse 14, there are 9 lines in the Central and Southern group, which are omitted here by the Ś K group; cf. 12*. We are concerned with line 9 of 17* प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निश्चयं श्रुतिं विद्वान् 1 which is really a substitute line for 14^{ab} in Ō B D S, B. 2. 4 Dn D. 3-7 having both; while Śi Ko-2. 4 Ds have only 14^{ab}. The word श्रुति in line 9 means, as elsewhere in Mbh. and in the Rāmāyaṇa, a maxim or a wise saying; cf. Mbh. I. 180. 7; 220. 14. Rām. II. 29. 17^{cd}; 106. 13; पौर्विकी श्रुतिः; B. 14. 18. 28. We cannot say it positively, but there is a greater likelihood of the Ś K group consisting of 6 MSS., suppressing प्रत्यक्षं than the much bigger group of Ō B D S suppressing अश्रुतं. Hence the wavy line. The श्रुति would refer to verses 2°-13^d, if we do not admit lines 1-8 of 17*. — °) For the omission of सः, cf. 1. 32 where यः is omitted; 5. 5^d where आसन् is dropped; also 1. 26^b; 4. 10^b; 7. 1^c.

5

5 °) The verb आसन् is to be supplied.

7 तेषां and तैः are to be referred to सिद्ध्याप्रगजा-काराः in 4^a.

13 °) बीनाह, 'the circular masonry on the top of a well'; वेला, 'the circular edge'.

20 The instrumentals are connected with सयं in verse 21.

6

3 °) अभ्युद्वरणाय is an improvement for 'गेन'.

7

3 For the predicate in ह्य, cf. 1. 15.

7 °) The v. l. are meant to avoid the दीर्घत्व of तु on account of the following व्या.

14^{ab}-16^{cd} K. 1. 2 invert the order of 17^{ab} and 16^{cd}. The order followed in the text is that of Śi and some K, D and B MSS. — [Crit. App., below 23*, line 3: after 16^{ab}, ins. (which is preceded by 16^{cd}).]

answer to the question of Janamejaya in 1. 1 and alib. 10 is in answer to 1. 2. — °) दोष्य probably was intercalable without the complementary रथं and the proximity of Samjaya would make the sense clear.

5 °) is dropped; cf. 1. 32.

14 °) रुदन्त्यश्च was metrically possible but no MS. gives it; S substitutes नदन्त्यश्च; in 17^b, several MSS. give the correct form.

10

15 °) पदं नो is an old idiom for 'to trace footsteps or whereabouts'; cf. पश्चादनुप्रयुङ्क्ते तं विद्वस्य पदं नोतिव A. V. 11. 2, 13.

17 °) निश्चानं adv. or adj. 'ending with death'.

11

13 °) दुष्टात्मा, an attributive or a predicative epithet of Dhṛtarāṣṭra? Preferably the latter, since thus it will mean the same thing as क्रोधवशमापन्न (st. 24^a), and the description of st. 21 and the epithet महात्मना: there will be adequate. Elsewhere also in the Mbh. the character of Dhṛtarāṣṭra presents an enigma.

17 °) 34^a explains the purpose.

29^a, 30^b क्षमं, proper or what is proper. There is no difficulty as regards the first passage, but in regard to the second there are the variants क्षमं, क्षमं and क्षमं. क्षमं was a harder reading, but well attested and appropriate in the context; cf. क्षमं कार्यं 3. 9. 12^a.

12

1 °) The रौचं is necessary after shedding tears; cf. the proposed explanation of जलप्रदानिकं in the Introduction, p. xxvi.

3 3^{ab} runs: एवं विद्वान्महाप्राज्ञं नाकाभीर्वचनं तदा । Between 3^a and 3^b all MSS. except Ś Ko. 4 read 35^a. The question is whether this can be treated as an accidental omission in the four MSS. concerned. The omission, in the first place, is not haplographical. Secondly, Ś₁, Ko. 4, although faithful representatives of a single tradition, are of different prove-

nance and differ considerably among themselves and therefore they each go back to a different original. Thus the probability of the same accidental omission from each of those originals severally is considerably attenuated. Thirdly, if the omission does not materially affect the sense of the passage as a whole, there is an additional ground for giving weight to the omission. That वचनं has no qualifying word before it such as नम or तेषाम् and that therefore the passage is necessary cuts both ways. The slight ambiguity itself might have motivated insertion. We have besides here the usual accompaniments of a later addition, i. e., self-contradiction and repetition. सन्तः सन् goes against पाण्डवान् अधिवासान् in 3^c, while त्वं तु राजन् तद्व्या: is superfluous by the side of नाकाभीर्वचनं तदा. D₂ and K_{1.2} D₅ omit line 5, the former together with some letters from 3^b and K_{1.2} D₅ repeat 3^a which are all indications of a marginal addition in the originals before them, in copying which confusion sometimes was a result.

5 The verse is obscure as it stands; the obscurity is removed by repeating नो गृह्णीते both after श्रेयः and after हितार्हिने (=relative merit); this has been secured by K₅ T₂ G₁ T₁ by adding a न.

13

10 After 10, all MSS. except the original Ś₂ (the lines are added marginally on it), K_{1.2.5} and D₂ read 38^a, which is omitted from the constituted text on account of the incongruity of the lines in the context. The argument runs thus: Vyāsa asks Gāndhārī to check her rising anger, a symptom of *rajas*; she has always insisted on Dharma before, she has been clairvoyant and has ever uttered truthful words. He appeals to her in the name of Dharma and Truth to curb her anger. The additional passage introduces the following argument: the Pāṇḍavas have won and therefore it is Dharma that triumphs. But the *adharma* of the Pāṇḍavas is what Gāndhārī complains about (17. 16^a), while she herself has ever insisted upon Dharma (17. 6). The two additional lines therefore could not have been written by the writer of this part of the Mbh. Incongruity and self-contradiction can become relevant arguments when a substantial group of MSS. favours the probability of an insertion.

14

16 This stanza refers to the defeat of Nakula by Virasena (S. 62) in the Karnaparvan, which immediately precedes the fight between Bhishma and Duhshasana.

15

6 *) Śi Ko. 4 and S (except T: G:) support अ-
दक्षिणो, a usual epic epithet; श्रेय is unmeaning.
—[Crit. App., line 2 : read *) श्रेय *).]

16

1 *) अद्विकर्षण, a hard reading, is supported,
by Śi K: T and M: 3, and also by the fr and fr
of other MSS.

3 *) Gives an afterthought, which is, however,
supported by all MSS.

41 *) उपचारे: 'with complimentary expressions'.

49 *) दूयश: 'in indiscriminate heaps'.

51 *) परं, a (matching) upper piece; cf. the
pair पर-मवर.

18

12 *) वानिर्ग, the harder reading of Śi M: 4, is
indirectly supported by Ś Ko. 4 M: 1 and T: G: 1:
the meaning of वानवनि is to be seen in वानना.

16 *) इक्षु is wrong for इक्षु, but occurs currently
in the Mbh.; cf. 3. 264. 25*.

19

15 [Crit. App., line 10 : ins. after semicolon,
Bom. ed. पद्व ह्यन after विदन्.]

18 [Crit. App., line 8 : ins., after दः; Bom.
ed. वदुषा वारक्षेतिनः.]

20

31 *) कृपाज्ज is not merely a hard reading, but an
obscure one; but it has to be adopted and so also
विगर्त. वयः has to be taken to mean beauty.

32 *) Uttara, Abhimanya and Lakṣmana were
boys, but not Sadakṣiṇa of Kāmboja. Is the great
Homer nodding! Cf. note on 25. 1.

22

5 *) The alternative reading वृक्षेण occurs fre-
quently and would appear to be better as a patro-
nymic, but cf. Ś B 12. 9. 3. 3; and here as else-
where in the constituted text of the Mbh. the form
वृक्षिणा has been adopted.

23

20 *) वरुणः. The form may be justified by
Pān. (वानरा).

23 Cf. 6. 103.

41 *) व-वृक्षैः, chanted in subdued voices.

42 *) The upavita is worn on the left (माय)
shoulder on all auspicious occasions; cf. Kātyā Śr. S.
258. 10. The piling up of funeral fuel is naturally
done with an apasavya.

24

1, 5 The son of Somadatta here mentioned is
Bhūtravas, called also Yūpadhvaja from the
emblem upon his banner indicating the sacrifices
he performed.

2 Somadatta was killed in the Droṇaparvan
7. 137. 33.

17 This disclosure of most intimate secrets of
sexual love heightens the pathos : Mammata cf. V.
45 and VII. 65 : अथ पूर्वोक्तव्यासनायं युद्धागच्छन्ति वरुणं
वरिरोपवनिः. The passage 61* preceding (and in a
few cases following) st. 17 can make the omission of
17* a case of haplography, rather than an omission
due to æsthetic or puritanic considerations; and in
a like manner one can regard 61* also a case of
hapl. omission. What ultimately should prevail is
the evidence of MSS., following which st. 17 is
taken into the text, and passage 61* as an addition.

25

1 This Kāmboja king's name is Sadakṣiṇa in the
many places where it occurs; the description given
here and in other places would make him out to
be a grown-up man. There is, on the other hand,
a younger brother of his mentioned as slain in 8.
40. 105; also a son of the Kāmbojarāja is men-

tioned at 7. 67. 50; but Sudakṣiṇa is certainly no boy as made out in 20. 32.

8 [Crit. App., lines 5-6: after —*), read Ks मन्त्रनिर्द्धारः; T1 क्षुनिर्मोहोद्गा (for मन्त्रनिर्द्धारो). Cd as in text.]

13 63*: This is again a case of a probable haplographical omission from six MSS., five of them included in the Critical Apparatus and one (with symbol Ts) not included in it, and here again aesthetic considerations have motivated their exclusion from the text. The haplography itself can be based on the senseless repetition of 13 syllables of 13^{ab}. Droṇa in these lines is described as killing babies who have necklaces of gold (63*, l. 1), which is inconsistent with their being described as bearing armours of gold.

26 Vinda and Anuvinda are princes of Avanti, and different from the king whose death has been mentioned at 22. 1.

34^a-35^c In the case of four passages, viz. 25. 34^a-35^c, 26. 15-16, 15-23 and 32^{ab} there is difficulty in the contrary sense to that pointed out in the case of the Addl. passages. I have not felt a compelling reason to reject them when by reason of the procedure adopted in the case of the nine passages mentioned above they should have been omitted. I shall deal with them in their places. 25. 34^a-35^c has been omitted by Ś1, Ś2, Ko and K1, the same set of MSS. that have omitted the additional passage 35^a; there is no haplography present and there is no break in the continuity of the sense. We have, however, to distinguish this passage from 35^a, where there is an obvious explanation of the insertion, and where the inserting hand has left the mark of redundancy and self-contradiction. This passage can be distinguished from 36^a, which is omitted by MSS. belonging to the same group, but which contains a glaring contradiction to another contiguous portion of the parvan; also from 61^a, which has a certain impropriety about it and is omitted by MSS. belonging to three linguistic groups, while the accidental omission here is within the same group having the closest affinity and sharing innumerable secondary features, and cannot be rebutted by an explanation of insertion or the existence of self-contradictions or impropriety.

41-42 These happenings are described in the Mausala Parvan.

26

1 The speech of Kṛṣṇa is a continuation of stanza 35 of the last chapter, so that verses 36-46 amount to an insertion, but as it belongs to the pre-history of the Mbh. we are not here concerned with it.

3 *) वैरपुरुषं is better supported, but it is an easier reading.

4 [Crit. App., line 1: ins. at the beginning: = 12. 317. 9.]

5 *) तपः एव अर्थः + ईद; so also वधार्थवि.

14 *) संग्रामभूमिद्विः and not संग्रामभूमिद्वि is wanted by the context, and there is ample MSS. authority for it.

15, 16 have been omitted by T1.2 and M1-4, i. e., the same six MSS. whose omission of 75^a and also 76^a has been shown as a ground of their exclusion from the text. Some of the arguments employed there can be employed here also. There is a violation of logical sequence inasmuch as the Brahmaloṇa and the warriors entitled to it come in between the world of Gods, and Gandharvas and Yakṣas and the Uttarkuru region and those entitled to it, who are naturally inferior to the former class. The verses have been omitted by two different linguistic groups of MSS. And yet there is a circumstance which is definitely in favour of the retention of the verses in the text. After st. 14 all these MSS. have a line running thus:

क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गताः परमां गतिम् ।

This line comes after a description of warriors who have turned their backs on the enemy and have not met with death while begging for mercy, and therefore it is not possible to say of them that they are क्षत्रधर्मेण निहताः, and surely they do not deserve the 'highest world' after death. The line क्षत्रधर्मेण निहताः is therefore the remnant of a passage which describes a higher death and a higher world than those described in the preceding verses, and therefore of a verse or verses of the same tenor as the verses in the text. Here then we have a case of a substituted text which has come down in a garbled

form: 13^{ab} has been similarly omitted from the same MSS. with the exception of M¹, which has it and the remaining line of 13 does not yield any sense. As regards the argument of logical discrepancy, it can be shown that there is a logical order even in the text as it stands. The categories of warriors in st. 12 and 14 have been arranged in the descending order, but they all form one class as against the warriors described in st. 13 who have met a glorious death inasmuch as they had to fight against odds: harassed, deserted, disarmed as they are, they fight facing the enemy, knowing no other incentive than their sense of shame. While stanzas 12-16 refer to death on the battlefield, st. 17 refers to death on the way to the battlefield.

18-20, omitted by T¹ and M¹ 2.1, are introduced by the reference युयुत्सु उवाच, and at the end, before st. 21, there is a similar reference, and this may therefore be regarded as a good case of haplography.

20 Iomaja, under orders of Indra, accompanied the Pāṇḍava on their pilgrimage: cf. B. 45. 35-37.

24 *) Satharman acc. to C¹ was the priest of Durjodhana.

25 *) Yagata was a son of Imantastira by a Vanya woman. He joined the Pandavas in the war. — *) Indrasena was Yudhishthira's charioteer.

28 *) शरीरा, a rich variety of sandalwood, cf. M¹ B. 3. 175-181. Ram. VI. 46, 8.

33 *) S reads गुह्य, a better known warrior, for गुह्य, a Kuru warrior, brother of Kishanarthi, whose death is mentioned in 2. 5.

35 *) Ananta and Vajra, the Śasana, were brothers of Gandhāri.

27

4 *) सुपरीक्ष, 'with an easy descent (परीक्षा from दृ) for approach (उप)'. विप्रसृ, recede to a distance.

12168
MYTHIC SOCIETY
Nrupachurnam 1928
BANGALORE

The Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata

VOLUMES ALREADY PUBLISHED

Permanent-members Others

	Rs.	Rs.
Vol. I-ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1-7; pp. cxviii + 996	33-0	36-8
Vol. II-SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13-14; pp. lxvii + 517	13-0	14-8
Vol. III and IV-ĀRAṆYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11-12; pp. xlii + 1117	18-0	20-8
Vol. V-VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. lx + 362	12-0	13-0
Vol. VI-UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9-10; pp. liv + 739	20-0	22-0
Vol. VII-BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15-16; pp. cxcv + 802	18-0	20-8
Vol. X-KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya Fasc. 20, 27; pp. xlii + 697 + lxxx	27-0	30-8
Vol. XII-SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar; along with STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe; Fasc. 17	9-0	10-0
Vol. XIV-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Āpaddharma, & Concordance; Fasc. 21, 26 (part); pp. viii + 264 + cxlii	13-0	14-0
Vol. XV-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. —do—; Mokṣadharmā, Fasc. 22-23, 24 (part); pp. viii + 844	33-0	36-8
Vol. XVI-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. —do—; Mokṣa°, Fasc. 24 (part), 26 (part); pp. viii + 448	45-0	50-0

VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION

Vol. XIII-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Rāja°, Fasc. 18-19 (out); 26	37-8	42-0
Vol. VIII and IX-DROṆAPARVAN (7), Ed. S. K. De; Fasc. 25, 28 (out); 29	37-8	42-0
Vol. XI-ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar; Fasc. 30	24-8	27-0
Vol. XVIII-ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	22-8	25-0
Vol. XVII-ANUŚĀSANAPARVAN (13)	40-8	45-0
Vol. XIX-ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSĀLAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	14-8	16-0
Vol. XX and XXI-PRATĪKA INDEX	32-0	35-0

* * *

* * *

* * *

§ Vol. XXII and XXIII-HARIVAMŚA

§ Vol. XXIV-EPILOGUE

The above are deferred prices. Bound Volumes at Rs. 4 to 6 extra each. This list (1956) cancels previous lists

CURRENT RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Permanent Members		For Others	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 475	Rs. 525	Rs. 525	Rs. 575
Paper	Rs. 400	Rs. 450	Rs. 450	Rs. 500

N. B.—Subscribers on the Deferred Payment Plan have to deposit Rs. 25/- out of the price, for registration of the order. — Postage extra in all cases.

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7-8.

† No further concession is given to trade on the advance price charged; concession is given to trade at 20% on the deferred price only.

§ The two Harivamśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

